

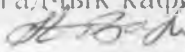
Установа адукацыі
“Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка”

Гістарычны факультэт

Кафедра гісторыі Беларусі і славянскіх народаў

УЗГОДНЕНА

Загладчык кафедры

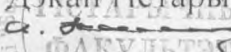
 А.Ф. Вялікі

24 марта 2019г

рег. № УМ/К - 26 - 1 - 13 / 2019

УЗГОДНЕНА

Дэкан гістарычнага факультэта

 А.В. Касовіч

27 марта 2019г

ВУЧЭБНА-МЕТАДЫЧНЫ КОМПЛЕКС
ПА ВУЧЭБНАЙ ДЫСЦЫПЛІНЕ

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ

для спецыяльнасцей

1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны

1-02 01 02 Гісторыя і сусветная мастацкая культура

1-02 01 03 Гісторыя і экскурсійна-краязнаўчая работа

Складальнікі: Вялікі А.Ф., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі, кандыдат гістарычных навук;
Дзічкоўская Л.Э., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі, кандыдат гістарычных навук;
Канапацкая З.І., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі, кандыдат гістарычных навук;
Касовіч А.В., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі, кандыдат гістарычных навук;
Сакалоў М.М., дацэнт кафедры гісторыі Беларусі, кандыдат гістарычных навук;

Разгледжана і зацверджана
на пасяджэнні Савета БДПУ

28 03 2019 г., пратакол № 7

ЗМЕСТ

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА	3 – 5
ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	
Лекцыі	6 – 419
ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ	
Тэмы семінараў	420 – 426
КАНТРОЛЬНЫ РАЗДЗЕЛ	
Тэмы курсавых работ	427 – 428
Патрабаванні да курсавых работ	429 – 430
Метадычныя рэкамендацыі да арганізацыі і выканання самастойнай работы студэнтамі	431 – 432
Крытэрыі ацэнкі ведаў	432 – 433
ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ	
Праграма	434– 526
Літаратура	527 – 530

ТЛУМАЧАЛЬНАЯ ЗАПІСКА

Тысячагадовая гісторыя Беларусі ўяўляе важную складовую частку славянскай, еўрапейскай і сусветнай цывілізацый і займае вядучае месца ў сістэме гуманітарнай падрыхтоўкі студэнцкай моладзі нашай краіны. Сваёй непаўторнай, гераічнай і трагічнай гісторыяй беларускі народ можа ганарыцца. Менавіта на гістарычных ведах фарміруецца нацыянальная свядомасць. Без ведаў сваёй гісторыі немагчыма будаваць сучаснае краіны і прагназаваць яе развіццё на будучае.

Гісторыя Беларусі вывучаецца сінхронна з гісторыяй славянскіх народаў, краязнаўствам, этнаграфіяй, крыніцазнаўствам, асновамі археалогіі, дысцыплінамі па ўсеагульнай гісторыі, што дае магчымасць акцэнтаваць увагу студэнтаў на міждысцыплінарных сувязях, выявіць ролю і месца нашага народа ў шырокім прасторавым і часовым дыяпазоне.

Мэта ЭВМК – фарміраванне ў студэнтаў фундаментальных ведаў па Беларусі ад першабытных часоў да станаўлення сувярэннай беларускай дзяржавы, і выхаванне на гэтай аснове пачуцця прыналежнасці да лёсу краіны і яе гісторыі.

Для рэалізацыі вызначанай мэты прадугледжваецца вырашэнне наступных **задач**:

- высветленне прычынна-выніковых сувязей і заканамернасцей гістарычнага развіцця беларускага народа ў кантэксце еўрапейскай і сусветнай гісторыі;
- усведамленне студэнтамі сістэмы матэрыяльных, культурных і духоўных каштоўнасцей беларускага народа, якія служаць рэтраспектывай для аналізу сучаснасці і вызначэння перспектывы будучай жыццядзейнасці;
- атрыманне тэарэтычных і практычных ведаў, якія дазваляюць студэнтам правільна аналізаваць падзеі і факты гісторыі, рабіць неабходныя высновы і абагульненні;
- фарміраванне гатоўнасці выпускніка вышэйшай школы як грамадзяніна Рэспублікі Беларусь спрыяць далейшаму развіццю сваёй краіны.

У адпаведнасці з адукацыйным стандартам вышэйшай адукацыі першай ступені па цыкле спецыяльных дысцыплін студэнт павінен:

ведаць:

- асноўныя падзеі і факты ў гісторыі Беларусі;
- асаблівасці эканамічнага, сацыяльнага, палітычнага і культурнага развіцця Беларусі ў канкрэтна-гістарычны перыяд;
- этапы фарміравання беларускай народнасці і нацыі, станаўленне і развіццё беларускай дзяржаўнасці;

умець:

- выкарыстоўваць метадалогію гістарычнай навукі для аналізу гістарычнага развіцця беларускага народа;

- выяўляць асноўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага і палітычнага развіцця беларускай нацыі ў канкрэтна-гістарычныя перыяды;
- выкарыстоўваць гістарычны вопыт для аналізу і ацэнкі сучасных праблем ў развіцці Беларусі.

Пры вывучэнні кожнай тэмы студэнты павінны навучыцца карыстацца як канкрэтна-гістарычнымі метадамі (гісторыка-генетычным, гісторыка-параўнальным, гісторыка-тыпалагічным, гісторыка-сістэмным і інш.), так і агульнанавуковымі (мадэліравання, індукцыі і дэдукцыі, сінтэзу і аналізу, узыходжання ад канкрэтнага да абстрактнага і наадварот, аналогіі і інш.), метадамі гістарычнага пазнання.

Вывучэнне гісторыі Беларусі перыяда ад старажытных часоў да сярэдзіны XVII ст. накіравана на вызначэнне паходжання беларусаў, вызначэнне крыніц фарміравання беларускай народнасці. Неабходна ў’явіць уплыў прыродна-кліматычных і геаграфічных фактараў на працэс засялення тэрыторыі сучаснай Беларусі старажытнымі людзьмі, развіццё вытворчых сіл і змен у сацыяльных адносінах. Гэта быў перыяд фарміравання першых дзяржаў – княстваў на тэрыторыі Беларусі, узнікнення гарадоў, развіцця рамёстваў, зараджэння пісьменства, істотных дасягненняў у культурным жыцці. Складаны шлях прайшла беларуская народнасць падчас існавання Вялікага княства Літоўскага. Беларускія землі апынуліся ў цэнтры барацьбы з крыжацкай і татара-мангольскай аграіі, у супрацьстаянні з Маскоўскай дзяржавай. Геапалітычнае становішча Беларусі паміж Усходам і Захадам аказвана ўплыў на развіццё рамёстваў, гандлю, пранікненне на яе тэрыторыю заходнееўрапейскіх формаў гарадскога самакіравання. Складаныя працэсы адбываліся ў межканфесійных стасунках, што вылівалася ў супрацьстаянне каталіцкай і проаваслаўнай цэркваў, спробу іх прымірэння у выглядзе вуніі. Гістарычнае багацце складаюць дасягненні беларусаў ў шмат якіх сферах духоўнага і культурнага жыцця таго часу, што звязана з імёнамі Е. полацкай, Ф. Скарыны, М. Гусоўскага і інш. Культурна-асветных дзеячоў.

Дапамагчы студэнтам разабрацца ў названых апраблемах, свядома засвоіць гістарычную спадчыну беларусаў у перыяд ад старажытных часоў да сярэдзіны XVII ст. прызваны увесць комплекс вучэбных, метадычных, навуковых, кантралючых сродкаў падчас заняткаў па гісторыі Беларусі з дапамогай самастойнай работы студэнтаў над гістарычным матэрыялам.

Вучэбна-метадычны комплекс па гісторыі Беларусі – гэта адкрытая сістэма дыдактычных сродкаў для эфектыўнага кіравання і самакіравання, стымулявання і падтрымкі, кантроля розных відаў вучэбнай дзейнасці студэнтаў. Лекцыйны курс у адпаведнасці з вучэбнай праграмай прадуглежвае знаёмства студэнтаў з сучаснымі навуковымі поглядамі на азначаныя праблемы. На практычных занятках на падставе вывучэння гістарычных крыніц, навуковай і вучэбнай літаратуры самімі студэнтамі разглядаюцца і абмяркоўваюцца найбольш складаныя пытанні грамадска-палітычнага, сацыяльна-эканамічнага і культурнага жыцця беларускай нацыі. Засваенне ведаў правяраецца з дапамогай тэстаў і кантрольных работ.

Кіруемая самастойная работа ўключае ў сябе напісанне рэферата, выкананне курсавой і дыпломнай работ. Агульны кантроль засваення дысцыпліны ажыццяўляецца ў час экзамена.

Усяго на вывучэнне вучэбнай дысцыпліны “Гісторыя Беларусі” вучэбнам планам адводзіцца для спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны 782 гадзіны, з іх аўдыторных – 300, (лекцыі – 190, семінарскія заняткі – 110). Вучэбная дысцыпліна вывучаецца на 1-4 курсах. На самастойную работу адводзіцца 338 гадзін. Залікі – 1, 3, 7 семестры. Экзамены – 2, 4, 5, 6 семестры. На КСР адводзіцца 8 гадзін. Прадугледжана напісанне курсавой работы. Дадзенная вучэбная дысцыпліна ўключана ў праграму дзяржаўнага экзамена па спецыяльнасці.

Усяго на вывучэнне вучэбнай дысцыпліны “Гісторыя Беларусі” вучэбнам планам адводзіцца па спецыяльнасцях 1-02 01 02 Гісторыя і сусветная мастацкая культура і 1-02 01 03 Гісторыя і экскурсійна-краязнаўчая работа 702 гадзіны, з іх аўдыторных – 300, (лекцыі – 190, семінарскія заняткі – 110). Вучэбная дысцыпліна вывучаецца на 1-4 курсах. На самастойную работу адводзіцца 258 гадзін. Залікі – 1, 3, 7 семестры. Экзамены – 2, 4, 5, 6 семестры. Прадугледжана напісанне курсавой работы. Дадзенная вучэбная дысцыпліна ўключана ў праграму дзяржаўнага экзамена па спецыяльнасці.

На завочнай форме атрымання адукацыі на вучэбную дысцыпліну “Гісторыя Беларусі” па спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны адводзіцца 78 аўдыторных гадзін, з іх 48 лекцыйных і 30 семінарскіх заняткаў.

ТЭАРЭТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

ЛЕКЦЫІ

РАЗДЗЕЛ 1 УВОДЗІНЫ Ё ГІСТОРЫЮ БЕЛАРУСІ.

Тэма 1 Уводзіны ў гісторыю Беларусі

1. Гісторыя як навука. Метады і прынцыпы яе вывучэння.
2. Фармацыйны і цывілізацыйны падыходы ў вывучэнні гісторыі.
3. Прадмет вывучэння і перыядызацыя гісторыі Беларусі.
4. Гісторыя Беларусі ў даследаваннях айчынных вучоных.

1. Гісторыя як навука. Метады і прынцыпы яе вывучэння.

Аб'ектам пазнання гісторыі з'яўляецца працэс і вынікі жыццядзейнасці людзей у сацыяльнай, матэрыяльнай і духоўнай сферах.

Гісторыя – навука канкрэтная, яна патрабуе ведання дакладных падзей, фактаў, дат, імёнаў. Таму **прадметам яе вывучэння** з'яўляецца ўся жыццядзейнасць грамадства ў мінулым, на працягу ўсяго гістарычнага працэсу.

Гісторыя як навука мае ўласцівую ёй **сістэму метадаў** (метадалогію) і **прынцыпы**.

“Гісторыя” ў перакладзе з грэчаскай мовы – апавяданне аб мінулых падзеях. Яе заснавальнікам лічыцца Герадот (485 – 425 гг. да н.э.) Першапачаткова гісторыя існавала ў форме літаратурнага апісання падзей мінулага і лічылася адным з відаў мастацтва – муза **Klio**.

Статус паўнаважнай навукі гісторыя набыла ў XIX ст З'яўленне гістарычнай навукі было выклікана патрэбай грамадства ў асэнсаванні свайго мінулага, вызначэнні будучыні, а таксама выхаванні новых пакаленняў.

У мэтах усебаковага і аб'ектыўнага раскрыцця гістарычнага працэсу, а таксама лакальных яго асаблівасцяў існуюць **метады**:

агульнанавуковыя (аналіз, сінтэз, індукцыя, лагічны і інш.);

ўласнагістарычныя (гісторыка-генетычны, праблемна-храналагічны, сінхронны, параўнальна-гістарычны, рэтраспектыўны, тыпалагічны і інш.);

спецыяльныя ці запазычаныя з іншых навук (сістэмны, статыстычны, матэматычны, кантэнт-аналіз, метады сацыяльнай псіхалогіі і інш.).

Агульнапрызнанымі **прынцыпамі** гістарычных даследаванняў з'яўляюцца **аб'ектывізм** і **гістарызм**, а таксама **сацыяльны і аксіялагічныя** падыходы.

Прынцып **аб'ектывізму** павінен забяспечыць праўдзівы, незалежны ад аўтарскіх сімпатый ці антыпатый, абгрунтаваны погляд на факты і з'явы.

Рэалізацыя прынцыпа **гістарызма** дазваляе прасачыць тыя ж факты ці з'явы ў дынаміцы, у атанчэнні тагачасных рэалій і сувязей з іншымі суб'ектамі гістарычнага працэсу. Гістарызм дазваляе вызначэнне месца той

ці іншай падзеі з пункту гледжання таго, чым гэта з'ява адрознівалася ад папярэдняга часу, што яна сабоў ў'яляе і які уплыў падзея аказала на далейшае развіццё.

Сацыяльны падыход дае магчымасць ацэньваць факты і з'явы з пункту гледжання носбітаў тых ці іншых (сацыяльных, класавых, канфесійных і г.д.) інтарэсаў.

Аксіялагічны падыход дазваляе ацэньваць падзеі мінулага з пункту гледжання агульначалавечых і нацыянальных каштоўнасцей.

(Больш падрабязна аб прынцыпам і метадах гістарычнага пазнання вы даведаецеся падчас спецыяльнага курса па метадалогіі гістарычнай навукі, які будзе выкладацца на III курсе праф. Жытко А.П.)

Гісторыя як навука, ў сваім развіцці падзялілася на цесна звязаныя паміж сабой **спецыялізаваныя часткі**:

гісторыя грамадства асобных эпохаў (гісторыя першабытнага грамадства, антычную, сярэднявечча, новую і навейшую)

гісторыя **прасторава-геаграфічных** супольнасцяў, рэгіёнаў (гісторыя Еўропы, Лацінскай Амерыкі, Азіі і Афрыкі)

гісторыя **асобных народаў і краін** (гісторыя Беларусі, гісторыя Расіі, гісторыя ЗША і г.д.)

гісторыя **комплексных праблем** (гісторыя Адраджэння, Рэфармацыі, Асветніцтва, грамадска-палітычнай думкі і інш.)

гісторыя **асобных бакоў** грамадскага жыцця (сацыяльна-эканамічная, палітычная гісторыя, ваенная гісторыя, гісторыя мастацтва і інш.)

Акрамя таго, да гістарычнай навукі адносяць спецыяльныя (дапаможныя) гістарычныя дысцыпліны: археаграфію, генеалогію, геральдыку, нумізматыку, тапаніміку і інш.) Самастойнае месца займаюць спецыяльныя гістарычныя навукі – археалогія, этнаграфія і гістарыяграфія.

Вывучэнне гісторыі выконвае важныя **функцыі**, ў якіх зацікаўлена грамадства. Такімі функцыямі з'яўляюцца:

1. пазнавальная:

-збіраюцца факты;

-сістэматызуюцца і разглядаюцца ў сувязі адзін з другім.

2. практычная, або прагнастычная:

-падзеі мінулага цікавяць не самі па сабе, а з пунктаў пагляду іх уздзеяння на сучаснасць, выкарыстання для лепшай арыентацыі ў будучым.

3. выхаваўчая:

-фарміруе навуковы светапогляд;

-выхоўвае ў людзей на аснове гістарычных матэрыялаў патрыятызм, інтэрнацыяналізм, маральнасць і г. д.

2. Фармацыйны і цывілізацыйны падыходы да вывучэння гісторыі.

Фармацыйны падыход.

Працяглы час у савецкай гістарычнай навукі, у тым ліку і пры вывучэнні гісторыі Беларусі, выкарыстоўвалася сваеасаблівая сістэма

прынцыпаў, падыходаў і метадаў, названая марксістска-ленінскай. У аснову яе была пакладзена распрацаваная К.Марксам канцэпцыя матэрыялістычнага тлумачэння гісторыі. Яна заключалася ў тым, што гістарычны працэс разглядаўся як паслядоўная змена спосабаў вытворчасці, абумоўленая барацьбой прыгнечаных класаў супраць эксплуатацараў. “Уся гісторыя існаваўных да гэтага часу грамадстваў, – гаварылася ў “У Маніфесце камуністычнай партыі” – гісторыя барацьбы класаў. Патрыцый і раб, феадал і крепостной знаходзіліся ў непрымірымай барацьбе, якая заканчвалася гібелью класаў і зменай сацыяльна-эканамічнай фармацыі”. Паводле К. Маркса, класавая барацьба выглядала асноўнай рухаючай сілай грамадскага прагрэсу, а змена фармацый – аб’ектыўным, фатальна непазбежным працэсам, дзе роля саміх людзей адыходзіла на другі план.

Паводле марксістскай тэорыі развіццё чалавецтва разглядаецца ў выглядзе заканамерных змен 5-ці асноўных грамадска-эканамічных фармацый:

Першабытнаабшчынная;

Рабаўладальніцкая;

Феадальная;

Капіталістычная;

Камуністычная;

пераход ад адной да другой ажыццяўляецца ў выніку сацыяльных рэвалюцый.

Галоўны недахоп фармацыйнага падыхода, які нельга цалкам адкідаць, заключаецца ў тым, што зробленая на яго падставе выснова аб непазбежнай гібелі капіталізму, апынулася марнай: капіталістычная фармацыя, гібель якой прадракалі прыхільнікі марксізма, не вычerpала сябе, а выявіла рэзервы для свайго далейшага развіцця.

Фармацыйны падыход у гісторыі не вытрымаў праверкі часам, выявіў сваю істотную недасканаласць.

Цывілізацыйны падыход.

У пачатку мінулага ХХ стагоддзя з’явіўся новы, **цывілізацыйны** падыход для вывучэння гісторыі чалавецкага грамадства.

Цывілізацыйны падыход у асэнсаванні гісторыі чалавецкага грамадства пазбаўлены акцэнтацыі на класавы-вытворчыя адносіны, у яго аснове – чалавек у сукупнасці яго інтарэсаў, ведаў і волі, рухаючай сілай прагрэсу чалавецтва з’яўляецца рост патрэб самаго чалавек.

Само паняцце “цывілізацыя” даволі разнастайнае.

У цэлым, пад ім разумецца ўзровень грамадскага развіцця, яго матэрыяльнай і духоўнай культуры, лакалізаваны па прасторы (тэрыторыі) і часе.

Некаторыя навукоўцы паняцце “цывілізацыя” атаясамліваюць з нацыянальнай культурай, якая існуе на працягу доўгага часу, мае больш-менш выразныя тэрытарыяльныя межы і характарызуецца асобным, непаўторным шляхам развіцця.

Найбольш прызнана, што пад тэрмінам “**цывілізацыя**” разумецца колькасна вялікія,
якасна разнастайныя і
самадастатковыя супольнасці людзей, з уласцівымі ім
светапоглядам,
ментальнасцю,
сістэмай каштоўнасцей і культурай,
сваеасаблівай сацыяльна-эканамічнай і палітычнай арганізацыяй.
Існуюць агульнапрынятыя вызначэнні: “**ўсходняя цывілізацыя**”,
“**еўрапейская цывілізацыя**” і інш.

Вылучаецца асобная “**ўсходнеславянская цывілізацыя**”, у якую трапляе і Беларусь.

Першы беларускі гісторык Вацлаў Ластоўскі пісаў: “Гісторыя – гэта фундамент, на каторым будзецца жыццё народу. І нам, каб адбудаваць сваё жыццё, трэба пачаць з фундаменту, каб будынак быў моцны. А фундамент у нас важны, гісторыя наша багатая...”

Гэтыя словы яшчэ раз падцверджваюць тую думку, што без гісторыі нацыя не можа быць жыццязстойкай, не можа мець будучага. Вывучэнне гісторыі закладвае аснову для абуджэння гістарычнай памяці і нацыянальнай свядомасці, засцярагае ад паўтарэння памылак мінулага. Вывучэнне нацыянальнай гісторыі спрыяе выхаванню чалавека-грамадзяніна, патрыёта, добрага гаспадара на сваёй зямлі, які адчувае духоўную сувязь з пакаленнямі продкаў, а значыць, – і адказнасць за працяг іх спраў, за будучыню сваёй краіны.

3. Прадмет вывучэння і перыядызацыя гісторыі Беларусі

Прадметам вывучэння гісторыі Беларусі з’яўляецца зараджэнне, станаўленне і развіццё беларускага грамадства ад старажытнасці да нашых дзён. Вывучэнне беларускай мінуўшчыны як састаўной часткі ўсходнеславянскай, агульнаеўрапейскай і сусветнай гісторыі дае магчымасць параўнаць узровень развіцця беларускага народа, дынаміку яго развіцця, вызначэнне месца беларусаў сярод іншых народаў.

У кола пытанняў, якія падлягаюць разгляду і вывучэнню уваходзяць найбольш значныя і разнастайныя формы жыццядзейнасці нашых суайчыннікаў. Мы будзем разглядаць пытанні сацыяльна-эканамічнага, палітычнага характару, праблемы дзяржаўнасці, этнагенезу, культуры Беларусі як суб’екта гісторыі, разумеючы айчынную гісторыю як арганічную частку еўрапейскай і сусветнай. Мы зробім намаганні пазнаць непаўторнасць, арыгінальнасць пройдзенага народам шляху, яго матэрыяльнай і духоўнай культуры, усвядоміць яе нацыянальную адметнасць і каштоўнасць у суквецці славянскай, еўрапейскай і сусветнай культуры.

Наша мэта:

засвоіць гістарычны вопыт продкаў;
навучыцца крытычна аналізаваць мінулае;
адчуваць водгулле гістарычных працэсаў ў сёняшнім жыцці;

асэнсоўваць сучаснасць праз прызму мінулага і наадварот;
навучыцца знаходзіць прычына-выніковыя сувязі гістарычных працэсаў і падзей;

вызначыць фактары (эканамічныя, знешнепалітычныя, ідэалагічныя, рэлігійныя, геаграфічныя, прыродныя, цывілізацыйныя і інш.), што абумовілі тэмпы, характар і асаблівасці развіцця беларускага народа;

навучыцца арыентавацца ў альтэрнатыўных канцэпцыях гісторыі Беларусі, ацэньваць іх аб'ектыўнасць, зыходзячы з фактаў.

Асаблівасці гістарычнага развіцця Беларусі

працяглая адсутнасць у мінулым сваёй сапраўднай дзяржаўнасці;

амаль несупынныя працэсы дэнацыяналізацыі (спачатку паланізацыі, а потым русіфікацыі);

канфесійная “разарванасць” беларускага этнаса (праваслаўе, каталіцызм, уніяцтва);

позняе фарміраванне і нязначны лік да пачатку XX стагоддзя нацыянальнай інтэлігенцыі (“галавы народа” – У. Ігнатоўскі);

асаблівасці менталітэта беларусаў (талерантнасць), нізкі ўзровень нацыянальнай самасвядомасці;

геапалітычнае становішча: Беларусь знаходзіцца ў геаграфічным цэнтры Еўропы, паміж Усходам і Захадам, Каталіцызмам і Праваслаўем, таму яна зведала добратворны ўплыў суседніх народаў, але таксама з’явілася арэнай крывавых канфліктаў, жорсткага супрацьстаяння розных дзяржаў;

Перыядызацыя гісторыі Беларусі.

Перыядызацыя гісторыі – храналагічныя пласты, выдзеленыя з агульнай масы фактаў, ілюструючыя асобныя этапы эвалюцыі жыцця народа. Яны – своеасаблівы каркас, на якім узнімаецца гістарычны будынак.

Гісторык С. Салаўёў лічыў галоўнай рухаючай сілай гісторыі дзяржаву. Ён аўтар дзяржаўніцкай канцэпцыі гісторыі Расіі.

Таксама У. Ігнатоўскі ў “Кароткім нарысе гісторыі Беларусі” (1919) падзяліў нашу гісторыю на 4 перыяды:

Полацкі

Літоўска-Беларускі

Польскі

Расійскі

У савецкія часы гісторыкі падзялялі гісторыю на грамадска-эканамічныя фармацыі:

1. першабытнае грамадства (100 тыс. г. да н. э. – IX ст. н. э.)

2. феадалізм (IX – 1861 г.)

3. капіталізм (1861-1917 гг.)

4. сацыялізм (1917 да...)

Аб недахопах такога падыхода мы ужо казалі.

Сучасная перыядызацыя гісторыі Беларусі, якая грунтуецца на **цывілізацыйным** падыходзе, забяспечвае лепшае разуменне **нацыянальнай гісторыі** у кантэксце сусветна-гістарычнага працэсу. У адпаведнасці з гэтым

прынцыпамі ў гісторыі чалавечага грамадства на тэрыторыі Беларусі выдзяляюцца наступныя перыяды:

Старажытнае грамадства (40 тыс. гадоў да н.э. – V ст. н.э.) Гэты перыяд падзяляецца на 3 этапы: каменны век (40 – 3 тыс. гадоў да н.э.), бронзавы век (“3-е – пачатак 1-га тысячагоддзя да н.э.), жалезны век (пачатак 1-га тысячагоддзя да н.э. – 5-е ст. н.э.)

Сярэднявечча (канец V – XV ст.) Гэты перыяд падзяляецца на 2 этапы: пачатак перахода да класавага грамадства і ўзнікненне дзяржаўнасці (VI – першая палова XIII ст.) ; развіццё феадальнай сістэмы (сярэдзіна XIII – XV ст.)

Новы час (XVI – пачатак XX ст.) Гэты перыяд таксама падзяляецца на 2 этапы: афармленне феадальнай сістэмы і выпяванне яе крызісу (XVI– канец XVIII ст.); генезіс і зацвярджэнне капіталізму, выпяванне крызісу буржуазнага грамадства (канец XVIII – 1917 г.)

Навейшы час (ад заканчэнне Першай сусветнай вайны у 1918 г. – да нашых дзён

Адным з варыянтаў сучаснай перыядызацыі гісторыі Беларусі, што ужываецца у шэрагу даследаванняў, з’яўляецца той, у падмурак якой пакладзены рысы грамадскага стану і дзяржаўнасці нашых зямель:

Старажытнае грамадства (100 тыс. г. да н. э. – V ст. н. э.)

Полацкі перыяд (ранняе сярэднявечча) VI – пач. XIII ст., калі на нашых землях з’яўляюцца племянныя саюзы (крывічоў, дрыгавічоў, радзімічаў), а потым узнікаюць і развіваюцца дзяржавы-княствы (Полацкае, Тураўскае і інш.).

Утварэнне і росквіт ВКЛ (п. п. XIII – др. п. XVI ст.).

Беларускія землі ў складзе Рэчы Паспалітай (1569 г. – кан. XVIII ст.)

Беларускія землі ў складзе Расійскай Імперыі (кан. XVIII – пач. XX ст.).

Беларусь у складзе СССР (1922 – 1991 гг.).

Сучасны перыяд (1991 г. – па сённяшні дзень).

На мяжы XX – XXI стагоддзяў у беларускай гістарычнай навуцы сфарміравалася **нацыянальная канцэпцыя гісторыі Беларусі**, якая

-спалучае цывілізацыйны і фармацыйныя падыходы у сукупнасці

-прызнае крытэіем ісціны гуманістычныя, агульна-чалавечыя і нацыянальна-дзяржаўныя каштоўнасці, надае ім прыярытэт у ацэнцы гістарычных падзей, фактаў, гістарычных дзеячоў і асоб

– разглядае айчынную гісторыю як арганічную частку еўрапейскай і сусветнай гісторыі

што забяспечвае аптымальныя магчымасці для высветлення заканамернасцей і спецыфікі сацыяльна-эканамічнага, палітычнага, дзяржаўнага і культурнага развіцця Беларусі на кожным з этапаў яе гісторыі.

На працягу нашай работы ў гэтым сяместры мы будзем вывучаць перыяд у гісторыі Беларусі ад старажытнасці да сярэдзіны XVII ст. Планам работы прадугледжана 30 гадзін лекцый, 24 гадзіны семінараў, кантралюемая самастойная работа, у канцы сяместра прадугледжан экзамен.

4. Гісторыя Беларусі ў даследаваннях айчынных і замежных вучоных

Вывучэнне гісторыі Беларусі, як самастойнай этнічнай часткі Еўропы, пачалося у канцы XIX – пачатку XX ст., калі з’явіліся публікацыі беларусазнаўцаў П. Шпілеўскага, П. Баброўскага, М. Федароўскага, Н. Раманава, А. Сержпутоўскага, М. Нікіфароўскага і іншых аб багатым гістарычным мінулым беларускага народа. Артыкулы гістарычнага зместу змяшчаліся на старонках «Нашай Нівы». Нарэшце ў 1910 г. выйшла ў свет «Кароткая гісторыя Беларусі» В. Ластоўскага, які сфармуляваў першую канцэпцыю паходжання беларусаў.

У БССР у 1920-я гг. выйшлі творы У. Ігнатоўскага «Кароткі нарыс гісторыі Беларусі» і «Гісторыя Беларусі ў XIX і ў пачатку XX стагоддзя», якія вывучаліся адпаведна ў школе і ў ВНУ. Праца В. Кнорына «1917 год в Белоруссии и на Западном фронте» паклала пачатак вывучэння сацыялістычнай рэвалюцыі. Дастаткова аргументаваныя погляды на рэвалюцыйныя падзеі 1917 г. уласцівы зборніку артыкулаў і дакументаў «Кастрычнік на Беларусі» (Мінск, 1927).

У часы беларусізацыі намаганнямі З. Жылуновіча, А. Луцкевіча, У. Пічэты, А. Станкевіча, А. Цвікевіча, М. Шчакаціхіна ў нашай рэспубліцы з’явілася шмат гістарычных артыкулаў і манаграфій, але з усталяваннем сталінскай дыктатуры барацьба супраць «нацдэмаў» і іншых «ворагаў народа» прывяла да забароны большасці твораў. Ім на змену прыйшлі новыя, накіраваныя «Нарысы гісторыі Беларусі» (Мінск, 1934), заснаваныя на сталінскіх ацэнках гістарычных падзей.

У пасляваенны перыяд развіццё беларускай гістарычнай навукі характарызавалася найбольшай увагай да ролі Камуністычнай партыі ў Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. і Вялікай Айчыннай вайне. Нягледзячы на існаванне ў ёй ідэалагічнага ўціску з боку КПСС і панаванне марксісцка-ленінскай метадалогіі, сталі актыўна распрацоўвацца праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі (З. Абезгауз, Ф. Болбас, З. Капыскі), рэвалюцыйнага руху (А. Саладкоў, М. Сташкевіч), грамадзянскай вайны (І. Ігнаценка, П. Петрыкаў, П. Селіванаў), усенароднай барацьбы супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў (А. Залескі, І. Краўчанка, А. Філімонаў).

Лепшымі на той час творамі былі прызнаны манаграфіі Л. Абэцэдарскага, М. Біча, В. Гняўко, Э. Загарульскага, А. Ігнаценкі, І. Ігнаценкі, Н. Каменскай, М. Касцюка, І. Краўчанкі, В. Круталевіча, П. Лысенкі, А. Лютага, Я. Мараша, І. Марчанкі, У. Міхнюка, У. Палуяна, І. Палуяна, П. Петрыкава, Л. Побалю, П. Селіванава, Г. Нітыхава;

У ліку буйнейшых прац 1960-1980-х гг. – двухтомная «История Белорусской ССР» і пяцітомная «Гісторыя Беларускай ССР», чатырохтомная «История рабочего класса Белорусской ССР», трохтомная «Всенародная борьба в Белоруссии против немецко-фашистских захватчиков в годы Великой Отечественной войны»

З пачаткам перабудовы, у канцы XX – пачатку XXI ст., беларуская навука

значна пашырыла свой дыяпазон і ўзнялася на новы ўзровень. Сярод навуковых тэм, якія раней па ідэалагічных меркаваннях замоўчваліся або скажаліся, а зараз атрымалі новае гучанне былі: Вялікае княства Літоўскае, беларускі нацыянальны рух, сталінскія рэпрэсіі, дзейнасць калабарантаў і многія інш. Гэты час вызначыўся выходам у свет грунтоўных манаграфій Я. Анішчанкі, А. Вішнеўскага, М. Ермаловіча, І. Ігнаценкі, А. Кавалені, М. Касцюка, А. Краўцэвіча, А. Літвіна, Р. Платонава, Г. Сагановіча, Л. Сарокіна, А. Цітова, З. Шыбекі і інш.

Значным дасягненнем у асэнсаванні беларускай гісторыі зрабілася выданне шасцітомнай «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі». Адметнай з’явай у гістарычнай навуцы і адукацыі стаў выхад у 1994 – 1995 гг. «Нарысаў гісторыі Беларусі», а таксама чатырохтомнай «Археалогіі Беларусі», двух тамоў «Гісторыі сялянства» і пяці тамоў «Гісторыі Беларусі» пад рэд. М.П. Касцюка.

Якасць навуковых твораў у многім залежыць ад выкарыстання **гістарычных крыніц** – носьбітаў інфармацыі пра жыццядзейнасць людзей у мінулым. У адпаведнасці з класіфікацыяй вылучаюць дакументальныя і апаведальныя крыніцы.

Да дакументальных крыніц адносяцца заканадаўчыя акты, статуты, указы, дэкрэты, законы, дакументы афіцыйных органаў, статыстычныя і іншыя матэрыялы.

Апаведальныя крыніцы ўключаюць у сябе летапісы («Аповесць мінулых гадоў», «Летапісец вялікіх князёў Літоўскіх», «Хроніка Быхаўца» і інш.), перапіску манархаў і іншых знакамітых асоб, пісьмовыя звароты, справаздачы, перыядычныя выданні.

Максімальна ўсебаковаму і аб’ектыўнаму асвятленню гісторыі Беларусі будзе спрыяць і выкарыстанне іншых – этнаграфічных, лінгвістычных, тапаграфічных крыніц, кінафотадакументаў.

Найбольш значнымі выданнямі па гісторыі Беларусі, якія **выкарыстоўваюцца у навучальным працэсе з’яўляюцца:**

Ластоўскі В. Кароткая гісторыя Беларусі. Вільня. 1910. – першая нацыянальная версія беларускай гісторыі.

Ігнатоўскі У. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі. Мн., 1922. – напісана з пазіцый нацыянальнай гісторыі.

Доўнар-Запольскі М. Гісторыя Беларусі. Мн., 1926 (1994, 2003).

Гісторыя Беларускай ССР. У пяці тамах. Мн., 1972-1975. – калектыўная праца савецкіх часоў. Вызначалася грунтоўнасцю выкладзенага матэрыялу.

У навучальным працэсе, для самстойнай работы пры падрыхтоўцы да семінараў і экзамена мэтазгодна карыстацца **сучаснымі выданнямі:**

Нарысы гісторыі Беларусі. Мн., 1994-1995. У 2-х частках. – першае выданне пра мінулае нашай краіны пасля распаду СССР – напісана з нацыянальна-дзяржаўных пазіцый.

Гісторыя Беларусі. У двух частках. Пад рэд. Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля. Ч.І. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г. – Мінск. 1998, 2000 і

інш. гады (усяго 5 выданняў) – адзінае выданне, якое дапушчана Міністэрствам адукацыі РБ у якасці падручніка для студэнтаў ВНУ.

Гісторыя Беларусі: У 6 т. Пад рэд. М.П. Касцюка. Ч. 1 Старажытная Беларусь: Ад першапачатковага засялення да сярэдзіны XIII ст.. – Мн.: 2000. Ч. 2 – Мн. 2002.

Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т.; Мінск, 1993 – 2003.

Для вывучэння гісторыі Беларусі, ў тым ліку і перыяда, які мы з вамі будзем вывучаць, маюць каштоўнасць такія выданні, як:

“Эканамічная гісторыя Беларусі” пад рэд. В. Галубовіча

“Гісторыя культуры Беларусі” Л. Лыча і У. Навіцкага

“Иллюстрированная хронология истории Беларуси” Мн., 1998.

“Атлас гісторыі Беларусі”(ад старажытнасці да нашых дзён) Мінск, 2006

«Беларусь: Народ. Государство. Время» / Нац. акад. наук Беларусі, Ін-т гісторыі; редкол.: А.А. Коваленя и др. – Минск: Беларус. Навука, 2009, – 879 с: ил.

Акрамя названых выданняў, да кожнай тэмы, якую мы будзем вывучаць, у **лекцыях** будуць называцца іншыя спецыяльныя выданні – манаграфіі, артыкулы і інш., які складаюць гістарыяграфію той і ці іншай праблемы. Больш падрабязна у дачыненні да кожнай тэмы будуць называцца і гістарычныя крыніцы, на падставе якіх асвятляюцца падзеі і працэсы. Большасць з іх будзе названа таксама ў планах семінарскіх заняткаў, прапануюцца для самастойнай працы.

РАЗДЗЕЛ 2 ПЕРШАБЫТНАЕ ГРАМАДСТВА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (100 ТЫС. ГОД ДА Н. Э. - V СТ. Н. Э.)

Тэма 2.1 Старажытны чалавек на тэрыторыі Беларусі

1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду
2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі
3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі
4. Перыядызацыя каменнага века
5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце)
6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі

1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду.

Вывучэнне гісторыі старажытнага грамадства на Беларусі грунтуецца, перш за ўсё, на археалагічных даследаваннях. Таму ў гістарыяграфіі па названаму перыяду патрэбна звярнуцца да найбольш значных прац у гэтай галіне гістарычнай навуцы.

Сістэматычныя археалагічныя даследаванні старажытных паселішч людзей на тэрыторыі Беларусі пачаліся толькі у 20-30-я гады XX стагоддзя. Яны дазволілі з улікам папярэдніх набыткаў зрабіць спробы больш грунтоўных гістарычных абагульненняў аб першапачатковым засяленні людзьмі тэрыторыі Беларусі. На падставе даследаванняў стаянак Юравічы і

Бердыж на паўднёвым усходзе Беларусі, праведзенных **К. Палікарповічам**, была навукова падцверджана думка Е. Раманава аб першапачатковым засяленні Беларусі яшчэ у палеаліце. Да 1941 года у межах тагачаснай БССР былі выяўлены і часткова даследаваны 864 гарадзішчы, больш за 100 неўмацаваных пасяленняў – селішчаў, каля двух дзясяткаў магільнікаў. На падставе аналізу археалагічных фактаў **А. Ляўданскі** і інш. пачалі пераходзіць і да гістарычных абагульненняў, спрабуючы разглядаць не толькі матэрыяльную культуру, але і гаспадарку, сацыяльнае уладкаванне плямен жалезнага веку. Былі вылучаны тры зоны гарадзішчаў з рознымі тыпамі керамікі.

У пасляваенны час на падставе інтэнсіўнага развіцця беларускай археалогіі з'яўляюцца шэраг спецыяльных прац, прысвечаных старажытнаму перыяду у гісторыі Беларусі.

Прыкметнай з'явай стала апублікаванне у 1977 годзе **Э. Загарульскім** нарысаў па гісторыі першабытнага грамадства Беларусі.

В.Ф. Ісаенка былі падрыхтаваны і выдадзены “Археологическая карта Белоруссии. Вып.1. Памятники каменного века”.(Мн.,1968), Археологическая карта Белоруссии. Вып.3. Памятники бронзового века.” (Мн., 1976.) У тым жа годзе выйшла яго кніга «Неолит Припятского Полесья».

«Археологическая карта Белоруссии. Вып.2. Памятники железного века и эпохи феодализма» (Мн., 1971.) была падрыхтавана вядомым беларускім археолагам, прафесарам **Г.Штыхавам**.

З'явіліся шэраг прац **Л.Д. Побоя**: “Славянские древности Белоруссии (ранний этап зарубенечкой культуры). – Мн, 1971; “Славянские древности Белоруссии (свод археологических памятников раннего этапа зарубенечкой культуры – с середины III в. до н.э. по начало II века н.э.) – Мн., 1974; “Археологические памятники Белоруссии. Железный век.” – Мн., 1983.

Е.Г. Калечыц выдала манаграфію «Первоначальное заселение территории Белоруссии» (Мн., 1984), у якой упершыню былі названы, стаўшыя хрэстапматыўнымі, даты абсалютнага ўзросту Бердыжскай і Юравіцкай стаянак. У 1987 годзе выйшла яе кніга “Памятники каменного и бронзовых веков Восточной Белоруссии”.

Вывученнем старажытнага грамадства на тэрыторыі Беларусі займаюцца **М. Чарняўскі, В. Капыцін, В. Ксянзов, В. Кудряшоў**. Назвы іх прац мы сустрэнем у Планах семінарскіх заняткаў, імі вы будзеце карыстацца пры самастойнай працы.

Асноўныя дасягненні сучасных беларускіх навукоўцаў па вывучэнню першабытнай гісторыі Беларусі канцэнтраваны ў першых дзюх тамах чатарыхтомнага фундаментальнага даследавання “**Археалогія Беларусі**”. У 1997 годзе выдадзены “**Археалогія Беларусі. Т.1: Каменны і бронзавы вякі**”, у 1999 годзе – “**Археалогія Беларусі. Т.2: Жалезны век**”. На падставе верыфікацыі, аналізу, сістэматызацыі і інтэрпрытацыі вялікай крыніцазнаўчай базы у названых тамах разглядаюцца праблемы:

-першапачатковага засялення тэрыторыі Беларусі,

-генезіса, эвалюцыйнага развіцця і гістарычнага лёсу насельніцтва на працягу, каменнага, бронзавага і жалезнага вякоў;

-развіцця і дынамікі эканомікі ад вырабу першых прылад працы з крэмню да з'яўлення першых вырабаў з металу;

-этнічнай гісторыі, культурнага і духоўнага развіцця насельніцтва Беларусі з улікам традыцый і навацый, на падставе якіх сфарміравалася і існуе самабытная беларуская культура.

(Больш падрабязна аб іх, а таксама аб працы сучасных беларускіх археолагаў ў вывучэнні старажытнай Беларусі – гл.: “Институт истории НАН Беларуси. 1929 – 2009”. – Мн., 2009. С. 230 – 333.)

2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі.

У вывучэнні першабытнай гісторыі існуе шэраг перыядызацый: палеаантрапалагічная, морганаўская, геалагічная, агульна-гістарычная, археалагічная.

Палеаантрапалагічная перыядызацыя першабытнай гісторыі.

Заснавана на зменах у біалагічнай эвалюцыі чалавека.

Палеаантрапалогія вывучае змены фізічнага тыпу чалавека ад першапачатковых стадый яго існавання (архантрапы) да канчатковага сфарміравання сучаснага чалавека (неантрапы).

Прыкладна 3 млн гадоў назад у Афрыцы з'яўляюцца **аўстралапітэкі** – “*Homo habilis*” – (чалавек умелы). Яны былі здольнымі вырабляць штучныя прылады, былі “яшчэ не людзі, але ужо і не жывёлы”.

На змену ім прыходзяць **Архантрапы** (“*Homo erectus*” – чалавек прамаходзячы) – **піцекантрапы**, сінантрапы – несумненна старажытныя людзі. Яны жылі ў розных кутках Еўропы, былі знешне больш падобныя на сучасных людзей, харчаваліся мясной ежай, умелі вырабляць прылады працы з камянёў і костак.

Палеантрапы: неандэртальцы (“*Homo neandertalensis*”) з'явіліся прыкладна каля 2 млн. гадоў таму. Прапорцыі цела блізкія да сучасных, зацікаўлены збіральніцтвам, паляваннем, будавалі прымітыўныя жыллы, выраблялі і выкарыстоўвалі каменныя прылады працы.

Неантрапы: Прыкладна 40 – 35 тыс гадоў назад сфарміраваўся чалавек сучаснага тыпу, або “*Homo sapiens*”, – «чалавек разумны», які атрымаў назву **краманьёнец**. Яго прылады працы з крэмню (наканечнікі, нажы, сякеры, скрабкі) вызначаліся болшай дасканаласцю, а ў ліку іншых матэрыялаў з'явіліся косць і рог.

Архантрапы – піцекантрапы

Палеантрапы – неандэртальцы

Неантрапы – крананьёнцы

Данымі палеаантрапалогіі мы будзем карыстацца пры вывучэнні антрапа- і сацыягенезу, гісторыі фарміравання, рассялення людзей на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Морганаўская перыядызацыя першабытнага грамадства.

Л. Морган (1808 – 1881) – амерыканскі этнолаг, які першы зрабіў спробу на падставе дадзеных этнаграфіі і археалогіі стварыць перыядызацыю старажытнага грамадства “па вертыкалі” (ад старадаўніх да нашых часоў).

Па перыядызацыі Л. Моргана старажытнае грамадства падзяляецца на 3 этапы, на эпохі: дзікасці, варварства і цывілізацыі.

Морган вылучыў у кожнай з названых эпох ніжэйшую, сярэдняю і вышэйшую ступені:

- ніжэйшая ступень **дзікасці** пачынаецца са з’яўлення чалавека і членападзельнай мовы; сярэдняя ступень **дзікасці** пачынаецца з узнікнення рыбацтва і выкарыстання агню; вышэйшая ступень **дзікасці** пачынаецца з вынаходніцтва лука і стрэл;

- ніжэйшая ступень **варварства** пачынаецца з распаўсюджваннем керамікі; сярэдняя ступень **варварства** пачынаецца са з’яўлення земляробства і жывёлагадоўлі; вышэйшая ступень **варварства** пачынаецца з выкарыстання жалеза;

- **цывілізацыя** пачынаецца са з’яўленнем іерагліфічнага ці алфавітнага пісьма.

Названая перыядызацыя шырока распаўсюджана пры вывучэнні старажытнага грамадства ў краіна Захада, некаторыя яе прынцыпы выкарыстоўваюцца і айчыннымі гісторыкамі.

Геалагічная перыядызацыя першабытнага грамадства

Геалагі ўмоўна падзялілі гісторыю Зямлі на 5 вялікіх адрэзкаў – эр:

Архейская (прасцейшыя аднаклетачныя арганізмы)

Пратэразойская (эра пачатку жыцця). Заселена мора, з’явіліся водараслі, чэрві, мядузы.

Палеазойская (эра старажытнага жыцця). З’явіліся расліны, насякомыя, паўзуны.

Мезазойская (эра сярэдняга жыцця). Дыназаўры, лятаючыя яшчтуры.

Кайназойская (эра новага жыцця). Млекакормячыя, цяперашнія жывёлы, чалавек.

Эры падзяляюцца на перыяды (напрыклад, юрскі, крэйдавы, трацічны, чацвярцічны перыяды) і на эпохі (напрыклад, “эпоха дыназаўраў”, “эпоха млекакормячых”, “эпоха з’яўлення чалавека”). У апошнюю кайназойскую эру (эру новага жыцця) з’яўляецца чалавек.

Агульнагістарычная перыядызацыя першабытнага грамадства

Паводле фармацыйнай метадалогіі ў вывучэнні гісторыі першабытнае грамадства вызначаецца як **першабытнаабшчынны лад** – сацыяльна-эканамічная фармацыя, якая ахоплівае перыяд ад з’яўлення першых людзей і да ўзнікнення класавага грамадства.

Для першабытнаабшчыннага ладу характэрны:

- паступовая біялагічная эвалюцыя чалавека,

- узаемаабумоўленасць абшчынных, роднасных і эканамічных сувязей паміж людзьмі,

- калектыўная ўласнасць на сродкі вытворчасці,

-ураўнальнае размеркаванне сродкаў існавання.

Першабытнае грамадства згодна з названымі падыходамі падзяляецца на перыяды:

Першы перыяд – першабытны статак, або праабшчына

Другі перыяд – ранняя радавая абшчына, або мацярынская радавая абшчына. Ёй уласцівы: прысвойваючая гаспадарка, ураўнальнае размеркаванне, агульная ўласнасць, кожны член абшчыны меў права на долю вырабленага прадукта незалежна ад таго, прымаў ці не прымаў удзел у яго вытворчасці.

Трэці перыяд – познепершабытная абшчына, або патрыярхальная абшчына. Яе рысы: пераход да вытворчай гаспадаркі, з'яўленне залішкавага прадукта; побач з ураўнальным размеркаваннем атрымала развіццё працоўнае размеркаванне, пры якім частка прадукта паступала ў распараджэнне асобных членаў абшчыны; побач з агульнай уласнасцю развівалася уласнасць асабістая, прыватная.

Археалагічная перыядызацыя:

Заснавана на **розніцы ў матэрыяле і тэхніцы вырабу** прылад працы.. Яна падзяляе мінулае па **характары сыравіны**, што ішла на выраб прылад працы. Удасканаленне прылад працы адлюстроўваюць эвалюцыю вытворчасці, а з ёй можна звязаць сацыяльную, культурную і нават этнічную гісторыю.

Згодна з археалагічнай перыядызацыяй выдзяляюцца буйныя перыяды – вякі:

Каменны век – ён датуецца перыядам ад 3 – 2,5 млн. гадоў да 4000 гадоў на н.э.

Бронзавы век – ад 4000 – да 2800– 2700 гадоў назад

Жалезны век – 2700 – 1500 назад

У сваю чаргу, названыя вякі падзяляюцца на перыяды, якія адлюстроўваюць асаблівасці і этапы іх развіцця – звычайна: ранні (ці ніжні), сярэдні і поздні (верхні) перыяды.

Гэтая перыядызацыя найбольш шырока ўжываецца беларускімі навукоўцамі, па ёй напісаны акадэмічныя і манаграфічныя даследаванні старажытнасці, на ёй заснавана выкладанне названага перыяда ў падручніках, Менавіта археалагічнай перыядызацыі мы і будзем прытрымлівацца пры вывучэнні старажытнага грамадства на тэрыторыі Беларусі. Разам з тым, мы будзем ужываць і іншыя пераадызацыі, аб якіх ішла гаворка.

3. Пачатак засяленне людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.

Тэрыторыя сучаснай Беларусі, як і іншых краін Еўропы, не з'яўляецца прарадзімай чалавецтва.

Чалавек вылучыўся з жывёльнага свету каля 3 млн. гадоў назад. Яго прарадзімай з'яўляецца тэрыторыя з больш спрыяльным для жыцця кліматам – Усходняя Афрыка, а магчыма, і Паўднёвая Азія. Каля 1 млн. гадоў таму чалавек пачаў засяляць поўдзень Усходняй Еўропы – Міжземнамор'е, а затым Каўказ і поўдзень сучаснай Украіны.

Толькі каля 100 тыс. гадоў назад ён трапіў на тэрыторыю Беларусі.

Чаму так поздна адбылося засяленне старажытнымі людзмі тэрыторыі цэнтральнай і ўсходняй Еўропы?

Тлумачыцца гэта тымі прыроднымі умовамі, што складваліся на тут працяглы час. Старажытны чалавек ва ўсім – ў побыце, здабыванні ежы, умовах жыцця, сваіх занятках і іншым – цалкам залежыў ад навакольнага асяродзя, ад прыродных, у першую чаргу – кліматычных, умоў. А яны працяглы час былі вельмі неспрыяльнымі і нестабільнымі.

Фарміраванне чалавека як біялагічнага віду адбывалася ва ўмовах прыкметнага пахаладання клімату, а яго распаўсюджанне на тэрыторыі Еўропы прыпадае і ўвогуле на ледавіковую эпоху.

Максімальныя пахаладанні доўжыліся сотні тысяч гадоў. Разам з тым, зацяжныя халады змяняліся пацяпленнямі, калі усталёўваўся больш спрыяльны для існавання чалавека клімат. Гэтыя кліматычныя ўмовы спрыялі эвалюцыі чалавека, вучылі яго прыстасоўвацца да розных экалагічных ўмоў, развівалі інтэлект, удасканальваць прылады для дабывання ежы, шукаць новыя крыніцы існавання, спосабы захавання жыцця.

Геалагічная перыядызацыя вылучае на тэрыторыі сучаснай Беларусі на працягу апошняга мільёна гадоў **5 ледавіковых эпох**:

Беларуская ледавіковая эпоха, якая змянілася белавежскім межледавіковым перыядам;

Бярэзінская ледавіковая поха, (ахоплівае перыяд ад 500 да 350 тыс гадоў да н.э, т. ч. – цягнулася 150 тыс гадоў). У гэты час ледавік пакрываў тэрыторыю Беларусі па лініі Пінск – Мазыр – Рэчыца – Гомель, фактычна ім была пакрыта ўся тэрыторыя Беларусі.

На змену Бярэзінскай ледавіковай эпохі прыйшоў александрыйскі межледавіковы перыяд, які цягнуўся каля 50 тыс гадоў. Тэрыторыя пакрылася лясамі, у якіх вадзіліся маманты, насарогі, алені і іншыя жывёлы.

Дняпроўская ледавіковая эпоха, (320 – 250 тыс. гадоў назад) за якой прыйшоў шклоўскі межледавіковы перыяд

Сожская ледавіковая эпоха, (220 – 110 тыс. гадоў назад) якую змяніў муравінскі межледавіковы перыяд

Паазерская ледавіковая эпоха. (100 – 14 тыс. гадоў назад)

Апошні **Паазерскі** ледавік каля 100 тыс. гадоў таму пачаў рухацца з боку Скандынаўскага паўвострава, распачаўшы тым самым перыяд апошняга, самага халоднага паазерскага абледзянення. На працягу Паазерскага ледавіковага перыяду меліся 3 фазы пацяплення і пахаладання.

Ваганні клімату прыводзілі да змен у раслінным асяродзі. З наступленнем ледавікоў паступова знікаюць шыракалістыя лясы. Іх змяняюць хваёва лясы, а з наступленнем большых халадоў пераважалі бярозвыя рэдкалесі, ўласцівыя тундры.

Адпаведным клімату і расліннасці ў час паазерскага абледзянення быў і жывёльны свет, які складаўся з прадстаўнікоў тундры (паўночныя алені,

пясцы, белыя курапаткі), стэпу (зубры, коні, зайцы, лісы, суслікі), лесу (алені, бурыя мядзведзі, казулі). Характэрнымі прадстаўнікамі прыледавіковай фаўны былі маманты і валасатыя насарогі.

Максімальнае пахаладанне апошняга ледавіковага перыяда пачалося каля 20 тыс. гадоў назад. Да 18 тысячагоддзя да н.э. ледавік дасягнуў **максімальнай мяжы**, якая на тэрыторыі Беларусі праягала ад раёна Гродна, на поўнач ад Вілейкі і на усход да Оршы. На поўдзень ад гэтай мяжы існаваў шырокі пас прыледніковай пустыні, непрыгоднай для жыцця. На поўдні Беларусі была тундра. Землю Беларусі у гэты час скавала вечная мерзлата. У выніку наш край стаў цалкам непрыгодным для існавання тут чалавека.

Толькі ў **15-тым** тысячагоддзі пачалося прыкметнае пацяпленне, ледавік пачаў адступаць на поўдзень. Да **14-га тысячагоддзя** да н.э. ледавік цалкам пакінуў тэрыторыю Беларусі. Наступае позналедавіковы перыяд, калі яшчэ здараліся зацяжныя пахаладанні, але ўсе часцей назіраліся хвалі пацяплення. Паступова сталі змяняцца кліматычныя умовы, раслінны і жывёльны свет. На тэрыторыі Беларусі зноў вяртаюцца лясы, знікаюць холадалюбівыя жывёлы – валасаты насарог, маманты. У позналедавіковым перыядзе ў жывёльным свеце пануюць поўночныя алені.

Аднак адбывалася гэта паступова, на працягу значнага часу.

Толькі ў 10-м тысячагоддзі да н.э. канчаткова заканчваецца апошняя Паазерская ледавіковая эпоха.

Найбольшая пацяпленне адбываецца 6-тым тысячагоддзі да н.э.. Менавіта з гэтага часу ствараюцца найбольш спрыяльныя ўмовы для сталага пражывання ўсяго жывога, ў тым ліку і людзей, на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Ад гэтага часу у асноўным было завершана фарміраванне сучаснага **рэльефу** Беларусі.

У цэлым рэльеф Беларусі мае раўнінны характар. Захад і поўнач яе вышэйшыя, з няроўным узроўнем ладшафтам. На поўдні распасціраецца роўная балоцістая Палеская нізіна. На тэрыторыі Беларусі знаходзіцца водападзел паміж Балтыйскім і Чорным марамі – тут пачынаюцца вялікія рэкі Еўропы – **Днепр, Прыпяць** (да Чорнага мора) і **Нёман, Дзвіна, Буг** – да Балтыйскага мора. У цэлым на Беларусі налічваецца каля 20 тыс. рэк і каля 10 тыс. азёраў. Рэкі у старажытнасці мелі вельмі важнае месца у жыцці чалавека:– па іх прасоўваліся групы людзей, засвойваючы новыя тэрыторыі (іншых дарог не было);– рэкі былі асноўнымі шляхамі зносін з іншымі племямі;–на берагах рэк і у іх поймах будаваліся паселішчы;– на берагавых тэрасах і надпорймавых узвышшах размяшчаліся палі, пасвілі жывёлу, нарыхтоўвалі сена;– у вадаёмах лавілі рыбу, палявалі на вадаплаўную птушку і іншую жывёлу.

Таму ў гістарычнай тэрміналогіі трывала ужываюцца і назвы тэрыторый па басейнам рэк – **Верхняе Падняпроўе** (басейн Дняпра і яго прытокаў на тэрыторыі Беларусі), **Панямонне** (басейн Нёмана), **Пабужжа** (арэал р. Буг),

Падзвінне (уздолж Заходняй Дзвіны), **Пасожжа** і інш., якімі мы будзем карыстацца у далейшым.

Такім чынам, засяленне і асваенне людзьмі тэрыторыі Беларусі патрэбна разглядаць як **працяглы і вельмі складаны перыяд**, у якім вызначальнае месца належала кліматычным умовам. Толькі з ўсведамленнем працэсаў змены кліматычных умоў, дакладным ў'яўленнем іх працягласці па часу і тэрыторыі, магчыма зразумець старажытную гісторыю Беларусі.

Пры самастойнай рабоце карысна звернуцца да карты “ Пашырэнне археалагічных культур на тэрыторыі Беларусі”, змешчанай ў “Атласе гісторыі Беларусі” (Мн., 2006. С. 5)., дзе азначаны **межы зледзяненняў** на тэрыторыі Беларусі, у тым ліку і Паазерскага.

4. Перыядызацыя каменнага веку.

Самы старажытны перыяд у гісторыі чалавецтва – **каменны век**. Ён пачаўся каля **2 –х млн. гадоў** назад, калі чалавек выдзеліўся з жывотнага свету, і завершыўся каля **8 – 4 тыс гадоў** назад са з'яўленнем металічных вырабаў.

Каменны век – найбольш працяглы па часу, вельмі складаны перыяд у гісторыі чалавецтва. На тэрыторыі Беларусі на яго прыпадае некалькі перыядаў ледавіковага пахаладання (аб чым мы казалі на папярэднім лекцыі), а таксама з'яўлены прыдатных для пражывання жывёлы і людзей перыядаў пацяпленняў.

Галоўнай вызначальнай рысай гэтага перыяда з'яўляецца вырабы чалавекам прылад працы з **каменю**.

Гэта быў першы прыродны матэрыял, які чалавек навучыўся апрацоўваць і выкарыстоўваць у сваіх разнастайных мэтах. Разам з тым, на працягу часу старажытны чалавек пастаянна ўдасканальваў тэхніку апрацоўкі каменю, узнікаюць новыя заняткі людзей, пашыраўся дыяпазон выкарыстання прылад працы, з'яўляюцца новыя асаблівасці у сацыяльнай арганізацыі першабытнага грамадства, назіраліся адметнасці і ў іншых праявах матэрыяльнай і духоўнай культуры. Таму каменны век нельга лічыць аднародным, у ім дакладны вызначаюцца шэраг перыядаў.

Навукоўцы падзяляюць каменны век на наступныя перыяды:

1. Палеаліт (з грэч. мовы: палеа старажытны, літас – камень) старажытны каменны век. Ён мае агульныя межы ад **3 млн. гадоў да н.э да 10 тысячагаддзя да н.э.**

У сваю чаргу **палеаліт** падзяляюць на:

– **ранні (ніжні) палеаліт** Ніжні (ранні) палеаліт (3 – 2,5 млн. – 100 тыс. г.). У гэты час назіраецца біялагічная эвалюцыя чалавека.

– **сярэдні палеаліт** (т.зв. эпоха мусцье, ці муст'ерская эпоха па агульнаеўрапейскай перыядызацыі), на тэрыторыі Беларусі ён адпавядае раньняму, ці ніжняму палеаліту, датуецца перыядам ад **100 тыс гадоў да 40 – 35 тысяч гадоў да н.э.**

– **поздні (верхні) палеаліт** (т.зв. фінальны) датуецца на тэрыторыі Беларусі ад 40 тыс. гадоў да 10 – 9 тыс. да н.э.

2. Мезаліт (меза – сярэдні) сярэдні каменны век датуецца на **Беларусі 9 – 5 тыс. да н.э.** У сваю чаргу мезаліт частка даследчыкаў падзяляюць таксама на ранні, сярэдні і поздні.

3. Неаліт (неа – новы) новы каменны век, заключны этап каменнага веку. На Беларусі – перыяд **5 – 3 тысячагоддзяў да н.э.** У межах названага часу ў навуковых даследаваннях сустракаюцца вызначэнні таксама ранняга, сярэдняга і поздняга **неаліту**.

Названая перыядызацыя будзе намі ўзята за аснову пры вывучэнні гісторыі першабытнага грамадства.

5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце)

Калі пачалося засяленне тэрыторыі сучаснай Беларусі старажытнымі людзьмі?, Калі першыя людзі з’явіліся на гэтай тэрыторыі? – пытанні, адказ на якія грунтуецца выключна на археалагічных матэрыялах, да сённяшняга часу з’яўляецца навуковай праблемай, якая падлягае далейшаму даследаванню.

Ніжні (ранні) палеаліт.

Ці быў чалавек на тэрыторыі Беларусі ў **ніжнім (раннім) палеаліце**?

Мы ужо казалі, што ў перыяд да 100 тысяч гадоў да н.э. быў часам, калі ледавікі перыядчна пакрываалі усю тэрыторыю Беларусі. Прыдатнымі для жыцця расліннага і жывельнага свету былі толькі асобныя перыяды пацяпленняў. Таму не выключна, што магчыма, у часы міжледавікоўя клімат быў спрыяльны для пранікнення сюды першых людзей. Існуюць і укусныя сведчанні таму.

Каля Жытоміра (на Валыні), недалёка ад тэрыторыі Беларусі, знойдзены прылады працы найстаражытнага чалавека.

У Віцебскай вобласці знойдзены рэшткі паўднёвага слана. Гэта характарызуе сабой фаўністычны комплекс, што звычайна суправаджаецца знаходкамі прылад працы ашэльскай эпохі раняга палеаліта. Але ледавікі знішчылі рэшткі чалавечай культуры таго часу.

Таму ў першым томе “Археалогіі Беларусі” зроблена агульнапрынятая выснова, што “Толькі ў перыяд сожскага і паазрскага зледзяненняў крайні поўдзень і паўднёвы ўсход Беларусі былі свабодныя ад ільду, таму пошукі дамусцёрскага насельніцтва на Беларусі бесперспектыўныя” (с. 23).

Сярэдні палеаліт. Больш верагодныя сведчанні аб першапачатковым засяленні паўднёва-усходняй часткі тэрыторыі сучаснай Беларусі маюць дачыненне толькі да **сярэдняга палеаліта** (ці мусцёрскай эпохі), які пачынаецца ад 100 тыс. гадоў да н.э.

У той час у Еўропе з’явіліся і панавалі палеаантрапы – неандартальцы.

Аб пранікненні людзей таго тыпу на тэрыторыю Беларусі сведчаць знойдзеныя археолагамі каменныя, зробленыя з крэмня прылады працы на левым беразе Дняпра, каля вёсак

Абідавічы (Быхаўскага раёна) – знайдзена скрэбла

Свяцілавічы (Веткаўскага раёна) – востраканечнік

Клеявічы (Касцюковіцкі раён)

Падлужжа (Чачэрскі раён) (у навуцы атрымала назву **Бердыжская стаянка**) – скрэбла, нож.

Беларускія археолагі выказваюць думку, што гэтыя знаходкі можна аднесці да мусцёрскай эпохі., датуюцца яны прыкладна 40 – 30 тысячагоддзямі да н.э.

Калі гэта так, то неандарталец прадстаўляў сабой першых насельнікаў Беларусі.

У сацыяльным стане неандартальцы аб'ядноўваліся ў невялікія (ў 20-30 дарослых асоб) групы – т.зв. “праабшчыны” і сумеснымі намаганнямі шукалі харчаванне і бараніліся ад звяроў.

Прылады працы першымі пачалі вырабляць менавіта неандартальцы, за што набылі назву “чалавек умелы”. З крэмню рознымі тыпамі апрацоўкі, ў асноўным адколамі, рэтушаваннем выраблялі крамянёвыя **востраканечнікі** для дзідаў (коп'яў) Для разбірання дзічыны– **ручныя рубілы, скрэблы, нажы**. Для вырабу адзення – **скрабкі, шылы, праколкі**.

Асноўнымі заняткамі з'яўлялася паляванне і збіральніцтва ядомых раслін і карэнняў. Палявалі на мамантаў, валасатых насарогаў, аўцабыкоў, аленяў, пясцоў і іншых жывёл, якія існавалі ў прыледавіковай зоне.

Гаспадарка людзей гэтага перыяда мела **прысвойваючы характар** – людзі жылі толькі кошт таго, што бралі, атрымлівалі (прысвойвалі) з навакольнага асяродзя.

Існаванне прысвойваючай гаспадаркі абумоўлівала яго **вандроўны лад** жыцця. Каб жыць ва ўмовах халоднага клімату, чалавек навучыўся карыстацца **агнём, вырабляць адзенне** са скуры і меху забітых звяроў, **будаваць жылло** з касцей і рагоў буйных жывёл, пакрытае скурамі.

Поздні (верхні) палеаліт

Прыкладна да 40-35 тысячагоддзяў таму пачынаецца **поздні, ці верхні палеаліт**. На змену **неандартальцу** прыйшоў чалавек сучаснага фізічнага тыпу– **краманьенец**, або «чалавек разумны».

Маюцца больш несумненныя сведчанні, што краманьёнцы працяглы час, падчас пацяпленняў у перыяд паазерскага ледавікоў эпохі, засялялі паўднёвы ўсход Беларусі. Сведчаннеі таму з'яўляюцца адкрытыя беларускімі археолагамі рэшкі пасельшчаў – стаянак людзей таго часу.

Самыя старажытнае паселішча краманьёнцаў на Беларусі адкрыта каля вёскі **Юравічы** Калінкавіцкага раёна, на р. Прыпяці (датавана каля 26 тыс. гадоў таму). Да краманьёнцаў археолагі адносяць і найбольш даследаванную і вядомую стаянку каля вёскі **Падлужжа** (Чачэрскі раён) на р. Сожы. У навуцы яна атрымала назву **Бердыжская стаянка**, якая датуецца часам каля 23 тыс. гадоў да н.э.. Прыкладна да таго перыяду адносяцца і стаянкі **Берасценава** (Аршанскі раён) і каля в. **Лудчыцы** (Быхаўскі раён).

Прылады працы з крэменю гэтага перыяда вызначаліся большай дасканаласцю, а ў ліку іншых матэрыялаў з'явіліся косць і рог. Сярод знаходак– рэшткі каркасаў жылля, крамянёвыя востраканечнікі, нажы розных тыпаў, кінжалы, скрабкі, праколкі, наканечнікі коп'яў і інш. З'яўляюцца і

сякерападобныя інструменты. Асобныя касцяныя вырабы былі аздоблены арнамантам у выглядзе шасцікутнікаў і зігзападобных рысак.

У **сацыяльных адносінах** адбываецца пераход ад першабытнай абшчыны да радавога ладу. Паляванне на буйных жывёл – мамантаў, насарога, мядведзёў, зубраў, а таксама пражыванне ў прыледавіковых ўмовах патрабавалі сумесных дзеянняў шматлікай колькасці людзей. Таму асноўнай сацыяльна-гаспадарчай адзінкай позняга палеаліту з'яўляўся калектыў родзічаў, які атрымаў у навуцы вызначэнне **“радавая абшчына”**. Яна складаўся з некалькіх радоў, размешчаных на асобных стаянках. Маёмасць, тэрыторыя для палявання, збіральніцтва і лоўлі рыбы, здабытае харчаванне належала ўсяму роду. Пры гэтым жанчына мела асаблівы статус: менавіта па яе лініі вялася роднасць, а шлюбныя адносіны паміж блізкімі родзічамі забараняліся (экзагамія). З гэтай нагоды дарослыя мужчыны мусілі шукаць пару ў іншай родавай абшчыне. Насельніцтва таго часу не было шматлікім. Сям'і, якія жылі ў асобным жытле, збудаваным з жэрдак і касцёў, пакрытых карой ці скурамі, налічвалі 5 – 7 чалавек. Некалькі такіх сям'яў складалі абшчыну колькасцю ад 25 да 50 чалавек.

Гаспадарчыя заняткі людзей гэтага перыяда засталіся ранейшымі – паляванне, збіральніцтва, лоўля рыбы.

15 тысячагоддзяў таму апошні ледавік пачаў адступаць на поўнач, а праз 1 тыс. гадоў ледавіковая эпоха скончылася. 10 тыс. гадоў таму ўсталяваліся сучасныя ўмерана кантынентальны клімат, флора і фаўна. Пачаўся перыяд **фінальнага палеаліту**.

Ранейшыя аб'екты палявання – мамант і калматы насарог вымерлі або адступілі на поўнач. З'яўленне лясных масіваў, шматлікіх рэк, азёр, балот, а разам з імі прадуктаў палявання, збіральніцтва і рыбалоўства значна павялічылася.

У першабытных людзей значна павялічылася магчымасць для засваення новых зямель. Паўсюдна тэрыторыя Беларусі стала засяляцца людзьмі.

Пачынаючы з эпохі фінальнага палеліта (14 – 10 тыс. гадаў назад) можна казаць аб пастаянным мэтанакіраваным засяленні тэрыторыі Беларусі рознымі племямі паляўнічых на паўночнага аленя. Менавіта паляванне на паўночнага аленя прывяло да з'яўлення новай прылады, больш эфектыўнай зброі – лука і стрэл.

Насельніцтва фінальнапалеаэтычнага часу на тэрыторыі Беларусі складалася з розных прышлых плямен, таму і адносілася да розных культурных супольнасцяў. Археалагі вызначаюць шэраг археалагічных культур:

- грэская культура (правабярэжжы Дняпра, у Падняпроў'і);
- свідэрская культура (паўднёвы захад і захад Беларусі, у верхняй Прыпяці, на сярэднім і ніжнім Панямонні);
- лінгбійская культура і
- арэнсбургская культура на захадзе Беларусі.

Кожная з іх мела свае асаблівасці у формах наканечнікаў копій і стрэл,

разнастайных нажоў, разцоў, скрабкоў, іншага крамяневага інвентару.

Гаспадарчыя заняткі людзей, удасканаленне сацыяльных адносін, назапашванне ведаў аб навакольным асяроддзі фармавалі адпаведны светапогляд. З'яўляюцца і першыя **вераванні** людзей, якія былі цесна звязаны з іх штодзённым побытам. Спробы чалавека растлумачыць значнасць тых ці іншых прыродных з'яў, а таксама фізіялагічных працэсаў (сон, дыханне, смерць) трансфармаваліся ў рэлігійныя ўяўленні: веру ў **існаванне душы (анімізм), духаў (аніматызм), звышнатуральныя ўласцівасці прадметаў (фетышызм), звышнатуральную значнасць для роду той ці іншай жывёлы ці расліны (татэмізм)**. Каб задаволіць душы продкаў, а паляванне або лоўлю рыбы зрабіць удалымі, людзі здзяйснялі пэўныя магічныя абрады. З цягам часу функцыя іх арганізатара засяродзілася ў руках аднаго з суродзічаў – **мага** (вешчуна, калдуна і г. д.).

6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі

Мезаліт – сярэдні каменны век, эпоха паміж палеалітам і неалітам. На тэрыторыі Беларусі вылучаецца ранні (9 – 7е тысячагоддзі на д.э.) і поздні (6 – 5-е тысячагоддзі да н.э.) мезаліт.

У першым перыядзе Мезаліта адбываецца засяленне берагоў рэк і азёр у адноўленай пасля ледавіковай эпохі лясной зоне. Заўважым, што менавіта **рэкі былі першымі шляхамі зносін**, уздоўж іх ішло рассяленне людзей, асваенне новых тэрыторый.

Эпохаі мезаліта была больш сапрыймальнай для жыцця чалавека. Каля 10 тыс. гадоў таму ўсталяваліся **сучасныя ўмерана кантынентальны клімат, флора і фаўна**. З'яўленне лясных масіваў, шматлікіх рэк, азёр, балот прывяло да з'яўлення новых відаў жывёл – лісаў, мядзвядзёў, дзікоў, зайцаў і іншых жывёл, паляванне на якіх было больш лёгкай. У вадаёмах значна павялічылася колькасць рыбы, а таксама птушак, асабліва вадаплаўных (качкі, гусі, цяцёркі). Вынікам стала значнае павялічэнне колькасці прадуктаў палявання, збіральніцтва і рыбалоўства. Гэта давала магчымасць харчавацца больш значнай колькасцю людзей, зрабіла існаванне людзей больш трывалым.

Асновай гаспадаркі насельніцтва перыяда мезаліта заставаліся прысвойваючыя яе формы.

Вядучую ролю, як і раней адыгрывала **паляванне**. Але яно набыло новыя рысы. Пры паляванні ў лясной зоне і на адносна невялікіх жывёл больш эфектыўным стала выкарыстанне **лука са стрэламі**. Шырокае распаўсюджанне набывае вырабы каменных наканечнікаў для стрэл розных формаў. Па ранейшаму эфектыўным было выкарыстанне капця.

Спосабы палявання на буйных жывёл у мезаліце былі разнастайныя:

Гон – праследаванне жывёл да яе знясілення;

Высочванне (каб падабрацца бліжэй да здабычы выкарыстоўваліся маскі)

Загон на лоўчыя ямы.

У поздні перыяд мезаліта, пры распаўсюджанні палявання на дробную лясную дзічыну загонае паляванне паступова саступіла месца больш прагрэсіўнаму метаду – паляванню індывідуальнаму. Значным чынам таму

паспрыяла вынаходніцтва лука і стрэл.

У гэты ж час чалавек прыручыў **сабаку**, які дапамагаў у паляванні на звяроў і птушак, а таксама ў ахове чалавечага жылля.

У перыяд мезаліту значна павялічваецца роля **рыбалоўства**, якое становіцца не менш важным заняткам, чым паляванне. Менавіта у мезаліце з'явіліся першыя спецыялізаваныя для рыбалоўства прылады – **кручкі з лескай**. Здабывалася рыба таксама з дапамогай касцяных гарпуноў і кручкоў, плеченых кашоў і сетак.

Вялікім вынаходніцтвам чалавека зрабіліся **платы** і выдзябаныя з камля дрэва **чаўны**. Яны сталі выкарыстоўвацца для лоўлі рыбы і ў якасці транспартнага сродку.

Такім чынам, максімальна спрыяльныя кліматычныя ўмовы (існуе нават вызначэнне ў адносінах да 7 – 6 тысячагоддзяў да н.э. як “кліматычны оптымум”), удасканаленне прылад працы і спосабаў здабычы даюць магчымасць лічыць перыяд мезаліта часам **роскрыту прысвойваючай гаспадаркі**.

У перыяд мезаліта у параўнанні з фінальнапалеаэтычнай эпохай адбыліся важныя змены у **сацыяльных адносінах**.

Галоўнае з іх была тая, што людзі сталі весці больш **аседлы** вобраз жыцця, месца жыхарства людзей становяцца больш пастаяннымі.

Наяўнасць дастатковай колькасці сродкаў харчавання ў параўнаўча лакальнай (кампактнай, невялікай тэрыторыі) прасторы адкідвала патрэбу чалавека ў перамене месца жыхарства. Людзям ужо не было патрэбы часта змяняць месца свайго абітання, пастаянна рухацца ў пошуках сродкаў харчавання. Цяпер насельніцтва, як правіла, рабілася пастаянным (аўтахтонным), будавала **паселішчы** (больш-менш працяглыя месца жыхарства, а не каротка часовыя стаянкі), **асвойвала, абжывала тэрыторыю**, (а не проста прахадзіла праз яе). Будаваліся паселішчы паблізу вадаёмаў, на ўзвышшы берагоў рэк. Галоўным патрабаваннем пры выбары пастаяннага месца жыхарства была, як правіла, блізкасць да багатага рыбай вадаёма, а таксама радовішчаў (залежаў) крэмлю.

Таму помнікамі эпохі мезаліта з'яўляюцца адкрытыя археолагамі **мезалітычныя стаянкі**, якіх налічваецца каля **120-ці.**, што сведчыць аб тым, што насельніцтва на тэрыторыі у параўнанні з перыядам палеаліта значна павялічылася. Большасць іх знайдзена ўздоўж Дняпра, Прыпяці і Нёмана.

Родавыя абшчыны больш цесна кантактавалі паміж сабой, утвараючы сваяцкія супольнасці — **плямёны**, якія пражывалі на адной тэрыторыі, мелі агульныя рысы матэрыяльнай і духоўнай культуры.

-у перыяд мезаліту працягвалі існаваць плямены **грэскай культуры** (у Падняпроў'і);

-у Падняпроў'і і ва Усходнім Палессі жлілі плямены **днепра-дзяснінскай (сожскай)** культуры;

-на поўначы Беларусі у мезаліце былі плямены **кундскай** культуры;

-захад Беларусі засялялі плямены **нёманскай** культуры;

-на поўдні Беларусі археолагі знаходзяць помнікі плямен **кудлаеўскай, яніславіцкай** культур.

Назвы культур даны сучаснымі археолагамі, як правіла, ў залежнасці ад тэрыторыі, ці па назвах насельных пунктаў, дзе былі адкрыты стаянкі, пасельшчы з тыповымі для іншых рысамі матэрыяльнай культуры – спосабамі апрацоўкі камяню, асаблівасцямі вырабу прылад працы, іх упрыгожванняў і г.д.

Больш дакладна аб асаблівасцях названых культур эпохі мезаліту мы пагаворым на семінарскіх занятках (Гл.: Гісторыя Беларусі (пад рэд. М.Касцюка) Т.1. С.31 – 34)

Тэма 2.2. Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі.

1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.
2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.
3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.
4. Разнастайнасць паганства.
5. Культура старажытных людзей каменнага веку.

1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі.

Першабытны перыяд нашай гісторыі не толькі самы працяглы, але і надзвычай важны, бо ў ім закладваліся асновы будучага развіцця краю, размешчанага на памежжы Заходняй і Усходняй Еўропы, на водападзелах рэк Балтыйскага і Чарнаморскага басейнаў.

У гэты час адбылося засяленне тэрыторыі Беларусі чалавекам - ад першага пранікнення на яе паўднёва-ўсходні край у палеаліце і да асваення ім узбярэжжаў вадаёмаў і нават водападзелаў ў жалезным веку. У першабытную эпоху чалавек дасягнуў вызначальнейшых поспехаў у сваім развіцці, заклаўшы асновы для болейнасці адкрыццяў пазнейшых часоў:

- ад кароткачасовых стаянак да паселішчаў і ўмацаваных гарадзішчаў, наякіх жылі многія сотні гадоў;
- ад будаўніцтва лёгкіх прытулкаў з жэрдак, кары і скур да ўзвядзення складаных жыллёва-гаспадарчых, культавых і фартыфікацыйных збудаванняў;
- ад прыкрыцця скурамі цела ад холаду да шыцця рознага тыпу вопраткі і абутку, не толькі са скур, але і з тканага палатна;
- ад выкарыстання расшчэпленых камянёў, прымітыўна апрацаваных костак і палак да бронзаліцейнай вытворчасці, здабычы жалеза з балотнай руды, кавальства, зачаткаў шкларобства і ювелірнай справы;
- ад начынняў з кары і пруткоў да высакаякаснага рознатыповага посуду з абпаленай гліны;

- ад палявання, рыбацтва і збіральніцтва да вытвараючай гаспадаркі з жывёлагадоўляй і земляробствам, з наборам культурных раслін і свойскіх жывёл, характэрных і для пазнейшых часоў;
- ад збірання паверхневага крэменю да распрацоўкі залежаў гэтай сыравіны шахтавым спосабам;
- ад перамяшчэння пяшком ляснымі сцежкамі да вынаходніцтва чаўноў, лыжаў, саней і калясніц;
- ад першабытнай стаднасці першапасаенцаў да родаплемянной арганізацыі і зараджэння элементаў дзяржаўнасці;
- ад калектывізму і ўраўняльнасці ў сацыяльным уладкаванні да маёмаснай дыферэнцыяцыі і родаплемянной арыстакратыі;
- ад першых прымітыўных узораў на камянях і костках да складанай і распрацаванай арнаментальнай, гравіровак, высокамастацкіх узораў аб'ёмнай пластыкі; ад падвесак з зубоў да біжутэрыі са шкла і металаў;
- ад напаўжывёльнага ўспрымання асяроддзя і сябе да спроб іх асэнсавання праз мастацтва і рэлігію, да зачаткаў навуковых ведаў - батанікі, заалогіі, астраноміі, медыцыны, кліматалогіі і інш.

У першабытную эпоху на нашай тэрыторыі адбываліся складаныя этнічныя працэсы, яе неаднаразова краналі вялікія міграцыі плямён, пастаянна дзейнічалі фактары змешвання і асіміляцыі, ажно да фарміравання гістарычных супольнасцей балтаў і славян, якое адбывалася пры ўдзеле пэўных груп фіна-уграў, індаіранцаў, кельтаў, германцаў.

Размяшчэнне тэрыторыі Беларусі ў цэнтры Еўропы, на мяжы хваёвых і лісцёвых зон, а таксама зон атлантычнага і кантынентальнага клімату, на сумежжы ў познім каменным веку рэгіёнаў з прысвойваючай і вытвараючай гаспадаркай стваралі надзвычай своеасаблівую і плённую сістэму ўзаемаўплываў, спрыялі ўстанаўленню этнакультурных сувязяў паміж Усходняй і Заходняй Еўропай. З часу ж бронзавага веку пачынае праяўляцца фактар размяшчэння паміж Балтыйскім і Чарнаморскім басейнамі, дзе пераважвалі ўплывы з антычнага свету.

Пры адсутнасці пісьмовых крыніц цяжка рэканструяваць сацыяльныя адносіны ў першабытных супольнасцях. Па гэтых прычынах больш распаўсюджанай з'яўляецца археалагічная (тэхналагічная) перыядызацыя, якая падзяляе мінулае па характары сыравіны, што ішла на выраб прылад працы, - на каменны (каля 100 000 - 4 000 гадоў назад), бронзавы (каля 4 000 - 2 800/2 700 гадоў назад) і жалезны (каля 2 800/2 700- 1500 гадоў назад) вякі. У сваю чаргу ў гэтых перыядах існуе і драбнейшы падзел, які паказвае асаблівасці і этапы іх развіцця. Археалагічная перыядызацыя не такая фармальная, як можа падацца на першы погляд, бо ўдасканаленне прылад працы адлюстроўвае эвалюцыю вытворчасці, а з апошняй можна звязваць з рознай ступенню верагоднасці сацыяльную, культурную і нават пэўным чынам этнічную гісторыю.

Пры археалагічных даследаваннях заўважана, што на пэўных тэрыторыях, найчасцей у басейнах буйных рэк, рэшткі жыццядзейнасці

пешабытных людзей - жылто, прылады працы і зброя, рэчы побыту, упрыгожанні, сляды рэлігійных культы - утвараюць характэрныя комплексы, якія адрозніваюцца ад археалагічных матэрыялаў з суседніх тэрыторый. Такія комплексы, якія існавалі на акрэсленых тэрыторыях і ў пэўны прамежак часу, навукоўцы аб'ядноўваюць у археалагічныя культуры. Ім надаюцца розныя, як правіла, умоўныя назвы - па тэрыторыі распаўсюджвання (нёманская, паўночнабеларуская), характэрных рэчах (шарападобных амфар, баявых сякер), асаблівасцях арнаментаты глінянага посуду (грабенчата-накольчатой керамікі), пахавальным абрадзе (культура адзінкавых пахаванняў), назве мясцовасці, дзе ўпершыню выяўлены характэрныя паселішчы або могільнікі (нарвенская, сосніцкая), назве народа, які пакінуў пасля сябе гэтыя помнікі (гота-гепідская), і інш.

Лічыцца, што носьбітамі пэўнай археалагічнай культуры былі роднасныя між сабой плямёны, якія размаўлялі на адной мове або на блізкіх дыялектах. Але гэта назіралася далёка не заўсёды. Аднак комплексны і параўнаўчы разгляд матэрыялаў археалагічнай культуры з улікам старажытных назваў вадаёмаў і даных пісьмовых крыніц, калі яны ўжо маюцца, - пакуль што адзіная магчымасць выяўлення этнічных супольнасцей эпохі першабытнага грамадства.

2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.

Фарміраванне чалавека як біялагічнага віду адбывалася ва ўмовах прыкметнага пахаладання клімату, а яго распаўсюджанне ў Еўропе прыпала і ўвогуле на **ледавіковую эпоху**. Зацяжныя халады, што доўжыліся многія дзесяткі тысяч гадоў, змяняліся пацяпленнямі, калі наступаў больш спрыяльны клімат. Гэтыя кліматычныя ваганні аб'ектыўна спрыялі эвалюцыі чалавека, вучылі яго прыстасоўвацца да розных экалагічных умоў, развівалі інтэлект, прымушалі вынаходзіць спосабы захаваць сваё жыццё.

Калі прыкладна 100 тысячагоддзяў назад з'явіліся першыя прыкметы наступлення апошняга паазерскага зледзянення, на тэрыторыі Беларусі паступова пачалі знікаць шыракалістыя лясы. Іх замянілі хваёвабярозавыя пушчы, а з наступленнем большых халадоў, калі са Скандынавіі пасунуўся ледавік, пераважалі бярозавыя рэдкалессі. Часам халады на некалькі тысячагоддзяў адступалі і ўсталёўвалася часовае пацяпленне, калі распаўсюджваліся больш цеплалюбівыя расліны, але затым ледавік зноў рухаўся на поўдзень. Нарэшце 18 тысячагоддзяў назад ён дасягнуў максімальнай мяжы, якая пралягала ад раёна Гродна, на поўнач ад Вілейкі, на ўсход у раён Оршы.

Зямлю Беларусі ў гэты час скоўвала вечная мерзлата, а сярэднегадавая тэмпература была на некалькі градусаў ніжэйшая за сучасную. Перад ледавіком існаваў шырокі пас прыледавіковай пустэльні. На поўдзень прасціраліся тундра і халодны стэп з адпаведнай чэзлай расліннасцю. Толькі ў далінах рэк захоўваліся рэдкія пералескі з карлікавай бярозы, вербаў, кустоўя. Адпаведным клімату і расліннасці ў час паазерскага зледзянення быў і жывёльны свет, які складаўся з тыповых прадстаўнікоў тундры і

лесатундры (паўночныя алені, пясцы, лемінгі, белыя курапаткі), лесу (высакародныя алені, бурыя мядзведзі, казулі, расамахі), стэпу (зубры, коні, зайцы-русакі, лісы, суслікі), а таксама жывёлін, што маглі існаваць у розных зонах. Асабліва характэрнымі для прыледавіковай фауны былі маманты і валасатыя насарогі - асноўны аб'ект палявання палеалітычных жыхароў.

У выніку прыкметнага пацяплення 15 тысячагоддзяў назад ледавік пачаў адступаць на поўнач, а да 14-га тысячагоддзя ён цалкам пакінуў тэрыторыю Беларусі. Наступіў позналедавіковы перыяд, калі, хоць і здараліся зацяжныя пахаладанні, усё мацнейшыя хвалі цяпла мянялі клімат, а адпаведна яму - раслінны і жывёльны свет. У цёплым тысячагоддзі на тэрыторыю нашага краю наступаюць лясы, з пахаладаннямі часова вяртаюцца тундра і лесатундра.

Каля 12 тысячагоддзяў назад выміраюць або адступаюць на поўнач холадалюбівыя жывёлы, асабліва такія, як мамант. Валасаты насарог знік яшчэ раней. Позналедавіковы перыяд - час панавання на Беларусі паўночных аленяў, што становяцца асноўным паляўнічым аб'ектам людзей, якія зноў пачалі засяляць нашу тэрыторыю.

10 тысячагоддзяў назад з канчатковым таяннем ледавіковага покрыва нават на гарах Скандынавіі заканчваецца і ледавіковая эпоха.

3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей.

У эпоху палеаліту ўзровень інтэлектуальнага развіцця старажытных людзей дасягнуў такой ступені, калі ўзнікае патрэбнасць як у пэўных эстэтычных адчуваннях, так і ў поглядах, якія б давалі ўяўленне пра агульную карціну свету і тлумачылі месца чалавека ў ім. Так узніклі **першабытнае мастацтва і рэлігійныя вераванні**. Паколькі на тэрыторыі Беларусі адсутнічаюць выходы горных парод, то не маглі стварацца і наскальныя роспісы накшталт сустрэтых у іншых краінах або выявы на сценах пячор. Даступнымі спосабамі адлюстравання акаляючага асяроддзя, змяшчэння магільных выяў, перадачы праз матэрыяльныя вырабы тагачасных міфалагічных поглядаў для палеалітычных паляўнічых і збіральнікаў з'яўляліся выраб упрыгожанняў, нанясенне выяў на такія распаўсюджаны ў той час матэрыялы, як косці здабытых на паляванні мамантаў, стварэнне касцяных статуэтак.

Шырока вядомыя на многіх палеалітычных стаянках Еўропы вырабленыя з косці фігуркі жанчын, празваныя "*палеалітычнымі Венерамі*". Адна такая змайстраваная з біўня маманта статуэтка знойдзена непадалёку ад тэрыторыі Беларусі на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці. Яна адрозніваецца ад аналагічных знаходак Усходняй Еўропы больш дасканалай прапорцыяй форм. Галава ў елісеевіцкай статуэткі была, магчыма, адбітая або адсутнічала з самага пачатку. На многіх іншых палеалітычных статуэтках галовы, асабліва твар, выяўлены вельмі схематычна.

Наконт прызначэння "палеалітычных Венер" існуе некалькі гіпотэз. Многія лічаць, што гэта характэрныя для часоў **мацярынскай родавай абшчыны** (матрыярхату) выявы мацярынскіх продкаў, сімвалы адзінства і

кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці. Іншыя сцвярджаюць, што статуэткі адлюстроўваюць веру ў іх магічную здольнасць садзейнічаць поспеху палявання або з'яўляюцца сведчаннем грамадскай павягі да жанчын. Аднак найбольш пераканаўчай выглядае думка, што "палеалітычныя Венеры" - помнікі культу звышнатуральнай усемагутнай істоты, погляду якой баяліся, таму і паказвалі без твару. Гэтыя істоты маглі адначасова ўвасабляць паняцці нараджэння і смерці, спрыялі як размнажэнню дзікіх звяроў, так і паляванню на іх. Яны - маці-парадзіхі і ў той жа час злосныя, жорсткія, каварныя, не адрозніваюць добра ад зла, як сляпая сіла прыроды, погляд іх забівае. Гэта правобраз міфалагічнага персанажу, вядомая ў некаторых пазнейшых народаў як Вялікая багіня.

У бронзавым веку ў светапоглядзе насельніцтва Беларусі адбыліся досыць значныя зрухі, выкліканыя як зменамі ў гаспадарцы, так і прыходам новага насельніцтва. У выніку гэтага **духоўная культура**, захоўваючы многае з набыткаў каменнага веку, узбагацілася шэрагам новых рыс. Заняткі земляробствам прывялі да пашырэння культу сонца, паколькі ад гэтага свяціла залежалі прарастанне і рост раслін. Распаўсюджвалася таксама ўшанаванне дажджу і звязаных з ім навальніц і маланак.

У сувязі з прысутнасцю ў бронзавым веку на тэрыторыі Беларусі індаеўрапейцаў, якія тут маглі з'явіцца і раней, несумненна, што для мясцовага жыхарства былі характэрныя некаторыя агульныя рысы індаеўрапейскай міфалогіі. Адна з такіх рыс, на думку шэрагу даследчыкаў, ушанаванне ў якасці вярхоўнага бажства дзённага азоранага неба. Гэтаму нябеснаму "бацку" адпавядала "апладняемая" небам таксама абагаўлёная зямля як жаночае бажство - "маці". Існавала таксама вера ў бога-грамавіка, пэўным чынам падобнага на пазнейшага Перуна. Важнае значэнне меў культ агню.

Пры разглядзе светапогляду чалавека бронзавага веку неабходна ўлічваць, што ў канкрэтных умовах Беларусі, калі яшчэ захоўвалася прыкметная роля палявання, і асабліва ў больш паўночных рэгіёнах, важнейшае месца ў міфалогіі яшчэ з часоў каменнага веку адводзілася хтанічнаму бажству, апекуну звяроў, вытокаў рэк і крыніц, замагільнага свету і памерлых. Пасля з'яўлення жывёлагадоўлі гэта бажство разглядалася і ў якасці апекуна свойскіх жывёл, і таму да ранейшых увасабленняў яго ў выглядзе змяі, ваўка або мядзведзя дадаўся вобраз быка.

У вераваннях насельніцтва эпохі бронзы важнае месца займала, хоць і з пэўнымі трансфармацыямі, жаночае бажство хтанічнага паходжання (Мара пазнейшага беларускага фальклору). Па рэштках міфаў можна меркаваць, што гэта бажство было звязана як з нараджэннем і плоднасцю, так і са смерцю, хваробамі і эпідэміямі, а таксама з жывёльным светам (здольнасць прымаць воблікі розных жывёл). У латышскай міфалогіі блізкая па назве і паходжанню Мага лічыцца апякункай кароў. Некаторыя даследчыкі лічаць, што Мара - рэлікт вобраза Вялікай Багіні.

З верай у мужчынскае тханічнае бажаство звязана ўшанаванне некаторых культавых камянёў. У шэрагу месцаў Беларусі захаваліся "камяні кахання" або "камяні нявест", якія маюць дачыненне да культу старажытнай Вялікай Багіні. Верагодна, у бронзавым веку сталі ўшаноўваць камяні-следавікі. Некаторыя шведскія даследчыкі сцвярджаюць, што ў бронзавым веку існавала строгая забарона рабіць выявы божастваў. Таму на камянях высякаліся іх сляды як знакі прысутнасці.

Мяркуючы па даследаваннях у Латвіі, дзе ў бронзавым веку жыло насельніцтва, даволі блізкае па культуры насельніцтву Паўночнай Беларусі, і на нашай тэрыторыі магло існаваць пакланенне святым крыніцам, якое хутчэй за ўсё зарадзілася яшчэ ў папярэдні час. Тым болей што ў розных частках нашага краю на берагах азёр з назвай "Святое" выяўлены паселішчы неаліту-бронзавага веку.

Для правядзення пэўных магічных абрадаў, звязаных з вераваннямі, існавалі адпаведныя збудаванні. Так, насельніцтва тшцінецкай культуры будавала круглыя бажніцы са слупоў і жэрдак, у сярэдзіне якіх знаходзіліся ахвярнікі і нават пахаванні.

У бронзавым веку працягваў існаваць культ жывёл. Пра гэта найперш сведчыць звычай нашэння амулетаў з прасвідраваных зубоў - дзіка, мядзведзя, ваўка, лася, бобра, а таксама скульптурныя выявы звяроў, птушак і змей. Магчыма, некаторыя плямёны практыкавалі і канібалізм. На гэта могуць указваць знаходкі на паселішчах насельніцтва паўночнабеларускай культуры патрушчаных фрагментаў чалавечых чарапоў.

У бронзавым веку істотна мяняюцца пахавальныя абрады. Распаўсюджваюцца звычаі спальваць нябожчыкаў і насыпаць над пахаваннем курган. Сам абрад трупаспалення быў складанай часткай культу агню, веры ў ачышчальную моц полымя. Але звычай крэмацыі быў характэрны для паўднёвабеларускіх плямён. У паўночнай частцы краіны, як уяўляецца, панаваў абрад трупапалажэння, прынамсі ў ранні перыяд бронзавага веку.

У жалезным веку разам з прагрэсам у матэрыяльнай культуры насельніцтва Беларусі развівалася і ўдасканальвалася (ускладнялася) і яго духоўная культура, міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні, дэкаратыўна-прыкладное і музычнае мастацтва, зачаткі навуковых ведаў пра акаляючы свет. Міфалагічныя ўяўленні і першабытная рэлігія ў тагачасных умовах з'яўляліся важнымі чыннікамі не толькі ў спробах тлумачэння сусвету, але і праз пасрэдніцтва гэтага - гарманізацыі адносін чалавека з прыродай і адносін паміж людзьмі, а таксама індыкатарам захавання этнічнай адметнасці.

Міфалагічна-рэлігійныя ўяўленні непарыўна былі звязаны з асяроддзем пражывання і гаспадарчымі заняткамі людзей, адлюстроўвалі іх гісторыю і менталітэт. Практычна ўся прырода-жывёльны свет, расліннасць, важнейшыя прыродныя аб'екты і стыхіі - знаходзілі сваё адлюстраванне ў міфах і абрадах.

На думку вядомага даследчыка міфалогіі М.Эліадэ, любы рытуал мае сваю **сакральную мадэль** (святшчэнны ўзор), архетып (першавобраз, першаўзор, арыгінал). У помніку старажытнаіндыйскай культуры "Чытападха Брахмана" ўказваецца: "Мы павінны рабіць тое, што рабілі спачатку багі". Зыходзячы з гэтага мяркуецца, што ўсім рэлігійным актам далі пачатак багі, культурныя героі ці міфічныя продкі. У шэрагу першабытных народаў любы чалавечы ўчынак, не кажучы ўжо пра рытуалы, становіцца паспяховым толькі тады, калі дакладна паўтарае дзеянні, якія выконваліся спачатку багамі, героем або продкам. Згодна логіцы міфалагічнай свядомасці, уяўныя акты стварэння космасу неабходна было паўтараць у выглядзе рытуальных абрадаў у час важнейшых святаў, звязаных з кругаваротам прыроды ці важнейшымі падзеямі жыцця чалавека, такімі, як нараджэнне, вяселле, пахаванне і г.д. Назіранні за нябеснай сферай і прыроднымі цыкламі на зямлі былі звязаны як з практычнымі, гаспадарчымі патрэбамі, так і з імкненнем браць прыродныя з'явы ў якасці прыкладу для паўтарэння ў рытуалах.

Асаблівасць археалагічных матэрыялаў заключаецца ў тым, што яны адлюстроўваюць не ўвесь комплекс рэлігійных вераванняў, а пераважна культавы бок рэлігіі.

Адным з самых старажытных кultaў, які вядзе пачатак з глыбінь каменнага веку, з'яўляецца культ жывёл. Гэты культ пакінуў свае сведчанні і сярод археалагічных знаходак жалезнага веку. Так, на мілаградскіх гарадзішчах Паўднёвай Беларусі знойдзена больш за 100 фігурак жывёл, асабліва іх шмат (каля 90) было на гарадзішчы каля в. Гарошкаў Рэчыцкага раёна. Выявы жывёл звычайна сустракаюцца ў жылых і гаспадарчых пабудовах, а таксама ў комплексах, звязаных з кultaм. Большасць фігурак у абломках і звычайна яны выкананы схематычна. Па вызначаных вырабах можна меркаваць, што большасць фігурак - гэта выявы каня, радзей - буйной рагатай жывёлы і сабак. Як лічыць В. Мельнікоўская, мілаградскія фігуркі маюць стылістычнае падабенства з аналагічнымі рэчамі лесастэпавай паласы.

У апошнія дзесяцігоддзі на мілаградскіх помніках знойдзены гліняныя фігуркі кароў, а на гарадзішчы Падгор'е Добрушкага раёна - фігурка бобра і падвеска з мядзведжага клыка. В. Мельнікоўская паведамляла пра знаходкі падвесак з зубоў мядзведзя, дзіка, ваўка. У мілаградцаў сустракаліся таксама ахвярныя пахаванні дзікіх і свойскіх жывёл; Так, на Гарошкаўскім гарадзішчы і за яго валамі выяўлена некалькі такіх пахаванняў (два сабакі, бабёр, свіння, парасё). Косці ляжалі ў анатамічным парадку, а ў адным з пахаванняў сабакі знаходзілася разбітая пасудзіна.

Культ жывёл меў распаўсюджанне і ў плямён зарубінецкай культуры. Пры раскопках могільніка Атвержычы ў Столінскім раёне ў адным з пахаванняў трапіліся абгарэлыя косці мядзведзя, а на могільніку Чаплін у Лоеўскім раёне ў пахаваннях былі трубчастыя косці казулі, зуб сабакі, зуб каровы. У культурным пласце Чаплінскага гарадзішча знойдзены прасвідраваныя клыкі ваўка, зуб мядзведзя і зуб бобра.

Для плямён Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі былі характэрныя амулеты з іклаў мядзведзя і дзіка, што сведчыць пра існаванне культу гэтых жывёл. Аналагічныя амулеты выяўлены на гарадзішчах Усходняй Літвы. На некаторых штрыхаваных пасудзінах (Пятровічы Бабруйскага, Паліцкае Асіповіцкага раёнаў) маюцца адбіткі зерня як сляды земляробчых культаў.

У насельніцтва днепра-дзвінскай культуры, акрамя таго, сустракаліся бронзавыя фігуркі коней. Існавалі свяцілішчы чатырохвугольнай у плане формы, з падмазанай глінай падлогай і спецыяльнымі глінянымі агнішчамі-ахвярнікамі. Пазней распаўсюдзіліся круглыя ў плане гарызантальныя пляцоўкі - свяцілішчы. Пахавальныя помнікі насельніцтва культуры штрыхаванай керамікі і днепра-дзвінскай культуры невядомыя. Аналіз летапіснай устаўкі "Легенда пра Совія" ў "Хроніцы Іаана Малалы" (1261) і пазнейшых фальклорных паданняў у супастаўленні з археалагічнымі матэрыяламі дае падставы меркаваць, што для насельніцтва Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі і прылеглай часткі Літвы ў перыяд ад позняга неаліту - ранняй бронзы і да ранняга сярэднявечча была характэрная наступная паслядоўнасць змены пахавальных абрадаў: 1) звычай трупалажэння; 2) пахаванні ў "дрэве" (хутчэй за ўсё ў дуплах дрэў); 3) абрад трупаспалення. На позні бронзавы і жалезны вякі якраз прыпадала панаванне звычайу пахавання памерлых у дуплах дрэў ці нейкім іншым спосабам "в древо и положи".

Верагодна, з магіяй плоднасці трэба звязваць некаторыя знаходкі драўляных рал. Пакуль што на сучаснай тэрыторыі Беларусі выяўлена толькі адна такая прылада. Гэта драўлянае крываградзільнае рала, знойдзенае ў тарфяніку каля в. Капланавічы Клецкага раёна і датаванае Л. Побалем першымі стагоддзямі н.э. Ралы такога тыпу ва Усходняй Еўропе вядомыя яшчэ па знаходках у Бранскай вобласці (Расія) і ў Сумскай вобласці (Украіна). Капланавіцкае рала Ю. Красноў лічыць найбольш абгрунтаваным датаваць на падставе аналогій перыядам паміж першай паловай 1-та тысячагоддзя н.э. і да сярэднявечча. Гэтаму не супярэчыць і храналогія размешчанага паблізу селішча.

У старажытнасці акрамя чыста земляробчага ралы мелі і сакральнае прызначэнне.

У сэнсе рэканструкцыі палеаастранамічных уяўленняў старажытнага насельніцтва Беларусі цікаvasць уяўляе збудаванне каля в. Бікульнічы Полацкага раёна, на паўднёвым беразе возера Янава. Помнік размешчаны на адкрытай пляцоўцы ўзгорка пад назвай Бікульніцкі Рог і ўяўляе адкрыты з аднаго боку квадрат памерамі 15 x 15 м, выкладзены з валуноў. Адкрытым бокам квадрат скіраваны ў бок возера. Пры вывучэнні збудавання з валуноў было ўстаноўлена, што аснова гэтага квадрата знаходзіцца па азімуту 52° на паўночны ўсход ад кірунку на поўнач. Якраз паміж 50° і 52° на паўночны ўсход ад збудавання, на процілеглым беразе возера размешчана гара Гарадзец.

Як вядома, у перыяд летняга сонцастаяння, на Купалле, сонца ўзыходзіць на паўночным усходзе, і таму Гарадзец мог быць адным са звёнаў

у ланцужку культавых аб'ектаў, звязаных з найбольш вялікім язычніцкім святам. Штучных умацаванняў на ўзгорку няма, пляцоўка даволі роўная. Раскопкі паказалі, што культурны пласт зусім тонкі, але ў мацерыку знаходзіцца шмат ям рознай глыбіні і канфігурацыі, нават самай вычварнай. У многіх ямах траплялася вуголле. Ямы хутчэй за ўсё з'яўляліся геогліфамі (рэльефнымі выявамі на паверхні зямлі нейкіх міфалагічных істот). Выяўлена ляпная гладкасценная кераміка, у асноўным насельніцтва днепра-дзвінскай культуры.

У мясцовасці Разтолты (на Усходнім Падляшшы) быў раскапаны курган насельніцтва вельбарскай культуры. Унутры кургана выяўлена цікавая структура, якая ўяўляла сабой выкладзены з камянёў крыж у коле. Аналагічныя структуры вядомы з некаторых курганоў на захадзе Польшчы і ў Мекленбургу ў Германіі. Як лічыў З.Кжак, ва ўсіх згаданых курганах былі пахаванні жрацоў, а крыж прадстаўляў у дадзеным выпадку космас, сакральную прастору, а таксама цэнтральнае бажаство. У свой час яшчэ Карл Густаў Юнг спрабаваў даказаць, што крыж з'яўляецца затоемым у чалавечай псіхіцы архетыпам Бога, звязвалі крыж таксама з так званым астрабіялагічным светапоглядам чалавека. Разам з тым крыж сімвалізуе ўзыходжанне духа, імкненне да Бога, да вечнасці.

Пачаткам нашай эры датуюцца самыя раннія на тэрыторыі Беларусі выявы свастык, якія даследчыкамі звычайна лічацца сімваламі агню ці сонца. Праслачкі і іншыя прадметы са свастыкамі знаходзяць на гарадзішчах насельніцтва культур штрыхаванай керамікі, днепра-дзвінскай і кіеўскай, на заходнябалцкім могільніку каля Начы ў Воранаўскім раёне. Амаль усе гэтыя свастыкі, у адрозненне ад больш позніх, правабаковыя, г.зн. павернутыя канцамі па гадзіннікавай стрэлцы.

Звяртае ўвагу тое, што каля падножжа некаторых гарадзішчаў са штрыхаванай керамікай (Крынічкі Барысаўскага, Навасады Дзяржынскага раёнаў, г. Капыль) знаходзяцца культавыя крыніцы. На паасобных гарадзішчах Беларусі (Малышкі, Кастрыца) знойдзены гліняныя праслачкі, пакрытыя знакамі, якія не адносяцца да арнаментаў. Магчыма, у дадзеным выпадку прадстаўлены нейкія зачаткавыя формы пісьма.

Няма сумнення, што ў жалезным веку, ва ўсякім разе ў яго канцы, у асноўным сфарміраваўся пантэон багоў. У сувязі з разлажэннем родавага ладу ўсё больш узрастае значэнне бога-грамавіка, распарадчыка навальніц, маланак і дажджу, апекуна ваеннай справы, які адначасова меў і пэўныя аграрныя функцыі. Важнае месца ў пантэоне займаў і бог сонца. Але паводле сярэднявечных пісьмовых крыніц, так і паводле пазнейшых фальклорна-этнаграфічных і лінгвістычных даных можна меркаваць, што аж да афіцыйнага прыняцця хрысціянства найбольш разнастайным па функцыях і самым уплывовым лічылася традыцыйнае хтанічнае бажаство, якое ўяўлялася апекуном як дзікіх, так і свойскіх жывёл, звязвалася з абрадавымі песнямі і паэзіяй, было таксама апекуном памерлых і міфічных волатаў,

распараджалася зямнымі водамі, уключаючы крыніцы і вытокі рэк, было богам багацця і сакралізаванай традыцыйнай улады першабытных жрацоў. Бажаство гэта з глыбокай старажытнасці магло ўяўляцца ў вобразах ваўка, мядзведзя, змея, вала, хаця з часам яму ўсё больш надавалі антрапаморфныя рысы. З нябесных свяціл гэтаму бажаству, які адпавядаў славянскаму **Вялесу**, балцкаму **Вяльнясу** (*Велсу*), быў прысвечаны месяц. Аб'ектамі пакланення яму з'яўляліся найбольш адметныя неапрацаваныя валуны, а таксама крыніцы. Сакральная пара ("жонка") гэтага бажаства характарызавалася волатаўскім ростам і сілай, сувяззю з вадой, мела дачыненне да жывёльнага свету, асабліва да мядзведзяў, была апякункай парадзіх і шлюбав. Сваю шлюбную пару меў і бог-грамавік. Акрамя гэтых персанажаў у рэлігіях насельніцтва жалезнага веку істотнае месца займалі багі і духі, звязаныя з іншымі сферамі чалавечага жыцця і прыроды.

Акрамя рэлігіі і міфалогіі духоўная культура ахоплівала першабытнае мастацтва, рацыянальныя веды, фальклор. У арнаментыцы керамічных вырабаў, нягледзячы на лакальныя адрозненні, найбольш часта паўтараліся сярняныя знакі (канцэнтрычныя кругі, праменепадобныя лініі, крыжы), вуглы, трохвугольнікі, ламаныя лініі, ромбы. Устойлівыя агульныя матывы геаметрычнага арнаменту, асабліва такія, як двайны і трайны зігзаг, можна знайсці ў арнаментыцы насельніцтва культур штрыхаванай керамікі і днепрадзвінскай. З іншага боку, гэтыя матывы маюць аналогіі ў арнаментыцы несумненна балцкіх раннесярэднявечных плямён Літвы і Латвіі.

Эстэтычныя ідэалы жалезнага веку ўвасабляліся таксама ў дэкоры металічных (жалезных і бронзавых) упрыгожанняў і прыналежнасцей адзення (фібулы, шпількі і г.д.). Гэтыя прадметы мелі функцыянальна апраўданую форму.

4. Разнастайнасць паганства.

Для абазначэння старадаўніх вераванняў і культав, што існавалі да пашырэння так званых "вышэйшых" рэлігій (хрысціянства, іслам, будызм), у багаслоўі і гістарычнай літаратуры прыняты тэрмін язычніцтва, альбо паганства.

Першымі формамі паганскіх вераванняў былі фетышызм, анімізм, татэмізм, магія і інш. Анімізм - сістэма ўяўленняў і вераванняў аб духах і душы як вызначальных пачатках свету і чалавечага жыцця. Анімістычныя вобразы (душы, духі, дэмань, чэрці і інш.) узніклі як увасабленне незразумелых стыхій, што пагражалі чалавеку; з'яў і працэсаў, непасрэдна звязаных з яго існаваннем. Пры гэтым духі надзяляліся чалавечымі рысамі і якасцямі.

Культ неадушаўлёных прадметаў - фетышаў, якія, паводле ўяўленняў вернікаў, надзелены звышнатуральнымі ўласцівасцямі, называецца фетышызмам. Амулеты ў выглядзе мядзведжых іклаў з прасвідраванымі дзеся падвешвання адтулінамі.

Пад татэмамі звычайна разумеюць комплекс вераванняў і абрадаў, звязаных з уяўленнем пра роднасць паміж групай людзей і татэмам - пэўным

відам жывёл, раслін, радзей - з'яў прыроды ці неадушаўлёнымі прадметамі. Зямлю, ваду і неба балты і славяне засялілі багамі і духамі і кожнага надзялілі сваімі функцыямі - кожны "адказваў" за нейкае асяроддзе ці сферу жыцця. У лесе жыў лесавік, у балоце - лешы, у полі - палявік, у вадзе - русалкі, у хаце - дамавік і г. д.

Славяне ўяўлялі сваіх багоў у выглядзе людзей з чалавечымі звычаямі і паводзінамі. Яны маглі быць добрымі і злымі, прыносяць людзям карысць або шкоду. Каб богі былі міласцівымі да людзей, іх стараліся задобрыць, наладжвалі ў іх гонар розныя ўшанаванні: пакланяліся ім, прыносілі ахвяры, часцей у выглядзе пачастункаў, ежы. Язычнікі выраблялі з дрэва, каменю, косці, гліны вялікія і маленькія фігуркі багоў, якіх называлі ідаламі.

Важнейшай асаблівасцю язычніцтва з'яўляецца шматбожжа. У язычніцкі пантэон славян уваходзілі багі: Пярун (бог грому і маланкі), Сварог (бог неба) і яго сын Дажбог (бог сонечнага святла), Ярыла (бог веснавой урадлівасці і плоднасці жывёлы), Жыжаль (бог агню), Зніч (бог паграбальнага агню), Стрыбог (бог вятроў), Вялес (апакун жывёлагадоўлі), Лёля (багіня вясны, дзявочай прыгажосці і кахання) і інш.

Месца, дзе язычнікі ўшаноўвалі сваіх багоў, прыносілі ім ахвяры, называлася капішчам, або свяцілішчам. Яны размяшчаліся на ўзвышшах, астравах, на берагах рэк і азёр, сярод балот. Звычайна капішча ўяўляла сабой пляцоўку круглай формы, у цэнтры якой стаяў ідал.

Святы і абрады здаўна прымяркоўвалі да пэўных каляндарных дат. У гэтых святах прасочваюцца напластаванні розных эпох - ад самых архаічных да новага часу. Каляндарная абраднасць ва ўсходніх славян мела магічны характар, таму што асноўнай яе функцыяй было забеспячэнне дабрабыту сялянскай сям'і, які залежаў у першую чаргу ад ураджаю.

Залежнасць жыцця і працы селяніна ад прыродных стыхій вымушала яго выконваць разнастайныя абрады, прымеркаваныя да пэўных падзей. Адпаведна чатыром порам года існавалі чатыры вялікія святы, вакол якіх групаваліся іншыя. Увесь земляробчы каляндар трымаўся на цыклах: зімой - Каляды, летам - Купалле, восенню - Дзяды, Пакровы.

5. Культура старажытных людзей каменнага веку.

У эпоху палеаліту ўзровень інтэлектуальнага развіцця старажытных людзей дасягнуў такой ступені, калі ўзнікае патрэбнасць як у пэўных эстэтычных адчуваннях, так і ў поглядах, якія б давалі ўяўленне пра агульную карціну свету і тлумачылі месца чалавека ў ім. Так узніклі першабытнае мастацтва і рэлігійныя вераванні. Паколькі на тэрыторыі Беларусі адсутнічаюць выходы горных парод, то не маглі стварацца і наскальныя роспісы накшталт сустрэтых у іншых краінах або выявы на сценах пячор. Даступнымі спосабамі адлюстравання акаляючага асяроддзя, змяшчэння магічных выяў, перадачы праз матэрыяльныя вырабы тагачасных міфалагічных поглядаў для палеалітычных паляўнічых Г збіральнікаў з'яўляліся выраб упрыгожванняў, нанясенне выяў на такія распаўсюджаны ў

той час матэрыял, як косці здабытых на паляванні мамантаў, стварэнне касцяных статуэтак.

Шырока вядомыя на многіх палеалітычных стаянках Еўропы вырабленыя з косці фігуркі жанчын, празваных "палеалітычнымі Венерамі". Адна такая змайстраваная з біўня маманта статуэтка знойдзена непадалёку ад тэрыторыі Беларусі на стаянцы Елісеевічы ў Бранскай вобласці. Яна адрозніваецца ад аналагічных знаходак Усходняй Еўропы больш дасканалай прапорцыяй форм. Галава ў елісеевіцкай статуэткі была, магчыма, адбітая або адсутнічала з самага пачатку. Намногіх іншых палеалітычных статуэтках галовы, асабліва твар, выяўлены вельмі схематчна.

Наконт прызначэння "палеалітычных Венер" існуе некалькі гіпотэз. Многія лічаць, што гэта характэрныя для часоў мацярынскай родавай абшчыны (матрыярхату) выявы мацярынскіх продкаў, сімвалы адзінства і кроўнай сувязі членаў роду, увасабленне плоднасці. Іншыя сцвярджаюць, што статуэткі адлюстроўваюць веру ў іх магічную здольнасць садзейнічаць поспеху палявання або з'яўляюцца сведчаннем грамадскай павягі да жанчын. Аднак найбольш пераканаўчай выглядае думка, што "палеалітычныя Венеры" — помнікі культу звышна-туральнай усемагутнай істоты, погляду якой баяліся, таму і паказвалі без твару. Гэтыя істоты маглі адначасова ўвасабляць паняцці нараджэння і смерці, спрыялі як размнажэнню дзікіх звяроў, так і паляванню на іх. Яны — маці-парадзіхі і ў той жа час злосныя, жорсткія, каварныя, не адрозніваюць добра ад зла, як сляпая сіла прыроды, погляд іх забівае. Гэта правобраз міфалагічнага персанажу, вядомага ў некаторых пазнейшых народаў як Вялікая багіня.

Цела і вопратку людзі каменнага веку яшчэ з часоў позняга палеаліту ўпрыгожвалі рознымі амулетамі з зубоў ваўка, лісіцы, пясца і іншых звяроў. Пра існаванне ўжо ў старажытным каменным веку культу ваўка сведчаць выяўленыя на некаторых тэрыторыях яго рытуальныя пахаванні і экспанаванне ваўчыных чарапоў. Як паказана многімі даследчыкамі, пазней воўк увасабляў хтанічнае (падземнае) бажаство. Такая повязь міфалагічных персанажаў з жывёламі мае вытокі ў татэмных уяўленнях, надзвычай характэрных для палеаліту і мезаліту. Як мяркуюць даследчыкі па матэрыялах з суседняй Літвы, у тыя эпохі ў рэлігійных уяўленнях дамінаваў вобраз "Гаспадара звяроў", які ўяўляўся ў вобразе лася і іншых дзікіх жывёлін.

Вядома, у дачыненні да палеаліту яшчэ завельмі рана ўжываць тэрміны "бог" або "бажаство". Міфалагічныя персанажы таго часу былі толькі іх правобразамі.

Старажытныя жыхары тых жа Елісеевіч на Браншчыне ў магічных мэтах выкарыстоўвалі так званыя чурынгі — пласціны з біўняў маманта, аздобленыя геаметрычнымі арнаментамі, сярод якіх вядомы паралельныя лініі, зігзагі, шасцівугольнікі. На адной пласціне сярод геаметрычнага арнаменту маюцца дзве схематычныя выявы канічных чумаў, на іншай пласціне "жытло" паказана з паўкруглым дахам.

На мезалітычных стаянках Беларусі амаль не маецца знаходак рога і косці, якія былі і адпаведным матэрыялам для арнаментавання і дробнай пластыкі. Па гэтай прычыне цяжка што-небудзь сказаць пра рэлігію і мастацтва таго часу. Толькі пад Смаргонню ў жвіровым кар'еры знойдзены масіўны выраб з рога, пакрыты нарэзкавым і кропкавым узорам.

На падставе археалагічных раскопак, асабліва тарфянікавых стаянак, значна больш можна даведацца пра духоўную культуру неалітычнага насельніцтва Беларусі. Мяркуючы па касцяных (фігурках жывёл, ушаноўваліся лось, качкі, чайлі, змеі. Існаваў і культ лася, які, верагодна, паходзіў яшчэ з фінальнага палеаліту — мезаліту. Выявы качак маглі быць адлюстраваннем як хтанічных вераванняў, так і культу сонца. Па-ранейшаму шырока былі вядомыя амулеты, у тым ліку і з прасвідраваных зубоў мядзведзя і дзіка. Хутчэй за ўсё яны павінны былі перадаць людзям сілу і спрыт адпаведных звяроў. Невыключана, што амулетамі маглі быць і зубы звяроў—татэмаў роду.

У новакаменны час пашыраюцца выявы антрапаморфных істот. Такая выява знойдзена на адной з пасудзін з паселішча Юравічы ў Калінкавіцкім раёне ("мужчына з качкай"). На косці з возера Вячэра ў Любанскім раёне былі выгравіраваны мужчышскія, таксама схематычныя выявы, адна з іх трымае ў руцэ рэч, падобную на сякеру.

Майстэрства старажытных скульптараў найбольш праявілася ў антрапаморфных выявах з Асаўца Бешанковіцкага раёна, дзе знойдзены дзве выявы людзей — драўляная і касцяная. Абедзве скульптуркі ўяўляюць еўрапейскія антрапалагічны тып. Звязана гэта з тым, што старажытныя майстры стваралі абагульненыя вобразы сваіх супляменнікаў.

Калі ў мастацтве палеаліту антрапаморфныя выявы прысвечаны пераважна жанчынам, то ў неаліце Беларусі сустракаліся толькі мужчынскія выявы — вобразы нейкіх шфічных герояў і духаў. Гэта было выклікана складаннем патрыярхальных родавых калектываў, дамінаваннем у гаспадарцы паляўнічых і пастухоў. У той час як палеалітычныя жаночыя статуэткі адлюстроўвалі перш за ўсё біялагічны пачатак у чалавеку пры схематычным паказе галавы і твару, то неалітычныя мастакі асноўную ўвагу надавалі твару з індывідуальным і асаблівым асаблівасцямі. Чалавек у гэты час усё больш асэнсоўваў сябе мыслячай істотай.

Такія адносіны ў выяўленчым мастацтве да чалавека звязаны са зменамі ў рэлігійных вераваннях. Побач з захаваннем міфалагічных уяўленняў пра хтанічныя (падземныя) персанажы ўзнікае вера ў апекуна (валадара) грому і маланкі. У досыць зачаткавай форме, мабыць, існавалі вераванні і ў апекуна сонца.

У неаліце або нават некалькі раней пачалі ўшаноўваць некаторыя крыніцы. Пра гэта сведчаць назіранні латвійскіх археолагаў, якія выявілі, што з адной з крыніц бралі вохру для рытуальнага пасыпання нябожчыкаў, каля другой знаходзіліся каменныя сякеры. Не выключана, што ў каменным веку ўжо ўшаноўваліся і некаторыя асабліва вялікія валуны.

Гліняны посуд, што з'явіўся ў неаліце, пакрываўся разнастайнымі арнаментамі, якія мелі магічны сэнс, а таксама задавальнялі эстэтычныя патрэбы чалавека. Элементамі арнаментаў былі адбіткі грабеньчатага і лінейнага штампа, наколы, насечкі, ямкі, пракрэсленыя рысы, якія ўтваралі паясы, вертыкальныя лініі, касыя і рабмічныя кампазіцыі. Асабліва насычанымі арнаменты на посудзе становяцца ў познім неаліце.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены толькі адзінкавыя пахаванні каменнага веку. Таму мы не ведаем тагачасных пахавальных абрадаў і не можам рэканструяваць вераванні, звязаныя з культамі мёртвых. Толькі з позняга неаліту паходзіць некалькі пахаванняў на Росі ў Ваўкавыскім раёне, пакінутых носьбітамі культуры шарападобных амфар. Мяркуючы па канструкцыі магіл і тым, што ў іх змяшчалася, шарападобнікі практыкавалі як культы памерлых, так і плоднасці. Як мяркуецца, рэшткі свіпей у магілах сімвалізавалі багіню зерня, урадлівасці, жыцця і смерці. Буйная рагатая жывёла звязвалася з месяцам, месяцавым бажаством жыцця і смерці, была гарантам уваскрасэння.

РАЗДЗЕЛ: 3 БЕЛАРУСЬ У VI СТ – СЯРЭДЗІНЕ XIII СТ.

Тэма: 3.1. Балты і славяне ў VI-VIII стст.

1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі.
2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы.
3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.
4. Сельская гаспадарка, узнікненне гарадоў, промыслаў і гандлю.

1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі.

Перыяд з IV па VII стст. увайшоў у гісторыю Еўропы як эпоха Вялікага перасялення народаў, названая так таму, што на гэтыя чатыры стагоддзі прыходзіцца пік міграцыйных працэсаў, якія ахапілі практычна ўвесь кантынент і радыкальна змянілі яго этнічнае, культурнае і палітычнае аблічча. Адбылася складаная міграцыя еўрапейскіх народаў - германцаў і славян. Адначасова Еўропа апынулася пад ціскам стэпавых народаў, самымі вядомымі з якіх былі гунны. Гэта была эпоха гібелі антычнай цывілізацыі і зараджэння феадалізму.

Шукаць новыя жыццёвыя прасторы варвараў прымусалі рэзкія змены клімату і рост насельніцтва, дэмаграфічныя "выбухі", якія нярэдка здараліся ў першабытных народаў, калі ім шанцавала на спрыяльныя жыццёвыя ўмовы. Пры нізкай прадуктыўнасці працы колькасць насельніцтва перавышала магчымасці дадзенай тэрыторыі пракарміць усіх і тады "лішнія" былі вымушаныя вандраваць. Так, напэўна, здарылася ў IV-III тыс. да н. э. з фіна-угорцамі, якія з Сібіры павандравалі на Захад і апанавалі Усходнюю Еўропу, і з індаеўрапейцамі, якія некалькімі агромністымі хвалямі ўвайшлі ў Еўропу.

Праўдападобна, што мігранты сярэдзіны першага I тыс. н. э. таксама сутыкнуліся з абмежаванасцю прыродных рэсурсаў лясной і часткова лесастэпавай зоны Еўрапейскага кантынента. Былі і знешнепалітычныя чыннікі: ціск адных варварскіх плямёнаў на іншыя, а таксама аслабленне Рымскай імперыі, якая вабіла знаць сваімі багаццямі, раскошай.

Вялікае перасяленне народаў у Еўропе пачалося са славунай вандроўкі готаў - буйнога аб'яднання германскіх плямёнаў, якія доўгі час жылі на берагах Балтыйскага мора (у Скандынавіі і на поўначы Германіі). Помнікам ім у гэтым рэгіёне застаўся востраў Готланд альбо Гоцкі бераг, як яго называлі полацкія і літоўскія летапісы. У III ст. готы арганізавалі вялікі міжпляменны саюз і па неўдакладненых гісторыкамі прычынах кінулі свае паселішчы, накіраваліся на поўдзень, у Прычарнамор'е. У Гоцкі саюз увайшлі і славянскія плямёны, якія жылі на тэрыторыях сучасных Усходняй Германіі (палабскія славяне), Польшчы, Славакіі і, напэўна, з поўдня Беларусі. Сотні тысяч людзей, а па некаторых ацэнках некалькі мільёнаў, рухаліся са сваім скарбам і хатняй жывёлай шмат гадоў з узбярэжжа Балтыйскага мора да ўзбярэжжа Чорнага мора. Славянскія плямёны, якія сустракаліся на іх шляху, альбо далучаліся да мігрантаў, альбо былі вымушаныя перасяліцца ў іншыя мясціны. Шлях ад Балтыйскага да Чорнага мора, напэўна ж, праходзіў праз тэрыторыю Беларусі, і гэта першае з вялікіх перасяленняў народаў паўплывала на сітуацыю ў старажытнай Беларусі. На жаль, гісторыя на гэту тэму мае вельмі мала бяспрэчных фактаў.

Каля стагоддзя готы ладзілі жыццё на поўдні сучаснай Украіны. Аднак хваля новых качэўнікаў-гунаў (верагодна, стэпавых угра-фінаў) накрыла Прычарнамор'е. У 375 г. гуны разбілі готаў, падначалілі іх і рушылі на Захад.

На пачатку V ст. гуны замацаваліся ў Паноніі (цяпер Венгрыя). Гунскі саюз быў асабліва магутны пры Атыле, які стаў прэтэндаваць на частку тэрыторыі Заходняй Рымскай імперыі. У 451 г. гуны ўварваліся ў Галію, але былі разбіты рымлянамі. Гэта бітва лічыцца адной з найважнейшых у сусветнай гісторыі, паколькі ў ёй вырашаўся лёс Еўропы. Пасля смерці Атылы дзяржава гунаў распалася, а самі яны растварыліся сярод іншых народаў.

У 476 г. наёмныя войскі Рыма пад кіраўніцтвам славяніна Адаакра скінулі апошняга імператара Ромула Аўгуста, што прынята лічыць канцом не толькі Заходняй Рымскай імперыі, але і ўсяго антычнага перыяду гісторыі.

Старажытныя рымляне пакінулі нашчадкам багацейшую матэрыяльную і духоўную культуру, якую, як і культуру грэкаў, называюць антычнай. Рымскія архітэктары навучыліся будаваць дугападобныя перакрыцці - арку, звод, купал, вынайшлі бетон. У залах шмат якіх музеяў свету зберагаюцца сотні выдатных бюстаў, выкананых рымскімі скульптарамі, якія з дакладнасцю перадавалі рысы твару чалавека. Рымская цывілізацыя дала шмат таленавітых паэтаў, з якіх найбольш вядомыя - Вергілій, Авідзій, Гарацый. Імя багатага рымлянёна Мецената - заступніка мастацтва - стала намінальным. Вялікае значэнне рымляне надавалі асвеце. Рымскае права да

сягоння вывучаюць на юрыдычных факультэтах. Вялікіх вышынь дасягнулі гістарычная навука, філасофія, логіка.

Паўстае пытанне, чаму некаторыя індаеўрапейскія народы змаглі стварыць узоры высокай цывілізацыі, а ў той самы час іншыя індаеўрапейцы, у т. л. старажытныя насельнікі Беларусі, марудна прасоўваліся ад неаліту да эпохі жалезнага веку. Канешне, сярод стваральнікаў мінойскай і наступных антычных цывілізацый былі, напэўна ж, таленавітыя арганізатары, палкаводцы, вучоныя. Галоўнае, аднак, у тым, што менавіта гэтыя народы апынуліся ў найбольш спрыяльных геаграфічных умовах. У іх хапала сіл, каб забяспечыць сябе ежай, адзеннем, жыллом і заставаўся час, каб займацца адукацыяй, навукай, мастацтвам. Добрыя шляхі зносін (цвёрды грунт, марскія шляхі) дазвалялі абменьвацца вопытам, збіраць патрэбную інфармацыю і найбольш каштоўныя вырабы ў іншых народаў. Нарэшце, прыродныя ўмовы давалі магчымасць выкарыстоўваць працу рабоў. Свабодная ад цяжкай працы эліта тым часам рухала наперад цывілізацыйны прагрэс.

Усё гэта было немагчыма, скажам, у Цэнтральнай Еўропе. Тагачасны стан ведаў і тэхнікі дазваляў толькі з вялікімі цяжкасцямі здабываць сродкі для існавання. Малавыдайнае земляробства, халодная зіма пазбаўлялі тутэйшае насельніцтва вольнага часу. Шырокае выкарыстанне працы рабоў у лясной паласе, дзе яны лёгка маглі збегчы, не мела сэнсу. Лясы і непраходныя балоты абмяжоўвалі культурны абмен і ўзаемадзеянне плямёнаў і народаў. Таму народы Цэнтральнай і Усходняй Еўропы ішлі да цывілізацыі больш доўгім і складаным шляхам.

Індаеўрапейскі, ці балта-славянскі, перыяд этнічнай гісторыі Беларусі распачаўся на мяжы III-II тыс. г. да н. э., калі сюды прыйшлі балты.

Плямёны, якія шмат пазней атрымалі назву балты, уяўлялі сабой адно з адгалінаванняў індаеўрапейцаў, блізкае тым, каго ў Заходняй Еўропе ведалі над назвай галы. З паўднёвых стэпаў будучыя балты прыйшлі на Поўнач уздоўж Дняпра, засялялі большую частку сучасных Беларусі, Літвы і Латвіі. Фіна-угорцы лакалізаваліся ва Усходняй Латвіі - лівы, Эстоніі - эсты, у цэнтральных рэгіёнах сучаснай Расіі.

Балты знаходзіліся на больш высокім узроўні сацыяльна-эканамічнага развіцця, чым іх папярэднікі, і прынеслі на тэрыторыю Беларусі жывёлагадоўлю і земляробства. Яны змяшаліся з мясцовым даіндаеўрапейскім насельніцтвам, асноўная маса якога засталася на ранейшым месцы, і, як носьбіты больш высокай культуры, паступова яго асімілявалі, навязалі сваю мову і культуру.

Больш за дзве тысячы гадоў балты адносна спакойна жылі ў аблюбованым рэгіёне Эйкумены, на ўзбаччы ад імклівых палітычных падзей і складаных этнічных працэсаў, якія тым часам адбываліся ў Заходняй Еўропе. Больш маладыя народы - германцы і славяне - перажывалі "дэмаграфічны выбух" і рыхтаваліся да перадзелу Еўропы. Першую хвалю міграцыі славян на Беларусь археолагі адносяць да сярэдзіны I тыс. да н. э.

На іх думку, невялікія групы славян прасачыліся тады ў раёны Палесся. Балты, продкі якіх паходзілі са стэпаў, не спяшаліся асвойваць дрыгву, таму не перашкаджалі славянам-мігрантам там рассяліцца.

Аднак асноўныя падзеі адбыліся пазней, падчас "вялікага перасялення народаў", пасля таго, як готы, а затым гуны агнём і мячом разварушылі Еўропу. З рухам славян у V-VI стст. на Балканы, а адтуль - у бок багатых рымскіх правінцый і на ўсход - звязваюць з'яўленне ў Цэнтральнай і Усходняй Еўропе першых бясспрэчна славянскіх археалагічных помнікаў, вядомых як культура пражскага тыпу. Масавое славянскае засяленне Беларусі распачалося ў VI ст., доўжылася да X-XI стст. Апошнім было заселена Панямонне.

2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы.

Крывічы займалі значныя абшары Усходняй Еўропы. Гэта вялікае аб'яднанне плямён, якія жылі ў вярхоўях Дняпра, Заходняй Дзвіны, Волгі, на поўдні Чудскага возера. Звесткі аб іх змешчаны ў "Аповесці аб мінулых часах" пры апісанні падзей IX-X стст. і папярэдняга часу. Пра крывічоў пісаў таксама візантыйскі гісторык X ст. Канстанцін Парфірародны.

Па-рознаму выводзяць гісторыкі назву "крывічы": ад прозвішча старэйшага роду Крыў (Крыва), што найбольш верагодна, - ад слоў "крэўныя" (блізкія па крыві, у сэнсе параднёныя), ад імя язычніцкага першасвяшчэнніка Крыва - Крывейтэ, ад "крывізны" гарыстай мясцовасці і інш.

Даследчыкамі вывучаліся на тэрыторыі рассялення крывічоў-палачан гарадзішчы і паселішчы ў Віцебску, Полацку, Лукомлі. Але найбольш значны матэрыял па гісторыі насельніцтва выяўлены ў Віцебскай вобласці ў курганных могілніках. Дакладна ўстаноўлена, што для полацкіх крывічоў характэрна археалагічная культура доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі, у якой прысутнічае шмат элементаў матэрыяльнай культуры ўсходніх балтаў. Смаленскія крывічы вельмі блізкія да полацкіх па мове і культуры. Таму ў этнаграфічных адносінах яны звычайна разглядаюцца як полацка-смаленская група плямён. У некаторых пісьмовых крыніцах старажытныя курганы названы "валатоўкамі". На Віцебшчыне сярод мясцовага насельніцтва такая назва распаўсюджана дагэтуль. Паводле народных паданняў, тут як быццам пахаваны волаты (волат - персанаж беларускай міфалогіі, асілак высокага росту). Назва "валатоўкі" пашырана на поўначы Беларусі і ў сумежных раёнах Смаленшчыны, Пскоўшчыны, Латвіі, у мінулым каранных землях крывічоў.

Могільнікі крывічоў другой паловы 1-га тысячагоддзя складаюцца з доўгіх (валападобных), падоўжаных і круглых у плане насыпаў вышыняй 1-2 м, у якіх змешчаны рэшткі крэмацыі памерлых. У Віцебскай вобласці вывучаны курганы V-VII стст. атокінскага варыянта банцараўскай культуры. На беразе возера Сенніца ў Гарадоцкім раёне каля в. Дарахі выяўлена і 1 курганных могілнікаў трох перыядаў: трэцяй чвэрці 1-га тысячагоддзя н.э.

банцараўскай культуры, IX ст. з крэмацый памерлых і канца X - пачатку XI ст. з трупалажэннем.

Фарміраванне крывічоў - вынік асіміляцыі прышлымі славянамі мясцовых балцкіх і заходняфінскіх плямён, паступова славянізаваных. Гэта пацвярджаюць выразныя археалагічныя матэрыялы. Курганныя могільнікі полацкіх крывічоў VIII-X стст. даследаваліся на Віцебшчыне каля вёсак Баркі, Глінішча, Рудня (Полацкі раён), Бяскатава, Вышадкі, Смалькі (Гарадоцкі раён). Трупаспаленне амаль заўсёды знаходзілася пад насыпам, на гарызонце. Часта перапаленыя косці сабраны ў неглыбокай ямцы, зверху якой змешчаны перакулены ўверх дном невялікія ляпны гаршчок. Большасць курганоў бедныя на інвентар ці зусім яго не маюць. Зрэдку сустракаюцца курганы з вялікай колькасцю пашкоджаных агнём упрыгожанняў, распаўсюджаных у балтаў, характэрных таксама для культуры смаленскіх доўгіх курганоў: бронзавыя трапецападобныя падвескі, шыйныя грыўні, бранзалеты, маністы, у якіх чаргуюцца шкляныя сінія пацеркі з бронзавымі спіралепадобнымі трубачкамі-пранізкамі - дэталімі вяноў, што насіліся на галаве, касцяныя птушкі. Славянскія рысы курганоў IX-X стст. з'яўляюцца абрадамі трупаспалення і наяўнасць ляпных гаршкоў з акруглым плячом у верхняй частцы тулава, якое захавана і ў кераміцы, зробленай пазней на ганчарным крузе.

Курганныя могільнікі VIII-IX стст. адлюстроўваюць другую стадыю ці хвалю славянскай каланізацыі ў Беларускім Падзвінні. Але гэта не прывяло да канчатковай славянізацыі насельніцтва. Лета-літоўскія элементы ў культуры доўгіх курганоў Паўночнай Беларусі, як і на Смаленшчыне, займаюць значнае месца. Каланізуючы лясную зону, уступаючы ў цесную сувязь з мясцовым насельніцтвам, славяне перанялі ў большай ці меншай ступені культурна-этнаграфічныя асаблівасці балтаў, унаследавалі элементы іх матэрыяльнай культуры. Новая этнічная супольнасць, якая фарміравалася ў працэсе змешвання славян з мясцовымі балтамі, была, відаць, славянамоўнай.

У канцы X ст. паяўляюцца круглыя курганы з пахавальным абрадам трупалажэння, якія канчаткова выцеснілі крэмацыю. Такія помнікі вывучаліся археолагамі каля вёсак Пуцілкавічы, Бельчыца, Чарневічы, Лісна, Сінчукі, Кублішчына, Плусы і іншых у Віцебскай вобласці. Для полацкіх і смаленскіх крывічоў у XI-XII стст. характэрны пэўны тып упрыгожанняў - бранзалетападобныя драцяныя кольцы з завязанымі канцамі дыяметрам 5-11 см, якія насілі жанчыны каля скроняў на павязцы.

Акрамя скроневых бранзалетападобных кольцаў ёсць іншыя этнавызначальныя прыкметы ў матэрыяльнай культуры крывічоў-палачан. Для іх касцюма характэрна шматлікасць упрыгожанняў - гэта падковападобныя спражкі (фібулы), зааморфныя бранзалеты, вітыя шыйныя грыўні з петлепадобнымі канцамі, пазалочаныя шкляныя пацеркі, мноства бразготак, пласціначныя падвескі-конікі. Характэрнай рысай жаночага

касцюма крывічоў былі маністы, у якіх пацеркі спалучаліся з металічнымі бразготкамі.

У Беларускім Паазер'і пры раскопках курганоў у пахаваннях выяўлены тыпова балцкія галаўныя вяночкі - вайнагі, якія састаўляліся са спіральных пранізак пры дапамозе бляшак, звычайна з ціснёным арнаментом. Падобныя вяночкі знойдзены ў Браслаўскім, Міёрскім, Талачынскім, Шклоўскім раёнах. Да некаторых вайнагаў падвешваліся скроневыя кольца, якія лічацца славянскімі ўпрыгожаннямі.

Своеасаблівасцю вызначаецца таксама касцюм крывічоў-мужчын. Аб шматлікасці яго ўпрыгожанняў сведчаць падковападобныя спражкі (фібулы), лірападобныя спражкі, пярсцёнкі, абшыванне адзення і галаўных убораў металічнымі пранізкамі.

У летапісе крывічы названы пад 859 г. Паводле летапіснага паведамлення, яны плацілі даніну варагам. У 862 г. крывічы разам з плямёнамі прагналі варагаў за мора, адкуль яны прыйшлі. Аднак потым, як паведамляе летапіс, чудзь, наўгародскія славяне, крывічы заклікалі да сябе нарманскіх князёў. Тут гаворыцца пра Полацк, пра тое, што заснавалі яго крывічы, а варагі (нарманы) у ім прышлыя.

Вялізнае аб'яднанне крывічоў у канцы 1-га тысячагоддзя распалася на групы - полацкую, смаленскую, пскоўскую (паводле назваў іх галоўных гарадоў).

Крывічы прымалі ўдзел у паходах князя Алега (907) і Ігара (944) супраць грэкаў. На аснове племяннога княжання крывічоў-палачан склалася буйное Полацкае княства - самастойная моцная сярэднявечная дзяржава на тэрыторыі Беларусі. Насельніцтва Полацкай зямлі і прадстаўнікі мясцовай дынастыі князёў названы "крывічамі" ў летапісах пад 1127, 1129, 1140, 1162 гг. Да яе належалі гарады Полацк, Віцебск, Менск, Лукомль, Браслаў, Ізяслаўль (Заслаўе), Лагойск, Орша, Копысь, Барысаў.

У старажытных летапісах насельніцтва Полацкай зямлі называецца таксама "палачанамі". Летапісцы лічылі, што гэта назва паходзіць ад назвы ракі Палата - правага прытоку Заходняй Дзвіны, ля вусця якой заснаваны першапачатковы Полацк. Палачане - група плямён, што вылучылася з крывіцкага аб'яднання з цэнтрам у Полацку, ад якога атрымала першапачатковую сваю назву. У XI-XII стст. і ў больш познія часы палачанамі называлі жыхароў Полацка або ўсёй Полацкай зямлі.

На славяна-балцкім сумежжы ўзнік тапонім "крывічы", размешчаны ланцугом на заходняй ускраіне Полацкай зямлі. Ад этноніма "крывічы" паходзяць назвы вёсак у Зэльвенскім, Іўеўскім, Салігорскім, Глыбоцкім, Пінскім, Докшыцкім, Ашмянскім, Мядзельскім, Смаргонскім раёнах Беларусі.

Тапанімічныя даныя сведчаць аб тым, што крывічы-палачане ў IX- XI стст. праніклі ў Верхняе Панямонне. Тут на паўночным захадзе сучаснай ; беларускай тэрыторыі фіксуецца асноўная колькасць тапонімаў, утвораных ад этноніма "крывічы". Гэты этнонім успрымаўся менавіта ў этнічным сэнсе

ў адрозненне ад назвы "палачане", якая была палітыка-геаграфічным абазначэннем крывіцкага насельніцтва з іх цэнтрам у Полацку.

У некаторых выпадках назва "крывіцкія землі" захоўвалася за тэрыторыяй Беларусі да першай чвэрці XIV ст. У латышскай мове тэрмін "крывічы" замацаваўся для вызначэння ўсходніх славян.

Дрыгавічы - гэта адно з усходнеславянскіх летапісных племянных аб'яднанняў, што ў IX-XIII стст. займала вялікую тэрыторыю сучаснай Беларусі і ў пазнейшым часе разам з крывічамі і радзімічамі з'явілася асновай для фарміравання беларускай народнасці.

Дрыгавічы рэдка згадваюцца ў старажытных пісьмовых крыніцах. У самым аўтарытэтным і даставерным старажытным летапісе - "Аповесці аб мінулых часах" ("Повесть временных лет") яны пачынаюць упамінацца ў шэрагу летапісных плямён (паляне, драўляне, севяране, славане), у яе ранняй, не датаванай частцы. Найбольш ранні ўпамін гаворыць аб рассяленні славян, што прыйшлі з Падугаў: "...те же словене пришедше седоша по Днепру и нарекошася поляне, а друзии деревляне, зане седоша в лесех, а друзии седоша межи Припетью и Двиною и нарекошася дреговичи, а инии седоша на Двине и нарекошася полочане, речкы ради, яже втечь в Двину, именем Полота, от сея прозвашася полочане".

У прыведзеным паведамленні летапісца перш за ўсё трэба звярнуць увагу на месцы рассялення асобных летапісных плямён. Яны паказаны летапісцам на вялікім абшары (што сведчыць аб шырокім кругаглядзе аўтара) і прыстасаваны да мясцовасці ў агульных рысах, па выразных географічных арыенцірах. Для дрыгавічоў гэта гучыць вельмі прыблізна - "...седоша межи Припетью и Двиною..."

Другая акалічнасць першага летапіснага ўпаміну дрыгавічоў заключаецца ў тым, што змешчаны яны ў ліку несумненна славянскіх плямён. Гэта адразу вызначае іх этнічнае паходжанне і прыналежнасць. Дадзенаму важнейшаму пытанню прысвечаны і другі летапісны ўпамін дрыгавічоў: "...се бо токмо словенск язык в Руси - поляне, деревляне, новгородци, полочане, дрьговичи, северо, бужане, зане сядять по Бугу, послеже (не) воляняне..." Крыху ніжэй летапісец зноў пералічвае плямёны ўсходнеславянскага сусвету: "...и живяху в мире поляне, и деревляне, и северо, и радимичи, и вятичи, и хорвата, дулеби же живяху по Бугу, где ныне воляняне, а уличи, тиверци сядяху по Бугу и по Днепру...".

Як паказваюць летапісныя паведамленні, летапісец вялікую ўвагу ўдзяляў этнічнаму вызначэнню плямён як аднаму з важнейшых і актуальнейшых у гісторыі плямён і народаў крытэрыю. Такая ўвага летапісца да гэтага пытання дае нам магчымасць і на сённяшні дзень вызначыць этнічныя карані і этнічную прыналежнасць нашых продкаў і адпаведна сучасных нашчадкаў і сучаснага насельніцтва Беларусі.

У адным з ранейшых летапісных паведамленняў летапісец зноў згадвае дрыгавічоў у адным шэрагу з найбольш развітымі ўсходнеславянскімі плямёнамі: "... И по сеи братыи (кіеўскія князі Кій, Шчэк, Харыў і сястра іх

Лыбедзь. - ПЛ.) почаша держати род их княжение в полях, а в деревлях свое, а дрыговичи свое, а словене свое в Новгороде, а другое на Полоте, иже и полочане, от сих же и кривичи,... также северо...".

Такім чынам, на падставе летапісных паведамленняў старажытнейшым насельніцтвам Паўднёвай, Цэнтральнай і Заходняй Беларусі з'яўляліся дрыгавічы, якія паходзілі ад старажытных славян, што прышлі з Падунаўя, належалі да ўсходнеславянскай моўнай групы ("...се бо токмо словенск язык..."), займалі значную тэрыторыю сучаснай Беларусі ("...межи Припетью и Двиною...") і былі ў ліку найбольш развітых усходнеславянскіх плямён (мелі сваё "княжение"). Прыведзенымі вышэй паведамленнямі летапісца практычна вычэрпваюцца звесткі пісьмовых крыніц аб дрыгавічах. Іх кароткі, урыўкавы характар не дазваляе стварыць поўнага ўяўлення аб жыцці гэтага летапіснага племені і прымушае шукаць і выкарыстоўваць даныя іншых крыніц. Такімі крыніцамі на землях рассялення дрыгавічоў з'яўляюцца археалагічныя помнікі, матэрыялы даследавання якіх значна дапаўняюць пісьмовыя паведамленні. Археалагічныя даныя сталі асноўнай крыніцай ведаў аб тэрыторыі рассялення дрыгавічоў, іх сацыяльна-эканамічным развіцці, гаспадарцы, развіцці культуры, культурных і эканамічных сувязях з суседнімі і аддаленымі землямі.

На тэрыторыі рассялення дрыгавічоў засталіся шматлікія археалагічныя помнікі - курганныя могільнікі, селішчы, гарадзішчы, вывучэнне якіх працягваецца на працягу XIX-XX стст.

Раскопкі курганных могільнікаў дрыгавічоў дазваляюць вылучаць характэрныя для іх рысы пахавальнага абраду і інвентару. Па іх распаўсюджанні акрэслена тэрыторыя рассялення дрыгавічоў, што значна ўдакладняе агульныя паведамленні летапісу.

Пахавальныя курганы дрыгавічоў круглыя ў плане і маюць паўсферычную форму. Для падножжа яны абкружаны невялікай канаўкай. Часцей за ўсё іх вышыня 1-1,5 м і дыяметр 9-12 м. Аднак бываюць курганы вышынёй 0,15-0,20 м, дыяметрам 3,5-4 м і вышынёй да 3 м, дыяметрам 17-18 м. У кожным кургане звычайна выяўлена адно пахаванне. Аднак сустракаюцца і па тры нябожчыкі ў адным кургане.

Звычайна ў могільніку некалькі дзесяткаў курганоў. Буйныя могільнікі ў некалькі соцень курганоў сустракаюцца рэдка (каля в. Мохаў - 620 курганоў, в. Рычоў - 270, в. Лянеўка - 300, в. Валасовічы - 267, в. Марулін - 500). Могільнікі часта разворваюцца і нават поўнасцю зносяцца.

Найбольш ранні пахавальны абрад дрыгавічоў - трупаспаленне. Зверху вогнішча і рэшткаў спалення насыпалі курган. Часам рэшткі спалення памяшчалі ў гліняную пасудзіну-урну, ставілі яе у насыпе кургана. Датуецца гэты пахавальны абрад канцом X - пачаткам XI ст. Пахаванні вельмі бедныя на інвентар, бо рэчы гінулі ў вогнішчы.

З прыняццем хрысціянства язычніцкі (паганскі) звычай крэмацыі нябожчыка змяняецца трупалажэннем. Звычайна нябожчыка клалі галавой на захад на дзённую паверхню зямлі, ачышчаную рытуальным вогнішчам, і

паверх яго насыпалі курган. Часам нябожчыка змяшчалі на земляной падсыпцы, а ў больш познія часы - у падкурганнай магіле.

Пахаванні з трупапалажэннем значна багацейшыя на інвентар, пакладзены нябожчыку ў магілу. Звычайна гэта самыя неабходныя ў жыцці рэчы, што, на думку родзічаў, будуць неабходныя памерламу і на тым свеце. Часцей за ўсё клалі гліняныя гаршкі, нажы, жаночыя ўпрыгожанні. Зрэдку сустракаюцца прылады працы (сярпы, сякеры), узбраенне (коп'і). Некаторыя знаходкі вельмі карысныя ў вызначэнні асобных рыс жыцця дрыгавічоў.

Манеты ў складзе жаночых упрыгожанняў даюць даволі блізкую дату пахавання, у тым ліку і час пахавальнага абраду.

Асобныя жаночыя ўпрыгожанні ўласцівы толькі жанчынам пэўнага племені. Па іх распаўсюджанні можна вызначыць тэрыторыю рассялення гэтага племені больш канкрэтна і дэтальна, чым агульных і недакладных паведамленнях летапісу. Для дрыгавічоў характэрным упрыгожаннем з'яўляліся вялікія металічныя пацеркі, ажурныя (з дроту) або суцэльныя цыліндрычнай ці авальнай формы (радзей - круглыя), упрыгожаныя напаянымі шарыкамі металічнай (срэбранай) зерні. Іх называюць буйназарністымі і прызнаюць этнавызначальным прадметам дрыгавічоў. Іх насілі па адной альбо некалькі штук у складзе нізкі пацерак. Яны былі распаўсюджаны па ўсёй тэрыторыі дрыгавічоў, а часам і за яе межамі, куды траплялі гандлёвым шляхам або як здабыча ў час ваенных набегіў ці захопу ў палон жанчын-дрыгавічанак.

На падставе распаўсюджання дрыгавіцкіх этнавызначальных пацерак тэрыторыя рассялення дрыгавічоў выглядае наступным чынам: на поўначы мяжа (паласа) іх рассялення праходзіць ад Заслаўя на Лагойск і Барысаў, адкуль паміжрэччы Бярэзіны і Друці ідзе ў напрамку на Рагачоў (Кісцяні, Задруцце); на ўсходзе мяжа з радзімічамі праходзіць у асноўным па Дняпры да нізоўяў Прыпяці; на поўдні мяжа з палянамі і драўлянамі (да Гарыні) пралягае блізка ад сучаснай дзяржаўнай граніцы, а на левабярэжжы Гарыні з валынянамі верагодней за ўсё па лініі Роўна - Луцк; на захадзе дрыгавічы засялялі левабярэжжа Нёмана і Сярэдняе Пабужжа (да Драгічына Надбужнага).

Мяркуючы па распаўсюджанні найбольш ранніх дрыгавіцкіх курганоў з абрадам трупапалення і найбольш ранняй ляпной керамікай, можна сказаць, што рассяленне дрыгавічоў на асноўную іх тэрыторыю адбывалася з поўдня, у асноўным па цячэнні рэк. Раннія пахаванні дрыгавічоў вядомы на Дняпры, Бярэзіне, у Панямонні, Сярэднім Пабужжы. На правабярэжжы Прыпяці выяўлены таксама помнікі славянскай пражскай культуры (VI-VII стст.) і славянскай культуры Лукі-Райкавецкай, што змяніла яе (VIII-X стст.), на якіх прасочваецца паслядоўны працэс развіцця бытавой керамікі ад VI да IX-X стст. Дрыгавіцкі гліняны посуд, несумненна, паходзіць ад керамікі паселішчаў тыпу Лукі-Райкавецкай (Хатомель, Гарадзішча, Радасць, Дружба), што дазваляе гаварыць аб генетычным паходжанні дрыгавічоў ад

насельніцтва культуры Лукі-Райкавецкай, а праз яе - ад папярэдняга насельніцтва пражскай культуры тыпу Карчак.

Асноўная частка насельніцтва дрыгавічоў пражывала ў сельскай мясцовасці на селішчах і гарадзішчах. У X-XI стст. у дрыгавічоў пачынаюць узнікаць гарады (Тураў - 980 г., Берасце - 1019 г., Менск - 1067 г., Шнек - 1097 г., Случаск - 1097 г., Ключаск - 1127 г., Гародня - 1127 г., Драгічын Надбужны - 1142 г., Рагачоў - 1142 г., Мазыр - 1155 г.). Да X-XI стст. адносіцца ўзнікненне Наваградка, Ваўкавыска, Слоніма. У XIII ст. узнікаюць Камянец (1276), Кобрын (1287). Узнікненне і развіццё гарадоў з'яўляецца яркім сведчаннем высокага ўзроўню эканамічнага і сацыяльнага развіцця дрыгавічоў.

Аснову гаспадаркі дрыгавічоў складалі земляробства і жывёлагадоўля. Аб гэтым сведчаць матэрыялы археалагічнага вывучэння курганоў, селішчаў, гарадоў. Земляробствам і жывёлагадоўляй займалася насельніцтва сельскіх паселішчаў і гарадоў. Разам з тым раскопкі Турава, Брэста, Пінска, Мінска, Давыд-Гарадка, Гродна, Навагрудка, Ваўкавыска, Слоніма, Клецка, Слуцка сведчаць аб высокім узроўні мясцовага жалезаапрацоўчага, ювелірнага, касцярэзнага, скураапрацоўчага, дрэваапрацоўчага і ганчарнага рамёстваў. Мясцовыя майстры выраблялі жалеза і сталь, рабілі наварку на рэжучы край жалезных вырабаў (сярпы, сякеры, нажы, нажніцы), складаную слясарную падгонку дэталей складаных вырабаў (замкі, ключы), выраблялі прылады працы (сярпы, косы, сякеры, нажы, нажніцы і т.д.), узбраенне (наканечнікі дзід, стрэл), прадметы хатняга ўжытку.

У матэрыяльнай культуры археалагічных помнікаў дрыгавічоў у першую чаргу звяртае на сябе ўвагу арыентаванасць мясцовай вытворчасці на выраб прылад працы, інструментаў і прадметаў паўсядзённага ўжытку, а не раскошы і аздабленняў. Другая характэрная рыса - агульнасць сыравіны, тэхналагічных працэсаў і ўзораў вырабаў у дрыгавічоў з шырокім колам усходнеславянскіх плямён X-XIII стст.

Знаходкі прадметаў мясцовага і замежнага паходжання сведчаць аб гандлёвых сувязях з Валынню, Сярэднім Падняпроўем, Паўночным Прычарнамор'ем, Прыбалтыкай (валынскія праслечкі, кіеўскія шклянныя бранзалеты, прычарнаморскія амфары, прыбалтыйскі бурштын і т.д.).

У летапісе паведамляецца, што **радзімічы**, як і вяцічы, прыйшлі з прапольскіх зямель ("родимичи бо и вятичи от ляхов"), назву сваю атрымалі ад імя Радзім, які ўзначальваў іх, і рассяліліся ў Пасожжы ("седоста Радим на Сьжю"). Летапісец адзначае, што жылі ў міры паміж сабой паляне, драўляне, севяране, радзімічы і іншыя плямёны. Але побыту радзімічаў, таксама як вяцічаў і севяран, ён дае адмоўную характарыстыку з пункту гледжання хрысціянскай маралі. Жылі яны ў лясх быццам дзікуны, спажывалі брудную ежу, было ў іх брыдкаслоўе перад бацькамі і нявесткамі. На язычніцкіх "бесаўскіх ігрышчах" танцавалі і спявалі, выкрадалі сабе жонак, якіх мелі па дзве-тры. Летапісец, відаць, згусціў фарбы, супрацьпастаўляючы "дзікунскі" побыт радзімічаў і іншых жыхароў лясной паласы побыту кіеўскіх палян.

Цікавыя звесткі паведаміў летапісец пра пахавальныя звычэй: "А калі хто паміраў, тварылі трызну над ім... спальвалі мерцвяка, а потым, сабраўшы косці, укладвалі ў малы сасуд і ставілі на слупах пры дарогах, што робяць вяцічы і цяпер. Гэтага ж звычаю трымаліся крывічы і іншыя паганьы, што не ведаюць закону Божага, а самі сабе ўстанаўляюць закон...".

З летапіснага паведамлення, датаванага 885 г., мы даведваемся, што ў канцы IX ст. радзімічы плацілі даніну спачатку хазарам (Хазарскаму каганату), а потым кіеўскаму князю Алегу. У радзімічаў існавала свая племянная верхушка і ваенная арганізацыя. У 907 г. яны ўдзельнічалі ў паходзе на грэкаў у складзе рознаплемяннага войска князя Алега. Пасля смерці Алега радзімічы, мабыць, адмовіліся падпарадкоўвацца кіеўскаму князю. Летам 984 г. ваявода кіеўскага князя Уладзіміра, якога празвалі Воўчы Хвост, на р. Пяшчань перамог войска радзімічаў і яны былі канчаткова ўключаны ў склад Кіеўскай дзяржавы.

Летапісец лакалізаваў радзімічаў на р. Сож. Больш дакладна тэрыторыю іх размяшчэння можна акрэсліць з дапамогаю археалагічных матэрыялаў. Вывучэнне старажытнасцей радзімічаў пачалося ў XIX ст. Але першая абагульняючая праца па іх гісторыі была апублікавана Б. Рыбаковым у пачатку 30-х гадоў XX ст. і не страціла значэння да нашага часу.

У пасляваенныя гады вывучэнне радзімічаў было працягнута археолагамі. Накоплены археалагічны матэрыял даў магчымасць удакладніць тэрыторыю іх рассялення. Радзімічы займалі прастору ў міжрэччы Дняпра і Дзясны па берагах Сожа і яго прытокаў. На поўначы граніца іх рассялення праходзіла на поўдзень ад Гарадка, Мсціслава, Чавус, Новага Быхава. Тут іх межы шчыльна сутыкаліся з межамі крывічоў. На паўднёвы ўсход ад радзімічаў жылі севяране. На захадзе граніца заходзіла на правы бераг Дняпра і сутыкалася з межамі дрыгавічоў. Граніца паміж радзімічамі і вяцічамі праходзіла на захад ад р. Судасць.

Курганы радзімічаў маюць паўсферычную форму, сярэдняю вышыню 1-1,5 м, дыяметр 6-10 м. Могільнікі налічваюць звычайна некалькі дзесяткаў насыпаў, зрэдку некалькі соцень курганоў. Курганны могільнік каля в. Гадзілавічы налічваў да 400 насыпаў. Яго лічаць некропалем старажытнага Рагачова.

Курганны могільнік каля в. Дзям'янкі Добрушкага раёна пакуль адзіны на тэрыторыі радзімічаў некропаль, які існаваў на працягу некалькіх соцень гадоў (VII-XII стст.). Раннія пахаванні зроблены па абрадзе трупаспаўнення на месцы насыпання кургана або непадалёку ад яго. Зрэдку нябожчыка спальвалі ў зрубавай дамавіне.

З XI ст. у радзімічаў пахавальны абрад трупаспаўнення паступова пачаў змяняцца трупалажэннем у дамавінах, калодах або трупах. Перад пахаваннем месца ачышчалі агнём альбо тут рассыпалі прынесены попел. Пахаванні зроблены на гарызонце і ў падкурганных ямах. Звычайна хавалі аднаго нябожчыка ў кургане, здараліся і двайныя пахаванні. Нябожчыкаў змяшчалі галавой на захад, але сустракаецца і ўсходняя арыентацыя, якая ў

радзімічаў трапляецца часцей, чым у іншых усходніх славян. У мужчынскіх пахаваннях апрача гліняных гаршкоў знаходзілі нажы, крэсівы, паясныя кольцы і спражкі.

Аснову галаўнога жаночага ўпрыгожання складалі сяміпрамянёвыя скроневыя кольцы, якіх насілі ад аднаго да васьмі. Характэрнай асаблівасцю жаночага касцюма з'яўляюцца шкляныя рознакаляровыя пацеркі ў спалучэннях з 'прывескамі рознай формы. Так, у кургане каля в. Шапчыцы Рагачоўскага раёнаў жаночым пахаванні выяўлены тры ніткі дробнага бісеру, дзве ніткі шкляных пацерак і адна нітка срэбраных металічных прывесак з выявай галавы быка. Шыйныя грыўні радзімічанак мелі розную форму (пласціначныя, кручаныя, ромбападобныя, з заходзячымі адзін за другі канцамі). Срэбраныя арабскія манеты X ст. іншы раз выкарыстоўваліся ў якасці прывесак. Рэдка для курганных старажытнасцей знаходка - гліняная льячка, у якой плавіль каляровы метал, знойдзена ў кургане каля в. Юдзічы Рагачоўскага раёна. Гэта было пахаванне ювеліра. З рэдкіх знаходак неабходна нагадаць бязмен з кургана каля в. Гадзілавічы. У кургане каля в. Каласы ў скураным мяшэчку, які насіўся на поясе нябожчыцы, знаходзілася пяць шыракарогіх лунніц, бронзавы пярсцёнак і 143 шкляныя дробныя пацеркі. Гэта асобна пакладзены дар памёршай.

У навуцы даўно абмяркоўваецца пытанне аб ляшскім паходжанні радзімічаў. У наш час спецыяльна і шырока даследаваны заходнеславянскі ўплыў на раннесярэднявечную Беларусь паводле рэчавых крыніц. Устаноўлена, што такі ўплыў адбываўся на працягу VIII-XIII стст. у розных формах і ахопліваў непасрэдна ці ўскосна практычна ўсю тэрыторыю беларускіх зямель. Спачатку пераважалі этнічныя кантакты VII-X і нават XI стст., якія не выключаў магчымага перасялення груп заходніх славян. Аднак арэал радзімічаў не вылучаецца пераважнай прысутнасцю заходнеславянскіх элементаў у параўнанні з іншымі абласцямі Беларусі. Ён нават саступае ў гэтых адносінах заходнім раёнам міжрэчча Дняпра і Нёмана, басейна Заходняга Буга і Панямоння, якое знаходзілася на паграніччы з Польскай дзяржавай і яцвягамі.

Цяпер даказана, што папярэднікамі радзімічаў у Пасожжы былі плямёны калочынскай культуры V-VIII стст. Генетычная сувязь паміж культурамі гэтых дзвюх іруп насельніцтва не прасочваецца. А вось на паўднёвым усходзе Беларусі добра адчуваецца ўплыў славянскай раменскай культуры VIII-X стст., у сувязі з чым выказана меркаванне, што прарадзіму радзімічаў трэба шукаць на тэрыторыі раменскай культуры.

Зародкі ўсходнеславянскіх народаў на землях радзімічаў узнікаюць у канцы 1-га тысячагоддзя н.э.: Гомель, Чачэрск, Крычаў, Прупой (Слаўгарад). Выказваюцца меркаванні, што Гомель мог выконваць ролю племяннога цэнтра радзімічаў. У выніку шырокага археалагічнага вывучэння Гомеля ўстаноўлена, што паселішча калочынскай культуры на яго тэрыторыі існавала ў VI-VII стст. Яно ўключала невялікае гарадзішча каля ўпадзення рэчкі Гамеюк у Сож і значны неўмацаваны пасёлак. У VIII-X стст. на

паселішчы адбылася змена жыхароў. Замест плямён калочынскай культуры сюды пранікла іншае славянскае насельніцтва. Паселішча ў Гомелі пачало выконваць ролю племяннога цэнтра радзімічаў. У X-XI стст. вакол яго пачынае засяляцца сельская акруга. У XII ст. Гомель ператвараецца ў буйны ваенна-адміністрацыйны цэнтр Ніжняга Пасожжа і ў цэнтр хрысціянскай культуры. У XII - пачатку XIII ст. Гомель быў самы буйны горад у Пасожжы.

На тэрыторыі радзімічаў размяшчаўся добра вывучаны археолагамі феадальны замак канца XI - першай паловы XIII ст. каля в. Вішчын, дзе знойдзены багаты скарб. Неўмацаваныя паселішчы вывучаліся на берагах р. Покаць каля в. Нісімкавічы Чачэрскага раёна.

Аснову эканомікі радзімічаў складала земляробства, аб чым сведчаць матэрыялы раскопак сельскіх і гарадскіх паселішчаў. У радзімічаў былі развіты разнастайныя рамёствы, сярод якіх першарадным з'яўлялася кавальскае. Аб гэтым можна меркаваць па знаходках на паселішчы X ст. горна для атрымання жалеза каля в. Нісімкавічы і кавальскіх вырабаў з прымяненнем складаных тэхналогій.

Аб сувязях радзімічаў сведчаць імпортныя рэчы: бронзавая чаша, якая выраблена на Ніжняй Эльбе (в. Зборау), фігурка конніка са Скандынаўскіх дзяржаў (в. Калодзецкая), шклянны оранзалет візантыйскай вытворчасці (каля г. Чавусы). Унікальны для тэрыторыі Беларусі скарб, у які ўваходзілі 7 шыйных срэбраных грыўняў XII ст., вырабленых у гарадской ювелірнай майстэрні, знойдзены каля пасёлка Козі Рог Буда-Кашалёўскага раёна.

Большасць упрыгожанняў з каштоўнага металу, якія ўваходзяць у склад унікальнага скарба, схаванага ў XIII ст. на тэрыторыі замка каля в. Вішчын, таксама не мясцовага паходжання.

З тэрыторыі радзімічаў вядомы манетным скарбы, сярод якіх ёсць раннія (IX-X стст.). У 15 пунктах у пахаваннях радзімічаў знойдзены арабскія срэбраныя манеты X-XI стст. У двух пунктах выяўлены срэбранікі кіеўскага князя Уладзіміра канца X ст., што выклікае выключную цікавасць нумізматаў.

У часы феадальнай раздробленасці (з канца XI ст.) тэрыторыя радзімічаў была падзелена паміж чарнігаўскімі і смаленскімі князямі. Пры гэтым асобныя населеныя пункты ў выніку міжусобнай барацьбы неаднаразова пераходзілі з рук у рукі.

3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.

Адным з самых складаных у гісторыі Беларусі з'яўляецца пытанне аб тым, калі і на падставе каго сфарміравалася **беларуская народнасць**, адкуль пашла **назва Белая Русь**? Адзінага адказа на гэтыя пытанні да сённяшняга дня няма.

Паняцце “народнасць” выкарыстоўваецца для вызначэння супольнасці людзей, звязаных адзінствам **мовы, тэрыторыі, матэрыяльнай і духоўнай культуры.**

У вывучэнні этнагенезу (паходжання) беларусаў існуюць шэраг **канцэпцый**. Ні адна з іх не дае абсалютна бясспрэчнага адказу, мае як сваі сільныя, так і слабыя бакі.

Сярод асноўных канцэпцый вызначым наступныя:

Велікаруская канцэпцыя зыходзіць з таго, што беларусы – частка велікарускай народнасці.

Польская канцэпцыя лічыць беларусаў часткай польскага этнасу, а беларускую мову дыялектам польскай мовы.

Крывіцкая канцэпцыя продкамі беларусаў лічыць крывічоў, але яны займалі толькі паўночную і цэнтральную частку сучаснай тэрыторыі Беларусі.

Балцкая канцэпцыя, якая лічыць, што беларусы з’явіліся ў выніку змяшэння славян з балцкім этнасам, які пражываў тут раней.

Сярод сучасных канцэпцый, што з’явіліся напрыканцы ХХ стагоддзя свае погляды выказвалі **С. Токараў** (што ў раннефеадальны перыяд склалася адзіная старажытнаруская народнасць з цэнтрам у Кіеве, якая і з’яўляецца вытокаў рускай, украінскай і беларускай народнасцяў).

Г. Штыхаў, М. Ярмаловіч, М. Ткачоў катэгарычна адмаўлялі прызнаваць існаванне старажытнарускай народнасці, лічылі, што беларуская народнасць узнікла на падставе як змешвання славянскага элемента з балцкім, так і ў выніку інтэнсіўнага перамешвання саміх славянскіх супольнасцяў (крывічоў, радзімічай, дрыгавічоў).

М.Ф.Піліпенка прапануе адмовіцца ад спрошчанага падыхода, што абсалютызуе толькі эвалюцыю ці толькі міграцыю насельніцтва. Ён лічыць, што фарміраванне беларускага этнасу мелі месца як эвалюцыя, так і дыфузія (пранікненне) насельніцтва, якія цесна ўзаемадзейнічалі і дапаўнялі адна другую.

Усе названыя канцэпцыі маюць права на існаванне, маюць як сваіх прыхільнікаў, так і праціўнікаў.

На маю думку, найбольш абгрунтаванымі з’яўляюцца ў сваёй сукупнасці балцкая канцэпцыя ў спалучэнні з канцэпцыямі М. Ярмаловіча і М.Піліпенка.

Зразумела адно – працэс складвання беларускай народнасці быў працяглым па часе, шматбаковым па зместу і завершыўся не раней за XIV стагоддзе.

Такія ж неадназначныя погляды існуюць і на паходжанне тэрміна “Белая Русь”.

У розныя часы паходжанне назвы звязвалі з: прыгажосцю зямлі; мноствам снегу; вольнасцю насельніцтва; незалежнасцю ад татара-манголаў; з антрапалагічным тыпам жыхароў (светлавокія і светлавалосыя; з больш раннім прыняццем хрысціянства; шырокім распаўсюджаннем ў тапаніміцы (назве насельн. пунктаў) назваў са словам “белая”.

Калі звернуцца да гістарычных крыніц, то ў летапісах, на заходнеўрапейскіх картах, хроніках тэрмін “Белая Русь” у XIII – XIV

стагоддзяў ужывался ў дачыненні да шмат якіх тэрыторый усходнеславянскага насельніцтва – да Маскоўскіх, Смаленскіх, Пскоўскіх і іншых зямель. З сярэдзіны XVI стагоддзя ім сталі абазначаць тэрыторыю **падзвінска-дняпроўскага рэгіёну** на тэрыторыі сучаснай Беларусі (землі Полацкай, Віцебскага, Мсціслаўскага і часткова Мінскага ваяводстваў. Ад назвы рэгіёна паходзіць і назва яго жыхароў – беларусы ці беларусцы.

На заходнюю частку беларускай тэрыторыі (беларускае панямонне) з канца XVI стагоддзя распаўсюджваецца назва “Чорная Русь” (да таго часу яна ужывалася да назваў тэрыторый паўднёва-заходняй часткі сучаснай Украін – тагачаснай Галіцкай зямлі). Паходжанне і гэтага тэрміна не мае адназначнай трактоўкі.

Падрабязна аб паходжанні назвы “Беларусь” гл.: Імя твае Белая Русь. Мн., 1991

4. Сельская гаспадарка, узнікненне і развіццё гарадоў, промыслаў і гандлю.

Характар эканамічнага жыцця беларускіх зямель у сярэднія вякі ў асноўным вызначала сельская гаспадарка. Галоўнай галіной сельскай гаспадаркі працягвала быць **земляробства**. Яно знаходзілася ў непасрэднай залежнасці ад прыродна-кліматычных умоў і традыцый, але на яго стан уплывал і ўзровень развіцця сельскагаспадарчых прылад працы (некаторыя аўтары называюць – узровень землеапрацоўчай тэхнікі – але гэта яшчэ нельга назваць “тэхнікай”, у лепшым выпадку можна казаць аб удасканаленні тэхналогіі апрацоўкі глебы і вядзення земляробства).

Ворныя прылады працы ў сярэднявеччы рабілі, як і раней, з дрэва. Металічнымі (жалезнымі) былі толькі асобныя часткі. Асноўным прыладай працы для апрацоўцы зямлі былі **ралы**, якія маглі быць беспалозныя і ралы з полазам, мелі металічны **наральнік**.

Удасканаленне зямляробчых прылад прывяло да з’яўлення прынцыповай новага, больш дасканалара ў параўнанні з ралам прыстасавання для апрацоўкі глебы – **сахі**. Яны таксама вырабляліся з дрэва, але былі, як правіла, двузубыя, з двума металічнымі сашнікамі. Саха не толькі добра рыхліла глебу (як рала), але і падразала карэнні пустазелля. (Але яшчэ не пераварачвала глебу. Прыстасаванні для перагортвання, адкідвання глебы з’явіліся толькі 14 ст.). Гэта было найбольш карысна ва умовах лясной зоны. Пашырэнне колькасці вораўнай зямлі дало магчымасць паступова перайсці да больш эфектыўнай **папаравай** сістэмы земляробства. У XI – XIII ст. на тэрыторыі Беларусі папаравая сістэма земляробства існавала ў выглядзе двухполля і нават трохполля (чаргаванне пасеваў на адным і тым полі 2-3 культур). Але ў вядзенні земляробства захоўвалася і лядная сістэма, і лясны пералог.

Сеялі ў глебу насенне ўручную, баранавалі зямлю драўлянай бараной.

Пры рабоце на агародах выкарыстоўваліся і прылады ручной апрацоўкі глебы – **матыка** з жалезнай акоўкай, (т.зв. рыльцам), а таксама драўляная **рыдлёўка** (лапатка) з жалезнай рабочай часткай.

Ураджай збіралі металічнымі **сярпамі**, якія мелі даволі працяглае, да 30 см. лязо, часта з насечкамі. (Блізка да сучаснага выгляда). Зерне абмалочвалі цапамі, малолі на муку пры дапамозе каменных жорнаў, крупы вырабляліся ў ручных і нажных ступах.

У X – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі вырошчвалі амаль усе вядомыя ў наш час зернавыя культуры. Широкае распаўсюджанне атрымала азімае **жыта**, а тасама яравое **жыта**. З XI ст. жыта становіцца вядучай зярнавой культурай (дарэчы – як і зараз у Беларусі). На другім месце пасля азімага жыта ішла **пшаніца**, на трэцім быў **ячмень**, радзей сусіракаліся пасевы **аўса**. Паўсюдна, як і раней, вырошчвалася **проса**. Новай культурай, якую пачалі вырошчваць на тэрыторыі Беларусі з XI ст., стала **грэчка**. З агародных культур у гэтыя часы вядомы **капуста**, **рэпа**, **цыбуля**, **буракі**, **агуркі**.

У **жывёлагадоўлі** значных змен, у параўнанні з позднім жалезным векам, не адбылося. Яно складалася з развядзення усіх вядомых і у наш час відаў хатняй жывёлы. Адбывалася толькі пэўная спецыялізацыя па развядзенню жывёлы ў залежнасці ад тыпаў паселішчаў.

На паселішчах побач з гарадзішчамі, дзе жыло залежнае ад знаці насельніцтва, якое павінна было забяспечваць прадукцыяй у першаю чаргу насельніцтва гарадзішчаў, разводзілі **буйную ранатую жывёлу і свіней**.

У гарадах і на умацаваных паселішчах **свіней** ў сувязі з іх высокапрадукцыйнасцю разводзілі значна больш, чым іншых жывёл. Вядучае месца ў хатнім статку жыхароў гарадоў і ўмацаваных паселішчаў займаў таксама **конь**, які меў асаблівае каштоўнасць для вайсковых паходаў дружыннікаў.

У X – XIII стагоддзях насельніцтва тэрыторыі Беларусі апрача жывёлагадоўлі занімалася і **птушкагадоўлей** – разводзілі, ў тым ліку і ў гарадах, курэй, качак, гусей. Хатнюю птушку ў XI – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі разводзілі паўсюдна.

У гарада, якія узніклі як ваенныя крэпасці (напрыклад Ваўкавыск, Гродна і інш.) і знаходзіліся ў лясной зоне, захавалася і значная роля **паляваання на дзікую жывёлу**. Палявалі таксама і на дзікіх птушак – глухароў, курапатак, гусей, буслоў і інш – спецыялісты налічваюць іх да 11-ці відаў.

Не страціла сваёй ролі ў жыцці насельніцтва ў сярэднявеччы і **рыбалоўства**, якім займаліся як сельскае, так і гарадское насельніцтва. Пры раскопках знаходзяць самыя розныя прылады рыбалоўства таго часу, у тым ліку **кручкі** самых розных размераў і форм, грузілы, паплаўкі і нават **блёсны** з каляровых металаў. Пры раскопках у Ваўкавыску былі выяўлены рэшкі **12 відаў** прамысловых рыбаў, у тым ліку балтыйскага асятра, ласоса, шчупака, галаўля, жэреха, судака і інш.

Апрача сельскай гаспадаркі як сельскае, так і гарадское насельніцтва займалася **промысламі**. Самамі распаўсюджанымі хатнімі промысламі былі прадзенне, ткацтва і ганчарства. Усюды пралі лён і шэрсць, з атрыманых

нітак выраблялі тканіны. У сельскай мясцовасці распаўсюджана было ганчарства – выраблялі пераважна пячныя гаршкі.

Значнае месца займала бортніцтва. Калі улычваць, што ў тую пару не ведалі цукру, то спажывецкія патрэбы мёду цяжка пераацаніць. Атрымлівалі таксама і воск. Акрамя таго, мёд, воск і футра з’яўляліся галоўнымі гандлёвымі прадметамі з іншымі краінамі і народамі.

Металургія таксама заставалася важным заняткам людзей у сярэднявеччы. Але адбылася пэўная спецыялізацыя самага працэсу – у сельскай мясцовасці дабывалася руда, яна праходзіла там першастаную апрацоўку і ў выглядзе таварных крыц (жалезных ляпёшак) пастаўлялася у гарады, дзе жалеза праходзіла далейшую апрацоўку і з яе выраблялі большасць прылад працы, ўпрыгожванні і іншыя рэчы.

Гарады. Узнікненне гарадоў і гарадскога жыцця было пераломным момантам у жыцці сярэднявечнага грамадства. Гарады узнікалі у найбольш развітых і густанаселеных раёнах, у месцах перасячэння важных шляхоў зносін. Узнікалі яны як цэнтры княжэцкай улады, паселішча рамеснікаў і гандляроў. Працэс узнікнення гарадоў складаны і разнастайны. Гарады вырасталі з **умацаваных паселішчаў**, княжацкі і феадальных **замкаў**, і таксама з **крэпасцяў**.

Пісьмовыя крыніцы называюць на тэрыторыі Беларусі **звыш 35 гарадоў** (некаторыя налічваюць іх да 50-ці). Старэйшымі з іх былі – Полацк (862), Тураў (980), Віцебск (974), Заслаўе (985), Друцк (1001), Бярэсце (1017), Копысь (1059), Браслаў (1065), Менск (1067), Орша (1067), Лагойск (1078) і інш. Фактычна, пераважная большасць сучасных гарадоў Беларусі бярэ свой пачатак ад XI – XIII стагоддзяў.

Гаспадарчая дзейнасць насельніцтва гарадоў мела комплексны характар – спалучала ў сябе рамесства, гандаль і промыслы.

Гарады з’яўляліся цэнтрамі **рамеснай вытворчасці**. (наогул, аддзяленне рамяства ад сельскай гаспадаркі, выдзяленне яго ў самастойны занятак пэўнай катэгорыі людзей – т.зв. рамеснікаў, аддзяленне горада ад вёскі лічыцца першым рэвалюцыйным этапам у развіцці вытворчых сіл). Ужо ў IX – X стагоддзях у гарадах Беларусі налічвалася звыш 40 спецыяльнасцяў раместніцтва: кавалі, збройнікі, ювеліры, ганчары, каменяцёсы, гарбары (апрацоўшчыкі скуры), бондары, ткачы, шаўці і інш.

Больш дакладна аб спосабах вырабаў тых ці іншых рэчаў, распаўсюджаннасці асобных відаў рамества сярод насельніцтва беларускіх гарадоў пагаворым на семінарскіх занятках

Гарады з’яўляліся па свайму прызначэнню і цэнтрамі **гандлю**, як унутранага, так і знешняга.

У XII – XIII стагоддзях, у сувязі з аддзяленнем горада ад вёскі, зараджаецца унутранні гандаль як сродкам абмены паміж гарадскім і сельскім насельніцтвам. Аднак патрэбна ўяўляць, што значная частка жыхароў горада працягвала сумяшчаць заняткі рамяствам з працай на зямлі, займалася земляробствам. Таму ўнутраны гандаль развіваўся паступова, па меры таго,

як усё большая частка жыхароў гарадоў парывала з працай на зямлі. Унутраны гандаль ажыццяўляўся, як правіла, шляхам простага прадуктаабмену. У XI – XIII стагоддзях на Беларусі быў т.зв. “безманетны перыяд”.

Знешні гандаль, які развіваўся на Беларусі ў сярэднявеччы, меў тыя ж самыя накірункі, што склаліся раней: Кіеў, Паўночнае Прычорнамор’е, Візантыя, арабскі Усход, Прыбалтыка і Польшча, а праз іх і заходнееўрапейскія краіны, скандынавія. Сутракаюцца ў археалагічных раскопках беларускіх гарадоў таго часу і рэчы з больш аддаленных і экзатычных краін – з астравоў Індыйскага акеана, Цейлона і Суматры (ракавіны, косці паўлінаў), тканіны, посуд і ўпрыгожванні з Персіі.

Менавіта да знешняга гандлю маюць дачыненні і першыя грашовыя сродкі – манеты. Зноўдзены арабскія манеты – дырхемы, срэбраныя манеты – дынарыі з Германіі, Англіі, Чэхіі, Францыі, Італіі, срэбраныя і залатыя манеты з Візантыі. З’яўляюцца і манеты, што чаканілі ў Кіеве – срэбранікі і златнікі. У абарачэнні у якасці плацёжных сродкаў выкарыстоўваліся і зліткі з срэбра, вырабленыя у Кіеве (у выглядзе ромба, вагою 140 – 165 г.), Ноўгарадзе (лодкападобныя, вагою 200 г.), а таксама літоўскія ці заходнерускія (у выглядзе палачак вагою 100-110 г.). У пісьмовых крыніцах іх называюць грыўняй, рублём, срэбрам літым, а іх палавінкі – паўцінаю. Але выкарыстоўваліся яны толькі пры буйных абменных аперацыях, як правіла, ў знешнім гандлі. Усе вядомыя гарады Беларусі таго часу былі цэнтрамі такога гандлю.

Тэма: 3.2. Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

1. Гістарыяграфія і крыніцы.
2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі.
3. Грамадскі лад і сацыяльныя адносіны.
4. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва.

1. Гістарыяграфія і крыніцы.

Сярэднія вякі, сярэднявякоўе, сярэднявечча – гэтыя тэрміны гістарычнай перыядызацыі, якія выкарыстоўваецца для вызначэнні эпохі паміж старажытнасцю і Адраджэннем. Такая гістарычная перыядызацыя трывала з 17-га стагоддзя прымяняецца да вывучэння еўрапейскай гісторыі, гісторыі народаў Еўропы. Маецца нават асобная гістарычная дысцыпліна, што вывучае сярэднія вякі – медыявісціка.

У межах Сярэднявечча выдзяляюць тры перыяды: раннее сярэднявечча (канец 4 – XI стагоддзі); – высокае сярэднявечча (XI – 1-ая палова XIII ст.); – поздняе сярэднявечча (2-ая палова XIII – пач. 16 ст.).

Пры вывучэнні названага перыяду ў гісторыі Беларусі ў большасці падручнікаў і выданняў выкарыстоўваецца такая ж заходнееўрапейская

перыядызацыя, прыкладна з тымі ж храналагічнымі межамі, хаця правамернасць яе прымяненне да тэрыторыі Беларусі і аспрэчваецца ў некаторых навуковых публікацыях.

Гістарыяграфія.

Пытанні гісторыі беларускіх зямель у перыяд сярэднявечча закраналіся ў абагульняючых працах і курсах гісторыі вядомых райсіскіх гісторыкаў 18 – 19 стагоддзяў В.Тацішчава, М.Карамзіна, С.Салаўёва, В.Ключэўскага і інш.

Напрыклад, **В.Н.Тацішчаў** у сваёй працы “**Гісторыя Расійская**” (першае выданне 1768-1848; другое выданне т. 1-7. М.-Л. 1962-1968) змяшчае шматлікія важныя звесткі па гісторыі Беларусі. Пад **1217** г. ён прыводзіць урывак з полацкага летапісу, які дае інфармацыю пра ўнутраны парадак у Полацкім княстве.

У канцы XIX ст. з’явіліся першыя абагульняючыя работы аб старажытных княствах на тэрыторыі Беларусі, аўтарамі якіх з’яўляліся першыя беларускія навукоўцы.

Мітрафан Віктаравіч **Доўнар-Запольскі** (1867-1934) у адным з першых сваіх даследаванняў “**Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII столетия**”. (Киев, 1891.) зрабіў сробу асвяціць гісторыю крывіцкай і дрыгавіцкай зямель г.зн. гісторыю большай часткі этнічна беларускай зямлі. У гэтай працы ён імкнуўся выйсці за межы старажытнарускіх летапісаў і прыцягнуць звесткі іншых крыніц (хронік, дадзеных гістарычай геаграфіі, тапанімікі і г.д.).

У пачатку 1920-х гг. М.В. Доўнар-Запольскі напісаў працу па гісторыі Беларусі, якая убачыла свет толькі ў 1994г. **Доўнар-Запольскі М.В. Гісторыя Беларусі** (.Мн., 1994). У ёй разглядаецца палітычная гісторыя Полацкай зямлі, Смаленскага і Тўрава-Пінскага княстваў. Адной з асаблівасцей палітычнага ладу ўсходнеславянскіх зямель і княстваў вучоны лічыў т. зв. валасную сістэму кіравання, калі горад быў арганічнай часткай сваёй воласці (акругі) і ў адміністрацыйных адносінах не адзяляўся ад яе. Таму Веча – на думку Доўнар-Запольскага – орган кіравання ўсёй воласцю.

Значным даследаваннем канца XIX – пачатку XX ст. па гісторыі Полацкай зямлі стала работа **У.Данілевіча** (**Данилевич В.Е. Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия**. Киев, 1896). Аўтар нанова вывучыў усе вядомыя рускія і замежныя першакрыніцы, сярод якіх прыцягнуў шмат новых, што дазволіла яму напісаць даследаванне па гісторыі Полацкай зямлі ад каменнага века. Разглядалася палітычнае і грамадскае ўладкаванне Полацкай зямлі, юрыдычная роля веча і князя, роля прыгарадаў, класавая дыферэнцыяцыя насельніцтва, роля гандлю і г.д.

А. Грушэўскі (1877-1943), украінскі гісторык, напісаў працу “Пинское Полесье”, у якую ўваходзіць “Очерк истории Турово-Пинского княжества XI-XIII вв.” (1901) вызначыў граніцы гэтага княства, выклаў гісторыю ўзаемадачынненняў мясцовых князёў з Кіевам.

Першую нацыянальную версію беларускай гісторыі выклаў **Вацлаў Ластоўскі** у сваёй “**Кароткая гісторыя Беларусі**” (Вільня 1910) Кніга

заснавана ў значнай ступені на апублікаваных выданнях таго часу расійскіх, польскіх і ўкраінскіх гісторыкаў. У сваёй гісторыі В. Ластоўскі карыстаўся вельмі сваеасаблівай перыядызацыяй. Напрыклад, распавядаючы аб Полацкім княстве ён выдзяляе ч.І пад назвай “Ад першых часоў да ўцёку Полацкіх князеў у Літву (1129 г.), Ч.ІІ-я– “Ад павароту Полацкіх князеў (1132 г.) да сьмерці Вітаўта (1430 г.), ч.ІІІ – “Ад сьмерці Вітаўта (1430 г.) да Люблінскай Уніі (1569 г.)”. Такі падыход не ужываецца сёння, але каштоўнасць працы В. Ластоўскага у тым, што ён першым радзгадаў беларускі народ як толькі аб’ект гісторыі, залежны ад волі суседніх народаў, але і творца сваёй гісторыі, гаспадар свайго лёсу.

З нацыянальных пазіцый напісана праца **У. Ігнатоўскага “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі” (1919.)** У ёй даволі падрабязна характарызуецца гісторыя Беларусі ў “полацкі перыяд” IX-XIII стст.

У.Пічэта абагульніў асноўныя моманты сярэднявечнай гісторыі Беларусі ў раздзелах “Полацка-Мінскае княства” і “Турава-Пінскае княства” у калектыўнай працы **“Очерки истории СССР. Период феодализма IX-XV стст.” (Ч.1, 1953).** Двайныя назвы княстваў ён лічыў апраўданымі таму, што Мінск і Пінск адыгрывалі важную ролю ў старажытнай гісторыі Беларусі.

Леанід Васільевіч **Аляксеяў** на базе пісьмовых крыніц і дадзеных археалогіі напісаў грунтоўную манаграфію “Полоцкая земля в IX-XIII вв.:Очерки истории северной Белоруссии” (1966), а таксама манаграфію “Смоленская земля в IX-XIII вв.:Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии” (1980) Аўтар зрабіў выснову, што Полацкае княства ў раннім сярэднявеччы было самастойнай палітычнай адзінкай з арыгінальнай культурай.

Расійскі гісторык Валянцін **Сядоў** у манаграфіі **“Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья” (М.,1970)** распрацаваў канцэпцыю субстратнага паходжання беларусаў у выніку змешвання славян з балтамі.

Петр Федаравіч **Лысенка** выпускнік гістарычнага факультэта нашага ўніверсітэта, доктар гістарычных навук, прафесар, археолаг. З 1961 г. ён даследуе археалагічныя помнікі ранняга сярэднявечча на тэрыторыі Паўднёвай і цэнтральнай Беларусі, займаецца вывучэннем курганоў дрыгавічоў XI-XIII стст., старажытных гарадоў Тураўскай зямлі. Па выніках яго даследаванняў выдадзена кніга – П.Ф.Лысенка **Тураўская зямля IX-XIII стст. Мн., 1999.** У ёй аўтар адстойвае правамернасць тэрміна “Тураўская зямля”, выказвае думку, што яна склалася ў канцы X ст. і захоўвала сваё значэнне ў XI ст.

П.Ф. Лысенка таксама аўтар такіх кніг, як **“Города Туровской земли” (Мн. 1974), “Берестье” (Мн., 1985), “Дреговичи” (Мн., 1991).** выказвае думку, што яна склалася ў канцы X ст. і захоўвала сваё значэнне ў XI ст.

Гісторык з Маладзечна Мікалай Іванавіч **Ермаловіч**, папулярны у 1990-я гады сваім неардынарным поглядам на гістарычнае мінулае, выдал даволі грунтоўныя даследаванні **“Старажытная Беларусь:Полацкі і навагародскі**

перыяды.”(Мн.,1990). Выкарыстоўваючы дадзеныя летапісаў, тапанімікі, археалогіі, аўтар прасочвае лёс нашай зямлі, пачынаючы са старажытных часоў і канчаючы ўтварэннем і ўмацаваннем ВКЛ. Ён выказаў шэраг слушных меркаванняў, згадак і заўваг, поўнаасцю адхіліў тэзіс шэрагу гісторыкаў пра заваяванне літоўцамі беларускіх зямель у другой палове XIII ст. Аднак яго сцвярджэнні аб летапіснай Літве на прасторы паміж Мінскам, Маладзечна, Слонімам большасць гісторыкай лічаць не дастаткова абгрунтаванымі.

Вядомым даследчыкам сярэднявечча з’яўляецца старэйшы беларускі гісторык, доктар гістарычных навук **Георгій Васільевіч Штыхаў**. Асноўнымі яго выдаваннямі з’яўляюцца: “Древний Полоцк IX – XIII вв.» (Мн., 1975), “Города Полоцкой земли IX – XIII вв”. (Мн., 1978), “Крывічы” (Мн., 1992), і асабліва “Старажытныя дзяржавы на тэрыторыі Беларусі” (Мн., 1999 і 2002 гг). Ён выказаў і абгрунтаваў думку, што ва ўсходніх славян гаспадарка была шматукладнай, у ёй існавалі тры уклада – першабытнаабшчынны, які зыходзіў з гістарычнай арэны, рабаўладальніцкі, які не атрымаў значнага развіцця, і новы феадальны, які нараджаўся. Ён таксама распрацаваў пытанні гарадскога самакіравання, дзейнасці полацкага веча, яго складаных адносін да княжацкаш улады. Менавіта Г. Штыхаў з’яўляецца разам з іншымі аўтарам адпаведнага раздзела пра сярэднявечча у “**Нарысах гісторыі Беларусі.**” Ч. 1.(Мн. 1994.) і першага тома 6-ці томнай “**Гісторыі Беларусі**” пад рэд М.П. Касцюка.

Сярод сучасных беларускіх навукоўцаў, што займаюцца пытаннямі гісторыі Беларусі перыяда сярэднявечча, патрэбна назваць таксама:

Зверуго Я.Г. “Древний Волковыск” (Мн., 1975), “Верхнее Понеманье в IX – XIII вв. (Мн., 1989)

Коробушкина Т.Н. “Земледелие на территории Белоруссии в X – XIII вв.” (Мн., 1979)

Значная колькасць артыкулаў па праблемах гісторыі Беларусі 6 – 13 стагоддзяў змешчана у “**Энцыклапедыі гісторыі Беларусі.**” У 6 т. Карысным пры самастойнай працы будзе і зварот да “Гісторыі культуры Беларусі” Л. Лыча, У. Навіцкага і “Эканамічнай гісторыі Беларусі” пад рэд У Галубовіча.

Крыніцы. Асабліваасцю перыда раненнга сярэднявечча з’яўляецца наяўнасць першых пісьмовых памятнакаў таго часу, якія адсутнічалі у папярэднія эпохі.

Важнейшым з іх для вывучэння гісторыі Беларусі X– XIII стагоддзяў з’яўляецца “**Аповесць мінулых гадоў**” (“Повесть временных лет”), (у беларускамоўных выданнях сустракаецца таксама назва – “Аповесць аб мінулым часе”, “Аповесць аб мінулых часах”), складзеная у пачатку XI стагоддзя., і дапоўненая пазнейшымі Кіеўскім і Галіцка-Валыскім летапісамі. Разам яны складаюць т.зв. “**Іпацьеўскі летапіс**”. У ім утрымліваюцца важнейшыя звесткі і пра беларускія землі:

-прыводзіцца паданне пра Рагнеду, забойства полацкага князя Рагвалода і двух яго сыноў;

-гаворыцца аб сутыкненнях кіеўскіх князёў з полацкімі, у прыватнасці – арганізацыі кіеўскім князем Мсціславам пахода на Полацкую землю ў 1127 годзе;

-знайшлі адлюстраванні падзеі, звязаныя з гісторыяй старажытных гарадоў на тэрыторыі Беларусі – Полацка (ум тым ліку і дзейнасці яго веча), Менска, Турава, Друцка, Берасця, Гародні, Пінска, Наваградка, Слоніма, Ваўкавыска.

Менавіта Іпацьеўскі летапіс з’яўляецца важнейшай крыніцай па вывучэнню гісторыі Беларусі да пачатку ўтварэння ВКЛ.

Сваеасаблівым пісьмовым творам па гісторыі перада сярэднявечча з’яўляецца Радзівілаўскі летапіс, (да нас дайшоў яго спіс, зроблены у канцы XV стагоддзя), які складаецца з “Аповесці мінулых гадоў” і летапісу за XIII-е стагоддзе. У ім, акрамя тэксту, змешчаны 617 рознакаляровых мініячур, якія тэматычна звязаны з тэкстам.

Даследчыкі сярэднявечча на тэрыторыі Беларусі адзначаюць таксама важнасць такіх пісьмовых помнікаў таго часу, як Лаўрэнцьеўскі спіс (1096 г.), Устаўная грамата смаленскага князя Расціслава (1136 г.), Смаленская праўда (1229 г.) і інш.

Гэтыя і іншыя матэрыялы можна знайсці у зборніку “**Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі ў сярэднія вякі (VI – XV стст.)**” Мн, 1998.

2. Этнічная працэсы на тэрыторыі Беларусі.

Перыяд раннега сярэднявечча – гэта час імкніваых падзей этнічнага характара у Еўропе, якія закранулі і тэрыторыю Беларусі, прывялі да істотных змен у яе насельніцтве. Менавіта у гэты перыяд тут адбыліся працэсы, што прывялі да узнікнення продкаў сучасных беларусаў.

Пачынаючы з другой паловы 4 –га і на працягу першай паловы 5-га стагоддзя нашай эры на еўрапейскім канціненце адбываецца т. зв. **Вялікае перасяленне народаў**. Пад націскам “варвараў” з поўначы ў 455 годзе пала, спыніла сваё існаванне Рымская імперыя. Гэтыя падзеі прывялі да ўзнікнення новых народаў і плямён, стварэння новых дзяржаў.

Землі Беларусі толькі часткова былі закрануты падзеямі, выклікавымі патрасянні ў маштабах Еўропы, аднак міграцыя пэўных груп народаў з захада і поўдня прывялі да значных змен у этнічных адносінах і на тэрыторыі сучаснай Беларусі. Яны былі сінхроннымі (саўпадалі па часу) і адэкватнымі (адпаведнымі па зместу) агульнаеўрапейскім працэсам, што дазваляе разглядаць матэрыяльную і духоўную гісторыю беларускага народа як састаўную частку еўрапейскай цывілізацыі перада сярэднявечча.

Археалагамі даказана, што да канца 5-га стагоддзя карэнным насельніцтвам тэрыторыі Беларусі былі **балты**. Да такой высновы прыйшлі і мы, калі разглядалі і аналізавалі культуры плямён, што жылі тут у жалезным веку.

Пачынаючы з сярэдзіны 1-га тысячагоддзя ў жыцці насельніцтва Цэнтральнай і Паўночнай Беларусі адбываюцца значныя змены. Днепрадзвінская культура і культура штрыхавой керамікі, якія тут былі асноўнымі, змяняюцца **Банцараўскай культурай**.

Так называецца культура плямён, што жылі у 6-м – 8-мым стагоддзях у Верхнім Панямонні, Верхнім Падняпроўі, Верхнім і Сярэднім Падзвінні. Назву культура атрымала ад гарадзішча, што знайшлі каля хутару Банцараўшчына пад Мінскам на левым беразе ракі Свіслач (каля цяперашняга вадасховішча Дразды). Такія ж паселішчы былі выяўлены пры раскопках у Мядзельскай, Барысаўскай Полацкай, Віцебскай і іншых раёнах.

Аналіз матэрыяльных археалагічных помнікаў, тыпаў паселішч – гарадзішчаў, пахавальных магілёнаў і іншых арціфактаў дазволіў зрабіць выснову, што сфарміравалася Банцараўская культура на аснове культур штрыхавой керамікі і днепра-дзвінскай, якія адносіліся да балцкіх, пад уздзеяннем **славянскіх плямёнаў**. Яны з’явіліся на тэрыторыі, дзе жылі балты, і ў значнай ступені з імі асіміляваліся. Адбывалася гэта ў межах Вялікага перасялення народаў у цэнтральнай і усходняй Еўропы, у якой ад гэтага часу пачаўся працэс славянізацыі. Таму большасць вучоных лічаць, што **Банцараўская культура** належала балтам са славянскім уплывам.

Тое ж самае можна казаць і аб **Калочынскай культуры**, плямёны якой займалі ў тым жа вякі тэрыторыю Паўднёвай Беларусі – Падняпроўе, Пасожжа, басейн Прыпяці, **Пражскай культуры** на Паўднёвым захадзе Беларусі.

У гістарычнай навуцы працэс **славянізацыі** мясцовага насельніцтва на усходзе Еўропы, у тым ліку і на тэрыторыі Беларусі, займае значнае месца, выклікае разнастайныя стаўленні і ацэнкі. Пачатак беларускага сярэднявечча супаў са славянізацыяй большай часткі нашага края, у выніку якога склаўся старабеларускі этнас.

Славяне не былі тут мясцовым насельніцтвам, не былі абарыгенамі гэтага краю. Існуюць некалькі тэорый паходжання славян, іх першапачатковага рассялення. У сціплым выглядзе яны даны ў першай частцы падручніка “Гісторыя Беларусі” пад рэд Я.К. Новіка і Г.С. Марцуля. (сс. 28 – 31) Гэтыя пытанні вы будзеце вывучаць і ў іншых курсах гістарычнай навукі, у прыватнасці па гісторыі славянскіх народаў.

У 6-м стагоддзі славяне ўключыліся ў працэс Вялікага перасялення народаў, пачалі свій рух на поўдзень, паўднёвы усход. У выніку склаліся некалькіх груп славянскіх супольнасцяў, якія паклалі пачатак існавання сённяшніх народаў: **Паўднёвыя славяне** (сёння гэта – балгары, сербы, харваты, славенцы, македонцы і іншыя народы Балкан), **Заходнія славяне** (палякі, чэхі, славакі) **Усходнія славяне** (рускія, беларусы, украінцы).

У 6-м стагоддзі невялікія, але добра ўзброеныя групы славян пачалі з поўдня, ад Прыпяці і Дняпра, рух на поўнач. У 8 – 9-м стагоддзі славяне масава рассяліліся ў балцкім рэгіёне ў Падзвінні і Падняпроўі, а ў X

стагоддзі і на Верхнім Панямонні. Яны асядалі сярод мясцовага насельніцтва, успрымалі яго культуры і самі ўплывалі на мясцовае насельніцтва, у выніку чаго склаліся ўжо названыя Банцараўская і Калочынская культуры.

Большая частка балцкага насельніцтва была

асімілявана, (г.зн. – успрыняла славянскую культуру, была паглынутая славянамі);

некаторая частка – працягвала жыць разам, побач са славянамі, але абасоблена, захоўваючы сваю адметнасць;

частка – была знішчана ці выціснута на наўночны захад, у Прыбалтыку (дзе стварыліся у далейшым этнічныя літоўцы і латышы).

Розныя славянскія плямёны мелі шмат агульнага ў гаспадарцы, грамадскім жыцці, побыце, культуры, мелі агульную мову.

Славяне знаходзіліся на этапе разлажэння радавых адносін. Хаця і працягвала існаваць абшчына, але ворныя землі, якія апрацоўваліся паасобку, ужо сталі адасабляцца як асобная ўласнасць. Паміж членамі абшчыны узнікала маёмаснае расслаенне, з'яўляюцца заможныя і збяднелыя. У выніку войнаў і захопу чужой маёмасці фарміруецца ваенна-племянная верхушка плямён. Менавіта ім дастаецца усе найбольш каштоўнае ў выніку войнаў – рабы, зброя, жывёла, каштоўнасці, яны становяцца уладальнікамі найбольш пладародных зямель. Апорай гэтай знаці становілася ваенная дружина – аб'яднанне прафесійных воінаў, якія страчвалі сувязі з сваімі родамі і абшчынамі. Такім чынам узніклі органы племяннога кіравання – племянная арыстакратыя – племянныя правадыры і ваенныя кіраўнікі. Такім чынам, славянскія плямёны знаходзіліся на этапе зараджэння дзяржаўнасці.

Паступова складваюцца тэрытарыяльныя аб'яднанні славянскіх плямёнаў – вялікія патрыярхальныя сем'і пераўтвараюцца ў суседскія абшчыны, што аб'ядноўваюцца на тэрытарыяльнай аснове.

Да IX – X стагоддзяў на асноўнай частцы тэрыторыі Беларусі сфарміраваліся устойлівыя этнічныя супольнасці славян, саюзы славянскіх плямён – **дрыгавічоў, крывічоў-палачан і радзімічаў**.

Звесткі аб гэтым утрымлівае “Аповесць мінулых гадоў” (“Повесть временных лет”), у якой знаходзім:

“... те же словене пришедше седоша по Днепру и нарекошася **поляне**, а друзии **древляне**, зане седоша в лесах, а друзии седоша межи Припетью и Двиною и нарекошася **дреговичи**, а инии седоша на Двине и нарекошася **полочане**, речки ради, яже втечь в Двину, именем Полота, от сея прозвашася **полочане**”.

Акрамя таго, у “Аповесці мінулых гадоў” названы і іншыя племянныя аб'яднанні усходніх славян – севяране, валыняні, вяцічы бужане, паляне і іншыя, усяго больш за 10. Карту аб размяшчэнні важнейшых плямён усходніх і іншых славян, а таксама і неславянскіх плямён (у т.л. жемайтаў, латгалаў, яцвягаў і інш.) гл. у “Атласе гісторыі Беларусі”, с. 8)

Крывічы-палачане, ці проста крывічы, былі самай вялікай усходнеславянскай супольнасцю на абшары Усходняй Еўропы – ад Дняпра і

Заходняй Дзвіны да Волгі і Чудскога возера на усходзе. Фарміраванне крывічаў – вынік асіміляцыі прышлымі славянамі балцкіх і заходнефінскіх плямён. На тэрыторыі сучаснай Беларусі арэал іх рассялення ўключаў Падзвін’е і верхняе Падняпроў’е. Палачане – гэта група крывіцкіх плямён, цэнтрам якоў быў Полацк. (гл.: “Атлас гісторыі Беларусі”, с. 9.)

Дрыгавічы таксама з’яўляліся аднім з усходнеславянскіх племянных аб’яднанняў, што займалі вялікую тэрыторыю на поўдні Беларусі – у басейне Прыпяці і вярхоў’і Немана, да Заходняга Буга, Гародні, Мінска, Барысава. Дыгавічы, як і крывічы, належылі да ліку найбольш развітых усходнеславянскіх плямён. (гл.: “Атлас гісторыі Беларусі”, с.10)

Такога ж змешанага славяна-балцкага паходжання был і **радзімічы**, якія займалі Пасожжа (басейн р. Сож) – тэрыторыю паміж Дняпром і Дзясной. На поўначы яны межавалі з крывічамі, на захадзе – з дрыгавічамі. (гл.: “Атлас гісторыі Беларусі”, с.11.)

Усе названыя аб’яднанні славян мелі ўстоўлівыя сувязі, ў аснове якіх ляжала агульная славянская мова, агульныя рысы гаспадарча-культурнага жыцця, аднолькава знаходзіліся на этапе разлажэння радавога ладу і перахода да стварэння дзяржаўных адносін. Таму славянскія аб’яднанні крывічаў, дрыгавічоў, радзімічаў адыгралі надзвычайна вялікую ролю у гістарычным працэсе. У этнаграфічных адносінах гэтыя супольнасці можна назваць **пранароднасцямі**, бо на іх падставе і узнікла у тым ліку і беларуская народнасць. У сацыяльных адносінах яны былі пачатковымі дзяржаўнымі утварэннямі тэрытарыяльна-палітычнага характару, ці **прадзяржавамі**.

На працягу другой паловы 1-га тысячагоддзя н.э. славяне асвоілі амаль усю тэрыторыю Беларусі. Аднак частка балцкага насельніцтва засталася жыць на гэтай тэрыторыі сярод славян, утвараючы ў некаторых мясцовасцях зхаволі значныя “астравы” сярод прышлых славян, асабліва на паўночным захадзе. На думку археолагаў, у канцы тысячагоддзя этнічная граніца рассялення паміж славянскімі і балцкімі народамі на тэрыторыі Беларусі праходзіла прыблізна па лініі Дзісна – Пліса – Будслаў – Заслаўе – Рубяжэвічы – Слонім – Ваўкавыск. На поўнач ад яе, на паўночным захадзе Беларусі, у сярэднім Панямонні значнай этнічнай групай былі **яцвягі**. Яны адносіліся да заходнебалцкай культуры. Да усходнебалцкай культуры адносіліся **літоўцы**, якія на тэрыторыі сучаснай Беларусі у той час жылі у вярхоўі Віліі, каля Свіры, Крэва.

Такім чынам, на рубяжы 1-га і 2-га тысячагоддзяў завершылася славянізацыя большасці тэрыторыі Беларусі.

3. Грамадскі лад і сацыяльныя адносіны.

Перыяд сярэднявечча – гэта час станаўлення і фарміравання новага грамадскага ладу – **феадалізма**.

Феадалізм – гэта грамадска-эканамічная фармацыя, якая прыходзіць на змену рабаўладальніцкаму ці першабытнаабшчыннаму ладу і папярэднічае капіталізму. Асноўная эканамічная сутнасць феадалізма – прысванне феадаламі дадатковага прадукту шляхам **эксплуатацыі** сялян на аснове

манапольнай уласнасці феадалаў **на землю** і уласнасці на непасрэдных вытворцаў (сялян). На тэрыторыі Беларусі феадалізм існаваў працяглы час – з IX па XIX стагоддзі.

Асновай складвання феадальных адносін з’яўляюцца:

-распад патрыярхальнай абшчыны, пераўтварэнне яе у суседскую сельскую абшчыну

-з’яўленне прыватнай уласнасці на землю

-сацыяльнае расслаенне грамадства, выдзяленне сацыяльных груп, якія прысвойваюць сябе кіруючыя функцыі і абараняюць гэтакія права з дапамогай узброенай сілы, (параўнанне з сучасным **рэжэмам**)

У пачатковы перыяд фарміравання феадальных адносін суседская абшчына заставалася найбольш масавай сацыяльнай структурай, адной з асноўных форм арганізацыі грамадства. Менавіта ў выглядзе суседскай абшчыны існавала большасць сельскага насельніцтва таго часу. Сельская абшчына уяўляла сабою тэрытарыяльнае аб’яднанне непасрэдных вытворцаў – земляробаў. Гэта былі сяляне, якія яшчэ не трапілі ў праваўласніцкую залежнасць і былі падпарадкаваны толькі дзяржаве. Ворная зямля знаходзілася ва ўладанні сялян-абшчыннікаў і перадавалася ў спадчыну. Абшчына несла агульную адказнасць перад княжацкімі ўладамі за выкананне дзяржаўных павіннасцей і падаткаў. Абшчына валодала самакіраваннем – выбірала свае органы кіравання, мела свой абшчынны суд. Ва ўмовах умацавання феадальных адносін абшчына паступова трапляла ў залежнасць ад феадалаў – вотчыннікаў, якія аб’яўлялі абшчынныя землі сваёй уласнасцю. Тады члены абшчыны з уласнікаў зямлі пераўтвараліся ў трымальнікаў, карыстальнікаў землі феадала. У выніку сама абшчына ці распадалася альбо падпарадкоўвалася феадалу.

З узнікненнем прыватнай уласнасці на зямлю (што пачалося яшчэ у перыяд поздняга жалезнага веку), землі прысвойваліся не толькі асобнымі абшчыннікамі, але і кіруючай верхушкай плямен, дружыннікамі, з якіх і фарміраваўся слой **феадалаў**. Яны захоплівалі сілай абшчынныя землі, абкладалі сялян, якія працавалі на ёй, данінай. Сяляне-абшчыннікі (**смерды**) **пазбаўляліся** зямлі, траплялі такім чынам у залежнасць ад уласніка зямлі – феадала.

Некаторыя частка сяляне-абшчыннікаў страчвалі нават асабістую свабоду, траплялі ў феадальную асабістую залежнасць рознымі шляхамі. Значная частка сялян бяднела ад уплаты цяжкіх княжацкіх данін, ад рабаўніцкіх войнаў, падчас якіх іх гападарка разбуралася, і была не ў стане выконваць падаткі. Збяднялі сялян і судовыя штрафы, а таксама “кормы”, якія яны павінны былі даваць прадстаўнікам княжэскай ўлады. У выніку збяднення сяляне-абшчыннікі не маглі выканаць падаткі, траплялі ў кабалу, у іх адбіраліся землі за неуплату подацей і нават асабістая свабода

Узнікае феадальнае землеўладанне, якое у IX – XII стагоддзі значна умацоўвалася і пашыралася. Уласнікамі зямлі з’яўляліся князі, прыбліжаныя да іх людзі – баяры, а таксама княжацкія дружыннікі, якія атрымлівалі землі

у якасці платы за службу князю. Землі, што належылі ім, перадаваліся іх нашчадкам у спадчыну. Уласнікі зямлі пачалі жыць “карміцца” за кошт падаткаў (даніны), а таксама абкладвалі насельніцтва штрафамі, якія называліся у той час “віры”, “продажы”. На гэтай падставе феадалы пераўтвараюцца ў пануючы клас.

Землі, якія яшчэ не былі захоплены феадаламі і фармальна належылі абшчынам, аб’яўляліся ўласнасцю **дзяржавы**, дзяржаўнымі. Сялене, што жылі на іх, падпарадкоўваліся князю, як вярхоўнаму правіцелю, плацілі падаткі дзяржаве і выконвалі іншыя дзяржаўныя павіннасці. Часта гэтыя змлі раздаваліся князямі ў ва увалоданне сваім набліжаным. На карысць дзяржавы сяляне плацілі перш за ўсё даніну. Часта яна была ў выглядзе каштоўнай футры (сабаліная, гарнастаявая, куніцавая, бабровая і інш), а таксама мёд, воск, прадукты земляробства і лесу. Акрамя даніны былі іншыя павіннасці: “**палюддзе**” – паборы, якія дадаткова збіраліся з насельніцтва акрамя збора даніны, (часта на гэта давалася адрапаровае права за асобныя заслугі перад князем, які такім чынам плаціў сваім набліжаным), “**павоз**” – павіннасць, звязаная з дастаўкаў даніны у пэўнае месца.

На апрацягу XI – XIII стагоддзяў узнікае не толькі феадальнае (свецкае), але і **царкоўнае землеўладанне**. Узнікненне і умацаванне царквы на Беларусі як грамадскага інстытута суправаджалася раздачай часткі дзяржаўнай зямлі ў валоданне тых ці іншых царкоўных устаноў (епархій, манастыроў і інш.). Гэтыя землі не маглі адчуждацца (адбірацца), а таксама, у адрозненні аб княжацкіх і баярскіх уладанняў, не раздрабляліся, паколькі ў спадчыну каму-небудзь не перадаваліся. Таму царкоўнае землеўладанне пастаянна узрастала.

Не толькі сяляне-абшчыннікі, але і жыхары **гарадоў**, што былі рамешчаны на землях феадалаў, у XI – XIII стагоддзі траплялі ў феадальную залежнасць і выконвалі на карысць землеўладальнікаў розныя павіннасці, плацілі даніну. Гарады, што былі размешчаны на дзяржаўных (княжацкіх) землях, нярэдка проста дырыліся ўладальнікам.

Грамадскі лад у перыяд сярэднявечча набывае новыя рысы, якіх не было да гэтага часу.

З узнікненнем на тэрыторыі Беларусі першых дзяржаў – княстваў з’яўляецца і новая рыса грамадскага жыцця – **дзяржаўны лад**. Дзяржава – гэта разгалінаваная сістэма палітычнай ўлады, якая ажыццяўляецца ў краіне. Яна (дзяржава) аб’ядноўвае ўсё насельніцтва ў адно тэрытарыяльнае цэлае, мае сваю унутраную структуру, выконвае пэўныя функцыі.

Важная роля ў арганізацыі ўлады належала **князю**.

Першым і важнейшым **абавязкам** князя былі **арганізацыя** вайска і **камандванне** ім. Князь павінен быў клапаціцца **пра бяспеку і абарону** княства ці зямлі ад знешняга ворага. Ён кіраваў знешняй палітыкай, зносінамі з іншымі князямі і дзяржавамі, мог аб’явіць вайну і заключаць мір, іншыя пагадненні.

Другім абавязкам князя быў збор даніны і іншых пабораў з падначальнага насельніцтва для утрымання дружыны і на іншыя дзяржаўныя патрэбы.

Трэцім абавязкам князя можна лічыць упраўленне, кіраванне княствам. Ён назначаў службовых асоб. Напрыклад, у Полацкім княстве – цівуноў (выконвалі судовыя і фінансавыя функцыі), мытнікаў, ключнікаў і інш.

Апорай княжацкай улады была **дружына**, якая складалася з груп узброеных людзей, для якіх вайсковая справа стала прафесіяй. Дружыннікі былі найбольш блізкімі да князя людзьмі, менавіта з ім князь раіўся па пытаннях арганізацыі паходаў, суда і адміністрацыйнага кіравання. Дружына служыла непасрэдна князю і была яму асабіста адданая, пастаянна знаходзілася пры князі і на яго ўтрыманні. Асобным прадстаўнікам са сваёй дружыны князь мог даручыць і выконванне асобных даручэнняў, у тым ліку і абавязкаў кіраўнікоў у некаторых гарадах.

У некаторых мясцовасцях меліся сваі асаблівасці арганізацыі дзяржаўнага кіравання. Напрыклад, у Тураўскім княстве акрамя ўлады князя ўзгадваецца кіраванне княжацкім “пасаднікам”, які прызначаўся князем і выконваў яго функцыі кіравання ў горадзе. Знаходжанне адначасова ў горадзе князя і пасадніка – з’ява незвычайная для іншых гарадоў. У тым жа Тураве існавала пасада “тысяцкага”, які ўзначальваў гарадское ўзброенае апалчэнне, роля якога у абароне горада была важнай, асабліва калі князь з дружынай пакідаў княства.

У Полацкай і Тураўскай княствах на працягу ХІІ – ХІІІ стагоддзяў, ў перыяд раннега сярэднявечча, ўлада князя хаця і была значнай, але не была неабмежаванай. Дзейнічалі дзве галіны ўлады – улада князя і ўлада Веча. **Веча** – народны сход, орган дзяржаўнай улады (разам з князем) у асобных княствах на тэрыторыі Беларусі – у Полацку, Друцку, Менску, Тураве, Віцебску і інш. княствах. Правам удзелу Вечы карысталіся ўсе вольныя мужчыны, рашэнне прымалася шляхам адабрэння крыкам, але вядучая роля ў Вечы належала заможным гараджанам, баярам. Па звестках летапісаў у некаторых вечых абіралі вузкі па свайму складу выканаўчы орган, які ад імя Веча вырашаў бягучыя справы. Так было у Полацку, дзе абіралі 30 мужош, старцаў. Веча збіралі па меры неабходнасці, а тасама па ініцыятыве князя, пасадніка ці гарадскога насельніцтва.

Веча мела даволі значныя функцыі, яго роля узрастала асабліва падчас аслаблення княжацкай улады ў перыяд феадальнай раздробленасці.

Веча істотна **абмяжоўвала княжацкую уладу**. На Вечы вырашаліся важнейшыя пытанні – вайны і міру, заключэння знешніх дагавораў, заканадаўства, ажыццяўляўся вышэйшый суд за палітычныя і іншыя злачынствы. Веча мела права выбіраць некаторых службовых асоб, магло **запрашаць на княжэнне князёў ці наадварот, выганяць іх**. Калі Веча не падрымлівала князя, ён вымушан быў пакінуць горад. Так здарылася ў 1127 годзе з полацкім князем Давыдам, які не здолеў выйграць адзін з ваенных паходаў. Полацкі князь Рагвалод Барысавіч у 1161 годзе пасля паражэння ад

менскага князя Валадара Глебавіча не рызыкнул вярнуцца ў Полацк, бо, верагодна, баяўся адказнасці перад Веча за гібель многіх палачан з свайго войску. Пры абранні князя паміж ім і Веча заключаўся дагавор, які павінен быў выконвацца абодвымі бакамі, у тым ліку на князем.

Па меры узмацнення ролі царквы, аб чым мы будзем казаць крыху падзейней, высокае грамадскае палажэнне займаў **епіскап**. Ён з'яўляўся не толькі вышэйшай духоўным кураўніком, але і вельмі ўпловай асобаў ў Вечы. Ад яго імя пісаліся дагаворы, якія заключаліся полацкім вечам, выдаваліся граматамі. Полацкія біскупы разам з князямі адносіліся да вузкага кола асоб, што мелі віслыя пячаткі, якія прымацоўваліся да дакументаў.

Такім чынам, княствы, дзе існавалі выбарныя органы у выглядзе Веча, можна лічыць княствамі з абмежаванай княжэцкай уладаў, якое было на шляху да пераўтварэння ў сярэднявечную рэспубліку.

Але з наступленнем перыяда феадальнай раздробленасці, узмацненнем ўлады удзельных князёў Веча там, дзе яно існавала, паступова страчвала свае значэнне і у 14 – 15 стагоддзях у ВКЛ было заменена соймам.

4. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва

Ва Усходняй Еўропе ў развіцці форм уласнасці на зямлю і фарміраванні розных катэгорый феадальна-залежнага насельніцтва вылучаюцца два этапы. Першы этап ахоплівае IX-XI стст. і характарызуецца пераважна дзяржаўнай формай маёмасці. Яна была вынікам абкладання свабодных абшчыннікаў суседніх зямель данінай, якая пазней ператваралася ў феадальную рэнту.

Першы этап генезісу феадальных адносін даследчыкі называюць "давогчынным" і на аснове шэрагу матэрыялаў падзяляюць дзяржаўную зямельную ўласнасць на княжацка-дзяржаўную і дзяржаўна-карпаратыўную. У першым выпадку распараджальнікам дзяржаўнага зямельнага фонду быў князь, у другім - яго саўдзельнікамі ў гэтай справе з'яўляліся баяры. Першапачатковая сістэма збору даніны праз "палюддзе" ў сярэдзіне X ст. была заменена "павозам", г.зн. даніна дастаўлялася ў асобныя цэнтры - пагосты. Збіралі яе з асобных сялянскіх гаспадарак ("двара", "дыма", "рала"). Княжацкі суд абкладаў смердаў і даннікаў сістэмай штрафаў ("прадаж") у казну. Абшчыннікі-сяляне страчвалі магчымасць свабоднага карыстання даходамі са сваіх зямель, якія сталі вярхоўнай уласнасцю дзяржавы. Гэтыя землі - разам з сялянамі маглі па загадзе князя перадавацца ў карыстанне прадстаўнікам верхушкі грамадства.

Знаходкі княжацкіх віслых пячатак пры археалагічных раскопках, на думку даследчыкаў, указваюць на прыярытэт князя ў размеркаванні зямельнага фонду. Гэтыя пячаткі замацоўвалі пазямельныя дакументы. Пячатка Ізяслава Уладзіміравіча, князя полацкага, датаваная канцом X ст., сведчыць аб паўнамоцтвах полацкага князя ў сферы выканаўча-распарадчай дзейнасці з моманту аднаўлення ўлады дынастыі Рагвалодавічаў. Але адначасова з князем дзейнічаў дарадчы, відаць, у пэўнай ступені заканадаўчы орган - рада, якая складалася з "мужоў". Адказ полацкага князя Брачыслава скандынаўскім наёмнікам, што, перш чым вырашыць справу аб найме

дзюжыны, ён павінен параіцца са сваімі мужамі, сведчыць аб наяўнасці такога дарадчага органа ў Полацкай дзяржаве. Менавіта мужы даюць князю грошы, а ён іх толькі траціць. Гэты факт пацвярджае, што ў Полацкай зямлі дзяржаўная ўласнасць мела форму дзяржаўна-карпаратыўнай. Пры такім становішчы ўсе даходы былі падкантрольнымі радзе, і дзяржаўны налог, даніна (рэнта) у значнай ступені з'яўляліся прадметам падзелу паміж членамі землеўласніцкай карпарацыі.

У X-XI стст. меў распаўсюджанне так званы "васалітэт без лёнаў", калі вышэйшая знач магла надзяляцца князем правам збору на сваю карысць даніны з той ці іншай тэрыторыі. Прадстаўнікі служылай значі не былі землеўладальнікамі. Зямля з'яўлялася дзяржаўнай маёмасцю. Слушнай з'яўляецца думка, што баярства, якое вядзе свой пачатак з племянной значі, магло мець уласныя зямельныя надзелы раней, чым іх атрымалі князі, якія ўзначалілі дзяржаву. Верагодна, менавіта баярства, якое выйшла з племянной значі, запрасіла на княжацкі стол у Полацк намесніка кіеўскага князя Ізяслава і склала з ім "рад". Яно дало згоду і на выдзяленне зямель з абшчыннага фонду ў якасці асабістага ўладання полацкага княжацкага роду. Гэтыя землі разам з Ізяслаўлем, пабудаваным у Полацкай зямлі па загадзе Уладзіміра Святаславіча, сталі ядром будучага дамена полацкіх нашчадкаў Рагвалода. Такім чынам, можна лічыць, што ў Полацкай зямлі як дзяржаве ішло паралельнае развіццё княжацкага і баярскага землеўладання. Пачатак яму быў пакладзены з моманту аднаўлення дынастыі Рагвалодавічаў на полацкім прастоле.

З даменіяльных уладанняў полацкіх князёў ішло выдзяленне зямельных надзелаў царкве. Пад будаўніцтва гарадскіх храмаў магла выдзяляцца і дзяржаўная зямля. Гарадскія храмы як цэнтры хрысціянізацыі насельніцтва знаходзіліся на ўтрыманні дзяржавы за кошт "дзесяціны" ад даніны, суда і гандлю. Яны не маглі быць значнымі землеўладальнікамі не толькі ў рангам сярэднявеччы, але існавалі за кошт "дзесяціны" і ў больш позні час. Дакументы 1516 г. сведчаць аб тым, што віцебскія саборы Успення і архангела Міхаіла, таксама як і іншыя пяць храмаў, знаходзіліся на харчовым і грашовым утрыманні "гаспадарскіх" валасцей. Аб царкоўным землеўладанні ў і раннім сярэднявеччы магчыма гаварыць толькі з таго часу, калі побач з княжацкай "дзесяцінай" на ўтрыманне царкоўных устаноў (епіскапій) пачалі выдзяляцца зямельныя надзелы. Перш за ўсё гэта былі землі з асабістай маёмасці князёў. Так, жонка менскага князя Глеба Усяславіча ў 1158 г. падаравала Пячэрскаму манастыру пяць сёл з чэляддзю. Першы зямельны надзел гэтаму манастыру непадалёк ад сяла Берастова ў 1061-1062 гг. падараваў дзед Анастасіі - князь Ізяслаў Яраславіч.

Баярства як саслоўная групоўка прайшло доўгі і марудны шлях аб'яднання прадстаўнікоў служылай эліты з родавай значцю. Тэрмін "балярын" ці "баярын" зафіксаваны ў лексіцы старажытнаславянскай пісьменнасці XI ст. На матэрыялах Усходняй Еўропы прасочваецца яго ўжыванне ў якасці збіральнага тэрміна да XII ст. Гэта сведчыць аб адсутнасці

рэальна існуючага ў старажытным грамадстве той пары адзінкавага паняцця "баярын" для вызначэння прадстаўніка асобнай сацыяльнай групы. Толькі з пачатку XII ст. яно ўсё часцей з'яўляецца на старонках старажытных летапісаў, грамат, царкоўных уставаў. Даследчыкі лічаць, што ў першапачатковай форме тэрмін "боляре" меў значэнне літаратурнага (X-XI стст.) і толькі з XII ст. суадносіцца з канкрэтнай групай грамадства. Гаварыць аб баярах як групой землеўладальнікаў магчыма толькі з моманту ўтварэння сацыяльна аднароднай часткі грамадства, абазначанай гэтым тэрмінам.

Сапраўды, у пазнейшай рэдакцыі Рускай Праўды (канец XI-XII ст.) сустракаюцца звесткі аб "баярскім цівуне", "баярскім радовічы", "баярскіх халопях", вымарачнай вотчыне. Да маёмасці баяр адносілася таксама "жизнь", аб чым гаворыцца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1159 г. у дачыненні да дружыны друцкага князя Рагвалода Барысавіча. Вядомы таксама "село", "дом", што належалі баярам. Узнікненне менавіта ў XII ст. шэрагу невялікіх умацаваных "гарадкоў", вакол якіх існавалі адкрытыя паселішчы, дазваляе адносіць іх да баярскіх маёнткаў, якія кантралявалі пэўную акругу ці валодалі ёю. Сярод баярскіх родаў выдзяляліся найбольш старажытныя і заможныя. Сціплыя пісьмовыя звесткі не дазваляюць прасачыць развіццё гэтых родаў на тэрыторыі Беларусі.

Сярод тураўскіх баяр вядомы тысяцкі Іванка, які ўдзельнічаў у паходзе 1127 г. у Полацкую зямлю. У Іпацьеўскім летапісе пад 1146 г. названы баярын Жыраслаў Іванкавіч - пасаднік тураўскі, які потым стаў пасаднікам у Ноўгарадзе. У гэтым жа летапісе згадваецца і баярын Васіль Палачанін. Аднак больш поўныя звесткі аб баярскіх родах адносяцца да канца XIV ст. Асобнае месца сярод полацкіх баяр займаў род Корсакаў. Браты Фёдар і Вярціла ўпамінаюцца ў полацкіх граматах у 1385 г. Зямельны абшар на р. Дзісне на паўднёвым захадзе Полаччыны склаў галоўную вотчыну Корсакаў. На Меншчыне галіной гэтага роду былі Савічы (Совічы). У першай палове XVI ст. род Корсакаў уваходзіў у дзесятак найбагацейшых родаў Вялікага княства Літоўскага.

Тэма: 3.3. Полацкае княства ў X – першай палове XIII стст.

1. Узвышэнне полацкай зямлі.
2. Полацкая княская дынастыя.
3. Узаемаадносіны Полацкага княства.
4. Грамадска-палітычны лад.
5. Распад на ўдзельныя княствы.

1. Полацкае княства.

Полацкае княства было першай дзяржавай, якая утварылася на беларускіх землях. Яно паклала пачатак дзяржаўнасці на беларускіх землях, але яго нельга называць беларускай дзяржавай, бо гэта быў адзін з трох

моцных дзяржаўных цэнтраў (палянскі Кіеў, славянскі Ноўгарад і крывіцкі Полацк) славянскай дзяржаўнасці, а беларуская народнасць яшчэ не сфарміравалася.

Вялікую ролю ва ўзнікненні дзяржаўнасці менавіта тут, на паўночным усходзе Беларусі, адыгрывалі геаграфічны, сацыяльна-эканамічны і этнічны фактары.

Да **геаграфічных** асаблівасцяў, што спрыялі развіццю края, адносіцца разгалінаваная тут рачная сетка (аб ролі рэк як шляхоў зносін і крыніц існавання насельніцтва мы ўжо казалі), а таксама вялікая колькасць азёр і хваёвых лясоў. Ворныя землі на месца такіх лясоў былі асабліва урадлівымі. Акрамя таго, клімат у гэтай зоне значна цяплей і больш вільготны, што вельмі спрыяльна адбівалася на вядзенні земляробства і жывёлагадоўлі.

Таму і **сацыяльна-эканамічнае** развіццё гэтага краю адбывалася даволі трывала. **Этнічныя** аб'яднанні крывічоў, якія прыйшлі ў Прыдзвін'е і Верхняе Падняпроўе мелі даволі высокі ўзровень вытворчай гаспадаркі, у іх рана пачаліся працэсы сацыяльнай і маёмаснай дыферэнцыяцыі, што вяло да зародкаў дзяржаўнасці.

Росту полацкай зямлі ў палітычным і эканамічным адносінах спрыяла і тое, што тэрыторыя знаходзілася на аднім з адгалінаванняў гандлёвага шляху “з варагаў ў грэкі”, які злучаў Чорнае і Балтыйскае моры. Ён праходзіў з Балтыйскага мора па заходняй Дзвіне да яе вярхоўяў, потым волакам да вярхоўяў Дняпра і далей па ім да Чорнага мора.

Гісторыю Полацкага княства адлічваюць ад пачатку існавання горада Полацка, які у “Аповесці мінулых гадоў” упамінаецца ў **862** годзе. Несумненна, аднак, што і да гэтага часу тут існавала гарадзішча днепрадзвінцаў, якія і далі пасяленню назву ад ракі Палаты. Па звестках археолагаў, у IX стагоддзі тут жыло каля 1 тысячы чалавек, што па тым часам лічылася вельмі масавым паселішчам.

Мяркуючы па звестках з “Аповесці мінулых гадоў”, першым князем у Полацку стаў стаўленнік скандынаўскага князя Рюрыка, што княжыў ў Ноўгарадзе, і раздаваў гарады падначальных зямель на княжэнне. Прозвішча першага Полацкага князя не вядома, але з вялікай доляй верагоднасці ян таксама быў скандынавам. Летапісы згадваюць прозвішча Полацкага князя Рагвалода, які таксама належыў да скандынаваў.

Таму ў другой палове IX стагоддзя Полацк і полацкая зямля сталі аб'ектам барацьбы паміж Кіеўскім княствам, якое імкнулася распаўсюдзіць свой уплыў на поўнач, і Ноўгарадскім княствам, якое імкнулася захаваць кантроль на падначальных тэрыторыях. Такое геапалітычнае становішча Полацкай зямлі – паміж двума буйнымі дзяржаўна-палітычнымі цэнтрамі – Кіевам і Ноўгарадам, якія знаходзіліся ў пастаянным праціборстве, накладвала адбітак на шмат стагоддзяў палітычнай і эканамічнай гісторыі Полацкага княства.

У гісторыі Полацкага княства можна выдзяліць некалькі перыядаў.

Першы перыяд – канец IX-пачатак X стагоддзя, калі княжыла дынастыя Рагвалода – Полацкае княства знаходзілася у пастаянных палітычных і эканамічных сувязях як з Ноўгарадскім так і з Кіеўскім княствамі. Вядома, што крывічы-палачане прымалі ўдзел у паходзе 882 года кіеўскага князя Алега на Смаленск, у паходзе 907 года на Царьград (Візантыю). Навукоўцы лічаць, што Полацкае княства у той час намінальна ўваходзіла ў склад Кіеўскай дзяржавы, але яе адносіны абмяжоўваліся толькі ўдзелаў у ваенных паходах.

Другі перыяд – паміж 907 і 980 гадамі, калі няма ніякіх звестак аб падначальным стане Полацка Кіеву, фактычна адбыўся выхад Полацкага княства з-пад улады Кіева. У гэты час полацкія княззі вядуць **самастойную** ваенна-палітычную і гандлёва-эканамічную дзейнасць, узмацняць дзяржаўную уладу, аб'ядноўваюць новыя землі. На аснове Полацкага княства сфарміравалася абшырная і адносна самастойная **Полацкая зямля**. Яе тэрыторыя ў паўночна-заходнім накірунку пашырылася ад р. Дзісна ўздоўж Заходняй Дзвіны. На паўднёвым захадзе ўлада Полацка распаўсюджвалася да вярхоўяў Свіслачы, да сучаснага Заслаў'я, на Поўдні – да Рагачёва. На поўначы княства межавала з Наўгародскай зямлёй на тэрыторыі Пскоўшчыны. (гл.: Атлас гісторыі Беларусі. С.12.)

Трэці перыяд – ад 980 да 1003 года. У 70-я гады X стагоддзя ў Полацку княжыў **Рагвалод**. Полацкая зямля пры ім канчаткова сфарміравалася як самастойная дзяржава, займала важнае месца сярод славянскіх дзяржаў – княстваў. Сэнс падзей 980-га году быў у тым, што ён апынуўся ў гушчары барацьбы паміж братамі – наўгародскім князем Уладзімірам і кіеўскім князем **Яраполкам**. (абодва з'яўляліся унукамі кіеускай княгіні Вольгі.)

Пытанне аб прыцягненні Полацкага княства на свой бок кожны з іх спрабаваў вырашыць шляхам шлюбу з дачкой Рагвалода – **Рагнедай**. Шлюбныя адносіны паміж прадстаўнікамі княжэцкіх дынастый у той час былі сферай не столькі прыватнага, колькі палітычнага жыцця. Менавіта праз дынастычныя шлюбы падчас вырашаліся лёсы дзяржаў і народаў. Абіраючы сярод прэтэндэнтаў, Рагнеда і Рагвалод аддалі перавагу кіеўскаму князю Яраполку, што адлюстроўвала жаданне да палітычнага саюза з кіеўскім княствам.

Пакрыўджаны наўгародскі князь Уладзімір сабраў вялікае войска, штурмам узяў Полацк, забіў Рагвалода і яго двух сыноў і прымусам узяў Рагнеду ў жонкі. Неўзабаве Уладзімір захапіў Кіеў і стаў правіцелем Кіеўскай Русі.

Асноўным вынікам падзей 980 года для Полацкага княства стала страта незалежнасці і ўключэнне яго ў склад Кіеўскай дзяржавы.

Ад шлюбу з Уладзімірам Рагнеда мела 4-х сыноў: Яраслава (князь наўгародскі, а потым і кіеўскі князь Яраслаў Мудры), Ізяслава (які стаў полацкім князем), Мсціслава (у далейшым стаў чарнігаўскім князем), Усеслава – (князь уладзіміра-валынскі) і двух дачок.

Пасля неудалага замаху Рагнеды на жыццё Уладзіміра (з мэтай помсты за забойства бацькі, братоў і гвалтоўны шлюб), яна з другім па старшынству сынам – Ізяславам, (які уступіўся за маці і даў бацьке расправіцца з ёй пасля неудалага замаху) была саслана на пасяленне ў крэпасць пад Мінскам, якая пазней стала вядома як г. Ізяслаўль (сучасны Заслаўль). Усе гэтыя перапетыі палітычнага і асабстага жыцця і сталі асновай “**Падання пра Рагнеду**”, якое вядома з “Летапісу мінулых гадоў”.

Сасланы **Ізяслаў** тым не менш ужо ў 984 (988 па некаторых крыніцах) годзе атрымаў у княжэнне **Полацкую землю**, стаў новым Полацкім князем.

2. Полацкая княская дынастыя.

Ізяслаў паклаў пачатак **новай полацкай княжэцкай дынастыі**. Паколькі Ізяслаў па матчынай лініі з’яўляўся унукам Рагвалода, ён быў прадстаўніком мясцовай княжацкай дынастыі, а бацькоўскай лініі ён быў прадстаўніком дынастыі Рюрыкавічаў, што давала яму права прэтэндаваць на уладу ў Кіеўскай дзяржаве. Па самых сціплых звестках да дынастыі Ізяслаўавічаў адносяцца каля 10-ці у далейшым князёў Полацкага, Тураўскага і іншых княстваў. **Памёр князь Ізяслаў ў 1001 годзе.**

Пасля яго засталася два сына: **Усяслаў** (старэйшы, памёр неўзабаве пасля бацькі, ў 1003 годзе) і **Брачыслаў**, які застаўся адзіным нашчадкам княжэцкай дынастыі ў Полацку.

Новы – **чацвёрты перыяд** у гісторыі Полацкага княства – перыяд першай паловы XI стагоддзя, час княжэння **Брачыслава Ізяслаўавіча – 1003 – 1044 гады**. Пры ім складваецца другая полацкая дзяржава, росквіт якой прыпадае на сярэдзіну – другую па XI стагоддзя.

У часы Брачыслава пашыраецца тэрыторыя Полацкай зямлі, у першаю чаргу на захад і поўнач. Паўстаюць новыя гарады, у тым ліку і Брачыслаўль (названы у гонар князя – сучасны Браслаў), і гарады сярэднім рэчашчы Дзвіны – Кукенойс і Герціка (зараз на тэрыторыі Латвіі), што дае магчымасць кантраляваць гандлёвы шлях да Балтыйскага мора, збіраць даніну з балтыйскіх плямён. Усклад Полацкага княства былі ўключаны Віцебск і Усвяты, дзе праходзілі валокі гандлёвага шляху. Разам з тым, на перыяд княжэння Брачыслава прыпадае зніжэнне знешнепалітычнай актыўнасці Полацкага княства. Полацкае княства амаль не ваявала з сваімі суседзямі. Вядома толькі, што у 1021 годзе Брачыслаў нападае на Ноўгарад і захоплівае яго. Але неўзабаве была заключана мірная дамова паміж братамі – полацкім Брачыславам і наўгародскім Яраславам.

Пяты перыяд у гісторыі Полацкага княства звязаны з княжэннем сына Брачыслава – **Усяслава Брачыславіча (Усяслава Чарадзея)**, ахоплівае перыяд **1044 – 1101 гадоў**.

У першы перыяд сваяго княжэння, прыкладна да сярэдзіны 60-х гадоў XI-га стагоддзя, Усяслаў Чарадзея з’яўляўся прадаўжальнікам палітыкі свайго бацькі на ўмацаванне сваёй дзяржавы. Узмацняецца улада Полацкага княства на тэрыторыі ніжняга Падзвіння, у склад Полацкай зямлі было

уклучана Менскае княства, а таксама Орша і Капысь. Значна растуць плошчы гарадоў, у іх хутка равіваюцца рамяство і гандаль. У самім Полацку, насельніцтва якога ўзрасло да 10-15 тысяч чалавек, пачалося будаўніцтва Сафійскага сабора, які адлюстроўваў моц і незалежнасць Полацкай дзяржавы.

Але у **1065** годзе адбываецца паварот у знешняй палітыцы Полацкага княства ад мірнага суіснавання да ваенных супярэчнасцяў. У гэты год адбыўся ваенны паход Усяслава Чарадзея на Пскоў. Такім чынам, аднаўляецца ваенная барацьба з Ноўгарадам, а потым і Кіевам. У ходзе гэтай барацьбы былі як перамогі, так і паражэнні. Складаным і няпростым быў і лёс самага Усяслава Чарадзея.

Ім быў арганізаваны шэраг паспяховых паходаў на суседнія землі. У перыяд з 1065 па 1078 год адбываюцца бітвы: за **Пскоў** (захоплены ў 1065 г.), **Ноўгарад** (у 1066 г. быў захоплены, разрабаваны і падпалены), **Менск**, **Смаленск**. (у 1078 годзе захапіў і спаліў яго).

Супраць ваяўнічай актыўнасці Полацкага князі выступілі аб'яднаныя сілы, якія склаліся з войскаў кіеўскага, чарнігаўскага і пераяслаўскага князеў Яраславічаў. Імі ў лютым 1066 годзе быў захоплены, разрабаваны і знішчаны **Менск**. У сакавіку 1067 года (3 сакавіка) адбылася жорсткая бітва на р. **Нямізе**, дзе перамога была на баку антыполацкай кааліцыі, але частка войска Усяслава і ён сам ацалелі.

У 1067 годзе Усяслаў Чарадзея і двое яго сыноў самі апынуліся ў палоне у кіеўскага князя і больш за год правялі у зняволенні. Але ужо ў верасні 1068 года ён сам становіцца кіеўскім князем, аднак у хуткім часе вяртаецца да сябе ў Полацк. У перыяд з 1069 па 1071 год Усяслаў нават не з'яўляўся полацкім князем. Фактычна на некалькі год, на непрацяглы перыяд з 1067 па 1071 год, Полацкае княства губляе сваю незалежнасць.

З 1071 года адбываецца аднаўленне у Полацку княжэння Усяслава Чарадзея. Яшчэ некалькі год працягваліся яго напружаныя адносіны з суседзямі, з паўднёва рускімі князямі. У 1078 годзе Усяслаў Чарадзея захапіў **Смаленск**. У сваю чаргу ў 1084 годзе ягоныя праціўнікі зноў захапілі і знішчылі **Менск**.

Перыяд полацкага княства, звязаны з дзейнасцю Усяслава Чарадзея, скончыўся з яго смерцю ў **1101-м** годзе.

Якую гістарычную ацэнку можна даць Усяславу Брачыславічу (Чарадзею), яго ролі у гісторыі Полацкай зямлі – першай дзяржавы на тэрыторыі Беларусі?

Некаторыя даследчыкі называюць яго аднім з выдатнейшых палітычных дзеячаў старажытнай Беларусі. З гэтым нельга цалкам пагадзіцца. Усяслаў Чарадзея быў тыповым прадстаўніком дзяржаўнага, палітычнага і ваеннага дзеяча свайго часу. З 57-мі гадоў княжэння каля 15 – 20 год Полацкім княствам вяліся актыўныя ваенныя дзеянні, яно само не пазбегла разбуральных спусташэнняў гарадоў і тэрыторый з боку суседніх княстваў. Полацкае княства не набыло значных новых тэрыторый, але і не страціла

сваёй палітычнай незалежнасці. Полацкая зямля заставалася **цэластнай дзяржавай** з адзіным цэнтрам у Полацку, **адыгрывала важную ролю ў палітычным жыцці ўсходніх славян.**

3. Узаемаадносіны Полацкага княства.

У сярэднявеччы былі распаўсюджаны з'езды князёў. Ва ўсходніх славян з'езд абазначаўся словам "снем". Тэрмін гэты мае некалькі значэнняў. Звычайна так называлася ваенная сустрэча саюзных войскаў. Зрэдку слова "снем" азначала сустрэчу для размовы, Лёсавызначальнымі маглі стаць з'езды, калі сустракаліся князі для вырашэння карэнных пытанняў, якія адносіліся да грамадскай арганізацыі, дзяржаўнага ладу і знешняй палітыкі. Пастановы знакамітага **Любецкага з'езда** вырашылі лёс Кіеўскай Русі на некалькі стагоддзяў. Шэсць найбольш уплывовых князёў Русі сабраліся разам каб спыніць міжусобіцы і ўмацаваць паміж сабой мір. "Навошта, - гаварылі яны, - нішчым мы Рускую зямлю, самі задумваем адзін на аднаго крамолу (змову), а полаўцы раздзіраюць нашу зямлю і рады, што мы ваюем паміж сабою. З гэтага часу будзем усе аднадушнымі".

На з'ездзе князям удалося дамовіцца аб сумесных дзеяннях па абароне Рускай зямлі ад полаўцаў. Усе князі цалавалі крыж і раз'ехаліся задаволеныя. І толькі пазней стала зразумела, што на Любецкім з'ездзе 1097 г. было юрыдычна замацавана раздрабленне старажытнарускай дзяржавы Рурыкавічаў. Любецкі з'езд стаў паваротным пунктам у гісторыі ўсходняга славянства. Ён адлюстроўваў пералом у размеркаванні зямельнай уласнасці і тым самым садзейнічаў усталяванню феадальных адносін.

У Кіеўскай Русі не было адзінай сістэмы наследавання княжацкага пасада (прастола). Крыжавыя сутыкненні паміж князямі, якія адбываліся ў час княжацкіх міжусобіц, ускладняліся частымі набегамі стэпавых качэўнікаў - полаўцаў. Здаралася так, што князі самі бралі цюркскіх качэўнікаў у саюзнікі і прыводзілі іх на Русь.

На з'ездзе было вырашана, каб кожны з князёў "держал свою отчину", г. зн. атрыманую ад бацькі зямлю, і не прэтэндаваў на ўладанні іншых князёў. Удзельнікі з'езда дамовіліся аб тым, што калі хто-небудзь з князёў паднімаецца на другога, то яны павінны выступіць супраць пачынальніка міжусобіц. Такім чынам, на Любецкім з'ездзе быў санкцыяніраваны новы палітычны лад. З'ездам было прызнана: "кождо держитъ оччину свою" (няхай кожны трымае зямлю свайго бацькі).

Руская зямля з гэтага часу больш не лічылася адзіным уладаннем усяго княжацкага дому Рурыкавічаў, а была сукупнасцю асобных "отчин", спадчынных уладанняў розных галін княжацкага дому. Устанаўленне гэтага прынцыпу юрыдычна замацоўвала ўжо пачатае з 1054 г. (пасля смерці Яраслава Мудрага) раздзяленне Рускай зямлі на асобныя княствы-вотчыны і феадальную раздробленасць. Спыніць усобіцы на Русі не ўдалося. Хутка ваеннымі дзеяннямі была ахоплена ўся Руская зямля. Князі запрашалі на дапамогу іншаземнае войска: палякаў, полаўцаў, венграў.

У 1101 г. у Віцічаве на Дняпры быў скліканы другі з'езд князеў. Яшчэ адна спроба захаваць выгляд адзінства Кіеўскай Русі як дзяржавы была зроблена на з'ездзе ў 1103 г. на Далобскім возеры, дзе князі прынялі рашэнне аб сумесным паходзе супраць полаўцаў. На гэтых з'ездах-схемах не ўдалося захаваць адзінства краіны, хаця яны і адыгрывалі прыкметную ролю ў паспяховай барацьбе Русі з качэўнікамі.

Полацкі князь Усяслаў не ўдзельнічаў у Любечкім з'ездзе. І гэта зусім зразумела: ён быў незалежным правіцелем свайго княства. Полацкія князі з'яўляліся сюзерэнамі тэрыторыі, дзе ажыццяўлялася іх улада, як гэта назіраецца ў іншых сярэднявечных дзяржавах. Фарміраванне меж уладанняў полацкага князя ў якасці сюзерэна краіны адбывалася ў X-XI стст.

Перыядычныя спробы паўднёварускіх князеў прымусіць Полацк і Менск падпарадкавацца ўладзе Кіева прыводзілі да ваенных сутычак. Так часта здаралася ў XI ст. У пачатку XII ст. Уладзімір Манамах і іншыя рускія князі мелі значныя поспехі ў барацьбе з качэўнікамі-полаўцамі. Заняўшы кіеўскі прастол, Уладзімір Манамах (1113-1125) імкнуўся ўмацаваць Старажытную Русь у шырокім сэнсе і прымусіць іншых князеў падпарадкавацца яму. Гэтыя спробы прывялі толькі да часовага поспеху. Уладзімір Манамах нярэдка жорстка душыў любое праяўленне мясцовай самастойнасці, парушаючы гэтым самым права кожнага асобнага княства на незалежнае развіццё і існаванне, што лагічна выцякала з дамоўленасцей 1097 г. у Любечы. Традыцыі жорсткай палітыкі свайго бацькі працягваў сын Манамаха вялікі князь кіеўскі Мсціслаў (1125-1132). Пасля смерці Мсціслава Уладзіміравіча Старажытная Русь раскалолася назаўсёды. Гэта значыць, што яна канчаткова распалася на асобныя часткі.

Полацкая зямля была суб'ектам міжнародных адносін, самастойна заключала дагаворы з замежнымі дзяржавамі. Расійскі гісторык А. Рукавішнікаў на аснове разгледжаных матэрыялаў прыйшоў да высновы, што ў першай палове XIII ст. Полацк "з'яўляўся самакіруючай рэспублікай з яскрава выражанымі рысамі арыстакратычнага кіравання".

Аднак да 1216 г. у Полацку княжыў Уладзімір, які ў "Хроніцы Лівоніі" Генрыха Латвійскага названы "каралём полацкім" і паказаны як сюзерэн краіны. Полацкія князі былі не толькі дэ-факта даўнімі валадарамі ліваў у Прыбалтыцы. Гэта юрыдычна прызнавалі нават праціўнікі і сапернікі палачан у тыя часы - тэўтоны. У 1239 г. полацкі князь Брачыслаў - прадстаўнік полацкай княжацкай дынастыі Рагвалодавічаў - аддае сваю дачку замуж за князя наўгародскага Аляксандра Яраславіча (будучага Неўскага). У другой палове XIV ст. полацкім князем быў Андрэй, сын Альгерда і першай яго жонкі віцебскай князеўны Марыі. Гэта сведчыць аб тым, што княжацкая ўлада існавала ў Полацку доўгі час пасля XII ст.

4. Грамадска-палітычны лад.

Этнічная супольнасць крывічоў-палачан стварыла тэрытарыяльную аснову дзяржавы - **Полацкай зямлі** і вызначыла сабой яе характар. Гістарычна першае дзяржаўнае ўтварэнне крывічоў-палачан уяўляла

племянное "княжанне", у якім насельніцтва было звязана ўжо не кроўнароднасцямі, а суседскімі тэрытарыяльнымі адносінамі, што склаліся ў час рассялення славян сярод балтаў. Змешванне балтаў і славян у межах полацкага княжання садзейнічала іх зліццю.

Дзяржаўнасць аказвала ўплыў на развіццё агульнасці (супольнасці) людзей. У перыяд ранняга сярэднявечча дзяржава аб'ядноўвала прымусовымі вузамі адасобленыя племянныя супольнасці і садзейнічала іх змешванню і асіміляцыі. У сярэднявеччы ў выніку асіміляцыі розных этнічных утварэнняў фарміраваліся народнасці.

Дзяржава - гэта разгалінаваная сістэма палітычнай улады, якая ажыццяўляецца ў краіне. Яна аб'ядноўвае ўсё насельніцтва ў адно тэрытарыяльнае цэлае. Але адносна адзіная ў XI ст. раннесярэднявечная дзяржава - Полацкае княства-зямля ў XII ст. распалася на асобныя княствы-воласці, якія аб'ядноўваліся ў межах Полацкай зямлі толькі слабым сюзерэнітэтам полацкага князя.

Полацк і яго воласць, названыя ў летапісе па Іпацьеўскім спісе пад 862 г., знаходзяцца каля вытокаў дзяржаўнасці на беларускіх землях. "Грады", сярод якіх названы Полацк у сувязі з падзеямі, што адбываліся ў IX ст., мелі не толькі ўмацаванні, за якімі хавалася насельніцтва ў час варожых нападаў, але былі цэнтрамі, дзе канцэнтравалася ўлада. У такіх пунктах ствараліся ўмовы для канцэнтрацыі таго прыбавачнага прадукту, барацьба за размеркаванне якога праходзіць праз усю гісторыю грамадства.

Напрудвесні сваёй гісторыі найбольш старажытныя гарады ўсходніх славян былі важнымі адміністрацыйна-фіскальнымі і ваеннымі цэнтрамі. Гарады і дзяржаўнасць ва ўсходніх славян узніклі і развіваліся адначасова і ва ўзаемнай сувязі. Сведчаннем гэтаму з'яўляецца Полацк.

Менавіта ў такіх цэнтрах назапашваўся і затым перапарызмаваўся прыбавачны прадукт у выглядзе даніны, ваеннай здабычы, паступленняў ад суда, міжнароднага гандлю і інш.

Важная роля ў арганізацыі ўлады ў раннесярэднявечным горадзе і яго воласці належала князю. Князь у Полацкай зямлі быў неабходным прадстаўніком яе сацыяльна-палітычнай арганізацыі. Адсутнасць князя парушала нармальнае жыццё княства, рабіла яго небяспечным перад знешнім светам.

Першым гістарычна вядомым князем у Полацкай зямлі быў Рагвалод. Ён з'яўляўся зусім незалежным валадаром, што яскрава падкрэсліў летапісец. Праз працяглы час пасля забойства Рагвалода наўгародскім князем Уладзімірам Святаславічам у Полацку стаў княжыць унук Рагвалода Ізяслаў, бо ён як сын Рагнеды меў права на яе бацькаўшчыну, названую ў летапісе яе "отчиной" ("Воздвигни отчину ея, и дай ей с сыном своим"). У далейшым полацкія князі лічылі самі сябе Рагвалодавымі ўнукамі па жаночай лініі і бацькаўшчыну сваю вялі не ад падаравання Уладзіміра, тады ўжо кіеўскага князя, а па лініі спадчыны ад Рагвалода. Так была ўзноўлена мясцовая дынастыя полацкіх князёў Рагвалодавічаў. Полацкае княства існавала як

самастойная дзяржава, у якой асноўным насельніцтвам была этнічная супольнасць крывічоў-палачан.

Знаходжанне Полацка ў складзе старажытнарускай дзяржавы было часовым, вельмі непрацяглым. Ды і сама Кіеўская Русь ніколі не была маналітнай дзяржавай. Шмат хто з гісторыкаў лічыць, што аб'яднанне асобных зямель у гэтай дзяржаве не мела пад сабой трывалых эканамічных падстаў і ўяўляла механічнае аб'яднанне тэрыторый пад уладай адной палітычнай сілы. Таму ў ёй акрэслілася тэндэнцыя да распаду ўжо ў другой палове XI ст. Вядома таксама слушнае параўнанне імперыі Рурыкавічаў з імперыяй Карла Вялікага, якая была кангламератам розных плямён і народаў, штучным і таму нетрывалым ваенна-адміністрацыйным аб'яднаннем, у якім адсутнічала агульная эканамічная база.

Пасля 1036 г., калі памёр чарнігаўскі і тмутараканскі князь Мсціслаў Уладзіміравіч, уладу на землях усходніх славян захоўвалі толькі дзве княжацкія галіны: сын Уладзіміра - Яраслаў Мудры ў Кіеве і праўнук Рагвалода - Брачыслаў Ізяславіч у Полацку. У Ноўгарадзе сваёй княжацкай дынастыі не было ніколі. У той час, калі ўсе землі на тэрыторыі старажытнарускай дзяржавы пераходзілі да нашчадкаў Яраслава Мудрага, Полацк устойліва знаходзіўся ў руках прадстаўнікоў мясцовага княжацкага роду. У XI ст. Полацкае княства дасягнула найбольшай магутнасці.

Княжацкі стол у Полацку, а значыць, дзяржаўная ўлада ў Полацкім княстве на працягу XI ст. пераходзілі да старэйшых у родзе сыноў памёршага князя. Саперніцтва паміж імі не існавала, бо нашчадкі ў полацкіх князёў тады былі адзінкавыя. Пасля Ізяслава полацкі стол заняў яго старэйшы сын Усяслаў Ізяславіч. Паколькі апошні памёр у маладым узросце без дзяцей, дык яму наслідаваў брат Брачыслаў Ізяславіч (1003-1044). Пасля Брачыслава доўгі час княжыў адзіны яго сын Усяслаў. Пасля смерці Усяслава Чарадзея (1101) наступіў перыяд феадальнай раздробленасці. У першай палове XII ст. на тэрыторыі Полацкай зямлі ўжо існавалі як самастойныя Менскае, Ізяслаўскае княствы. Працэс драблення працягваўся і ўзнікаюць Друцкае, Віцебскае, Лагойскае і іншыя княствы. Прынцып размеркавання ўладанняў паміж князямі павінен быў змяніцца. У полацкай дынастыі князёў з'явілася некалькі ўплывовых княжацкіх сем'яў. Старэйшы прадстаўнік кожнай сям'і звычайна займаў галоўны цэнтр сваёй вотчыны. Малодшыя яго браты і дарослыя сыны атрымлівалі часовыя ўдзелы. Той горад, у якім скончыў сваё жыццё князь, лічыўся вотчынай яго сыноў. Іх удзелы вылучаліся ўжо толькі з тых гарадоў і валасцей, што ўваходзілі ў апошні ўдзел іх бацькі. Полацк працягваў лічыцца галоўным ("старшым") горадам сярод іншых гарадоў паўночнай часткі Беларусі Ён стаў аб'ектам жорсткай барацьбы паміж уладальнікамі трох удзелаў. Права на полацкі стол аспрэчвалі Рагвалод, князь друцкі, і Расціслаў, князь менскі, нарэшце ў Полацку замацаваўся сын князя віцебскага Васіля Усяслаў.

Што ж уяўляла сабой княжацкая ўлада, якія былі яе прэрагатывы ў Полацкай зямлі? Першым і важнейшым абавязкам князя былі арганізацыя войска і камандаванне ім. Гэты абавязак браў пачатак яшчэ з часоў ваеннай дэмакратыі. Князь павінен быў клапаціцца пра бяспеку і абарону Полацкай зямлі ад нападкаў знешняга ворага. Ён кіраваў знешняй палітыкай, зносінамі з іншымі князямі і дзяржавамі, мог аб'явіць вайну і заключыць мір. Другім абавязкам князя быў збор даніны і іншых пабораў з насельніцтва для ўтрымання ваеннай дружыннай арганізацыі і іншых дзяржаўных патрэб. Паводле паведамлення "Хронікі Лівоніі", лівы і латгалы плацілі даніну полацкаму князю і пастаўлялі дапаможнае войска.

Апорай княжацкай улады была **дружина**. Дружыннікі акружалі князеў, падзялялі ўсе іх інтарэсы. З імі князь раіўся па пытаннях арганізацыі паходаў, а таксама суда і адміністрацыйнага кіравання Полацкай дзяржавай. Дружина служыла князю і была яму асабіста адданая, знаходзілася пры князю на яго ўтрыманні. Калі князь пакідаў стол у адным горадзе і пераходзіў у іншы горад, дружина ішла ўслед за ім, што неаднаразова назіралася ў Полацкай зямлі. Дружыны князеў складваліся з груп узброеных людзей. На першым месцы была "старэйшая" дружина. Гэта - "баляры", "сільныя мужы", названыя нават у "Жыцці..." Ефрасінні Полацкай. Малодшая дружина - "дзецкія" - жыла пры двары князя. З яе выходзілі слугі князя, яго целаахоўнікі, малодшыя службовыя асобы. "Дзецкі" папярэдзіў полацкага князя ў 1158 г. аб падрыхтоўцы на яго замаху ("не ездзі княже вече ти") і параіў князю вярнуцца з паўдарогі ад Полацка назад у Бельчыцу, дзе размяшчаўся ўмацаваны княжацкі двор. Сярод дружыннікаў былі тыя, хто называўся "мужамі". Яны складалі асноўную колькасць княжацкіх дружыннікаў. Не выпадкова ў матэрыяльнай культуры Полацка і іншых гарадоў значнае месца займае зброя. Акрамя дружыны войска князя магло ўключаць наёмнікаў, якімі ў X-XI стст. былі атрады варагаў. Важнай часткай ваенных сіл горада было народнае апалчэнне, якое складалася з гараджан і называлася "полк". Полацкія князі ў XII - пачатку XIII ст. выкарыстоўвалі таксама дапаможныя атрады з неславянскага насельніцтва Усходняй Прыбалтыкі.

У распараджэнні князя знаходзілася ўпраўленне княствам. Ён назначаў цівуноў, мытнікаў, ключнікаў. З імем цівуноў звязаны паняцці аб судзе і няпраўдзе ("Тиунь неправду судит..."). Цівуны таксама выконвалі функцыі ў галіне фінансавай адміністрацыі, прызначаліся на волакi, дзе перавозіліся тавары з адной рэчкі на другую, што бачна з дагавору Смаленска, Полацка, Віцебска (1229) з Рыгай і Гоцкім берагам. У грамаце друцкага князя Васіля Міхайлавіча XIV ст. царкве Багародзіцы, пабудаванай у 1001 г., названы ключнік. Яму ішоў даход з мядовай даніны, якая затым была перададзена панамару. Выконванне пэўных абавязкаў князь мог даручыць асобным прадстаўнікам сваёй дружыны. У крыніцы канца XIII ст. названы "дзецкі" ў Віцебску ў якасці адказнай асобы.

У Полацкай зямлі на працягу XII-XIII стст. дзейнічалі дзве галіны ўлады - улада князя і ўлада **веча** - сход палачан для вырашэння грамадскіх спраў. У асобныя перыяды гісторыі Полацка ўлада веча была вельмі значнай. На вечы ажыццяўляўся вышэйшы суд, кантралявалася дзейнасць князя, вырашаліся пытанні вайны і міру. Ад імя полацкага веча заключаліся дагаворы з Рыгай і іншымі гарадамі. Калі веча не падтрымлівала князя, ён вымушаны быў пакінуць горад, таму што веча мела сваю ўзброеную сілу - апалчэнне гараджан. Групоўкі полацкага патрыцыяту, асабліва баярства, выкарыстоўваючы вечавыя сходы, мелі магчымасць выганяць непажаданных ім князёў. Веча істотна абмяжоўвала княжацкую ўладу. На месца выгнанага князя яно выбіралі іншага прадстаўніка княжацкай дынастыі.

Выбранне князя патрабавала выканання пэўнай працэдуры (рытуала). Істотным яе элементам з'яўляўся дагавор, які змацоўваўся прысягай з двух бакоў - крыжацалаваннем. Пра змест дагавораў можна толькі меркаваць. Так, у 1158 г. палачане гавораць Рагвалоду: "Калі ты забудзеш на ўсё тое, што мы табе зрабілі (дрэннага)... і крыж нам пацалуеш, то мы твае, а ты ёсць наш князь. Расціслава ж, схапіўшы, аддамо табе ў рукі, і што ты захочаш, тое і зробіш з ім. І Рагвалод прысягнуў (палачанам) на крыжы". Як бачна, князь павінен прымаць умовы дагавору, які выпрацоўваўся палачанамі. Выключнай асаблівасцю ажыццяўлення прынцыпу выбарнасці князя ў Полацку было тое, што гэты выбар быў абмежаваны вузкім колам прадстаўнікоў мясцовай полацкай княжацкай дынастыі - непасрэдных нашчадкаў Усяслава Брачыславіча. Чужародны князь не мог разлічваць на тое, каб утрымацца на полацкім сталі, бо звычайна такі князь больш дбаў пра сваю дружыну, чым пра інтарэсы гараджан. На вечавых сходах адбывалася барацьба паміж групоўкамі, якія выступалі супраць князя ці, наадварот, падтрымлівалі яго. Гэта не паўстанні, а хваляванні, што былі выкліканы парушэннямі дагавору з боку князя, які ён заключаў з палачанамі. Веча магло прагнаць князя, які нечым правінаваціўся, напрыклад прыняў удзел у вайне, якую не здолеў выйграць, як гэта здарылася з полацкім князем Давыдам у 1127 г.

Полацкае веча вырашала пытанні вайны і міру і, здаралася, само практычна заключала яго. Паводле паведамлення Лаўрэнцьеўскага летапісу пад 1186 г., калі Давыд Расціславіч са Смаленска, а яго сын Мсціслаў з Ноўгарада ўварваліся з войскам у межы Полацкай зямлі, палачане абмеркавалі становішча на вечы. У выніку перагавораў, якія вялі прадстаўнікі веча "на сумежжы", пытанне было вырашана. Веча кантралявала дзейнасць князя і здзяйсняла вышэйшы суд. Полацкі князь Рагвалод Барысавіч, пасля таго як пацярпеў паражэнне ў сутыкненні з войскам менскага князя Валадара Глебавіча ў 1161 г., не рызыкнуў вярнуцца ў Полацк, бо, верагодна, баяўся адказнасці перад вечам за гібель многіх палачан.

Істотныя змены ў становішчы княжацкай улады ў сувязі з актыўнай дзейнасцю веча мела вынікам змяненне месцазнаходжання князя. У сярэдзіне XII ст. рэзідэнцыя полацкіх князёў знаходзілася не ў дзядзінцы на Верхнім

замку, а ў Бельчыцы - за 2 км ад горада. Верхні замак знаходзіўся ў распараджэнні епіскапа.

Епіскап у Полацку займаў вельмі высокае грамадскае палажэнне. У перыяд раздробленасці ён быў адзіным старэйшым прадстаўніком усёй Полацкай зямлі, бо князеў было шмат па розных полацкіх удзелах. Да яго імя пісаліся дагаворы, якія заключаліся полацкім вечам, да іх прымацоўвалася яго пячатка. Прыкладам можа служыць грамата полацкага біскупа Якава ў Рыгу (каля 1300 г.). Словы гэтага дакумента "своими детми исправу дамь" пацвярджаюць важную ролю біскупа ў судзе. Полацкія біскупы адносіліся разам з князямі да вузкага кола асоб, нгго мелі віслыя пячаткі, якія прымацоўваліся да дакументаў.

У Полацку існавала купецкае аб'яднанне. Пацвярджэннем гэтаму з'яўляецца паведамленне Іпацьеўскага летапісу пад 1159 г. аб "братчыне" ў Полацку. Братчына збіралася пры патранальнай старой Багародзіцкай царкве на Пятроў дзень - адно з буйных свят. На братчыне было частаванне, але гэта незвычайнае баляванне. На братчыне прысутнічалі ўплывовыя прадстаўнікі горада, з якімі князь мог весці перагаворы. Існаванне купецкіх аб'яднанняў сведчыць аб павелічэнні гарадскога гандлёва-рамесніцкага насельніцтва ў палітычным жыцці горада.

Наяўнасць у Полацку свабодных рамеснікаў у XII ст. пацвярджаюць даныя археалагічных раскопак, праведзеных на Вялікім пасадзе ў 1987-1988 гг. Незвычайная па памерах сядзіба XII - пачатку XIII ст. належала майстрам-ювелірам. На даследаванай вялікай сядзібе жылі і працавалі свабодныя гараджане, тыя, што называліся "вольныя мужы", якія прымалі актыўны ўдзел у вечавых сходах, дзе віравала жыццё буйнога сярэднявечнага горада. На пасадзе ўсходнеславянскіх гарадоў існавала свая арганізацыя, якая нагадвала тэрытарыяльную абшчыну, але ў адрозненне ад сельскай гэта была гарадская абшчына, у якую ўваходзілі дзесятнікі, сотнікі, суд і іншыя элементы самакіравання. Магчыма, у гарадской абшчыне ў нейкай ступені рэгуляваліся пытанні рамеснай вытворчасці. Пасады-абшчыны забудоўваліся галоўным чынам сядзібамі дробных вытворцаў. У выніку развіцця сацыяльнай дыферэнцыяцыі на пасадах з'явіліся сядзібы багатых людзей: прафесійных гандляроў, рамеснікаў, буйных землеўладальнікаў. Такой сядзібай была вышэй названая сядзіба, раскапаная на Вялікім пасадзе ў Полацку.

3. Капыскі звярнуў увагу на асобныя месцы "Хронікі літоўскай і жамоіцкай", створанай у XVI ст., і выявіў даныя аб грамадска-палітычным ладзе Полацка ў XII-XIII стст. У аповесці "Княжение Бориса в Полоцку, благочестивого князя" гаворыцца: "... полочан... почали собь волно жити, а пана над собою не мьли". Асабліваю цікавасць выклікае аповесць "О Полоцкой свободности, або Венеции", урывак з якой прыводзіцца ў перакладзе на сучасную беларускую мову: "Потым таксама (Мікгайла - асоба міфічная) суседнічаў і межаваў з палачанамі, якія ў той час самі гаспадарылі і ніякай вышэйшай улады над сабой не мелі, толькі 30 мужоў (старцаў) з

асяроддзя іх грамадства на бягучыя справы назначаліся суддзі і сенатары, а часцей па сігналу вялікага звону, які пасярод горада вісеў, дзе ўсе збіраліся, там і аб справах сваіх, і аб патрэбах рэспублікі, і аб падуладных сваіх гаварылі, бо трымалі ў той час зямлю Рускую мяшчане (гараджане) самі полацкія і на некалькі дзесяткаў міль упраўляліся. У такой жа на той час вольнасці жылі пскавяне і наўгародцы вялікія, якія атрымалі яе з-за непаладак і нязгод, унутраных войнаў, забойстваў рускіх княжат, калі адзін другога з княстваў выганялі і забівалі... Гарады багацейшыя рускія - Ноўгарад Вялікі, Пскоў і Полацк - без княжат пачалі вольна самі жыць і занялі княствы сваіх князёў..."

3. Капыскі прыйшоў да высновы, што веча ў Полацку выбірала выканаўчы орган з 30 мужоў, старцаў. Гэты орган павінен быў весці бягучыя справы і выконваць судзевныя функцыі. Выканаўчы орган улады кіраваў не толькі ўнутранымі, але і знешнімі справамі Полацка.

Такім чынам, Полацкую зямлю ў XII-XIII стст. можна лічыць княствам з абмежаванай княжацкай уладай, якое было на шляху да ператварэння ў сярэднявечную рэспубліку, а потым карысталася значнай аўтаноміяй у складзе Вялікага княства Літоўскага.

5. Распад на ўдзельныя княствы.

У XII – першай палове XIII стагоддзяў беларускія землі перажывалі новы перыяд свайго існавання ў час сярэднявечча. Як і большасць тагачасных краін Еўропы пачынаецца этап **феадальнай разробленасці**. Гэта быў заканамерны працэс існавання раннефеадальных дзяржаў, які большасць даследчыкаў лічаць прагрэсіўным, таму што ён спрыяў палітычнаму росту асобных зямель, касалідацыі іх эканамічнага жыцця, росту гарадоў. Аналагічныя працэсы адбываліся і ў Кіеўскай Русі, а таксама і на Беларусі. На Любецкім з’ездзе князёў 1097 года быў пакладзены пачатак размежавання паміж асобнымі княствамі, пасля смерці кіеўскага князя Мсціслава ў 1132 годзе Старажытная Кіеўская Русь канчаткова раскалолася, распалася на асобныя часткі. Аналагічныя працэсы адбываліся і на тэрыторыі Беларусі.

Фактычна распадаецца калісці магутнае **Полацкае княства**. Ужо пры жыцці полацкага князя Усяслава Чарадзея, таксама пасля яго смерці ў 1101 годзе тэрыторыя Полацкай зямлі была падзелена паміж яго сынамі, якіх у яго было 7 (семера). Раней існаваўшыя воласці, якія падпарадкоўваліся непасрэдна Полацку, пераўтвараюцца ва ўдзелы-княствы, што аддаюцца на княжэнне сынам полацкага князя. Яны пасля смерці Усяслава сталі самастойнымі валадарамі асобных удзельных княстваў.

Узніклі асобныя княствы з цэнтрамі ў:

-**Менску (1086г., першы князь Глеб),**

-**Друцку,**

-**Віцебску,**

-**Лагойску,**

- **Заслаўлі, а таксама Вільні, Кукеноўсе, Герцыке і інш.**

Разам з тым, Полацк заставаўся самым буйным палітычным цэнтрам, “старшым” горадам Полацкай зямлі.

Узнікшыя княствы імкнуліся адстойваць сваю незалежнасць у барацьбе супраць паўднёварускіх князёў, а тасаму вялі і паміж сабою міжусобную барацьбу. Вядома, напрыклад, што калі ў 1105 годзе на Менск напала аб’яднанае войска кіеўскага, чарнігаўскага і валынскага княстваў, у тым паходзе супраць мінскага князя Глеба прымаў удзел і яго брат полацкі князь Давыд Усяславіч. Умацоўваючы Мінскае княства сам Глеб у 1116 годзе нападае на Слуцкае княства, у 1117 годзе разам з палачанамі прымаў удзел у паходах супраць Наўгародскага і Смоленскага княстваў. У адказ войскі сына Кіеўскага князя Мсціслава ў 1119 годзе асадзілі Менск, захапілі горад і паланілі князя Глеба, які неўзабаве памёр. У выніку Мінскае княства страціла сваю самастойнасць, было далучана кіеўскіх уладанняў.

У пачатку XII стагоддзя працягвалася упартая барацьба паміж Полацкай зямлёй і яе паўднёвымі суседзямі. Адбыліся яшчэ два буйных пахода паўднёварускіх князёў на Полацкую землю – ў 1116 годзе і ў 1127 годзе, якія меў сваёй мэтай падпарадкаванне Полацкай зямлі кіеўскай дзяржаве.

Асабліва знішчальным быў паход 1127 года. Тады Полацкая зямля падверглася нападу з 8-мі розных накрункаў – з боку Ноўгарада, Смаленску, Чарнігава, Кіева, Уладзіміра, Гродна і нават беларускіх княстваў Тураўскага і Клецкага.

Войскі асадзілі і захапілі Ізяслаўль, Лагойск, Барысаў, Друцк, якія з’яўляліся цэнтрамі адпаведных княстваў, накіроўваліся да Палацку. У выніку ў палон былі захоплены полацкія князі Усяславічы і разам з сынамі высланы ў Візантыю.

Нестабільнасць знешепалітычнай абстаноўкі была характэрна для беларускіх княстваў, што ўваходзілі ў склад Полацкай зямлі, і ў другой палове XII – пачатку XIII стагоддзяў.

Раздробленасць перажывала і **Тураўская зямля**. Самастойнасць Тураўскага княства была адноўлена ў 1157 годзе пры Юрыі Яраславічы. У перыяд з 1167 па 1174 гады пачынаецца драбленне княства паміж яго сынамі. Выдзяляюцца **Пінскае** княства, **Клецкае** княства, **Слуцкае** княства, **Дубровіцкае** княства захоўваецца **Тураўскае** княства. У гэтых княствах сядзелі нашчадкі Юрыя – у **Пінскім** княстве – князі Яраслаў, Яраполк і Уладзімір, у **Дубровіцкім** княстве – князь Глеб, у **Тураўскім** княстве – Святаполк.

Характэрнай асаблівасцю Тураўскай зямлі таго часу было тое, што ў адрозненні ад князёў Полоцкай зямлі, паміж нашчадкамі Юрыя – князямі Юравічамі, удзельнымі княствамі Тураўскай зямлі склаліся мірныя, паспраўднаму брацкія адносіны. У летапісах не сустракаюцца ўпамінанні аб іх міжусобных войнах.

Тэма: 3.4. Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння.

1. Тураўскае княства.
2. Беларускія княствы і гарады ў Панямонні.
3. Перадумовы ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.

1. Тураўскае княства

Тураўскае княства ўтварылася ў межах **рассялення дрыгавічоў** — у паўднёвай Беларусі, басейне р.Прыпяць. Сталіца княства — **горад Тураў** — прыгадваецца пад **980** г., калі на Беларусі з'яўляюцца князі, магчыма, браты — Рагвалод і Тур. Ад апошняга, як паведамляе летапіс, "тураўцы празваліся".

Сярод гарадоў Тураўскага княства найбуйнейшымі былі Пінск і Бярэсце, меншымі — Кобрын, Камянец, Драгічын, Бельск, Мазыр, Рагачоў, Брагін.

У часы Рагвалода (да 980 года) Тураўская зямля, магчыма, належала да Полацка, а пасля 980 года была далучана да Кіева.

Падзеі 988 г., калі былі вызначаны межы Тураўскай зямлі, сведчаць аб тым, што Тураўшчына з самага пачатку развівалася як самастойная дзяржаўная адзінка з усімі адпавядаючымі гэтай пабудове інстытутамі, але былі і свае асаблівасці, што накладвалі адбітак на умовы існавання і лёс Тураўскай зямлі.

Галоўнай складанасцю ў фарміраванні гэтай дзяржавы было тое, што яна займала не ўсю этнічную тэрыторыю дрыгавічоў, а толькі землі левага берага Прыпяці з гарадамі **Туравам, Слуцкам**, пазней — **Бярэсцем**. На поўначы землі дрыгавічоў вакол Менска належалі Полацкай дзяржаве, на поўдні і ўсходзе Турацкае княства межавала з Кіеўскім і Чарнігаўскім княствамі, на захадзе частка зямель дрыгавічоў была ва ўладанні ўладзіміравалынскіх князёў. Аб тэрыторыі Тураўскага княства і яе межах дае ўяўленне карта, змешчаная на стар. 12 "Атласа гісторыі Беларусі".

Тураўскае княства, у адрозненні ад Полацкай зямлі, знаходзілася значна бліжэй да Кіева. Гэта і абумовіла тое, што менавіта кіеўскія княззі імкнуліся усталяваць кантроль над Тураўскім княствам, разглядалі яго як сваю вотчынну. Як правіла, Тураўскае княства давалася ва ўладанне трэцяму па старшынству з сыноў кіеўскага князя. Нярэдка, яны нават калі становіліся кіеўскімі князямі, пакідалі за сабой валоданне Тураўшчынай.

Усяго за перыяд ад 980 года і да сярэдзіны XII стагоддзя было 10 князёў Тураўскай зямлі.

У **988 г. Уладзімір** кіеўскі выдзеліў Тураўскую зямлю свайму трэцяму сыну **Святаполку**. Гэта сведчыць аб вялікай значнасці і ролі Тураўскага княства. Пасля смерці Уладзіміра Святаславіча ў 1015 г. менавіта Святаполк тураўскі становіцца кіеўскім князем, але пакідае за сабой і Тураўскую зямлю.

Таксама і Яраслаў Мудры — князь кіеўскі — напрыканцы свайго жыцця аддаў Тураўшчыну свайму сыну **Ізяславу**. Гэта сведчыць пра ўстойлівасць дзяржаўна-княжацкай традыцыі ў Тураве, таксама як і пра пастаянства тэрыторыі гэтай дзяржавы. Пасля смерці Яраслава Ізяслаў становіцца вялікім князем кіеўскім, але таксама пакідае за сабой і Тураў.

Два сыны Ізяслава — **Яраполк і Святаполк** — трымалі за сабой Тураў. Але ў 1113 г. са смерцю Святаполка ўлада Ізяславічаў у Тураве скончылася і сталіца разам з княствам перайшла да роду Манамахавічаў. Кіеўскім князем стаў Уладзімір Манамах. Ён і яго паслядоўнікі трымалі Тураўскае княства ў якасці дадатку да сваіх асноўных уладанняў — Кіева, Пераяслаўя і іншых зямель. Але гэта было права сілы, а не вынік прыналежнасці Тураўскай зямлі да Кіеўшчыны. За перыяд ад 1113 па 1146 год змянілася **11 кіеўскіх князёў**, з якіх **8 таксама валодалі і Тураўскай зямлёй**, былі князямі тураўскімі.

У сярэдзіне XII ст. паміж паўднёварускімі князямі адбывалася зацятая барацьба за валоданне Кіевам. Разам а Кіевам з рук у рукі пераходзіў і Тураў — то да суздальскіх, то да валынскіх князёў. Але ў 50-я гг. XII ст. на тураўскім троне апынуўся князь Юрый Яраславіч, які вярнуў зямлю ва ўладанне дынастыі Ізяславічаў. З гэтым не жадалі мірыцца кіеўскія князі. Аб'яднаўшыся ў 1158 г., яны зрабілі паход на Тураў, каб адабраць яго ў Юрыя. Відавочна, што Юрый Яраславіч быў не толькі ўдалым военачальнікам, але і карыстаўся павагай тураўцаў, іх поўнай падтрымкай. Ён клапаціўся ў першую чаргу пра жыхароў зямлі, разглядаючы княства як сваю законную спадчыну. Толькі гэтым і моцнай фартыфікацыяй горада можна растлумачыць, што дзесяцідзённая аблога была паспяхова вытрымана. Таксама быў адбіты напад на Тураў валынскіх князёў у 1160 г. На гэты раз варожыя войскі прастаялі пад сценамі горада тры тыдні. Праз цяжкую барацьбу Тураўскае княства аднавіла сваю самастойнасць і незалежнасць..

2. Беларускія княствы і гарады ў Панямонні.

У другой палове XII стагоддзя— пачатку XIII стагоддзя княствы Тураўскай зямлі знаходзіліся пад моцным уплывам Кіева, а тасам Галіцкага, Уладзіміра-Валынскага і Чарнігаўскага княстваў. У выніку са складу Тураўскай зямлі выйшлі Берасце і Драгічын Надбужны, якія перайшлі да Уладзіміра-Валынскага княства. Некаторыя гарады паўднёвай часткі былой Тураўскай зямлі былі пераданы Чарнігаўскім князям.

Тураўская земля у пачатку XIII стагоддзя, раней за іншыя беларускія княствы, апынуліся пад націскам літоўцаў, якія праз Пінскае княства як мінімум 8 разоў звяршалі паходы на Валынскае княства.

Разам з княствамі Полацкай і Тураўскай зямель, у XII – пачатку XIII стагоддзяў актыўную ролю пачынаюць адыгрываць **Гарадзенскае і Навагрудскае** княствы.

Узнікненне гарадоў у Панямонні звязана са з'яўленнем тут славян і эвалюцыяй усходнеславянскага грамадства. Можна вылучыць тры этапы ў станаўленні і развіцці гэтых гарадоў: канец X - першая палова XI ст., сярэдзіна XI - першая палова XII ст., другая палова XII-XIII ст. Панямонне было перыферыяй усходнеславянскай каланізацыі, тут няма гарадоў, якія развіваліся з племянных цэнтраў. Усе гарады ўзніклі ў асяроддзі сельскіх паселішчаў, у месцах, дзе былі найбольш спрыяльныя ўмовы для заняткаў земляробствам. У XI ст. на аснове паселішчаў, якія ўзніклі пры асваенні славянамі Верхняга Панямоння, пачынаюць фарміравацца раннегарадскія

цэнтры ў Гародні, Наваградку, Ваўкавыску, Слоніме, крыху пазней-у Турыйску. Гарады першапачаткова выконвалі функцыі адначасова і памежных крэпасцей, і адміністрацыйных цэнтраў і княжацкіх сядзіб (замкаў). Гэта звязана з актыўнай палітычнай дзейнасцю кіеўскіх і полацкіх князёў, якія імкнуліся пашырыць свой уплыў. Гарады Панямоння належаць да ліку невялікіх з агульнай умацаванай плошчай ад 1,5 да 5 га.

У Гародні на тэрыторыі Старога замка або Замкавай гары ўжо ў XI ст. існавала славянскае паселішча, само размяшчэнне якога сведчыць аб яго ваенным прызначэнні. Гэта была крэпасць на славяна-літоўскім памежжы, у якой побач з воінамі-дружыннікамі жылі рамеснікі. У пачатку XII ст. крэпасць стала рэзідэнцыяй (замкам) князя, дзядзінцам горада. На паўднёвым краі пляцоўкі над Нёманам быў збудаваны двухпавярховы мураваны палац (церам) князя, у цэнтры ўзведзена вялікая багата ўпрыгожаная так званая Ніжняя царква.

На ўсход ад Старога замка, за ярам размешчаны Новы замак - вакольны горад старажытнага Гродна. Першае паселішча тут таксама ўзнікла ў XI ст. Умацаванні вакольнага горада не захаваліся. Аднак на старажытных планах добра бачны роў, які аддзяляў гэту частку старажытнага горада ад астатняй тэрыторыі. Старажытны горад меў некалькі пасадаў. Цэнтральны пасад размяшчаўся на тэрыторыі, абмежаванай ракой Гараднічанкай і правым берагам Нёмана. Частка гэтай тэрыторыі была заселена ў XI-XII стст., дзе пры раскопках выяўлены рэшткі Прачысценскай царквы.

Летапісы упамінаюць князя **Гародненскага** Усевалада ўжо у 1116 годзе. Гародненскае княства размяшчалася ў басейне сярэдняга Панямоння, займала выгаднае геаграфічнае становішча. Яно мела выхад да Балтыйскае мора па Нёмане, яго прытокі звязвалі землі з басейнамі Заходняй Дзівы, Прыпяці, Дняпра. Усё гэта спрыяла хуткаму эканамічнаму і культурнаму развіццю княства. Гародненскія княззі актыўна ўдзельнічалі ў барацьбе паміж Кіевам і Галіцка-Валынскім княствамі, у сваю чаргу падвяргаліся іх нападам. У 1277 годзе вытрымала напад галіцка-валынскім і татарскіх войскаў. У канцы XIII стагоддзя на княства адбываліся грабежніцкія напады крыжакоў.

Другім буйным удзельным княствам сярэдняга Панямоння было **Наваградскае** княства. Склалася яно крыху пазней. Наваградскі князь Ізяслаў упершыню прагледваецца ў летапісах у 1236 годзе. Наваградскаму княству ў далейшым будзе адведзена асобная гістарычная роля. Менавіта ў Наваградку ў 1252 годзе адбудзецца каранацыя князя Міндоўга.

Гарадзішча старажытнага Наваградка складаецца з дзвюх пляцовак - Замкавай гары і Малога замка. Мяркуючы па даных археалагічных раскопках, паселішча на Малым замку ўзнікла ў канцы X ст., а на Замкавай гары - у пачатку XI ст. Першапачаткова паселішчы былі неўмацаванымі. Затым пляцоўка Замкавай гары была абнесена валам і ператварылася ў дзядзінец. У пачатку XII ст. валам быў умацаваны пасад на Малым замку і ён стаў вакольным горадам. На ўзгорку, размешчаным на паўднёвы захад ад вакольнага горада, быў збудаваны цагляны храм (папярэднік царквы Барыса і

Глеба). У XII ст. побач са звычайнымі наземнымі зрубавымі дамамі з каменнымі або глінабітнымі печамі з'явіліся багатыя плошчай да 75 м² дамы са шклянымі вокнамі і фрэскавым роспісам сцен. Культура і быт жыхароў багатых дамоў рэзка адрозніваюцца ад культуры і быту простых людзей.

Размяшчэнне Наваградка мае характэрную асаблівасць - горад быў акружаны ў раннім сярэднявеччы шчыльным кальцом сельскіх паселішчаў і курганоў (Брацянка, Гарадзілаўка і інш.).

Ваўкавыск, як і Наваградак, упершыню ўпамінаецца ў Іпацьеўскім летапісе пад 1252 г. (фактычна - каля 1249 г.). Чатыры гады пазней летапіс называў імя ваўкавыскага князя Глеба, на дачцэ якога быў жанаты сын Данілы Раманавіча, князя галіцкага, Раман, князь наўгародскі. У паходзе зімой 1255-1256 гг., арганізаваным Данілам і Васількам Раманавічамі на яцвягаў, удзельнічалі і войскі Глеба, князя ваўкавыскага.

Гарадзішча старажытнага Ваўкавыска складаецца з дзвюх пляцовак - Шведскай гары і Замчышча. На аснове даных раскопак устаноўлена, што паселішча на Шведскай гары было заснавана ў сярэдзіне або другой палове X ст. Пачатак жыцця на Замчышчы адносіцца да рубяжа X-XI стст. Прыкладна ў гэты час было заселена гарадзішча Муравельнік, якое размешчана за 0,5 км на ўсход ад Шведскай гары.

Паселішча на Шведскай гары першапачаткова не было ўмацавана валам. Ён быў насыпаны ў канцы X ст. Шведская гара стала дзядзінцам. У пачатку XII ст. валам было ўмацавана Замчышча (гарадскі пасад) і яно ператварылася ў вакольны горад. На Замчышчы пачалося будаўніцтва цаглянага храма, якое па нейкіх прычынах было спынена на стадыі закладкі фундаменту.

Умацаванае паселішча на Шведскай гары першапачаткова з'яўлялася крэпасцю, якой кіраваў пастаўлены князем пасаднік. Пазней крэпасць стала замкам, дзе жылі сам князь, знаць, дружина.

Да сярэдзіны XII ст. канчаткова склалася тапаграфія старажытнага Ваўкавыска. На захад ад дзядзінца знаходзіцца ўмацаваны вакольны горад, заселены ў асноўным рамеснікамі, а вакол абедзвюх пляцовак размяшчаюцца неўмацаваныя паселішчы чорнага люду - бяднейшых рамеснікаў і прышлых людзей. Што датычыць Муравельніка, то жыццё на гэтым гарадзішчы спынілася.

Слонім, як і Ваўкавыск, упершыню на старонках летапісу з'яўляецца пад 1252 г. (фактычна - каля 1249 г.). Да паведамлення Т. Нарбута аб тым, што Яраслаў разбіў літоўцаў у ваколіцах Слоніма ў 1040 г., трэба ставіцца крытычна.

Месцазнаходжанне летапіснага Слоніма да нядаўняга часу заставалася няясным. Сляды гарадзішча ўдалося выявіць у 1950-я гады на невялікім узвышшы, размешчаным у цэнтры сучаснага горада, вядомым сярод старажылаў пад назвай "Замчышча". На старых планах яго пляцоўка мае форму чатырохвугольніка, абмежаванага крутымі схіламі і ровам. Мост, які

злучаў Замчышча з астатняй гарадской тэрыторыяй, размешчаны з паўночнага боку.

Паселішча на Замчышчы ўзнікла ў XI ст., хутка яго пляцоўка была абнесена валам. У другой палове XII ст. Слонім ужо з'яўляўся багатым і добраўпарадкаваным горадам: шырокія вулічныя насцілы, дыхтоўныя зрубавыя дамы, высокая матэрыяльная культура, значнае развіццё рамяства і гандлю. Падобна як і Гродна, Наваградак і Ваўкавыск, Слонім таксама, відавочна, меў дзве лініі абароны: унутраную (дзядзінец) і знешнюю (вакольны горад). Паблізу гарадскіх умацаванняў знаходзіўся адкрыты пасад. Сляды апошняга зафіксаваны паміж Замчышчам і рукавом р. Шчары.

Пад назвай **Турыйска** ў летапісе вядомы два гарады: адзін на Валыні, другі на Нёмане. Турыйск валынскі ўпершыню ўпамінаецца пад 1097 г., Турыйск нёманскі - пад 1253 г. (фактычна 1252 г.). У запісе пад 1276 г. указана больш дакладна месцазнаходжанне пункта - "Турииск на рече на Немне и села около него". Гарадзішча летапіснага горада знаходзіцца на ўскраіне Сучаснай вёскі Турэйск у Шчучынскім раёне. Яно займае сярэдзіну выспы, выцягнутай уздоўж правага берага Нёмана. З поўдня і поўначы пляцоўка гарадзішча абмежавана крутымі схіламі, а з захаду і ўсходу адрэзана ад працягу грады дугападобнымі валамі. Уверх па цячэнні Нёмана размяшчалася неўмацаванае паселішча.

У выніку раскопак устаноўлена, што Турыйск на Нёмане ўзнік на мяжы XI-XII стст. Гэта была невялікая крэпасць на славяна-літоўскім памежжы. Горад, відавочна, уваходзіў у склад Гарадзенскага княства. Яго матэрыяльная культура вельмі блізкая да культуры іншых гарадоў Панямоння.

Пад 1256 г. у Іпацьеўскім летапісе маецца паведамленне аб удзеле Ізяслава Свіслацкага разам з іншымі князямі панёманскага краю ў паходзе на яцвягаў, арганізаваным Данілам і Васількам Раманавічамі зімой 1255- 1256 гг. Рэшткі гэтага летапіснага горада, які, як бачна з летапісу, быў цэнтрам удзельнага княства, яшчэ патрэбна знайсці. Пошукі ў басейне р. Свіслачы (левы прыток Нёмана) надзейных вынікаў не далі.

Да ліку панёманскіх гарадоў некаторыя даследчыкі адносяць **Здзітаў**, які побач з іншымі гарадамі краю названы ў Іпацьеўскім летапісе пад 1252 г. (фактычна каля 1249г.). Лакалізацыя горада ўскладнялася тым, што да гэтага часу існуюць чатыры населеныя пункты з такой назвай (тры ў Брэсцкай і адзін у Гродзенскай абласцях).

Найбольш верагодным з'яўляецца меркаванне, што старажытны горад размяшчаўся за 4 км на поўдзень ад сучаснай вёскі Здзітава, каля в. Старамлыны, дзе на правым беразе р. Ясельды, каля дарогі ў Хомск захаваліся рэшткі гарадзішча XI-XIII стст. Матэрыяльная культура блізкая да матэрыяльнай культуры гарадоў Тураўскай зямлі і Беларускага Панямоння.

У вярхоўях р. Уша, левага прытока Нёмана, знаходзіўся сярэднявечны горад-крэпасць **Нясвіж**, знамяціты цэнтр ардынацыі Радзівілаў. Старажытны пасад і замак у канцы XVI - пачатку XVII ст. былі поўнаасцю перапланаваны, абнесены землянымі валамі і равамі, у прадмесцях створаны форты.

Застаецца невядомым, ці існавалі ў гэтых месцах паселішчы XII-XIII стст. У бліжэйшым наваколлі Нясвіжа яны дагэтуль таксама не выяўлены.

3. Перадумовы ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.

У канцы XII - першай палове XIII ст. землі Беларусі, як і амаль усіх суседніх краін, знаходзілася ў стадыі палітычнай раздробленасці, якая суправаджалася пэўнымі пераўтварэннямі ў дзяржаўна-палітычным і царкоўным жыцці, узмацненнем ці аслабленнем рэгіянальных цэнтраў улады, ростам і рассяленнем насельніцтва, развіццём гаспадаркі, рамяства, гандлю. Дзяржаўнасць рускіх (беларускіх) зямель захоўвалася ў новых гістарычна пераходных формах, як гэта адбывалася на пэўных стадыях станаўлення амаль ва ўсіх буйных манархіях Еўропы ў эпоху Сярэднявечча і больш позні перыяд. Для літоўска-беларускага арэала гэта перыяд першага ў гісторыі літоўскага народа палітычнага аб'яднання літоўскіх зямель і, што больш істотна для суседніх зямель Русі, - закладвання асноў новага дзяржаўнага арганізму з рознай гістарычнай, палітычнай, сацыяльнай і культурнай спадчынай.

Пераважна традыцыйным шляхам складваліся адносіны беларускіх зямель з іншымі княствамі Русі ў другой палове XII - пачатку XIII ст. Наіўна было б шукаць нейкай нязменнай, тым больш агульнай знешняй палітыкі для ўсіх рускіх зямель у той час, калі раздробленасць на былой тэрыторыі Кіеўскай Русі дасягнула вышэйшага ўзроўню і адбівалася таксама на ўласным удзельным "паўраспадзе" і парцэляцыі старых княстваў - Полацкага, Турава-Пінскага, Валынскага, Кіеўскага зямлі і інш.

У барацьбе за ўмацаванне і пашырэнне сваіх уладанняў буйныя князі выкарыстоўвалі залежнасць дробных княстваў, генеалагічныя сувязі і ўсе іншыя магчымыя сродкі, што было няпростай справай ва ўмовах генеалагічнага разрастання дынастыі і аналагічных знешнепалітычных спадзяванняў суседзяў.

Знешняю палітыку асобных беларускіх княстваў шмат у чым вызначалі іх вотчынна-прававыя прэтэнзіі, геаграфічнае і палітычнае становішча, тэрытарыяльныя памеры, узровень гаспадарчага развіцця, дэмаграфічныя і ваенныя рэсурсы, саюзныя ці варожыя адносіны з уплывовымі княствамі і інш. Некаторыя княствы, у тым ліку Полацкае, Наваградскае, Валынскае, калі-некалі ўступалі ў часовыя кааліцыі з каталіцкімі і язычніцкімі краінамі - Польшчай, Венгрыяй, Усходняй Літвой, Ордэнам, але часцей з іншымі княствамі Русі. Прычын гэтаму нямала: умяшальніцтва чужаземцаў, якое нярэдка суправаджалася тэрытарыяльна-палітычнай экспансіяй, падштурхоўвала да аб'яднання намаганняў розных княстваў, гістарычная памяць нагадвала пра іх слаўную палітычную спадчыну і пэўную этнакультурную супольнасць, якая праяўлялася ў паўсядзённых жыццёвых і духоўных сферах: мэтаэтнічная свядомасць, адзінства ці падабенства быту, мовы, культуры, агульнае веравызнанне, дынастычныя сувязі і інш. Аднак палітычны кантэкст гэтых тэндэнцый нельга пераацэньваць. Тэрытарыяльная блізкасць, ваенна-палітычныя магчымасці, адчуванне даступнасці спараджалі

ва ўладных колах асабліва моцных княстваў імкненні да падначалення суседніх зямель, экспансію, часам грабеж і вынішчэнне.

Канец XII - першая палова XIII ст. былі пазначаны не толькі распадам і расчляненнем некалі буйных дзяржаўных фарміраванняў; на рэгіянальным узроўні праяўляліся і пэўныя цэнтраімклівыя працэсы. Улічваючы, што ў эпоху Сярэднявечча большасць аб'яднальных працэсаў ажыццяўлялася вымушаным шляхам, можна канстатаваць, што ў пэўнай ступені яны мелі месца на землях Беларусі і некаторых іншых тагачасных княстваў Усходняй Еўропы. Фарміравалася сацыяльная аснова гэтых аб'яднальных тэндэнцый, бо феадальнае самавольства, анархія, войны, палон і разарэнні закраналі ўсё насельніцтва, найперш сялянскі і гарадскі люд. Рост колькасці гарадоў і іх сувязі з рынкам былі адным з найбольш відавочных сведчанняў гаспадарчага ўздыму ў Беларусі. Гандлёва-прадпрымальніцкія пласты мяшчанства былі кроўна зацікаўлены ў захаванні падтрымкі з боку вярхоўнай улады, ахове шляхоў зносін, нармалізацыі шматлікіх пабораў і пошлін. Істотнае значэнне, якое надавалася ў той час асноўным гандлёвым сухапутным і водным шляхам, відавочна нават па галоўных напрамках ордэнскай і літоўскай экспансіі ў Заходняй Русі або на шматлікіх гандлёвых дагаворах Полацкай, Віцебскай, Ноўгарадскай і Смаленскай зямель з Рыгай і "немцамі".

У апошняй трэці XII - пачатку XIII ст. на авансцэну знешняй палітыкі выйшла некалькі новых буйных княстваў, якія стала звязвалі сваю дзяржаўнаць са сваім стольным цэнтрам, хоць і ўлічвалі гістарычны і царкоўны прэстыж Кіева: Уладзіміра-Валынскае, Ноўгарад-Северскае, Растова-Суздальскае, Смаленскае і Чарнігаўскае. Змена палітычных абставін выразна прасочваецца ў падзеях 1169 г., калі вялікі ўладзімірскі князь Андрэй Багалюбскі напаў на Кіеў. Насуперак існуючай традыцыі ён не пажадаў асесці ў Кіеве, а разграбіў яго і вярнуўся ў сваю "отчину". Практычна ўсе новаўтвораныя княствы, разам з даўнімі - Кіеўскім, Валынскім, Галіцкім, Вялікім Ноўгарадам і Псковам у той ці іншай ступені былі звязаны з лёсам беларускіх зямель. Неафіцыйныя паўднёвыя межы і балоцістыя прасторы Палесся адасаблялі землі Беларусі ад Украіны. Адасабленне ўдзелаў у канцы XII - першай палове XIII ст. моцна скараціла памеры знакамітага Кіеўскага княства. Пасля мангольскага разграблення ад Кіева застаўся толькі цень былой велічы і легендарная сакральная і палітычная спадчына. Нават кіеўскія мітрапаліты, што ўзначальвалі праваслаўную царкву ў ВКЛ у XIII-XVI ст., надзвычай рэдка наведвалі сваю галоўную кафедру.

У канцы XII - пачатку XIII ст. Галіцка-Валынская Русь стала першым асноўным пераемнікам аб'яднальных палітычных традыцый Кіеўскай Русі. Новаствораная вялізная дзяржава, што прасціралася ад Дуная да Дняпра, пачала прэтэндаваць на землі суседніх княстваў, у тым ліку - Заходняй Беларусі, пазней не зусім дакладна акрэсленыя ў крыніцах як землі Чорнай Русі. Шырокім планам галіцка-валынскіх князёў перашкаджалі ўнутраная нестабільнасць, канфлікты з Польшчай, Венгрыяй і асабліва з Літвой і

Наваградскім княствам за гегемонію ў Заходняй Русі. Немалыя знешнепалітычныя магчымасці Галіцка-Валынскай Русі былі падарваны мангола-татарскімі нашэсцямі і адраджэнні толькі ў сярэдзіне XIII ст. пры князю Даніле Раманавічу.

Другім значным аб'яднальным арэалам у першай палове XIII ст. з'явіліся полацка-віцебскія і смаленскія землі. Сталыя палітычныя і гандлёва-гаспадарчыя стасункі даўно звязвалі полацкія і віцебскія землі са Смаленскім княствам, якое размяшчалася на старажытным шляху "з варагаў у грэкі" і пасрэднічала ў гандлёвых зносінах з Прыбалтыкай, наўгародска-пскоўскімі і маскоўскімі землямі. Узвышэнне Смаленскага княства прасочваецца з другога дзесяцігоддзя XIII ст., калі ў Кіеве зацвердзіўся смаленскі князь з роду Манамахавічаў, а іншыя прадстаўнікі дынастыі ў 1219 г. селі ў Смаленску, Оўручы, замацаваліся ў Галіцкай зямлі. Смаленскі князь Мсціслаў Давыдавіч памёр у 1230 г. У 1232- 1238 гг. на смаленскім прастоле сядзеў Святаслаў Мсціславіч, які дамогся сталіцы пры падтрымцы палачан, дзе, верагодна, да гэтага ён княжыў. Смаленскія князі час ад часу займалі полацкі прастол, але доўга на ім не затрымліваліся. Мангола-татарскае нашэсце абмінула Смаленскую зямлю. Звесткі пра гэта сустракаюцца толькі ў Жіціі Мяркурыя Смаленскага і хутчэй за ўсё маюць легендарны характар.

Паўднёва-ўсходнім суседам Беларусі і паўднёвым - Смаленшчыны была Чарнігаўская зямля, уладанні якой распасціраліся да Тмутаракані і ўключалі нямала буйных гарадоў Русі - ад Ноўгарада-Северска да Курска. Як і іншыя землі Русі, Чарнігаўшчына таксама мела свой удзельны перыяд. Вялікім чарнігаўскім князям дзякуючы пагадненню 1190 г. і рашэнню княскага з'езда 1226 г. удалося захаваць сваё сеньёральнае становішча ва ўсёй Чарнігаўшчыне. Чарнігаўскія Ольгавічы небеспаспяхова змагаліся з Манамахавічамі за Кіеў, прэтэндавалі на галіцкую спадчыну, а ў 1239 г., карыстаючыся наездам літоўцаў на Смаленшчыну, занялі стольны горад. Не захавалася звестак аб колькі-небудзь прыкметных сувязях Чарнігаўшчыны з блізкім Турава-Пінскім княствам, апрача, мабыць, гандлёвых. Чарнігаўшчына на Русі была вядома сваім шырокім гандлёвым прадпрымальніцтвам. У 1234-1238 гг. чарнігаўскі князь Міхайла Усеваладавіч і яго сын Расціслаў захапілі Галіч. Пасля вяртання Данілы Раманавіча ў Галіч Расціслаў Міхайлавіч збег у Венгрыю. У 20-30-х гг. валынска-літоўскія адносіны былі пераважна саюзніцкімі.

Рэдкія захаваныя крыніцы, на жаль, мала што канкрэтна гавораць пра ўзаемадзеянне ўнутрыпалітычных, сацыяльных і гаспадарчых працэсаў у арэале беларуска-літоўскіх зямель. Развіццё гаспадаркі давала насельніцтву Беларусі магчымасць няблага існаваць без пастаянных грабежніцкіх набегав на памежныя землі ці ва ўсякім разе пры значна меншай знешняй ваенна-палітычнай актыўнасці. Зусім іншы працэс назіраўся на землях суседняй Літвы, для якой ваенныя здабыткі (спачатку без далёкіх палітычных мэт) заставаліся істотнай умовай выжывання.

ХІІІ-е стагоддзе ў гісторыі Беларусі – не толькі перыяд феадальнай раздробленасці, але і час, калі на долю усходніх славяў выпалі вялікія выпрабаванні. У той ці іншай ступені закранулі яны і лёс жыхароў тагачаснай Беларусі. Насельніцтва беларускіх зямель вымушана было бараніцца ад пагрозы адразу з двух бакоў – ад **татара-мангольскай навалы з усходу і крыжацкай агрэсіі з поўначы**.

У адрозненне ад зямель Беларусі, якія да ХІІІ ст. прайшлі некалькі стады дзяржаўна-палітычнага развіцця, Літва яшчэ толькі стаяла на парозе сваёй дзяржаўнасці. Яе ваенная дзейнасць, сістэматычныя набегі на суседнія і больш далёкія землі (як і абарона ўласнай тэрыторыі), былі жыццёвай неабходнасцю. Гэта дазваляла не адчуваць недахопу вытворчых сіл і замаруджвала іх эвалюцыю. Частае адцягненне сталага мужчынскага насельніцтва ад хатніх спраў (не кажучы ўжо пра людскія страты) далёка не заўсёды кампенсавалася трафеямі. Існаваў, праўда, іншы бок ваеннай актыўнасці. Для дасягнення сваіх мэт Літва нярэдка павінна была аб'ядноўваць намаганні некалькіх родаплемянных супольнасцей, заможных і ўплывовых князёў (кунігасаў), што спрыяла зараджэнню цэнтралізацыі на гэтай яшчэ дадзяржаўнай стады. Наколькі ваенныя поспехі маглі апыраджаць грамадскае і гаспадарчае развіццё краіны, сведчыць вопыт Жамойці, якая без дадатковай дапамогі нанесла некалькі моцных паражэнняў войску Тэўтонскага ордэна. Між тым яна заўсёды адставала ад другога рэгіёна Літвы, Аўкштайціі, па развіцці сацыяльных працэсаў, фарміраванні зямельнай уласнасці, колькасці гарадоў і насельніцтва і інш.

Фарміраванне літоўскай канфедэрацыі ў першай палове ХІІІ ст. і яе пераход да новых палітычных адносін з суседнімі землямі, верагодна, спрыялі развіццю сустрэчных аб'яднальных тэндэнцый. На адносіны з Літвой уплывалі шматвекавое сумеснае жыццё заходнерускага і балцкага этнасаў, міграцыйныя працэсы, каланізацыя значнай часткі літоўскага абшару продкамі беларусаў. Невыпадкова ў Вільні і Троках і полацкіх калоніях у Герцыке і Кукейносе з даўніх часоў існавалі праваслаўныя цэрквы. Царква, як вядома, ішла поруч з пасяленцамі. Націск з паўночнага захаду і поўдня ўмацоўвала супольнасць літоўска-беларускіх зямель, якая яшчэ толькі ўсталёўвалася. Для беларускага насельніцтва пагроза мангольскага нашэсця ў 30-50-х гг. ХІІІ ст. стала асноўнай у вызначэнні адносін з Літвой. Пра яго магчымыя драматычныя вынікі сведчылі шматлікія бежанцы з Кіеўшчыны і Усходняй Русі і непасрэдны палітычны вопыт першых сутыкненняў з Ардой. Для Літвы ўсё больш актуальнай становілася пагроза нямецкай экспансіі, неабходнасць аб'яднання ўласных зямель, нармалізацыя і ўмацаванне адносін з беларускімі княствамі як найбольш блізкімі і рэальнымі яе саюзнікамі.

Мангола-татарскае нашэсце 30-50-х гг. ХІІІ ст. падарвала і ў лепшым выпадку перафарміравала палітычныя і гаспадарчыя сувязі Беларусі з усходнімі і паўднёвымі княствамі Русі, павялічыла значэнне заходняга вектара. Унутры літоўска-беларускага арэала гэта вяло да ўзмацнення

літоўска-беларускай супольнасці і захавання патэнцый да яе далейшага тэрытарыяльнага пашырэння.

У пачатку XIII стагоддзя у Цэнтральнай Азіі склалася моцная **Мангольская дзяржава**. У 40-я гады пачаўся яе паход на захад. Першымі сярод усходніх славян пад удар мангола-татарскага нашэсся трапілі старажытнарускія княствы. У **1240** годзе быў захоплены Кіеў, потым орды заваёўнікаў накіраваліся на Галіцка-Валынскую зямлю. Сярод беларускіх гарадоў, што былі зруйнаваны манголамі, можна назваць гарады поўдня Беларусі – **Гомель, Бярэсце, Мазыр і Тураў**. Вядома паданне, змешчанае у беларуска-літоўскіх летапісах, што непадалёку ад Мінска, каля горада Крутагор'е адбылася бітва, ў якой войскі Міндоўга разграмілі войскі хана Койдана. Ад таго часу гэта мястэчка стала называцца **Койданава** (сучасны – Дзяржынск). Аднак больш дакладных звестак, акрамя летапісаў, гэтай падзеі не знойдзена.

Аднак мангольская навала 1238 – 1241 гадоў не закранула большасць тэрыторыі Беларусі. Не зведала мангола-татарскага нашэсця Полацкая земля.

У далейшыя гады – (татара-мангольскае іга праснавала на старажытнарускіх княства больш за 200 год) – набегі мангола-татарскіх войскаў на беларускія землі мелі **эпізядычны** характар. Яны адбыліся ў **1258, 1259, 1275 і 1287 гады**.

У гэтых паходах мангола-татары рабавалі маёмасць, спальвалі гарады, зводзілі людзей у палон. Але накласці пастаянную даніну, усталяваць пастаянны кантроль на мясцовымі княствамі праз выдачу “ярлыкоў”, як гэта было у рускіх землях, на Беларусі татары-манголы не змаглі.

Татара-мангольскае іга на тэрыторыі Беларусі не было усталявана. Але пагроза такой небяспекі пастаянна працягва існаваць, падштурхоўвала да пошукаў шляхоў ёй супрацьстаяць.

Не меншая небяспека склалася у тыя ж гады з **паўночнага захаду**. Асабліва яна датычылася Полацкай зямлі.

У **1201** годзе з дазволу полацкага князя Уладзіміра ў вусці р. Дзвіны немецкім крыжыцкім ордэнам была пабудавана крэпасць Рыга., а ў **1202** утварыўся **ордэн мечаносцаў**. Мэтай яго была хрысціянізацыя мясцовага насельніцтва (дарэчы – таму і полацкі князь не быў супраць), а на самой справе – заваёва Ніжнедзвінскіх полацкіх зямель. У выніку полацкае княства страчвала выхад да Балтыйскага мора і адпаведна да ўсёй Еўропы.

Таму ўжо ў **1203** годзе адбылася першая сутычка полацкага войска з крыжакамі, але яна завершылася неудала. Лівы ад гэтага часу пачалі плаціць даніну ўжо не Полацку, а Ордэну.

У наступныя гады Ордэн мечаносцаў, які з **1237** г. называўся **Лівонскім**, узяў пад свой кантроль землі латгалаў і ліваў па ніжнім цячэнні Дзвіны, былі захоплены **полацкія гарады Кукейнас (1208) і Герцыке (1209)**, у 1224 г. імі быў заняты эстонскі горад Тарту (Юр'еў).

Крыжацкая пагроза прымушала ісці на ваенны саюз Полацка з Ноўгарадам і Полацка з Літвой. Дачка полацкай-віцебскага князя Брачыслава

— Параскева стала жонкай Аляксандра Яраславіча наўгародскага (Неўскага) у 1239 г. Але пераможныя бітвы з крыжакамі **на р. Нява ў 1240 г. і Чудскім возеры ў 1242 г.**, у якіх прымалі удзел і полацкія дружыны, карэнным чынам сітуацыю не змянілі. Полацкая зямля паступова губляла сваю магутнасць і былаю веліч.

У такіх абставінах палачане і пайшлі на саюз з землямі Верхняга Панямоння, сталіцай якіх быў **Наваградак**, праз запрашэнне на сваё княжанне літоўскіх князёў. У канцы 50 — пачатку 60-х гг. XIII ст. на полацкім княжанні з'яўляецца першы літоўскі князь Таўцівіл. Пачынаецца перыяд існавання Полаччыны ў саюзе з Літвой ў новай дзяржаве — Вялікім Княстве Літоўскім.

Тэма: 3.5. Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст.

1. Язычніцкія вераванні.
2. З'яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях. Роля царквы ў грамадскім жыцці.

1. Язычніцкія вераванні

Важнейшай новай рысаў грамадскага жыцця ў сярэднявечча на тэрыторыі Беларусі стала з'яўленне хрыстыянскай **царквы**.

Царква ў перыяд сярэднявечча – гэта арганізацыя духавенства і веруючых, якая пачынае адыгрываць значную ролю ў жыцці грамадства, была цесна звязана з дзяржаўнай уладай, мела сваю унутраную арганізацыю, аказала вызначальны уплыў на стан і развіццё культуры і духоўнага жыцця.

Распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях пачынаецца з канца X-га стагоддзя.

Першыя славянскія супольнасці, якія жылі тут – крывічы, дрэгавічы, радзімічы, балты і іншыя былі паводле сваіх вераванняў і культу **язычнікамі** (ці паганцамі. Тэрмін утвораны ад лацінскага слова “паганус” – язычнік). Язычніцкі перыяд у нашай гісторыі вымяраецца тысячагоддзямі і з'яўляецца самым працяглым па часе. Язычніцтву Беларусі, як і іншых краін, характэрна шматбожжа. Усе яны пакланяліся праявам навалянага асяродзя, якія атаясамліваліся з адпаведнымі багамі: **Сварог** – бог неба і нябеснага агню, **Дажбог** – бог сонечнага святла, **Перун** – бог грому, маланкі і дажжу, **Харс** – бог Сонца, **Волас** (Велес) – бог жывёлагадоўлі і інш. Менавіта ад іх залежала жыццё чалавека.

Аднак на мяжы першага тысячагоддзя язычніцкія вераванні паступова змяняюцца **монатэістычнымі** вераваннямі. Прынцыпова новым было тое, што замест шматбожжа з'яўляецца вераванне ў сілу аднаго бога, што афармляецца ў выглядзе адпаведнай рэлігіі. (язычніцтва – не рэлігія, а вераванні. Рэлігія – стройная сістэма поглядаў). Узнікненне рэлігіі, веры у аднаго бога, было звязана з этапам узнікнення і умацавання монаэтнічных дзяржаў, неабходнасцю падмацаваць існаванне адзінства ўлады на зямле (у дзяржаве, княстве) як і адзінства на небе. (Бог – на небе, Князь – на зямле).

2. З’яўленне і распаўсюджванне хрысціянства на беларускіх землях. Роля царквы ў грамадскім жыцці.

У канцы X ст. і на тэрыторыю сучаснай Беларусі пачынае пранікаць адна з буйнейшых рэлігій – **хрысціянства**, прычым у абодвух яе формах – і праваслаў’е, і каталіцызм. Трывалыя сувязі ўсходніх славян з Візантыяй спрыялі прыняццю пераважна праваслаўных абрадаў, і да сама Візантыйская царква разглядала усходнеславянскія княствы як рэгіён свайго уплыву. Носьбітамі хрысціянства каталіцкага абраду на беларускіх землях былі крыжацкія ордэны, сувязі з прадстаўнікамі каталіцкай скандынавіі і Польшчы.

Прамых звестак пра хрышчэнне Беларусі няма. У нас не было такіх падзей, як у Кіеве ў 988 годзе і у Ноўгарадзе (публічнае знішчэнне язычніцкіх багоў, прымусовае прывядзенне кіеўлян на Дняпро з мэтай хрышчэння, крывавая бойка у Ноўгарадзе).

Распаўсюджанне хрысціянства у полацкай і тураўскай землях пачыналася з прыняцця веры прадстаўнікамі вышэйшай знаці – князямі, членамі іх сямей, асобамі з акружэннем князя і іншымі прадстаўнікамі улады. Паступова пашыралася кола вернікаў сярод іншых плыняў насельніцтва, перш за ўсе гарадскога. Аднак у сельскай мясцовасці працэс хрысціянізацыі ішоў вельмі марудна, павольна, паступова выцясняячы язычніцтва. На нашай тэрыторыі у перыяд распаўсюджвання хрысціянства амаль не было праяў жорсткасці у барацьбе з язычніцтвам, як гэта было у некаторых краснах. Хрысціянства на Беларусі больш памяркоўна ставілася да захавання у насельніцтва, асабліва сярод сялянства, язычніцкіх звычаяў. Каб не даводзіць справу да абвастрэння сітуацыі, праваслаўная царква нават была вымушана успрыняць некаторыя язычніцкія рытуалы, святы, традыцыі.

Спрыяла распаўсюджанню новай рэлігіі раздача зямель прадстаўнікам царквы, будаўніцтва манументальных культавых збудаванняў, утварэнне царкоўнай структуры.

З прыходам новай рэлігіі паўсюдна ў гарадах, пры княжацкіх замках у XII стагоддзі узнікаюць культавыя збудаванні хрысціянства. Ужо ў канцы IX ст. у Полацку была пабудавана першая царква імя Багародзіцы. У гэтую царкву ў XI ст. былі перанесены мошчы невядомых святых. У сярэдзіне XI стагоддзя быў пабудаваны вялікі саборны храм – **Сафія**. Такія ж існавалі ў Кіеве і Ноўгарадзе. Полацкая Сафія з’яўлялася яскравым увасабленнем ідэі магутнасці, адзінства і непадуладнасці. У XII стагоддзі ў Полацку было не менш **10** культавых манументальных збудаванняў, **тры** манастыры. Да сённяшняга часу захавалася Спаская царква Ефрасіннеўскага манастыра. Выдатныя храмы хрысціянства таго часу былі пабудаваны ў Гародне (3 царквы, сярод іх – Барысаглебская (каложская) царква), ў Тураве, Віцебску, Менску, Наваградку, Ваўкавыску, Пінску і інш. гарадах.

Разам з тым, у XI – XIII стст. працягвалі існаваць язычніцкія свяцілішчы, дзе людзі працягвалі пакланяцца язычніцкім багам. Гэтую з’яву гісторыкі і

назваюць “дваверства”. Яна адлюстроўвала складаны шлях хрысціянства сярод славянскага насельніцтва.

Утварыўшаяся хрысціянская царква мела сваю унутранную структуру – цэнтралізаванае кіраванне, пэўную іерархію. Наогул, у грамадстве з’явілася новая сацыяльная група – прафесійныя служыцелі культу (клір) – **духавенства**.

На чале царквы на Русі стаяў **мітрапаліт**, які прызначаўся візантыйскім партыярхам. Паводле правіл візантыйскай царквы, царкоўная структура павінна была адпавядаць структуры свецкай улады. Таму у канцы X – пачатку XI стагоддзяў пачалі стварацца царкоўныя акругі – **епархіі** (епіскапіі). Яны тэрытарыяльна ад’ядноўвалі веруючых, межы епархій саўпадалі з межамі княстваў ці земляў, у некаторых выпадках аб’ядноўвалі некалькі іх. Начале епархій стаялі **епіскапы**, якія прызначаліся кіеўскім метрапалітам, але пры гэтым кандыдатура ўзгаднялася з мясцовым князем, а затым, верагодна, як гэта было у Полацкай зямлі, павінна была зацверджана Вечам.

Гісторыкі прыйшлі да высновы, што прыблізна ў 992 годзе была створана Полацкая епархія. У 1005 годзе была заснавана епархія у Тураве, вядома і прозвішча першага епіскапа – Фама. У далейшым тураўскімі епіскапамі былі – Ігнацій (1137 г.), Іакім (1144 г.), Кірыл (каля 1169 г., найбольш вядомы – Кірыл Тураўскі), Лаўрэнцый (1182 г.).

Епіскап быў у сваёй епархіі вышэйшым прадстаўніком царквы. Яму належала права пропаведзі і нагляду за казаннямі святароў. Ён меў права рыхтаваць усе богаслужэбныя акты, назначаць святароў. Епіскап быў галоўным начальнікам усіх царкоўных устаноў і ўсяго духавенства яго епархіі. Таксама ён меў права суда над царкоўнікамі па усіх грамадзянскіх і крымінальных справах і часткова права суда над вернікамі (міранамі).

Ніжняў царкоўнай ячэйкай быў **прыход**, цэнтрам якога з’яўлялася **царкоўная пабудова** ў горадзе ці на вёсцы. Цэрквы будаваліся на сродкі епіскапаў, князёў ці іншых багатых людзей (баяр, купцоў). Саборы, цэрквы і манастыры сталі самымі велічнымі і прыгожымі будынкамі.

Царква мела значныя **матэрыяльныя сродкі**. Па-першае, яны складаліся з часткі феадальнай ренты – князі перадавалі царкве **дзесьціну** (дзясятую частку) ад даніны, якую ён збіраў у розных формах. Па-другое, на карысць царквы ішлі **сродкі ад судовых спраў**, якія разглядаліся епіскапскім судом (сямейныя і шлюбныя справы). Па-трэцяе, паступова епархіі атрымлівалі ва ўвалоданне землі, а таксама і сялян, даходы ад якіх ішлі епархіі.

Такім чынам, з увядзеннем хрысціянства на беларускіх землях узнікла узнікла асобная ветвь улады – царква, якая стала неад’емнай часткай сярэднявечнага грамадства. Вера ў адзінага бога Ісуса Хрыста, якую прынесла і ўпарта распаўсюджвала хрысціянства, адпавядала адзінаўладдзю князя ў дзяржаве. Хрысціянскае веравучэнне сцвярджала, што ўсякая ўлада ад Бога, а ўсё, што ад бога, з’яўляецца свяшчэнным і нязменным. Нездарма

таму прыняцце хрысціянства супала па часе з усталяваннем дзяржаўнасці у беларускіх землях, было важным інструментам гэтага працэса.

Таму духавенства падтрымлівала свецкую уладу, адстойвала і садзейнічала распаўсюджанню ідэі моцнай княжэскай ўлады ў дзяржаве, была ёй апорай. З свайго боку, свецкая ўлада была зацікаўлена ў існаванні царквы, падтрымлівала яе матэрыяльна. У сярэднявеччы на Беларусі царква валодала вялікімі палітычнымі правамі, мела велізарныя матэрыяльныя сродкі.

Разам з тым, прыняцце хрысціянства аказала моцны ўплыў на духоўнае жыццё грамадства. Паступова сфарміравалася саслоўе духавенства, якое склалі ў той час самыя адукаваныя і ўплывовыя людзі. Аб уплыве хрысціянства на развіццё адукацыі, літаратуры, мастацтва, архітэктуры мы будзем гаварыць далей. Хрысціянства з яго заповедзямі становіцца ўплывала і на маральны стан грамадства (зніклі такія звычаі паганства, як ахвярапрынашэнне, многажонства, кроўная помста і інш.).

Ацэньваючы значэнне прыняцця хрысціянства, ёсць падставы сцвярджаць, што прыход на змену язычніцтву новай хрысціянскай рэлігіі быў гістарычны абумоўлены палітычнымі і сацыяльна-эканамічнымі працэсамі, ў цэлым садзейнічаў прагрэсіўнаму развіццю грамадства, меў самыя розныя вынікі.

РАЗДЗЕЛ 4 ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОЎСКАЕ РУСКАЕ І ЖАМОЙЦКАЕ Ў XIII – XV СТ.СТ.

Тэма 4.1 Унутрапалітычнае становішча ў другой палове XIII – XVст.ст.

1. Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі ВКЛ.
2. Знешнепалітычныя перадумовы ўтварэння ВКЛ
3. Палітычныя і сацыяльна-эканамічныя перадумовы ўтварэння ВКЛ
4. Працэс стварэння ВКЛ.

1. Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі ВКЛ. Гістарыяграфія.

Гісторыя Вялікага Княства Літоўскага, Рускага, Жамойцкага здаўна прыцягвала ўвагу даследчыкаў мінуўшчышы. Ужо XVI ст. з'яўляюцца творы, што абавіраліся на беларуска-літоўскія летапісы і дакументальныя матэрыялы з дзяржаўнага і родавых магнацкіх архіваў. Пэўна самай значнай з падобных прац была "Хроніка польская, літоўская, жамойцкая і ўсяе Русі" Мацея Стрыйкоўскага, выдадзеная ў Каралеўцы (сёння Калініград) ў 1582 г.

Але сістэматычнае, усебаковае вышучэнне гісторыі Вялікага Княства Літоўскага пачалося ў XIX ст. Афіцыйная гістарычная расійская школа гэтага часу разглядала развіццё Вялікага Княства з пункту гледжання агульнаруускага адзінства.

Некаторыя прадстаўнікі гэтай школы — **М.Устралаў**, **М.Каяловіч**, **П.Бранцаў** — менавіта заходнерускім землям адводзілі галоўную ролю ў

грамадска-палітычным жыцці Княства да канца XIV ст. Але потым, калі Княства заключыла шэраг уній з Польшчай, на думку гэтых гісторыкаў, "рускія" землі трапілі пад іншаземна-каталіцкі прыгнёт і далейшая іх гісторыя развівалася пад знакам пастаяннага імкнення да аб'яднання з праваслаўнай Расіяй. Пры гэтым згаданыя даследчыкі не заўважалі на землях Русі, што сталі складовай часткай Вялікага Княства Літоўскага, працэсаў фарміравання асобных народаў — беларускага і ўкраінскага. Гэтыя народы з'яўляліся для іх не больш чым галінамі аднаго "рускага" (мелася на ўвазе вялікарускага) народа, толькі з некаторымі адрозненнямі ў культуры і мове.

Пэўны адыход ад прыведзенага трактоўкі гістарычнага лёсу Вялікага Княства Літоўскага назіраўся у працах гісторыкаў канца XIX — пачатку XX ст. — **М.Любаўскага, Ф.Леантовіча, М.Доўнар-Запольскага, У.Пічэты.**

Мацей Кузьмчч Любаўскі (1860 – 1936), расійскі акадэмік, у 1911 – 1917 гг. рэктар Маскоўскага ўніверсітэта, шмат займаўся вывучэнне розных аспектаў гісторыі ВКЛ. Яго магістэрская дысертацыя “Абласны падзел і мясцовае кіраванне Літоўска-рускай дзяржавы да часу выдання першага Літоўскага статута” (М. 1892 г.), доктарская дысертацыя – “Літоўска-рускі сейм” (М., 1900 г.).

Мітрафан Віктаравіч Доўнар-Запольскі (1867 – 1934) прафесар, вядомы беларускі гісторык у сваёй шматбаковай навуковай дзейнасці значную увагу надаваў перыяду ВКЛ, праблемам яго сацыяльна-эканамічнага развіцця. У сваёй магістарскай дысертацыі “Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах” (1901 г.) і доктарскай дысертацыі “Нарысы па арганізацыі заходнерускага сялянства ў XVI ст.” (1905 г.) на велізарным архіўным матэрыяле разглядаў праблемы фарміравання беларуска-літоўскай дзяржаўнасці, сацыяльна-эканамічныя развіццё і сацыяльна-эканамічныя адносіны ў ВКЛ 14 – 16 стагоддзяў.

Іх працы, а таксама даследаванні І. Лапо, М. Максімейкі, А. Праснякова – вышыня расійскай гістарыяграфіі канца XIX – пачатку XX стагоддзя ў даследаванні гісторыі ВКЛ.

Яны разглядалі Вялікае Княства як дзяржаву федэратыўную, што ўзнікла ў працэсе галоўным чынам мірнага дагаворнага аб'яднання Літвы і Заходняй Русі. Прыгчым усходнеславянскія землі ў складзе гэтага дзяржаўнага арганізма адыгрывалі значную ролю на працягу ўсёй яе гісторыі, а не знаходзіліся з канца XVI ст. пад зверхнасцю заходніх суседзяў. У XV — XVI стст., згодна з высновамі М.Любаўскага, у "Літоўска-Рускай" дзяржаве (так ім вызначалася Вялікае Княства Літоўскае) усталяваўся палітычны лад, які меў значнае падабенства з сярэдневяковым заходнееўрапейскім феадалізмам. (Больш падрабязна аб гэтым перыядзе гістрыяграфіі ВКЛ гл.: Гісторыя Беларусі. Пад Рэд. М.К. Касцюка. Т.2. С. 14 – 19)

Значны ўклад у вывучэнне гісторыі ВКЛ зрабілі беларускія гісторыкі, што працавалі ў пачатку гг. XX ст. У абагульняючых працах **Вацлава Ластоўскага** “Кароткая гісторыя Беларусі” (Мн., 1993), **Усевалада**

Ігнатоўскага “Кароткі нарыс гісторыі Беларусі” (Мн., 1991) ВКЛ разглядалася як дзяржава абодвух раўнапраўных –беларускага і літоўскага народаў. Час існавання беларускіх зямель у складзе ВКЛ яны, нават, называлі “залатым векам” у гісторыі беларускай народнасці.

Важнае месца гісторыя ВКЛ займала ў даследаваннях **Уладзіміра Іванавіча Пічеты** (1878 – 1947), першага рэктара БДУ. Яшчэ у 1910 годзе у сваёй працы “Літоўска-Руская дзяржава” разгледзіў пытанне пра ўключэнне беларускіх і ўкраінскіх зямель у склад ВКЛ, адзначаў, што большая іх частка была далучана не насільна. У лютым 1918 г. ён абараніў доктарскую дысертацыю на тэму “Аграрная рэформа Сігізмунда –Аўгуста ў Літоўска-Рускай дзяржаве”. У далейшым ён адміваўся ад тэрміна “Літоўска-Руская дзяржава” і замяніў яго на “Літоўска-Беларуская дзяржава”, а ў апошнія гады карыстаўся вызначэннем “Вялікае княства Літоўскае”. Найбольш значнай яго працай па названай праблеме стала грунтоўная манаграфія “Белоруссия и Литва в XV– XVI вв.” (Мн., 1961).

Але пачынаючы з 30-х гадоў XX стагоддзя ў савецкай гістарыяграфіі, у працах беларускіх і расійскіх гісторыкаў, зноў пануючай стала праправаслаўна-русафільская канцэпцыя гісторыі беларускага народа часоў ВКЛ. Беларускія землі ў складзе ВКЛ ўяўляюцца падначальнай і эксплуатаванай літоўскай значцю краінай. Вялікае Княства Літоўскае падавалася для беларусаў як чужародная дзяржава-прыгнятальніца, польскае панаванне над беларускім народам” прыраўноўвалася да мангола-татарскага ярма для ўсходняй і паўднёвай Русі.

У другой палове XX стагоддзя, асабліва ў 60 – 80-я гады, беларускімі гісторыкамі вялася даволі інтэнсіўная распрацоўка праблем ВКЛ, назіраецца значны адыход ад раней існаваўшых стэрыятыпаў. Грунтоўнай для свайго часу з’явілася праца **У. Пашуты** “Образование Литовского государства” (Мн., 1957). Адносна больш аб’ектыўна перыяд ВКЛ выкладзены ў першым томе пяцітомнай “Гісторыі Беларускай ССР” (Мн., 1972)

Пачынаецца вывучэння асобных праблем у гісторыі ВКЛ.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё асвятляецца ў працах:

З. Копысский “Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в.» (Мн., 1966), «Социально-политическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII в». (Мн., 1975)

Грицкевич А.П. «Частновладельческие города Белоруссии в XVI – XVIII вв.» (Мн., 1975), “Социальная борьба горожан Белоруссии (XVI – XVIII вв.)”

Гісторыі канфесійных адносін, у тым ліку і ў часы ВКЛ, была прысвечана манаграфія **Я. Мараша** «Ватикан и католическая церковь в Белоруссии» (Мн., 1971), даследаванне **Т. Блінавай** “Иезуиты в Белоруссии» (Мн., 1990).

Пытанні царквы і культуры перыяда ВКЛ разглядаюцца ў працы **С. Падокшына** “Реформация и общественная мысль Белоруссии и Литвы (вторая половина XVI – начало XVII вв.)” (Мн., 1979).

З'яўляюцца даследаванні матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў часоў ВКЛ. Сярод іх:

В. Чамярыцкі “Беларускія летапісы як помнікі літаратуры: узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў” (Мн., 1989)

Л. Малчанова “Матэрыяльная культура беларусаў” (Мн., 1968)

М. Яніцкая. “Беларускае мастацкае шкло (XVI – XVIII стст.” (Мн., 1977)

Г.Каханоўскі, Л. Малаш, К. Цвірка. “Беларуская фалькларыстыка (эпоха феадалізму)” (Мн., 1089)

Ю. Якімовіч. “Зодчество Белоруссии XVI – середины XVII в.» (Мн, 1991)

М. Ткачоў. “Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XI – XVIII ст” (Мн., 1978).

О. Трусов. «Памятники монументального зодчества Белоруссии XI-XVII вв.» (Мн., 1988)

У канцы XX стагоддзя, намаганнімі сучасных беларускіх навукоўцаў вывучэнне гісторыі Беларусі часоў ВКЛ набывае новы імпульс, у выніку з’яўляюцца новыя канцэптуальныя падыходы, спроба асэнсаваць назапашанае ў выглядзе абагульняючых работ і манаграфій.

Адметнае месца займаюць новыя публікацыі **Міколы Ярмаловіча**, прысвечаныя перыяду ВКЛ. Шырокі рэзананс, навуковыя дыскусіі выклікалі яго працы “Па слядах аднаго міфа” (Мн., 1991) і “Старажытная Беларусь. Віленскі перыяд” (Мн, 1994). У выказаным ім пункце гледжання на гісторыю Вялікага Княства Літоўскага пераважае думка, згодна з якой утварэнне гэтай дзяржавы адбывалася на сучасных беларускіх землях і па сваім змесце яна з’яўлялася адназначна **беларускай**. Ён выказаў меркаванне аб полацкім паходжанні вялікіх князёў літоўскіх, вядучай ролі Наваградскага княства ва ўтварэнні ВКЛ, што ніяк не знаходзіла падцвярджэнне фактамі, было аспрэчаны вядомымі гісторыкамі.

Больш уважана падыходзяць да ацэнкі дзяржаўнасці Вялікага Княства Літоўскага сучасныя беларускія даследчыкі, якія падкрэсліваюць яго федэралізм, поліэтнічнасць. Так, удзельнікі міжнароднага круглага стала “**Беларусь у Вялікім Княстве Літоўскім**” (1992 г.) прыйшлі да высновы, што “ўсе народы, якія прымалі ўдзел у палітычным, эканамічным і культурным жыцці Вялікага Княства, а найперш беларускі і літоўскі, з’яўляюцца гістарычнымі спадкаемцамі гэтай дзяржавы”.

В. Насевіч ў сваёй невялікай, але дастаткова змястоўнай рабоце “Пачаткі Вялікага княства Літоўскага. Падзеі і асобы” (Мн., 1993) зрабіў рэалістычны вывад аб тым, што на ранніх стадыях фарміравання ВКЛ пэўны палітычны прыярытэт мела літоўская значь, у той час як “рускія” (беларускія і украінскія) землі адыгрывалі прыярытэтную ролю ў культурным і сацыяльным развіцці поліэтнічнай дзяржавы.

А. Краўцэвіч абараніў доктарскую дысертацыю і выдаў кніжку “Стварэнне Вялікага княства Літоўскага” (Мн., 1998 г.)

Атрымала сваё далейшае развіццё вывучэнне сацыяльна-эканамічных праблем Беларусі ў перыяд феадалізма. Назавём некаторыя публікацыі:

П. Лойка “Прыватнаўласніцкія сяляне Беларусі: Эвалюцыя феадальнай рэнты ў другой палове XVI – XVIII ст.” (Мн., 1991).

В. Голубеў падрыхтаваў першую беларускай гістарыяграфіі працу “Сялянскае землеўладанне і землекарыстанне на Беларусі: XVI – XVIII стст.” (Мн., 1992). У 2008 годзе ім апублікавана манаграфія “Сельская абшчына ў Беларусі XVI – XVIII стст.”, якая стала падставай да абароны ў 2010 годзе доктарскай дысертацыі. Аўтарам на падставе крыніц даказана, што абшчына ў перыяд ВКЛ не знікла, як гэта раней сцвярджалася, а існавала як форма самаарганізацыі сялянства, прызнавалася дзяржавай, прыстасоўвалася да эканамічных і палітычных умоў, таму што была неабходна сялянству.

А. Доўнар вывучае сацыяльную структуру на беларускіх землях ВКЛ, выдал манаграфію “Сяляне-служы Беларусі другой паловы XVI – сярэдзіны XVIII ст.” (Мн., 2007)

У канцы XX – пачатку XXI стагоддзяў з’яўляюцца і шэраг **абагульняючых прац**, якія аб’ядноўваюць усе напрацоўкі навукоўцаў, адлюстроўваюць сучасныя погляды на гісторыю Беларусі перыяда Вялікага княства Літоўскага.

Першая спроба разглядаць эканамічныя, сацыяльныя, палітычныя, канфесійныя праблемы гісторыі Беларусі перыяда феадалізма з нацыянальна-дзяржаўных пазіцый беларускага народа была зроблена ў першым томе “**Нарысаў гісторыі Беларусі**” (Мн., 1994), якім вы будзеце карыстацца ў самастойнай працы.

У 1997 годзе вышла абагульняючая праца беларускіх гісторыкаў “**Гісторыя сялянства Беларусі**” У 3-х тамах. Том 1. “Гісторыя сялянства Беларусі ад старажытнасці да 1861 г.”

Вялікі артыкул пад назвай “Вялікае Княства Літоўскае” змешчаны ў 2-м томе “**Энцыклапедыі гісторыі Беларусі**” (Мн., 1994, С. 387 – 423). Аўтарамі яго з’яўляюцца А. Грыцкевіч (гістарычны нарыс), І. Юхо (дзяржаўны і палітычны лад), В. Голубеў (сельская гаспадарка і становішча сялян), З.Капыскі (гарады), Г. Галенчанка, А. Лявонава, І. Саверчанка (культура і асвета), П.Лойка (крыніцы,гістарыяграфія). Наогул, артыкул “Вялікае Княства Літоўскае” самы вялікі ў “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”, ён займае 36 старонак! (для параўнання: арт. “Вялікая Айчынная вайна 1914– 1945 гг.” – 11 стар.)

Апошняя, самай сучаснай працай па гісторыі ВКЛ з’яўляецца Другі том шасці томнай “**Гісторыі Беларусі**” пад рэд. М.П. Касцюка “**Беларусь у перыяд Вялікага Княства Літоўскага**” (Мн., 2008. – 688 с.), якім мы будзем таксама карыстацца пры самастойнай працы.

Крыніцы

Перыяд Вялікага княства Літоўскага ўтрымлівае значна больш **гістарычных крыніц**, чым папярэдні перыяд пачатку Першага тысячагоддзя нашай эры. Гэта стала вынікам з’яўлення і распаўсюджвання пісьменства,

шырокага яго ужывання ў дзяржаўным, палітычным і гаспадарчым справаводстве.

Гэтыя пісьмовыя помнікі падзяляюцца на дакументальныя (актавыя матэрыялы, заканадаўства, матэрыялы справаводства) і апавядальныя, да якіх адносяцца летапісы і хронікі, літаратурныя і публіцыстычныя творы, мемуары.

Найбольш масавымі крыніцамі з'яўляюцца **акты і граматы** сацыяльна-эканамічнага і сацыяльна-палітычнага характару. Яны характарызуюць працэс фарміравання феадальнага землеўладання, стан гаспадаркі, саслоўную структуру насельніцтва і сацыяльную палітыку ўрада. Люстэркам свайго часу з'яўляюцца заканадаўчыя помнікі — **Судзебнік Казіміра 1468 г. і Статуты Вялікага Княства Літоўскага 1529, 1566 і 1588 гг.** Па іх можна ўявіць грамадска-палітычныя і сацыяльна-эканамічныя адносіны, правасвядомасць, мараль і побыт, культуру і мову людзей XV — XVI стст.

Багацейшай крыніцай ведаў аб мінулым з'яўляецца **справаводчая дакументацыя**, што адклалася ў вялікакняжацкай канцылярыі ў Вільні (**Метрыка Вялікага Княства Літоўскага**), у **актавых** кнігах судовых устаноў дзяржавы.

Розныя бакі жыцця Беларусі адлюстроўваюць **матэрыялы рэвізій** гаспадарскіх уладанняў адміністрацыйных раёнаў (старостваў, эканомій, валасцей, княстваў), **інвентарныя апісанні** феадальных уладанняў, гарадоў і мястэчак, **мытныя кнігі**. Гісторыя вайсковай справы знайшла адбітак у "**попісах**" (**вопісах**) **войска Вялікага Княства Літоўскага 1528, 1565 і 1567 гг.**

Значную цікавасць для гісторыка ўяўляюць **дакументы** вальных **Соймаў Вялікага Княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай, павятовых соймаў, з'ездаў шляхты**: спісы пытанняў для разгляду, інструкцыі, наказы дэпутатам ад шляхты, прамовы, паведамленні розных камісій, скаргі, пратаколы пасяджэнняў, універсалы, дэкларацыі, канстытуцыі (пастановы) і інш. Іх дапаўняюць "дыярыўшы" з апісаннем сеймавых падзей, выступленняў дэпутатаў, закулісных палітычных інтрыг.

Для гісторыі гаспадарскага землеўладання найбольш важныя **гаспадарскія ўставы для заходніх і ўсходніх валасцей ВКЛ 1524, 1529, 1542 гг., "Устава на валокі" 1557 г.**, і іншыя дакументы, які зацвердзілі прынцыпы аграрнай рэформы, арганізацыі фальваркава-паншчынай сістэмы, вызначалі памеры падаткаў і павіннасцей насельніцтва.

Для вывучэння сацыяльна-палітычнага, эканамічнага і культурнага развіцця беларускіх гарадоў і мястэчак, працэсу фарміравання гарадскога саслоўя першаснае значэнне маюць **прывілеі на магдэбурскае права**, што атрымлівалі беларускія гарады Берасце, Гародня, Слуцк, Полацк, Менск і іншыя (усяго больш за 20) у канцы XVУ – на працягу XV стагоддзяў

Асобную групу крыніц складаюць **перапіска** вялікіх князёў літоўскіх з магнатамі Беларусі, Літвы, Украіны, з кіраўнікамі суседніх дзяржаў, карэспандэнцыя паноў-рады, гаспадарскай канцылярыі, вышэйшых царкоўных іерархаў.

Асноўным відам **апаведальных крыніц** з'яўляюцца **летапісы**. Падзеі XIII - XIV стст. знайшлі адлюстраванне ў галіцка-валынскім, ноўгарадскім, пскоўскім, уладзіміра-суздальскім летапісах XV-XVI стст., у агульнарускіх летапісных зборах.

Выдатнымі помнікамі агульнадзяржаўнага летапісання Вялікага Княства Літоўскага з'яўляюцца:

Летапісец вялікіх князёў літоўскіх, Збор 1446 г., Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жмойцкага, Хроніка Быхаўца. Хроніка польская, літоўская і ўсяе Русі" Мацея Стрыйкоўскага.

У іх знайшлі адлюстраванні палітычныя падзеі і ідэалагічныя канцэпцыі магнатаў і арыстакратыі ВКЛ, па заказе якіх і была створана большасць з іх.

Бурлівыя падзеі XVI —XVII стст. пакінулі вялікую колькасць **мемуараў** рознай гістарычнай, інфармацыйнай і мастацкай вартасці. Найбольш прыкметнымі з'яўляюцца "Гістарычныя запіскі" Ф.Еўлашоўскага і "Дзярыўш" А.Філіповіча.

Фрагментарныя звесткі пра Беларусь палітычнага, геаграфічнага і бытавога характару сустракаюцца і ў запісках замежных дыпламатаў, вандроўнікаў, пісьменнікаў (С.Герберштэйна, А.Гваньіні, А.Пасевіна і інш.). Яны адлюстроўваюць погляды еўрапейцаў на нашу гісторыю.

Для вывучэння гісторыі культуры, ідэалогіі, рэлігіі важнае значэнне маюць літаратурныя і публіцыстычныя помнікі. Найбольш інфармацыйна насычанымі з'яўляюцца трактат М.Ліцвіна "Аб нормах татар, літоўцаў і маскавіцян" (складзены ў сярэдзіне XVI ст.), публіцыстычная спадчына Ф.Скарыны, С.Буднага, В.Цяпінскага, палемічныя сачыненні П.Скаргі, І.Пацея, І.Ружанскага, С.Зізанія, Х.Філалета, М.Сматрыцкага і іншых аўтараў.

2. Знешнепалітычныя перадумовы ўтварэння ВКЛ

У вывучэнні прычын утварэння ВКЛ усе навукоўцы пагаджаюцца з тым, што знешнепалітычныя ўмовы, якія склаліся ў пачатку XIII стагоддзя для беларускіх зямель, адыгралі важнейшую ролю.

Значная пагроза для існавання беларускіх княстваў зыходзіла з паўночнага захада, з Прыбалтыцы, дзе ўзмаўнілася пазіцыя крыжацкіх Ордэнаў. У канцы XII стагоддзя тут узнікае магутны **Тэўтонскі Ордэн**, які знішчыў у прыбалтыцы балцкае племя прусаў і трывала заснаваўся на яго тэрыторыі. У 1237 годзе Тэўтонскі ордэн аб'ядноўваецца з існаваўшым раней Ордэнам мечаносцаў, у выніку чаго ўтвараецца **Лівонскі ордэн**. Стварэнне такога магутнага аб'яднання ў Прыбалтыцы карэнным чынам змяніла тут палітычную сітуацыю. Галоўнай мэтай Ордэна была каланізацыя прыбалтыйскіх і усходнеславянскіх народаў, распаўсюджанне на гэтай тэрыторыі заходняга, рымскага варыянта хрысціянства (т.зв. місіянерская дзейнасць).

Полацкае княства страціла ў выніку выхад да Балтыйскага мора, над ім і іншымі княствамі на тэрыторыі Беларусі навісла пагроза заваявання. У другой палове XIII стагоддзя аб'яднаным дружинам заходнерускіх зямель давялося стрымліваць натіск крыжакоў на землі Літвы і Чорнай Русі. На

пачатку ХІУ стагоддзя ў залежнасць ад рыжскага архіепіскапа часова трапіў Полацк. Крыжакі ўпарта спрабавалі захапіць Панямонне. Іхнія набегі на Гародню рабіліся ўсё больш частымі і спусташальнымі.

Яшчэ аднім знешнім фактарам, які паўплываў на ўтварэнне ВКЛ, была пагроза для беларускіх і літоўскіх зямель з боку татара-мангольскіх заваёўнікаў. І хаця беларускія землі засталіся ў баку ад шляху татара-манголаў у Еўропу, не трапілі ў залежнасць ад Арды, пагроза іх зняволення працягвала існаваць. У Канцы 1240 года татара-манголы уварваліся з поўдню ў Берасцейскую зямлю, якая моцна пацярпела. У тым жа годзе ў часовую залежнасць ад Арды часова трапілі турава-пінскія землі. Паводле летапісных звестак паходы татара-манголаў на беларускія землі працягваліся і ў ХІУ стагоддзі – яны адбыліся ў 1315, 1325 і 1338 гадах. Беларускія і літоўскія землі здолелі адстаяць сваю незалежнасць, але зведалі спусташэнні і рабаўніцтва.

Адносіны беларускіх княстваў са сваімі літоўскімі суседзямі былі даўнімі і складанымі. У ХІ – ХІІ стагоддзях землі літоўскіх плямён былі аб'ектам заваявання з боку суседніх славянскіх княстваў. На Літву разам з кіеўскімі князямі хадзілі Полацкі князь Брачыслаў (1040 г.), Гародзенскі князь Усевалад (1131-1132 гг.), а таксама іншыя полацкія, смаленскія, чарнігаўскія князі.

У сваю чаргу літоўцы і самі хадзілі на землі заходняй Русі з мэтай рабавання, захопу палонных, жывёлы. Толькі за перыяд з 1200 па 1268 год літоўцы 35 разоў нападалі на славянскія княствы. Цікава, што літоўцаў часта выкарыстоўвалі беларускія і іншыя славянскія князі ў сваіх феадальных і палітычных сутыкненнях.

Але новыя палітычныя рэаліі міжнародных адносін, што складваліся ў беларуска-літоўскім рэгіёне у сярэдзіне – другой палове ХІІІ стагоддзя, паступова ўзмацнялі тэндэнцыю да аб'яднання сумесных намаганняў.

Складаная і небяспечная знешнепалітычная сітуацыя (пагроза з захаду ад крыжакоў, а таксама з поўдню і ўсходу ад татара-манголаў) стала аднім з важных фактараў, які падштурхоўваў да аб'яднання беларускія і літоўскія землі ў супрацьстаянні знешняй пагрозе.

У такіх канкрэтна-гістарычных умовах пачынала складвацца ваенна-палітычнае аб'яднанне славянскіх і балцкіх народаў. Перад пагрозай небяспекі князі беларускіх княстваў нярэдка ўступалі ў саюз з літоўскімі і сумесна выступалі супраць крыжакоў і татара-манголаў. Ваенная пагроза паскорыла працэс іх далейшага палітычнага аб'яднання. Адначым, што гэты працэс меў двубаковы характэр, у ім былі зацікаўлены абодвы – беларускі і літоўскі – народы. Для беларускага насельніцтва пагроза мангольскага нашэсця ў 30 – 50-я гады ХІІІ стагоддзя стала асноўнай ў вызначэнні адносін з Літвой. Для Літвы ўсё больш актуальнай становілася пагроза нямецкай экспансіі, неабходнасць умацавання адносін з беларускімі княствамі як рэальнымі саюзнікамі.

3. Палітычныя і сацыяльна-эканамічныя перадумовы ўтварэння ВКЛ

Якія б знешнепалітычныя пагрозы не існавалі, яны самі па сябе не маглі прывесці да аб'яднання, калі б на гэта не было ўнутранных перадумоў, калі б гэта не было тэндэнцыяй палітычнага і сацыяльна-эканамічнага развіцця.

У канцы XII – пачатку XIII землі народы Беларусі і Літвы знаходзіліся на розных этапах свайго грамадска-палітычнага развіцця.

Землі Беларусі знаходзіліся на стадыі феадальнай раздробленасці. Яны ужо прашлі першапачатковы этап заснавання буйных дзяржаўных утварэнняў. Вынікам сацыяльна-эканамічнага развіцця стала эканамічнае і палітычнае абасабленне асобных зямель, стварэнне самастойных княстваў. Засталіся ў мінулым моц і аўтарытэт Полацкай і Тураўскай княстваў. Некалі магутныя, яны распаліся на ўдзельныя княствы, якіх у пачатку XIII стагоддзя на беларускіх землях было **каля 20**. Ад былога адзінства не засталася і следа, нават ва ўмовах знешняй пагрозы з боку крыжакоў і татара-манголаў асабістыя амбіцыі (барацьба за лідэрства, падпарадкаванне іншых) ўдзельных князёў бралі верх, нярэдка прыводзілі да ўнутраных, міжусобных ваенных сутычак паміж княствам.

Літва адставала ў сваім палітычным і эканамічным развіцці. Літоўскае адгалінаванне балтаў займала ў раннім сярэднявеччы асноўную тэрыторыю сучаснай Літвы – правябярэжную частку Панямоння. Сярод літоўскіх княстваў вылучаліся Літва, Жэмайты, Аўкштайты, Латгалы, Селы, Земгалы. Паступова сфарміраваліся дзве вялікія групы – Жэмайты (на захадзе) і Літва (на ўсходзе).

Калі беларускія землі мелі сваю дзяржаўнасць ужо з канца IX стагоддзя, то насельніцтва літоўскіх зямель жыло яшчэ радаплеменным ладам. Уся тэрыторыя літоўскіх плямён была падзелена на пастаянныя акругі, заснаваныя на родасным паходжанні. Паміж сабой іх звязвала агульная мова, традыцыі, язычніцкія вераванні. У іх толькі пачынаўся працэс маёмаснай дыферэнцыяцыі, станаўлення класавага грамадства. Літоўцы ў большасці заставаліся земляробамі, ў іх яшчэ не развілося гарадское жыццё, не было буйных гарадоў з развітымі рамёствамі і гандлем.

У пачатку XIII стагоддзя ў адрозненні ад зямель Беларусі, якія прайшлі некалькі стадыя дзяржаўна-палітычнага развіцця (аб'яднання і раздробленасці), Літва яшчэ стаяла на парозе сваёй дзяржаўнасці.

Толькі першай палове XIII стагоддзя ствараецца цэнтралізаваная раннефеадальная Літоўская дзяржава з моцнай велікакняжэцкай ўладай. Яе ўзнікненне звязана з імем вядормага літоўскага князя Міндоўга. Шляхам унутранай барацьбы яму удалося аб'яднаць большасць літоўскіх княстваў, стварыць моцную дзяржаву, што мела сур'ёзную перавагу над раздробленымі княствамі Беларусі.

Такім чынам, складаюцца палітычныя перадумовы ўзнікнення новага дзяржаўнага ўтварэння ВКЛ.

Імі сталі **супадзенне ўзаемных імкненняў з двух бакоў:**

-патрэба раздробленых княстваў на тэрыторыі Беларусі ў кансалідацыі перад пагрозай з боку знешніх ворагаў пры адсутнасці свайго аб'яднальнага палітычнага ядра

-супала з імкненнем узнікшай літоўскай дзяржавы, якая знаходзілася на стадыі росту сваёй магутнасці, да пашэранне свайго уплыву на іншыя тэрыторыі і народы.

Літоўскія княствы, негледзячы на тое, што знаходзіліся на больш нізкай ступені свайго сацыяльна-эканамічнага развіцця, менавіта таму, што знаходзіліся на стадыі фарміравання дзяржаўнасці, выступілі носьбітам цэнтралісцкіх, аб'яднальных тэндэнцый з беларускімі землямі.

Прыходзіцца канстатаваць, што беларускія землі ў той час не змаглі знайсці ў сваім асяродзі палітычнага лідэра, які здолеў аб'яднаць разрозненыя княствы ў адно магутнае цэлае. Аб'яднальнай сілай заходнерускіх княстваў выступіла ўлада вялікіх князёў літоўскіх.

Да ліку **сацыяльна-эканамічных прычын**, што з'явіліся падставай для ўтварэння агульнай літоўска-беларускай дзяржавы, патрэбна аднесці агульнасць працэсаў развіцця феадальнага грамадства. У XIII стагоддзі і на беларускіх і ў літоўскіх землях інтэнсіўна развіваюцца феадальныя адносіны. Уплыў феадальнай эксплуатацыі ўцягваюцца новыя катэгорыі насельніцтва з былых вольных абшчыннікаў і гараджан. Узрастае моц баярства, заможных слаёў насельніцтва. Усе гэта патрабавала заканадаўчага замацавання на дзяржаўным узроўні, што магла зрабіць толькі моцная улада ў адзінай дзяржаве. Феадалам спатрэбілася аб'яднаць сілы для прававога замацавання феадальных адносін, уніфікацыі феадальнага прыгнёту, спынення ўцёкаў сялян ад аднаго феадала да другога, прымацавання сялян да зямлі.

Стварэння адзінай, вялікай па тэрыторыі дзяржавы, з адзінай эканамічнай прасторай бы патрабавала і далейшае развіццё прадукцыйных сіл – земляробства, рамёстваў, гандлю.

Землі Літвы і Беларусі не зведалі татара-мангольскага іга. Не гледзячы на перыядычныя спусташэнні, яны ўсё ж менш за іншыя тэрыторыі пацярпелі ад разбурэнняў. Тут не было масавага знішчэння насельніцтва, раслі і развіваліся гарады. Рост вытворчасці прыводзіў да таго, што межы асобных невялікіх княстваў стваралі штучныя перашкоды на шляху абмена таварамі, спецыялізацыі асобных тэрыторый у вытворчасці. Адыгрывала сваю ролю і тое, што беларуска-літоўскія землі былі звязаны паміж сабой значнымі гандлёвымі шляхамі, што праяўляліся па буйных рэках рэгіёна.

Усё гэта разам з палітычнымі працэсамі і знешнепалітычнымі абставінамі стала **перадумовамі да ўтварэння ВКЛ**.

4. Працэс стварэння ВКЛ.

Існуе некалькі варыянтаў **назвы** новага дзяржаўнага ўтварэння, што узнікла ў выніку аб'яднальных працэсаў літоўскіх і беларускіх зямель. Яны адлюстроўваюць змены ў тэрыторыі, якую ахоплівала ў сябе дзяржава.

-**Вялікае княства Літоўскае** (з канца XIV ст., калі адбылося дзяржаўнае аб'яднанне беларускіх і літоўскіх зямель)

-Вялікае княства Літоўскае і Рускае (з 1362 г., калі ў яго склад былі ўключаны сучасныя украінскія землі)

-Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае (з 1442 г (некаторыя лічаць – з 1454 г), калі былі далучаны землі Жамойцкага княства.)

-Вялікае княства Літоўскае і Жамойцкае (пасля таго, як напярэдадні Люблінскай Уніі 1569 г. Украіна была далучана да Кароны Польскай адпала неабходнасць захоўваць у назве азначэнне “Рускае”)

Стварэнне новай дзяржавы – Вялікага Княства Літоўскага – **працяглы па часе і складаны па зместу працэс**, у гісторыі якога да сённяшняга часу існуюць не да канца высветленыя моманты, а сярод навукоўцаў сустракаюцца розныя пункты гледжання. Адбываўся гэты працэс у розных формах, увасабляўся падчас у драматычных падзеях, якія з’яўляліся адлюстраваннем той эпохі.

Тлумачыцца гэта і тым, што ажыццяўленне ідэі аб’яднання балтаў і усходнеславянскіх народаў адбывалася ва ўмовах барацьбы за лідэрства паміж чатырма цэнтрамі, якія прэтэндавалі на ролю кансалідуючай сілы. Імі з’яўляліся:–Наваградак,–літоўска-жмудскі асяродак,– Полацк і магутнае галіцка-валынскае княства.

У гэтую барацьбу, у тым ці іншым выглядзе, былі ўцягнуты таксама– Тэўтонскі ордэн,– татара-мангольскія заваёўнікі,– каралеўства польскае,– каталіцкая царква,– усходне-рускія землі.

Значную ролю адыгрывала і міжусобная барацьба князёў, якая нярэдка прымала формы змовы, не выключала вераломства, здрады і нават забоўстваў сваіх супернікаў.

Адказваючы на пытанне, чаму не Полацк стаў цэнтрам аб’яднання княстваў, гісторыкі прыходзяць да высновы, што ў сярэдзіне XIII стагоддзя полацкае княства не было ўжо столь магутным, як раней. Паўплывала на гэта страта выхада да Балтыйскага мора, зацяжная барацьба з крыжацкай агрэсіяй, аслабленне княжыцкай дынастыі. Летапісы сведчаць, што ў Полацку у 50 – 60-я гады XIII стагоддзя былі ўжо літоўскія князі Таўцівіл і Гердзень, тут узмацняецца ўплыў каталіцкага Рыма.

У сярэдзіне XIII стагоддзя цэнтр палітычнага жыцця на беларускіх землях паступова перамяшчаецца у Панямонне, дзе асабліва узвышаецца **Наваградак** (упершыню упамінаецца пад 1044 годам). Паўплывала на гэта і яго геапалітычнае становішча (знаходзіўся у баку ад крыжацкіх і татара-мангольскіх паходаў), імкліва развівалася гаспадарчае жыццё, існавалі шэраг значных гарадоў (Наваградак, Гарадзен, Слонім, Ваўкавыск, Свіслач і інш), трывалыя эканамічна-гандлёвыя сувязі з іншымі краінамі. Вялікія багацці былі сканцэнтраваны ў феадальнай верхушцы княства – баяр і заможных гараджан. Але для ажыццяўлення планаў аб’яднання іншых зямель вакол Навагрудскага княства не хапала толькі моцнай асобы, якая б узяла на сябя ролю кіраўніка гэтага працэсу.

Такой асобай стаў літоўскі князь **Міндоўг** (1195 – 1263). Да сярэдзіны 1230-х гг. ён дасягнуў аднаасобнай вярхоўнай ўлады ў Літве сярод іншых князеў, існуе нават вызначэнне “Літва Міндоўга” (1236 г.).

Існуе некалькі думак аб тым, як Міндоўг з’явіўся у Навагрудку.

- Адны навукоўцы лічаць, што ён **заваяваў** Наваградскае княства, далучыў яго да Літвы. У энцыклапедыі “Гісторыі Беларусі” (Т.2, с. 144) гаворыцца “...далучыў да сваіх уладанняў Навагародскую (Навагрудскую) землю і ўладкаваў свайго стаўленіка ў Полацку, што фактычна дало пачатак утварэнню ВКЛ)

- Іншыя перакананы, што таго, як памёр апошні наваградскі князь Ізяслаў, Міндоўг **быў запрошаны** сюды на княжэнне.

- Выказваецца думка, калі пазіцыі Міндоўга ў Літве аслаблі (пасля неўдалага пахода на крыжакоў) і супраць яго пачалася барацьба іншых літоўскіх князеў, Міндоўг з часткай сваёй дружнына знайшоў прытулак у Навагрудку, дзе быў прыняты на княжэнне.

Але ні водная з прыведзеных думак не бяспрэчна, бо трывалых падцверджанняў у летапісах не знаходзіць. Як гаворыцца ў другім томе “Гісторыі Беларусі” пад. рэд. М.П. Касцюка “У цэлым трэба прызнаць, што на аснове наяўных фактаў немагчыма дакладна высвятліць, якім чынам Навагрудак перайшоў пад уладу літоўскага князя. Але ў любым выпадку гэтая падзея мела выключна важныя наступствы”. (с. 73)

Таксама спрэчным ў’яўляецца сцвярджэння, што ў **1246** годзе Міндоўг ў Навагрудку прыняў хрысціянскую веру ў **праваслаўным** выглядзе. Больш абгрунтаваны гістарычнымі крыніцамі факт прыняцця Міндоўгам **каталіцтва** (у канцы 1250 г. ці ў пачатку 1251 года прыняў хрышчэнне па каталіцкім абрадзе). Аб арыентацыі Міндоўга не на Візантыю, а на каталіцкі Рым, сведчыць тое, што ў **1253** годзе ён каранаваўся каралеўскай каронай, прысланай з Рыма. Такі крок быў выклікан жаданнем знайсці патрымку з боку Рымскага папы, зняць напружанасць у адносінах з каталіцкімі ордынамі.

Асобнага заканадаўчага акта аб стварэнні Вялікага Княства Літоўскага не існуе. Гісторыкі зыходзяцца ў тым, што ў сярэдзіне XIII стагоддзя можна казаць аб пачатку працэса ўтварэння ВКЛ.

Склалася ўстойлівая палітычная структура, у якой вярхоўнаму князю літоўскага паходжання непасрэдна належала частка этнічнай Літвы, Наваградская зямля, а Жамойцкая літва і Полацкае княства знаходзіліся ў поўнай залежнасці ад яго. Паводле падлікаў гісторыкаў, агульная плошча падкантрольнай тэрыторыі у той час складала каля **153 тыс. кв. км**, з якіх на этнічна балцкія землі прыходзілася звыш 100 тыс. кв. км. (65%), на Наваградскую зямлю – каля 26 тыс. кв. км, на Полацкую зямлю – 29 тыс. кв. км. Магчыма, ужо пры Міндоўгу яна пачала называцца Вялікае Княства Літоўскае.

Аб тэрыторыі ВКЛ ў XIII – першай палове XIV ст. гл. карту ў “Атласе гісторыі Беларусі” на стар. 15.; Электронную карту, ч. 1.

Утвораная Міндоўгам дзяржава адразу выклікала негатыўнае стаўленне з боку суседзяў. Палітычная гісторыя ВКЛ другой паловы XIII стагоддзя – гэта перыяд упартай барацьбы ВКЛ супраць агрэсіі з боку

-галіцка-валынскага княства. (тройчы звяршала паход на Наваградскую зямлю)

-Залатой арды (у 1258 г. татарскі ваявода Бурундай здзейсніў спусташальны паход супраць Літвы, у 1277 г. аб'яднанае войска галіцкага княства і татараў захапіла Наваградак)

-крыжацкіх ордэнаў (у 1284, 1295, 1296, 1305, 1306 (двойчы), 1311(тройчы) гадах нападлі на землі ВКЛ, дасягалі Гародні, а у 1314 годзе – нават Наваградка.)

-Жамойцкага княства і іншых літоўскіх княстваў, арганізатарам якіх стаў жмудскі князь **Трайнята**.

Палітычная гісторыя таго часу сведчыць аб жорсткай, бязлітаснай, крывавай міжусобнай барацьбе князёў за ўладу.

У восень **1263 года Міндоўг** і два яго малодшых сына былі забіты змоўшчыкамі, на чале якіх стаяў Трайнята.

Пасля забойства Міндоўга, які заклаў падмурак утварэння ВКЛ, у яе гісторыі пачаўся 10-ці гадовы перыяд міжкняжацкай барацьбы.

Уладу ў ВКЛ пасля забойства Міндоўга у 1263 годзе захапіў князь **Трайнята**, які арганізаваў неўзабаве забойства плямёніка Міндоўга полацкага князя **Таўцівіла**, у якім бачыў свайго суперніка.

Але літаральна праз некалькі месяцаў, у **1264** годзе, таксама ў выніку змовы, **Трайнята быў забіты** (зарэзаны) конюхамі Міндоўга.

Новым князем у Навагрудку становіцца старэйшы сын забітага Міндоўга **Войшалк**, які да гэтага укрываўся ў Пінску. Пры ім аднаўляецца магутнасць Навагрудскай зямлі, да яе далучаюцца некаторыя землі, заселеныя балцкімі плямёнамі, адбываецца далучэнне Полацка-Віцебскай зямлі. Некаторыя даследчыкі, нават лічаць, што Міндоўг толькі “падрыхтаваў глебу” для з’яўлення ВКЛ, а “**дрэва новай дзяржавы пасадзіў Войшалк.**”

Але такое вызначэнне ролі Войшалка не зусім зразумела, бо частка гісторыкай звяртае увагу на тое, што ён прызнаваў сябе васалам валынскага князя, неўзабаве увогуле адмовіўся ад улады на карысць яго стаўленіка, фактычна быў марыянэткай галіцка-валынскіх князёў. Лёс яго таксама склаўся трагічна – ў **1268** ён быў забіты галіцкім князем Львом.

У **1270** годзе да ўлады прыходзіць князь **Трайдзен**, які правіў 12 гадоў.

Княжанне Трайдзена было часам умацавання ВКЛ. Яно праходзіла ў барацьбе з унутранай і знешняй пагрозай, ВКЛ выступала як унутрана стабільная дзяржава, якая здольна весці актыўную знешнюю палітыку.

Далейшая гісторыя ВКЛ пасля смерці Трайдзена (прыблізна ў 1282 годзе) на 10 год не мае нават дакладных звестак аб князях, што займалі пасаду князця у Навагрудку.

Гісторыкі могуць толькі з упэўнасцю казаць, што Вялікім князем Літоўскім у **1293** годзе стаў **Віцень**, але дзе і калі ён нарадзіўся, з якога роду

паходзіл, як памёр – не вядома. Пры ім ўдалося дабіцца **ўнутраннега умацавання дзяржавы**. З 1307 года адбылося канчатковае далучэнне Полацкай зямлі да ВКЛ. У 1315 годзе у склад ВКЛ была ўключана Берасцейская зямля. Пры княжэнні Віценья ВКЛ паспяхова супрацьстаяла шматразовым набегам крыжакоў, павялічвала свой уплыў на суседнія рускія землі. Памёр Віцень каля **1316** года

Такім чынам, другая палове XIII – пачатак XIV стагоддзяў былі часам стварэння і ўмацавання новай дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага, у склад якога была ўключана большасць беларускіх зямель.

Тэма 4.2 Знешняя палітыка ВКЛ.

1. Умацаванне ВКЛ пры Гедэміне і Альгердзе.
2. Дынастычная барацьба.
3. Крэўская ўнія.

1. Умацаванне ВКЛ пры Гедэміне і Альгердзе.

Пасля смерці Віценья вялікім князем ВКЛ у **1316** годзе стаў **Гедэмін** (Гедэмін, малодшы брат ці сын Віценья), які княжыў 25 год, да **1341** года.

Менавіта пры Гедэміне яскрава выявіліся цэнтралізатарскія памкненні, у выніку рэалізацыі якіх ВКЛ пераўтварылася ў магутную дзяржаву. У час княжэння Гедэміна завершыўся працэс аб'яднання асноўнай часткі беларускіх зямель у ВКЛ.

Шляхі ўваходжання беларускіх княстваў у склад Літоўскай дзяржавы былі розныя.

Гісторыкі лічаць, што ў дачыненні да найбольш буйных беларускіх зямель – Полацкай і Віцебскай можна з вялікай доляй упэўнасці казаць аб **дабравольна-дагаворнай** аснове іх уваходжання ў склад ВКЛ.

Але разам з тым, не выключэннем былі і фактары **ваенна-палітычнага ўціску**, калі ў выніку ваенных паходаў, што былі звычайнай з'явай у адносінах паміж княствамі, ці пад пагрозай заваявання, мясцовыя княззі былі вымушаны прызнаваць ўладу мацнейшага, аб'яўляць сябе яго васаламі. Ні адна з сярэднявечных дзяржаў не ўзнікала толькі на аснове свабоднага волевыяўлення насельніцтва. Не было выключэннем і ВКЛ.

Сваю ролю ў пашырэнні дзяржаўнай тэрыторыі ВКЛ адыгрывалі **шлюбныя** сувязі. Міждынастычныя шлюбныя саюзы ў перыяд сярэднявечча былі не столькі асабістай справай людзей, колькі важным элементам міжнароднай палітыкі, прыводзілі да аб'яднання зямель супругаў, перадачы ўлады ў спадчыну.

Усе названыя шляхі аб'яднання выкарыстоўваліся Гедэмінам пры пашырэнні тэрыторыі ВКЛ.

Трывала злучылася з ВКЛ **Полацкае княства**, дзе княжыў брат Гедэміна – Воінь. Непасрэдна да ўлады вялікага князя было далучана **Менскае княства** пасля серцы Менскага князя Васіля. Адзін з сыноў Гедэміна (Нарымонт-Глеб) стаў уладальнікам **Пінскага княства**, а потым і

Полацкага княства, быў запрошаны ў якасці службылага князя у Вялікі Ноўгарад, які, такім чынам, трапіў пад уплыў Літвы. Другі сын Гедыміна – Альгерд праз шлюб атрымаў **Віцебскае княства**, васалам якога была і **Друцкае княства**.

Значна пашыралася тэрыторыя ВКЛ у выніку далучэння **Берасцейскай зямлі**, якая да гэтага часу знаходзілася ў складзе галіцка-валынскага княства і была адваявана Гедымінам. Напрыканцы яго княжэння пад уладу ВКЛ перайшлі **Валынь і Падляшша**.

Беларуска-літоўскія летапісы сведчаць і аб узмацненні ўплыва ВКЛ на Кіеўскае княства і Смаленскае княства, якія яшчэ захоўвалі самастойнасць.

У выніку такой актыўнай дзейнасці Гедыміна **тэрыторыя ВКЛ** павялічылася больш чым удвая, прыблізна да **325 – 330 тыс. кв. км.** (узгадаем – пры Міндоўгу – 153 тыс. кв. км.). З іх прыблізна каля паловы, 150 тыс. кв.км. прыходзілася на беларускія землі (у тым ліку: Віцебскае княства – 20 тыс. кв.км, Друцкае – 17, Менскае – 19, Берасцейшчына з Падляшшам – 29, Піншчына са Слуцкам – 34 тыс. кв.км.). Такім чынам, пры Гедзіміне **большая частка** сучасных беларускіх зямель апынулася ў складзе ВКЛ

Пры Гедыміне (некаторыя гісторыкі лічаць – яшчэ пры Віцене) ў ВКЛ з’явілася новая сталіца – **Вільна**, якая ужо ў 1323 годзе ў гедзімінавых граматах называецца “каралеўскім горадам”, гэта значыць сталіцай. Былі пабудаваны княжацкія мураваныя замкі ў Ліде, Троках, Крэве, Віцебску.

Памёр Гедымін (загінуў ці быў атручаны?) у **1341 годзе**. Пасля яго смерці вялікім князем стаў яго сын **Яўнут**. Але яго браты, сыны Гедыміна **Альгерд і Кейстут у 1345 годзе** скінулі яго з пасады вялікага князя, утварыўшы дуумвірат. Фактычна браты з’яўляліся суправіцелямі ВКЛ, тэрыторыя якога была падзелена паміж імі.

Вялікім князем літоўскім быў абвешчаны **Альгерд (1345 – 1377 гг.)**, але ён атрымаў толькі ўсходнюю частку дзяржавы – Вільна, Крэўскае і Віцебскае княствы, а паздней і Полацкае княства. **Кейстуту** належала заходняя частка – Жамойць, беларускае Панямонне, Берасцейшчына і Падляшша.

Абодвы яны, Альгерд і Кейстут, выконвалі агульную задачу – **захаванне, умацаванне і пашырэнне ВКЛ**. Гісторыкі адзначаюць не характэрную да даго часу рысу іх узаемаадносін – адсутнасць варожасці паміж сабой, агульную працу на карысць дзяржавы.

Галоўным клопатам **Кейстута** стала надзейная абарона ВКЛ ад агрэсіі з боку крыжакоў з поўначы і захаду. Прускія і лівонскія крыжакі на парацягу 1345 – 1377 гг. зрабілі на землі Панямоння і Падзвіння, Жамойці каля 100 спусташальных рэйдаў. У адказ Кейстутам было арганізавана каля 30 паходаў на Прусію і 10 – на Лівонію, была разбіта немецкая крэпасць Каралевец (Кенісберг).

Альгерд жа працягваў справу бацькі (Гедыміна) па пашырэнню тэрыторыі ВКЛ за кошт далучэння новых зямель на ўсходзе і поўдні.

Пры **Альгердзе** тэрыторыя ВКЛ значна пашыралася. Яна павялічылася больш чым удвая ў выніку далучэння большай часткі Украіны, усходніх

беларускіх зямель, заходняй часткі рускіх княстваў. У 1350-я гады да ВКЛ былі далучаны Бранскае і Чарнігава-северскае княствы, заходняя частка Смаленскага княства з беларускімі гарадамі Орша, Мсціслаў, Чачэрск, Прапойск, Рэчыца. У 1360-я гады у склад ВКЛ было ўключана Кіеўскае княства, у тым ліку і беларускія Брагінская і Мазырская воласці.

У **1363** годзе Альгерд перамог татар у бітве на **Сініх Водах** (сучасная тэр. Украіны), што прывяло да карэнных змен у лёсе украінскага народа: уся паўднёва-заходняя частка Украіны была пазбаўлена ад татара-мангольскага гнёту, была ўключана ў склад ВКЛ.

Пры **Альгердзе** ВКЛ пачынае барацьбу з Маскоўскім княствам, з гэтай мэтай ён нават заключае саюз з Ардой і цверскімі князямі (Цверскім княствам). У 1368, 1370 і 1372 гадах адбыліся паходы на Маскву, але яны скончыліся безвынікова.

У выніку дзейнасці **Альгерда** тэрыторыя ВКЛ павялічылася да 630 тысяч кв.км (пры Гедыміне было 330 тыс), з якіх на землі Літвы прыходзілася 10%, сучасныя беларускія землі занялі каля адной трэці (30%) агульнай плошчы дзяржавы. Менавіта з гэтага часу і ужываецца назва дзяржавы **Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае**.

Такім чынам, можна канстатаваць, што пры Альгердзе завяршылася аб'яднанне ўсіх беларускіх зямель у складзе ВКЛ.

(Гэты працэс заняў больш за 100 год, пачаўся пры Міндоўгу, пры Гедыміне – большасць бел. зямель, пры Альгерде – завершыўся).

Аб тэрыторыі ВКЛ гл.: Атлас гісторыі Беларусі, с. 16.

Электронную карту, ч.2.

2. Дынастычная барацьба.

Смерць **Альгерда ў 1377** годзе парушыла палітычную раўнавагу ў ВКЛ, паміж прадстанікамі вялікакняжацкай сям'і пачынаецца барацьба за ўладу.

Падставы да гэтага былі закладзены яшчэ пры жыцці Альгерда. У яго ад двух шлюбаў было 12 сыноў. Большасць з іх, а таксама сыны Кейстута і іншыя родзічы атрамалі ў якасці **ўдзелаў** большасць тэрыторыі ВКЛ. Напрыклад, сын Альгерда Андрэй валодаў Полацкім княствам, Ягайла – Віцебскім і Крэўскім, сын Кейстута Вітаўт – Гродзенскім і Берасцейска-Падляшскім княствамі і г.д. Удзельныя княствы мелі значную самастойнасць, сам Альгерд кантраляваў толькі 10-15%, тэрыторыі дзяржавы, Кейстут – прыкладна столькі ж, а удзелы ахоплівалі 70-75% тэрыторыі ВКЛ.

Штуршком да дынастычнай барацьбы пасля смерці Альгерда стала парушэнне традыцыі заняцця пасады пасля смерці бацькі старэйшым з сыноў. Ім быў сын ад першага шлюбу Андрэй, аднак Альгерд сваім спадкаёмцам абвясціў не яго, а старэйшага сына ад другога шлюбу – **Ягайлу**.

Такім чынам, сфарміраваліся две групы князёў – сыноў Альгерда ад першага шлюбу на чале з **Андрэям** і сыноў ад другога шлюбу, што падтрымлівалі **Ягайлу**.

У гэтых умовах некаторыя ўдзельныя князі пачалі нават адасабляцца ад ВКЛ.

Андрэй і яго прыхільнікі пачалі шукаць падтрымку ў Маскоўскім княстве.

Ягайла пачал арыентавацца на падтрымку захада – Польшчы, а таксама нават крыжакоў і Залатой Арды, саюзнікам якой ён быў падчас Кулікоўскай бітвы ў 1380 годзе, хаця яго войскі ўстрымаліся ад удзелу непасрэдна ў сражэнні.

Акрамя дзяцей Альгерда, на пасаду Вялікага князя сваі прэтэнзіі мелі і **Кейстут**, малодшы брат Альгерда, і яго сын – **Вітаўт**.

Стары **Кейстут** карыстаўся вялікай папулярнасцю і меў значную падтрымку на Берасцейшчыне, Гарадзейшчыне і Жамойці. У 1381 годзе ён нават паланіў Ягайлу і абвясціў сябе Вялікім князем. Але у 1382 годзе Ягайла зрабіў пераварот, заняў Вільню і Трокі, а Кейстута з сынам Вітаўтам заманіў у Крэва, дзе Кейстут быў задушаны падасланым забойцам.

Вітаўту удалося уцячы. Ён паспрабаваў заручыцца падтрымкай нават Тэўтонскага ордэна, каб адпомсціць за смерць бацькі, але калі рыцары пад выглядам дапамогі пачалі рабаваць і паліць беларускія гарады і вёскі, Вітаўт летам 1384 года пайшоў на прымірэнне з Ягайлам, за што той вяртае яму Бярэсце, Гародню, Падляшша.

Такім чынам, у пачатку 80-х гадоў ВКЛ перажывала перыяд складаны перыяд міжусобнай барацьбы, у ходзе якой супернікі шукалі падтрымкі з боку розных магчымых саюзнікаў.

Як прыходзяць да высновы навукоўцы, у 80-я гады XIV стагоддзя існавалі і былі рэальнымі два шляхі далейшага развіцця ВКЛ:

1. У саюзе з Маскоўскай Руссю.
2. У саюзе з Польскім каралеўствам.

3. Крэўская ўнія

У першай палове 80-х гадоў XIV стагоддзя склаліся ўмовы для палітычнага аб'яднання **ВКЛ і Польшчы**.

Да іх патрэбна аднесці як міжнародныя, так і ўнутранныя абставіны, што склаліся у той час, а таксама аб'ектыўныя і суб'ектыўныя фактары.

Да **знешніх** фактараў патрэбна аднесці тое, што абодзвюм дзяржавам пагражаў адзін і той жа вораг – Тэўтонскі ордэн. Агульная небяспека схіляла краіны да збліжэння. Знайсці сябе моцнага саюзніка ў супрацьстаянні набегам крыжакоў была зацікаўлена ВКЛ.

З польскага боку існавала жаданне польскіх феадалаў пашырыць свае ўладанні за кошт зямель ВКЛ, разлічвалі яны і на прывілеі, пашырэнне сваіх правоў у дзяржаве.

Сваю карысць імкнуўся набыць і польскі каталіцкі касцёл, які разлічваў пашырыць свой ўплыў на ўсходзе, атрымаць новыя землі і даходы.

Ягайла, як вялікі князь ВКЛ, таксама быў зацікаўлены ў саюзе з моцнай польскай дзяржавай.

Пасля смерці Альгерда ў ВКЛ узмацнілася ўнутрыдынастычная барацьба, аб чым мы казалі раней. ВКЛ ужо не уяўляла сабой ранейшай адзінай, моцнай дзяржавы. Яно пераўтварылася ў кангламерат розных

зямель, княстваў. Моцную апазіцыю Ягайле саставілі нашчадкі Кейстута на чале з Вітаўтам. Таму каб утрымаць цэнтральную ўладу і захаваць тэрытарыяльную цэласнасць сваёй дзяржавы Ягайле патрэбна было абаярацца на моцнага саюзніка.

Нельга не браць на ўлік і асабістыя амбіцыі Ягайлы. Яго вельмі прываблівала магчымасць стаць у адзін рад з мацнейшымі манархамі Еўропы праз атрыманне каралеўскага статусу ў Польшчы.

Рэалізацыя названых намаганняў стала магчымай у выніку сітуацыі, што склалася ў Польскім каралеўстве. У 1382 годзе там памёр кароль Людовік, які не пакінуў пасля сябе мужчынскага патомства. Праз два гады польская знаць абвясціла новай каралевай яго малалетнюю, 12-ці гадоваю дачку **Ядвігу**, якой тэрмінова шукалі мужа. Ядвіга нават была заручана з аўстрыйскім прынцам Вільгельмам Габсбургам. Ягайле ў той час было 35 год і ён не быў яшчэ жанаты, што дазваляла яму прэтэндаваць на польскую карону.

У першай палове 1385 года пачаліся перамовы паміж прадстаўнікамі Ягайлы і польскім бокам, вынікам якіх стала заключэнне т. зв. **Крэўскай ўніі**.

Дзяржаўны саюз паміж ВКЛ і Польшчай быў заключаны **14 жніўня 1385** года ў Крэўскім замку.

Крэўская ўнія дакументальна замацавала абавязацельства з боку **Ягайлы**:

- перайсці ў каталіцтва і ахрысціць паводле лацінскага абраду ўсіх язычнікаў-літоўцаў;

- стварыць дзяржаўны саюз (унію) ВКЛ і Кароны Польскай, “на вечныя часы далучыць свае землі, літоўскія і рускія, да кароны Польскай”

- дапамагчы сваімі родамі адваяваць захопленыя суседнімі дзяржавамі польскія тэрыторыі;

- перавесці велікакняжэцкі скарб з Вільні ў Кракаў;

- заплаціць былому жаніху Ядвігі прынцу Вільгельму 200 тыс. флорынтаў;

Польскі бок

- афіцыйна запрашаў Ягайлу заняць каралеўскі пасад у Кракаве;

- ажаніцца на каралеве Ядвіге;

- абяцаў дапамогу ў барацьбе з крыжакамі.

Канчатковае зацвярджэнне і рэалізацыя ўніі адбылося ў **1386** годзе.

2 лютага 1386 года адбыўся з’езд польскай шляхты ў Любліне, дзе Ягайлу аднагалосна абралі каралём Польшчы.

15 лютага Ягайла, яго браты і баярства прынялі каталіцтва.

18 лютага Ягайла ажаніўся з Ядвігай.

4 сакавіка Ягайла быў каранаваны польскай каралеўскай каронай як Уладзіслаў II.

Крэўская унія і адбыўшаеся аб’яднанне ВКЛ і Польшчы да сённяшняга часу выклікаюць **розныя**, падчас супрацьлеглых ацэнкі і стаўленні гісторыкаў.

Некаторыя даследчыкі звяртаюць увагу на тое, што больш карысці ад аб'яднання атрымала Польшча. Выказваецца меркаванне, што Ягайла здрадзіў інтарэсам ВКЛ, прынёс у ахвяру асабістым, уласным інтарэсам дзяржаўнасць і самастойнасць ВКЛ.

Частка гісторыкаў ставіць пад сумненне даставернасць тэкста Крэўскай уніі. Паколькі тэкст уніі быў апублікаваны толькі ў XIX стагоддзі, некаторыя даследчыкі называюць яго фальсіфікацыяй, падробкай 16 – 17 стагоддзяў.

Па рознаму гісторыкі трактуюць і **змест уніі**. Асабліва спрэчкі разгарнуліся вакол пытання аб дзяржаўным статусе ВКЛ. Што азначала унія для ВКЛ – **інкарпарацыю** (уклучэнне, уваходжанне) у склад Польшчы? **Страту ці захаванне свайго** суверынітэту? Пераўтварэнне ВКЛ у правінцыю каралеўства? Федэрацыю двух дзяржаў, стварэнне ваенна-палітычнага саюза?

Больш падрабязна аб гэтых поглядах, іх абгрунтаванні і крытыкі гл.: Гісторыя Беларусі. Пад. рэд. М.П. Касцюка. Т.2. С.107 – 110.

Некаторыя даследчыкі бачаць, наадварот, толькі станоўчыя вынікі Крэўскай уніі. Напрыклад, у “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (Т. 4, с. 286-287. Аўтар артыкула А.П. Грыцкевіч) вызначаецца, што **ў выніку уніі**, дзякуючы саюзу ВКЛ і Польшчы

удалася ліквідаваць пагрозу з боку Тэўтонскага ордэна, перамагчы яго ў Грюнвальдскай бітве;

адкрыць для ВКЛ гандлёвыя шляхі ў Еўропу;

з дапамогай Польшчы стрымліваць націск з боку Маскоўскай дзяржавы;

дабіцца шырокага дыпламатычнага выхада ВКЛ у Еўропу;

культурнага збліжэння з іншымі краінамі Еўропы.

Названыя высновы не бясспрэчны, яны маюць як сваіх прыхільнікаў, так і крытыкаў. Усе гэта адлюстроўвае неадназначнасць і супярэчлівасць у гісторыі значэння Крэўскай уніі.

Але галоўны вынік Крэўскай уніі заключаецца ў тым, што ёй быў **пакладзены пачатак збліжэння ВКЛ і Польшчы**. Гэты працэс не завершыўся, а толькі пачаўся ад Крэўскай уніі, зацягнуўся яшчэ амаль на 2 стагоддзя да Люблінскай уніі 1569 года. Аб тым, што гэты працэс быў непрыстым, супярэчлівым, меў як сваіх прыхільнікаў, так і моцных праціўнікаў, стварыў апазіцыю аб'яднню, сведчыць той факт, што ў далейшым, на працягу XV – першай паловы XVI стагоддзяў больш за 10 разоў прымаліся і падпісываліся дзяржаўныя акты, якія у той ці іншай ступені падцвярджалі, аднаўлялі ці дапалнялі Крэўскую унію.

Крэўская унія не толькі прадэманстравала перамогу тых сіл ВКЛ, якія былі зацікаўлены ў аб'яднанні з Польшчай, але і парадзіла новы раскол у грамадстве, прывяла да новага ўсплеску міжусобнай барацьбы ў ВКЛ.

Пасля Крэўскай уніі і ўступлення ў сан польскага караля Ягайла пачаў ажыццяўляць узятая абавязкі. Найбольш складанай і важнай праблемай было распаўсюджанне каталіцкага веравызнання, што выклікала супрацьстаянне ў

грамадстве і актывізацыю апанентаў Ягайлы. Каб забяспечыць рэалізацыю сваіх планаў Ягайла выдаў правілей тым баярам, што прынялі каталіцтва: ім давалася поўнае права ўласнасці на спадчанныя землі, яны вызваліліся ад усіх абавязкаў на карысць уладара, за выключэннем вайсковай службы і даніны.

Вялікія прывілеі, поўны фінансавы і судовы імунітэт, а таксама землі з падданым насельніцтвам былі даны на тэрыторыі ВКЛ **каталіцкаму касцёлу**, які ў выніку стаў першай латыфундыяй ў Літве і Беларусі.

Усе гэта выклікала адкрытае непрыманне сярод праваслаўнага насельніцтва і большасці баяр Беларусі і Украіны.

Ягайла, стаўшы каралем Польшчы, заставаўся вярхоўным уладаром ВКЛ. Удзельныя князі павінны былі падаць прысяжныя лісты аб вернасці яму і Кароне Польскай.

Але паступова ў Вялікім княстве ўзмацнялася і набірала моц **апазіцыя** інкарпарацыі. Першым выступіў **полацкі князь Андрэй**, які звярнуўся ў барацьбе супраць Ягайлы за дапамогай к Ордэну і ў лютым 1386 года пачаў адкрытыя ваенныя дзеянні, хаця і не удалыя.

Зімой 1389-1390 гадоў паўстанне супраць інкарпарацыйнай палітыкі Ягайлы ўзняў **Вітаўт**, які абаяпіраўся на падтрымку незадаволеных праваслаўных баяр і насельніцтва Беларусі, а таксама на прускіх рыцараў – у студзені 1390 года нават падпісаў пагадненне з Ордэнам. Адкрытая вайна паміж сіламі Вітаўта і Ягайлы доўжылася каля 2-х гадоў. Вітаўт неаднойчы пагражаў захопам Вільні, авалодал Гародняй, Навагрудкам.

Склаўшаяся сітуацыя прадэманстравала немагчымасць для Ягайлы захаваць **уласны кантроль над ВКЛ**. У такіх умовах ён вымушан быў пайсці на кампраміс.

5 жніўня 1392 года ў маёнтку Вострава, што пад Лідай, адбылася сустрэча і прымірэнне паміж польскім каралём і адначасова Вялікім князем Літоўскім **Ягайла** і князем гарадзенскім і трокскім **Вітаўтам**, замацаванае дагаворам. У гісторыі названая падзея атрымала назву **Востраўскае пагадненне**. (Гл.: Энцыклапедыю гісторыі Беларусі. Т.2. С. 361). У ім фактычна ўлада ў ВКЛ была перадана Вітаўту. Ён быў прызнаны старэйшым сярод родных і стрыечных братоў Ягайлы ў Літве, пажыццёвым намеснікам караля у ВКЛ (хоць пакуль і без тытула “Вялікі князь”). У сваю чаргу, Вітаўт абавязаўся захоўваць вернасць каралю, каралеве і польскай кароне.

Ацэньваючы адбыўшаюся падзею, гісторыкі лічаць, што хоць Вітаўт і знаходзіўся ў васальнай залежнасці ад Каралеўства польскага, **Востраўскае пагадненне** стала першым юрыдычна-прававым крокам на шляху да аднаўлення дзяржаўнага сувярэнітэту Вялікага княства Літоўскага, бо ў параўнанні з Крэўскай уніяй яно вяртала ВКЛ пэўную самастойнасць. Яно паказала, што на практыцы ажыццявіць **ідэю** поўнай інкарпарацыі літоўска-беларускай дзяржавы ў Каралеўства Польскае ў той час аказалася **немагчыма**.

Асобу **Вітаўта** (гады жыцця – 1350 – 1430) гісторыкі адносяць да ліку самых **выдатных дзеячоў ВКЛ**. Вялікім князем Літоўскім Вітаўт быў з **1392 па 1430 год**.

Яго праўленне праходзіла ва ўмовах складаных знешніх і ўнутраных абставін

пагрозы агрэсіі з боку немецкіх рыцараў,

намаганняў Польшчы да аб'яднання ў адну дзяржаву,

прэтэнзій Маскоўскага княства на беларускія і украінскія землі,

існаваўшай пагрозы з боку татарскіх ханаў,

міжусобнай барацьбы унутры ВКЛ.

канфліктаў паміж прыхільнікамі праваслаўя і каталіцызму.

Таму **Вітаўт** праводзіў палітыку лавіравання паміж гэтымі пагрозамі, падчас браў у саюзнікі былых ворагаў і наадварот – варагаваў з былымі саюзнікамі, задавальняючы не толькі дзяржаўныя інтарэсы ВКЛ, але і сваі асабістыя амбіцыі. Сучаснікі і гісторыкі характарызуюць Вітаўта як **таленавітага, валявога і беспрынцыпнага** палітыка.

Каб умацаваць сваю ўладу ў ВКЛ Вітаўт жорстка расправіўся з тымі князямі, што выступалі супраць яго. Ён ліквідаваў многія удзельныя княствы, пераўтварыўшы у тым ліку Віцебскае, Полацкае і іншыя княствы у намесніцтвы. Замест спадчынных князёў у іх былі прызначаны намеснікі, верныя Вялікаму князю.

Вітаўт працягваў збіральніцкую палітыку зямель на ўсходзе, тым больш, што ў той час адбывалася аслабленне былоў магутнай Залатой Арды. У 1395 годзе Вітаўт авалодал Смаленскам і падпарадкаваў Смаленскае княства. Пад пратэктарат ВКЛ трапілі таксама Рязанскае княства, Пскоў і Ноўгародская зямля. Пры Вітаўце да ВКЛ былі далучаны землі паўднёвага Падолля, што дало выхад да Чорнага мора. У канцы XIV – пачатку XV стагоддзя пры Вітаўце ВКЛ займала **найбольшую ў сваёй гісторыі тэрыторыю** – ад Нёмана і Дзвіны да нізоўя Дняпра і Днястра, да прычарнаморскіх стэпаў. Аб тэрыторыі ВКЛ пры Вітаўце гл.: Атлас гісторыі Беларусі. С.16, 20
Электронную карту. Ч.3.

У канцы XIV стагоддзя Вітаўт нават вылучыў ідэю стварэння самастойнай літоўска-славянскай дзяржавы, якая б супрацьстаяла Польшчы. Абапіраўся ён не толькі на праваслаўную знаць ВКЛ, незадаволеную каталіцкай экспансіяй, а таксама на Ордэн і апальнага татарскага хана Тахтамышы, з якім заключае пагадненне. У **1399** годзе адбылася бітва на **р. Ворскле** паміж войскамі Вітаўта і Тармелана з аднаго боку і войскам татара-мангольскімі войскамі на чале з Цімурам (Тармеланам). Армія Вітаўта пацярпела там грандыёзнае паражэнне.

У выніку Вітаўт вымушаны быў зноў падцвердзіць сваю залежнасць ад Польскай кароны, што было замацавана ў новай **Віленска-Радаменскай уніі 1410 года**, якую можна разглядаць як працяг і замацаванне Крэўскай уніі.

У пачатку ХV стагоддзя дасягае сваяго апагею барацьба ВКЛ і Польшчы супраць крыжацкага **Тэўтонскага ордэна**. Менавіта пагроза з боку крыжакоў

стала асновай аб'яднання ВКЛ і Польшчы, прымушала Вітаўта адкінуць сваі спрэчкі з Ягайла. Тэўтонскі Ордэн прэтэндаваў на Жамойць, пастаянна то ўступаў у саюз з ВКЛ і Польшчай, неаднаразова заключаў з імі дагаворы (апошні у 1404 годзе), то вёў актыўную дыпламатычную і ўзброеную вайну супраць іх, спадзяваюся на раскол паміж Ягайла і Вітаўтам. Абодвы бакі вялі падрыхтоўку да маштабнай вайны.

Напружаныя адносіны перараслі ў аб'яўленне вайны **6 жніўня 1409 года**, калі у Жамойці ўспыхнула паўстанне супраць Ордэна.

У ліпені 1410 года аб'яднаныя сілы Польшчы і ВКЛ (каля 40 тыс. чалавек, – 90 атрадаў, з якіх 50 былі выстаўлены Польшчай і 40 – ВКЛ. У ліку 40 – 22 былі уласна беларускія – гарадзенскі, лідскі, полацкі, віцебскі, пінскі, драгічынскі і інш. палкі.) перайшлі мяжу Тэўтонскага ордэна, уступілі на тэрыторыю Прусіі. Войскі Тэўтонскага ордэна, якімі камандаваў вялікі магістр Ульрых фон Юнгінген, складалі 51 атрад, але былі лепш узброены.

15 ліпеня 1410 года каля вёскі Грюнвальд адбылася знакамітая **Грунвальдская бітва**, у выніку якой армія Ордэна была разбіта, перастала існаваць. Аб ходзе бітвы, удзеле ў ёй беларусаў можна даведацца з шматлікіх публікацый з нагоды 600-годдзя бітвы, якое адзначалася ў 2010 годзе. Сярод іх карысна звернуцца да “Беларускага гістарычнага часопіса” 2010 г., № 7, у якім змешчаны артыкул Р. Гагуа “**Грунвальдская бітва 1410 года**”.

Грунвальдская бітва была буйнейшай бітвай сярэднявечча, яна адыграла значную ролю ў гісторыі Беларусі, Польшчы, Літвы, Чэхіі, Германіі.

Вынікі бітвы былі замацаваны ў **дагаворы аб міры** паміж Нямецкім ордэнам, з аднаго боку, і Каронай Польскай і ВКЛ – з другога, заключаным 1 лютага 1411 года у Торуні (**Тарунскі мірны дагавор 1411 г.**). Згодна з ім Жамойць вярталася у склад ВКЛ, Польшча атрымлівала Добрыжскую зямлю, Ордэн абавязан быў выплаціць вялізарную па тым часе суму ў 300 тыс. залатых дукатаў. Але некаторыя даследчыкі лічаць такія ўмовы міру кампрамісам, адзначаюць яго палавінчаты характар, бо хаця магутнасць Ордэна і была падарвана, ён заставаўся значнай сілай. Нават выказваецца думка, што Вітаўт не жадаў поўнага разгрому Ордэна, яго знікнення ў міжнародных стасунках, маючы намер выкарыстоўваць Ордэн для падтрымкі сваёй барацьбы супраць Польшчы. Пасля 1422 года ВКЛ наогул устрымлівалася ад удзелу ў войнах Каралеўства польскага супраць Ордэна.

Усё гэта знайшло сваё авасабленне ў далейшых падзеях і новай вайне ў сярэдзіне XV стагоддзя.

Толькі ў выніку 30-ці гадовай вайны 1454 – 1466 гадоў і новага Тарунскага дагавора 1466 года завершыцца незалежнае, самастойнае існаванне Тэўтонскага Ордэна.

Значнай падзеяй у палітычным жыцці ВКЛ і Польшчы пасля Грюнвальда стала **Гарадзельская унія 1413 года** (заклучана ў замку Гарадзе над Бугам) і выдадзены па яе выніках **Гарадзельскі прывілей 1413 года**. (гл. Энцыклапедыю гісторыі Беларусі. Т.2. С. 470)

Гарадзельская ўнія яшчэ раз (пасля Крэўскай 1382 г. і Віленска-Радаменскай уніі 1410 года) падцвердзіла саюз ВКЛ з Польшчай. Былі даны абавязацельствы ў выпадку смерці Вітаўта не абіраць новага вялікага князя без парады і згоды польскіх феадалаў, якія ў сваю чаргу ў выпадку смерці караля Ягайлы таксама не павінны былі абіраць новага караля без згоды Вітаўта і феадалаў ВКЛ. Але такія правы, якія ўраўноўвалі правы феадалаў ВКЛ з польскімі феадаламі, надаваліся толькі тым з іх, хто прыняў каталіцтва і атрымаў польскія гербы.

Гарадзельскі прывілей устанаўліваў, што карыстацца прывілеямі і пажалаваннямі, якія мелі польскія паны і шляхта, мець права на свабоднае распараджэнне сваёй маёмасцю і атрыманне спадчыны, прымаць удзел у абранні караля і Вялікага князя маглі толькі паны, шляхта і баяры ВКЛ **каталіцкага веравызнання**. Усе некаторыя не павінны былі дапускацца да дзяржаўных пасад, забараняліся нават шлюбы паміж католікамі і праваслаўнымі. Гарадзельскі прывілей азначаў значны крок па шляху акаталічвання насельніцтва, і ў першую чаргу – феадальнай значці, якая пачала шырока пераходзіць у каталіцтва.

Такая палітыка ставіла праваслаўных ў няроўныя ўмовы, ушчамляла іх палітычныя і эканамічныя правы, што надавала новыя падставы для барацьбы розных груп унутры грамадства, было выкарыстана рускімі княствамі як повад для ўмяшальніцтва ў жыццё ВКЛ. У далейшым праваслаўныя феадалы беларускіх і украінскіх зямель неаднаразова пратэставалі супраць замацаванай у Гарадзельскім прывілеі дыскрымінацыі праваслаўных, дамагліся адмены некаторых яго норм у 1432 і 1434 гадах Цалкам артыкул аб недапушчэнні праваслаўных да вышэйшых дзяржаўных пасад у ВКЛ быў адменены толькі ў XVI ст.

Такім чынам, пры Вітаўце ВКЛ дасягнула сваёй **вышэйшай** магутнасці, пераўтварылася ў вялікую моцную дзяржаву, а сам ён быў важным палітычным лідэрам усходняй Еўропы. Не гледзячы на фармальнае падпарадкаванне Вітаўта і яго дзяржавы ВКЛ польскай кароне, з яго пазіцыяй былі вымушаны лічыцца і польскія феадалы, якія далі абяцанне не выбіраць сябе караля без яго згоды. Памёр **Вітаўт** у кастрычніку **1430 года**. Неўзабаве, ў 1434 годзе памірае і **Ягайла**.

Тэма 4.3. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі

1. Сельская гаспадарка і становішча сялян.
2. Формы феадальнай залежнасці.
3. Гарады і мястэчкі. Магдэбургскае права.
4. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі.

1. Сельская гаспадарка і становішча сялян.

Асноўнай вытворчай ячэйкай сельскай гаспадаркі з'яўлялася **гаспадарка селяніна**, якая ў той час называлася “дым”. Гаспадарка селяніна

вялася сіламі адной сям'і, якая складалася з бацькоў і дзяцей, у тым ліку маглі быць і дзеці, якія мелі сваю сям'ю (жанаты сын, замужняя дачка), якія жылі разам з бацькамі і не стваралі сваёй асобнай гаспадаркі. Як сведчаць гістарычныя крыніцы таго часу, сям'я, што ўтварала сялянскі дым, складалася прыкладна з 6 – 9 чалавек, з якіх 3-5 чалавека былі дарослымі работнікамі.

Асноўнай формай сельскіх паселішчай была вёска, (село), у якой жыло некалькі, да дзесятка дымоў. Гаспадарка такога сяла складала суседскую абшчыну, а некалькі сёл – валасную абшчыну.

Галоўным паказчыкам заможнасці, дабрабыту сялянскіх гаспадарак была колькасць зямлі ў надзеле, якую яны атрымлівалі ад феодала ці дзяржавы ў карыстанне, з працы на якой яны жылі і выконвалі даніну.

У большасці выпадкаў на адну сялянскую гаспадарку (дым, двор) ў XVI стагоддзі на Беларусі ў сярэднім прыходзіўся зямельны надзел 10,7 га. (0,5 валокі).

Існавалі сялянскія гаспадаркі, што мелі надзел і ў валокі і больш – яны лічыліся заможнымі. Такіх гаспадарак было 34 – 39 % ад агульнай колькасці дымоў, але іх колькасць паступова змянялася і у пачатку XVII стагоддзя яны складалі толькі 7 – 17 %.

Бедняцкімі лічыліся гаспадаркі, якія мела менш за палову валокі, бо пражыць і выканаць усе павіннасці з такой колькасці зямлі было цяжка. У канцы XVI стагоддзя такіх гаспадарак было 10 – 13%, але ў першай палове XVII стагоддзя – ужо 42 – 48 %.

Была праслойка і зусім маламаёмых сялян (бабылі, кутнікі, каморнікі, парабкі і інш.), якія амаль не вялі гаспадаркі, бо не мелі для таго неабходных сродкаў, і існавалі за кошт выпадковых заробкаў.

Сялянская гаспадарка, акрамя зямельнага надзела, складалася з жылёвай пабудовы, мела розныя гаспадарчыя пабудовы – гумно, пуню, хлеў і інш. У сялянскай гаспадарцы меўся, як правіла, і неабходны гаспадарчы інвентар – бароны, косы, сохі, сякеры, сярпы і інш. Асноўнай прыладамі для апрацоўкі землі былі драўляная двухзубая саха, на рабочыя часткі якой насаджваліся жалезныя наканечнікі, і драўляная барана.

У якасці цяглавай сілы на захадзе Беларусі пераважалі валы, на ўсходзе – коні. Забяспечанасць сялянскіх гаспадарак рабочай жывёлай у розных маёнтках была неаднолькавай, залежала яна і ад заможнасці самой сялянскай гаспадаркі. Напрыклад, у сярэдзіне XVI стагоддзя у маёнтку Ляды Наваградскага паветы на 54 дымы прыходзілася 60 валоў і 16 коней, у маёнтку Глыбокае Ашмянскага павета – на 60 дымаў – 58 валоў і 31 конь, у маёнтку Радашковічы Менскага павета на 142 дыма прыходзіліся 174 валы і 151 конь. Як сведчаць гістарычныя крыніцы, у сярэднім на дым (гаспадарку) прыходзілася па 0,5 – 1,7 вала і па 0,3 – 1,2 каня. Гэта азначае, што як правіла у сялянскіх гаспадарках была цяглавая сіла, але была і частка бядняцкіх наспадарак, дзе не было ні каня, ні вала.

Нагадаем, што сваімі прыладамі працы і з сваім канём ці валом сяляне апрацоўвалі не толькі свае надзелы, але і працавалі на паншчыне, на гаспадарскай зямлі.

Асноўную ролю ў сялянскай гаспадарцы адыгрывала **раслінаводства**. Вырошчвалі жыта, авёс, грэчку, ячмень, проса, а таксама бабовыя і тэнічныя культуры. Ураджаўнасць асноўных зерневых культур была неўстойлівай, у значнай ступені залежала ад прыродных ўмоў, неўраджаі здараліся часта. Але нават і ў самыя ураджайныя гады з гектара збіралі прыкладна толькі 4 цэнтнера збожжа, што адпавядала ураджайнасці каля “сам-3”. На сваіх прысядзібных агародах сяляне вырошчвалі, як і раней, капусту, моркву, буракі, рэдзьку, рэпу, цыбулю, часнок і іншыя культуры.

Развівалася і **жывёлагадоўля**, якая была накіравана на вытворчасць прадуктаў харчавання для панскага маёнтка (значная частка яе прадукцыі – мяса, скуры здавалася ў якасці даніны), і сялянскай сямы. Жывёлагадоўля была і адзінай крыніцай атрымання ўгнаенняў для раслінаводства і агародніцтва. У гаспадарках сялян утрымліваліся коні, каровы, свінні, козы, авечкі. З хатняй птышкі трымалі курэй, гусей, качак. Значная частка іх, а таксама яек, пастаўлялася ў якасці даніны на панскі двор. Напрыклад, з кожнай валокі зямлі як цягля, так і асадныя сяляне павінны былі ў выглядзе дзякла пастаўляць па 1 гусю, 2 куры, 20 яек.

Наяўнасць хатняй жывёлы ў розных гаспадарках была неаднолькавай. У некаторых заможных сялянскіх гаспадарках было да 6-ці кароў, 10-ці авечак, па 6-7 коз і свіней. Але ў большасці гаспадарак, як правіла, было па 1-2 карове, па 2-4 свінні, авечкі, 5-6 курэй. Разам з тым, былі былі гаспадаркі, дзе наогул не было хатняў жывёлы і птушкі.

Дадатковымі заняткамі заняткамі сялян у вольны ад земляробства час з’яўляліся бортніцтва, рыболёўства, лясныя промыслы. Бортніцтва (догляд пчол, збор мёду і воску) было распаўсюджана амаль па ўсёй тэрыторыі Беларусі. Аб гэтым сведчыць тое, што паўсюдна ў складзе павіннасцяў усіх катэгорый сялян была і даніна мёдам. Паступова бортніцтва нават выдзяляецца для некаторых сялян у асобны занятак. З воску выраблялі свечы, воск і мёд былі каштоўным таварам і на рынку.

Таксама асобным заняткам у панскіх маёнтках, дзе былі каштоўныя рыбныя ўгоддзі (“ловы”, “тоні”, “езы”), для некаторых сялян становіцца развядзенне і лоў рыбы. З’яўляюцца такія катэгорыі, як “пруднікі” і рыбаловы. Астатнія сяляне маглі ў панскіх маёнтках лавіць рыбу толькі за плату і ў абмежаванай колькасці. Нават за карыстанне рыбнымі ўгоддзямі, якія не ўвазілі непасрэдна ў склад панскай гаспадаркі, сяляне павінны былі ўносіць спецыяльныя плацяжы сваім феодалам ці дзяржаве.

Такія ж правы мелі сяляне і пры паляванні на дзікую жывёлу. Найбольш каштоўныя паляўнічыя ўгоддзі знаходзіліся ў непасрэдным уладанні феодалаў, у якіх былі сяляне-служы, што займаліся доглядам і арганізацыяй паляванням на жывёлу – асочнікі, баброўнікі, сакольнічы, стральцы і інш. Сяляне за плату маглі здабываць у панскіх лясках толькі, у асноўным,

дробных живёл. Калі ж ім даводзілася злавіць ці забіць каштоўнага звера, то яго скуру яны павінны былі аддаць пану. Высокімі былі штрафы за браканьерства.

Сялянская гаспадарка, якая ў тыя часы мела ў асноўным, натуральны характар, сама забяспечвала сваі патрэбы ў рэчах бытавога і хатняга ўжытку. Сваімі сіламі сяляне будавалі жылыя і гаспадарчыя пабудовы, выраблялі шмат якія прылады працы, адзенне, абутак, посуд і іншыя прадметы побыту. У сялян меліся навыкі традыцыйных сялянскіх рамёстваў, звязаных з ручной апрацоўкай прадукцыі раслінаводства (ткацтва, прядзенне), жывёлагадоўлі (апрацоўка скуры, мылаварэнне і інш.), а таксама драўніны (плотніцтва), гліны (ганчарства).

Разам з тым, некаторая частка сялян, не парываючы з вядзеннем сельскай гаспадаркі, пераўтвараецца сельскіх рамеснікаў, для якіх заняткаў рамяством становіцца галоўным, асноўным. Таму феодалы прымушалі іх у якасці павіннасці (замест працы на зямлі ці ў якасці даніны) вырабляць на панскія патрэбы разнастайныя рэчы з дрэва (бароны, бочкі, калёсы, сані і інш.), з гліны (посуд, цэгла і інш.), ільну і воўны (адзенне, палатно, сукно і інш.), са скур (абутак, адзенне, футра і інш.), з жалеза (косы, сяргы, сякеры і інш.). Частка такіх рэчаў сельскімі рамеснікамі збывалася ці адменьвалася сярод аднавяскоўцаў ці на бліжэйшых рынках.

Такім чынам, **сялянская** гаспадарка Беларусі ў XIV – XVI стагоддзях існавала і развівалася як шматгаліновая, якая забяспечвала ў першаю чаргу патрэбы феодалаў і дзяржавы, але таксама і існаванне самаго сялянства. Менавіта сяляне сваёй працай стваралі асноўны эканамічны патэнцыял дзяржавы, з’яўляліся асноўнай вытворчай сілай у ВКЛ.

Сацыяльна-эканамічнай асновай феадальнага грамадства была гаспадарка землеўласніка — феодалаў. На працягу XIV – XV стагоддзяў у ёй пад уплывам сацыяльна-эканамічных і палітычных фактараў адбываліся пэўныя змены.

Уласная гаспадарка феодалаў з пачатку свайго з’яўлення была арыентавана на забяспячэнне ўласных патрэб ў сельскагаспадарчай прадукцыі. Адміністрацыйна-гаспадарчым цэнтрам маёнткаў былі “**двары**”, якія ўключалі жылёвыя і гаспадарчыя пабудовы феодала, некаторую частку вораўнай зямлі, а таксама сады, агароды, паркі. Сельскагаспадарчая прадукцыя выраблялася ў адносна невялікіх памерах, неабходных для забяспячэння уласных, асабістых патрэб феодала працай “челяді невольнай” (рабоў, якія не мелі уласнай гаспадаркі і асабіста належалі гаспадару). Феодал атрымліваў таксама даніну з сялянскіх гаспадарак, якія былі асабіста свабоднымі, але знаходзіліся на яго землях. Такі натуральны характар панскай гаспадаркі быў асноўным да сярэдзіны XV стагоддзя на ўсёй тэрыторыі ВКЛ.

У канцы XV – пачатку XVI стагоддзя змяняецца сітуацыя на знешнім і унутраным рынку. У гэты перыяд значна ўзрастае попыт на збожжа і іншую

сельскагаспадарчую прадукцыю ў краінах Заходняй Еўропы і на ўнутарынным рынку ВКЛ у сувязі з ростам гарадскога насельніцтва.

У такіх спрыяльных для феадалаў ВКЛ умовах пачынаецца перабудова арганізацыі іх гаспадарак. Для павялічэння даходнасці сваіх маёнткаў яны пачынаюць **пашыраць вытворчасць прадукцыі** з мэтай збыта яе на рынку і атрымання грошай. Гэты працэс выявіўся ў пашырэнні ворыва (пахатнай зямлі) непасрэдна ў гаспадарцы феадала, пашырэнні старых і стварэнні новых двароў. З сярэдзіны XVI стагоддзя такія феадальныя гаспадаркі, арыентаваныя на вытворчасць прадукцыі, пачалі ўсё часцей называць **фальваркамі** (польскі і ням. тэрмін – хутар, аднак Фальварак абазначае не назву пасельшча, а форму арганізацыі гаспадаркі).

Фальварак ўяўляў сабою новую форму арганізацыі феадальнай гаспадаркі, заснаванай на працы паднявольных сялян і арыентаваную на вытворчасць збожжа на продаж, г.зн. мела ужо не натуральны, а таварны характар. Асноўнай вытворчай сілай ў фальварку была праца ужо не челядзі, а больш шырокага кола паднявольнага сялянства.

У склад **фальварка** ўваходзілі панскі двор (сядзіба, месца пастаяннага жыхарства феадала) з жылымі і гаспадарчымі пабудовамі, вораўныя землі, агароды, сенажаці, выганы. Умалъ ва ўсіх фальварках гадавалі свойскую жывёлу і птушку. У некаторых фальварках былі таксама сады, млыны, кузні, цагельні, пякарні, бровары. Арганізоўваліся фальваркі як на прыватных землях феадалаў, а таксама на дзяржаўных і царкоўных землях. На тэрыторыі буйных землеўладанняў (маёнткаў) магло быць некалькі фальваркаў. Плошчы фальваркаў у большасці выпадкаў складалі некалькі дзесяткаў гектараў, але у буйных феадалаў яны маглі перавышаць і 100 гектараў.

Фальваркі з'яўляліся шматгаліновымі гаспадаркамі. Пераважнае месца аддавалася вытворчасці збожжа, асабліва жыта. Важнай галіной было жывёлагадоўля, асабліва конегадоўля. Утрымліваліся таксама каровы, авечкі, свінні, валы, хатняя птушка. Гаспадарка вялася таксама па рыбных, паляўнічых, борцевых і інш. угоддзях.

Да сярэдзіны XVI стагоддзя фальваркі сталі пануючай формай арганізацыі ўласнай гаспадаркі феадалаў на тэрыторыі беларускіх зямель на яе цэнтральнай і заходняй частцы. (прыблізна на захад ад лініі Пінск-Слуцк-Менск-Полацк).

Перабудова феадальнай гаспадаркі, рост яе вытворчасці прадукцыі на продаж, патрабавалі карэнных змен ў адносінах да сялянства. Неабходна было прыцягненне як мага большай колькасці сялян **непасрэдна да працы** на гаспадарскай зямлі. Не выпадкова, што менавіта на гэты час прыпадае канчатковае запрыгоньванне сялянства.

Новая форма арганізацыі вытворчасці ў гаспадарках феадала патрабавала прыстасавання да яе патрэб усёй арганізацыі працы на зямлі. Таму у сярэдзіне XVI стагоддзя можна казаць **аб аграрнай рэформе ў ВКЛ**.

Яе састаўнымі часткамі былі – увядзенне паншчыны, а таксама удасканаленне сістэмы землекарыстання сялянства (т.зв. “валочная памера”).

З пашырэнне непасрэднай вытворчасці ў панскім фальварку узнікла патрэба у непасрэднай працы залежных сялян на панскай зямлі. Таму замест даніны у прыватнаўласніцкіх уладаннях феадалаў уводзіцца **паншчына** – абавязковая праца сялян на зямлі феадала як плата за карыстанне гаспадарскай зямлёй, на якой сяляне жлі і вялі сваю гаспадаркую. Паншчына складала **2 дні на тыдзень – 102 дні ў год** сяляне павінны былі хадзіць на працу ў фальварак. Сяляне павінны былі працаваць у фальварках ад усходу да заходу сонца. За адсутнасць на працы сяляне строга караліся: за першы дзень штраф складаў адзін грош (дзень працы селяніна на паншчыне у сярэднім ацэваўся у 0,5 гроша, гусь каштаваў 1,5 грошаў), за другі дзень забіралі барана, а за трэці – білі бізуном.

Такім чынам склалася т.зв. **фальваркава-паншчыная** сістэма, якая стала галоўнай у вытворчых адносінах.

Асадныя сяляне (што жылі і працавалі на дзяржаўных землях) замест паншчыны павінны былі плаціць грашовую плату.

Аграрная рэформа сярэдзіны XVI стагоддзя уніфікавала сістэму абкладання сялян павіннасцямі праз увядзенне агульнай для усіх гаспадарак і рэгіёнаў ВКЛ адзінкі па плошчы зямлі – **валокі**, якая бралася для разліку памеру павіннасцяў з сялян.

Валока – асноўная зямельная мера і адзінка абкладання сялян павіннасцямі, мела размер у 21,3 га. (ці 30 “моргоў”, альбо 9000 “прутоў” па іншых адзінках вымярэння плошчы, што існавалі ў той час). Валокі павінны былі складацца з 3-х палёў, што адпавядала трохпольнай сістэме, у залежнасці ад якасці зямлі падзяляліся на добрыя, сярэднія, кепскія і велькі кепскія, ад чаго залежылі памеры чыншу.

Валочная памера, (прыняцце валокі за адзінку вымярэння зямельнай плошчы, якой карысталіся сяляне, і разліку іх павіннасцяў) была ўведзена “**Уставай на валокі**” **1557 года**. З пачатку яна была уведзена толькі на гаспадарскіх (вялікакняжацкіх) уладаннях, а потым знаходзіла сваё ужыванне (хаця і не з’яўлялася абавязковай) і ў прыватнаўласніцкіх фальварках.

Яе ажыццяўленне выклікала супярэчлівае стаўленне сялянства, па рознаму ацэньваецца гісторыкамі. З аднаго боку, увядзенен валочнай памеры стварыла роўныя умовы для атрымання надзелу і адбывання павіннасцяў, памеры якіх былі адзінымі ва усіх гаспадарках, аднолькавымі для усіх сялян. Павіннасці сялян былі замацаваны на дзяржаўным узроўні, але маглі змяняцца асобнымі феадаламі ў бок павялічэння.

З другога боку, сялянства апынулася у больш цяжкім становішчы, бо калі раней павіннасці выконваліся з разліку аднаго сялянскага дыма, (гаспадаркі), незалежна ад колькасці зямлі, то зараз памеры павіннасцяў дыферэнцыраваліся ў залежнасці ад наяўнай зямлі, якой карысталася сялянская гаспадарка. Гэта быў новы крок у працэсе далейшага ўзмацнення феадальнай эксплуатацыі сялянства.

Для эканамічнага стану дзяржавы і феадалаў пераход да валочнай памеры быў безумоўна карысным, ён значна павялічыў іх даходы. Па

няпоўным данным, толькі на гаспадарскіх уладаннях у выніку перахода на валочную памеру даходы павялічыліся у 4 разы.

Сялянскія гаспадаркі не заўсёды мелі ў сваім карыстанні землі ў памеры валокі. Як правіла, сяляне бралі ці мелі ў карыстанні зямлі ў памеры толькі па паўвалоці (0,5 валокі). На плошчы адной валокі, у большасці выпадкаў, вялі гаспадарку дзве сялянскія семы, як правіла сваякоў. Невялікія участкі зямлі па 3 моргі (0,1 валокі) часта перадаваліся невольнай челядзі, якая становілася агароднікамі.

Валока, з улікам якасці зямлі, была ўзята за адзінку разліку павіннасцей, што неслі цяглыя і асадныя сяляне. Больш падрабязна з іх зместам можна пазнаёміцца у 2-м томе “Гісторыі Беларусі” пад рэд. М.П. Касцюка, дзе на стар 304 – 305 і 308 – 309 прыведзены табліцы аб відах і нормах павіннасцей з цяглых і асадных валок, а таксама з прыкладамі па асобных маёнтках некаторых феодалаў.

Разам з тым, патрэбна ўлічваць, што валочная сістэма ў другой палове XVI стагоддзя была здзейснена толькі на дзяржаўных (гаспадарскіх) землях і толькі ў некаторай частцы маёнткаў свецкіх і духоўных феодалаў, у асноўным у паўночна-заходняй частцы Беларусі, дзе ўкаранялася фальваркава-паншчыная сістэма гаспадарання. У многіх жа маёнтках, якія заставаліся па-ранейшаму натуральнымі гаспадаркамі, і надалей існавала ранейшая сістэма землекарыстання і абкладання сялянства.

2. Формы феадальнай залежнасці.

Сялянства было асноўнай масай насельніцтва і асноўным вытворцам у ВКЛ. Сялянства было разнастайным па сваяму сацыяльнаму статусу, роду заняткаў і ступені асабістай і эканамічнай залежнасці.

Ва ўмовах феадальнага грамадства агульным для ўсяго саслоўя сялян была залежнае становішча, аднак і тут былі сваі асаблівасці.

Сяляне па сваё прыналежнасці падзяляліся на **дзяржаўныя** (гаспадарскія), **шляхецкія** (княжацкія, панскія, баярскія), **духоўныя** (царкоўныя альбо касцельныя). Зразумела, што такі падзел склаўся ў залежнасці ад таго, каму належала, хто з’яўляўся ўладальнікам той зямлі, на якой жыло і працавала сялянства.

Вызначаліся і асобныя катэгорыі сялян па той ці іншай **павіннасці**, якую яны неслі – даннінкі (плацілі даніну),

цяглыя (выконвалі працу у гаспадарскім маёнтку),
чыншавікі (плацілі грашовы аброк).

Па ступені асабістай залежнасці сяляне падзяляліся на

- **вольныя**, асабіста яшчэ свабодныя, т.зв. “**людзі похожыя**”;
- “**людзі непохожыя**”, якія страцілі права перахода ад аднаго феодала да іншага, былі ўжо запрыгоненымі, асабіста залежнымі.
- “**челядь невольная**”, па сваяму становішчу фактычна рабы, якія не мелі сваёй гаспадаркі.

Сваеасаблівасць становішча сялянства ў перыяд феадальных адносін заключалася ў тым, што сялянства, яхоць і было асноўным вытворцам у

сельскай гаспадарцы, між тым не мела зямлі ва уласнасці, а было толькі яе карыстальнікам. **Зямля належала дзяржаве, свецкім і царкоўным феадалам.** Кожная сялянская гаспадарка карысталася зямлёй, якой сялян надзялялі феодальны-уласнікі зямлі. Гэта было неабходнай і істотнай рысай сістэмы феадальных адносін і абумовіла павіннасны характар сялянскага землекарыстання.

За карыстанне зямлёй сяляне павінны былі выконваць на карысць зямельных уласнікаў разнастайныя **павіннасці**. Гэта была фактычна зямельная рэнта. (рэнта – **плата за арэнду**, карыстанне). Яна мелы тры тыпа – прадуктовая, атрабочная і грашовая.(плата прадуктамі, працай ці грашыма).

Прыкладна да канца XV стагоддзя, да з'яўлення фальваркавай шляхецкай гаспадаркі, пераважнай формай рэнты сялян была **даніна**. У складзе даніны былі прадукты сялянскай вытворчасці, што пастаўляліся гаспадару: збожжа, сена, лён, гусі, куры, яйкі, футра, мёд, воск і некаторыя іншыя прадукты. Асноўнай адзінкай абкладання данінай служыла сялянская гаспадарка, “дым”, хаця адказнасць за выкананне даніны была агульная, яе неслі калектывы ўсе жыхары сяла.

У розных рэгіёнах і маёнтках феадалаў памеры і формы даніны былі неаднолькавыя, нормы даніны вызначаў сам феадал. Існавалі нават тры групы даннікаў: 1.-“людзі данныя” (пастаўлялі прадукты ці плацілі грошы). 2. – “людзі прыгонныя” (акрамя даніны “прыганяліся” на выкананне некаторых відаў работ у панскай гаспадарцы – касіць сена, лавіць рыбу, будаваць двор і інш.). 3. – “дольнікі” (павінны былі аддаваць даніну у выглядзе чацвёртай часткі (доля) ураджаю сваёй гаспадаркі).

З сярэдзіны XV стагоддзя, па меры развіцця грашова-таварных адносін і арганізацыі фальваркаў даніна пачынае выцясяцца **адрабочнай** (паншчына) і **грашовай** (чынш) формамі рэнты.

Сяляне пачынаюць усё больш прыцягвацца да выканання вытворчых работ у панскай гаспадарцы, менавіта **праца** становіцца асноўнай платой за карыстанне зямлёй. Сяляне ў выглядзе паншчыны (працы на пана) выконвалі самыя разнастайныя сельскагаспадарчыя работы ў фальварку – аралі і баранавалі зямлю, праводзілі сяўбу, касьбу, жніво, малацьбу і інш. Выкарыстоўвалі яны для гэтых работ сваіх коней і свой сельскагаспадарчы інвентар – саху, сярпы, касу і інш.

З сярэдзіны XVI стагоддзя пашыраецца выкарыстанне грашовай рэнты – **чыншу**. Галоўнай павіннасцю сялян у дзяржаўных маёнтках і маёнтках магнатаў, буйных феадалаў становіцца плата грашыма.

Але і да канца XVI стагоддзя, разам з развіццём і пашырэннем паншчыны і чыншу, захоўвалася і прадуктовая рэнта – даніна.

Увядзенне паншчыны і нават перавод на чынш не адмяніла іншых павіннасцяў сялян. Асноўнымі з іх былі – чынш (грашовыя выплаты), дзякла (абавязковыя пастаўкі натуральных прадуктаў – дзякла аўсом, сенам, гусямі, курамі, яйкамі, баранамі і інш.). Акрая таго сяляне павінны былі выконваць і

шэраг дадатковых павіннасцей: касіць фальварачныя сенажацці, перавозіць розныя грузы, будаваць і рамантаваць масты, хадзіць на варту панскіх двароў і інш. Прыцягваліся сяляне і да працы на іншых работах у залік пагашэння часткі плацяжоў, чыншу. (Напрыклад, праца работніка з канём і возам на будаўніцтве замка ацэньвалася усяго ў 2 грошы за тыдзень працы).

Такім чынам, у сярэдзіне XVI стагоддзя на Беларусі існавала **змешаная рента**, у структуры якой мелі месца як традыцыйныя форма (даніна), так і новыя – паншчына і чынш.

Акрамя пералічаных катэгорый сялянства ў панскіх гаспадарках, асабліва пакуль яны мелі натуральны характар, была даволі значнай катэгорыя **сялян-слуг**. Яны выконвалі работы, якія патрабавалі спецыяльных навыкаў. У склад сялян-слуг уваходзілі конюхі (займаліся доглядам коней), рамеснікі (бондары, ганчары, кавалі інш.), а таксама сяляне, што займаліся пэўнымі промысламі – баброўнікі, бортнікі, рыбаловы і інш. Частка сялян з’яўлялася дваровай прыслугай, выконвала ніжэйшыя адміністрацыйна-гаспадарчыя функцыі (сотнікі, старцы), з’яўлялася вайсковымі слугамі феодала (панцарныя слугі). Паступова гэтая катэгорыя сялян скарачалася, яны пераводзіліся ў разряд цяглых і асадных людзей.

Найбольш бяспраўнай часткай феадальна залежных людзей была **“челядзь нявольная”**. Гэта катэгорыя фарміравалася ў выніку з’яднення сялян, якія былі не ў стане выплачваць падаткі, у выніку голада і іншых бедстваў, за кошт палонных, што захопліваліся пад час войнаў і інш. Челядзь невольная знаходзілася асабіста ў поўнай уласнасці феодала, якія маглі прадаваць і купляць такіх людзей. Але па меры развіцця гаспадаркі, запрыгоньвання асноўнай масы сялянства, стала эканамічна не выгадна феадалам трымаць челядь, яна надзялялася невялікімі надзелямі зямлі, пераўтваралася ў прыгонных сялян-агароднікаў.

З сярэдзіны XV стагоддзя узмацняецца працэс замацавання сялян за яго гаспадаром, абмяжаванне магчымасці сялян пакінуць панскую гаспадарку. Гэты працэс атрымаў назву **запрыгоньванне сялянства**, які павінен быў стаць галоўным сродкам пазаканамічнага прымусу сялянства да ўсё больш працяглай працы на феадалаў. Феадальная дзяржава была зацікаўлена ў скарачэнні колькасці “людзей-пахожых”, свабодных сялян, якія маглі пры выкананні пэўных умоў перайсці ад аднаго феодала да другога.

Прачынаючы з другой паловы XV стагоддзя фарміруецца і заканадаўча афармляецца сістэма юрыдычных нормаў, якія замацавалі права уласнасці феодала не толькі на зямлю, але і на сялян, пераўтварэння свабодных катэгорый сялян ў прыгонных.

Адным з асноўных прынцыпаў, які павінен быў пазбавіць пахожых людзей волі змяніць свайго гаспадара, быў абраны прынцып **даўнасці**. З пачатку ён датычыўся 10-ці гадовага тэрміну пошуку збеглых сялян, якія павінны былі вяртацца ранейшаму феадалу. У далейшым прынцып даўнасці стаў трактавацца як 10-ці гадовы тэрмін пражывання селяніна у аднім

маёнтку, пасля якога ён страчваў права перахода. (калі пражыў 10 год, то не меў права пакідаць феадала).

Такія нормы феадальнага права былі сфармуляваны ў **Статутах ВКЛ 1529 і 1566 гадоў** і канчаткова замацаваны ў **Статуце 1588 года**. Хаця ў Статуце і была захавана норма аб тым, што і пасля 10-ці год пражывання селянін мог пайсці ад свайго пана, але яна была абстаўлена такімі ўмовамі (выплата значнага выкупу, аплата усіх даўгоў і пазык і інш), што рабіла гэта нерэальным.

Такім чынам, у другой палове XVI стагоддзя адбылося канчатковае замацаванне асноўнай часткі сялянства за феадаламі, у выніку чаго сфарміравалася адзінае саслоўе – **прыгоннае сялянства**.

3. Гарады і мястэчкі. Магдэбургскае права.

З канца XVI стагоддзя ў ВКЛ з’яўляецца т.зв. **Магдэбургскае права**. Гэтая **сістэма феадальнага гарадскога права** ўзнікла ў XIII стагоддзі ў нямецкім горадзе Магдэбургу і паступова атрымала распаўсюджанне ў гарадах Усходняй Германіі, Цэнтральнай і Усходняй Еўропы. Магдэбургскае права вызначала становішча мяшчан, давала гарадам самакіраванне, судовы імунітэт, падатковыя льготы, устанаўлівала парадак выбару і функцыі гарадской улады. Рашэнне аб увядзенні Магдэбургскага права ў тым ці іншым горадзе прымаў Вялікі князь ВКЛ, а ў прыватнаўласніцкіх гарадах – іх уладальнікі, што падцвярджалася адпаведнымі дакументамі – “Граматамі на магдэбургскае права.”

Першымі беларускімі гарадамі, што атрымалі Магдэбургскае права былі:

Вільня – 1387 г., – **Брэст** – 1390 г., – **Гародня** – 1391 г. (непоўнае) і 1496г. поўнае, – **Слуцк** – 1441 г., – **Полацк** – 1498 г., – **Менск** – 1499 г. **Навагрудак** – 1511 г., **Магілёў** – 1577 г..

На працягу XV – XVII стагоддзяў Магдэбургскае права атрымалі ўсе беларускія гарады (як дзяржаўныя, так і прыватнаўласніцкія) і некаторыя мястэчкі. Але ў кожным выпадку былі свае асаблівасці прымянення магдэбургскага права, яно спалучалася з мясцовымі традыцыямі, звычайным гарадскім правам. Грамата на Магдэбургскае права давала гораду і ўласны гэрб. Нормы Магдэбургскага права былі замацаваны і ў Статутах ВКЛ.

Набыццё Магдэбургскага права значна паўплывала на стан гарадскога насельніцтва, зрабіла гарадское жыццё больш прывабным. Але заўважым, што нормы Магдэбургскага права распаўсюджваліся далёка не на ўсіх жыхароў гарадоў, а толькі на тых, якія былі асабіста свабоднымі. Магдэбургскае права не вызваляла гарады ад іх залежнасці ад дзяржавы ці ўладальніка, а датычылася толькі арганізацыі гарадскога жыцця, рэгламентацыі праў і абавязкаў іх жыхароў.

Гарады, якія атрымалі Магдэбургскае права, вызваляліся толькі з пад улады тэрытарыяльнай мясцовай адміністрацыі (ваявод, старостаў, дзяржаўцаў), а падпарадкоўваліся непасрэдна Вялікаму князю ці сваяму ўладальніку.

Найбольш значным у змяненні статусу гарадоў было тое, што у гарадах Магдэбурскага права ўсталёўвалася асобная гарадская ўлада самакіравання – **магістрат**. Магістрат – выбарны адміністрацыйны і судовы орган гарадскога самакіравання. Складаўся магістрат з гарадской **рады і лавы**. У яго склад уваходзілі таксама войт і пісар.

Рада займалася справамі гарадскога кіравання і суда па маёмасных і цывільных справах. Складалася рада з радцаў (ад 6 да 24 чалавек), якія абіраліся штогод агульным сходам мяшчан. Рада вызначала агульныя напрамкі развіцця гарадской гаспадаркі, усталёўвала нормы і правіла ўнутрыгарадскога жыцця, падаткі з гараджан і сачыла за выкарыстаннем іх на патрэбы горада. Клопацілася рада і аб бяспецы горада і гараджан, у яе распараджэнні былі гарадскія умацаванні, арсенал, узброенае апалчэнне (міліцыя). З ліку радцаў вылучаліся бурмістры (1 – 3 чалавекі), якія па чарзе вялі паседжанні рады і ажыццяўлялі некаторыя адміністрацыйныя функцыі па выкананню рашэнняў, прынятых радаю. (Фактычна **рада** – гарадскі **савет**, гарсавет – у сучасным разуменні, існуе і зараз як орган мясцовага самакіравання. Па-беларуску: рада сінонім слова савет)

Лава выконвала функцыі суда па крымінальных справах гараджан. (аб войтаўска-лаўніцкім судзе мы казалі, калі разглядалі судовую сістэму ВКЛ).

Цэнтральнае месца ў гарадской адміністрацыі займаў **войт**, пасада якога была ўведзена у некаторых гарадах нават раней за магдэбургскае права. Войт, як правіла, прызначаўся уладальнікам горада (дзяржавай ці феодалам), яму належала вярхоўная адміністрацыйная ўлада ў горадзе. (войт па сваім функцыям – сучасны **мэр** горада).

Такім чынам, ажыццяўленне Магдэбурскага права ў беларускіх гарадах прывяло да ўсталявання асноўным прынцыпам і форм самакіравання, якія і сёння з’яўляюцца нормамі гарадскога жыцця.

Разам з тым, ва ўмовах феадальных адносін, маёмаснай дыферэнцыяцыі гараджан, абмежаванасці права выбара ў магістрат толькі за жыхарамі, якія былі асабіста свабоднымі, і у выніку іншых абставін, магістраты часта пераўтвараліся ў орган карпаратыўнага кіравання горадам з боку заможных гараджан, купцоў, цэхмістраў і іншай мяшчанскай алігархіі.

Акрамя таго, значная частка жыхароў горада (у некаторых выпадках не менш паловы, а то і болей) не была асабіста свабоднай, а гэта значыць: – не належала да мяшчанскага саслоўя, – не мела права удзельнічаць у выбарах органаў самакіравання, – была непадўладна магістрату, – і адпаведна не магла разлічваць на абарону сваіх правоў з боку гарадскога кіравання.

4. Адміністрацыйна – тэрытарыяльны падзел Беларусі

Адміністрацыйна – тэрытарыяльны падзел Беларусі ў XIII – XIV стагоддзях заставаўся ў асноўным у старых межах, якія былі паміж асобнымі княствамі да ўтварэння ВКЛ. Але на працягу далейшых XV – XVI стагоддзяў ў тэрытарыяльным уладкаванні адбываліся пэўныя змены, адпаведныя працэсам умацавання дзяржавы і палітычнай улады.

Асноўнымі найбуйнейшымі адміністрацыйнымі ўтварэннямі з'яўляліся удзельныя **княствы**. Іх на тэрыторыі беларускіх зямель у канцы XIII стагоддзя існавала каля 20-ці. (Мы іх ужо неаднолькава называлі). Яны ўяўлялі сабой дробныя **дзяржаўныя ўтварэнні**, бо князі, што стаялі на чале іх, мелі ўсе правы суверэнных валадароў: распаражаліся ўнутранымі справамі, маглі надзяляць землямі сваіх васалаў, мелі свае ўзброеныя сілы, маглі аб'яўляць войны і падпісываць пагадненні, заключаць любыя саюзы.

Фактычна **княствы**, нават пасля ўтварэння ВКЛ, з'яўляліся **дзяржаўна-палітычнымі адзінкамі**, з якіх складалася дзяржава.

У гістарычных дакументах, акрамя назваў асобных княстваў, ужываецца таксама тэрмін "**зямля**" (напрыклад, – Полацкая зямля, Віцебская зямля і інш.). Як правіла, пад такой назвай разумеецца тэрыторыя, якія былі эканамічна, палітычна і культурна звязаны з пэўным цэнтрам княжацкай ўлады і адміністрацыйна яму падпарадкаваны.

Таму, на думку гісторыкаў, абодвы тэрміны – княства і зямля – з'яўляюцца ідэнтычнымі.

З канца XIV да першай паловы XVI стагоддзяў частка княстваў пераўтвараюцца ў наместніцтвы, ваяводства і паветы, частка раздрабілася на асобныя маёнткі.

Наместніцтва – адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка, якая утварылася пасля скасавання ўдзельных княстваў і падпарадкавання іх вялікакняжацкай уладзе. Начале наместніцтваў стаялі **намеснікі** – прадстаўнікі вялікага князя, якім належала адміністрацыйна-гаспадарчая, фінансавая і судовая ўлада на тэрыторыі былых самастойных княстваў. Канчаткова княствы былі афіцыйна скасаваны падчас адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы 1565-1566 гадоў.

У пачатку XV стагоддзя з'яўляюцца новыя адміністрацыйныя адзінкі – **ваяводства**. Яны былі ваенна-адміністрацыйнымі акругамі, ў склад якіх уваходзілі княствы і наместніцтвы. Першымі былі ўтвораны **Віленскае і Троцкае ваяводства**. У **Віленскае** ваяводства ўвайшла тэрыторыя большай часткі заходніх, цэнтральных і ўсходніх зямель Беларусі. Віленскаму ваяводзе ў вайсковых справах падпарадкоўваліся намеснік наваградскі, а таксама Слуцкае, Клецкае і Мсціслаўскае княства. У **Троцкае** ваяводства ўваходзіла значная частка заходніх і паўднёвых зямель Беларусі, Кобрынскае і Пінскае княствы, падначальваліся намеснікі берасцейскі, драгічынскі, бельскі. Астатняя тэрыторыя Беларусі ў XV стагоддзі ў склад ваяводстваў не ўваходзіла.

У пачатку XVI стагоддзя у ВКЛ былі праведзены адміністрацыйна-тэрытарыяльныя рэформы. Полацкая зямля была пераўтворана ў Полацкае ваяводства, са складу Віленскага ваяводства была вылучана Новагародскае ваяводства. У сярэдзіне XVI стагоддзя ў ВКЛ было **13 ваяводстваў**, у тым ліку акрамя ўжо названых – Берасцейскае, Мсціслаўскае, Мінскае і іншыя. У выніку далейшых змен колькасць ваяводстваў ў ВКЛ была зменшана да **9-ці**.

Адміністрацыйна-тэрытарыяльнымі адзінкамі ўнутры княстваў ў XIII – XIV стагоддзях былі **воласці**. Яны былі звязаны з сельскімі абшчынамі, на тэрыторыі якіх ажыццяўлялася кіраванне шэрагам сельскіх пасяленняў. Воласць звычайна ахоплівала 10 – 30 і больш сельскіх паселішчаў і складалася з тэрыторыі сельскіх абшчын сялян-даннікаў, якія былі яшчэ свабоднымі, працавалі на дзяржаўнай зямлі. У крыніцах перыяду ВКЛ іх паселішчы называюць сёламі.

Воласць мела двайную сістэму кіравання. З сялян для кіравання выбіраўся **соцкі** (у 15 – 16 стагоддзях – старац), які пры дапамозе **дзесяцкіх** размяркоўваў паміж сялянамі павіннасці, збіраў падаткі, выступаў пасрэднікам паміж насельніцтвам воласці і ўладай. Інтэрэсы дзяржавы ў воласці прадстаўляў намеснік – “**цівун**”. Знаходзіўся ён у валасным цэнтры, якім з’яўляўся горад ці замак. У абавязкі цівуна уваходзілі прыём падаткаў ад старца (**цівун** не меў права сам вольна ездзіць па воласці з мэтай збору падаткаў), перасылка іх дзяржаве ці ўладальніку воласці, арганізацыя будаўніцтва і рамонту замка, дарог, суд па справах, якія не падлягалі кампетэнцыі абшчыннага, копнага суда.

З канца XIV стагоддзя пачалося разбурэнне воласцей як аб’яднанняў сялян на дзяржаўнай зямлі. Асобныя сёлы (і зямля і насельніцтва) са складу воласці вялікімі князямі перадаваліся ў вотчыну (маёмасную ўласнасць) шляхце. Там узнікаюць феадальныя двары, а сяляне-даннікі пераўтвараюцца ў цяглых сялян.

У шэрагу выпадкаў воласці ўяўлялі сабой асобныя, даволі буйныя часткі княстваў, якія належалі не дзяржаве, а адной асобе, як правіла з прадстаўнікоў княжэцкіх дынастый. Адначасова пашыраліся правы цівуноў, якія маглі самі збіраць падаткі, а таксама страчвалася права сялян выбіраць старцаў.

У гістарычных дакументах, а таксама ў літаратуры сустракаецца і такая адміністрацыйна-тэрытарыяльная адзінка, як “**павет**”. Гэты тэрмін польскага паходжання пачаў ужывацца на Беларусі з XV стагоддзя як сінонім тэрміна воласць. У першай палове XVI стагоддзя пад паветам звычайна разумелі буйную воласць, цэнтрам якой быў горад або замак, што належыў дзяржаве. Часам пад паветам разумелі толькі тэрыторыю, падкантрольную намесніку – у такім выпадку павет быў сінонімам наместніцтва.

Афіцыйна статус **павета і іх межы на тэрыторыі ВКЛ** былі зацверджаны ў выніку адміністрацыйна-тэрытарыяльнай рэформы **1565 – 1566 гадоў**. Па ёй паветы ўваходзілі ў склад ваяводстваў як асноўная адміністрацыйная адзінка. Тыя ж наместніцтвы і воласці, што не атрымалі статус павета, ўваходзілі ў іх склад (склад павета) у якасці маёнткаў.

Канчаткова адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі склаўся ў выніку рэформы **1565 – 1566 гадоў**. Паводле яе на тэрыторыі Беларусі былі:

1. Берасцейскае ваяводства (у складзе Берасцейскага і Пінскага павета)
2. Віленскае ваяводства (Ашмянскі, Браслаўскі, Віленскі і Лідскі паветы)
3. Віцебскае ваяводства (Аршанскі і Віцебскі паветы)

4. Менскае ваяводства (Менскі, Рэчцкі і Мазырскі паветы)
5. Мсціслаўскае ваяводства (без паветаў)
6. Новагародскае ваяводства (Ваўкавыскі, Новагародскі і Слонімскі паветы)
7. Полацкае ваяводства (без паветаў)
8. Троцкае ваяводства (Гарадзенскі павет).

Такім чынам, тэрыторыя Беларусі з другой паловы XVI стагоддзя ўваходзіла ў склад **8 ваяводстваў** і падзялялася на **15 паветаў**. (у некаторых выданнях называецца: 6 ваяводстваў і 14 паветаў. 6 ваяводстваў чыста беларускіх, але некаторыя беларускія тэрыторыі ўваходзілі ў склад яшчэ 2-х ваяводстваў – Віленскага і Троцкага. Таму правільна казаць – тэрыторыя Беларусі ўваходзіла ў склад 8-мі ваяводстваў).

РАЗДЗЕЛ: 5 БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ Ў XVI – ПЕРШАЙ ПАЛОВЕ XVII СТ.

Тэма: 5.1. Сацыяльна-эканамічнае развіццё. Афармленне фальваркава-паншчыннай сістэмы.

1. Землеўладанне ў ВКЛ.
 2. Станаўленне фльваркава-паншчыннай сістэмы.
 3. Становішча сялянства.
 4. Сялянская гаспадарка.
 5. Урбанізацыйныя працэсы.
 6. Грамадскае і сацыяльнае жыццё гарадоў.
 7. Эканамічнае жыццё гарадоў. Гандаль і транспарт.
- 1. Землеўладанне ў ВКЛ.**

У сярэднявеччы асновай жыцця грамадства была сельская гаспадарка. Зямля была галоўнай каштоўнасцю дзяржавы і асобнага чалавека. Менавіта ад зямлі, працы на ёй залежалі дабрабыт як дзяржавы, так і кожнага члена грамадства. Усталяванне феадальных адносін у грамадстве прывяло да замацавання зямлі ў асабістую ўласнасць. Менавіта ад валодання зямлёй, вялічай зямельнай уласнасці вызначаўся сацыяльны статус чалавека. Людзі, якія валодалі зямлёй, феодальныя – з’яўляліся асноўным кіруючым класам, складалі прывілеяваную, пануючую частку грамадства. Усе астатнія, тыя, хто працаваў на чужой зямлі, знаходзіліся ў падпарадкаваным, падначальным стане, былі феадальна-залежнымі.

У ВКЛ перыяда XIV – XV стагоддзяў землеўладанне падзялялася на:

1. **дзяржаўнае**,
2. **прыватнае** (памешчыкаў, сялян, купцоў),
3. **сялянскае надзельнае** (абшчыннае, падворнае),
4. **царкоўнае**.

Развіццё феадальных адносін, эканамічнае і палітычнае ўзмацненне класа феодалаў прывялі да таго, што сялянства пазбавілася права валодаць

зямлёй, яна стала манапольнай ўласнасцю дзяржавы, свецкіх і духоўных феодалаў. У сярэдзіне XVI стагоддзя ў ВКЛ амаль 50% зямлі належала дзяржаве, 45% – прыватным уласнікам, 5% – царкве.

Буйнейшым землеўласнікам у ВКЛ быў Вялікі князь. Асоба Вялікага князя з’яўлялася не толькі вярхоўным кіраўніком дзяржавы, але і ўвасабляла сабой дзяржаву. (прынцып манархіі: дзяржава – гэта Я). Таму Вялікі князь распараджаўся шматлікімі дзяржаўнымі землямі, т.зв. “гаспадарскімі ўладаннямі”. Даходы з іх іншлі як на ўтрыманне манарха і яго двара, так і на дзяржаўныя патрэбы. У складзе непасрэдна гаспадарскіх уладанняў на тэрыторыі Беларусі былі значныя тэрыторыі, шмат гарадоў, мястэчак і вёсак.

Такое становішча, калі не было падзелу гаспадарскіх ўладанняў на асабістыя вялікага князі і дзяржаўныя, працягвалася да сярэдзіны XVI стагоддзя. Пры Жыгімонце Аўгусте пачынае выдзяляцца з гаспадарскіх уладанняў фонд **асабістых зямельных уладанняў** Вялікага князя (яго дамен), для таго каб забяспечыць матэрыяльна сваіх нашчадкаў, якія не будуць абраны на вялікакняжацкі прастол.

Фонд гаспадарскіх уладанняў скарачаўся не толькі ў выніку замацавання з яго значнай часткі зямель ва ўласнасць самага Вялікага князя, але таксама і ў выніку шматлікіх падараванняў з яго зямель з сялянамі сваім васалам за адданую службу, каталіцкай царкве.

Калі ў канцы XIV стагоддзя на землях гаспадарскага фонда пражывала каля 80% падданных (насельніцтва), а ў сярэдзіне XVI стагоддзя – толькі 30%. Пераважная большасць насельніцтва пражывала на прыватнаўласніцкіх землях.

Самым буйным прывіляваным саслоўем у ВКЛ была **шляхта**.

Тэрмін гэты мае сваю гісторыю. У ВКЛ з XIII стагоддзя аснаўная маса феодалаў, тых, хто валодаў зямлёй (акрамя князёў), называліся **баярамі**. З пачатку XV стагоддзя пад польскім уплывам у дакументах ВКЛ пачынае сустракацца і вызначэнне “шляхта” (род, парода), “баяры-шляхта”. У пачатку XVI стагоддзя пануючае, прывілеяванае саслоўе землеўласнікаў у ВКЛ і Польшчы трывала мае назву “**шляхта**.” Тэрмін “**пан**” ужываўся для вначэння спачатку тых шляхцічаў, якія займалі высокія пасады ў дзяржаўных, судовых і адміністрацыйных органах, мелі сваіх васалаў, а з другой паловы – ўсіх шляхцічаў, што мелі прыгонных сялян.

У сярэдзіне XVI стагоддзя на тэрыторыі Беларусі, насельніцтва якой складала **каля 1,8 млн.** чалавек, шляхты было прыблізна **162 тысячы** чалавек, г.зн. 9% ад усяго насельніцтва.

Шляхецкае саслоўе было неаднародным. Былі феодалы, як правіла нашчадкі былых княжацкіх дынастый, якія падпарадкоўваліся вялікаму князю (былі яго васаламі). Частка менш заможных феодалаў былі васаламі больш буйных феодалаў, князёў і паноў, знаходзіліся ў залежнасці ад іх, неслі ім службу. Іх вызначаюць як “вотчынная шляхта” – яны атрымлівалі маёнткі ад сваіх гаспадароў (сеньёраў), неслі ваенную службу ў складзе іх ваенных атрадаў.

Сацыяльны статус шляхты вызначаўся не столькі паходжаннем і вызнаннем, колькі вялічыной зямельнай уласнасці. Існуюць розныя падлікі колькасці зямлі, што знаходзілася ў валоданні шляхты ВКЛ. Паказчыкам заможнасці была і наяўнасць прыгонна залежных сялян, сялянскіх гаспадарак, т.зв. “дымоў”.

У асяроддзі шляхты выразна існаваў падзел на 5 ці нават 6 катэгорый. Па вялічыне зямельнай ўласнасці і наяўнасці залежных сялян выдзяляюцца:– найдрабнейшая шляхта, якая нават не мелі ні зямлі, ні сялян (фактычна не з’яўляліся феадаламі), ці мела 1-3 сялянскія гаспадаркі;– дробная шляхта;– сярэдняя;– буйная шляхта (мелі некалькі соцен прыгодных сялянскіх гаспадарак);– найбуйнейшыя феадалы, т.зв. магнаты (мелі па некалькі тысяч сялянскіх гаспадарак). Да апошніх у сярэдзіне XVI стагоддзя на беларускіх землях адносіліся крыху больш за 30 фамілій, сярод іх князі Астрожскія, Вішнявецкі, Гальшанскі, а таксама Радзівілы, Сапегі, Хадкевічы.

Але большаю частку ў ВКЛ па велічыне сваёй зямельнай уласнасці складалі найдрабнейшыя і дробныя феадалы.

Тым не менш, менавіта шляхта была пануючым класам, прывілеяваным саслоўем, якое мела выключнае права валодаць зямлёй. Мы ўжо казалі, што прыватнаўласніцкай (належалі феадалам, шляхце) было каля 45% усей зямлі ВКЛ. Землеўладанні шляхты павялічвалася за кошт перадачы гаспадаром, вялікім князем землі з дзяржаўнага фонда ў прыватную ўласнасць.

Акрамя зямельнай ўласнасці свецкіх феадалаў (шляхты) у ВКЛ існавала ўласнасць на зямлю **духоўных феадалаў** – праваслаўных і каталіцкіх духоўных устаноў.

У XV – XVI стагоддзях захавалі і некалькі павячылі свае ўладанні ў выніку пажалавання зямель вялікім князем ўстановы праваслаўнай царквы – епіскапства, царквы, манастыры. Асноўныя царкоўныя маёнткі праваслаўнай царквы былі размешчаны ў тых паветах ВКЛ, дзе пераважала праваслаўнае насельніцтва. Царква атрымлівала землі і залежных сялян і ад мясцовых князёў і паноў у выглядзе ахвяраванняў і падараванняў.

З канца XIV стагоддзя, у выніку дзяржаўнай палітыкі па насаджэнню і распаўсюджанню каталіцызма на землях ВКЛ, хуткімі тэмпамі павялічвалася маёмасць **каталіцкай царквы**. Яна пашыралася ў выніку пажалавання вялікім князем з дзяржаўнага фонду каталіцкім установам – біскупствам, касцёлам, кляштарам зямлі з сялянамі. Уласнікамі зямельных надзелаў былі і каталіцкія ордэны, перш за ўсё езуіцкі, які атрымліваў значную матэрыяльную падтрымку з боку дзяржавы і магнатаў.

У выніку гэтага да сярэдзіны XVI стагоддзя каталіцкая царква стала аднім з буйнейшых феадалаў ВКЛ. Ёй належалі значная частка сялянскіх гаспадарак (толькі Віленскаму біскупству належала больш за 11,5 тысяч сялянскіх дымоў) і зямель валасцей па усёй тэрыторыі ВКЛ.

2. Станаўленне фальваркава-панчшыннай сістэмы.

Утварэнне і станаўленне моцнай цэнтралізаванай дзяржавы - Вялікага Княства Літоўскага, у склад якога ўвайшлі і беларускія землі, аказала

станоўчы ўплыў на развіццё эканомікі Беларусі. У XIII - першай палове XV ст. на беларускіх землях працягваўся працэс фарміравання і ўсталявання феадальных адносін. Сацыяльна-эканамічнай асновай феадальнага грамадства з'яўлялася сельская гаспадарка. Разам з тым менавіта ў гэты час пачынае ўсё больш шырока развівацца таварная вытворчасць, рамяство, гандаль, што знайшло сваё адлюстраванне ў развіцці ўнутранага рынку і ва ўмацаванні гарадской гаспадаркі.

Вярхоўным уласнікам усёй зямлі ў ВКЛ у азначаны час з'яўляўся вялікі князь (гаспадар). Да сярэдзіны XV ст. у яго асабістую ўласнасць уваходзілі не толькі спадчыныя, але і дзяржаўныя землі, якія складалі так званы дамен, што ў сярэдзіне XVI ст. займаў амаль палову тэрыторыі дзяржавы. Гаспадарскія ўладанні не толькі ўяўлялі сабой ворыўныя зямлі, але ўключалі іншыя сельскагаспадарчыя, а таксама лясныя ўгоддзі (гаспадарскія лясы і пушчы), дзе адбывалася нарыхтоўка драўніны, вытворчасць попелу, вугалю і інш.

За права палявання ў пушчах плацілася спецыяльная даніна. Мясцовае насельніцтва мела права паляваць і займацца рыбнай лоўляй у гаспадарскіх уладаннях толькі ў спецыяльна вызначаных месцах, названых у дакументах як "уступы" ці "ўваходы". У склад дзяржаўных уладанняў ўключаліся таксама гарады і мястэчкі, што размяшчаліся на землях дамена. Некаторыя з іх былі буйнымі гандлёва-прамысловымі паселішчамі, жыхары якіх жылі выключна ці пераважна з гандлю і рамяства (Вільня, Берасце, Наваградак, Менск, Полацк, Віцебск). Насельніцтва іншых гарадскіх паселішчаў часта займалася рамяством і гандлем у якасці дадатку да земляробства. Асноўныя прыбыткі з гаспадарскіх уладанняў ішлі ў дзяржаўны скарб, на патрэбы войска, утрыманне адміністрацыі і вялікакняскага двара. Натуральна, што развіццё гаспадаркі на дзяржаўных землях аказвала значны, а часта і рашаючы ўплыў на агульнаэканамічны стан краіны.

Акрамя таго, развівалася гаспадарка і ва ўладаннях свецкіх і духоўных феадалаў Беларусі. Гэтыя ўладанні пастаянна пашыраліся і ў асноўным за кошт дзяржаўных зямель. Справа ў тым, што дамен з часоў утварэння ВКЛ стаў фундаментам для ўзнагароджвання вялікім князем феадалаў, якія мелі асабістыя заслугі перад дзяржавай ці гаспадаром. Гэтыя раздачы станавіліся з кожным годам усё больш значнымі, дастаткова вялікая колькасць зямлі з дзяржаўнага фонду пераходзіла ў сферу прыватнага землеўладання. На думку Б. Грэкава, у XIII-XV ст. "на гэтых землях новыя землеўласнікі не мелі магчымасці і патрэбы заводзіць сваю гаспадарку, а задавальваліся аброкам з сялян".

Толькі прыблізна з сярэдзіны XV ст. становішча стала мяняцца, і ў ВКЛ з'явіліся першыя **феадальныя гаспадаркі**, арыентаваныя на вытворчасць таварнай прадукцыі. Да гэтага ж часу асноўны ўпор у эканамічным развіцці краіны прыходзіўся на сялянскі двор. Сяляне, абавязаныя выплачваць феадальную рэнту ў той ці іншай форме (у асноўным даніну ці грашовую рэнту - чынш), вымушаны былі не толькі весці, але і па магчымасці

пашыраць сваю гаспадарку, выходзіць са сваёй прадукцыяй на мясцовы рынак. Таму зразумела, што менавіта сялянская гаспадарка з'яўлялася адной з асноўных частак эканомікі краіны. Гэта натуральна і таму, што пры феадалізме абсалютную большасць насельніцтва складала сялянства, якое было і асноўнай вытворчай сілай грамадства.

З канца XV ст. у Заходняй Еўропе з ростам насельніцтва, асабліва гарадскога і хуткім развіццём гаспадаркі ўзрос попыт на зерне і іншыя сельскагаспадарчыя прадукты. Вялікае княства Літоўскае, гаспадарка якога была звязана з еўрапейскай, адрэагавала адпаведна попыту суседзяў.

З мэтай атрымаць больш прадукцыі была праведзена рэарганізацыя сельскай гаспадаркі. Прычынамі рэарганізацыі былі рост попыту на зерне на міжнародным рынку; архаічная, стракатая сістэма абкладання павіннасцямі, што толькі прыблізна ўлічвала рэсурсы адзінкі падаткаабкладання; цяжкі фінансавы стан скарбу ВкЛ.

Каб павялічыць даходы з дзяржаўных зямель, вялікі князь Жыгімонт II Аўгуст ажыццяўляе ў дзяржаўных маентках рэформу, якая атрымала назву "валочная памера". Асноўны дакумент рэформы – інструкцыя "Ўставы на валокі", які датаваны 1 красавіком 1557 г. На яго падставе была праведзена суцэльная рэвізія дзяржаўных і вялікакняскіх уладанняў. У 1568 г. усе дзяржаўныя ўладанні заходняй часткі княства былі ахоплены рэформай.

Асноўныя прынцыпы рэформы:

- дакладны ўлік зямель;
- абкладанне сялян павіннасцямі прапарцыянальна занятай зямлі;
- вылучэнне адзінай пазямельнай меры – валокі;
- за карыстанне валокай вызначаліся пэўныя павіннасці.

Пад час рэформы ўся зямля ў маентку дзялілася на валокі, лепшыя з якіх адводзіліся пад вялікакняжацкія гаспадаркі – фальваркі. Астатнія раздаваліся сялянам у падворнае землекарыстанне. Суадносіны велічыні фальваркавага і сялянскага ворыва ў дзяржаўным маентку вызначаліся 1:7. Гэта значыць, апрацоўку адной фальваркавай валокі рабілі сем сялянскіх валок. Сялянская сям'я ў залежнасці ад колькасці ворыва ў той ці іншай мясцовасці, магчымасцяў апрацоўкі (колькасці рабочых рук, цяглавай жывёлы, прылад працы) атрымлівала валоку ці яе частку, з якой выконвала дакладна ўстаноўленыя павіннасці. Сялянскі надзел падзяляўся на тры часткі. Гэта забяспечвала прымусовы трохпольны севазварот, што спрыяла росту ўраджайнасці. Рэформа спрыяла распаўсюджванню перадавой агракультуры.

Валочныя надзелы падзяляліся на цяглыя (паншчынныя), асадныя (чыншавыя), вольныя (для сялян-слуг, што вызваляліся ад спецыфічных павіннасцей сялян іншых катэгорый). Цяглыя сяляне абавязваліся адпрацоўваць паншчыну два дні на тыдзень, выходзіць на гвалты і талокі. Асадныя сяляне павінны былі плаціць чынш па 30 грошаў з кожнай валокі, адбываць за год 12 талок, або плаціць за іх 12 грошаў, замест гвалтоў даваць 10 грошаў. Кошт сялянскіх павіннасцяў з валокі сярэдняй якасці глебы складаў значную суму.

Пры правядзенні рэформы не было рэгламентацыі або абмежаванняў у надзяленні сялян зямлёй. Сялянская гаспадарка магла ўзяць валоку ці яе частку. Валокa складала 30 моргаў, ці 21,36 га. Па якасці глебы валокі былі “добрыя”, “сярэдня”, “дрэнныя” і “вельмі дрэнныя”. Агульны памер павіннасцяў упершыню быў абумоўлены памерам надзелу і якасцю глебы.

Вынікі правядзення рэформы:

1. сяляне страцілі правы на зямельныя ўчасткі, якія традыцыйна лічыліся ў іх спадчынным валоданні;

2. іх палеткі ў большасці сталі меншымі – сем’і не маглі выканаць усе павіннасці, якія прызначаліся з ранейшых надзелаў;

3. асноўнымі формамі павіннасці стала паншчына на захадзе, на ўсходзе – грашовы чынш;

4. з’явіліся пустыя валокі, якія ўтварылі рэзервовы зямельны фонд;

5. павялічыліся даходы дзяржаўнага скарбу;

6. прынцыпы рэфармавання былі пераняты прыватнымі землеўладальнікамі, у першую чаргу буйнымі;

7. на захадзе і ў цэнтры Беларусі, дзе імкліва ствараліся фальваркі, сялянская абшчына была разбурана, на ўсходзе яна захавалася, але была падпарадкавана феадалам.

Правядзенне рэформы, яе тэмпы былі розныя ў тых ці іншых рэгіёнах Беларусі. У цэнтры і на захадзе памешчыцкія гаспадаркі былі цесна звязаны з рынкам, яны актыўна выкарыстоўвалі сваё права бяспрошліннага гандлю. Рэформа тут была завершана да канца XVI ст. На паўночным усходзе Беларусі, дзе ішла Лівонская вайна (1558-1583 гг.) і землі спусташаліся войскамі Івана Жахлівага, а таксама на ўсходзе, дзе Вялікае княства межавала з Маскоўскай дзяржавай, вялікі князь і феадалы не маглі ажыццяўляць пераўтварэнні так паслядоўна і актыўна, як на захадзе. Фальваркавая сістэма не стала тут пераважнай. Насельніцтва ў асноўным пераводзілася з даніны на чынш. Валочны надзел на ўсходзе шырока зацвердзіўся толькі ў першай палове XVII ст., рэформа зацягнулася больш чым на сто гадоў.

3. Становішча сялянства.

Правядзенне аграрнай рэформы і ўпарадкаванне павіннасцяў суправаджалася замацаваннем сялян за зямлёй, ператварэннем розных іх катэгорый у адзін клас-саслоўе – прыгоннае сялянства.

Прыгонны стан сялянства замацоўваўся заканадаўча на працягу некаторага часу:

Прывілей 1447 г., пацвердзіў даўняе права феадалаў на вотчынны суд, што ставіла ў значную залежнасць ад яго рашэнняў сялян.

Першы Статут ВкЛ 1529 г. адмаўляў сялянам у праве ўласнасці на зямлю. Яны страчвалі права ёю распараджацца без згоды феадала. "Уставай на валокі" (1557 г.) дзяржаўныя сяляне фактычна замацоўваліся за зямельнымі надзелямі.

Другі Статут ВкЛ 1566 г. замацоўваў 10-гадовы тэрмін пошуку беглых ці крадзеных сялян і адміністрацыйныя пакаранні супраць тых, хто іх хаваў. Забаранялася хаваць сялян у гарадах.

Трэці Статут ВкЛ (1588 г.) падоўжыў тэрмін пошуку беглых да 20 гадоў, канчаткова пазбаўляў сялян права пераходу ад феадала і залічваў у стан непахожых людзей тых, хто пражываў на зямлі феадала 10 гадоў. Тэарэтычна селянін мог адкупіцца, заплаціўшы 10 коп грошай, а таксама ўсе пазыкі і дапамогі, якія ён атрымаў ад пана, аднак выплаціць такія грошы было вельмі цяжка.

У канцы XVI – першай палове XVII ст. у ВкЛ канчаткова фактычна і юрыдычна аформілася прыгоннае права. Селянін быў пазбаўлены права свабодна распараджацца сваёй спрадвечнай маёмасцю. Селянін стаў аб'ектам залогу, куплі-продажу як з зямлёй, так і без яе. Феадал мог судзіць селяніна.

Сістэма пазямельных адносін, якая стыхійна складвалася на працягу стагоддзяў, у ходзе аграрнай рэформы другой паловы XVI – першай паловы XVII ст. была ўпарадкавана. Адзінкай падаткаабкладання стала валока зямлі. Сялянскія сем'і замацоўваліся за валокай ці яе часткай, становіліся як бы дадаткам да яе, часткай уласнасці землеўладальніка. Замест натуральнай панскай гаспадаркі ўтварылася таварная гаспадарка, арыентаваная на вытворчасць зерня для продажу. На Беларусі такая гаспадарка звалася фальваркава-паншчыннай, ад назвы панскага ці дзяржаўнага маёнтка і галоўнай формы павіннасці сялян.

4. Сялянская гаспадарка.

Эканоміка сялянскай гаспадаркі ў гэты перыяд была заснавана ў першую чаргу на **земляробстве, жывёлагадоўлі, хатнім рамястве**. Дапаможнымі заняткамі было **бортніцтва, паляванне, рыбалоўства**. Асноўнай сельскагаспадарчай культурай заставалася **жыта**. Шырока былі распаўсюджаны таксама авёс, ячмень, проса, грэчка, лён, каноплі. Вырошчваліся рэпа, агуркі, морква, буракі, цыбуля, часнок, боб, гарох і інш. [6] Разам з земляробствам развівалася і жывёлагадоўля. Як у панскіх маёнтках, так і ў гаспадарках сялян утрымліваліся коні, каровы, свінні, козы, авечкі. З хатняй птушкі разводзілі курэй, гусей, качак. Колькасць кароў, асабліва ў панскіх гаспадарках, часта перавышала патрэбы гаспадаркі ў малаку. Найбольш верагодным тлумачэннем гэтага з'яўляецца ўтрыманне іх для вытворчасці ўгнаенняў.

Асноўнай цяглавай сілай былі коні і валы. Крыніцы выразна паказваюць першасную ролю земляробства ў сельскай гаспадарцы. Жывёлагадоўля была накіравана на вытворчасць прадуктаў харчавання для панскага маёнтка ці сялянскага двара і на абслугоўванне запатрабаванняў земляробчай галіны. Бортніцтва, рыбалоўства, лясныя промыслы ў гэты час складалі дадатковы занятак для сялян і, як правіла, яны імі займаліся ў вольны ад земляробства час.

Сельскае рамяство насіла ў асноўным хатні характар. У гэты час амаль кожны сялянскі двор выступаў як самастойны вытворчы калектыў, дзе

вырабляліся ўсе неабходныя для гаспадаркі і жыцця рэчы. Выключэннем быў толькі выраб складаных прадметаў пераважна для сельскагаспадарчай вытворчасці. Таму спецыялізаванае сельскае рамяство ў гэты час прадстаўлялі ў асноўным рамёствы, што былі звязаны з вырабам прылад працы і жыццёва неабходных прадметаў: кавальскае, бондарскае, ганчарнае і інш.

5. Урбанізацыйныя працэсы.

Яшчэ да ўтварэння ВКЛ на тэрыторыі Беларусі існавала значная сетка гарадоў, якія ўтварыліся ў выніку аддзялення рамества ад сельскай гаспадаркі. Узніклі гарады на месцы былых паселішчаў, а таксама вакол замкаў, на скрыжаванні гандлёвых шляхоў, на берагах рэк і азёр. У IX – XIII стагоддзях на тэрыторыі Беларусі існавала **35 гарадоў**. (іх мы ужо называлі) Усяго на пачатку XV стагоддзя ў ВКЛ налічвалася не менш за 60 гарадоў.

На працягу XV – XVI стагоддзя новых гарадоў узнікла **няшмат** – гарадскі статус у той час атрымалі Рэчыца, Быхаў, Дзісна, Друцк. Тлумачыцца гэта тым, што на заснаванне горада патрэбна была спецыяльная дазвала вялікага князя, а тыя не былі зацікаўлены ў стварэннем канкурэнцыі існаваўшым гарадам, з якіх яны атрымлівалі даходы. Таму некаторыя выданні называюць лічбу каля 40 гарадоў на тэрыторыі Беларусі.

Гарады адрозніваліся паміж сабой колькасцю насельніцтва. У той час буйнымі гарадамі лічыліся такія, што мелі 10 і больш тысяч жыхароў. Такіх на тэрыторыі Беларусі таго часу было 5-6. Сярэднімі былі гарады, дзе пражывала больш за 5 тысяч чалавек, (такіх налічвалася прыкладна 15 – 16), а малымі – дзе было 2-3 тысячы жыхароў.

Больш хутка расла колькасць гарадскога насельніцтва за кошт узнікнення **мястэчак** – насельных пунктаў, якія адрозніваліся ад гарадоў меншай колькасцю насельніцтва – да 1,5 тысячы чалавек (прыкладна 200 – 300 дамоў). На Беларусі мястэчкі, як паселішчы рамеснікаў і гандляроў, пачалі ўзнікаць з XIV стагоддзя, а ў XV – XVI стагоддзях іх было **больш за 200**, ў пачатку XVII стагоддзя – **320** паселішчаў местачковага тыпу. Узніклі мястэчкі каля месцаў традыцыйных кірмашоў, на бойкіх гандлёвых скрыжаваннях, каля перапраў, у мястэчкі пераўтвараліся буйныя сёлы і вескі. Менавіта шырокае распаўсюджанне мястэчак можна лічыць праявай урбанізацыйнага працэса на Беларусі ў разглядаемы перыяд.

Гарадскія паселішчы мелі не толькі важную ролю ў эканамічных і гандлёвых адносінах, але і выконвалі значныя сацыяльныя функцыі. Усе буйныя гарады ў XVI стагоддзі былі цэнтрамі адміністрацый-тэрытарыяльных адзінак – сталіцамі ваяводстваў, буйных павеатаў. У іх размяшчалася вышэйшая адміністрацыя, яны былі цэнтрамі кіравання значных тэрыторый. Выключэннем з'яўляўся толькі Магілёў, які ўваходзіў у Аршанскага павеата, хаця і значна пераўсходзіў Оршу. Сярэднія і нават малыя гарады з'яўляліся цэнтрамі павеатаў, валасцей, феадальных уладанняў, царкоўных прыходаў, служылі крэпасцямі, месцамі збору і канцэнтрацыі войску.

У навуковых выданнях не названа нават прыблізная лічба гарадскога насельніцтва на тэрыторыі Беларусі ў XV – XVI стагоддзях. Але звесткі па асобным гарадам, што існуюць у крыніцах, даюць падставу сцвярджаць аб паступовым колькасным росце насельніцтва гарадоў. Адбываўся ён не хутка, павольна, на працягу значнага часу. Напрыклад, у Бярэсці ў канцы XIV стагоддзя было каля 2 тысяч чалавек, а у сярэдзіне XVII стагоддзя – больш за 10 тысяч. У Пінску за сто гадоў ад сярэдзіны XVI да сярэдзіны XVII стагоддзя колькасць домаўладальнікаў павялічылася з 650 чалавек да 5 – 6 тысяч. Дынаміку гарадскога насельніцтва прасачыць цяжка і таму, што першыя інвентарныя апісанні гарадоў пачаліся праводзіцца толькі ў сярэдзіне XVI стагоддзя. Таму вядома дакладна, што ў Гародні ў той час было 716 дамоў, пражывала каля 4-тысяч чалавек.

6. Грамадскае і сацыяльнае жыццё гарадоў.

У перыяд сярэднявечча ў гарадах, у тым ліку і ВКЛ, адбываліся складаныя сацыяльныя і грамадскія працэсы. Каб разабрацца ў іх, патрэбна мець дакладныя ўяўленні аб стане саміх гарадоў, арганізацыі іх жыцця.

Гарады адрозніваліся паміж сабой па статусу іх юрыдыкцыі.

Існавалі гарады, якія былі заснаваны на вялікакняжацкіх, дзяржаўных землях. Падаткі з такіх гарадоў ішлі ў казну дзяржавы. Каб заахоціць рост гарадоў, і адпаведна прыбыткаў з іх, дзяржава надавала пэўныя льготы, прывілеі гарадам (напрыклад, выключнае права на правядзене кірмашоў, утрымання корчмаў). Насельніцтва найбольш развітых гарадоў, такіх як Вільня, Полацк, Менск, Навагрудак было вызвалена ад ранейшых сумесных з воласцю цяглых павіннасцей. У іх раней пачало форміравацца самакіраванне.

Значная колькасць невялікіх гарадоў і асабліва мястэчак былі на землях феадалаў (як свецкіх так і духоўных), з.гн. былі прыватнаўласніцкімі, належалі феадалам. На іх распаўсюджвалася ўсё правы феадалаў. Напрыклад, Магілёў у канцы XIV – пачатку XVI ст. належаў каралеве Ядвізе – жонцы польскага караля Ягайлы, з 1431 года – вялікаму князю ВКЛ Свідрыгайлу. У 1506 годзе горад быў падараваны Алене Іванаўне – жонцы польскага караля і вялікага князя ВКЛ Аляксандра. З 1514 года з’яўляўся ўласнасцю Ю. Зяновіча.

Большасць жыхароў гарадоў, акрамя заняткаў рамеством, мела зямельныя надзелы ў горадзе ці ў яго наваколлі, таму таксама, як і сяляне, выконвалі павіннасці на карысць уладальніка зямлі, феадала. Рамеснікі прыватнаўласніцкіх гарадоў павінны былі частку сваёй прадукцыі здаваць у гаспадарку феадала. Як правіла, становішча прыватнаўласніцкіх гарадоў было больш складаным у параўнанні з гарадамі на дзяржаўных землях, насельніцтва іх больш цяrpела ад свавольства феадалаў. Разам з тым, сустракаліся выпадкі, калі феадалы, каб прыцягнуць у свае гарады насельніцтва, асабліва ад іншых феадалаў, надавалі часовыя льготы новапрыбыўшаму ў гарады насельніцтву, вызваляючы на некаторы час іх ад падаткаў.

Рост гарадскога насельніцтва, паглыбленне гаспадарчага падзелу паміж горадам і вёскай прывялі да паступовага фарміравання, выдзялення іх жыхароў у асобную, спецыфічную сацыяльную групу, саслоўе – **мяшчанства**.

Тэрмін “мяшчанства” вядзе свае паходжанне ад слова “месца”, як называлі ў той час гарады, “месцічы” – жыхары гарадоў, па-польскі “мешчанін”. На Беларусі тэрмін “мяшчане” замацаваўся на працягу XV стагоддзя, калі ім пачалі называць розныя катэгорыі гараджан – рамеснікаў, дробных гандляроў, купецтва, што складалі гарадское падатковае саслоўе.

У больш шырокім сэнсе тэрмін падчас ужываюць да вызначэння увогуле усяго гарадскога насельніцтва. Але гэта недакладна, бо мяшчанамі былі толькі частка насельніцтва гарадоў (падчас 50-60%), якая складалася з асабіста свабодных, вольных людзей, яны плацілі падаткі ў казну, падпарадкоўвалася гарадскому самакіраванню.

Умацаванню гарадоў, іх эканамічнаму і сацыяльнаму росту спрыялі змены ў арганізацыі гарадскога жыцця, што адбыліся з канца XIV і на працягу XV стагоддзяў. У гэты час атрымала далейшае развіццё і афіцыйнае юрыдычнае замацаванне гарадское самакіраванне гарадоў, якое мела свае карані ў вечавай арганізацыі. (аб існаванні X-XI стагоддзяў у некаторых гарадах Веча казалася ў ранейшых лекцыях).

7. Эканамічнае жыццё гарадоў. Гандаль і транспарт.

Важным элементам магдэбурскага права былі эканамічныя стымулы для развіцця гаспадарчай дзейнасці ў гарадах. Зацікаўлены ў гэтым былі як самі жыхары гарадоў, якія імкнуліся да паляпшэння ўмоў свайго жыцця, свайго дабрабыту, таксам і ўладальнікі гарадоў – дзяржава і феодалы – якія павялічвалі паступленні ў якасці падаткаў з гарадоў.

Гарады з магдэбурскім правам былі самастойнымі фінансава-гаспадарчымі адзінкамі. Яны неслі адказнасць за выкананне павіннасцяў, але разам з тым значная частка прыбыткаў(падаткаў) ад гаспадарчай дзейнасці заставалася непасрэдна ў гарадской казне. Таму магістраты шмат рабілі для гарадской гаспадарцы, падтрымкі развіцця рамяства і гандлю. У некаторых выпадках, гарады нават набывалі навакольныя землі, становіліся калектыўнымі феадальнымі ўласнікамі.

Асновай эканамічнага жыцця гарадоў было **рамяство**. Менавіта яно давала галоўны прыбытак, было галоўнай вытворчай сілай.

Развіццё рамяства ў XV – XVI стагоддзях мела свае асаблівасці, раместная вытворчасць набывала некаторыя новыя рысы.

Галоўнае было ў тым, што рамяство паступова пераходзіла ад працы на заказ да працы на продаж, на рынак. У выніку пашыраліся памеры вытворчасці, паляпшалася якасць прадукцыі, паглыблялася спецыялізацыя рамеснікаў.

Праходзіў працэс канцэнтрацыі рамесніцкай вытворчасці ў гарадах і адпаведна скарачалася колькасць сельскіх рамеснікаў, частка якіх перасялялася ў гарады (сама ці перасялялася феодаламі). Сельскія

рамеснікі працавалі на задавальненне ўласным патрэб ці патрэб сваёй вёскі і не маглі канкурыраваць з гарадскімі рамеснікамі на рынку.

Адбывалася паглыбленне спецыялізацыі рамеснай вытворчасці. Гэты працэс непасрэдным чынам адбываўся на якасці прадукцыі, ўдасканаленні вытворчага працэсу, садзейнічаў росту яго прадукцыйнасці.

Рост памераў рамеснай вытворчасці выклікаў пашырэнне грашова-рынкавых адносін, узрастанне ролі гандлевай і фінансавай дзейнасці ў жыцці гарадоў і ўсяго грамадства.

Сучасныя гістарычныя даследаванні не утрымліваюць больш-менш дакладных звестак аб колькасці рамеснікаў у беларускіх гарадах XV – XVI стагоддзяў. Агульна прынята выснова, што колькасць іх павялічвалася, аб чым сведчаць асобныя звесткі па некаторых гарадах. У сярэдзіне XVI стагоддзя колькасць рамеснікаў вагалася ад 20 да 40 % гарадскога насельніцтва. Больш дакладна можна казаць аб колькасці рамеснікіх спецыяльнасцей.

Беларускія гісторыкі лічаць, што у канцы XVI – першай палове XVII стагоддзя было каля 200 рамесніцкіх спецыяльнасцей, з іх 41 спецыяльнасць была звязана з апрацоўкай **метала**, 27 – з апрацоўкай **дрэва**, 25 – **скураной** і футравай вытворчасцю, 26 – з вырабам **тканін** і пашывам адзення, 21 – з вырабам прадуктаў **харчавання і напояў**. Вызначаецца, што найбольш разнастайнай была спецыялізацыя ў дзяржаўных гарадах, менш – у прыватнаўласніцкіх, дзе налічвалася калі 120 рамесніцкіх прафесій.

У буйных гарадах таго часу магло быць да 80-ці рамесніцкіх спецыяльнасцей, у сярэдніх – ад 40 да 60, у невялікіх – 20-30 спецыяльнасцей рамеснай вытворчасці.

Сярод найбольш распаўсюджаных рамесных спецыяльнасцяў былі:

звязаныя з апрацоўкай метала. Кавалі меліся ў той час паўсюдна. Меліся і вузкія спецыялізацыі па апрацоўке металу – слесары, мечнікі, пушкары і інш. Інтэнсіўна развівалася ювелірная справа, ювеліры выраблялі залатыя, сярэбраныя і іншыя прадметы побыту і ўпрыгожванні.

Шматлікай была дыфенцыяцыя рамеснікаў, што займаліся першаснай апрацоўкай скур – гарбары, кажамякі, балтушнікі, дубатолкі і інш. Калі 5-6 спецыялізацый было ў шавецкай справе – кушняры, шубнікі, замшавікі і інш.

Шырока былі прадстаўлены рамёствы, звязаныя з працай па дрэву. Былі цесляры, пільнікі, асобныя спецыяльнасці па вырабу транспартных сродкаў – вазоў, рачных судоў, колаў і інш., прыладаў працы, посуду (вёдраў, талерак і інш.), бондарскіх вырабаў (бочак, кадзяў і інш.).

З’яўляюцца і будаўнічыя спецыяльнасці – муляры, печнікі, капачы (капалі землю пад калодзежы, фундаменты і інш.). Меліся спецыялісты па узвядзенню і рамонту мастоў – борці.

Сустрэкаюцца ўпамінанні ў гістарычных дакументах і аб новых спецыяльнасцях рамеснікаў – саленнікі (займаліся атрыманнем солі, у тым ліку і высокаякаснай), шкляры (выраб шкла з мясцовай сыравіны)

На задавальненне патрэб гарадскога насельніцтва значную колькасць рамеснікаў складалі пілавары, медавары, хлебнікі, пірожнікі і інш, што былі звязаны з вырабам харчавання і напояў.

Пераважная большасць названых спецыянасцяў была прадстаўлена гарадскімі рамеснікамі, але значную частку больш простых рамесных вырабаў давалі і сельскія рамеснікі.

На рынках вялі продаж, ажыццяўлялі гандлёвыя аперацыі некалькі катэгорый прадаўцоў:

айчынныя і замежныя купцы, якія займаліся продажам закупленымі мясцовымі ці замежнымі таварамі;

рамеснікі, якія гандлявалі сваімі вырабамі;

з'явіліся і гандляры, што рэалізавалі тавары, набытыя у купцоў, рамеснікаў, сялян – т.зв. “перакупні”, “прасолы”;

на рынку гандлявалі і сяляне, што прывозілі ў горад прадукты сваёй гаспадаркі і промыслаў.

На працягу XV стагоддзя фарміруецца агульнадзяржаўны рынак ВКЛ. Дзяржава падтрымлівала гэты працэс шляхам адмены ў першую чаргу мытных збораў паміж найбольш значнымі эканамічнымі цэнтрамі.

Шмат увагі у той час надавалася арганізацыі як унутранага, так і знешняга гандлю. Складваецца цэлая сістэма правілаў арганізацыі продажу, дазваляў і забарон, уплаты падаткаў з куплі-продажу тавараў, існавала разгалінаваная сістэма мытных плацяжоў.

Напрыклад, існаваў дакладна вызначаны парадак правядзення таргоў, якія павінны былі праходзіць кожны тыдзень у адзін і той жа день. На іх дазваляўся свабодны рознічны і аптovy гандаль усіх удзельнікаў. З усіх тарговых аперацый уплачваліся разнастайныя **падаткі** – існавала старое і новае мыта (падаткі пры перасячэнні межаў зямель, княстваў, ваяводстваў), маставое мыта (за праезд мастоў), падатак на карысць гарадскіх улад, дзе праходзілі таргі, мыта тарговае (кірмашовае), памернае і інш. Тарговае мыта бралася, напрыклад, за продаж вала ці каровы – 1 грош, каня-1 грош, жывой ці забітай свінні, барана, казы, цяляці і інш. жывёлы (па 3 пенезі). Нават рэзнікі жывёлы на рынку павінны былі плаціць з кожнай забітай жывёлы.

Існавала шырокае кола ўселякіх абмежаванняў. Замежныя купцы маглі праводзіць гандлёвыя аперацыі толькі ў гарадскіх паселішчах, ім было забаронена закупляць сыравіну і гандляваць сваімі таварамі ў сёлах. Мяшчане ж гарадоў ВКЛ маглі свабодна купляць тавары ў сельскай мясцовасці. Існавалі і пэўныя прывілеі пры правядзенні тарговых аперацый. Напрыклад, калі на таргах прадавалася прадукцыя з панскага фальварку, ніхто не мог прадаваць такі самы прадукт, пакуль не раскупяць панскі.

На гарадскіх рынках і кірмашах для штодзённага гандлю ўзнікаюць крамы, а для складзіравання тавараў – каморы. Валодалі імі мяшчане, яўрэі, трымалі іх і шляхта, якія плацілі па вызначаных нормах падаткі мясцовым органам. Гарадскія улады кантралявалі таксама ўсю сістэму гандлёвых мер і

вагі, за што таксама бралі падаткі. Назіралася таксама ўсталяванне кантролю за цэнамі з мэтай іх стабілізацыі і недапушчэння дарагавізны.

З развіццём гандлю узнікаюць і грашова-крэдытныя аперацыі, якія таксама падпадалі пад рэгуляванне ўлады.

Такім чынам, гандаль становіцца важнай састаўной часткай эканамічнага развіцця, набывае пэўную сістэму нормаў і правілаў.

Знешні гандаль развіваўся ў тых накірунках, што склаліся раней, але ён набыў некаторыя новыя рысы, з'яўляўся значнай крыніцай дзяржаўнага даходу.

Пры перасячэнні дзяржаўнай мяжы, а таксама па шляху прасоўвання ў межах краіны купцы павінны былі на мытных каморах плаціць разнастайныя пошліны (мыты), перапісваць свой тавар, паведамляць яго склад і колькасць, кошт і месца прызначэння. У выпадку выяўлення незаяўленага тавару ён канфіскоўваўся на карысць вялікага князя і мытнікаў. Толькі на тэрыторыі цэнтральнай і паўднёвай Беларусі у канцы XV стагоддзя мыты збіраліся у 25 гарадах, у першай палове XVI стагоддзя існавала каля 10-ці дзяржаўных мытных камор. Існавалі дакладна вызначаны пералік тавараў і стаўкі мытных пошлін, якія складалі ад 1,7% да 4, 2 % ад кошту тавара. Найбольш высокія стаўкі пабораў – да 10%, існавалі на прывезенаю ці прададзеную рыбу.

Новым у развіцці замежнага гандлю было тое, што зыходзячы з геаграфічнага становішча беларускіх зямель праз іх ажыццяўляўся **транзіт** тавараў з Расіі ў заходнюю Еўропу. Заходняя Еўропа была важным накірункам экспарту тавараў і непасрэдна з ВКЛ. Змест экспарту змяняўся ў залежнасці ад кан'юктуры, попыту тавараў і цэн на замежным рынку.

Асноўным прадметам экспарту ВКЛ з'яўлялася сыравіна., прадметы рамеснай вытворчасці займалі ў ім незначнае месца. У першай палове XV стагоддзя вывозілі ў асноўным воск і футра, у другой палове XV стагоддзя да іх далучыліся таксама лён, пянька, лясныя тавары – драўніна для караблебудавання, попел, дзёгаць. З канца XV стагоддзя стала экспартавацца збожжа. У складзе імпарта з Заходняй Еўропы найважнейшае месца займалі соль, розныя віды тканін, жалезныя вырабы – косы, сярэпы, сякеры, нажы і інш., сярод харчовых тавараў – селядцы, прыправы.

У гандлі з Расіяй пераважалі тавары з Заходняй Еўропы, што перакупляліся ў заходніх купцоў, а потым перапрадаваліся ў рускіх княствах. З мясцовых беларускіх вырабаў у вялікай колькасці вывозіліся з ВКЛ на усход скураны абутак, вупраж, адзенне, гаршкі.

Пашырэнне гандлю суправаджалася развіццём **шляхоў зносін**. Галоўнымі з іх былі водныя артэрыі – буйныя рэкі Нёман, Вілія, Заходні Буг, Дзвіна, Днепр і іх прытокі. На іх сталі ўзнікаць прыстані, склады тавараў, праводзіліся ачышчальныя работы, развівалася будаўніцтва транспартных сродкаў, якімі былі платы, разнастайныя рачныя судны – стругі, шкуты, байдакі, чаўны рознай канструкцыі.

У XV – XVI стагоддзях склалася на тэрыторыі Беларусі і разгалінаваная сетка сухапутных шляхоў. Узніклі і былі абustrоены ўсе і

зараз існуючыя важнейшыя дарогі, у тым ліку з Смаленска праз Оршу, Барысаў, Менск на Гародню і далей на захад, з Мазыра праз Пінск, Кобрын да Берасце, а таксама з Вільні на Навагрудак, Барысаў, Берасце і інш. У якасці сухапутных транспартных сродкаў летам выкарыстоўваліся вазы, (у большасці адна-двух конныя, але сустракаліся і 4-х, 6-8 конныя), у зімовы перыяд – сані. Многія жыхары Беларусі наймаліся да купцоў у якасці перавозчыкаў (фурманаў), што давала недрэнны прыбытак. У цэлым транспартная сістэма на Беларусі ў XV – XVI стагоддзях задавальняла існаваўшыя патрэбы, забяспечвала дастаўку тавараў. Можна нават лічыць, што ў той час транспарт і яго абслугоўванне вылучыліся як важная, самастойная частка гаспадаркі, эканамічнага жыцця.

Такім чынам, падводзячы вынікі разгляду эканамічнага жыцця ВКЛ і беларускіх зямель у прыватнасці, можна зрабіць выснову, што яно стала больш разнастайным, ў ім з’явіліся якасна новыя рысы, у тым ліку і пачаткі грашова-рынкавых адносін, што было праявай агульнаеўрапейскіх тэндэнцый таго часу.

Тэма 5.1.2 Сацыяльна-эканамічнае жыццё гарадоў Беларусі ў XIV – XVI стст.

1. Крыніцы росту гарадскога насельніцтва.
2. Роля гарадоў у развіцці вытворчасці.
3. Магдэбургскае права беларускіх гарадоў.

1. Крыніцы росту гарадскога насельніцтва.

Крыніца росту гарадскога насельніцтва была адна– сялянства, але **шляхі** папаўнення гарадскога насельніцтва былі розныя.

У шэрагу выпадкаў гараджанамі становіліся жыхары вёсак, калі гарады ці мястэчкі закладваліся (узнікалі) з буйных сёлаў, а таксама, калі пашыраліся межы горада і яны паглынялі навакольныя вёскі.

Перасяляліся ў гарады і сельскія рамеснікі, нерэдка гэта арганізоўвалі і самі феодалы, каб трывала атрымліваць прыбытак ад вырабу і гандлю іх прадукцыяй. Таму ў вялікакняжацкіх гарадах існавалі т.зв. “юрыдыкі” кварталы, часткі горада, заселеныя падданымі таго ці іншага феодала.

Крыніцы адзначаюць даволі масавы характар і самавольнага перасялення сялян у гарады, прычым не толькі асабіста вольнага, але і залежнага сялянства. Цяглыя сяляне, уцякаючы ад сваіх феодалаў, шукалі прытулак у гарада. Вярхоўная улада нават была вымушана забараняць гарадам прымаць беглых сялян, але не рэдка гарадскія ўлады і нават уладальнікі гарадоў закрывалі на гэта вочы, будучы зацікаўленымі ў прыцягненні ў гарады працоўнай сілы.

2. Роля гарадоў у развіцці вытворчасці.

Існаванне разнастайных спецыяльнасцяў сярод рамеснікаў выклікала новую сацыяльную з’яву – з’яўленне карпаратыўных арганізацый рамеснікаў

адной ці некалькі блізкіх спецыяльнасцяў, якія аб'ядноўваліся ў цэхі. Ствараліся цэхі для абароны рамеснай вытворчасці ад самавольства феадалаў, канкурэнцыі іншых рамеснікаў, манапалізацыі вытворчасці і збыту прадукцыі, абароны агульных і асабістых правоў вытворцаў.

Унутраная дзейнасць цехоў вызначалася Статутамі, якія рэгламентавалі вытворчасць і збыт прадукцыі, якасць сыравіны і гатовых прадуктаў, тэхналогію вытворчых працэсаў, час і ўмовы работы, арганізацыю навучання і інш. Статуты цэхаў рэгламентавалі ўсе бакі адносін паміж членамі цэха, прадуглежвалі сістэму пакаранняў за парушэнне норм вытворчай дзейнасці, асабістых адносін і абавязкаў перад царквой і гарадскоў радай.

Цэхі таксама кантралявалі работу і паводзіны сваіх членаў, наладжвалі ўзаемадапамогу. Цэхі ўдзельнічалі ў грамадскім жыцці горада, знаходзіліся пад юрысдыкцыяй магістрата, неслі вайскавую і іншыя павіннасці на карысць дзяржавы ці ўладальніка горада.

Паўнапраўнымі членамі цэхаў былі майстры – рамеснікі, якія мелі ўласную вытворчасць, кваліфікацыю, а таксама сямейны маральны цэнз. Майстрам падначальваліся падмайстры, якія працавалі на майстра, набывалі кваліфікацыю. Адпрацаваўшы пэўны час на майстра, падцвердзіў сваю кваліфікацыю падмайстр, выканаўшы ўсе ўмовы, што былі замацаваны ў Статуце цэха, мог стаць майстрам, што павінна было падцверджана цэхам. У склад цэхаў уваходзілі і вучні, якія працавалі на майстра. Пасля заканчэння навучання яны маглі перайсці на пасаду падмайстра.

На чале цэхаў стаялі цэхмістры, якія выбіраліся штогод толькі паўднапраўнымі членамі цэха – майстрамі. Цэхмістры захоўвалі цэхавы скарб, касу і дакументы, пячатку і харугву цэха, наглядалі за выкананнем членамі цэха ўсіх патрабаванняў цэхавага статута, сачылі за вытворчай дзейнасцю членаў цэха, якасцю прадукцыі, праводзілі судовы разбор па ўнутрыцэхавых спаравах і спрэчках, вызначалі меру пакарання. Цэхмістры ўваходзілі ў склад органа гарадскога самакіравання – магістрата, дзе прадстаўлялі інтарэсы сваяго цэха і яго членаў. У буйных цэхах меліся пасады падцэхмістраў, а таксама пісара, ключніка, шафара (займаўся раскладам і зборам падаткаў сярод членаў цэха) і інш.

Усе названыя рысы і асаблівасці рамеснай вытворчасці сведчалі аб далейшым узрастанні яе ролі і месца ў эканамічным жыцці грамадства.

З развіццём рамеснай вытворчасці самым непасрэдным чынам было звязана развіццё і пашырэнне **гандлю**. Выраб рамеснікамі прадукцыі на рынак, на продаж патрабаваў і адпаведнай арганізацыі яе збыту. З свайго боку, развіццё і пашырэнне як унутранага, так і знешняга гандлю было стымулам доля развіцця вытворчасці. У такіх умовах, у такой узамасувязі арганізацыя гандлю набывала самастойнае значэнне, яго роля як пасрэдніка паміж вытворцамі і спажыўцом пачынала станавіцца важным фактарам эканамічнага жыцця. Больш таго, гандлёвая дзейнасць для пэўнай катэгорыі людзей становіцца самастойнай крыніцай атрымання сродкаў праз адрозненне цэн, па якіх закупалася і рэалізоўвалася прадукцыя.

Цэнтрам гандлёвых аперацый у той час з'яўляўся гарадскі рынак, які меўся у кожным горадзе і падаткі з якога атрымлівалі гарадскія ўлады. Таксама ўладальнікі гарадоў праводзілі некалькі раз у год кірмашы, дазвол на якія даваліся дзяржаўнымі прывілеям, і падаткі на продаж з іх таксама шлі ў казну, ці феадалу.

Пад уплывам агульнага росту эканомікі адбываецца развіццё гандлю. Наладжваецца пастаянны гандаль у гарадах і мястэчках у лавах і крамах. Кожны тыдзень у мястэчках і гарадах праходзілі *таргі* (пераважалі аптovyя і дробнааптovyя аперацыі); у буйных гарадах кожны год праводзіліся кірмашы. Узмацняюцца гандлёвыя сувязі розных рэгіёнаў краіны. Гэта стымулявала будаўніцтва дарог-гасцінцаў. Самая вялікая звязвала Берасце, Менск з Оршай і Смаленскам.

Ідзе працэс аб'яднання купцоў у брацтвы ці гільдыі. Яны атрымлівалі дзяржаўныя прывілеі на вядзенне гандлю. Аформілася спецыялізацыя ў сферы гандлю. Міжнародны гандаль ажыццяўлялі “*госці*”; аперацыямі па перапродажу сярэдніх партый тавараў, якія збіраліся па сельскай мясцовасці займаліся “перасолы”, а дробным разносным гандлем – “*шкоты*” (назва паходзіць ад шатланцаў-наёмнікаў, якія аселі ў ВКЛ).

3. Магдэбургскае права беларускіх гарадоў.

Магдэбургскае права (інакш яго яшчэ называлі нямецкае права ці права на самакіраванне) узнікла ў XIII ст. у нямецкім горадзе Магдэбургу. Звычайна гарады належалі тым феадалам, на чыёй зямлі яны ствараліся. Пры падтрымцы каралеўскай улады еўрапейскія гарады сталі дабівацца незалежнасці ад феадалаў, каб самастойна вырашаць свой лёс. Першым такога права дамогся менавіта Магдэбург. Гэтае права на вольнасць гарадоў з Нямеччыны і Польшчы было перанесена ў гарады Беларусі, Літвы, а таксама Украіны.

У ВКЛ права на самакіраванне гарады атрымоўвалі ад Вялікага князя (гаспадара), які быў зацікаўлены ў сацыяльна-эканамічным развіцці сваіх рэгіёнаў. Магдэбургскае права надавалася як заахвочванне для лепшага развіцця горада і ўзнагарода мяшчан (гараджан) за іх заслугі. Пазбаўленне горада Магдэбургскага права прымянялася як пакаранне за цяжкія правіннасці, кшталту здачы горада непрыяцелю падчас вайны ці забойства вялікага дзяржаўнага дзеяча. Так, напрыклад, у 1623 годзе Віцебск быў пазбаўлены Магдэбургскага права за забойства полацкага ўніяцкага архіепіскапа Іязафата Кунцэвіча.

Першую грамату на Магдэбургскае права атрымала, безумоўна, сталіца беларуска-літоўскай дзяржавы Вільня, адбылося гэта ў 1387 годзе, пасля — Берасце (1390), Гародня (1391), Слуцк (1441), Полацк (1498). Мяшчане сучаснай беларускай сталіцы дамагліся права на вольнасць і самакіраванне ў 1499 годзе ў дзень Святога Бенядзікта. Залатым векам вольных беларускіх местаў з'яўляецца 2-я палова XVI — 1-я палова XVII ст. Менавіта ў гэты час атрымоўвае Магдэбургскае права большасць беларускіх гарадоў, у тым ліку Наваградак (1595), Слонім (1531). Магдэбургскім правам карысталася,

напрыклад, вёска Цырын, якая знаходзіцца недалёка ад Баранавічаў і пра якую пісаў Адам Міцкевіч ў баладзе «Свіцязянка». 6 чэрвеня 1645 г. права на самакіраванне атрымала таксама і сённяшняе вёска, а тады мястэчка Малеч (цяпер Бярозаўскі раён).

Больш паўтары сотні населеных пунктаў ВКЛ мелі права на самакіраванне, з іх больш за 50 — на тэрыторыі сучаснай Рэспублікі Беларусь. Так на нашых землях пачаўся працэс рэцэпцыі нямецкага гарадскога права, у выніку чаго апрача гарадоў на праве «рускім» ці «літоўскім» (пад якім звычайна разумелі нормы Статута) з'явіліся гарады магдэбургскія. Рамеснікі і гандляры такога горада, падпарадкаваныя магдэбургскаму праву, утваралі асобную прававую групу і называліся мяшчанамі. Болей таго, рэцэпцыя нямецкага магдэбургскага права ў культурна-цывілізаваным плане ставіла беларускі горад упоравень з такімі гарадамі, як Прага, Вена ці Гамбург, дзякуючы чаму Вялікае Княства Літоўскае рабілася сапраўднай часткай еўрапейскай цывілізацыі.

Сістэма самакіравання. Горад, надзелены Магдэбургскім правам, рабіўся самастойнай адміністрацыйнай адзінкай са сваім грамадзянствам, інстытутамі ўлады, гербам, падатковай сістэмай. Уся ўлада ў горадзе пераходзіла да органаў гарадскога самакіравання. У даход горада перадаваліся прыбыткі ад устаноў гандлю, гасціных двароў, лазняў і інш. Гараджане атрымлівалі эканамічныя ільготы, вызваліліся ад платы гандлёвых і некаторых іншых падаткаў. Значэнне для горада магдэбургскага права было вельмі важным — такі горад пачынаў хутка багацець, тут лепш развіваліся гандаль і розныя рамёствы, вырашаць свае праблемы можна было без умяшальніцтва цэнтральных уладаў.

Кожнай граматай на магдэбургскае права прадугледжваліся 3 асноўныя прынцыпы:

- 1) адмяняліся ранейшыя прававыя нормы і звычаі, на якіх было арганізавана жыццё горада;
- 2) утвараўся орган самакіравання — магістрат, склад якога выбіраўся жыхарамі горада;
- 3) улада і суд іншых органаў і асоб (апрача органаў гарадскога самакіравання) у адносінах да мяшчан страчвалі сілу.

Паводле магдэбургскага права, перасяленне ў горад (места) рабіла чалавека вольным ад прыгнёту. Перасяленец, які пражыў у горадзе адзін год і адзін дзень, лічыўся вольным. Чалавек, які прыехаў жыць у места, павінен быў даць прысягу на мясцовае грамадзянства. Толькі ў такім выпадку ён лічыўся праўным сябрам гарадской абшчыны.

Па новаму заканадаўству ў гарадах ствараўся выбарны орган самакіравання — Рада. Выбары ў Раду адбываліся адкрыта, і ў іх прымалі ўдзел толькі гаспадары і дзеці, якія аддзяліліся ад бацькоў і вялі самастойную гаспадарку. Штогод Рада выбіралася з свайго складу 2 бурмістраў. Вялікі князь абавязкова прызначаў у Раду свайго намесніка (войта), які быў прадстаўніком дзяржавы ў вольным горадзе. Бурмістры і войт кіравалі

эканамічным і сацыяльна-палітычным жыццём вольнага места. Дарэчы, кожны чыноўнік быў абавязаны валодаць беларускай, польскай і лацінскай мовамі.

Для пасяджэнняў Рады абавязкова будавалася ратуша (прабабка сучаснага гарсавета). Менавіта ў ратушы знаходзілася сэрца і розум вольнага места. Галоўны адміністрацыйны будынак горада аздабляўся дзвонам, альбо «зэгарам» (гадзіннікам). Люд паспаліты меў права абраць яшчэ і кантралёраў, якія правяралі дзейнасць гарадской Рады.

Рада фактычна дзялілася на 2 калегіі. Адна частка, якой кіраваў бурмістр, разглядала справы па грамадзянскіх зысках. Другая (лава), пад старшынствам войта, — займалася крымінальнымі справамі. Абедзве гэтыя калегіі насілі яшчэ назву «магістрат», альбо майдэборыя. Сябры магістрата (апрача войта) выбіраліся мяшчанами на агульных выбарах. Войт жа, як ужо гаварылася, прызначаўся Вялікім князем, хоць, напрыклад, у Оршы ў 2-й палове XVI ст., у Мазыры і Нясвіжы мяшчане самі выбіралі і войта. У гарадах з канфесійна розным складам насельніцтва Радy ўтваралі на парытэтных пачатках: палову местаў аддавалі праваслаўным, а палову — каталікам.

Сябрам Рады мог стаць толькі паважаны чалавек мясцовага паходжання. Асобы, абраныя на пасаду, давалі прысягу ў прысутнасці ўсяго зграмаджэння мяшчанаў. Пасля гэтай урачыстай працэдуры яны лічыліся дапушчанымі да выканання сваіх абавязкаў.

Такім чынам, Магдэбургскае права рабіла горад больш свабодным і дэмакратычным, наколькі гэта было магчымым у сярэднявеччы.

Тэма 5.3. Сацыяльна-эканамічнае жыццё гарадоў Беларусі ў XIV – XVI стст.

1. Унутрыпалітычная барацьба.
2. Абмежаванне улады Вялікага князя.
3. Статуты ВКЛ.
4. Асаблівасці этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ.
5. Становішча праваслаўнай царквы ў ВКЛ.
6. Арганізацыя каталіцкай царквы.
7. Рэфармацыя і контррэфармацыя.
8. Спробы рэалізацыі царкоўнай уніі.
9. Нехрысціянскія канфесіі.

1. Унутрыпалітычная барацьба.

Пасля смерці Вітаўта, а потым і Ягайлы, у ВКЛ наступілі цяжкія часы. Даследчыкі прыходзяць да высновы, што ў 30-я гады фактычна дынастычная барацьба за ўладу перарасла ў **грамадзянскую вайну ў ВКЛ**. У барацьбу за

вяліканяжацкаю пасаду былі ўцягнуты не толькі вярхі баярства і князяў, але і больш шырокія пласты насельніцтва, якія былі незадаволены нацыянальна-рэлігійнымі супярэчнасцямі ў грамадстве. Асабліва абвастралі сітуацыю дыскрымінацыйныя ў адносінах да праваслаўнай знаці артыкулы Гарадзельскага прывілея 1413 года.

Усё гэта прывяло да расколу ВКЛ, страты яго ваенна-палітычнай магутнасці і дзяржаўнага сувярэнітэту.

У 1430 годзе пасля смерці Вітаўта на вялікакняжацкі прастол у ВКЛ узышоў малодшы брат Ягайлы – **Свідрыгайла**. Атрымаўшы прастол Свідрыгайла, не гледзячы на тое, што ён быў братам караля, паспрабаваў пачаць праводзіць палітыку ўзмацнення ВКЛ, якая набывала антыпольскі характар.

Абапіраўся ён на праваслаўных князёў і баяр рускіх абласцей ВКЛ, якія, насупярэж Гарадзельскага прывілея, пачалі набываць вышэйшыя пасады ў ВКЛ, выпцяняць з іх прадстаўнікоў каталіцкай арыстакратыі.

Такое становішча выклікала незадаволенасць апошняй (каталіцкай арыстакратыі, каталіцкіх феадалаў). У верасні **1432** года яны арганізавалі замах на Свідрыгаўлу, які быў вымушаны збегчы ў Полацк.

Вялікім князем Літоўскім быў абвешчаны брат Вітаўта, старадубскі князь **Жыгімонт**.

У выніку склалася сітуацыя, што існавалі два вялікіх князя – Свідрыгайла, які знаходзіў падтрымку Полацкага, Віцебскага, Смаленскага і іншых рускіх княстваў на ўсходняй частцы ВКЛ, і Жыгімонт, які княжыў у Вільні і прызнаваўся літоўскімі і каталіцкімі феадаламі Гародні, Жамойці, Бярэся.

Такмі чынам у 1432 годзе адбыўся раскол ВКЛ на два дзяржаўныя ўтварэнні: – **Вялікае княства Літоўскае** на чале з Жыгімонтам і **Вялікае княства Рускае** на чале са Свідрыгайла.

Такое становішча працягвалася 4 гады. Жыгімонт і Свідрыгайла вялі непрымірымаю барацьбу паміж сабой, у якую аказалася ўцягнута насельніцтва падўласных ім тэрыторый.

На працягу 1432 – 1435 гадоў Свідрыгайла з дапамогай Лівонскага ордэна неаднаразова, як пішуць летапісы “Ваяваў Літоўскую землю, шмат бяды нарабіўшы ёй: паліў гарады (Крэва, Заслаўе, Менск і іншыя), людзей жа шмат пасек і ў палон пабраў”. У снежні 1432 года Свідрыгайла дайшоў да Вільні, але пасярпеў паражэнне ў бітве пад Ашмянамі.

З свайго боку Жыгімонт, каб аслабіць падтрымку Свідрыгайле, імкнуўся прыцягнуць на свой бок праваслаўных феадалаў. У 1432 і 1434 гадах былі выдадзены Прывілеі, па якім прадстаўнікі знакамітых княжацкіх родаў і іх баяры **праваслаўнага** веравызнання **ўраўноўваліся** ў некаторых правах з феадаламі-**каталікамі**. Гэта было кампрамісам, які павінен быў перадолець варожасць унутры пануючага класа, умацаваць яго адзінства.

Рашаючай у супрацьстаянні Свідрыгайлы і Жыгімонта аказалася **бітва**, якая адбылася **1 верасня 1435 года** пад **Вількамірам**, у якой, акрамя войскаў

падначальных ім княстваў, прымалі ўдзел палякі, каля 6 тысяч татар, больш за сотню рыцыраў-крыжакоў. Сучаснікі пісалі, што бітва пад Вількамірам была большай, чым Грунвальдская. Свідрыгайла пацярпеў поўнае паражэнне, з 25 князёў, якія былі з ім, 13 загінулі, астатнія разам з тысячамі татар трапілі ў палон, загінуў інфлянскі магістр Керскорф, а яго ордэн панёс вялікія страты.

Толькі ў 1436 годзе, пасля паражэння войскаў Свідрыгайлы пад Валькамірам, паходаў войска Жыгімонта на Віцебск і Полацк, **спыніла** свае існаванне Вялікае княства Рускае, было адноўлена адзінства дзяржавы. Свідрыгайла вымушан быў бегчы на Валын.

Але і ўлада Жыгімонта не была трывалай. У сакавіку **1440 года** ён быў забіты змоўшчыкамі ў Крэўскім замку.

Пасля гэтага, **29 чэрвеня 1440 года** ў Вільні Рада вяльмож ВКЛ, без узгаднення з польскім Каралём Уладзіславам, абрала Вялікім князем ВКЛ яго малодшага брата, 13-ці гадовага **Казіміра**. Яго ўладу неўзабаве прызналі амаль усе землі ВКЛ – Жамойць, Віцебскае і Полацкае княствы, украінскія землі. Адзінства ВКЛ было адноўлена.

У 1444 годзе у бітве пад Варнаю згінуў без вестак польскі кароль Уладзіслаў. У такіх умовах, дамагаючыся аднавіць унію Польшчы з ВКЛ польскія паны прапанавалі Казіміру карону польскую. У чэрвені **1447 Казімір** Ягайлавіч прыняў карону польскага караля, але адначасова ён заставаўся і Вялікім князем літоўскім.

Такім чынам, пры Казіміры была адноўлена **персанальная ўнія** ВКЛ з Польшчай, аднак ў гэты раз, у адрозненні ад Крэўскай уніі, у ёй не было ні слова аб інкарпарацыі ці падпарадкаванні ВКЛ Польшчы.

ВКЛ захоўвала сваю цэласнасць і самастойнасць, і ВКЛ і Польшча мелі сваю эканоміку, фінансы, армію, заканадаўства, дзяржаўны апарат, вялі самастойна знешнюю палітыку. Адзінства трымалася толькі на персанальным спалучэнні адной асобай (Казімірам) вышэйшых пасад у абодзвюх дзяржавах – Караля польскага і Вялікага князя Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.

Гісторыкі лічаць, што абраннем вялікага князя Казіміра на польскі прастол пачаўся **другі этап саюзных** адносін ВКЛ з Польшчай. (Першы – ад Крэўскай уніі да смерці Ягайлы у 1434 г.,).

Казімір кіраваў ВКЛ 52 гады (**памёр у 1492 годзе**), у тым ліку 47 гадоў ён адначасова быў Каралём польскім.

Перыяд Казіміра – гэта цэлая эпоха ў жыцці ВКЛ, калі нарэшце ў ВКЛ усталявалася пэўнае адзінства, скончыліся ўнутраныя міжусобныя сутычкі. Было забяспечана і міжнароднае існаванне дзяржавы. У 1449 годзе быў заключаны мір з Маскоўскай дзяржавай, згодна з якім ВКЛ захавала ўсе свае тэрыторыі на ўсходзе. У выніку вайны з Ордэнам ў 1466 годзе было падпісана Таруньскае пагадненне, па якім тэўтонцы прызналі сваю васальную залежнасць, а Жамойць канчаткова была ўключана ў ВКЛ.

2. Абмежаванне ўлады Вялікага князя.

Арганізацыя кіравання і ўлады на беларускіх землях у складзе ВКЛ на працягу ад XIII да сярэдзіны XVI стагоддзяў прайшла пэўны шлях эвалюцыі, змянялася ў залежнасці ад развіцця дзяржавы, працэсаў у сацыяльных адносінах унутры грамадства. Таму пастаўленае пытанне патрэбна разглядаць у дынаміцы, вызначаючы змены, што адбываліся ў сферы дзяржаўнага кіравання на працягу існавання ВКЛ.

Першапачаткова, у XIII – XIV стагоддзях арганізацыя кіравання і ўлады цалкам адпавядала сістэме, створанай яшчэ ў часы феадальнай раздробленасці, шмат у чым захоўвала яе.

З самага пачатку палітычны лад ВКЛ складаўся як **абмежаваная феадальная манархія**.

Гаспадаром, вышэйшай дзяржаўнай асабай, кіраўніком дзяржавы з’яўляўся **Вялікі князь**. Яму былі падпачалены князі, магнаты, што валодалі асобнымі княствамі, землямі, вочынамі. Вялікі князь меў шырокія паўнамоцтвы: камандаваў узброенымі сіламі; выдаваў заканадаўчыя акты; кіраваў фінансава-гаспадарчай дзейнасцю; веў міжнародныя справы – меў права абвешчаць вайну, заключаць мір, уступаць ў саюзы; мог распаражацца дзяржаўнай маёмасцю і скарбамі – дараваць дзяржаўную маёмасць, тытулы і званні, прызначаць на дзяржаўныя пасады; ажыццяўляў вышэйшы суд і паміланне.

Яму належала заканадаўчая ініцыятыва, усе асноўныя законы і прававыя акты выдаваліся за яго подпісам.

Роля Вялікага князя ўзрастала яшчэ і таму, што ён з’яўляўся буйным землеўласнікам – яму належалі не толькі асабістыя земельныя ўладанні, але ён распаражаўся таксама і ўсімі дзяржаўнымі землямі.

Аднак асаблівасцю дзяржаўнага ладу ВКЛ, было тое, што ўлада Вялікага князя ад самага пачатку **не была абсалютнай**, яна была абмежавана **шэрагам фактараў**.

У XIII – XIV стагоддзях захоўваліся значныя правы **ўдзельных князёў**, якія пры утварэнні ВКЛ прызналі сябе васаламі (падначальнымі) Вялікага князя, але з’яўляліся сапраўднымі гаспадарамі ў сваіх вотчынах. Яны мелі ўсе ўласныя прэрагатывы: судовыя, вайсковыя, гаспадарчыя, фінансавыя. Вялікі князь усе дзяржаўныя пытанні быў вымушаны вырашаць разам з васальнымі князямі. Да і сама пасада Вялікага князя фактычна была выбарнай, паколькі ў абранні той ці іншай асобы на вялікакняжэцкі прэстол удзельнічалі прадстаўнікі феадальнай знаці. Акрамя таго, кожны новы Вялікі князь ВКЛ, нават калі ён становіўся адначасова і Каралём Польшчы, даваў клятвы і абяцанні захоўваці пэўныя права і прывілеі, што меліся ў мясцовых князеў і цалкам ў ВКЛ.

Такое становішча не магло задаволіць тых вялікіх князёў, якія імкнуліся да ўзмацнення і цэнтралізацыі дзяржавы, умацавання вялікакняжацкай улады. Таму пры Вітаўце, у 1393 – 1395 гг. (у 90-х гадах XIV стагоддзя) буйныя ўдзельныя княствы былі ліквідаваны, а замест іх было ўводзена наместніцтва, аб чым мы ўжо казалі. Сутнасць была ў тым, што

наместніцкая пасада была прызначальнай вялікім князем (а не спадчыннай, як княжацкая), цалкам залежнай і адказнай перад ім, а таму намеснікі былі асабіста больш адданымі Вялікаму князю.

Аднак нават у пачатку XVI стагоддзя ў складзе ВКЛ захоўвалася фактычна аўтаномнае становішча дзвух буйных тэрыторыяльных адзінак на тэрыторыі Беларусі – Полацкай і Віцебскай земляў. Пачынаючы ад Вітаўта, ўсе вялікія князі выдавалі і падцвярджалі **Прывілеі** для гэтых зямель (земскія прывілеі). Яны фіксавалі асобныя правы, што мелі ў грамадска-палітычным і гаспадарчым жыцці названыя тэрыторыі ў параўнанні з іншымі часткамі ВКЛ. Напрыклад, намеснік (затым і ваявода) ў Полацкай і Віцебскай землях прызначаўся Вялікім князем толькі са згоды мясцовых баяр і мяшчан. Судовая улада намесніка і ваяводы была абмежавана абавязковай прысутнасцю таксама прадстаўнікоў мясцовага баярства і мяшчан. Пытанні мясцовага кіравання, у тым ліку абранне службовых асоб толькі з мясцовых прадстаўнікоў, выкананне вайскавай службы, гаспадарчыя гарадскія справы і інш. таксама былі ў распаражэнні мясцовых феадалаў.

Найбольш значнай сілай, што абмяжоўвала ўладу Вялікага князя, у XV – XVI стагоддзях у ВКЛ былі **Сойм і Рада ВКЛ**, існаванне і функцыі якіх былі замацаваны ў граматах 1447, 1497, 1506 гадоў і ў Статутах ВКЛ 1529, 1566 і 1588 гадоў.

Сойм ВКЛ – гэта саслоўна-прадстаўнічы орган, які мае свае карані і вырас з мясцовых **Веча**. У выніку фарміравання шляхецкага саслоўя (феадалаў, уласнікаў зямлі) узростала іх роля ў вырашэнні агульнадзяржаўных спраў і выкананні прынятых рашэнняў. Без падтрымкі з боку феадалаў, без апоры на іх не магла нармальна функцыяніраваць ні вышэйшая ўлада, ні сама дзяржава. Прадстаўнічым органам менавіта шляхецкага саслоўя і былі **Соймы** (па-польску – сеймы, бел. аналаг – сходы).

Спачатку ў **агульных, агульнадзяржаўных (т. зв. вальных) соймах** ВКЛ маглі ўдзельнічаць усе жадаючыя шляхцічы, з пачатку XVI стагоддзя – па 2 дэпутата ад кожнага павета, абраных на павятовых соймах. На соймы, акрамя таго, запрашаліся вярхі каталіцкага і праваслаўнага духавенства, службовыя асобы цэнтральных і некаторых мясцовых органаў дзяржаўнага кіравання, знатныя князі і пань.

Збіраліся агульнадзяржаўныя (вальныя) соймы не рэгулярна, а па меры патрэбы. Ініцыятарам іх правядзення мог быць Вялікі князь, які прымаў рашэнне пра скліканне Сойма і яго склад. У выключных выпадках ініцыятыва правядзення Сойма магла зыходзіць і ад паноў-рады. Гісторыкі лічаць, што да ліку першых агульнадзяржаўных, вальных соймаў можна аднесці Віленскі сойм 1401 года, Віцебскі 1433 года, Віленскі 1436 года.

Кампетэнцыя вальнага Сойма не была дакладна вызначана ці абмежавана.

Але былі пытанні, якія маглі быць вырашаны выключна на вальных соймах: выбары Вялікага князя, абвешчэнне вайны, заключэнне міру, заключэнне пагадненняў з суседнімі дзяржавамі і уніі з Польшчай,

устанаўленне павіннасцей і падаткаў са шляхты на ваенныя патрэбы, разгляд крымінальных спраў па абвінавачванню паноў у дзяржаўнай здрадзе і інш.

Маглі вырашацца і іншыя любыя пытанні, што прапаноўваліся ці Вялікім князем, ці панамі-радай. На Сойме вялікі князь выдаваў найбольш значныя заканадаўчыя акты і разглядаў значныя судовыя справы. Паводле Прывілеяў 1447 і 1492 гадоў вялікі князь не меў права самастойна вырашаць найбольш значныя пытанні знешняй і унутранай палітыкі без згоды князёў і магнатаў. Прадстаўнікі ад зямель – удзельнікі Сойму маглі падаваць просьбы і скаргі, адказы на якія даваў гаспадар.

У “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (Т.6, кніга I.) у артыкуле “Сойм” (с.375 – 382) даецца пералік Соймаў ВКЛ, што адбыліся з 1440 па 1568 год з назвай месяца, года, месца правядзення і абраных на іх вялікіх князёў. Усяго названа 63 Сойма ВКЛ.

Фактычна Соймы з’яўляліся сваеасаблівым саслоўным **парламентам**, які абмяжоўваў асабістую ўладу манарха у ВКЛ.

Вышэйшым **дзяржаўным** (не прадстаўнічым, а дзяржаўным) органам у ВКЛ была **Рада** Вялікага княства літоўскага. Існае таксама яе назва як **паны-рада**. Узнік такі орган як дапаможны пры вялікім князе з яго бліжайшага асяродзя, з якім ён раіўся пры прыняцці важнейшых рашэнняў. Але паступова, да XV стагоддзя Рада набыла большую самастойнасць. Яна стала пастаянна дзеючым выканаўча-распарадчым, заканадаўчым, кантралюючым і судовым органам. Складалася Рада ВКЛ з вышэйшых дзяржаўных службовых асоб, каталіцкіх епіскапаў, а таксама ў яе склад уваходзілі па асабістых запрашэннях вялікага князя і некаторыя князі і найбуйнейшыя феодальныя. У першай палове – сярэдзіне XVI стагоддзя Рада ВКЛ складалася з 45 – 65 асоб.

Кампетэнцыя Рады была фактычна той жа, што і Сойма (некаторыя даследчыкі нават лічаць Сойм і Раду сінонімамі). Рада магла абіраць Вялікага князя, вырашаць пытанні абароны дзяржавы, міжнародных зносін, прызначэння на вышэйшыя дзяржаўныя пасады, рыхтаваць важнейшыя заканадаўчыя акты, вырашаць судовыя справы. Для вырашэння гэтых пытанняў Рада збіралася на свае паседжанні і магла сумесна з Вялікім князем прымаць рашэнні. Але каб заручыцца падтрымкай усяго шляхецкага саслоўя ў найважнейшых справах Рада магла **выносіць** абмярканне і прыняцце рашэнняў на разгляд **Сойма**.

3. Статуты ВКЛ.

Правая сістэма ВКЛ XV – XVI стагоддзяў склалася на аснове мясцовых традыцый, т.зв. “звычайнага права”, атрымала развіццё і замацаванне ў прававых актах дзяржаўных і судовых устаноў.

Да сярэдзіны XV стагоддзя ўсе бакі жыцця грамадства вызначаліся **Звычайным правам** – сістэмай непісаных прававых нормаў, якія заснаваны былі на агульнапрынятай, звычаях (так было здаўна, так прыята), што існавалі ў грамадскіх адносінах. Звычайнае права, што склалася і мела свае асаблівасці ў розных землях, вызначалася кансерватызмам, нязменнасцю. Яго

нормы пільна абярагаліся, нават, Вялікія князі пры уваходжанні на прастол вымушаны былі даваць абяцанні не парушаць старажытныя звычаі і не уводзіць новых парадкаў. Аднак з узмацненнем цэнтралізацыі ВКЛ, выкараненнем сепаратызму асобных княстваў і зямель, непісанае **Звычайнае права** паступова заступае месца аформленым у адпаведных дакументах нормам грамадскага жыцця, уніфікаваным у межах адзінай дзяржавы.

Першыя пісаныя **кодэкс** крымінальнага і працэсуальнага права ВКЛ быў прыняты вялікім князем Казімірам на сойме 1486 года і атрымаў назву **“Судзебнік 1468 года”**. Складзены ён быў на аснове мясцовага звычайнага права і судова-адміністрацыйнай практыкі ў ВКЛ таго часу, складаўся з 25 артыкулаў. Статут замацаваў і ўстанавіў адзіныя для ўсёй дзяржавы віды пакаранняў за злачынствы супраць феадальнай ўласнасці і прыватнай асобы. Умацаванне феадальнага прыгнёту і пазбаўленне залежных сялян права свабоднага адыходу ад феадала было замацавана ў 24-м артыкуле, які прадуглежваў суровае пакаранне асоб, што садзейнічалі ўцёку челядзі нявольнай і феадальна залежных сялян. (Аб Судзебніку 1468 г. гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.6. Кн.І, с. 441).

Важнейшыя нормы жыцця ВКЛ былі аформлены ў выглядзе агульна-земскіх (агульных для усіх зямель дзяржавы), абласных, гарадскіх, валасных і іншых граматах, т.зв. **Прывілеях** (privos – асаблівы, + lex – закон). Фактычна гэта былі першыя пісаныя прававыя акты, дзяржаўныя дакументы.

Навукоўцы-прававеды падзяляюць Прывілеі на ільготныя, даравальныя і ахоўныя.

У **агульназемскіх Прывілеях** Вялікія князі падцвярджалі ці ўстанаўлівалі асаблівыя правы пануючага класа, саслоўя, пэўных сацыяльных або этнічна-рэлігійных груп, асоб.

Першы земскі Прывілей быў выдадзены вялікім князем Ягайла ў 1387 годзе. Ён ўстанаўліваў ільготы для феадалам за пераход у каталіцкую веру і вызваляў каталіцкае духавенства і іх маёмасці ад усіх дзяржаўных падаткаў.

Прывілей 1388 года, выдадзены Вітаўтам, ўстанаўліваў правы статус яўрэяў, што пачалі актыўна сяліцца ў гарадах заходняй часткі ВКЛ.

Найбольш вядомы таксама:

Гарадзельскі Прывілей 1413 года (пашыраў правы феадалаў – каталікоў і абмяжоўваў правы праваслаўных феадалаў),

Гродненскі Прывілей 1432 года (ураўноўваў у правах феадалаў праваслаўных і каталікоў),

Прывілей 1447 года, які замацаваў правы феадалаў, паклаў пачатак юрыдычнай замацаванасці феадальнай залежнасці сялян,

Прывілей 1492 года, які меў характар феадальнай канстытуцыі ВКЛ, замацаваў асновы дзяржаўнага і грамадскага ладу, пануючае становішча баяр і паноў. (Аб гэтых і іншых Прывілеях гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 5. сс. 579 – 581).

Вышэйшай формай заканадаўства ВКЛ з’яўляліся **Статуты Вялікага княства Літоўскага**. Усяго было прыняты 3 Статута ВКЛ – **1529, 1566 і 1588**

гадоў. Яны былі першымі ў Еўропе зводамі законаў, выдадзены на аснове мясцовага права.

Першы Статут ВКЛ быў прыняты у **1529 годзе**. Складзены ён быў на аснове кадыфікацыі і сістэматызацыі норм мясцовага, звычайнага права, прынятых раней пастаноў судовых і дзяржаўных органаў, судзебніка 1468 года, прывілеяў. Тэкст Статута ўтрымлівае 13 раздзелаў і 244 артыкулы, якія датычыліся усіх бакоў дзяржаўнага і грамадскага ладу. Напрыклад, у 1-3 раздзелах змешчаны ўсе асноўныя нормы дзяржаўнага права, у 4 і 5 раздзелах – сямейна-шлюбнае права, у 8-м – зямельнае права, у 10-м – цывільнае права і г.д. (Падрабязнее гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т. 6., кн.І, сс. 414 – 415.).

Другі звод законаў феадальнага права – **Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года.**, складаўся з 14 раздзелаў і меў 367 артыкулаў. Складзены ён быў на аснове папярэдняга Статута 1529 года, дапоўненага нормамі, замацаванымі ў агульназемскіх і абласных Прывілеях, а таксама нормамі царкоўнага права. У ім больш выразна знайшлі адлюстраванне такія нормы феадальнага права, як стварэнне льгот і пераваг для класа феодалаў і саслоўя шляхты, недапушчэнне простых людзей ў органы кіравання, замацаванне прававой няроўнасці розных сацыяльных груп насельніцтва. (Гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.6. кн.І. сс. 415 – 416.).

Найбольш дасканалым у кадыфікацыі права ў ВКЛ быў **Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 года**. Складаўся з 14 раздзелаў і 488 артыкулаў. Гісторыкі-прававеды лічаць, што ён абагульніў тагачасную судовую апрактыку і дзяржаўна-прававыя ідэі, некаторыя з якіх нават апярэджвалі свой час. У Статуце знайшло ў першыню адлюстраванне і замацаванне падзелу ўлад на заканадаўчую (сойм), выканаўчую (вялікі князь, дзяржаўная адміністрацыя) і судовую (Трыбунал ВКЛ, земскія і падкаморныя суды, выбарныя і незалежныя ад адміністрацыі). У ім знайшлі адлюстраванні ідэі Рэфармацыі і верацярпімасці, гуманізму. Напрыклад, гарантаваліся маёмасныя і асабістыя правы мяшчан, права кожнага вольнага чалавека выехаць за мяжу, калі гэта рабілася не на шкоду сваёй краіне. У той жа час, Статут яскрава абараняў інтарэсы феодалаў, ўзмацняў іх прывілеяванае становішча, канчаткова запрыгоніў сялянства. (Гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.6. Кн.І. сс.416 – 417).

Статуты Вялікага княства Літоўскага з’яўляюцца найбольш каштоўнай гістарычнай крыніцай па вывучэнню дзяржаўнага і грамадскага ладу Беларусі перыяда ВКЛ. У 1989 годзе выдавецтвам “Беларуская энцыклапедыя” падрыхтавана і выдадзена комплекснае выданне “**Статут Вялікага княства Літоўскага 1588 г.**”. Названае выданне уключае:– арыгінальны тэкст Статута (факсімільнае ўзнаўленне), яго адаптаваны тэкст і пераклад на рускую мову;– нарыс “Сацыяльна-гістарычныя ўмовы ўзнікнення Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 года”;– энцыклапедычны даведнік з 820-ці артыкулаў пра адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел ВКЛ, катэгорыі насельніцтва,

саслоўі, службовыя пасады і асобы, грашовую сістэму і інш.;– каментарыі да артыкулаў Статута, якія раскрываюць іх прававую сутнасць.

Выданне было прысвечана 400-годдзю Статута і з’яўляецца першай ў Беларусі яго поўнай публікацыяй.

4. Асаблівасці этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ.

У гісторыі чалавецтва перыяда сярэднявечча значнае месца займала **царква**, якая адыгрывала важную ролю не толькі ў духоўным жыцці людзей, фарміравала іх светапогляд, але і прымала ўдзел ў працэсах стварэння і ўмацавання тагачаснага дзяржаўнага ладу, з’яўлялася элементам гаспадарчага, эканамічнага жыцця, займала вядучую ролю ў этнакультурных працэсах.

На развіццё царкоўна-канфесійных адносін у ВКЛ, асабліва на беларускіх землях, непасрэдным чынам уплывала і становішча паміж каталіцкім захадам і праваслаўным усходам, якія імкнуліся павялічыць свой уплыў на беларускіх землях. Беларускія землі былі аб’ектам супрацьстаяння каталіцтва і праваслаў’я.

Рэлігійны фактар займаў важнае месца ў дзяржаўнай як унутранай так і знешняй палітыцы ВКЛ. Не выпадкова, што менавіта тут з’яўбіліся тэндэнцыі пераадолення раскола ўнутры хрысціянства, ажыццяўляліся спробы прымірэння і дасягнення ўніі паміж каталіцызмам і праваслаў’ем.

У гісторыі развіцця царкоўна-канфесійных адносін у ВКЛ у XIII – XVI стагоддзях гісторыкі вызначаюць некалькі этапаў.

Першы з іх ахоплівае перыяд з канца XIV да пачатку XV стагоддзяў, перыяд складвання ВКЛ як дзяржавы. У гэты час на землях Беларусі, Польшчы і Украіны панавала хрысціянства, а на тэрыторыі Літвы – язычніцтва. Таму першы перыяд ВКЛ – гэта перыяд сімбіёзу хрысціянства і язычніцтва, калі ў грамадстве існавала язычніцка-хрысціянская супольнасць, што, на думку гісторыкаў, можна лічыць феноменам еўрапейскай дзяржаўнай і этнаканфесійнай гісторыі. (назваць гэта феноменам, выключэннем з правіл, можна таму, што такога не было ў іншых народаў і ў іншых краінах Еўропы) Існаваннем такога становішча былі закладзены падставы для захавання ў далейшым грамадскай і канфесійнай толерантнасці (цярпімасць) ў ВКЛ. Толерантнасць выяўлялася ў адносінах да звычаяў і традыцый народаў і этнічных груп, у гаспадарчых, гандлёвых, побытавых кантактах, у палітычнай і духоўнай дзейнасці кіруючых колаў і розных пластоў насельніцтва.

Другі этап этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ працягваўся з сярэдзіны XV да сярэдзіны XVI стагоддзя. У гэты час язычніцтва было ўжо выцеснена хрысціянствам, але і ў ім самім з’яўляюцца і набываюць узмацненне працэсы рэфармацыі, з’яўляецца пратэстанцызм. У ВКЛ існавалі і супернічалі 3 хрысціянскія цэрквы – праваслаўе, каталіцызм і пратэстанцтва.

Трэці этап пачынаецца ў другой палове XVI стагоддзя, пасля Люблінскай уніі, калі пэўная раўнавага ў міжцаркоўных адносінах была парушына, ўзмацняюцца пазіцыі каталіцтва, якое набывае рысы дзяржаўнай

канфесіі. У гэты час узмацняецца і набывае рэальны выгляд канфесіны падзел паміж рознымі сацыяльнымі групамі: пануючыя класы – магнатства і шляхта становяцца ў сваёй большасці каталіцкімі, у той час, як сярод мяшчанства і асабліва сялянства захоўваецца ўплыў праваслаў’я.

5. Становішча праваслаўнай царквы ў ВКЛ.

У ВКЛ праваслаўная царква апынулася і існавала ў незвычайна сваяасаблівам і складаным становішчы.

З аднаго боку, праваслаўная царква працягвала непадзельна панаваць у тых рускіх княствах (на усходніх беларускіх землях), якія ўвайшлі ў склад ВКЛ і працяглы час захоўвалі ў ім пэўную самастойнасць. Тут праваслаўная царква мела фактычна дзяржаўны статус, знаходзіла падтрымку з боку княжацкай ўлады і дзяржаўных фарміраванняў.

З другога боку, праваслаўная царква з утварэннем ВКЛ стала залежнай ад пануючай літоўскай дынастыі, якая абавязалася на язычніцкае літоўскае насельніцтва, а таксама ў мэтах умацавання дзяржаўнасці мела арыентацыю на каталіцкую царкву, шукала падтрымкі ў Вацікане.

З XIV стагоддзя беларускія землі уваходзілі ў склад некалькіх праваслаўных царкоўна-адміністрацыйных епархіяльных структур: Кіеўскай мітраполіі (усходняя і паўднёва-усходняя частка Беларусі), Галіцка-Валынскай мітраполіі (заходняя і паўднёва-заходнія землі ВКЛ) і Літоўскай мітраполіі (паўночна-заходнія землі). Начале іх стаялі мітрапаліты (архіепіскапы), якія займалі вышэйшую ступень у духоўнай іерархіі.

У складзе мітраполій былі епархіі, заснаваныя на асобных землях і наместніцтвах. Напрыклад, у складзе Літоўскай мітраполіі былі Наваградская, Полацкая і Тураўская епархіі. Усяго ў XIV – XV стагоддзях у ВКЛ было 8-9 праваслаўных епархій. Начале праваслаўных епархій былі епіскапы, якія таксама ўваходзілі ў склад вышэйшага духавенства.

Ніжэйшым структурным элементам мітраполіі і епархій з’яўляліся прыходы, якія ахоплівалі непасрэдна насельніцтва павеятаў, сёл і гарадскіх паселішчаў.

Вызначыць колькасць праваслаўных храмаў, цэркваў, што існавалі ў той час, немагчыма, але існавалі яны паўсюдна, будаваліся з дрэва і таму каштавалі нядорага, часта ўзводзіліся не толькі на епархіяльныя сродкі, але і на абшчынныя грошы саміх сялян. Большасць цэркваў размяшчаліся ў вёсках і мястэчках.

Значная колькасць праваслаўных храмаў была і гарадах. Дакладна вядома, што ў сярэдзіне XVI стагоддзя у Бересце іх было 9, у Віцебску – 7, у Гародні – 6, Наваградку – 10, Пінску – 14, Полацку – 9. Клецку – 5 і г.д. Усяго у буйных і сярэдніх гарадах Беларусі праваслаўных храмаў было больш за 100.

У навуковай літаратуры выказваецца меркаванне, што па ўкосных звестках у сярэдзіне XVII стагоддзя на тэрыторыі Беларусі існавала 1,5 – 2 тысячы праваслаўных храмаў.

На землях Беларусі дзейнічалі некалькі дзесяткаў праваслаўных манастыроў. Існавалі яны па некалькі ў большасці павеатаў. Напрыклад, у Менскім – 4, Віцебскім – 4, Аршанскім – 5, Слоніўскім – 2 і г.д. Усяго у сярэдзіне XVI стагоддзя было 51 – 56 праваслаўных манастыроў, з іх 8 – 10 жаночых. Царкоўна-манастырскімі цэнтрамі праваслаўнай мітраполіі былі таксама Вільня (3 праваслаўныя манастыры і 16 правааслаўных цэркваў), Наваградак, Менск, Полацк.

Такім чынам, ёсць падставы сцвярждаць, што праваслаўная царква па колькасці прыхаджан, храмаў, памерах кананічнай тэрыторыі заставалася самай уплывовай і распаўсюджанай у Беларусі ў часы ВКЛ.

6. Арганізацыя каталіцкай царквы.

Узнікненне арганізацый каталіцкай царквы ў ВКЛ гісторыкі звязваюць з вялікім князем **Ягайлам**, які пры прыняцці польскага каралёўства ў 1386 годзе сам прыняў каталіцызм, хрысціў у каталіцкую веру сваіх набліжаных. У набліжэйшы час, услед за вялікім князем да каталіцкай веры далучаецца значная частка баяры ВКЛ, вышэйшыя службовыя асобы.

У 1387 годзе было заснавана **Віленскае біскупства** – першая царкоўна-адміністрацыйная адзінка рымска-каталіцкай царквы у ВКЛ. Быў выдадзены вялікі фундацыйны прывілей Ягайлы, у якім быў вызначаны і замацаваны правы статус каталіцкай царквы, прызначалася яе матэрыяльнае забяспячэнне – перадаваліся землі, вызначаліся павіннасці і падаткі з насельніцтва на карысць касцёла. Ягайла ў абмен на польскую карону даў абяцанне прывесці ўсё насельніцтва Вялікага княства да каталіцкай веры.

Акрамя таго на тэрыторыі ВКЛ некалькі паздней былі утвораны Жамойцкае (1413 г.) і Луцкае біскупствы. У склад апошняга уваходзілі парафіі, што існавалі на некаторых тэрыторыях паднёва-заходняй часткі Беларусі.

На чале біскупства стаяў **біскуп**. Яго духоўны сан у каталіцкай царкве адпавядае сану епіскапа ў праваслаўнай царкве. Першымі Віленскімі біскупамі былі Андрэй (1388 – 1398), Якуб Пліхта (1398 – 1407), Мікалай Бяркоўскі (1408 – 1414) і інш. (гл. Энцыклапедыю гісторыі Беларусі. Т.2. С. 272. Пералічаны ўсе біскупы). Штодзённымі справамі біскупства займалася біскупская курыя, якая падзялялася на канцелярыю, духоўны суд – кансісторыю, і прыватны двор біскупа, у якім былі пасады маршалка, падскарбія, кухмістра, ключніка, капелана і інш.

Пры біскупе існавала калегія духоўных асоб – **капітул**, для выраўнення важных пытанняў біскупам склікаліся **сіноды** (з’езды) каталіцкага духавенства.

Наступнай, пасля біскупства, адміністрацыйна-тэрытарыяльнай адзінкай каталіцкай царквы была **дыяцэзія** (дыяцэза), якая адпавядала праваслаўнай епархіі.

Ніжэйшай тэрытарыяльна-адміністрацыйнай адзінкай рымска-каталіцкай царквы ў складзе дыяцэзіі з’яўлялася **парафія** (плябанія), яна адпавядала праваслаўнаму прыходу. Узначальвалася яна **пробашчам**, у

каталіцкай царкве ён называўся **ксьёнам**, які з’яўляўся настояцелем парафіяльнага (галоўнага ў парафіі) касцёла.

Тэрыторыя створанага Віленскага біскупства ахоплівала літоўскія і большаю частку беларускіх зямель. Яна падзялялася на 7 парафій, з якіх 3 знаходзіліся на тэрыторыі Беларусі – у Абольцах, Гайне і Крэве. Да 1430 года узнікла яшчэ 20 парафій. Усяго ў сярэдзіне XVI стагоддзя ў 17 паветах ВКЛ дзейнічала 259 парафій.

Храмы рымска-каталіцкай царквы – **касцёлы** (тэрмін “касцёл” выкарыстоўваецца таксама і для вызначэння рымска-каталіцкай царквы як арганізацыі – каталіцкі касцёл, польскі касцёл) выконвалі розныя функцыі і падзяляліся па сваяму статусу на:

базілікі (касцёлы са спецыяльнымі папскімі прывілеямі), **кафедральныя** (дзе знаходзілася кафедра епіскапа),

кляштарныя (пры манаскіх ордэнах),

парафіяльныя ці фарныя (галоўныя, цэнтральныя ў парафіі),

філіяльныя (у складзе парафіі, прыхода).

Найбольш значнымі парафіяльнымі касцёламі, пабудаванымі на тэрыторыі Беларусі, былі касцёлы ў Крэва (1387 г.), Наваградку (1393 г.), Лідзе (1397 г.), Браславе (1423 г.), Гародне, Ваўкавыску (1430 г.). За перыяд з 1430 па 1500 год было пабудавана 129 касцёлаў

Акрамя таго ўзнікалі капліцы – невялікія збудаванні (малы касцёл), як правіла на скрыжаванні дарог са статуяй святога для малітвы. Настояцелем капліцы з’яўляліся капеланы.

Эканамічную аснову каталіцкай царквы складалі **фундушы**. Фундацыя – гэта ахвяраванне (а таксама дарэнне, завяшчанне) манастырам, цэрквам, касцёлам і іншым царкоўным установам і іх кіраўнікам. Рабілі іх дзяржава ці феадалы звычайна для заснавання духоўных устаноў і іх матэрыяльнай падтрымкі.

Асноўнай формай фондуша дзяржавы і насельніцтва ў першай палове XVI стагоддзя была дзесяціна – натуральны падатак збожжам у памеры адной дзесятай часткі ўраджаю. У выніку валочнай памеры у дзяржаўных уладаннях дзесяціна была заменена надзяленнем касцёлаў зямлёй у памеры 1-2 валок, даходы з якой ішлі касцёлу.

Феадалы ахвяравалі, дарылі і завяшчалі на карысць царквы (як правіла мясцоваму касцёлу) землі з сялянамі, сенажаці, лясы, вёскі, маёнткі, грошы, каштоўнасці, рухомую маёмасць, сялянскія павіннасці і інш.

Акрамя таго, з боку вялікіх князеў літоўскіх выдаваліся спецыяльныя Прывілеі, якія надавалі каталіцкай царкве значныя ільготы і буйныя землеўладанні. Пры ўтварэнні Віленскага біскупства ў 1387 годзе Вялікі князь вызначыў касцёлу матэрыяльнае забяспячэнне – землі, даходы і павіннасці з боку падданага насельніцтва. У складзе зямель, што адрымала Віленскае біскупства былі і дзве значныя воласці Беларусі – Башты і Дуброўна. У наступным годзе Віленскае біскупства ад Вітаўта атрымала некалькі вёсак у Берасцейскай і Ваўкавыскай валасцях, а крыху пазней –

цалкам вялікую воласць у Беларусі – Ігумен (зараз Чэрвень). Зямельная маёмасць Віленскага біскупства ў 1430 годзе дасягала не меней 100 вёсак, 1300 дымоў. Яшчэ больш яна пашыралася ў далейшыя гады. У першай палове XVI стагоддзя Віленскае біскупства пераўтварылася ў буйнешага духоўнага феодала: у яго латыфундыях налічвалася каля 11500 дымоў, каля 81 тысячы насельніцтва абодвух палоў.

З утварэннем Жамойцкага біскупства яму таксама былі падараваны землі, дзе пражывалі каля 300 сялянскіх дымоў. Мела на тэрыторыі Беларусі свае ўладанні і Луцкае біскупства.

Прывілеі, выдадзеныя вялікімі князямі ВКЛ каталіцкаму касцёлу, надавалі яму і іншыя значныя правы. Вышэйшыя асобы каталіцкай царквы ўваходзілі ў склад Рады ВКЛ, разам з буйнейшымі феодаламі прымалі ўдзел у вырашэнні дзяржаўных спраў. Падчас правы, надазеныя каталіцкай царкве, ўшчамлялі правы праваслаў'я, якое апынулася ў дыскрымінацыйных умовах. Дастаткова казаць, што паводле пастановы, выдадзенай у 1481 годзе вялікім князем Казімірам, на тэрыторыі ВКЛ было забаронена будаўніцтва праваслаўных храмаў. Такое становішча існавала амаль 30 год, толькі 1507 годзе была выдадзена грамата аб фундушу на карысць праваслаўнай царквы.

Галоўную ролю у пашырэнні каталіцызму на беларускіх землях адыгрывалі **манаскія жабрацкія ордэны**. (**жабрацкія** – ордэны, якія патрабуюць ад сваіх членаў зарокі беднасці, адмовы ад маёмасці, існавання на міласціну, падаянне, былі афіцыйна прызнаны папствам). Асаблівасцю іх былі:– непасрэдная падпарадкаванасць Папе і самастойнасць ад біскупства;– разнастайнасць па сваіх уставах;– місіянерская дзейнасць. Месцам знаходжання манахаў з'яўляліся **кляштары**, канвенты (манаствыры), пры іх існавалі кляштарныя касцёлы. Як правіла, манаствыры не мелі значных зямельных уладанняў, таму і лічыліся “жабрацкімі.”

У ВКЛ першыя манаскія ордэны з'яўляюцца з Еўропы ў XIV стагоддзі, Манаствыры (канвенты) ордэна **францысканцаў** былі ўтвораны ў Вільні, Пінску (1396 г.), Лідзе (1397 г.), Ашмянах (1505 г.),

Ордэн **бернардыйцаў** заснаваў кляштары ў Гродна (1494 г.), Полацку (1498 г.), Будславе (1504 г.), іх колькасць значна павялічылася ў 17 стагоддзі.

Ордэн **аўгустыйцаў** заснаваў кляштары ў Бярэсці (1410 г.), Гародні (1503 г.), Міхалішках (Астравецкі раён) 1653 г.

Першы касцёл **кармелітаў** быў заснаваны ў Вільні ў 1506 годзе.

Фундатарамі пры заснаванні кляштароў манаскіх ордэнаў выступалі, як правіла, буйнейшыя феодалы, магнаты, а таксама вышэйшыя дзяржаўныя асобы ВКЛ, на сродкі якіх будаваліся і ўтрымліваліся касцёлы, кляштары.

У сярэдзіне XVI стагоддзя на тэрыторыі ВКЛ дзеінічалі **8** каталіцкіх манаскіх ордэнаў, якія мелі больш за **25** кляштароў (манаствыроў). Найбольш актыўна пашыралася сетка кляштароў манаскіх ордэнаў на тэрыторыі Беларусі ў наступным XVII стагоддзі.

7.Рэфармацыя і контррэфармацыя

Рэлігійнае жыццё ВКЛ адбывалася пад уплывам тых працэсаў, што адбываліся ў перыяд сярэднявечча і ва ўсёй Еўропе.

У сярэдзіне XVI стагоддзя ў ВКЛ пачалося распаўсюджанне ідэя **Рэфармацыі**. Рэфармацыя – гэта шырокі сацыяльна-палітычны і ідэалагічны рух ў Еўропе, накіраваны супраць значнай ролі рымска-каталіцкай царквы. Ідэйнымі крыніцамі Рэфармацыі былі ідэі гуманізма эпохі Адраджэння. Ідэалагі рэфармацыі (М. Лютар, Ж. Кальвін, Т. Мюнцер і інш.) выступалі за адмену царкоўнай дзесяціны і пышнага каталіцкага культу, за секулярызацыю (адчужэнне) царкоўнай маёмасці, перш за ўсё зямель, на карысць дзяржавы і прыватных асоб, стварэнне танных самастойных нацыянальных цэркваў. Рэфармацыя знайшла сваё увасабленне ў розных формах т.зв. **пратэстантызму**, асобнымі плынямі якога з’яўляліся кальвінізм, лютэранства і інш.

Такія ідэі пазбаўлення ад усеуладдзя з боку каталіцкай царквы, якая пераўтварылася ў буйнога феадальнага ўласніка, займала ключавыя пазіцыі ў дзяржаве, знаходзілі сваіх прыхільнікаў сярод розных пластоў грамадства ВКЛ. Гараджане імкнуліся вызваліцца ад феадальнай залежнасці, магнаты і шляхта разлічвалі захапіць багацце і зямельныя уладанні царквы, гарадскія нізы і сяляне змагаліся супраць уціску царкоўных феадалаў.

Асаблівасцю Рэфармацыі, пратэстантызму ў ВКЛ было тое, што асноўнай яе рухаючай сілай была феадальная значь, магнаты і заможная шляхта, якія жадалі захаваць адасобленасць сваёй **дзяржавы і царквы** ад Польшчы. Таму яны спрыялі ўтварэнню пратэстанскіх абшчын, ахвяравалі на гэта сродкі. Галоўным пратэктарам Рэфармацыі ў ВКЛ у 50 – 60-я гады XVI стагоддзя быў **Мікалай Радзівіл Чорны** – Віленскі ваявода, канцлер ВКЛ, прадстаўнік аднаго з буйнейшых радоў магнатаў. Акрамя яго да Рэфармацыі далучыліся прадстаўнікі іншых знатных шляхецкіх родаў ВКЛ – Сапегі, Валовічы, Глябовічы, Зяновічы, Кішкі, Хадкевічы, Пацы і інш. Нават у Радзе ВКЛ у 1569 годзе было 17 пратэстантаў, 9 праваслаўных і толькі 2 каталіка.

Асноўныя рэфармацыйныя плыні – лютэранства, кальвінізм, а таксама антытрынітарызм з’явіліся ў ВКЛ у 50 – 60-я гады XVI стагоддзя.

Лютэранства на беларускіх землях з’явілася раней за іншых пратэстанцкіх цэркваў. Ёсць звесткі, што слуцкі князь яшчэ ў 1535 годзе выдзеліў зямельны участак для лютэран у Слуцку. У сярэдзіне 50-х гадоў XVI стагоддзя лютэранскія суполкі з’яўляюцца сярод гараджан у Вільні, Менску. Аднак лютэранства не атрымала значнага распаўсюджання, у канцы XVI стагоддзя на тэрыторыі ВКЛ было ад 5 да 8 лютэранскіх арганізацый.

Больш шырока пратэстацкая царква ў ВКЛ была прадстаўлена **кальвінізмам**. Да канца XVI стагоддзя вядома ад 40 да 50-ці кальвіністскіх цэркваў (збораў) на тэрыторыі Беларусі. У духу кальвінізму былі рэфармаваны цэрквы ў Нясвіжы, Клецку, Брэсце, Ляхавічах, Койданаве, Навагрудку, Іўе і іншых гарадах. Рэфармацыйны рух на Беларусі, лічаць гісторыкі, набыў стройную кальвінісцкую арганізацыю.

Рэфармацыя адыграла важную ролю ў культурна-адукацыйнай сферы, спрыяла актывізацыі духоўнага жыцця грамадства. Пры пратэстанцкіх абшчынах адкрываюцца школы, шпіталі, прытулкі, друкарні, вакол іх групуюцца выдатныя вучоныя таго часу, прапаведнікі, пісьменнікі, мысліцелі, такія як Сімон Будны, Васілій Цяпінскі і інш.

Разам з тым існуе думка, што ў адрозненні ад заходнеўрапейскай Рэфармацыя на Беларусі не знайшла шырокага распаўсюджвання сярод народных мас, таму і рух тут не набыў такога размаху, як у Еўропе. Ужо ў канцы XVI – першай палове XVII стагоддзя пачынаецца крызіс Рэфармацыі, узмацняецца супрадзеянне пратэстанцтву з боку традыцыйнай каталіцкай царквы. Канчатковы разгром рэфармацыі адбыўся у сярэдзіне XVII стагоддзя, калі Сейм адступніцтва ад каталіцызму прыраўняў да злачынства.

Адразу з з’яўленнем Рэфармацыі узнікае і **Контррэфармацыя** як рэлігійна-палітычны рух, накіраваны на рэстаўрацыю, захаванне і аднаўленне пазіцый каталіцызма. Галоўнай сілай контррэфармацыі ў ВКЛ стаў ордэн **езуітаў**, утвораны у 1540 годзе для барацьбы з рэфармацыяй і ўмацавання каталіцызму ва ўсім свеце. Езуіты вызначаліся строгай дысцыплінай, сістэмай маралі “Мэта апраўдвае сродкі”, назапашанымі вялікімі багаццямі і лепшай на той час сістэмай адукацыі.

Пачатак дзейнасці езуітаў у ВКЛ лічыцца 1569 год, калі ў Вільню прыйшло 13 першых езуітаў, сярод якіх былі паляк, харват, шатландзец, бельгіец, ірладзец і інш. Праз год у ВКЛ было ужо 300 езуітаў. Галоўным ідэолагам контррэфармацыі у ВКЛ выступаў Пётр Скарга, вядомы царкоўны і палітычны дзеяч, здольны аратар і публіцыст. Дастатковаі казаць, што менавіта ён змог вярнуць у каталіцызм уплывовага прыхільніка кальвінізму Мікалая РаздівілаЧорнага, а таксама 4-х яго сыноў.

Езуіты галоўнай саёй задачай паставілі вяртанне ў каталіцызм пратэстанцкіх і праваслаўных феадалаў. У пачатку XVII стагоддзя да рымка-каталіцкай царквы далучыліся 47 самых уплывовых магнацкіх праваслаўных родаў – Сапегі, Валовічы, Чартарыйскія, Храптовічы і інш. Усё гэта значана аслабіла пазіцыі рэфармацыі. Напрыклад, адзін з сыноў Мікалая Радзівіла Чорнага – Мікалай Крыштоф Сіротка прымусіў кальвіністаў пакінуць падначалшчыныя яму гарады – Нясвіж, Клецк, Койданава і інш.

Нечураліся езуіты і гвалтоўных, прымусовых мераў у адносінах да пратэстантаў – закрывалі іх школы і друкарні, палілі кнігі, учынялі пагромы. Напрыклад, толькі Віленскі кальвініскі збор (царква) 4 разы зведаў пагромы, арганізаваныя езуітамі, быў цаліком спалены яго архіў і збор літаратуры.

Па– рознаму можна ацэваць дзейнасць езуітаў на Беларусі. Відавочна толькі, што менавіта іх разнабаковая актыўнасць прывяла да заняпаду ідэй і спроб Рэфармацыі, значна аслабіла рэфармацыйны рух, спрыяла ўмацаванню пазіцый каталіцкай царквы. Нельга адмаўляць і значнага ўплыву дзейнасці езуітаў на стан адукацыі, школьнай справы, развіццё кнігадрукарства, тэатраў, іх культурна-асветніцкую і дабрачынную дзейнасць.

Да канца XVII стагоддзя контррэфармацыя ў ВКЛ канчаткова перамагла.

8. Спробы рэалізацыі царкоўнай уніі

XVI стагоддзе ў развіцці міжканфесійных адносін на Беларусі сталі часам, калі былі прадпрыняты спробы, як лічаць некаторыя гісторыкі, стварыць беларускаю нацыянальную царкву. Такой магла стаць **уніатства**, якое набывала паступова сваіх прыхільнікаў у розных частках грамадства.

Царкоўная **унія** – гэта аб’яднанне 2-х або некалькіх цэркваў на пэўных умовах – як правіла, вяршэнства дагматыкі (асноўных догмаў, непакісных прынцыпаў) адной з іх пры захаванні іншымі сваеасаблівасцей у абраднасці. Царкоўная унія заключалася пераважна рымска-каталіцкай царквой з праваслаўнай, гэтым сцвярджалася, што такім чынам аднаўляецца былое **адзінства ўсяленскай хрысціянскай царквы**.

Новы накірунак хрысціянства – **уніяцтва** ў ВКЛ і Польшчы быў аформлены на Берасцейскім саборы 6 – 9 кастрычніка 1596 года. Прыняты ёй акт атрымаў назву **Берасцейская ўнія**, ён аформіў арганізацыйнае аб’яднанне каталіцкай і праваслаўнай цэркваў.

Што з’явілася прычынамі, падставай для такога аб’яднання? Якія мэты былі у праваслаўнай і каталіцкай царквы, якія пайшлі на пэўныя ўступкі? Хто выйграў ад заключэння уніі? Такія пытанні і зараз дыскутуюцца даследчыкамі канфесійнай гісторыі.

Разглядаючы прычыны Берасцейскай царкоўнай уніі, патрэбна зыходзіць з той сітуацыі, таго становішча і тых праблем, якія склаліся да сярэдзіны XVI стагоддзя у грамадстве, у каталіцызме і праваслаў’і ў ВКЛ.

Праваслаўная царква ў ВКЛ у той час перыжывала значны крызіс, які быў выкліканы пашырэннем каталіцызму на абшарах ВКЛ, палітыкай улад, якія адкрыта аддавалі першанства каталіцызму і ўселяк падтрымлівалі яго. Да таго ж мясцовыя праваслаўныя іерархі (кіраўнікі праваслаўнай царквы на Беларусі) імкнуліся быць незалежнымі ад канстанцінопальскага і маскоўскага патрыярхаў, захаваць недатыкальнасць уладанняў цэрвы і яе маёмасці. Праваслаўныя епіскапы ў ВКЛ у выніку уніі з каталіцтвам разлічвалі атрымаць такія ж самыя правы, як і каталіцкія біскупы, месцы ў вышэйшых дзяржаўных органах краіны.

Каталіцкі касцёл бачыў ў уніі магчымасць дабіцца ідэйнага адзінства хрысціянства, пашырыць свой уплыў у грамадстве, дабіцца вярхавенства сваіх хрысціянскіх догмаў. Не малаважную ролю адыграла і жаданне даць адпор ідэям Рэфармацыі, што закраналі асновы царкоўнай арганізацыі.

Зацікаўлены ў заключэнні уніі, аб’ядноўваючага пагаднення паміж каталіцтвам і праваслаў’ем былі і ўлады ВКЛ, якія імкнуліся ўзмацніць адзінства феадальнага ладу, пераадоліць адрозненні ў веравызнанні ўнутры класа феадалаў, дабіцца кансалідацыі іншых пластоў насельніцтва і тым самым умацавання дзяржавы.

Нельга адмаўляць і таго, што менавіта тэрыторыя Беларусі была найбольш спрыяльнай для такога аб’яднання. Само канфесійнае становішча

насельніцтва, дза адначасова існавалі дзве буйнейшыя хрысціянскія цэrvы, падштурхоўвала да не распальвання варожасці, а да пошуку спроб прымірэння, кампрамісаў, аб'яднання.

Такім чынам, можна прыйсці да высновы, што ў заключэнні царкоўнай уніі былі зацікаўлены абодвы бакі – праваслаў'е (яго кіраўнікоў на землях ВКЛ можна нават лічыць ініцыятарамі аб'яднання) і каталіцызм. Але кожны з іх у выніку ўніі імкнуўся дасягнуць сваіх мэтаў, свайго узмацнення, што і прадвызначыла цяжкі лёс уніяцтва.

Ужо пры прыняцці і абвяшчэнні ўніі праявіліся сілы, якія выступалі супраць яе. У кастрычніку 1569 года, пасля папярэдняга адабрэння уніі у Рыме папай, у Берасце адбыўся царкоўны сабор (вышэйшы царкоўны сход), на якім у прысутнасці вышэйшых прадстаўнікоў каталіцкай і праваслаўнай цэркваў, вышэйшых дзяржаўных асоб ВКЛ была урачыста абвешчана царкоўная унія. Адначасова ў Берасце праходзіў антыуніяцкі сабор, у якім прынялі ўдзел больш за 200 прадстаўнікоў праваслаўнага духавенства, частка свецкіх асоб на чале з князем Канстанцінам Астрожскім, якія выступілі супраць заключэння уніі, заклікалі праваслаўных не прымаць уніяцтва.

У выніку абвешчанай уніі склалася новая **уніяцкая** ці грэка-каталіцкая царква. Яны у'яўляла сабой пэўны сімбіёз каталіцызма і праваслаў'я. Уніяцкая царква, з аднаго боку, прызнавала вярхавенства папы рымскага, канонаў хрысціянскага веравучэння у каталіцкім звучанні, з другога боку – захоўвалася праваслаўная абраднасць у набажэнстве, царкоўна-славянская мова магла выкарыстоўвацца разам з лацінскай, захаваліся юліянскі каляндар і традыцыйныя для праваслаў'я святы.

У ацэнцы такога кампрамісу паміж каталіцызмам і праваслаў'ем адні гісторыкі лічаць, што ад яе больш атрымала каталіцтва, бачаць пераарыентацыю духоўнага жыцця Беларусі з усхода на захад, паколькі цэнтрам царквы становіўся Рым. Іншыя гісторыкі адзначаюць выгаднасць уніі для праваслаў'я, бо яна дазволіла спыніць распад і дэзарганізацыю праваслаўнай царквы, стварыла перашкоду яе паланізацыі і лацінізацыі, дазволіла захаваць яе незалежнасць ад польскага касцёла.

Аднак большасць гісторыкаў адзіны у тым, што увядзенне уніі не прывяло адразу да спынення раздораў унутры грамадства на міжканфесійнай аснове. Больш таго, замест жаданага пакою, увядзенне уніі выклікала абвастрэнне барацьбы. Яна сустрэла моцнае супраціўленне з боку праваслаўнай часткі духавенства і свецкіх людзей, пераважна мяшчан, якія убачылі у вуніі пакушэнне на асновы праваслаў'я. Іх апазіцыйнасць праяўлялася у розных формах – ад пратэстаў, соймавых дэбатаў, антыуніяцкай палемікі, стварэння праваслаўных братстваў да рознага роду выступленняў і нават паўстанняў, якія адбыліся на антыуніяцкай глебе ў Магілёве ў 1618 годзе, у Віцебску ў 1623 годзе. Падставай для гэтага была і палітыка улад ВКЛ, якія жадалі зліць уніяцтва з рымска-каталіцкай царквой.

Пераход да уніяцтва асноўнай часткі насельніцтва – сялянства і мяшчан разцягнуўся на доўгі час, заняў некалькі стагоддзяў. Большасць насельніцтва

не спяшыла адмаўляцца ад сваіх традыцыйных рэлігійных поглядаў. Нават амаль праз сто год пасля Бэрасцейскай уніі, у сярэдзіне XVII стагоддзя у Рэчы паспалітаў было каля 4 тысяч уніяцкіх прыходаў і больш як 13,5 тысяч праваслаўных прыходах. Толькі ў канцы XVIII стагоддзя на беларускіх землях уніятамі былі ўжо ад 60 да 70% (у сельскай мясцовасці да 80%) насельніцтва.

9. Нехрысціянскія канфесіі.

Наяўнасць у складзе насельніцтва ВКЛ прадстаўнікоў іншых, акрамя беларусаў, літоўцаў, рускіх і ўкраінцаў, народаў абумовіла з'яўленне у сярэднявечча і іншых, акрамя хрысціянскай, сусветных рэлігій.

З'яўленне к межах ВКЛ яўрэяў прывяло да з'яўлення на землях Беларусі **іўдаізма**. Першыя яўрэі-пераселенцы з краін Еўропы з'явіліся ў XIV стагоддзі. Сяліліся яўрэі кампактна, засноўваючы свае абшчыны – **кагалы**. Ужо пры Вітаўце вядомы прывілеі, выдадзеныя такім абшчынам у Брэсце і Гродна. У XV – першай палове XVI стагоддзя яўрэі рассяліліся ў цэнтральнай і ўсходняй Беларусі – у Віцебску, Кобрыне, Магілёве, Менску, Клецку, Навагрудку, Пінску, Оршы і іншых гарадах і мястэчках. Кагалы існавалі на прынцыпах аўтаномнага самакіравання, узначальвалі іх равіны, агульныя справы вырашаліся на ваадзе – агульным сейме прадстаўнікоў рэгіянальных абшчын.

Цэнтрамі рэлігійнага і духоўнага жыцця яўрэяў былі сінагогі, якія былі пабудаваны па некалькі ў кожным горадзе і мястэчкі. Асноўнай святыняй у сінагогах была **Тора** у пергаментных скрутках, не было ікон і упрыгожванняў, у іх вывучайся і тлумачыўся талмуд, свяшчэнныя кнігі, праходзілі іншыя рэлігійныя цэрымоніі. Акрамя таго існавалі невялікія малітоўныя дамы.

У цэлым, адносіны дзяржавы і насельніцтва да іўдаізму на тэрыторыі ВКЛ былі хоць не без канфліктнымі, але больш спрыяльнымі, талерантнымі, чым у іншых краінах тагачаснай Еўропы.

Значнай этнаканфесійнай групай на тэрыторыі ВКЛ былі **татары**, якія з'яўляліся носьбітамі **іслама**.

З'яўленне асадніцтва татар на землях ВКЛ было выклікана рознымі, у асноўным, палітычнымі прычынамі. Татары запрашаліся Вялікі князямі на вайсковую службу, для удзелу у барацьбе з Тэйтонскім ордэнам, за што яны атрымлівалі зямельныя надзелы, асядалі на сталае жыццё, у тым ліку, і на беларускіх землях. Частка татарскіх князеў – мурзаў у выніку міжусобнай барацьбы сама шукала прытулак на землях ВКЛ. Простае татарскае насельніцтва магло апынуцца на беларускай тэрыторыі у выглядзе падначальных мурзаў, а таксама у якасці палонных ці добраахвотных перасяленцаў.

У асноўным татары былі ваенна-службовым насельніцтвам на тэрыторыі ВКЛ, але па сваяму маёмаснаму і сацыяльнаму становішчу падзяляліся на некалькі груп. Былыя нашчадкі ардынскіх ханаў і мурзаў за сваю ваенную службу якасці даніны ад Вялікага князя мелі вялікія вотчыны з

сялянамі. Да другой групы належалі належалі простыя воіны і іх нашчадкі, якія мелі невялікія надзелы зямлі, неслі ваенную службу і, апроча таго, неслі на карысць вялікага князя транспартную, курьерскую, каравульную і іншыя павіннасці. Найбольш шматлікай была група простых татар, якія сяліліся ў гарадах і мястэчках, мелі землю пад сярзібу і агароды, займаліся гарбарствам, агародніцтвам, жывёлагадоўляў, неслі павіннасці мяшчан. Гісторыкі лічаць, што агульная лічба татар на беларускіх землях у XV – XVI стагоддзя складала 7-10 тысяч.

Культавымі будынкамі іслама былі **мячэці**. Узнікалі яны у месцах больш-менш кампактнага пражывання татараў, у XVI стагоддзі на землях Беларусі іх было 8-10. **Мула** ажыццяўляў набажэнствы, кіраваў сходамі, вырашаў адміністрацыйныя судовыя справы.

У цэлым, можна адзначыць, што поліэтнічны характар ВКЛ, у тым ліку і беларускіх земляў, заклаў у гісторыі асновы для верацярпімасці ў міжканфесійных адносінах, што можна аднесці да важнай гістарычнай спадчыны нашага грамадства.

Па пытаннях гісторыі рэлігіі і царквы ў Беларусі, акрамя агульных выданняў:

Гл.: Верашчагіна А.У., Гурко А.В. Гісторыя канфесій у Беларусі: мінулае і сучаснасць. Мн., 2000.

Рэлігія і царква на Беларусі: энцыклапедычны даведнік. Мн., 2001.

Тэма 5.4. культура Беларусі XIV – XVI стст.

1. Адукацыя.
2. Літаратура і кнігавыдавецтва.
3. Музычнае і тэатральнае мастацтва.
4. Выяўленчае мастацтва.
5. Дойлідства.
6. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

1. Адукацыя.

У перыяд ВКЛ адукацыя захоўвала свой **канфесіянальны** характар. Гэта азначае, што школьныя ўстановы існавалі пры праваслаўны і каталіцкіх царкоўных установах, сваю сістэму адукацыі мелі іўдзейскія арганізацыі. Звязана гэта было з тым, што рэлігія у той час адыгрывала найважнейшую ролю ў духоўным жыцці грамадства, а царкоўныя ўстановы з'яўлялася асяродкам канцэтрацыі адукаваных прадстаўнікоў таго часу. Таму школьная справа як сістэма атрымання пэўных ведаў у перыяд сярэднявечча цалкам знаходзілася ў сферы дзейнасці царквы. Разам з тым, як і сама царква, так і школьная справа ў XV – XVI стагоддзях апынуліся пад уплывам Рэфармацыі і контррэфармацыі, а таксама ідэй Рэнэсансу, што назіраліся у Еўропе.

Пры ўстановах **праваслаўнай** царквы, перш за ўсё, пры манастырах, а таксама і ў праваслаўных прыходах існавалі школы, якія давалі адукацыю

тым, хто рыхтаваўся да духоўнай дзейнасці. У такіх школах вывучалі царкоўнаславянскую граматыку, матэматыку, філасофію, тэалогію.

Новым у канцы XVI стагоддзях стала з'яўленне т. зв. “брацкіх школ”. **Праваслаўныя брацтвы** – гэта рэлігійна-дабрачынныя і культурныя аб'яднанні, што ствараліся вакол праваслаўных цэрквах і манастырах гарадскім насельніцтвам праваслаўнага веравызнання. Культурна-асветніцкая дзейнасць брацтваў выражалася ў арганізацыі школ, друкарняў, выданні падручнікаў, іншай літаратуры. Фінансавыя сродкі брацтваў складаліся з уступных і членскіх узносаў, за кошт якіх і ствараліся школы.

У ліку першых былі брацкія школы у Вільні (1584 г.), Магілёве (1590 г.), Берасце (1591 г.), Менску (1612 г.), брацкія школы былі адчынены таксама Шклове, Пінску, Полацку і інш. гарадах. Кожная брацкая школа мела свой статут, на чале школы стаяў абраны брацтвам рэктар, настаўнікі (дыдакскі) з ліку манахаў таксама выбіраліся брацтвам, якое плаціла ім плату. У брацкіх школах выкарыстоўвалася групавая, або класная, урочная сістэма навучання, панаваў катэхічны метадаў навучання, пабудаваны на пытаннях і адказах. За вучобу ў брацкіх школах не плацілі, у іх вучыліся ў асноўным дзеці мяшчан, якія уваходзілі ў брацтва, а таксама дзеці праваслаўнай шляхты і духавенства. Выкладанне вялося на царкоўна-славянскай і беларускай мовах.

Пачатковае навучанне ў брацкіх школах складалася з вывучэння азбукі, для чаго выкарыстоўваліся Псалтыр, Часаслоў і буквары. Пасля таго вучні пераходзілі да засваення т.зв. “сямі вызваленых (свабодных) навук” – у ліку якіх былі граматыка, рыторыка, дыялектыка, арыфметыка, геаметрыя, астраномія і музыка. Для брацкіх школ былі складзены падручнікі, аўтарамі якіх былі настаўнікі брацкіх школ, вядомыя асветнікі і царкоўныя дзеячы таго часу браты Лаўрэнцій **Зізаний** і Стэфан **Зізаний** (аўтары “Азбукі” і інш. царк. твораў), Мялецкі **Сматрыцкі** (аўтар “Граматыкі” і шматлікіх царк. твораў). Пры школах, звычайна існавалі і свае друкарні, дзе выдаваліся царкоўныя кнігі, падручнікі і вучэбныя дапаможнікі. Але брацкія праваслаўныя школы адчувалі значны ўціск з боку уніяцкай царвы, якая пры падтрымцы магнатаў і каралеўскай улады дамаглася перадачы у пачатку XVII стагоддзя праваслаўных брацкіх школ у большасці беларускіх гарадоў уніятам.

Каталіцкая царква таксама мела сваю сістэму адукацыі, якая адпавядала яе тэалагічным, царкоўна-рэлігійным патрэбам. Галоўнай яе мэтай было распаўсюджанне каталіцкага веравызнання, выхаванне моладзі ў яе духу, падрыхтоўка кадраў прапаведнікаў. Разам з тым, нельга адмаўляць, што і каталіцкія навучальныя ўстановы садзейнічалі росту адукацыі ў цэлым насельніцтва.

Каталіцкія школы існавалі ў кожным прыходзе (плябані). У першай палове XVI стагоддзя на сродкі багатага каталіцкага духавенства, магнатаў і шляхты, мяшчан каталіцкага веравызнання аткрываюцца прыхадскія каталіцкія вучылішчы ў Гаева Барысаўскага павета, Мастах Гродзенскага павета, Нядзведзічах Слуцкага павета, у Гродна, Заблудаве і інш. У буйных

гарадах пры епіскапскіх кафедрах (саборах) адкрываюцца кафедральныя вучылішчы.

Прыходскія і кафедральныя каталіцкія вучылішчы былі ў асноўным ніжэйшымі навучальнымі ўстановамі. Іх праграма была даволі вузкая – веравучэнне, пісьмо, чытанне, лічэнне, спевы. Толькі ў пачатку XVII стагоддзя для каталіцкіх вучылішчаў была складзена новая праграма, якая утрымлівала 7 свабодных навук, аб якіх мы казалі.

Значныя змены у стане адукацыі ў сярэдзіне XVI стагоддзя адбыліся з пачаткам **рэфармацыі**, калі ўзнікшыя плыні пратэстантызму пачалі шырокую культурна-асветніцкую дзейнасць. Заснаванне кальвінісцкіх храмаў суправаджалася, як правіла, будаўніцтвам пры іх школ. Напрыклад, такія школы існавалі не толькі ва ўсіх буйных гарадах Беларусі, але таксама і ў Глыбокім, Заслаўі, Івянцы, Іўі, Койданава, Любчы і іншых гарадах і мястэчках.

Кальвінісцкія школы насілі канфесійны характар і асноўная ўвага ў іх удзялялася рэлігійнаму навучанню і выхаванню, хаця значнае месца адводзілася і свецкім навукам. У такіх школах выкладаліся: багаслоўе, царкоўныя спевы, старажытныя мовы – лацінская, старагрэчаская, родная мова (беларуская або літоўская), польская мова, рыторыка, паэзія, дыялектыка, гісторыя, матэматыка. Менавіта з кальвінісцкай школай была звязана дзейнасць выдатнага рэфарматара-педагага таго часу **Сімона Буднага**. Найбольш вядомы яго “Катіхісіс”, (выд. у Нясвіжы ў 1562 г.) па якому вучні вывучалі не толькі кальвінісцкае веравучэнне, але і беларускую мову. У ім выказваліся таксама адносіны да свецкай улады, разглядаліся ўзаемаадносіны паміж феадаламі і сялянамі, майстрамі, падмастэр’ямі і вучнямі, былі выказаны ідэі неабходнасці асветы не толькі для асобных прывілеяваных саслоўяў, але і для ўсяго народа.

У 1617 годзе узнікла і вядомая на Беларусі навучальная установа – Слуцкая кальвінісцкая (евангелічная) школа, (у далейшым – Слуцкае вучылішча, Слуцкая гімназія), выпускнікі якой мелі веды, дастаковыя для паступлення ў любы еўрапейскі ўніверсітэт.

Росквіт дзейнасці кальвінісцкіх і іншых пратэстанцкіх школ на Беларусі прыпадае на другую палову XVI стагоддзя. Ідэі Рэфармацыі аказалі вялікі ўплыў на развіццё адукацыі. З’явілася значная колькасць школ, адукаваных настаўнікаў, было выдадзена некалькі друкаваных і таму больш даступных падручнікаў, аформілася арганізацыйная структура вычэбнага працэсу. Разам з тым, адукацыйная сістэма пратэстантызму была па-ранейшаму прасягнута рэлігійным духам (веравучэнне займала каля паловы вучэбнага часу), у ёй мала месца надавалася прыродазнаўча-матэматычным навукам.

Узмацненне **контррэфармацыі** ў пачатку XVII стагоддзя прывяло да з’яўлення новай значнай сілы ў развіцці адукацыі – **езуітаў**.

Езуіты ўзялі ў свае рукі адукацыю, якую лічылі галоўным сродкам уплыва на свядомасць людзей. У 1570 годзе ў Вільні імі была адкрыта першая навучальная ўстанова – Віленская езуіцкая калегія. Яе першым

рэктарам стаў Станіслаў Варшавіцкі, навучалася каля 160 чалавек, у 1576 г. – каля 500. У калегіі выкладаліся матэматыка, філасофія, маральная і палемічная тэалогія.

У 1579 гаду віленская калегія папай Грыгорыям XIII была уведзена ў ранг універсітэта. Першыі рэктарам Віленскай езуіцкай Акадэміі стаў Пётр Скарга. Акадэмія мела 2 факультэта – філасофскі і тэалагічны. Першай ступенню ва ўніверсітэце з’яўляўся філасофскі факультэт, на якім навучанне працягвалася 3 гады і вывучаліся ўсе гуманітарныя і прыродазнаўчыя навукі таго часу. Навучанне ў Акадэміі заканчвалася на багаслоўскім (тэалагічным) факультэце, курс якога быў разлічаны на 4 гады. Вывучаліся такія прадметы, як схаластычнае, станоўчае, маральнае, палемічнае і казуістычнае багаслоў’е, кананічнае права, свяшчэннае пісанне і інш.

Акадэмію актыўна падтрымліва каталіцкае духавенства, мясцовыя магнаты і шляхта. Напрыклад, М. Разівіл Сіротка перадаў ён друкарню, Казімір Сапега – каштоўную бібліятэку, на сродкі ахвяраванняў былі адкрыты юрыдычны факультэт, заснавана астранамічная абсерваторыя. Менавіта Віленская езуіцкая Акадэмія стала потым асновай для Віленскага універсітэта.

Акадэмія стала не толькі буйным адукацыйным цэнтрам, але і актыўна змагалася з лютэранствам, кальвінізмам, іншымі праявамі пратэстанства, рэфармацыі.

Акадэмія адыграла значную ролю ва ўзмацненні каталіцызма ў ВКЛ – яна рыхтавала не толькі служыцеляў каталіцкага касцёлу, але і выкладчыкаў для езуіцкіх сярэдніх навучальных устаноў – **калегіўмаў**. Такія навучальныя ўстановы былі створаны езуітамі амаль ва ўсіх буйных гарадах Беларусі – Полацку (1581 г.), Нясвіжы (1584 г.), Навагрудку, Мінску, Оршы, Магілёве, Брэсце, Гародні, Віцебску, Слуцку, Драгічыне і інш.

Калегіумы складаліся з 3 – 5 класаў: 1 – пачатковы клас граматыкі, 2 – сярэдні клас граматыкі, 3 – вышэйшы клас граматыкі, 4 – клас паэзіі, 5 – клас рыторыкі (навучанне 2 гады). Такім чынам тэрмін навучання ў пяцікласнай калегіі раўняўся 6-ці гадам. Плата за навучанне не бралася.

Навучанне ў езуіцкіх калегіях насіла філалагічны характар, прыродазнаўчым і матэматычным навукам не ўдзялялася ўвагі, у многіх калегіях не вывучалася нават арыфметыка.

Езуіцкая педагагічная сістэма была арыентавана толькі на развіццё памяці, ставіла сваёй задачай выхаваць у вучняў глыбокую рэлігійнасць, фанатычную адданасць каталіцызму, справе ордэна, слепое падпарадкаванне старэйшым і начальству, непрымання ўсяго новага, ваяўнічае стаўленне да іншых веравызнанняў.

Езуіцкія калегіумы былі не толькі навучальнымі ўстановамі, але пры іх існавалі школьныя тэатры, аптэкі, якія з’яўляліся бясплатнымі лекамі не толькі езуітаў, але і мясцовае насельніцтва. Пры езуіцкіх установах, таксама як і пры іншых манаскіх ордэнах, існавалі прытулкі, лячэбніцы і інш.

Свая сістэма адукацыі склалася і сярод **яўрэйскага насельніцтва**.

Пры яўрэйскіх абшчынах узнікаюць іўдзеіскія рэлігійныя вучэбныя ўстановы – ешіботы, якія акрамя рэлігійнай давалі недрэннаю па таму часу агульную адукацыю. Яўрэйскія мужчыны былі амаль усе пісьменныя, што адпавядала і патрэбам заняткаў гандлем, рамяством. Аднак яўрэйская адукацыя была больш этнічна замкнутай. У ешіботах навучаліся толькі дзеці яўрэяў, выкладанне ў іх вяліся толькі на ідыш. У сваю чаргу, дзеці яўрэяў не прымаліся ў іншыя навучальныя ўстановы, ім фактычна было недаступна атрыманне вышэйшай адукацыі.

Больш падрабязна аб стане адукацыі і адметных прадстаўніках асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі ў XVI – першай палове XVII стагоддзя – Ф. Скарыне, Сімене Будным, Васілі Цяпінскім, Мялецкі Смятрыцкім і інш.

гл.: “Нарысы гісторыі народнай асветы і педагогічнай думкі ў Беларусі” (Мн., 1968), “Асвета і педагогічная думка ў Беларусі: Са старажытных часоў да 1917 г.”, (Мн., 1985). “Асветнікі зямлі беларускай: Энцыклапедычны даведнік”. (Мн., 2001).

2. Літаратура і кнігавыдавецтва.

У развіцці літаратуры ў XIII – XV стагоддзях працягваліся кніжна-пісьмовыя традыцыі, закладзеныя ў папярэднія часы. Разам з тым, пад уплывам Рэфармацыі і Асветніцтва, у XVI – XVII стагоддзях у літаратурнай творчасці з’яўляюцца новыя жанры, формы, набывае новае гучанне змест літаратурных твораў.

У XIV стагоддзі атрымала далейшае развіццё такая адметная для ВКЛ форма сярэднявекавой літаратуры, як **летапісанне**. Пры захаванні ранейшай формы апісання падзей, новым у летапісанні стала ўключэнне ў іх вусна-паэтычных легендаў і паданняў, гісторыка-лірычных аповясцяў, у тым ліку і антычных. Асноўнай ідэалагічнай накіраванасцю летапісаў (іх называлі з XVI стагоддзя – Хронікі) становіцца абарона цэнтралізацыйных намаганняў Вялікіх князёў літоўскіх, узмацненне вялікакняжацкай улады.

Сярод найбольш значных твораў такога характара адзначым наступныя:

“Летапісец вялікіх князёў літоўскіх” – найбольш даўні помнік беларуска-літоўскага летапісання, адзін з першых твораў уласнабеларускай гістарычна-дакументальнай прозы. Напісаны ён на старабеларускай мове невядомым аўтарам у Смаленску ў канцы **1420-х** гадоў. Асноўны яго змест – палітычная гісторыя ВКЛ ад смерці Гедыміна (1341 г.) да канца XIV стагоддзя. Тэкст цалкам ці часткова выкарыстоўваўся ў далейшых Хроніках і летапісных зводах. (Больш падрабязна – гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.4. С. 354-355.)

Беларуска-літоўскі летапіс 1446 г. – першы агульнадзяржаўны летапісны звод Вялікага княства Літоўскага. Храналагічна ахоплівае перыяд ад сярэдзіны IX да сярэдзіны XVI стагоддзяў, складзены на падставе папярэдніх летапісаў і іншых дакументаў. Адметнасць гэтага помніка грамадска-палітычнага і культурнага жыцця ў тым, што ён спалучае традыцыйную пагадовую форму выкладання падзей з

літаратурным апавяданнем пра гістарычныя падзеі. (Больш падрабязна – гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.1. С. 363.)

Хроніка Вялікага княства Літоўскага і Жамойцкага – напісаны ў 1520-я гады. Мае выгляд гістарычнай аповесці пра сапраўдныя падзеі, крыніцамі да яе паслужылі розныя гістарычныя паданні і папярэднія летапісы. Як вызначаюць гісторыкі, Хроніка відаць была складзена ў асяродзі літоўскіх феадалаў і таму ў ёй узвялічваецца і гераізуецца мінулае Літвы і прыніжаецца гісторыя Русі, маецца шмат фактычных недакладнасцей і свядомых скажэнняў.

Хроніка Быхаўца – трэці, найбольш поўны звод летапісны звод ВКЛ. Прысвечана гісторыі ВКЛ ад легендарных часоў да пачатку XVI стагоддзя. Дамініруючая тэма – ваенна-патрыятычная, асабліва дасканала і літаратурна апісаны паходы і бытвы, у тым ліку адзін з паходаў Альгерда на Маскву, Грунвальдская бітва, забойства вялікага князя Жыгімонта Кейстутавіча. З’яўляецца важнай крыніцай па сярэднявекавой гісторыі Беларусі і Літвы, каштоўным помнікам грамадска-палітычнай думкі, беларускай мовы і літаратуры эпохі Адраджэння. (Больш падрабязна – гл.: Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. Т.6. кн. 2. С. 82–83.)

Больш падрабязна пра названыя Летапісы і Хронікі, іх змест і каментарыі да іх акрамя “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (Т.4, с. 356-357, артыкул “Летапісы беларускія”), гл. асобнае выданне: “Беларускія летапісы і хронікі” Мн., 1997 г.

Новым ў развіцці літаратуры ў перыяд сярэднявечча стала пашырэнне яе **жанравай** разнастайнасці. Узнікаюць такія новыя жанры літаратурнай творчасці як

перакладная літаратура,
паэтычная літаратура,
публіцыстычная літаратура,
палемічная літаратура,
сатырычная літаратура

Пад уплывам ідэй Рэфармацыі і Гуманізма з’яўляецца свецкая літаратура, ў якой адлюстроўвалася жыццё людзей.

Да **перакладной** літаратуры можна аднесці пераклад на стараславянскую і старажытнабеларускую мову твораў замежных аўтараў. У XV стагоддзі з’явіліся і атрымалі распаўсюджанне пераклады такіх твораў, як “Александрыя”, “Аповесць пра Трыстана і Ізольду”, “Гісторыя пра Трою”, “Гісторыя пра Антылу”. Пераклады слаўтых старажытнагрэчаскіх і старажытнарымскіх твораў карысталіся папулярнасцю сярод феадалаў, адукаванай частцы шляхты і гараджан.

Развіццё літаратуры як важнейшай формы духоўнага жыцця грамадства XV – XVI стагоддзях звязана з дзейнасцю слаўтых беларускіх асветнікаў і гуманістаў таго часу.

Этапнае значэнне у гісторыі беларускай літаратуры мела шматгранная творчая дзейнасць пісьменніка і перакладчыка **Францыска Скарыны** (1490

– 1551). Аб жыцці і разнабаковай дзейнасці Ф. Скарыны мы будзем гаварыць на семінарскіх занятках. У падрыхтоўцы да іх патрэбна выкарыстаць разнастайную літаратуру. Змястоўным з’яўляецца артыкул “**Скарына**” у “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” (Т.6, кн.1, с.309 – 315). Існуе нават комплексная навуковая дысцыпліна “Скарыназнаўства”, у якой гісторыкі, філолагі, філосафы вывучаюць жыццё і дзейнасць Ф. Скарыны, яго творчую і духоўную спадчыну, асяродзе, эпоху, уплыў на развіццё беларускай і еўрапейскай культуры. (Гл.: Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”. Т.6, кн.1, с. 315– 319).

Літаратурная дзейнасць Ф.Скарыны заключалася ў тым, што ён пераклаў на царкоўна-славянскую мову тэксты Бібліі і даў да іх уласныя каментарыі. У **1522** годзе ў Вільна ім была выдадзена “**Малая падарожная кніжка**”, якая складалася з 23-х частак і ў даступнай форме тлумачыла асновы хрысціянства. Аб кнігавыдавецкай дзейнасці Ф. Скарыны мы будзем казаць крыху пазней.

Вядомым перакладчыкам на беларускаю мову “Евангелле” быў **Васіль Цяпінскі** (1530-я гг. – 1599), беларускі пісьменнік, гуманіст. У напісанай ім Прадмове да выдання ён крытыкаваў духавенства, палітыку акаталічвання беларускага народа, выступаў за пашырэнне яго адукацыі

Паэтычная літаратура

Гісторыя таго часу дала нам і прозвішча **Міколы Гусоўскага**, (1470 – 1533гг.), якога лічаць пачынальнікам у Беларусі свецкай літаратуры, беларускай паэтычнай творчасці. Ім на лацінскай мове была напісана і выдадзена ў 1523 годзе ў Кракаве паэма “**Песнь пра зубра**”. Літаратуразнаўцы называюць М. Гусоўскага заснавальнікам лацінамоўнай рэнесансавай паэзіі Беларусі, стваральнікам першай, адрасаванай еўрапейскаму чытачу рэалістычнай ліра-эпічнай паэмы пра нашу краіну. У паэме апісваецца маляўнічая прарода Беларусі, заняткі і звычаі беларусаў, гераічнае мінулае ВКЛ.

На польскай і беларускай мове пісаў свае паэтычныя творы **Андрэй Рымша** (1550 – 1595). У 1581 годзе ён выдаў на беларускай мове вершаваную “Храналогію” біблейскіх падзей, размешчаных па календарнаму тыпу. А. Рымша стаў пачынальнікам і панегірычнай паэзіі – на беларускай мове ім былі напісаны ўхваленні на гербы вядомых магнатаў Валовіча, Сапегі, Скуміна.

Палемічны жанр.

Рух рэфармацыі і контррэфармацыі парадзіў палемічны жанр ў літаратурнай творчасці. Да яго адносяцца творы палеміка-тэалагічнага характара, у якіх аўтары адстойвалі свае погляды на ролю царквы, вылучалі пэўныя сацыяльна-палітычныя тэорыі, крытыкавалі сваіх праціўнікаў.

Да найбольш вядомых парадстаўнікоў такога напрамку патрэбна аднесці **Андрэя Волана** (націск на О) (1530 – 1610), які з’яўляўся ідыёлагам рэфармацыйнага руху на Беларусі і ў Літве. Ён з’яўляецца аўтарам трактатаў “Пра палітычную або грамадзянскую свабоду” (1572), “Пра шчаслівае

жыццё, або Найвышэйшае чалавечае дабро” (1596), “Пра гасудара і ўласцівых яму дабрачыннасці” (1608), у якіх выступаў супраць асноўных догмаў каталіцкай царквы, вёў палеміку з езуітамі, выступаў за рэформы ў сацыяльных і палітычных адносінах, распрацаваў канцэпцыю свабоды чалавека – абароны маёмасці, асабістай бяспекі, міру і згоды у грамадстве. Яго працы былі занесены каталіцкай царквой у пералік забароненых кніг і перавыдаваліся гугунотамі ў Францыі і пратэстантамі у Германіі.

Да палемічнай літаратуры адносяцца таксама працы прыхільнікаў і абаронцаў **уніі**, сярод якіх былі Пётр Скарга, Ігнацій Пацей, Іван Марахоўскі і інш.

іх пратэстанцкіх і праваслаўных крытыкаў – Міленція Смятрыцкага, Афанасія Філіповіча, Сімона Буднага і інш.

Сярод іншых тагачасных публіцыстычных твораў неабходна назваць сваеасаблівы і цікавы трактат **Міхалона Літвіна** “Пра норавы татар, літвінаў і маскавітаў” (1550 г.)

Сатырычны жанр.

Новым літаратурным жанрам сталі творы гумарыстычнага і парадзійна-сатырычнага характара.

Узорам такога жанру можа служыць “**Прамова Мялешкі**”, створаная ў пачатку XVII стагоддзя невядомым аўтарам з асяродзя службылай беларускай шляхты, напісана жывой беларускай мовай. Твор ўяўляе сабой сатыру на прамову на сейме смаленскага кашталяна І. Мялешкі. У ім парадзіруюцца норавы і звычкі беларускай шляхты, высмеіваюцца яе баязлівасць і бездзейнасць, нізкапаклонства перад усім замежным, крытыкуюцца грамадскія парадкі ў дзяржаве.

Такога ж жанру з’яўляецца і “**Ліст да Абуховіча**”, напісаны ў 1655 годзе і адрасаваны смаленскаму ваяводзе П.К. Абуховічу, які ў 1654 годзе ў час вайны Расіі з Рэччу Паспалітай здаў горад расійскім войскам. У пасланні, поўным злой іроніі, аўтар (ім называюць Цыпрыяна Камуняку, але дакладна невядома хто ён) развенчвае бяздарнасць ваяводы, асуджае яго як здрадніка, высмейвае норавы і паводзіны буйной шляхты. Напісаны жывой беларускай мовай, месцамі рыфмаванай, перасыпанай вострымі словамі, каларытнымі прыказкамі і прымаўкамі.

Абодвы названыя творы, як лічаць даследчыкі, сталі этапнай з’явай у гісторыі беларускай літаратуры на шляху яе дэмакратызацыі.

Такім чынам, завяршаючы кароткі агляд тагачаснай айчыннай літаратуры можна сцвярджаць, што дзякуючы ўплыву эпохі Адраджэння, яна ўступіла ў якасна новы этап свайго развіцця, характэрнымі рысамі якога сталі сацыяльная скіраванасць твораў, паглыбленне індывідуалізацыі ў падачы матэрыялу, пашырэнне тэматыкі і выяўленчых форм. Літаратура стала важным элементам тагачаснага грамадска-сацыяльнага і культурнага жыцця Беларусі.

Рост грамадскай патрэбы ў кнізе, пашырэнне літаратурнай творчасці, адукацыі і асветы, пісьменнасці насельніцтва, а таксама ўплыў

заходнееўрапейскага Адраджэння абумовілі ўзнікненне ў ВКЛ **кнігадрукавання**.

Важным у распаўсюджанні кніг стала у XIV – XV стагоддзях выкарыстанне **паперы**. Яна была значна таннейшай у параўнанні з пергаменатам, на якім да таго пісаліся кнігі. І хаця папера на тэрыторыі ВКЛ у той час не выраблялася, а прывозілася з Еўропы, выкарыстанне паперы зрабіла кнігі больш даступнымі для шырокага круга людзей.

У XIII – XVI стагоддзях працягвалася рукапіснае кнігавыданне. Майстэрні па рукапіснаму перапісу кніг – скрыпторыі дзейнічалі пры буйных манастырах і цэрквах у Новагародку, Полацку, Віцебску і іншых гарадах, а таксама пры дварах буйных феадалаў, дзе пісцы выконвалі заказы на высокім прафесійным і мастацкім узроўні.

Па сапраўднаму рэвалюцыйнай з’явай стала з’яўленне тыпаграфій, дзе кнігі пачалі друкавацца з выкарыстаннем наборнага шрыфту. Арганізацыя кнігадрукавання была звязана з такімі складанымі тэхналагічнымі працэсамі, як выраб матрыцы, адліўка шрыфта, вынаходніцтва наборнага станка, прыгатаванне асобай тыпаграфскай фарбы і інш. Пераход ад рукапісных да друкаваных кніг значна павялічыў іх колькасць, тыраж з аднаго набору мог дасягаць некалькіх соцён і нават тысяч экзэпляраў, што рабіла кнігу больш даступнай для выкарыстання ў навучальных установах, значна пашырала кола людзей, якія маглі яе набыць.

Узнікненне кнігадрукавання на беларускіх землях звязана з дзейнасцю **Ф. Скарыны**, які быў не толькі асветнікам і навукоўцам, але і арганізатарам кнігавыдавецкай справы. Першая тыпаграфія ім была ўтворана ў Празе, дзе ў 1517 – 1519 гадах было выдадзена 23 кнігі Старога запаведу агульным аб’ёмам каля 1200 аркушаў.

У 1522 ці 1523 гадах Ф. Скарына пераехаў у Вільню, дзе ў доме бурмістра Я. Бабіча арганізаваў тыпаграфію. У ей былі надрукаваны “Малая падарожная кніжка” (1522г.) і “Апостал” (1525 г.), якія сталі першымі кірылічнымі друкаванымі выданнямі ў ВКЛ.

Пераемнікамі Скарыны ў справе кнігавыдання сталі Сымон **Будны**, Мацей **Кавячынскі** і Лаўрэнцій **Крышкоўскі**, якія перавезлі з Вільні ў Нясвіж кірылічныя шрыфты Ф. Скарыны і заснавалі ў 1561 – 1562 гадах **Нясвіжскую друкарню**. У 1562 годзе ў ёй былі выдадзены творы С. Буднага “Катэхізіс” (першая на Беларусі кніга на беларускай мове), і “Тра апраўданне грэшнага чалавека перад богам”. Да 1571 года ў тыпаграфіі было выдадзена яшчэ 11 назваў кніг на польскай і лацінскай мовах.

У другой палове XVI – першай палове XVII стагоддзяў прыватныя тыпаграфіі і выданне літаратуры ўзнілі ў іншых мясцовасцях Беларусі. Іх арганізатарамі былі: **Васіль Цяпінскі** – на Полаччыне, у радавым маёнтку, **Іван Фёдараў** і **Пётр Мсціславец** у Заблудаве, **Спірыдон Собаль** у Магілёве і Буйнічах і інш.

Узўнікненне і распаўсюджанне кнігадрукавання ў тыпаграфіях актыўна стала выкарыстоўвацца ў перыяд Рэфармацыі рознымі грамадскімі арганізацыямі.

З канца XVI стагоддзя узнікаюць **брацкія тыпаграфіі**, якія былі арганізаваны на сродкі брацкіх рэлігійных аб'яднанняў. Вялікую ролю ў распаўсюджанні культуры, мовы, пісьменнасці адыгралі выданне літаратуры ў Віленскай брацкай друкарні, Еўнінскай друкарні, Куцеінскай (каля Оршы) друкарні, Магілёўскай брацкай друкарні. Большасць кніг, да 70%, былі надрукаваны на царкоўна-славянскай і беларускай мовах, кірылічным шрыфтам. Кірылічнае кнігадрукаванне праіснавала да забароны брацтваў і іх тыпаграфій ўладамі ў сярэдзіне XVII стагоддзя.

Пратэстанцкія друкарні былі заснаваны ў Брэсце, Нясвіжы, Любчы, Слуцку, Узде, Ашмянах і іншых гарадах.

Езуіты таксама актыўна ўзяліся за арганізацыю кнігадрукавання. Іх першай і буйнейшай была Віленская акадэмічная друкарня, пасля заняпада рэфармацыйнага руху каталіцкімі сталі тыпаграфіі ў Нясвіжу, Слуцку і іншых. Літаратура выдавалася ліцінскім шрыфтам, на польскай і іншых мовах. З другой паловы XVII кірыліцкае кнігадрукаванне значна скарачаецца, а ў сярэдзіне XVIII стагоддзя на беларускай мове не было надрукавана ніводнай кнігі.

У XVII стагоддзі з'яўляюцца тыпаграфіі, што выдавалі кнігі на яўрэйскай мове – іўрыце. Такія друкарні ўзнікаюць у Гродна, Вільні і Шклове.

Усяго, па падліках даследчыкаў, да сярэдзіны XVII стагоддзя на тэрыторыі Беларусі налічвалася каля 30 друкарняў.

Аб арганізацыі кнігавыдання на беларускіх землях больш падрабязна гл.: арт. “Кнігадрукаванне” у “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі” т.4., с.209 – 210; Галенчанка Г.Я. “Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар”. Мн., 1993.; Галенчанка Г.Я. “Францыск Скарына: Спадчына і пераемнікі”. Мн., 2002.

Павялічэнне колькасці кніг, іх даступнасці прывяло да пашырэння **бібліятэк** – кнігазбораў, для грамадскага, калектыўнага або прыватнага кнігакарыстання.

На тэрыторыі Беларусі бібліятэкі пачалі складвацца пры цэрквах яшчэ з XI стагоддзя. Сярод найбольш старажытных – бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора, якая існавала з сярэдзіны XI стагоддзя да 1597 года. У бібліятэцы зберагаліся рукапісныя кнігі пераважна рэлігійнага зместу. Паздней з'яўляюцца і друкаваныя кнігі, а таксама і кнігі свецкага зместу.

Бібліятэкі пры храмах і манастырах, як праваслаўных, так і каталіцкіх, існавалі ў XV-XVI стагоддзях. Але пакуль не набыло распаўсюджанне кнігадрукавання, фонды бібліятэк былі невялікімі. Напрыклад, бібліятэка Слуцкага Траецкага манастыра ў 1494 годзе налічвала 45 кніг, бібліятэка Пінскага Ляшчынскага манастыра – 34 кнігі.

Бібліятэка Супральскага Благавешчанскага манастыра, заснаваная ў 1498 годзе, адна з буйнейшых бібліятэк ВКЛ у 1557 годзе мела 211 кніг, у тым ліку друкаваных – толькі 7, (астатнія рукапісныя), У сярэдзіне XVII стагоддзя у бібліятэцы было кало 600 кніг, з якіх больш за палову ужо былі друкаванымі.

У канцы XVI стагоддзя складваецца сістэма бібліятэк ордына базыльян, асновай якіх найчасцей былі бібліятэкі праваслаўных манастыроў. Цэнтральныя бібліятэкі базыльян былі ў Віленскім Святатраецкім, Жыровіцкім і Супральскім манастырах. Кожная з іх налічвала ужо па некалькі тысяч кніг, а таксама карт, нот, эстампаў, дакументаў.

Вялікія кнігазборы мелі і іншыя каталіцкія кляштары: кармеліты ў Глыбокім, дамініканцы ў Гродне і Шклове, бернадзінцы ў Слоніме, кальвіністы ў Слуцку і Смаргоні.

З XVI стагоддзя бібліятэкі узнікаюць пры **навучальных установах**. Найбольшай з іх была бібліятэка, заснаваная у 1570 годзе пры Віленскім езуіцкім калегіуме, а з 1579 года – бібліятэка Віленскай езуіцкай Акадэміі. Ужо ў той час яна налічвала 4,5 тысячы тамоў разнастайнай літаратуры, карысталіся ёй прафесары і студэнты універсітэта. Існавалі невялікія бібліятэкі і пры езуіцкі, базыльянскіх, піярскіх і іншых калегіўмах і вучылішчах

У той жа час, з канца XV стагоддзя з'яўляюцца і першыя **прыватныя** бібліятэкі. Уладальнікамі іх былі буйныя феадальныя асобы, што займалі вышэйшыя дзяржаўныя і духоўныя пасады, бо набыццё кніг, як рукапісных, так і друкаваных, патрабавала значных матэрыяльных сродкаў.

Самымі вядомымі і буйнымі прыватнымі бібліятэкамі былі:

бібліятэка **Радзівілаў у Нясвіжы**, заснаваная ў XVI стагоддзі Мікалаем Радзівілам Чорным, у сярэдзіне XVIII стагоддзя налічвала каля 9 тысяч тамоў;

бібліятэкі Сапегаў, што існавалі з XVI стагоддзя ў Ружанах (Пружанскі раён), дзе была закладзена канцлерал ВКЛ Львом Сапегай, а таксама ў Слоніме, Дзэречыне, якія былі створаны яго нашчадкамі. Бібліятэка Сапегаў была другім па вялічыні, пасля бібліятэкі Радзівілаў, прыватным кнігазборам.

бібліятэка Храптовічаў была заснавана ў другой палове XVIII стагоддзя ў маёнтку Шчорсы (Навагрудскі раён), складалася з набытых канцлерам ВКЛ Іахімам Храптовічам кніг падчас падарожжаў па Францыі, Германіі, Галандыі, Польшчы, з бібліятэк Рыма і Варшавы.

Меншымі па памерам, налічвалі па некалькі дзесяткаў альбо адзінак кніг, былі кнігазборы, якія маглі дазволіць сябе асобы з заможных гараджан і ніжэйшага духавенства. Кнігі ў той час цаніліся як значныя асабістыя каштоўнасці, перадаваліся ў спадчыну, упаміналіся ў завешчанні, ахвяраваліся манастырам, навучальным установам.

3. Музычнае і тэатральнае мастацтва.

Развіццё музычнага мастацтва ў перыяд сярэднявечча на беларускіх землях абапіралася на народныя традыцыі і вырастала з форм народнай творчасці, прыстасоўвалася да запатрабаванняў сацыяльна-эканамічнага развіцця. На стан і развіццё музычнага і тэатральнага мастацтваў уплывалі шмат якія фактары— гэта рост гарадоў і урбанізацыя насельніцтва, развіццё гандлю і правядзенне буйных кірмашоў, захаванне і распаўсюджанне каляндарных і сямейных свят і абрадаў, пашырэнне форм царкоўнай абраднасці, з’яўленне кнігадрукавання, рост адукаванасці насельніцтва і інш. Менавіта з гэтага часу можна казаць аб з’яўленні **артыстычных рамёстваў**, асобных катэгорый людзей, для якіх асноўным заняткам з’яўлялася музычнае і тэатральнае мастацтва.

Неад’емнай часткаў гарадскога жыцця былі выступленні на плошчах, асабліва падчас правядзення буйных кірмашоў вандроўных музыкантаў — гусляроў, дудароў, лірнікаў і інш. Распаўсюджаным былі выступленні скамарохаў, якія спалучалі розныя віды сценічнага мастацтва — пелі, танцавалі, выконвалі цыркавыя нумары. Як правіла, у большасці выкарыстоўваліся простыя музыкальныя інструменты — трашчоткі, флейты, жалейкі, бубны. Арыгінальным музычным інструментам была т.зв. “дуда — каза”, ці валынка, а таксама “ліра-арганіструм”. Яна ў’яўляла сабой вялікую скрыпку з ручкай і шэрагам клавіш, у выніку пастаянна гучаў нізкі гук, на фоне якога на больш высокіх танах выконвалася мелодыя смычком па струнах. З XVI стагоддзя на Беларусі з’яўляюцца **цымбалы**, якія сталі потым неад’емнай часткай айчынная народнай музыкі.

Паступова скамарошніцтва вылучаецца ў асобны занятак пэўных людзей, становіцца іх прафесіяй. Адбываецца нават пэўная спецыялізацыя — былі танцоры, канатаходцы, спевакі, сілачы, музыкі і г.д. У XVI — XVII стагоддзях значна ўзрасла іх колькасць, яны утваралі вандроўныя ці аседлыя трупы, якія падчас налічвалі да 60 — 100 чалавек, выступалі на рынкавых плошчах гарадоў і мястэчак, пры корчмах, у шляхецкіх маёнтках.

Развівалася мастацтва і пры вялікакняжацкіх, а таксама магнацкіх дварах, пры дварах духоўных і свецкіх феадалаў, пры калегіумах, дзе ствараюцца **капэлы**. Складаліся яны з прафесійных артыстаў, мелі аркестр і салістаў-вакалістаў, ці невялікі хор. Яны суправаджалі музыкай і спевамі спектаклі, балі, рэлігійныя службы, ваенныя парады, паляванні. Напрыклад, у Гародні па загаду Вялікага князя ў 1543 годзе была арганізавана “Літоўская капэла”, якая праіснавала звыш паўстагоддзя. У яе склад уваходзілі 15 спевакоў і музыкантаў, як мясцовых, так і запрошаных з замежжа. Для капэлы пісалі музыкальныя творы прафесійныя кампазітары. Буйны аркестр са 100 музыкантаў трымаў і М. Раздівіл Чорны.

Шмат увагі развіццю песеннага мастацтва удзялялася ў духоўных храмах. Царкоўнае песнапенне выкарыстоўвалася ў праваслаўных, і асабліва ў каталіцкіх храмах пры набажэнстве, Меліся асобныя наборы спеваў, якія адпавядалі царкоўна-календарнаму цыклу, выкарыстоўвалася вакальная сістэма нават з 8-мі галасоў-лядаў. Музыкантаў і спевакоў рыхтавалі

манах і брацкія школы, для іх меліся пеўчыя азбукі. Складаліся, перапісваліся, а потым і друкаваліся нотныя зборнікі.

Музычнага мастацтва стала асновай для з'яўлення і развіцця **тэатральнага мастацтва**.

З XVI стагоддзя з'яўляецца беларускі народны лялечны тэатр – **батлейка**. Найбольш пашыраны былі двух'ярусныя батлейкі. На верхнім ярусе разыгрываліся сцены з рэлігійнай тэматыкі, на ніжнім – з свецкага жыцця, як правіла з камічнымі сцэнамі, народнымі песнямі і танцамі. Свецкія пьесы адлюстроўвалі ў гратэскавай форме штодзённае гарадское жыццё, аб чым сведчаць іх назвы “Вольскі – купец польскі”, “Трыяда, Рыгор і франт”, “Барыня і доктар”, “Цыган і цыганка”, “Яўрэй і казак” і інш.

Тэатральнае мастацтва на Беларусі зараджалася з **школьных тэатраў**, якія ствараліся ў пратэстанцкіх навучальных установах, уніяцкіх семінарыях, праваслаўных брацкіх школах, езуіцкіх калегіумах. Утвараліся яны для паглыблення і замацавання ведаў вучняў, прапаганды рэлігійных поглядаў, таму пераважалі пьесы рэлігійна-навуковага характара, але падчас і з элементамі інтэрмедый, народнага беларускага фальклору. У тэатральных пастаноўках, асабліва ў езуіцкіх акадэміях, практыкаваліся нават змены дэкарацый, гукавыя і аптычныя эфекты.

Першы езуіцкі школьны тэатр узнік пры Віленскай акадэміі ў 1580-я гады, потым тэатры з'явіліся ў Полацкім, Нясвіжскім, Берасцейскім і іншых калегіумах. Школьныя тэатры, кіраўнікамі якіх былі настаўнікі, а акцёрамі – семінарысты, вучні, давалі публічныя спектаклі для гараджан, мясцовага насельніцтва.

Паздней, толькі ў сярэдзіне XVIII стагоддзя з'яўляюцца і прыватныя тэатры пры дварах буйных магнатаў. Акцёрамі ў іх былі як асобы з прыгоннага насельніцтва, а таксама і запрошаныя прафесійныя акцёры з свабодных людзей і іншаземцаў. Найбольш вядомы Нясвіжскі і Слуцкі тэатры Радзівілаў, Шклоўскі тэатр Зорыча, тэатры Агінскага – у Слоніме, Чарнышова – Магілёве і Чачэрску, Тышкевічаў – Свіслачы і Плешчаніцах.

4. Выяўленчае мастацтва.

Выяўленчае мастацтва перыяда XIV – XV стагоддзяў па-ранейшаму было арыентавана на стварэнне вобразаў рэлігійнага характара. Разам з тым, новымі яго рысамі стала павялічэнне твораў свецкага характару, а таксама ўзмацненне уплываў заходнееўрапейскіх стылявых напрамкаў.

Манументальны жывапіс быў прадстаўлены ў выглядзе размалёвак храмавых збудаванняў, у якіх пашыраецца кола сюжэтаў, структура становіцца больш адвольнай, насычанай канкрэтнымі дэталямі. З XVII стагоддзя ў іх назіраецца пранікненне эстэтычных прынцыпаў барока. У такім выглядзе былі выкананы ўпрыгожванні Мікалаеўскай царквы ў Магілёве, у касцёлах Мсціслава, Нясвіжа, Гародні і інш.

Станкавы жывапіс быў, як і раней, прадстаўлены пераважна іканапісам. Але ў ім, асабліва з другой паловы XVI стагоддзя, вызантыйскія традыцыі спалучаюцца з рысамі Адраджэння – на іконах з'яўляюцца элементы

бытавога і этнаграфічнага характара, больш натуральнымі становяцца позы і жэсты асоб, кампазіцыі перадаюць аб’ём і прастораваю пэрспектыву. Усё гэта ўзмацняе выразнасць твораў, натуральнасць адзення і інтэрыера. Узорам такога жывапісу з’яўляецца абраз “Маці Боская Адзігітрыя”, створанае якога адносіцца да канца XV – пачатку XVI, і абраз “Успенне” (1650 г.), якія захаваліся і іх можна бачыць ў Дзяржаўным мастацкім музеі Беларусі.

Новым у развіцці жывапісу з’яўляецца стварэнне партрэтаў свецкіх асоб ВКЛ, буйнейшых феодалаў, зробленых мясцовымі жывапісцамі, што працавалі пры дварах магнатаў. З твораў таго часу вядомы, створаныя у канцы XVI стагоддзя, партрэты княгіні Кацярыны Слуцкай, князя Юрыя Алелькевіча, старасты ваўкавыскага і ваяводы брэсцкага Юрыя Тышкевіча, а таксама Льва Сапегі, Юрыя і Альбрэхта Радзівілаў і інш. У тагачасных партрэтах шмат увагі надавалася да атрыбутаў і гербаў выяўленых асоб, перадачы фактуры адзення, стужак, узнагарод і іншых дэталей, якія падкрэслівалі урачыстасць і параднасць, знатнасць магнатаў.

Узнікненне і развіццё кнігадрукавання прывяло да з’яўлення на тэрыторыі Беларусі такога віда мастацтва, як **кніжная графіка**. Яго ўзнікненне звязана з дзейнасцю Ф. Скарыны, выданні якога мелі вялікую колькасць упрыгожванняў друкавага тэкста – мастацка выкананых заглаўных літараў, дэкаратыўна-арнаментальных заставак, канцовак, а таксама сюжэтных кампазіцый. З пачатку гравюры для оттискаў выконваліся з дрэва, потым з’явілася і металагравюра, у развіцці якой на Беларусі вялікі ўклад унёс Т. Макоўскі, што у пачатку XVII стагоддзя працаваў пры двары Юрыя Радзівіла ў Нясвіжы. Адметнасцю вызначалася і магілёўская гравёрная школа, што склалася пры Магілёўскай брацкай друкарні. Як лічаць даследчыкі мастацтваў, менавіта кніжная графіка да XVIII стагоддзя была вядучым відам графікі на Беларусі.

Аб развіцці такога віда выяўленчага мастацтва, як **скульптура**, мы можам казаць толькі на нешматлікіх прыкладах, што дайшлі да нашага часу. На жаль, большасць з скульптур таго часу, што упрыгожвалі храмы і палацы, выраблялася з дрэва і таму не захаваліся, былі страчаны падчас войнаў і разбурэнняў.

Самы ранні помнік драўлянай скульптуры, што захаваўся да нашага часу – “Распяцце” – выява Хрыста з кампазіцыі ў царкве в. Галубічы (суч. Глыбоцкі раён), што датуецца канцом XIV стагоддзя.

Выдатным помнікам культуры канцы XV стагоддзя з’яўляецца і драўляная скульптура “Св. Гжэгаж”, зробленая полацкімі майстрамі. Выразнасць скульптуры набліжаецца да партрэтнай, яна ўяўляе вобраз святога у выглядзе простага, сталага, стомленага, перанесшага пакуты чалавека, які сядзіць у крэсле ў вольнай позе.

Значны ўплыў на развіццё скульптуры аказала распаўсюджанне каталіцкіх **касцёлаў**, якія абавязкова ў сваім унутранім упрыгожванні прадуглежвалі наяўнасць скульптурных выяў. У касцёлах з’яўляюцца створкавыя алтары-рэтаблі – складаныя скульптурна-жывапісныя комплексы.

Напрыклад, унікальным па мастацкай дасканаласці з’ўляецца скульптурны ансамбль ў стыле раннега барока ў касцёле аўгусцінцаў у в. Міхалішкі Астравецкага раёна. Скульптарамі з’ўляліся італьянцы П. Перці і Ян Галі, якія працавалі тут каля 1677 года. Францысканскі касцёл у Пінску ў пачатку XVIII стагоддзя налічваў у сваім убранстве каля 100 скульптур, што стваралі атмасферу ўрачыстасці і ўзнёсласці.

Асобнымі часткамі выяўленчага мастацтва перыяда XIV – XVI стагоддзяў з’ўляліся таксама:

дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва, вядучымі галінамі якога з’ўлялася апрацоўка металаў і ювелірныя вырабы;

шкларобства – узнікаюць шклянныя гуты ў Гародне, Магілёве, Полацку. Брэсце, Шклове, Тураву, Пінску. Яны выраблялі гладкасценныя чаркі з масіўнымі донцамі, цыліндрычныя флаконы, бутэлькі з шарападобнымі тулавам і высокай гарлавінай.

архітэктурна-дэкаратыўная кераміка, асабліва выраб кафлі, якая адыгрывала вялікую ролю ў афармленні свецкіх і культавых інтэр’ераў, пячной абліцоўцы.

ткацтва прывяло да з’ўлення ткацкіх цахоў у большасці беларускіх гарадоў. У сярэдзіне XVIII стагоддзя узнікае выраб золата-і шаўкатканны паясоў у Слуцку.

Па названых пытаннях гл. літаратуру:

Ганецкая І. Маёліка на Беларусі XI – XVII стст. Мн., 1995;

Гісторыя беларускага мастацтва. У 2 т. Мн., 1987, 1988.

Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва Беларусі XII – XVIII стагоддзяў. Мн., 1984.

Сярэдневяковыя старажытнасці Беларусі. Мн., 1993.

Традыцыйная мастацкая культура беларусаў. У 6 т. Мн., 2001 – 2003. . Т. 1-2.

Церашчатава В.В. Старажытна-беларускі манументальны жывапіс XI – XVIII стст. Мн., 1986.

У цэлым, культурнае жыццё на беларускіх землях у XIV – XVI стагоддзях было дастаткова разнастайным. У ім знаходзіла адлюстраванне становішча Беларусі паміж праваслаўным усходам і еўрапейскім захадам, пранікненне ідэй Адраджэння і Рэнесансу, уласцівых культурнаму развіццю Еўропы.

5. Дойлідства.

Архітэктурна і будаўніцтва ў перыяд сярэднявечча на беларускіх землях былі прадстаўлены найбольш выразна ў двух асноўных фармах – **абарончыя** збудаванні і **храмавае** дойлідства. Акрамя таго набыло пазвіццё і **гарадское** будаўніцтва. Развіваліся яны у рэчашчы ранейшых візантыйскіх і мясцовых традыцый, а таксама і пад уплывам найбольш каштоўных здабыткаў тагачаснай заходнееўрапейскай архітэктуры.

Абарончыя збудаванні у XIV – XVI стагоддзях былі найбольш дасканалымі, пры ўзвядзенні якіх выкарыстоўваліся сучасныя па таму часу

будаўнічыя тэхналогіі. Асноўнымі тыпамі абарончых збудаванняў былі **замкі**. Іх планіроўка, памеры, спосабы будавання і вонкавы выгляд найбольш выразна адлюстроўваюць здабыткі архітэктуры таго часу.

Ва ўмовах пастаянных пагроз з боку знешніх ворагаў – татарскіх атрадаў і крыжацкіх набегаў, ранейшыя драўляныя замкі паступова заступаюць месца цамкам мураваным, якія мелі цэлы комплекс абарончых збудаванняў. Па тыпу яны адносіліся да заходнееўрапейскіх “кастэляў”, якія можна назваць невялікай крэпасцю. **Замкі – крэпасці** выконвалі абарончыя функцыі, а таксама жылыя і прадстаўнічыя функцыі для буйных магнатаў і феодалаў.

Узорам такіх збудаванняў можна назваць узведзены ў пачатку XIV стагоддзя замак-крэпасць у **Крэва**. У плане ён уяўляў чатырохвугольнік з двума вежамі, якія мелі вышыню ў 18 і 11 метраў, таўшчына сцен была да 3 метраў. Яшчэ адзін замак-кастэль быў узведзены ў 1320-я гады у **Лідзе**, сцены якога мелі вышыню да 12 метраў і таўшчыню да 2 метраў. Названыя замкі будаваліся па загаду Вялікіх князеў, на дзяржаўныя сродкі, адыгрывалі важную ролю не толькі у ваенных, але і палітычных падзеях. Гэта адносіцца і **Гарадзенскага** замка, які быў адной з асноўных вялікакняжацкіх рэзідэнцый. Узведзены у тыя часы **Навагрудскі** замак-крэпасць доўгі час лічыўся найбольш магутным на Беларусі. Мураваныя замкі-цытадэлі былі узведзены таксама ў **Віцебску** і **Оршы**.

У XV – XVI стагоддзях узнікаюць і прыватнаўласніцкія замкі-крэпасці, якія належалі буйным феодалам. Магутныя феадальныя крэпасці ўяўлялі сабой

Іказненскі замак непадалёку ад Браслава, які належаў Яну Сапегі і быў закладзены у 1504 годзе,

Геранёнскі замак (у в. Геранёны сучаснага Іўеўскага раёна), што належаў канцлеру ВКЛ і віленскаму ваяводзе Войцаху Гаштольду, быў пабудаваны на мяжы XV – XVI стагоддзяў

Любчанскі замак (сучасны г.п. Любча Навагрудскага раёна) Радзівілаў, пабудаваны на высокім беразе Нёмана.

Радашковічскі замак (суч. г.п. Радашковічы Маладзечненскага раёна), які узгадваецца ў інвентары Радашковіч за 1549 год.

Прыкладам такога збудавання з’яўляецца і абарончы комплекс у **Міры** (суч. Карэліцкі раён), т. зв. **Мірскі замак**, пабудаваны у 1506 – 1510 гадах магнатам Юрыем Іллінічам і перабудаваны М. Раздівілам у канцы XVI – пачатку XVII стагоддзя.

Аб тым, што ўяўлялі сабой названыя замкі-крэпасці мы на прыкладзе Мірскага замка і іншых такіх жа збудаванняў пагаворым на семінарскім занятку. Пры падрыхтоўцы па гэтаму пытанню акрамя падручнікаў карысна паглядзець наступную літаратуру: Трусаў А. Манументальнае дойлідства Беларусі XI – XVIII ст. Мн., 2001; Ткачоў М.А. Абарончыя збудаванні заходніх зямель Беларусі XIII – XVIII стст. Мн., 1978; Ткачоў М.А. Замкі Беларусі. Мн., 1987; Ткачоў М.А. Замкі і людзі. Мн., 1991; Калнін В.В. Мірскі замак. Мн., 2002.

Па меры развіцця ваеннай справы, з'яўлення гармат, якія маглі разбураць замкі,

увядзення ў ваеннае будаўніцтва заходнееўрапейскіх фартыфікацыйных сістэм, калі абарона выносілася па-за межы замка і ствараліся абарончыя збудаванні на подступах да яго, для чаго будуецца знешнія валы з басціёнамі,

замкі-крэпасці паступова страчваюць свае ваеннае прызначэнне і трансфарміруюцца ў **палацава-замкавыя комплексы**, якія становяцца месцам грамадскага жыцця феадалаў, іх рэзідэнцыямі.

Пачатак гэтаму быў пакладзены ў 1580-я гады, калі Гарадзенскі замак пераўтвараецца ў буйны палацавы комплекс у стылі рэнесансу. Яго тры абарончыя вежы былі разбураны, значна быў пашыраны сам палац, адбываецца яго перабудова пад пабытавыя патрэбы гаспадара, унутры і знешне палац быў упрыгоджаны роспісамі, дэкаратыўным атыкам, эркерамі з фігурамі і г.д. Пры замку ствараецца парк, кветнікі, пруды і дэкаратыўныя зоны.

У такім жа стылі перабудоўваецца Мірскі замак. У канцы XVI стагоддзя было распачата стварэнне яшчэ адной рэзідэнцыі Радзівілаў – **Нясвіжскага замка**, будаўніцтвам якога займаўся вядомы італьянскі дойлід Я. Бернардоні. У 1620-я гады быў пабудаваны замкава-палацава комплекс Л. Сапегі ў Быхаве. У тых жа гадах буйны замкавы комплекс быў створаны ў в. Смаляны (суч. Аршанскі раён) князя С. Сангушкі. У г. Ляхавічы гетманам Янам Хадкевічам быў пабудаваны Ляхавіцкі замак.

Такім чынам, пад уплывам Рэнесансу рэзідэнцыі айчынных магнатаў пачалі страчваць абарончы характар і пераўтвараюцца ў палацавыя комплексы, што сведчыла аб пашырэнні свецкай культуры тутэйшай арыстакратыі, далучэнні яе да заходнееўрапейскіх тагачасных традыцый.

Храмавае дойлідства.

У царкоўным, **храмавым дойлідстве** на працягу XV – XVI стагоддзяў таксама адбываліся пэўныя змены, якія адлюстроўвалі канфесійныя працэсы, што адбываліся ў той час на землях ВКЛ.

У будаўніцтве праваслаўных храмаў даследчыкі гісторыі архітэктуры вызначаюць з'яўленне самабытнага тыпу 4-х вежавых праваслаўных цэркваў, якія спалучалі сакральную і абарончую функцыі. Прыкладам таму з'яўляецца

Мураванкаўская царква-крэпасць, пабудаваная ў пачатку XVI стагоддзя ў в. Мураванка (суч. Шчучынскі раён), якая мела ўсе прыкметы храма абарончага тыпу;

помнік абарончага дойлідства **Сыновіцкая царква-крэпасць**, пабудаваная ў канцы XV ст. у в. Сыновічы (суч. Зельвенскі раён), якая мела 4 баявыя вежы.;

перабудаваны Полацкі Сафійскі сабор.

Праваслаўныя храмы, таксама як і заснаваныя праваслаўныя манастыры, да XVIII стагоддзя былі пераважна драўлянымі, прытрымліваліся візантыйскага крыжова-купальнага стылю.

Новыя рысы храмавага дойлідства на Беларусі прынесла распаўсюджанне **каталіцызму**, а таксама пратэстацкіх і уніяцкіх цяжэнняў.

Каталіцкія храмы будаваліся па іншаму, чым прасаслаўныя, прынцыпу. Яны мелі аднаапсідную аб’ёмна-прасторавую кампазіцыю, галоўныя фасады будаваліся ў стыле заходне-еўрапейскай **готыкі**, паступова ў іх знайшоў распаўсюджанне і стыль **барока**.

У Гародні яшчэ ў 1380 годзе быў узведзены Марыінскі касцёл, больш вядомы пад назвай “Фара Вітаўта”.

У XV стагоддзі у стыле готыкі былі пабудаваны храмы ў в. Ішкалдзь (суч. Баранавіцкі раён),

у в. Уселюб пад Наваградкам,

Іўеўскі касцёл бернардынцаў,

узорам архітэктуры барокка з’яўляецца Нясвіжскі касцёл езуітаў.

Як адзначаюць даследчыкі гісторыі архітэктуры, на Беларусі мела месца не проста капіраванне заходнееўрапейскіх стыляў, але і спалученне іх з адметнымі нацыянальнымі, мясцовымі асаблівасцямі, традыцыямі, таму ёсць падставы казаць аб з’яўленне беларускіх варыянтаў готыкі і барока.

Як выснову разгляда тэндэнцый у храмавым дойлідстве адзначым, што галоўная адметнасць культавай архітэктуры Беларусі таго перыяду заключалася ў тым, што візантыйскія традыцыі, уласцівыя праваслаўнай царкве, паступова саступалі месца заходнееўрапейскім, якія прынеслі каталіцтва, пратэстантызм і ўніяцтва.

Да вывучэння названай праблемы з’яўляецца цікавай манаграфія Кушнярэвіча А.М. “Культавае дойлідства Беларусі XIII – XVI стст.” (Мн., 1993).

Гарадское дойлідства на працягу XIV-XVII стагоддзяў таксама набывае новыя рысы. Беларускія гарады пад уплывам Рэнэсанса сталі паступова набываць знешні выгляд на заходнееўрапейскі манер. Хаатычная гарадская забудова пачала заступаць месца дакладнай планіроўцы узвядзення пабудовы.

Узнікаюць новыя кварталы – месцы сканцэнтравання грамадскага і эканамічнага жыцця, пабудаваныя па дакладнай планіроўцы на італьянскі манер. Уявіць гэта можна на прыкладзе Ракаўскага і Троіцкага прадмесцяў, якія з’явіліся ў гэты час у Мінску. У невялікіх гарадах планіроўка цэнтральных частак пачынае набываць форму квадрата з прамавугольнымі кварталамі і гандлёвай плошчай у цэнтры. Прыкладам таму з’яўляюцца забудовы Несвіжа, Міра, Быхава, Гародні і інш. гарадоў, дзе такая планіроўка захавалася і да сённяшняга часу.

Найбольш значнымі гарадскімі пабудовамі (акрамя храмаў) былі **гарадскія ратушы**, у якіх засядаў магістрат. Звычайна ратушы мелі два-тры паверхі і абарончую вежу, на якой размяшчаліся герб горада і гадзіннік.

6. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва.

У XIV-XVI ст. адбывалася інтэнсіўнае развіццё дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва, на характар якога моцна ўплывалі актыўныя гандлёвыя і культурныя сувязі з краінамі Заходняй Еўропы. Тэхнічныя і

мастацкія дасягненні заходнееўрапейскіх рамеснікаў творча развіваліся і перапрацоўваліся мясцовымі майстрамі, спалучаліся з традыцыямі Візантыі і Старажытнай Русі, што давала тыпова мясцовыя варыянты розных відаў дэкаратыўна-прыкладнога мастацтва. Вылучэнне рамесніцкай вытворчасці з іншых відаў працоўнай дзейнасці выклікала хуткі рост колькасці рамеснікаў. Пашырыўся працэс спецыялізацыі рамёстваў, расшчаплення асобных відаў рамесніцкай вытворчасці на больш вузкія спецыяльнасці, што вяло да ўдасканалення майстэрства, узбагачэння прыёмаў творчасці, павышэння мастацкіх якасцей вырабаў. Пісьмовыя крыніцы згадваюць каля 200 прафесій, сярод якіх пераважаюць метала- і дрэва-апрацоўчыя, выраб і рамонт зброі, швейная, апрацоўка скуры і інш. Цэнтрамі рамесніцкай вытворчасці становіліся гарады, праз якія вёўся транзітны гандаль Маскоўскай дзяржавы з гарадамі Польшчы і ўсходняй Прыбалтыкі. Шмат рамеснікаў пражывала пры манастырах, замках, маёнтках.

Рост колькасці рамеснікаў выклікаў патрэбу ў спецыялізаваных прафесійных аб'яднаннях. Ужо ў 15 ст. ўзніклі першыя такія аб'яднанні заходнееўрапейскага тыпу - цэхі. У 16 ст. яны канцэнтравалі асноўную частку ра-меснікаў, аб'ядноўвалі майстроў адной або некалькіх роднасных прафесій. Цэхавая структура прадугледжвала высокую якасць прадукцыі з добрай сыравіны, што станоўча паўплывала на далейшае развіццё рамёстваў - як у якасных, так і ў колькасных адносінах. Так, у Магілёве ў 17 ст. цэхавыя аб'яднанні ўключалі больш за 80 рамесніцкіх спецыяльнасцей: саф'яннікі, паяснікі, нагайнікі, замшавікі, кафтаннікі, панчошнікі, капялюшнікі, збраяры, меднікі, печнікі, ганчары, ліцейшчыкі і інш. Былі развіты разьба па дрэве з пазалотай, выраб высака-якаснага саф'яну, размаляваная золатам і каляровымі эмалямі кера-міка, ліццё гармат і званоў. Цагельнікі выраблялі фігурную кафлю для печаў, разьбяры - мэблю, архітэктурнае ўбранне, ткачы - розныя сукны, дываны. У колькасных адносінах сярод рамеснікаў пераважалі металаапрацоўшчыкі: кавалі, ювеліры, збраяры, ліцейшчыкі, меднікі, слесары, чаканшчыкі, гадзіншчыкі, замочнікі. З каляровых і каштоўных металаў яны выраблялі для палацаў і храмаў посуд, начынне, абклады абразоў і кніг, аздобленыя літым, чаканеным, гравіраваным арнамантам расліннага характару. У некаторых вырабах адчуваецца ўплыў готыкі, а з канца 16 ст. - рэнесансу.

РАЗДЗЕЛ: 6 ВОЙНЫ І САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫЯ КАНФЛІКТЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVII – XVIII СТ. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫ, ПАЛІТЫЧНЫ І КУЛЬТУРНЫ ЗАНЯПАД БЕЛАРУСІ

Тэма 6.1 Войны сярэдзіны XVII ст.

1. Прадумовы сацыяльнага выбуху.
2. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў у вайне 1648 – 1651 гг. на поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі. Характар вайны.

1. Прадумовы сацыяльнага выбуху.

Другая палова XVII ст. – пачатак XVIII ст. сталі самым цяжкім часам у беларускай гісторыі. Ён атрымаў назву «разбуральнага», або «крывавага стагоддзя», паколькі у гэты перыяд усю Рэч Паспалітую ахапіла паласа працяглых воінаў і палітычнай смуты. Распачаўся ён з казацкага паўстання ва Украіне пад кіраўніцтвам гетмана Запарожскага воіска Багдана Хмяльніцкага. Казацка-сялянская вайна (1648–1651). Змагаючыся за незалежнасць Украіны, Б.Хмяльніцкі меў на мэце стварэнне уласнай дзяржавы, у межах якой хацеў уключыць і паўднёвыя землі Беларусі — Падняпроўе і Палессе. Каб заручыцца падтрымкай мясцовага насельніцтва, на землях Беларусі распаўсюджваліся гетманскія універсалы, у якіх Хмяльніцкі заклікаў жыхароў уздымацца на барацьбу супраць «паноў і ляхаў». Б.Хмяльніцкі нават пасылаў на Палессе казацкія загоны, якія ўзначальвалі Галавацкі, Галота, Нябаба, Гаркуша і іншыя яго паплечнікі. Гэтыя атрады адыгралі ролю каталізатара ў пачатку народнага руху на тэрыторыі Паўднёвай Беларусі.

Звесткі пра перамогі Хмяльніцкага над каронным воіскам у маі 1648 г. пад Корсунем і Жоўтымі Водамі спрыялі ўцягванню ва ўзброеную барацьбу сялян і гарадскіх нізоў Беларусі, асабліва на памежных з Украінай тэрыторыях. Казацка-сялянскія атрады авалодалі Гомелем, Лоевам, Чачэрскам, Брагінам, Бабруйскім, Пінскім, Кобрынам і некаторымі іншымі гарадамі.

Па сваім характары вайна ў Беларусі мела яскрава выражаны антыфеадальны, антыкаталіцкі і антыуніяцкі характар. Дзеі насць казацка-сялянскіх атрадаў заключалася найперш у руінаванні і рабаванні шляхецкіх маёнткаў, а таксама пераследаванні і фізічным вынішчэнні уніятаў і католікаў, якія вымушаны былі ратавацца ў цэкамі ўглыб краіны. Не пазбеглі казацкіх рэпрэсій і прадстаўнікі іўдзеіскага веравызнання.

2. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў у вайне 1648 – 1651 гг. на поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі. Характар вайны.

Распачатае ў 1648 г. на Украіне казацкае паўстанне на чале з гетманам Багданам Хмяльніцкім хутка вылілася ў вялікую вызваленчую вайну. Ва ўкраінскага гетмана і казацкай старшыні падчас гэтай барацьбы з'явіўся план стварэння сваёй дзяржавы, у межах якой яны хацелі ўключыць і землі паўднёва-ўсходняй Беларусі, прынамсі Падняпроўе і Палоссе. Яшчэ ў маі 1648 г. Багдан Хмяльніцкі пачаў засылаць у гэтыя раёны сваіх агітатараў, а затым і казацкія загоны, якія распачыналі ваенныя дзеяшчы. Універсалы, якім украінскі гетман высылаў аж да Барысава, Быхава і Магілёва, заклікалі сялян узброй-вацца ды пачынаць вайну супраць паноў. Сацыяльная глеба для

паўстан-ня ў Беларусі была вельмі прыдатная, таму казацкі рух хутка перакінуўся і сюды. Народныя нізы на поўдні і ўсходзе Беларусі актыўна ўключыліся ў барацьбу, якая мела ярка выражаны сацыяльны і ў пэўнай ступені рэлігійны характар. Як адзначалі ваяводы памежных маскоўскіх гарадоў, паміж беларусамі і палякамі пачалася "сварка за веру".

З'яўленне казацкіх загонаў Нябабы, Галавацкага, Крывашапкі, Мікуліцкага, Гаркушы, Сакалоўскага і іншых палкоўнікаў, сярод якіх было нямала беларусаў (з ліку палкоўнікаў Хмяльніцкага многія таксама мелі беларускае паходжанне, напрыклад Бутрым, Грамыка, Крычэўскі, Ждановіч, Нячай, Хведаровіч), выклікала масавае далучэнне да іх бяднейшага сялянства і мяшчанства. Ужо летам 1648 г. на поўдні і ўсходзе Беларусі пачалася шырокая ўзброеная барацьба казацка-сялянскіх аддзелаў супраць цмяхты, купцоў, магаатаў і каталіцкага духавенства. Узброіўшыся, сяляне-паўстанцы грамілі галоўным чынам маёнткі сваіх паноў, рабавалі двары, знішчалі падатковыя дакументы і рэестры. Да восені 1648 г. жыхары Гомеля, Мазыра, Лоева, Рэчыцы і Турава "ўсе паказачыліся і пакляліся адзін другому стаяць да апошняга". Казакі авалодалі так-сама Чачэрскам, Брагінам, Бабруйскім, Чэрыкавам, Пінскім і іншымі гарадамі. Перапужаная шляхта ўцякала ў глыб краіны. Хоць колькасць асновы ўзброеных фарміраванняў паўстанцаў складалі мясцовыя прыгонныя сяляне і бяднейшыя мяшчане, стрыжнёвай і арганізацыйнай сілай у занятых раёнах заставаліся ўкраінскія казакі. Паколькі сацыяльныя вярхі грамадства былі ўжо фактычна апалячаныя, антыфеадальны рух набыў тут, як і на Украіне, выразную антыпольскую накіраванасць.

З боку дзяржавы доўгі час не праводзілася ніякіх ваенных акцый супраць паўстанцаў. Састарэлы Ян Кішка, вялікі гетман, разгубіўся і нават не сабраў войска. Да восені 1648 г. у руках паўстанцаў апынуліся амаль усе галоўныя гарады паўднёва-ўсходняй Беларусі. У шэрагу выпадкаў сялянам з казакімі ўдалося нават разбіць шляхецкія фарміраванні (напрыклад, у Кобрыне – войска стольніка В.Гасеўскага, пад Мазыром – жаўнераў пісара Валовіча, а каля Чэрыкава – аддзел Лукамскага). Казацка-сялянскі полк Сакалоўскага паспрабаваў здабыць горад Слуцк – буйнейшую на той час фартэцыю Вялікага Княства, аднак пасля бясплённай аблогі адышоў ад яго. Дарэмнай была спроба казакоў захапіць другую важную фартэцыю ўсходняй Беларусі – Стары Быхаў.

Толькі ўвосень 1648 г. на барацьбу з паўстанцамі ўрад накіраваў некалькі фарміраванняў шляхты і наёмных жаўнераў. Хоць у сутычках каля Рэчыцы і Рагачова казакі і сяляне разбілі іх, прымусіўшы адступіць, у кастрычніку таго ж года значныя сілы шляхецкага войска, якімі кіраваў стражнік Мірскі, пасля ўпартай барацьбы авалодалі Шнекам. Затым шляхецкае войска авалодала Чэрыкавам, а ў студзені 1649 г., калі на поўдні Беларусі з 10-тысячным

войскам з'явіўся палявы гетман Януш Радзівіл, пачалася буйная кампанія па ўдушэнні паўстання.

Гетман рушыў уздоўж Беларускага Палесся, ад Бярэсця на Тураў, Мазыр і далей. Хутка захапіўшы Тураў, Мазыр, Бабруйск, Рэчыцу і бязлітасна расправіўшыся з абаронцамі, ён за зіму 1649 г. ліквідаваў усе асноўныя асяродкі хваляванняў. За час перамір'я паміж Багданам Хмяльніцкім і Янам Казімірам войска Януша Радзівіла цалкам узяло пад свой кантроль землі ўздоўж Прыпяці і Дняпра, чым адрэзала Беларусь ад украінскіх казакаў.

Аднак вясной 1649 г., пасля таго як ад гетмана Хмяльніцкага прыйшоў 3-тысячны казацкі загон палкоўніка Іллі Галоты, вызваленчы рух на поўдні Беларусі ўзнавіўся. Дзякуючы далучэнню мясцо вага еялянства сілы Галоты неўзабаве павялічыліся да 30 тыс. чалавек. У чэрвені Януш Радзівіл пачаў аперацыю супраць казацка-сялянскіх фарміраванняў і неўзабаве разграміў полк Галоты ў бітве каля Прыпяці. Тады Хмяльніцкі прыслаў на Беларусь яшчэ 6 тыс. казакоў на чале з Гаркушам і Пабадайлам, да якіх пазней быў накіраваны і загон палкоўніка Міхаіла Крычэўскага. Для ўкраінскага гетмана, які ўзнаўляў ваенныя акцыі супраць кароннага войска, важна было затрымаць сілы Вялікага Княства ў Беларусі, не дапусціць іх супольных дзеянняў з палякамі.

Разам з мясцовым еялянствам, якое прыстала да казакоў, сілы палкоўніка М.Крычэўскага дасягалі прыкладна 30 тыс. Каб не даць ім злучыцца з фарміраваннямі Пабадайлы, што стаялі ўмацаваным лагерам каля Лоева, паміж Дняпром і Сожам, Януш Радзівіл атакаваў непрыяцеля і ў жорсткай бітве 21 чэрвеня 1649 г. разграміў моцнае злучэнне Крычэўскага. Хутка быў знішчаны і лагер Пабадайлы, сілы якога здолелі вырвацца з акружэння. Пасля гэтага харугвы палявога гетмана ліквідавалі асяродкі паўстанцкага руху ў Пасожжы і некаторых іншых раёнах Беларусі. Вядома, што ў 1649 г. разам з рэгулярным войскам Януша Радзівіла супраць паўстанцаў вяло барацьбу і фарміраванне беларускіх мяшчан і шляхты.

Апошнім значным подыхам казацка-сялянскай вайны стала ажыўленне хваляванняў у тым жа рэгіёне ў 1650 і летам 1651 гг., але яно зноў было хутка падаўлена Янушам Радзівілам. Летам 1651 г. Б.Хмяльніцкі накіраваў пад Гомель полк Забелы, а да Крычава - полк Шохавы, што ажывіла выступленні мясцовай беднаты. Аднак ні Гомель, ні Крычаў казакі не захапілі. У ліпені 1651 г. гетман рушыў на Украіну. Злучэнне Марціна Нябабы (15 тыс.), высланае Хмяльніцкім з мэтай затрымаць Радзівіла ў Беларусі, было цалкам разгромлена каля лоеўскіх перапраў. Неўзабаве Радзівіл пераможна ўвайшоў у Кіеў.

Паражэнне Б.Хмяльніцкага ад польскай арміі пад Берасцечкам карэнным чынам змяніла сітуацыю. Паводле Белацаркоўскага мірнага дагавора ад 18 верасня 1651 г. казацкія загоны больш не маглі знаходзіцца на тэрыторыі

Беларусі і адводзіліся на Украіну. Так былі канчаткова ліквідаваны народныя хваляванні ў беларускім краі.

У выніку ваенных дзеянняў вялізныя абшары паўднёва-ўсходняй Беларусі былі спустошаны і выпалены. Асабліва пацярпелі Мазырскі, Пінскі, Рэчыцкі паветы, а таксама Берасцейшчына. Шляхта Старадубскага павета пакінула свае маёнткі і больш не вярнулася. Улічваючы цяжкія эканамічны стан гэтых зямель, сойм Рэчы Паспалітай у 1649 г. зменшыў падаткі або зусім вызваліў ад іх шэраг паўднёвых паветаў Беларусі.

Антыфеадальная па сваёй сутнасці казацка-сялянская вайна 1648 - 1651 гг. у Беларусі з'яўлялася складовай часткай вялікай вызваленчай вайны на Украіне. Але тут яна не мела такой непарыўнасці і цэльнасці, як на ўкраінскіх землях, а была працэсам перманентным, серыяй лакальных паўстанняў. Не было ў Беларусі і мясцовага казацтва - арганізаванай ваеннай сілы, якая б выступала ў ролі галоўнага суб'екта ўзброенай барацьбы. Адсутнасць адзінага кіраўніцтва і сталага арганізацыйнага цэнтру ў рэгіёне, ахопленым хваляваннямі, не дазваляе разглядаць яе як самастойную з'яву беларускай гісторыі. Аднак па сваіх маштабах гэта была несумненна самая масавая ў гісторыі Беларусі адкрытая ўзброеная барацьба ніжэйшых слаёў народа супраць феадальнага прыгнёту.

Тэма 6.3 Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі.

1. Палітычнае становішча Рэчы Паспалітай напярэдадні першага падзелу.
2. Рэформы ў Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу. Чатырохгадовы сейм. Таргавіцкая канфедэрацыя. Другі падзел Рэчы Паспалітай.
3. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Я. Ясінскі. Ход паўстання ў Беларусі.
4. Трэці падзел Рэчы Паспалітай, асноўныя прычыны і вынікі распаду дзяржавы.

1. Палітычнае становішча Рэчы Паспалітай напярэдадні першага падзелу.

Праз 100 год пасля заключэння Люблінскай уніі палітычнае становішча РП выяўляла прыкметы крызісных з'яў. У ліку важнейшых таму прычын своеасаблівае ўладкаванне палітычнай сістэмы. Па форме дзяржаўнага ўладкавання РП уяўляла сабой канстытуцыйную манархію.

Вышэйшую дзяржаўную уладу ў РП здзяйснялі кароль (ён жа ВКЛ) і двухпалатны сейм. Але з першых гадоў існавання гэтай федэратыўнай дзяржавы паўнамоцтвы сейма істотна пераўзыходзілі каралеўскія. Без яго санкцыі кароль не меў права склікаць *“наспалітае рушанне”*, усталёўваць новыя падаткі і пошліны. Кароль меў больш абавязкаў, чым правоў. Яго дзейнасць знаходзілася пад пастаянным наглядам савета 16 сенатараў-рэзідэнтаў.

Яшчэ з часоў Генрыка Валуа шляхта дамаглася ўзаконення так званых *“генрыкавых артыкулаў”*, якія па сутнасці абмяжоўвалі над ёй уладу караля. Сам ён лічыўся “першым сярод роўных” і абавязваўся захоўваць названыя “артыкулы”. У іх ліку захоўвалася палажэнне, у адпаведнасці з якім шляхта магла адмовіцца ад падпарадкавання каралю і нават выступіць супраць яго са зброяй у руках (рокаш), калі той парушыць “шляхецкія вольнасці”

Выбарнасць каралеўскай улады і яе залежнасць ад шляхецкай волі мела і свае недахопы. Ва ўмовах шматканфесійнай і шматнацыянальнай дзяржавы цяжка было аб’яднаць інтарэсы ўсёй шляхты. Невыпадкава таму пачынаюць узнікаць шляхецкія групы, затым аб’яднанні (*канфедэрацыі*) на чале з буйнейшымі магнатамі, якія як правіла праследуюць не агульна-дзяржаўныя, а фамільныя інтарэсы. Варта прыгадаць дзейнасць у гэтым напрамку Пацаў, Сапегаў, Радзівілаў і інш.

У такіх умовах нават вышэйшы заканадаўчы орган – сейм – пачынае даваць збой. Так, за час з 1652 па 1764 гг. у выніку подкупаў яго дэпутатаў і іншых захадаў 48 пасяджэнняў з 55 было сарвана з-за выкарыстання права “ліберум вета”. Такім чынам, ствараліся перашкоды ў справе дзяржаўнага кіравання. У той самы час на месцах узмацняецца ўлада павятовых сеймікаў, якія, як правіла, знаходзіліся пад кантролем магнатаў.

Адным з важнейшых фактараў, які дэстабілізоўваў унутрыпалітычнае становішча краіны, з’яўлялася ўмяшальніцтва суседніх краін, асабліва ў так званым *пытанні аб дысідэнта* або іншавярцах.

Як вядома, яшчэ з часоў Аляксея Міхайлавіча Расія брала на сябе ролю абаронцы інтарэсаў праваслаўных у РП. Па меры аслаблення апошняй Расія больш актыўна ажыццяўляе гэтую дзейнасць, чым яшчэ больш пагаршае яе становішча. З другога боку, абарону інтарэсаў пратэстантаў узяла на сябе лютэранская Прусія. Нарэшце, суседзі РП - Расія, Прусія і Аўстрыя адкрыта выказвалі да яе свае тэрытарыяльныя прэтэнзіі, спасылаючыся на факты колішняй прыналежнасці іх продкам асобных зямель, якія зараз уваходзілі ў склад Польшчы і ВКЛ.

Відавочна, што названыя суседнія дзяржавы не былі зацікаўлены ў моцнай РП і не раз са зброяй у руках умешваліся ў яе ўнутраныя справы. Невыпадкава, што з дапамогай Расіі ў 1733 г. трон РП заняў Аўгуст III, такі ж

бездарны манарх, як і яго бацька – Аўгуст II. Новы манарх, які за 30 год свайго каралявання быў у краіне толькі 2 гады, не ведаў ні беларускай, ні польскай моў, быў не ў стане кіраваць ёю. Натуральна, што менавіта ў гэты час узмацнілася *феадальная анархія*, а пасля яго смерці ў 1763 асабліва актывізавалася міжусобная барацьба паміж Патоцкімі і Браніцкімі, паміж Радзівіламі і Чартарыскімі. Апошніх падтрымала Расія. Характэрна таксама, што і чарговы кароль быў абраны пры вызначальнай ролі Расіі, дакладней яе арміі.

Такім чынам, у верасні 1764 г. на элекцыйным сейме каралём РП быў абраны не швед або немец, як раней, а ўраджэнец маёнтка Волчын Берасцейскага павета, стольнік ВКЛ Станіслаў Панятоўскі, які пры каранацыі набыў яшчэ імя Аўгуст IV. Гэта да таго ж і апошні кароль РП. Праўда, на той час ён аб гэтым яшчэ не ведаў.

Варта адзначыць у гэтай сувязі, што расійска-прускі саюзны дагавор 1764 г. меў сакрэтны артыкул, паводле якога саюзнікі абавязваліся захоўваць у РП шляхецкую канстытуцыю, вольныя выбары караля і *liberum veto*.

Пэўныя шляхецкія пласты грамадства РП усведамлялі пагрозу працяглага палітычнага крызісу краіны, свавольства магнатаў, пэўнай рэгіянальнай адасобленасці і г. д. Менавіта таму сейм прадпрымаў захады па эканамічнай стабілізацыі РП, у тым ліку за кошт абмежавання права *liberum veto* пад час галасаванняў па гаспадарчых пытаннях. Можна меркаваць, што менавіта стабілізацыйныя тэндэнцыі выклікалі трывогу Расіі і Прусіі і абумовілі іх умяшанне ва ўзнікшую праблему аб дысідэнтах.

У выніку ў 1767 г. на дапамогу Слуцкім праваслаўным канфедэратам, якія запатрабавалі роўнасці ўсіх вернікаў у РП, прыбыла 40-тыс. рускае войска. Гэта акцыя абумовіла рашэнне сейма задаволіць патрабаванні “дысідэнтаў”, у ліку якіх было права займаць дзяржаўныя пасады, браць шлюбы з асобамі ка-таліцкага веравызнання і інш. У сваю чаргу частка каталіцкай шляхы ўба-чыла ў гэтым парушэнне “старыны”, а разам з ёй – і “залатых вольнасцей”, і стварыўшы ў 1768 г. у г. Бар канфедэрацыю на чале з Ю. Пуласкім, распачалі ўзброеную барацьбу за адмену раўнапраўя каталікоў і праваслаўных.

Ваенныя дзеянні на Беларусі супраць рускіх войск адбываліся да восені 1771 г. У ліку апошніх пад Сталавічамі рускім генералам Суворавым быў разбіты атрад гетмана ВКЛ Міхала Казіміра Агінскага.

Скарыстаўшы палітычны крызіс, 5 жніўня 1772 г. Расія, Прусія і Аўстрыя падпісалі ў Пецяргбургу канвенцыю аб частковым падзеле паміж сабой тэрыторыі Рэчы Паспалітай, каб тым самым “прадухіліць дзяржаву ад поўнага разлажэння”.

Да Расіі адыйшлі: Інфлянцкае, большая частка Полацкага, амаль усё Віцебскае, Мсціслаўскае ваяводства і ўсходняя частка Рэчыцкага павета

Мінскага ваяводства з гарадамі Рагачоў, Прапойск, Чачэрск і Гомель. Гэтыя землі ўключаліся ў склад Пскоўскай і Магілёўскай губерняў і аб'ядноўваліся ў генерал-губернатарства.

1776 г. беларускія і латышскія паветы вылучыліся з Пскоўскай губерні і ўвайшлі ў Полацкую. Магілёўская і Полацкая губерні перайменаваны ў намесніцтвы.

2. Рэформы ў Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу. Чатырохгадовы сейм. Таргавіцкая канфедэрацыя. Другі падзел Рэчы Паспалітай.

Пасля першага падзелу Рэч Паспалітая яшчэ не перастала існаваць як самастойная дзяржава; ішла зацятая барацьба паміж стаўленікамі Расіі, якіх падтрымліваў рускі пасол, і патрыётамі.

Вялікую ролю ў палітычным жыцці краіны адыграў Чатырохгадовы сейм, які пачаў дзейнічаць у 1788 г. Спачатку дэпутатамі сойма былі абраны 177 чалавек, 69 з іх былі прыхільнікамі рэфармавання дзяржавы і належалі да буржуазна-шляхецкага блока. Гэты сейм абвясціў сябе канфедэрацыяй, што дазваляла прымаць рашэнні прастай большасцю галасоў і пазбаўляла моцы права "ліберум вета" (1790). Напярэдадні заканчэння паўнамоцтваў дэпутатаў, сейм прыняў пастанову аб падоўжэнні сваёй работы яшчэ на два гады і правядзенні дадатковых выбараў. У выніку колькасць дэпутатаў сойма падвоілася. З 359 дэпутатаў Чатырохгадовага сойма 181 былі прадстаўнікамі прагрэсіўнай партыі.

У студзені 1791 г. сейм прыняў новыя "Кардынальныя правы". Згодна з імі абвешчлася пануючае становішча каталіцкай царквы, непарушнасць саюза Польшчы і Вялікага княства Літоўскага, суверэннасць Рэчы Паспалітай, свабода слова і друку. Рашэннямі сойма таксама была павялічана армія, прыняты новыя прынцыпы яе камплектавання. У сакавіку 1791 г. сейм прыняў закон аб соймах, згодна з якім беззямельная шляхта пазбаўлялася выбарчых правоў. Гэтым у аснову выбарчай сістэмы клаўся не саслоўны, а маёмасны прынцып. Згодна з законам аб гарадах, прынятым 21 красавіка 1791 г., за мяшчанамі было прызнана права асабістай недатыкальнасці, набыцця зямельных маёнткаў, ім дазвалялася займаць дзяржаўныя пасады, быць абранымі на сойм з правам дарадчага голасу, абіраць органы самакіравання і інш. Акрамя таго, на кожным сойме 30 мяшчан, якія мелі нерухомую маёмасць у гарадах, маглі аб'яўляцца шляхтай, шляхецтва атрымлівалі таксама мяшчане, якія даслужыліся ў арміі да звання штабс-капітана.

Своеасаблівым вынікам рэформаў і найвышэйшым дасягненнем патрыятычнай партыі на чале са Станіславам Аўгустам стаў Закон аб урадзе 1791 г., які ў гістарычнай літаратуры атрымаў назву "Канстытуцыя Рэчы Паспалітай 3 мая". Канстытуцыя 3 мая была другім у свеце (пасля

Канстытуцыі ЗША) дзяржаўным дакументам, які рэгуляваў арганізацыю дзяржаўнай улады, а таксама правы і абавязкі грамадзян, пад якімі разумеліся ўсе жыхары краіны.

Рэч Паспалітая пераўтваралася ў канстытуцыйную манархію. Улада караля абвяшчалася спадчынай, яна абмяжоўвалася соймам. Дзяржаўнай рэлігіяй абвяшчаўся каталіцызм. Для іншых канфесій гарантавалася свабода выканання рэлігійных абрадаў. Шляхта разглядалася ў якасці прывілеяванага саслоўя, але яна пазбаўлялася найвышэйшай і апошняй улады над прыгоннымі сялянамі. Канстытуцыя дэкларавала, што сяляне пераходзяць "пад апеку права і ўлады дзяржаўнай". У новым законе абвяшчаўся падзел улады ў дзяржаве на заканадаўчую, выканаўчую і судовую. Канстытуцыя зрабіла рашучы крок па шляху зліцця Рэчы Паспалітай у адзіную краіну: былі ліквідаваны асобныя для Літвы і Польшчы цэнтральныя органы ўлады і сфарміраваны адзіны кабінет міністраў і іншыя дзяржаўныя ўстановы, у якіх прадстаўнікам Вялікага княства Літоўскага аддавалася палова пасад.

У сваёй аснове Канстытуцыя 3 мая мела, бясспрэчна, прагрэсіўны характар і адкрывала шлях да стварэння дэмакратычных асноў улады. Аднак нельга не адзначыць і некаторую яе абмежаванасць: па-ранейшаму заставаліся саслоўны характар грамадства і прывілеі шляхты. Для жыхароў Вялікага княства Літоўскага далейшае зліццё дзвюх частак Рэчы Паспалітай значыла працяг паланізацыі і пагрозу канчатковай страты сваёй дзяржаўнасці.

Канстытуцыя 3 мая выклікала незадавальненне старашляхецкай партыі, якую падтрымлівалі Прусія і Расія. 27 красавіка 1792 г. прадстаўнікі кансерватыўнай апазіцыі падпісалі акт канфедэрацыі, які перакрэсліваў пастановы Канстытуцыі 3 мая і вяртаўся да Кардынальных правоў 1768 г. Гэты акт быў абвешчаны 14 мая ў пагранічным мястэчку Таргавіца ва Украіне, пасля чаго канфедэраты звярнуліся да Расіі за ваеннай дапамогай. Кацярына II накіравала ў Рэч Паспалітую 100-тысячную армію, што з'яўлялася адкрытай агрэсіяй супраць законнага ўрада краіны. Частка войскаў рушыла ў Польшчу, другая - у Літву. Армія Рэчы Паспалітай у гэты час налічвала каля 57 тыс. чалавек, была дрэнна ўзброена, не быў укамплектаваны афіцэрскі корпус. Літоўскае войска ўзначальваў Людвіг Вюртэнбергскі. Менавіта апошні ў час ваенных дзеянняў здрадзіў і перайшоў на бок Расіі, што значна паўплывала на вынік ваеннай кампаніі. Адна з рашаючых бітваў адбылася ля вёскі Дубенкі на Заходнім Бугу. Каралеўскімі войскамі тут камандаваў Тадэвуш Касцюшка, які меў каля 5 тыс. салдат і афіцэраў, але стрымаў націск 20-тысячнай арміі і гэтым забяспечыў адыход галоўных сіл на падрыхтаваныя пазіцыі.

У гэты час знешнепалітычныя абставіны спрыялі Рэчы Паспалітай: Аўстрыя і Прусія былі ўцягнуты ў вайну з буржуазнай Францыяй і не маглі

дапамагчы Расійскай дзяржаве. Рэч Паспалітая, такім чынам, мела шанцы працягваць барацьбу за незалежнасць. Аднак Станіслаў Аўгуст вырашыў пайсці на кампраміс і адгукнуўся на ультыматум Кацярыны II. Ён перапыніў ваенныя дзеянні і пачаў перамовы з канфедэратамі ў Таргавіцах. Станіслаў Аўгуст практычна аддаў уладу ў Рэчы Паспалітай у рукі таргавіцкіх канфедэратаў і Кацярыны II, перакрэсліў тым самым пачатыя рэформы і прынятую Канстытуцыю.

Урад Расійскай імперыі ў канцы 1792 - пачатку 1793 гг. пачаў перамовы з Прусіяй і Аўстрыяй аб новым падзеле Рэчы Паспалітай. Прусія, якая не прымала ўдзелу ў баях, імкнулася ўсё ж узнагародзіць сябе матэрыяльна за кошт Польшчы ўзамен за страты, якія яна панесла падчас змагання ў складзе антыфранцузскай кааліцыі. Аўстрыя дамагалася перадачы ёй у будучым Баварыі, таму адмовіліся ад тэрытарыяльных прэтэнзій да Рэчы Паспалітай. У гэтых умовах быў праведзены другі падзел Рэчы Паспалітай. 23 студзеня 1793 г. у Пецярбургу была падпісана канвенцыя паміж Прусіяй і Расіяй, згодна з якой да Прусіі адышлі Вялікапольшча, Мазовія, Гданьск і Торунь. Расія атрымала цэнтральную частку Беларусі да лініі Друя - Пінск, а таксама Заходнюю Украіну і Падолію - усяго 280 тыс. кв. км. з 3 млн. жыхароў.

17 чэрвеня 1793 г. у Новым замку ў Гродна сабраўся сойм Рэчы Паспалітай, які ўвайшоў у гісторыю пад назвай "маўклівага" ці "нямога", сойм зацвердзіў другі падзел.

3. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Я. Ясінскі. Ход паўстання ў Беларусі.

Паўстанне 1794 г. у Польшчы, Беларусі і Літве, нацыянальна-вызваленчае паўстанне за аднаўленне незалежнасці і суверэнітэту Рэчы Паспалітай у межах 1772 г., далейшае правядзенне рэформ Чатырохгадовага сойма 1788-1792 гг. Падрыхтавана тайнымі арганізацыямі, якія аб'ядноўвалі прагрэсіўныя колы шляхты і мяшчанства, эмігранцкім цэнтрам у Саксоніі (Дрэздэн, Лейпцыг) у складзе Г.Калантая, І. С. і Я. Патоцкіх, С.Малахоўскага, К.Н.Сапегі і інш. Кіраўніком (начальнікам) паўстання і галоўнакамандуючым нацыянальнымі ўзброенымі сіламі прызначаны генерал-лейтэнант Андрэй Тадэвуш Банавентура Касцюшка. Падрыхтоўкай паўстання ў Варшаве кіраваў генерал-маёр І.Дзялынскі, у Вільні - палкоўнік Якуб Ясінскі.

Удзельнікі паўстання падзяляліся на 2 групы: памяркоўных прыхільнікаў рэформ 1788- 1792 гг. і радыкалаў ("якабінцаў"), якія імкнуліся падняць усенароднае паўстанне і правесці радыкальныя рэформы на ўзор Вялікай французскай рэвалюцыі пад лозунгам "Свабода, роўнасць і братэрства". Паўстанне пачалося 12 сакавіка 1794 г., калі брыгадзір польскага войска А.Мадалінскі адмовіўся выконваць загад урада аб скарачэнні 1-й

Велікапольскай брыгады і разам з войскам накіраваўся ў Кракаў, дзе быў прызначаны пачатак паўстання. 24 красавіка ў Кракаве Касцюшка абвясціў Акт паўстання, паводле якога ён атрымліваў найвышэйшую ўладу і пасаду галоўнакамандуючага. Быў створаны рэвалюцыйны ўрад - Найвышэйшая нацыянальная рада, мясцовыя органы ўлады - парадкавыя камісіі ваяводстваў і павеятаў, якія складаліся са шляхты і мяшчан. 4 красавіка пад Рацлавіцамі (каля Кракава) паўстанцы разбілі калоны расійскага войска. У гэтай бітве ўдзельнічалі касінеры (сяляне, узброеныя косамі, замацаванымі тарчма на дрэўках). Паўстанне ахапіла Сандамірскае, Люблінскае, Мазавецкае ваяводства, Холмскую зямлю. 17-18 красавіка яно перамагло ў Варшаве. 7 мая Касцюшка выдаў Паланецкі універсал, паводле якога сялянам давалася асабістая свабода, калі яны разлічацца з панам і заплацяць дзяржаве падаткі, змяншалася паншчына, за сялянамі прызнавалася права на надзелы зямлі, якія яны апрацоўвалі. Панскія двары павінны былі заключыць пагадненні з сялянамі аб наёмнай працы ў панскіх гаспадарках. Утвараліся пасады дзорцаў - дзяржаўных пасрэднікаў паміж панамі і сялянамі ў спрэчных пытаннях. Гэтыя меры прыцягнулі да паўстання шмат людзей.

У Беларусі і Літве паўстанне пачалося з выступленняў часцей войска ВКЛ 16 красавіка ў Шаўлях, у ноч на 23 красавіка ў Вільні, дзе частка расійскага войска была ўзята ў палон, частка адступіла. 24 красавіка ў Вільні абвешчаны Акт паўстання, створаны рэвалюцыйны ўрад Літвы і Беларусі - Найвышэйшая літоўская рада на чале з Якубам Ясінскім. У яе ўвайшлі ў большасці прадстаўнікі левага крыла шляхецка-буржуазнага блока і прадстаўнікі асобных тэрыторый ВКЛ. Галоўным кіраўніком паўстання Найвышэйшая літоўская рада прызнала Тадэвуша Касцюшку. Яна выступіла з больш радыкальнымі лозунгамі, чым кіраўніцтва паўстання ў Польшчы, у адозве да насельніцтва заклікала жыхароў Беларусі і Літвы змагацца "з мэтай адваяваць свабоду і грамадзянскае раўнапраўе". Выдавалася рэвалюцыйная "Газэта Народова Віленьска".

У пачатку паўстанне мела поспех. Яно было падтрымана сялянамі, да якіх у пракламацыях па-беларуску звяртаўся Ясінскі, абяцаючы адмену прыгоннага права. Гэта выклікала незадавальненне Касцюшкі, які лічыў, што радыкальная палітыка можа адштурхнуць ад паўстання шырокія колы шляхты. 28 красавіка ў Гародні створана мясцовае кіраванне - парадкавая камісія. У красавіку-маі паўстанцы ўзялі ўладу ў Берасці, Ваўкавыску, Слоніме, Новагародку, Ашмянах, Кобрыне, Лідзе, Браславе, у Жамойці. Расійскія войскі вымушаны былі адступіць за мяжу 1793 г. - да Мінска, Нясвіжа, Пінска. Найвышэйшая літоўская рада абвясціла Ясінскага галоўнакамандуючым узброенымі сіламі ВКЛ, яму прысвоена званне генерал-лейтэнанта. У маі 1794 г. Ясінскі вёў баі, каб ліквідаваць пагрозу Вільні з усходу, 7 мая яго дывізія нанесла паражэнне раскаму войску каля

вёскі Паляны (непадалёку ад Ашмян). У гэтай бітве ўдзельнічала да 5 тысяч сялян з сякерамі, косамі, віламі, коп'ямі.

У гэты час абвастрыліся адносіны паміж кіраўнікамі паўстання. Пад націскам кансерватыўных колаў Касцюшка 4 чэрвеня адхіліў ад кіраўніцтва паўстаннем у Беларусі і Літве Ясінскага як радыкала. Замест яго галоўнакамандуючым прызначаны генерал-лейтэнант М.Вяльгорскі. Загадам Касцюшкі была распушчана Найвышэйшая літоўская рада і 10 чэрвеня створана больш памяркоўная Цэнтральная дэпутатыя Вялікага княства Літоўскага. Найвышэйшая нацыянальная рада ў Варшаве ўзяла пад свой кантроль кіраўніцтва паўстаннем у Літве і Беларусі, чым скавала ініцыятыву мясцовых кіраўнікоў. Палітыка ў адносінах да сялян стала больш асцярожнай і нерашучай. Гэта выкарысталі царскі ўрад і камандаванне расійскага войска. Царскія генералы абяцалі сялянам-паўстанцам амністыю і перадачу ў кіраванне маёнткаў, секвестраваных у паўстанцаў-паноў. Шмат сялян паверыла абяцанням і адышло ад паўстання.

12-16 чэрвеня М.К.Агінскі спрабаваў глыбокім рэйдам узняць паўстанне ў Мінскай губерні. Яго атрад прайшоў праз Валожын і Івянец, але ў бітве пад Вішневам быў разбіты. У жніўні Агінскі з новым атрадам рушыў праз Браслаўшчыну на Дынабург (Даўгаўпілс), каб адцягнуць ад Вільні расійскія войскі. У 2-й палове жніўня 3-тыс. атрад палкоўніка С.Грабоўскага правёў новы рэйд у Мінскую губерню, прайшоў праз Івянец, Ракаў, Койданава, Пухавічы, Асіповічы, Бабруйск, але быў вымушаны адступіць на Глуск і Любань і 4 верасня ў выніку Любанскага бою 1794 г. быў разбіты. Расійскае камандаванне сканцэнтравала 3 карпусы (12 тысяч салдат) пад камандаваннем генерала Б.Кнорынга, І.Германа, П.Цыцыянава і зноў кінула іх на Вільню. 11 жніўня горад быў акружаны і пасля бою 12 жніўня капітуляваў. Дывізіі войска ВКЛ адступілі да Гародні, куды пераехалі паўстанцкія ўлады.

У Польшчы на дапамогу расійскай арміі выступіла пруская. 6 чэрвеня пад Шчакацінамі (на поўнач ад Кракава) корпус Касцюшкі пацярпеў паражэнне ад аб'яднанай расійска-прускай арміі. Пруская армія на чале з каралём Фрыдрыхам Вільгельмам II заняла Кракаў. Польскае войска адступіла да Варшавы. Пачалася аблога Варшавы прускімі войскамі, але 5 верасня яны адступілі ад сталіцы, бо пачалося паўстанне ў іх тыле. Аўстрыя ўвяла свае войскі ў Люблінскае ваяводства. Для падаўлення паўстання былі накіраваны свежыя расійскія сілы з Украіны - корпус генерал-аншэфа А.В.Суворова. 17 верасня паўстанцкі корпус генерал-маёра К.Серакоўскага ў выніку Крупчыцкага бою 1794 г. з больш чым удвая пераважаючым корпусам Суворова адступіў. 19 верасня пад Цярэспалем войскі Суворова разбілі корпус Серакоўскага і атрад генерал-маёра К.Жнязевіча. 10 кастрычніка ў Мацяёвіцкай бітве 1794 г. расійскі корпус генерал-лейтэнанта

І.Ферзена разбіў корпус Касцюшкі. Сам Касцюшка быў цяжка паранены, узяты ў палон разам з генераламі Серакоўскім, І.Камінскім, Князевічам і перавезены ў Пецяярбург у Петрапаўлаўскую крэпасць. Найвышэйшым начальнікам паўстання быў прызначаны другі ўраджэнец Беларусі - польскі генерал-лейтэнант Т.Ваўжэцкі. Аб'яднаныя расійскія карпусы пад камандаваннем Суворова 4 лістапада штурмам узялі Прагу (прадмесце Варшавы), 6 лістапада здалася Варшава. Рэшткі паўстанцкіх войск на чале з Ваўжэцкім адступілі на поўдзень, дзе 16 лістапада былі рассеяны расійскімі войскамі. Паўстанне было падаўлена.

Яшчэ падчас паўстання ўзнік план ліквідацыі Рэчы Паспалітай. У 1795 г. адбыўся трэці яе падзел. Прусія захапіла польскія землі з Варшавай, Аўстрыя - з Кракавам. Да Расіі адышлі заходнебеларускія, украінскія і літоўскія землі з Курляндыйй. Частка Беларусі (захад Гарадзеншчыны) апынулася пад уладай Прусіі (да 1807 г.). Станіслаў Аўгуст Панятоўскі 25 лістапада 1795 г. падпісаў акт адмовы ад трона. Гэта як раз была гадавіна яго каранавання і дзень імянін імператрыцы Кацярыны II, якая ў свой час "зрабіла" яго каралём, а цяпер прымусіла адмовіцца ад тытула.

Захоп Рэчы Паспалітай з'явіўся гвалтоўным актам у дачыненні да дзяржавы, якая ўваходзіла ў перыяд свайго гаспадарчага і грамадскага рэфарміравання.

4. Трэці падзел Рэчы Паспалітай, асноўныя прычыны і вынікі распаду дзяржавы.

Трэці падзел Рэчы Паспалітай 1795 г. Ажыццёўлены ў 1795 г. Расіяй, Прусіяй і Аўстрыяй у выніку падаўлення паўстання Тадэвуша Касцюшкі 1794 г. Расія планавала адзінаўладна распарадзіцца лёсам Рэчы Паспалітай, зыходзячы з занятасці Прусіі вайной супраць Францыі і нейтралітэту Аўстрыі. Аднак Прусія 10 мая 1794 г. адвяла свае войскі з французскага тэатра ваенных дзеянняў і 3 чэрвеня 1794 г. акупіравала г. Кракаў з ваяводствам, на што прэтэндавала Аўстрыя. Апошняя ў адказ 15-30 чэрвеня 1794 г. захапіла Сандамірскае ваяводства і Холмскую зямлю, што прывяло да тэрытарыяльных спрэчак і сварак вакол пасады галоўнакамандуючага саюзнымі карнымі войскамі. Захоп А.В.Суворавым Т.Касцюшкі і Варшавы 4 кастрычніка 1794 г. дазволіў Расіі дыктаваць уласныя ўмовы падзелу. 10 студзеня 1795 г. расійская імператрыца Кацярына II выступіла пасрэднікам уладкавання спрэчных долей Прусіі і Аўстрыі праз Суворова і М.В.Рапніна, якім, аднак, загадала таемна заняць Беластоцкую акругу да лініі р. Буг - вусце р. Нараў г. Гародня і не саступаць яе Прусіі.

3 студзеня 1795 г. Расія і Аўстрыя размежавалі сферы сваіх інтарэсаў у Валынскім і Берасцейскім ваяводствах да р. Буг, але без указання расійска-прускай мяжы паміж Бугам і Гародняй. Каб сутыкненне тут расійскіх і прускіх войск не перарасло ў вайну, бакі пайшлі на кампраміс: Прусія

саступіла Кракаў Аўстрыі, Расія аддала Варшаву Прусіі. Трохбаковую канвенцыю пра падзел Рэчы Паспалітай Расія, Прусія і Аўстрыя падпісалі ў Пецябургу 24 кастрычніка 1795 г., 24 лістапада 1795 г. пагадзіліся ўрэгуляваць спрэчныя пытанні, у тым ліку адносна даўгоў караля польскага і вялікага князя літоўскага Станіслава Аўгуста Панятоўскага, які 25 лістапада 1795 г. адрокся ад трона. 16 студзеня 1796 г. Расія вывела свае войскі з Беласточчыны і размясціла іх па лініі: вусце р. Нараўка - мяст. Гарадок - мяст. Кузняца - р. Ласосна - р. Нёман і далей да мяст. Паланга. Сумесная камісія 3 жніўня 1796 г. зацвердзіла гэтую мяжу і 30 верасня 1796 г. дэмаркавала яе. Канчаткова тэрытарыяльныя долі падзелу трохбаковая камісія зацвердзіла 21 лістапада 1796 г.

Прусія атрымала большую частку Мазавецкага ваяводства з Варшавай, часткі Падляскага, Гарадзенскага, Троцкага ваяводства і Жамойці (48 тыс. км²), Аўстрыя - Кракаўскае, Сандамірскае, Люблінскае, часткі Мазавецкага Берасцейскага і Падляскага ваяв. (47 тыс. км²), Расія - Валынскае, Новагародскае, Віленскае, часткі Берасцейскага, Гарадзенскага, Троцкага ваяводстваў і Жамойці з гарадамі Берасце, Новагародак, Гародня, Вільня, Коўна (120 тыс. км²). 26 студзеня 1797 г. бакі падзялілі даўгі былога караля Станіслава Аўгуста Панятоўскага і абавязаліся не ўжываць у сваіх тытулах назвы Польскага каралеўства і падзел стаў чарговай праявай агрэсіўнай палітыкі манархій Расіі, Прусіі і Аўстрыі, якія выкарысталі знішчэнасць Рэчы Паспалітай для канчатковага знішчэння яе палітычнага існавання і паслядоўнага захопу яе зямель. Далучаныя да Расійскай імперыі тэрыторыі былі арганізаваны ў Віленскую і Слоніўскую губерні.

Тэма 6.4 Культура Беларусі ў другой палове XVII – XVIII ст.

1. Асаблівасці развіцця беларускай культуры ў другой палове XVII – XVIII ст.
2. Адукацыя і навука ў другой палове XVII – XVIII ст.
3. Літаратура.
4. Музычная і тэатральныя творчасць ў другой палове XVII – XVIII ст.
5. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.
1. Асаблівасці развіцця беларускай культуры ў другой палове XVII – XVIII ст.

Беларуская культура у другой палове XVII – XVIII ст. развівалася ў вельмі неспрыяльных умовах. Як адзначалася вышэй, пасля воінаў другой паловы XVII ст. змянілася канфесійная сітуацыя на землях Беларусі — ад талерантнасці да рэлігійнай нецярпімасці, што не магло не паўплываць на агульны стан культуры. Больш за тое, пасля пераводу у 1696 г. усяго справаводства на польскую мову распачалася адкрытая

паланізацыя і акаталічванне, у першую чаргу шляхты. Манаполію на адукацыю захапіў касцёл, што вылілася ў клерыкалізацыю культуры. Былі забытыя дасягненні «залатога веку» (Рэнесанса), паўсюдна ў Рэчы Паспалітай панавалі рэлігійны фанатызм.

Галоўным мастацкім стылем у той час было барока, якое асабліва выявілася ў архітэктуры (дынамічнасць кампазіцыі, кантрастнасць маштабаў, ілюзія бязмежнай прасторы і г. д.). У адпаведнасці з гэтым стылем у гарадах і вёсках будаваліся касцёлы, манастыры і магнацкія сядзібы.

На рубяжы XVII – XVIII ст. развівалася тэатральнае жыццё ў ВКЛ. Найбольш былі распаўсюджаны тэатры пры езуіцкіх навучальных установах, існавалі народныя лялечныя тэатры — батлейка. У якасці мецэнатаў культуры выступалі ў першую чаргу магнаты, якія мелі ва ўласных маёнтках прыгонныя тэатры. Яны нават пасылалі найбольш таленавітых прыгонных акцёраў вучыцца за мяжу. Адным з першых у XVIII ст. Францішкаў Уршулаў Радзівіл быў заснаваны прыгонны тэатр у Нясвіжы. Вядомы быў таксама слоніўскі тэатр Міхала Агінскага.

Нягледзячы на цяжкасці ў развіцці культуры, Беларусь мела ў тую часу знакамітых асобаў, якімі па праву ганарыцца і сёння. Сярод іх грамадскія і царкоўныя дзеячы, аўтары падручнікаў Мялецкі (1572 – 1633) і Сімяон Полацкі (1629 – 1680); Казімір Лышчынскі (1634 – 1689), які за свайго трактат «Аб неіснаванні бога» быў спалены на вогнішчы інквізіцыі; Казімір Семяновіч (каля 1600 – пасля 1651), які выдаў кнігу «Вялікае мастацтва артылерыі», а таксама ўпершыню ў свеце стварыў праект шматступенчатай ракеты; Ілля Капіевіч (1651 – 1714), які выдаў больш за 20 падручнікаў па граматыцы і рыторыцы.

Другая палова XVIII ст. стала ясна новым этапам у эканамічным і палітычным развіцці ВКЛ і ўсёй Рэчы Паспалітай. У гэты час у краіне пачалі распаўсюджвацца ідэі Асветніцтва – антыфеадальнай, буржуазнай ідэалогіі перыяду станаўлення капіталізму, якая прапаведвала прыярытэт асветы, навукі і розуму ў жыцці асобы, грамадства і дзяржавы. Прыхільнікі Асветніцтва імкнуліся пераадолець недахопы існуючага грамадскага ладу, рэфармаваць яго сацыяльную і дзяржаўную структуры, палітыку, паводзіны людзей шляхам распаўсюджвання навукі, ведаў, прапанды ідэі справядлівасці і гуманізму. Ідэолагам Асветніцтва стаў французскі філосаф Вальтэр, які выступаў за адмену сааслоўных прывілеяў і надаваў вялікую ролю ў змене грамадства «адукаваным манархам».

Распаўсюджанне ідэі Асветніцтва на тэрыторыі Рэчы Паспалітай супала з перыядам стабілізацыі гаспадарчага жыцця. У пэўнай ступені неабходнасць зменаў была ўсвядомлена часткай патрыятычнай эліты

Рэчы Паспалітай. Адбылася своеасаблівая «мадэрнізацыя у розумах», для якой важнае значэнне меў асветніцкі спосаб разумення прагрэсу, у першую чаргу, як аддзялення (ці супрацьпастаўлення) сучаснасці і мінулага. Верагодна, упершыню традыцыя, якая была да гэтага часу бяспрэчным аўтарытэтам («старыны не рушыць»), з другой паловы XVIII ст. стала падвяргацца крытыцы, і з уласцівым для тых часоў аптымізмам пачала даказвацца перспектыва насць увядзення палітычных і эканамічных навацый для паляпшэння становішча грамадства і дзяржавы. У гэты час выходзіла шмат кніг, у якіх прапагандаваўся еўрапейскі вопыт гаспадарання ў вёсцы і ў горадзе. Аўтары эканамічнай літаратуры заклікалі шляхту не баяцца новаўвядзенняў, выкарыстоўваць замежныя напрацоўкі, але не забываць свае традыцыі (здабыткі) і спалучаць іх з рэаліямі грамадскага і гаспадарчага развіцця.

На землях Рэчы Паспалітай пашырылася свецкая адукацыя. Пад кіраўніцтвам С. Канарскага была праведзена школьная рэформа. У 1773 г. для кіраўніцтва народнай асветы ў Рэчы Паспалітай была створана спецыяльная установа — Адукацыйная камісія, якая зрабіла спробу вызваліць адукацыю ад прамога уплыву каталіцкай царквы. За 20 гадоў яе дзейнасці на тэрыторыі Беларусі было заснавана 20 школ сярэдняй ступені навучання ў такіх гарадах, як Гародня, Пінск, Мазыр, Бабруйск і інш.

2. Адукацыя і навука ў другой палове XVII – XVIII ст.

На пачатку XVIII ст. адукацыя ў дзяржаве па-ранейшаму заставалася ў руках царквы. Пачатковыя веды давалі школы пры манастырах і кляштарх, праваслаўных і вуніцкіх брацтвах. Дзейнічалі навучальныя ўстановы Таварыства Ісуса (езуітаў), дамініканцаў, кармелітаў ды іншых каталіцкіх ордэнаў. Езуіцкія калегіюмы існавалі ў Полацку, Пінску, Мсціславе, Берасці, Вільні, Віцебску, Воршы, Горадні, Дарагічыне-Набужскім, Магілёве, Менску, Наваградку, Нясвіжы, Жодзішках (Ашмянскі павет), Юравічах (Мазырскі).

Пасля Паўночнай вайны шмат навучальняў у гарадах і мястэчках краіны адчыніў Ордэн піяраў. Падабенства навучальнай праграмы піярскіх школаў да перадавой езуіцкай, але менш суровая дысцыпліна рабілі іх вельмі папулярнымі. У піяраў мелі магчымасць бясплатна навучацца дзеці бедных пластоў насельніцтва, у тым ліку сялянства. Пад кіраўніцтвам асветніка і педагога Станіслава Канарскага ў сярэдзіне XVIII ст. была праведзеная рэформа піярскіх школаў, у праграме якіх значнае месца занялі прыродазнаўчыя і свецкія гуманітарныя навукі, а таксама замежныя мовы. Найбольш вядомыя піярскія калегіюмы працавалі ў Вільні, Віцебску, Воранаве, Лідзе, Полацку, Шчучыне, Дуброўне, Геранёнах на Ашмяншчыне, Лужках (Дзісенскі павет), Любешаве на Берасцейшчыне.

Шырокую сетку школаў, якія спаборнічалі з езуітамі і піярамі, меў вуніацкі Ордэн базылянаў. Адрозна ад каталіцкіх навучальняў тут захоўвала свае пазіцыі беларуская мова. Атрымаўшы сярэдняю адукацыю, моладзь Вялікага Княства магла працягваць вучыцца ў Віленскай акадэміі або ва ўніверсітэтах Заходняй Еўропы. Шмат выхадцаў з Літвы-Беларусі вучыліся ў Кіева-Магілянскай акадэміі, якую лічылі вышэйшай навучальнай установай для праваслаўных Рэчы Паспалітай.

Адукацыйная камісія

Важныя змены ў эканоміцы і грамадска-палітычным жыцці дзяржавы вымагалі карэннага рэфармавання сістэмы адукацыі. Гэтым занялася створаная ў 1773 г. Адукацыйная камісія Рэчы Паспалітай – фактычна першае ў Еўропе міністэрства асветы. У яго стварэнні ўдзельнічалі педагогі, вучоныя, палітыкі Гуга Калантай, Ян Снядэцкі, Ігнат Масальскі... У Вялікім Княстве дзейнасцю камісіі кіраваў падканцлер Яўхім Храптовіч, які наведаў шэраг еўрапейскіх краінаў і быў добра знаёмы з ідэямі Асветніцтва. Адукацыйная камісія мела на мэце вызваленне асветы ад беспасярэдняга ўплыву царквы і наданне навучанню свецкага характару. Статут камісіі ставіў перад выкладчыкамі задачу імкнуцца, каб іх выхаванцы «дасягалі поспехаў разважаннямі, а не завучваннем на памяць». Ад рэлігійных навук перавага ў праграмах пераходзіла да прыродазнаўчых і грамадскіх. Новая сістэма асветы павінна была рыхтаваць адукаваных і карысных для дзяржавы грамадзян-патрыётаў.

На пачатку 1780-х гадоў у той частцы Беларусі, што засталася ў Рэчы Паспалітай, Адукацыйная камісія адчыніла 200 пачатковых школаў. Там займалася 2500 вучняў, прычым $\frac{1}{3}$ іх складалі дзеці сялянаў. У Горадні, Ваўкавыску, Наваградку, Паставах, Пінску, Мазыры, Бабруйску, Берасці ды іншых гарадах і мястэчках былі створаныя 20 сярэдніх школаў, заканчэнне якіх давала магчымасць паступаць у вышэйшыя навучальныя ўстановы.

Значную ролю ў пашырэнні навуковых ведаў адыграла Гарадзенская медычная акадэмія, адчыненая падскарбіем **Антанам Тызенгаўзам**, што падтрымліваў Адукацыйную камісію. Акадэміяй кіраваў вядомы вучоны-натураліст, хірург і анатам Жан-Эмануэль Жылібэр. Гэтая першая ў Вялікім Княстве навучальная ўстанова па падрыхтоўцы медычнага персаналу мела тры аддзяленні: «сучасных лекараў для гарадоў», «правінцыйных лекараў і хірургаў» і «павівальнага мастацтва». Большасць студэнтаў паходзіла з прыгонных сялянаў і ўтрымлівалася за дзяржаўны кошт. Пры акадэміі дзейнічалі анатамічны тэатр, музей, першы ў Рэчы Паспалітай батанічны сад, які разнастайнасцю і колькасцю раслінаў не саступаў найлепшым садам Еўропы. Пазней выкладчыкі акадэміі разам з абсталяваннем былі накіраваныя ў Вільню, у Галоўную школу Вялікага Княства (Віленская езуіцкая акадэмія пасля рэфармавання атрымала назоў Галоўнай школы

Вялікага Княства Літоўскага), дзе на гэтай базе адчыніўся медычны факультэт.

Полацкі езуіцкі калегіум

Тым часам на захопленых Расіяй усходнебеларускіх землях Таварыству Ісуса удалося захаваць свае калегіумы. Самым значным з іх быў Полацкі, дзе налічвалася каля трохсот студэнтаў.

У 1770-х гадах у Полацкім калегіюме выкладаліся польская, расійская, беларуская, французская, нямецкая, лацінская і грэцкая мовы, антычная літаратура, гісторыя, фізічная і палітычная геаграфія, алгебра, тэарэтычная і практычная механіка, цывільная і вайсковая архітэктура, тэорыя жывапісу, этыка, псіхалогія, логіка, касмалогія, астраномія, эксперыментальная фізіка, вышэйшая матэматыка.

Выпускнікамі Полацкага калегіума былі адзін з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры Ян Баршчэўскі, польскі пісьменнік і гісторык Нікадым Мусніцкі, беларускі мастак Валянцін Ваньковіч, выдавец і рэдактар першага ў Вялікім Княстве інфармацыйнага тыднёвіка «Літоўскі кур'ер» Францішак Папроцкі, расійскі скульптар і гравёр Фёдар Талстой. Каб даць сваім дзецям прыстойную адукацыю, расійская значь часта прывозіла іх у Беларусь.

Полацкі калегіум быў своеасаблівым філіялам Віленскай акадэміі. Высокіровень выкладання і выдатная навуковая база калегіума прывялі пазней да яго пераўтварэння ў акадэмію з універсітэцкім статусам.

Навуковыя дасягненні

У другой палове XVII-XVIII ст. Вялікае Княства Літоўскае дало Еўропе шмат знакамітых навукоўцаў і асветнікаў.

Ліцёвін **Казімір Семяновіч** вынайшаў шматступеневую ракету і стаў аўтарам шэрагу рэвалюцыйных вынаходак у гэтай сферы, што дае ўсе падставы лічыць яго папярэднікам славутых вучоных і вынаходнікаў К. Цыялкоўскага, А. Бінга і Р. Годарда. У 1650 г. у Амстэрдаме выйшла напісаная па-лацінску кніга К. Семяновіча «Вялікае мастацтва артылерыі», якая была перакладзеная пазней на ангельскую, французскую, нямецкую, галандскую, дацкую ды іншыя еўрапейскія мовы. Па кнізе нашага суайчынніка вучыўся Айзэк Ньютан. Ёсць сведчанні, што ёю часта карыстаўся Напалеон Банапарт.

Старэйшым сучаснікам Семяновіча быў філосаф Казімір Лышчынскі. Ён выступіў супраць рэлігійнага светаразумеання, сцвярджаючы, што свет існуе вечна, а прырода развіваецца паводле ўласных законаў. Мысляр стаў адным з першых у Вялікім Княстве прыхільнікам ідэяў утапічнага сацыялізму. Будучыня чалавецтва ўяўлялася яму заснаванай на свабодзе і сацыяльнай роўнасці. За напісанне трактата «Аб неіснаванні бога» К. Лышчынскага, якога называюць беларускім Джардана Бруна, пакаралі смерцю.

Плённа займаўся выдавецкай дзейнасцю ў Амстэрдаме асветнік і перакладнік, выпускнік Слуцкай кальвінскай школы Галляш (Ілля) Капіевіч. Яму належаць вялікія заслугі у развіцці адукацыі у Расеі. Дзякуючы Капіевічу выйшлі першыя ў гісторыі расейскамоўныя падручнікі арыфметыкі, граматыкі, рыторыкі, астраноміі, марской справы – цэлая бібліятэка з двух дзясяткаў кніг навуковага і асветніцкага характару.

У навуковым свеце добра ведалі імя вучонага-прыродазнаўца Марціна Пачобута-Адлянніцкага, выхаванца Гарадзенскага езуіцкага калегіума і Віленскай акадэміі, які потым удасканалваў веды ў Празскім універсітэце і астранамічных абсерваторыях Францыі, Англіі, Італіі, Нямеччыны. Пачобут-Адлянніцкі стаў дырэктарам найстарэйшай ва Усходняй Еўропе Віленскай абсерваторыі, заснаванай у 1753 г., а затым узначаліў Галоўную школу Вялікага Княства (былую Віленскую акадэмію). Еўрапейскую славу вучонаму прынеслі складзеныя ім табліцы руху Меркурыя і адкрыццё новага сузор'я, названага Цяльцом Панятоўскіх.

Вялікі ўклад у развіццё навукі і культуры ў нашай дзяржаве зрабіў вучоны-энцыклапедыст, славец з нараджэння Габрыэль Грубэр, які выкладаў у Полацкім езуіцкім калегіюме прыродазнаўчыя і матэматычныя дысцыпліны, а таксама маляванне і архітэктару. Дзякуючы Грубэру калегіюм меў абсталяваныя на еўрапейскім роўні астранамічны, фізічна-матэматычны, хімічны і мінералагічны кабінеты. З ініцыятывы вучонага там былі адчыненым друкарня, музей і карцінная галерэя. Разам з полацкімі механікамі Грубэр удзельнічаў у стварэнні ўнікальных для таго часу робатаў. Менавіта ён падрыхтаваў умовы для ператварэння калегіума ў акадэмію.

Значны ўплыў на светапогляд дзеячоў нашай навукі і культуры зрабілі ідэі французскіх асветнікаў Вальтэра, Д. Дзідро, Ш. Монтэск'ё, Ж.-Ж. Русо. Вядома, што Русо пагадзіўся на прапанову А. Тызенгаўза пасяліцца ў Беларусі, і толькі выпадак не дазволіў яму зрабіць гэта.

Бібліятэкі

Важную ролю ў распаўсюджванні новых ідэяў і дасягненняў навукі адыгрывалі бібліятэкі. Яны існавалі пры калегіюмах і навучальных у Вільні, Полацку, Горадні, Берасці, Менску, Слуцку, Наваградку, Бабруйску, Мазыры, Пінску, Паставах ды ў іншых гарадах Вялікага Княства. Найбуйнейшы кнігазбор сярод навучальных устаноў мела Віленская акадэмія.

Аснову бібліятэкі Полацкага езуіцкага калегіума складалі выданні XVI-XVIII стст. на лацінскай, беларускай, польскай, французскай, нямецкай мовах, у тым ліку творы антычных аўтараў, еўрапейскіх гуманістаў і энцыклапедыстаў. Разам з імі зберагаліся старажытныя манускрыпты, каля ста друкаваных на розных мовах Бібліяў.

Славіўся сваім багаццем кнігазбор Сапегаў, які апрача разнастайнай літаратуры па юрыспрудэнцыі, гісторыі, географіі, тэалогіі, мовазнаўстве ўлучаў архіў старажытных актаў і ўнікальную калекцыю гравюраў. Бібліятэкі, што належалі гэтаму славутаму магнацкаму роду, існавалі ў Слоніме, Ружанах, Дзярэчыне.

У маёнтку Шчорсы на Наваградчыне стварыў знакамітую бібліятэку на некалькі тысяч тамоў падканцлер **Яўхім Храптовіч**, які ў часе падарожжаў па Францыі, Нямеччыне і Галандыі набыў калекцыю еўрапейскіх выданняў XVI-XVII стст., а потым імкнуўся сабраць усе значныя кнігі эпохі Асветніцтва. Самай багатай прыватнай бібліятэкай не толькі Вялікага Княства Літоўскага, але і ўсёй Рэчы Паспалітай заслужана лічылася Нясвіжская, заснаваная Мікалаем Радзівілам Чорным. У 1772 г. яна налічвала больш за 20 тысяч тамоў. Там захоўваліся інкунабулы (найстаражытнейшыя друкаваныя кнігі, выдадзеныя ў XV ст.), антычная і рэнесансавая літаратура, гістарычныя і юрыдычныя выданні, рэфармацыйныя творы.

3. Літаратура

Літаратура другой паловы XVII - сярэдзіны XVIII ст. развівалася пераважна пад уплывам еўрапейскага барока. Для прыгожага пісьменства гэтага часу характэрныя розныя ідэйныя і стылявыя тэндэнцыі, розныя "шцілі" - высокі, які адпавядаў запатрабаванням эліты грамадства, сярэдні з арыентацыяй на густы сярэдний і дробнай шляхты, гараджан і нізкі - народны. Паміж гэтымі трыма "пластамі" ішло бесперапыннае ўзаемадзеянне, узаемапранікненне ідэй і мастацкіх формаў. Аднымі з найбольш значных прадстаўнікоў беларускай літаратуры з'яўляліся Сімяон Полацкі (1629 - 1680) і Андрэй (Ян) Белабоцкі. Істотная частка іх творчага шляху была звязана з Масквой. Менавіта з іх дзейнасці пачынаецца станаўленне рускай сілабічнай паэзіі і распаўсюджванне ідэй барока ў духоўным жыцці. С.Полацкі стварыў рукапісныя зборнікі "Вертоград многоцветный", "Рифмологион", пісаў на беларускай, лацінскай, польскай і стараславянскай мовах. Асноўны мастацкі твор А.Белабоцкага - "Пентатэугум" ("Пяцікніжка"). Абодва пісьменнікі займаліся педагогічнай дзейнасцю. С.Полацкі быў выхавацелем царскіх дзяцей, а таксама заснаваў друкарню ў Крамлі і Славяна-грэка-лацінскую акадэмію.

На станаўленне беларускай літаратуры перыяду барока ў немалой ступені паўплывала вусная народная творчасць. Ва ўмовах узмацнення сацыяльнай напружанасці ў гарадах і вёсках з'явіліся фальклорныя творы з акрэсленай антыпрыгонніцкай накіраванасцю. У гэты перыяд узнік цыкл казак аб асілках, у якіх традыцыйны вобраз волата чароўнай казкі саступае месца вобразу народнага заступніка. Далейшае развіццё атрымлівае сацыяльна-бытавая казка.

Літаратурнае жыццё Беларусі другой паловы XVIII ст. вызначалася яшчэ большым полілінгвізмам, чым у папярэднюю эпоху. Гэта ж заўвага датычыцца і яго мастацка-стылявога аблічча. Аднак класіцызм, які панаваў у перыяд Асветніцтва, асобнага этапа ў развіцці беларускай літаратуры не склаў. З-за існаваўшых у XVIII ст. культурна-палітычных абставін многія выхадцы з Беларусі пакінулі след у гісторыі прыгожага пісьменства суседніх народаў. Сярод іх Ю.Нямцэвіч, А.Нарушэвіч, Ф.Князьнін, Ф.Багамолец - пісьменнікі, якія занялі вядучае месца ў польскай літаратуры.

4. Музычная і тэатральная творчасць ў другой палове XVII – XVIIIст.

Тэатральнае жыццё Беларусі на мяжы XVII - XVIII стст. было прадстаўлена школьным тэатрам і народным ляльным - батлейкай. Дзейнічалі тэатры перш за ўсё пры езуіцкіх навучальных установах. У іх рэпертуарах пераважалі пастаноўкі на польскай і лацінскай мовах. Спектакль уяўляў сабой пышнае відовішча з музыкай, песнямі, танцамі, паміж дзеямі выконваліся інтэрмедыі, хоры, балеты. Сярод батлеечнікаў папулярнымі былі народныя драмы "Цар Ірад" і "Цар Максімільян".

У другой палове XVIII ст. на Беларусі адбылося станаўленне прафесійнага тэатра. Пры гэтым пераважалі прыватнаўласніцкія тэатры. Яны былі блізкія па сваім прафесійным ўзроўні да сталічных. Рэпертуар гэтых тэатраў адлюстроўваў часцей агульнаеўрапейскую тэматыку. Магнаты актыўна запрашалі на прыдворную сцэну замежных артыстаў і музыкантаў і нават цэлыя тэатральныя трупы з Італіі, Аўстрыі, Францыі. Многія замежныя майстры пазней станавіліся выхавацелямі, настаўнікамі мясцовых прыгонных акцёраў. У Беларусі асабліва высокім быў прафесійны ўзровень у прыгонных тэатрах і капэлах Нясвіжа, Слуцка, Шклова, Гродна, Ружан, Слоніма, Магілёва. Пра высокую прафесійную падрыхтоўку беларускіх акцёраў сведчыць тое, што калектывы танцораў Слоніма і Гродна сталі пазней асновай вядомага ў Еўропе каралеўскага балета ў Варшаве, танцоры Шклова і музыканты з Горы-Горак праславіліся на сцэне Санкт-пецярбургскіх тэатраў.

Адным з першых быў нясвіжскі тэатр, заснаваны Ф.У.Радзівіл. Для яго было пабудавана спецыяльнае памяшканне, арганізаваны балетная, тэатральная школы, пазней - музычная. Адначасова з нясвіжскім працаваў слуцкі тэатр. Яго ўладальнікам быў Геранім Радзівіл, але пасля смерці мецэната тэатр аб'ядналі

Значны цэнтр тэатральнага і музычнага жыцця быў створаны ў Слоніме Міхалам Казімірам Агінскім. У яго палацы існавала канцэртная зала, якая не ўступала славай мангеймскай. Акрамя таго, дзейнічаў "плавальны тэатр", які перамяшчаўся па канале і р.Шчыры. У 1780 г. было пабудавана спецыяльнае памяшканне для тэатра. Пры ім існавала школа. Тут працавалі

інструментальны аркестр, оперны ансамбль. М.К.Агінскі сам быў адораным чалавекам. Ён з'яўляўся аўтарам некалькіх опер на ўласныя лібрэта. Слоні́мскі тэатр выязджаў на гастролі ў Варшаву, меў некалькі труп, у тым ліку балет і драматычны калектыў. Слоні́мскі аркестр быў адным з найбольшых у тагачаснай Еўропе.

4. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.

У мураваным дойлідстве ярка выявіліся асаблівасці барока. У гарадах і вёсках будаваліся пампезныя касцёлы, кляштары, магнацкія рэзідэнцыі. Да такіх пабудов адносяцца бернардынскі, брыгідскі і езуіцкі касцёлы ў Гродне, францысканскі касцёл і кляштар у Пінску і інш. Рысы барока прысутнічалі таксама ў манеры пабудовы і аздабленні праваслаўных і ўніяцкіх храмаў. Гэта датычыцца Мікалаеўскай царквы ў Магілёве, базыльянскай царквы і іканастаса ў Супраслі, манастырскага комплексу ў Жыровіцах. Еўрапейскія ўплывы барока тут перапляліся з мясцовымі і візантыйскімі традыцыямі, што надало непаўторны каларыт помнікам. З цягам часу барока пранікла ў свецкае дойлідства, жыллёвае будаўніцтва. Характэрны помнік у гэтым стылі - дом на рынку ў Нясвіжы (1721). Своеасаблівым фіналам развіцця барока стала фарміраванне ў сярэдзіне XVIII ст. адметнага ад іншых стылю ракако, у аснову мастацтва якога быў пакладзены крывалінейны асіметрычны арнамент. Апошні быў заснаваны на стылізаванай і перайначанай форме ракавіны, абрамлёнай спляценнем складанейшых завіткаў, увагнутых ліній. У стылі ракако былі пабудаваны палацы М.Радзівіла ў Дзятлаве, М.К.Агінскага ў Слоніме і інш. Больш магутна ракако знайшло праяву ў культавым дойлідстве.

Станаўленне класіцызму ў архітэктуры Беларусі адносіцца да 70-90-х гг. і супадае з часам далучэння да Расійскай Імперыі. Асновай для пранікнення рыс класіцызму ў архітэктуру стала дзейнасць па перапланіроўцы ўсходнебеларускіх гарадоў. Планы іх пабудовы і кварталы набылі геаметрычныя абрысы, у якасці кампазіцыйных восей вылучаліся галоўныя вуліцы і гарадскія плошчы. У Цэнтральнай і Заходняй Беларусі класіцызм не меў значнага развіцця.

У другой палове XVII - XVIII ст. працягваўся ўздых у беларускім іканавісе. Узбагацілася вобразная мова і жывапісная манера іканавісцаў. У іх творы пранікаюць рысы рэалістычнасці. Вядучае месца ў свецкім жывапісе па-ранейшаму займаў партрэт. У тагачасным беларускім мастацтве склалася некалькі яго тыпаў: парадны, рэпрэзентатыўны; тып так званага рыцарскага, ці "сармацкага", партрэта, з характэрнай для яго падкрэсленай напышлівасцю героя карціны; трунны, ці пахавальны, партрэт - абавязковы атрибут пахавальнага рытуалу ў прывілеяванага саслоўя.

На ўзроўні лепшых еўрапейскіх узораў развівалася кніжная графіка. Найбольш высокі мастацкі ўзровень афармлення і ілюстравання кніг

дэманстравалі супрасльская і магілёўская друкарні. Іх выданні вылучаліся імпазантнасцю, своеасаблівай манументальнасцю, багаццем дэkorу. Асновы магілёўскай гравёрнай школы былі закладзены Максімам і Васілём Вашчанкамі. Знакамітымі сталі таксама дрэварыты Фёдара Ангілейкі. Вядомымі майстрамі станковай гравюры былі Аляксандр і Лявонцій Тарасевічы.

Шырокую вядомасць па-за межамі Беларусі атрымала майстэрства мясцовых разьбяроў. З Масквы у Вялікае Княства Літоўскае пасылалі ганцоў для падбору разьбяроў, цаніннікаў, збройнікаў, "залатых і срэбраных спраў майстроў" для работы пры царскім двары. Славу і прызнанне беларускім майстрам прынесла будаўніцтва Каломенскага палаца. Пад кіраўніцтвам старца Арсенія і Кліма Міхайлава імі былі выкананы ўсе разьбяныя работы па вонкавым і ўнутраным ўбранні палаца. Беларускія майстры стварылі шэраг высокамастацкіх іканастанасаў для Данскога, Сімяонаўскага, Нова-Іерусалімскага, Валдайска-Іверскага, Свенскага і Новадзявочага манастыроў. Імі ж упрыгожаны многія саборы, памяшканні Маскоўскага Крамля. Беларускія майстры прынеслі ў Расійскую дзяржаву таксама тэхніку вытворчасці паліхромнай ("цаніннай") кафлі, з якой яны выраблялі складаныя архітэктурныя дэталі, што дазваляла надаваць будынкам разнастайны паліхромны дэкор.

РАЗДЗЕЛ: 7 КРЫЗІС ПРЫГОННІЦКАЙ СІСТЭМЫ (КАНЕЦ XVIII - ПЕРШАЯ ПАЛОВА XIX СТ.).

Тэма 7.1 Палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст.

1. Тэрытарыяльна-адміністрацыйныя падзелы Беларусі і новая адміністрацыя.
2. Органы кіравання і суда.
4. Захаваўне правоў і прывілеяў шляхты Беларусі. Раздача беларускіх зямель рускім памешчыкам.

1. Тэрытарыяльна-адміністрацыйныя падзелы Беларусі і новая адміністрацыя.

Урад Кацярыны II, пад час праўлення якой адбыліся падзелы Рэчы Паспалітай, і Беларусь была далучана да Расійскай імперыі, праводзіў на новых тэрыторыях цэнтралісцкую аб'яднальную палітыку, яе канчатковай мэтай было зліццё новых тэрыторый з рускімі рэгіёнамі.

На Беларусі з 1777 г. былі распаўсюджаны агульнарасійскія адміністрацыйныя органы кіравання і расійская сістэма адміністрацыйнага падзелу. Канчаткова яна аформілася пасля губернскіх рэформ 1796 і 1801 гг.

– былі ўтвораны Літоўскае (пасля Віленскае) генерал-губернатарства (Віленская, Мінская і Гродзенская губерні) і Беларускае генерал-губернатарства (Віцебская, Магілёўская і Смаленская губерні). Губерніі былі падзелены на паветы. Кіруючыя пасады займалі прысланыя з расійскіх губерній чыноўнікі. Але другарадныя пасады ў губернска-павятовай адміністрацыі маглі займаць прадстаўнікі мясцовага дваранства. Відавочнасць пераёмнасці ўлады стварыла захаванне дзейнасці тых палажэнняў Статута 1588 г., якія не супярэчылі расійскаму заканадаўству.

Беларуская шляхта атрымала ад расійскіх улад роўныя правы з расійскім дваранствам і абяцанне захаваць зямельную маёмасць. Галоўнае патрабаванне – прынесці прысягу на вернасць. Шляхта страціла права на канфедэрацыі, на прыватнае войска, на ўдзел у Сеймавых паседжаннях – але атрымала права выбіраць членаў губернскіх і павятовых судоў, а так сама атрымліваць займы ў цэнтральных банках Расіі і права займацца вінакурэннем. Пасля трэцяга падзелу пераважная большасць шляхты прысягнула Кацырыне II. Толькі найбольш радыкальная шляхта пакінула новыя межы імперыі, галоўным чынам гэта былі ўдзельнікі паўстання пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Так, да 1800 г. канфіскавана было толькі 26 маёнткаў (каля 38.000 сялян) па ўсёй Беларусі.

Адначасова з “прыручэннем” мясцовай шляхты ўрад займаўся распаўсюджаннем рускага землеўладання на далучаных землях. Фонд падараванняў – дзяржаўныя маёнткі і канфіскаваныя шляхецкія. Да пачатку XIX ст. было раздадзена 208.550 душ (1/4 частка дзяржаўных сялян Беларусі). Але вялікія памеры падараванняў (па 5-15 тысяч) не садзейнічалі з’яўленню на Беларусі вялікай колькасці рускіх дваран. Новых землеўладальнікаў можна было проста пералічыць: Р. Пацёмкін, П. Румянцаў-Задунайскі, С. Зорыч, А. Сувораў, М. Рапнін і інш. Падараванні перапыніў Аляксандр I з прычыны рэзкага росту незадаволеннасці сялян, бо іх становішча рэзка пагаршалася. Павел I нават выдаў маніфест у красавіку 1797 г. аб абмежаванні паншчыны трыма днямі ў нядзелю, але памешчыкі ігнаравалі ўказ, а ўрад не настойваў на яго выкананні.

Урад захаваў канфесійную сітуацыю, якая склалася ў межах былой Рэчы Паспалітай. Таму каталіцкай шляхце і духавенству падстаў для недавольства створана не было. Захаваўся і ордэн езуітаў, забаронены ў Еўропе згодна рашэнню папы – Кацярына II шукала падтрымкі ўплывовай рэлігійнай арганізацыі. У 1773 г. у Магілёве была заснавана Беларуская каталіцкая епархія, якая ў 1782 г. пераўтварылася ў архібіскупства. Гэта было зроблена, каб перапыніць умяшальніцтва ў рэлігійныя справы з-за межаў імперыі. У гэтым жа рэчышчы каталіцкія манастыры былі выведзены з падпарадкавання замежным генералам і перададзены епархіальным біскупам (1795 г.). У 1798 г. на беларускіх землях было ўтворана тры каталіцкія епархіі

(з шасці расійскіх). Улады пільна сачылі за каталіцкім духавенствам – але значных перашкод у звычайнай дзейнасці не чынілі. Адносіны паміж канфесіямі былі складанымі – з-за пераходу вернікаў з адной канфесіі ў другую. Афіцыйна гэта забаранялася, завключэннем перахода ў праваслаўе. Так, у красавіку 1794 г. быў выдадзены аб пераводзе ўніятаў у праваслаўе, так званым “уз’яднанні”. Дзякуючы адміністрацыйнаму націску ўз’ядналася каля 1.500.000 чалавек з Усходней Беларусі і Украіны. Але справа не была даведзена да канца, нават частка вернікаў вярнулася да ўніі. Адначасова назіраліся прыклады пераводу ўніятаў у каталіцкую веру, асабліва пашыраныя ў заходніх рэгіёнах Беларусі. Гэта рабілася як памешчыкамі, так і ў выніку падманнай агітацыі ксяндзоў.

Беларускія сяляне з’яўляліся галоўным падатковым саслоўем. Адразу пасля далучэння ім была зроблена значная палёгка, але праз некалькі год падушны падатак быў уведзены ў поўным аб’ёме. Дзяржаўныя падаткі збіраліся на Беларусі серабром (да 1811 г.), у той час як рускія сяляне плацілі асігнацыямі, курс якіх да сярэбраных грошаў быў у некалькі разоў меншы. Да того, у дачыненні сялян уводзілася рэкруцкая павіннасць, невядомая ў Рэчы Паспалітай.

Што тычыцца гарадоў, то трэба адзначыць скасаванне магдэбурскага права. Частка гарадоў і мястэчак атрымалі правы згодна даравальнай граматы гарадам Расійскай імперыі 1785 г. Жыхары іншых мястэчак пераводзіліся ў разрад сялян і маглі быць падараваныя прыватным уладальнікам. Адначасова ўрад адмяніў уладу феадалаў над гарадамі і паступова выкупаў населеныя пункты з прыватных рук. На гараджан, як і на сялян, пашыралася рэкруцкая павіннасць.

Для яўрэйскага насельніцтва вызначалася “мяжа аседласці”, у якую ўваходзілі беларускія і частка ўкраінскіх губерняў. Ім дазвалялася жыць толькі ў гарадах гэтых губерній, займацца толькі рамёствамі і гандлем, забаранялася займацца земляробствам. Яўрэі атрымалі права запісвацца ў мяшчанскае ці купецкае саслоўі пры ўмове спагнання з іх двайных дзяржаўных падаткаў. Гэты закон на доўгі час абумовіў спецыфіку развіцця гарадоў Беларусі, яе прамысловасці, а так сама і грамадска-палітычныя адметнасці беларускага рэгіёну, асабліва ў канцы XIX – пачатку XX стст.

Далучэнне да Расіі спачатку значна паўплывала на паскарэнне эканамічнага развіцця Беларусі. Былі акрэслены напрамкі гаспадарчай спецыялізацыі рэгіёну як часткі гаспадарчага комплексу імперыі. Попыт на сельскагаспадарчую прадукцыю паспрыяў павялічэнню пасяўных плошчаў, асабліва пад тэхнічныя культуры. Пашыраліся гандлёвыя сувязі і развівалася мануфактурная прамысловасць.

У выніку далучэння беларускіх зямель да Расійскай імперыі тут пашыралася і замацавалася прыгонніцтва, паскорылася эканамічнае

развіццё, а палітычнае і культурнае жыццё пераарыентавалася ў усходнім накірунку.

2. Органы кіравання і суда.

Пасля інкарпарацыі ў склад Расійскай імперыі на тэрыторыі Беларусі была ўстаноўлена расійская сістэма адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу. Уся тэрыторыя падзялялася на генерал-губернатарствы, губерні і паветы. З 1801 г. яна набыла наступны выгляд:

генерал-губернатарствы

Літоўскае

Беларускае

Губерні

губерні

Віленская

Гродзенская

Мінская

Віцебская

Паветы

Магілёўская

Смаленская

Выканаўчая ўлада ў губернях належала генерал-губернатарам і губернатарам, якія прызначаліся непасрэдна імператарам. На чале павятовай адміністрацыі знаходзіўся павятовы начальнік, якога прызначаў міністр унутраных спраў. У губернскіх гарадах ствараліся органы расійскага адміністрацыйнага кіравання: губернскія ўправы, казённые палаты, прыказы і г.д. Уся сістэма дзяржаўнай улады была сфарміравана паводле вертыкальнага прынцыпу. Кіруючыя пасады займалі чыноўнікі, прысланыя з расійскіх губерняў. Аднак пры гэтым другарадныя пасады ў губернскай і павятовай адміністрацыі займалі пераважна прадстаўнікі мясцовай шляхты.

Характэрнай рысай прававой сістэмы з’яўлялася захаванне дзейнасці тых палажэнняў Статута ВКЛ 1588 г., якія не супярэчылі расійскаму заканадаўству. У сістэме судовых органаў улады паводле расійскага ўзору былі створаны ў губернях палаты грамадзянскага і крымінальнага суду, верхнія земскія суды; у паветах – павятовыя і ніжнія земскія суды. Сярод чыноўнікаў судовага апарату ў канцы 18 – першай палове 19 стст. пераважалі прадстаўнікі мясцовай шляхты. У справаводстве часткова выкарыстоўвалася польская мова.

3. Захаванне правоў і прывілеяў шляхты Беларусі. Раздача беларускіх зямель рускім памешчыкам.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай шляхта атрымала правы расійскага дваранства і захоўвала свае зямельныя ўладанні пры ўмове прынясення прысягі на вернасць Расійскай імперыі. Пераважная большасць шляхты прысягнула новай уладзе. Частка шляхты адмовілася прыносіць вернападданніцкую прысягу і накіраваліся ў эміграцыю, а яе маёнткі былі канфіскаваны ў дзяржаўны зямельны фонд.

На тэрыторыю Беларусі была распаўсюджана дзейнасць “Даравальнай граматы расійскаму дваранству” 1785 г. Паводле яе, ствараліся органы дваранскага самакіравання – губернскія і павятовыя дваранскія сходы на чале з выбарнымі прадвадзіцелямі дваранства. Акрамя таго шляхта атрымлівала

права выбіраць членаў губернскіх і павятовых земскіх судоў, вызвалялася ад падаткаў. Разам з тым у параўнанні з часамі Рэчы Паспалітай шляхта страціла ўплыў на працэсы дзяржаўна-палітычнага кіравання: адменена дзейнасць сойму і соймаў, забаронены правы на стварэнне канфедэрацыі, прыватных войскаў і ўмацаванняў.

У канцы 18 – пачатку 19 стст. царызм актыўна насаджаў буйное расійскае землеўладанне на тэрыторыі Беларусі шляхам падараванняў дзяржаўных зямель і зямель, канфіскаваных у шляхты, расійскім арыстакратам (Г. Пацёмкін, А. Суворав і інш.). Аднак вялікія памеры падараванняў (па 5-25 тыс. сялян на аднаго ўладальніка) не садзейнічалі з'яўленню ў Беларусі вялікай колькасці расійскіх дваран. Большасць расійскіх землеўладальнікаў (таксама як і мясцовыя магнаты) аддавалі сваю зямельную ўласнасць у арэнду.

Саслоўная палітыка, якая праводзілася на тэрыторыі Беларусі, была накіравана на ўмацаванне пазіцый Расіі, і яна ўлічвала гістарычныя асаблівасці, якія склаліся на працягу стагодзяў. Наглядалася значная розніца ў прававым статусе дваранства ў Расіі і Беларусі. Так, у Расіі не было сацыяльнай групы, адпаведнай беларускай дробнай шляхце, якая часам набліжалася да становішча селяніна-аднадворца. Працэнт дваранскага саслоўя ў Расіі быў наможа ніжэй, чым у Беларусі. Збяднелыя дваране ў Расіі гублялі свае прывілеі і пераходзілі на дзяржаўную ваенную або грамадзянскую службу. На Беларусі збяднелая шляхта фармальна не адрознівалася ад магнатаў і юрыдычна мела з імі аднолькавыя правы. У былой Рэчы Паспалітай шляхта не прывыкла да бяспрэчнага паслухмянства дзяржаўнай уладзе. Традыцыя гэта ўзыходзіла да эпохі «залатых вольнасцей шляхецкіх». У Расіі, дзе існавала неабмежаваная манархія, традыцыі палітычнага жыцця былі іншыя. Таму палітыка расійскага ўрада ў адносінах да дваранства Беларусі яшчэ з канца XVIII ст. вызначалася асцярожнасцю.

Мясцовым дваранам прадастаўляліся ўсе правы і прывілеі, якімі валодала расійскае дваранства, дазвалялася права карыстання «мясцовымі законамі», калі яны не супярэчылі расійскім. На тэрыторыі Беларусі да 1840 г. дзейнічаў Статут ВкЛ 1588 г. Аднак мясцовая адміністрацыя стваралася па расійскіх нормах і была строга падпарадкавана цэнтральнай уладзе.

Новым ва ўрадавай палітыцы быў дыферэнцыраваны падыход да розных груп беларускага дваранства. На першы план вылучаецца палітыка ў адносінах да дробнай шляхты, якая складала абсалютную большасць мясцовага прывілеяванага саслоў'я. Яна праявілася ў так званым «разборы» шляхты, ў прыпіскі былых шляхціцаў да розных груп падатковага саслоў'я. «Разбор» шляхты быў дэклараваны яшчэ ў 1772 г., але яго рэалізацыя праводзілася марудна, бо існавала ўскладзеная юрыдычная сістэма доказаў дваранскага паходжання. Штуршком для паскарэння «разбору» шляхты

з'явілася паўстанне 1830-1831 гг. Разбор праводзіўся так сама з прычыны стварэння адзінай эканамічнай і палітычнай прасторы імперыі, і пашырэння фіскальнай практыкі ўрада, якая праводзілася з мэтай павелічэння колькасці плацельшчыкаў падаткаў і пастаўшчыкоў рэкрутаў.

З канца XVIII ст. дваранства Беларусі з'яўлялася актыўным удзельнікам выступленняў за аднаўленне Рэчы Паспалітай. Палітыка ўрада ў адносінах да іх была дваістай. Удзельнікі найбольш масавых выступленняў (паўстанне Т. Касцюшка, паход Напалеона 1812 г.) практычна засталіся без пакарання. Гэтым урад спрабаваў прыцягнуць на свой бок вышэйшае саслоўе беларускіх губерняў – магнатаў і паноў. Адначасова адбываўся працэс абмежавання праў і прывілей мясцовай шляхты. У выніку яе становішча пагоршылася, а яе імкненне да аднаўлення Рэчы Паспалітай узмацнілася.

Значным было паўстанне 1830-1831 гг., і як вынік на прадстаўнікоў дробнай шляхты ў першую чаргу абрушыліся рэпрэсіі – арышты, высылка ва ўнутраныя губерні імперыі, сакрэтны нагляд паліцыі, цэнзура асабістай перапіскі.

Тэма 7.2 Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі

1. Утварэнне Варшаўскага герцагства.
2. Уварванне Напалеонаўскіх войск у межы Расійскай імперыі. Адступленне рускіх армій. Баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам 1812г.
3. Стварэнне і дзейнасць Камісіі Часовага ўрада ВКЛ.
4. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. Бярэзінская аперацыя. Вынікі вайны для Беларусі.

1. Утварэнне Варшаўскага герцагства.

Герцагства Варшаўскае (польск.: Księstwo Warszawskie, фр.: Duché de Varsovie}) — дзяржава, утвораная ў 1807 паводле Тыльзіцкага міру з польскіх тэрыторый, якія адышлі падчас Другога і Трэцяга падзелаў Рэчы Паспалітай да Прусіі і Аўстрыйскай імперыі. Герцагства Варшаўскае з'яўлялася пратэктаратам напалеонаўскай Францыі пад эгідай саксонскага караля і праіснавала да 1813, калі яно было заваявана войскамі Шостай кааліцыі. Паводле рашэнняў Венскага кангрэса большая частка герцагства была далучана да Расійскай імперыі як аўтаномнае Царства Польскае.

Тэрыторыя герцагства была (1807) 103 тыс. км², колькасць жыхароў — 2,6 млн. чал. Пасля перамогі ў вайне Варшаўскага герцагства з Аўстрыяй да яго былі далучаны аўстрыйскія тэрыторыі, згубленыя падчас Трэцяга падзелу Рэчы Паспалітай, з Кракавам, Люблінам, Радамам, Сандамірам — 52 тыс. км² і 1,7 млн. чал. Сталіцай герцагства была Варшава.

Канстытуцыю герцагства зацвердзіў Напалеон 22 ліпеня 1807 у Дрэздэне. Герцагам быў прызначаны кароль Саксоніі Фрыдрых Аўгуст I. Канстытуцыя зацвярджала таксама ўрад, Дзяржаўны савет, двухпалатны парламент з палаты дэпутатаў і сената, і, акрамя таго, незалежныя суды. Ужыванне слоў Польшча, польскі ў палітычным сэнсе не дапушчалася.

Герцагства падзялялася на 6 дэпартаменты і 10 павятаў у кожным дэпартаменце.

1 мая 1808 у краіне быў уведзены Кодэкс Напалеона, у сувязі з чым з'явілася эпіграма: "Княства Варшаўскае, кароль саксонскі, армія польская, манета пруская, кодэкс французскі".

Вайна Варшаўскага герцагства з Аўстрыяй. У 1809 годзе была здабыта перамога ў вайне з Аўстрыяй. Варшаўскае герцагства павялічылася, створана 4 новых дэпартаменты.

Айчынная вайна 1812 года. 26 мая 1812 герцаг Варшаўскі перадаў свае паўнамоцтвы ўраду герцагства. 28 чэрвеня па рашэнні сойма было абвешчана пра аднаўленне Каралеўства Польскага, якое стала самым верным з саюзнікаў Напалеона і выставіла статысячную армію, якая змагалася з першага да апошняга дня вайны.

3 мая 1815 Венскі кангрэс зацвердзіў новы падзел Польшчы. Кракаў стаў Вольным горадам; Аўстрыя атрымала Вялічку (і солевая шахты), да Прусіі адышла Вялікая Польшча, якая атрымала назву вялікае герцагства Пазнаньскае, а большая тэрыторыя былога Варшаўскага герцагства была перададзена Расіі і ўтварыла аўтаномнае Царства Польскае.

2. Уварванне Напалеонаўскіх войск у межы Расійскай імперыі. Адступленне рускіх армій. Баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам 1812г.

На пачатку XIX ст. на Еўрапейскім кантыненте склалася надзвычай напружаная міжнародная сітуацыя. Галоўнымі суб'ектамі еўрапейскай палітыкі з'яўляліся Англія, Расія і Францыя, якія вялі зацятую барацьбу за гегемонію на кантыненте. Ініцыятывай валодала Францыя, якая з прыходам да ўлады Напалеона, захоплівала і ўсталёўвала кантроль над усемі новымі тэрыторыямі. Такая сітуацыя пачала пагражаць непасрэдным інтарэсам Расійскай імперыі, якая працягвала ўдзельнічаць у ваенных кааліцыях еўрапейскіх манархій, накіраваных супраць Францыі.

У 1806-1807 гг. чацвертая антыфранцузская кааліцыя (Англія, Прусія, Расія і Швецыя) была разбіта, войскі Напалеона рухаліся ў напрамку мяжы Расіі. У такіх умовах расійскі імператар Аляксандр I быў вымушаны пагадзіцца на перамір'е, якое прапанаваў яму Напалеон.

Каля Цільзіта былі падпісаны 7(19) ліпеня 1807 г. мірны дагавор і саюзны трактат, які меў антыбрытанскую накіраванасць. З тэрыторый былой Рэчы Паспалітай у свой час захопленых Прусіяй, было створана Герцагства

Варшаўскае. Да Расіі была далучана Беласточчына, якая ўваходзіла да гэтага часу ў склад Прусіі.

Заходнія губерні Расійскай імперыі (якія былі раней часткай Рэчы Паспалітай) знаходзіліся ў складанай эканамічнай сітуацыі, якая дапаўнялася палітычнай напружанасцю. Ваенныя дзеянні патрабавалі вялікай колькасці рэкрутаў, на беларускіх землях знаходзіліся буйныя вайсковыя злучэнні, якія часта выкарыстоўвалі рэквізіцыённы спосаб забеспячэння харчамі і фуражом. Эканамічнаму развіццю перашкаджала кантынентальная блакада Англіі, да якой Расія вымушана была далучыцца адпаведна ўмоў Цільзіцкага міру. Зразумела, што такая сітуацыя не магла падабацца мясцовай шляхце. Да таго ж яна была незадаволеная абмежаваннямі сваіх палітычных правоў, якое адбылося пасля далучэння да Расіі тэрыторый Рэчы Паспалітай і правадзімай “рэвізіяй” дваранскага паходжання.

У шляхецкім асяроддзі існавалі трывалыя сімпатыі да Францыі – традыцыйнага саюзніка былой Рэчы Паспалітай. Францыя дала прытулак многім эмігрантам былой Рэчы Паспалітай, частка якіх дабраахвотна пайшла ў французскую армію. Значную ролю адыгралі і заявы Напалеона аб магчымасці ўзнаўлення былой Рэчы Паспалітай з яго дапамогай. Стварэнне ў 1807 г. Герцагства Варшаўскага было абвешчана як першы крок у гэтым накірунку. Сярод беларускай шляхты праявілася тэндэнцыя да руху ў польскую дзяржаву, дзе яны паступалі на вайсковую службу. Гэта прымусіла расійскія ўлады аб’явіць аб секвестры і канфіскацыі маёмасці ад’ехаўшых у Герцагства.

Але частка шляхты насцярожана пазірала на рэформы ў Герцагстве Варшаўскім, асаблівую заклапочанасць выклікала адмена ў 1807 г. прыгоннага права. Для многіх шляхцічаў імя Напалеона было непарыўна звязана з французскай рэвалюцыяй, якая знішчыла ўсе феадальныя інстытуты. Да таго ж, частка магнатаў і буйных землеўласнікаў (М.К. Агінскі, Ф.К. Любецкі, А.Е. Чартарыйскі) звязвалі надзеі на аднаўленне ці аўтаномію ВкЛ ці Рэчы Паспалітай у складзе Расійскай імперыі пад патранажам Аляксандра І.

Расія і Францыя непасрэдную падрыхтоўку да вайны пачалі яшчэ ў 1810 г. У межах Літвы, Беларусі і Паўночнай Украіны былі сканцэнтраваны тры рускія арміі: 1-я (120 тыс. чалавек і 580 гармат) генерала М.Б. Барклая дэ Толі (штаб у Вільні). 2-я (50 тыс. чалавек і 180 гармат) генерала П.І. Баграціёна (штаб у Ваўкавыску). 3-я (44 тыс. чалавек і 168 гармат) генерала А.П. Тармасава (штаб у Луцку). Рэзервны корпус Ф.Ф. Эртэля (37,5 тыс. чалавек) каля Мазыра.

10(22) чэрвеня Напалеон абвясціў Расіі вайну, а 12(24) чэрвеня напалеонаўская «Вялікая армія» фарсіравала Неман у раёне Коўна і Гродна. Напалеон кінуў супраць Расіі каля 650 тыс. вайскоўцаў і 1372 гарматы.

Рускія арміі (1-я і 2-я) пачалі адыход з мэтай злучэння. 16 (28) чэрвеня французы занялі Вільну, 26 чэрвеня (8 ліпеня) – Мінск. Беларусь робіцца арэнай жорсткіх крывапралітных сражэнняў. 27-28 чэрвеня (9-10 ліпеня) адбылася бітва пад Мірам, 11 (23) ліпеня – каля вескі Салтанаўка. 15 (27) ліпеня пад Кобрынам французы былі вымушаны капітуліраваць, што была адзначана як першая перамога расійскай арміі над французамі. 18-20 ліпеня (30 ліпеня-1 жніўня) адбыліся Клясціцкія баі пад Полацкам, у якіх загінуў генерал Кульнеў. Да пачатку жніўня пераважная частка Беларусі была акупіравана напалеонаўскім войскам, акрамя поўдня і Бабруйскай цытадэлі, абаронцы якой вытрымалі ўсе прыступы праціўніка. 16 (28) ліпеня ў Віцебску Напалеон прапанаваў Аляксандру I пачаць мірныя перагаворы, але адказу не атрымаў.

Насельніцтва Беларусі да прышэльцаў аднеслася неадназначна. Гарацкое насельніцтва (польскае і спаланізаванае) з надзвычайнай помпай наладжвала ўрачыстыя цырымоніі сустрэч. Спачатку ў «Вялікай арміі» бачылі вызваліцелей і збавіцелей ад рускай акупацыі.

У той жа час у мясцовасцях, дзе адбываліся непасрэдныя баявыя дзеянні, насельніцтва імкнулася схаватца, кідала свае дамы, уцякала ў лес. Даволі хутка беларускае насельніцтва пераканалася, што сярод напалеонаўскага войска шмат рабаўнікоў. Сваю ролю адыгрывала і антынапалеонаўская прапаганда, якую напярэданні вайны вялі расійскія ўлады і праваслаўная царква.

4. Стварэнне і дзейнасць Камісіі Часовага ўрада ВКЛ.

Для кіраўніцтва акупіраванымі тэрыторыямі Напалеонам 1(13) ліпеня ў Вільні быў створаны ўрад – Камісія часовага праўлення ВкЛ, паўнамоцтвы якой распаўсюджваліся на Віленскую, Гродзенскую і Мінскую губерні і Беластоцкую акругу. У склад Камісіі ўвайшлі сем чалавек: С. Солтан, К. Прозар, Ю. Серакоўскі, А. Сапега, Ф. Ельскі, А. Патоцкі, Я. Снядзецкі – прадстаўнікі мясцовых буйных землеўласнікаў. У кампетэнцыю Камісіі ўваходзіла: спагнанне падаткаў, размеркаванне бюджэтных сум, арганізацыя ўзброенных сіл і жандармерыі, стварэнне сістэмы адукацыі і судовых устаноў. На французскі ўзор былі арганізаваны адміністрацыйныя адзінкі, з'явіліся дэпартаменты, падпрэфектуры і г.д. Кантрольныя функцыі і палітычнае кіраўніцтва належыла напалеонаўскаму камісару, ваенная ўлада знаходзілася ў руках генерал-губернатара Літвы (французы). Агульны нагляд ад імя Напалеона ажыццяўляў Г.-Б. Марэ.

Аналагічным чынам былі арганізаваны органы кіраўніцтва ў Віцебскай, Магілёўскай і Смаленскай губернях, але яны не падпарадкаваліся віленскаму ўраду. Гэта адзначае, што Напалеон не зрабіў таго, што ад яго чакала значная частка шляхты былой Рэчы Паспалітай: не злучыў у адно тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай, і не пажадаў запэўніць у тым, што гэта будзе зроблена ў

бліжэйшай будучыні. Напалеон наўрад ці жадаў узнікнення ў Еўропе буйной дзяржавы. Абвяшчэнне аб стварэнні Рэчы Паспалітай непазбежна пашкодзіла б адносінам расійскага і французскага імператараў, перакрыла б Напалеону ўсялякую магчымасць у будучым дамовіцца з Аляксандрам І.

Перад створанымі ваеннай і цывільнай адміністрацыямі была пастаўлена адна галоўная мэта: харчовае і фуражнае забяспячэнне напалеонаўскага войска. Сітуацыя ўскладнялася тым, што Напалеон не разлічваў на доўгатэрміновыя ваенныя дзеянні і своєчасова не падрыхтаваў запасаў, а камунікацыі «Вялікай арміі» аказаліся надзвычай расцягнутымі і здзейсненне падвоз харчоў і фуражу з Еўропы было практычна не магчымым.

Важнай задачай, якая паўстала як перад мясцовымі прафранцузскімі ўладамі было фарміраванне ўзброеных сіл. Часовы ўрад ВКЛ 25 ліпеня загадаў сабраць 10000 рэкрутаў. 1 жніўня было вырашана стварыць 4 кавалерыйскія палкі з поўным забяспячэннем за кошт насельніцтва і сфарміраваць гвардзейскі полк (1000 чал.) з ліку шляхцічаў-дабраахвотнікаў. Справа ў гэтым накірунку шла вельмі марудна. Сяляне не выказвалі асаблівага жадання ісці ў войска, большую актыўнасць праявіла шляхта. Аднак добраахвотнікаў аказалася значна менш, чым чакалі. Частка шляхты прытрымлівалася пазіцыі чакання і не жадала ісці ў ствараемае войска. У напалеонаўскім войску хутка распачалася эпідэмія марадзерства, ад якога пакуталі мяшчане, сяляне, шляхціцы, памешчыкі. Напалеон і яго адміністрацыя разумелі небяспечнасць гэтай з'явы, спрабавалі прыпыніць ці абмежаваць яе маштабы нават самымі жорсткімі карамі. Былі створаны спецыяльныя рухомыя вайсковыя каманды для барацьбы з марадзерамі і дэзерцірамі, аднак кардынальнага паляпшэння не назіралася.

У найбольш складанай сітуацыі апынулася беларускае сялянства. Ва ўмовах вайны сяляне пачалі больш рашуча і актыўна супраціўляцца прыгнятальнікам і ўладам. З прыходам французскай арміі сяляне чакалі, што Напалеона скасуе прыгоннае права. Але рэальнасць вайны (рабункі, рэквізіцыі, здзекі) штурхалі сялян на супраціўленне. Яны актывізаваліся і пачалі даваць адпор малалікім групам марадзёраў, нападаць на адстаўшых ці заблудзіўшых салдат, на каманды фуражыраў «Вялікай арміі». Такія выпадкі становяцца звычайнай з'явай і наносзяць вялікую шкоду французскім акупантам і аб'ектыўна спрыяе расійскай арміі.

Адначасова ў беларускіх лясах дзейнічалі рускія армейскія партызанскія атрады, якія ўзначальвалі Д.В. Давыдаў, А.Н. Сяславін і інш. Сваімі анфранцузскімі дзеяннямі вядомы жыхары вёскі Жарцы, беларускія сяляне Максім Маркаў, Тарас – кіраўнікі партызанскіх атрадаў з мясцовых жыхароў.

5. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. Бярэзінская аперацыя. Вынікі вайны для Беларусі.

Новыя ахвяры і разбурэнні прынесла беларускаму народу адступленне напалеонаўскага войска і рух рускай арміі на захад. У кастрычніку 1812г. руская армія вымусіла Напалеона пакінуць Маскву і адступаць па старой смаленскай дарозе. У хуткім часе рэшткі “вялікай арміі” апынуліся на Беларусі. На Беразіне расійскія войскі з корпуса Вітгенштэйна, 3-й Заходняй арміі П.В.Чычагава і Галоўнай арміі планавалі акружыць французаў і захапіць Напалеона ў палон. Але М.І. Кутузаў адстаў на тры пераходы. Напалеон стварыў бачнасць пераправы праз Беразіну каля с.Ухалоды, а сам навіў масты каля Студзёнка. З цяжкімі баямі 14-16(26-28) лістапада Напалеон пераправіў частку баяздольных часцей на правы бераг і крочыў ад Беразіны да Вільні. Бярэзінская аперацыя, нават не зусім удалая для расійскіх войскаў, паставіла Напалеона на край пагібелі. Яго армія фактычна перастала існаваць: пасля пераправы засталася толькі 9 тыс. баяздольных і каля 1015 тыс. небаяздольных чалавек.

21 лістапада (3 снежня) у Маладзечне імператар склаў “пахавальны” 29-ты бюлетэнь, у якім ён прызнаў сваё паражэнне. 23 лістапада (5 снежня) у Смаргоні Напалеон перадаў камандаванне І.Мюрату і пакінуў сваю армію. Ён спяшаўся ў Парыж.

У снежні рэшткі “вялікай арміі” (каля 30 тыс. чалавек) разам з мясцовай адміністрацыяй (Камісія Часовага ўрада ВКЛ існавала да лета 1813г.) пакінулі межы Расійскай імперыі. На тэрыторыі заходніх губерняў было ўведзена расійскае ваеннае кіраванне і пачала аднаўляцца грамадзянская адміністрацыя. Кіруючыся ваеннастратэгічнымі і палітычнымі меркаваннямі, Аляксандр I дараваў шляхце Літвы і Беларусі яе здраду ў час вайны. Маніфестам ад 12 (24) снежня 1812 г. аб’яўлялася амністыя жыхарам заходніх губерняў удзельнікам вайны супраць Расіі пры ўмове іх вяртання на радзіму на працягу 2 месяцаў. Толькі пасля гэтага тэрміну маёнткі шляхты і магнатаў падлягалі канфіскацыі.

Але абвешчанай Аляксандрам I амністыяй скарысталіся не ўсе. Тады Напалеон яшчэ не быў канчаткова пераможаным, і многія буйныя і дробныя землеўладальнікі паранейшаму звязвалі свае надзеі з яго спробамі павярнуць назад ход ваенных дзеянняў. Пасля вайны 1812г. толькі ў Магілёўскай, Мінскай і Гродзенскай губернях поўнай ці частковай канфіскацыі падлягала каля 153 тыс. сялян мужчынскага полу. Але ў выніку ўсеагульнай і безумоўнай амністыі, якая была абвешчана маніфестам ад 30 жніўня (11 верасня) 1814г., усе канфіскаваныя або секвестраваныя маёнткі падлягалі вяртання іх уладальнікам.

Ваенныя падзеі 1812г. прынеслі Беларусі незлічоныя страты: тысячы загінуўшых, зруйнаваныя гарады і вёскі, скарачэнне амаль напалову колькасці жывёлы. Былі страчаны многія культурныя каштоўнасці Беларусі.

Тэма 7.3 Грамадска-палітычны рух. Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі. Паўстанне 1830 – 1831 гг.

1. Палітыка царызму ў Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Першыя тайныя арганізацыі ў Літве і Беларусі пасля падзелу Рэчы Паспалітай.
2. Дзекабрысты і Беларусь.
3. Паўстанне 1830 – 1831 гг. і яго вынікі.

1. Палітыка царызму ў Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Першыя тайныя арганізацыі ў Літве і Беларусі пасля падзелу Рэчы Паспалітай.

На пачатку XIX ст. грамадска-палітычная сітуацыя на Беларусі шмат у чым вызначалася падзеямі агульнаеўрапейскага маштабу: французскай буржуазнай рэвалюцыяй (1789-1794), падзеламі Рэчы Паспалітай, вайной 1812 г. і г.д.

Французская рэвалюцыя садзейнічала распаўсюджванню рэвалюцыйных і дэмакратычных ідэй, спрыяла актывізацыі радыкальна-дэмакратычных рухаў у еўрапейскіх краінах. Адначасова яна выклікала рэзкае супрацьдзеянне правячых колаў большасці еўрапейскіх краін. Апошнія імкнуцца кансалідавацца, каб стварыць перашкоду распаўсюджванню рэвалюцыйных ідэй і рэальных рэвалюцыйных здзяйсненняў.

Практычна ва ўсіх еўрапейскіх краінах назіраюцца рэвалюцыйныя ўзрушанні. Для значнай часткі беларускай шляхты – адзінага правадзейнага суб'екта тагачаснага грамадства, прычынай незадаволенасці была роспач аб Рэчы Паспалітай, імкненне да яе рэстаўрацыі. Побач з гэтым, у дэмакратычна-радыкальных колах выпяваюць ідэі аб неабходнасці вызвалення сялян ад прыгоннага стану, дэмакратычных пераўтварэнняў у грамадстве.

Ва ўмовах абсалютысцкай Расійскай імперыі легальным асяродкам, дзе маглі праяўляцца апазіцыйныя настроі былі губернскія і павятовыя шляхецкія дэпутатскія сходы, якія мясцовае дваранства разглядалі як былыя сеймікі Рэчы Паспалітай. Гэта становішча вызывала рэзкае супрацьдзеянне мясцовай расійскай адміністрацыі.

Вайна 1812 г. паміж Расіяй і Францыяй, яе вынікі, стварэнне ў 1815 г. Царства Польскага не спраўдзілі надзей пэўнай часткі шляхецтва на аднаўленне Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Не дзіўна, што пры такой сітуацыі на тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай узнікаюць разнастайныя суполкі, якія дзейнічаюць у гэтым накірунку.

Першай тайнай арганізацыяй стала “Віленская асацыяцыя”, якая дзейнічала ў 1796-1797 гг. і мела аддзяленні ў Мінску, Брэсце, Кобрыне, Ашмянах. Галоўнай мэтай удзельнікі асацыяцыі ставілі аднаўленне Рэчы Паспалітай згодна з Канстытуцыяй 3 мая 1791 г. з дапамогай звонку ад Францыі. Гэтая ідэя была папулярнай сярод шляхты, але асацыяцыя хутка была раскрыта – у шляхты яшчэ не было вопыту канспіратыўнай работы.

Частка гэтых арганізацый мела масонскі характар. Масоны – рэлігійна-маральны рух, які ўзнік на пачатку XVIII ст. у Англіі. Пад гэтым вызначэннем хаваюцца рухі разнастайнай накіраванасці, у тым ліку рэвалюцыйнай. Масонскія арганізацыі ў пачатку XIX ст. існавалі ў большасці еўрапейскіх краін і не выклікалі, пераважна, актыўнага супрацьдзеяння з боку ўлад, даволі часта ў склад масонскіх ложаў уваходзілі ўплывовыя асобы.

На тэрыторыі Царства Польскага суполкі масонаў аднаўляюць сваю дзейнасць у 1814 г. Расійскія ўлады ведалі аб іх існаванні і не мелі нічога супраць. Гэтыя арганізацыі звязвалі свае надзеі на ўваскрэшэнне вялікай Польшчы з расійскім імператарам у якасці польскага караля. З цягам часу сярод польскіх масонаў узнікаюць радыкальныя плыні, для якіх справа рэстаўрацыі Рэчы Паспалітай робіцца чыста нацыянальнай польскай справай, дзе ўжо няма месца Аляксандру I і Расіі. Як вынік – у 1822 г. абвешчаны агульнаімперскі ўказ, забараняўшы дзейнасць масонскіх лож.

З польскімі масонскімі арганізацыямі цесна звязана дзейнасць масонаў на Беларусі і Літве. У 1819 г. у Вільні ўзнікае адгалінаванне польскага «Нацыянальнага масонства», сярод яго першых членаў – Міхаіл Ромер. У 1820 г. «Нацыянальнае масонства» фармальна прыпаняе свае існаванне, але пры гэтым многія яго члены ўваходзяць у зноў створанае «Патрыятычнае таварыства» (1821 г.), і мясцовае віленскае аддзяленне «Нацыянальнага масонства» трансфармуецца ў правінцыйны савет «Патрыятычнага таварыства» (старшыня – М. Ромер, члены: К. Радзівіл, Я. Вайніловіч, К. Навамейскі, А. Солтан). Літоўская ложа колькасна пашыраецца, цераз Т. Зана масоны ўсталёўваюць сувязь з мясцовымі тайнымі арганізацыямі студэнцкай і вучнёўскай моладзі. На тэрыторыі Беларусі і Літвы існуе ў гэты час мясцовых нешматлікіх ложаў у Мінску, Несвіжу, Навагрудку, Гродне.

Паралельна з масонскімі арганізацыямі і ў пэўнай сувязі з імі ў беларуска-літоўскім рэгіёне ўзнікаюць патаемныя (цалкам ці часткова) асацыяцыі, якія месцяцца пераважна ў Віленскім універсітэце.

У канцы 1817 – пачатку 1818 г. студэнты Т. Зан, А. Міцкевіч, Я. Яжоўскі (усяго 12 чалавак) заснавалі тайнае патрыятычнае таварыства філаматаў (ад грэч. – шанавальнікі ведаў). Члены суполкі першапачаткова ставілі польскія нацыянальныя асветніцка-культурныя мэты. Пэўны час філаматы заставаліся нешматлікай групой. У 1819 г. яны разгарнулі

актыўную прапагандысцкую дзейнасць сярод вучнёўскай моладзі Вільні. Вынікам гэтай працы стала заснаванне, з дазволу ўніверсітэцкага кіраўніцтва, у маі 1820 г. па ініцыятыве Т. Зана “Таварыства прамяністых”. Мэты гэтай культурна-асветніцкай арганізацыі супадалі з філамацкімі. Прамяністыя шчыра верылі ва ўзаемныя добратворныя ўплыў, прапаведывалі высокамаральныя ідэі і адпаведным чынам паводзілі сябе, практыкаваліся ў гімнастычных гульнях. Дзейнасць прамяністых выклікала незадаволенасць тагачаснага віленскага капітула і ўлад, якія ў 1820 г. распушчалі арганізацыю.

У канцы 1820 г. філаматы ініцыравалі стварэнне новай тайнай арганізацыі філарэтаў (ад грэч. – аматары дабрачыннасці), на чале з Т. Занам. Гэтая арганізацыя перарасла ўзровень студэнцкай карпарацыі, яна ўключала ў сябе шырокія колы моладзі, у тым ліку і за межамі Вільні.

Галоўная мэта філарэтаў была палітычнага характару – аднаўленне Рэчы Паспалітай. Такім чынам адбылася эвалюцыя ад асветніцка-навуковых, маральна-этычных мэтаў да палітычных. Сярод членаў былі асобы дэмакратычных поглядаў, якія лічылі неабходным адмену прыгоннага права, вылучалі лозунг роўнасці ўсіх членаў грамадства, імкнуліся да вывучэння беларуска-літвінскага краю, звычак, фальклору, побыту насельніцтва, не цураліся беларускай мовы.

Вясной 1823 г. уладам стала вядома аб існаванні шматлікіх тайных юнацкіх арганізацый. Па загаду цара ў красавіку 1824 г. быў створаны спецыяльны камітэт, у які ўвайшлі А.А. Аракчэеў, М.М. Навасільцаў, які прысудзіў кіраўнікоў філарэтаў і філаматаў да высылкі ва ўнутраныя губерні (Т. Зан, Я. Чачот, А. Міцкевіч і інш.). Частка падследных была аддадзена ў салдаты, некаторыя пазбеглі пакарання.

Была праведзена «чыстка» прафесуры Віленскага ўніверсітэта: ад працы былі адхілены І. Лялевель, Ю. Галухоўскі, І.М. Даніловіч, М.К. Баброўскі. Сваіх пасадак былі пазбаўлены рэктар універсітэта Твардоўскі і папярочнік Віленскай вучэбнай акругі А. Чартарыйскі.

Пакаранні не прыпынілі нелегальны рух. Шмат членаў тайных арганізацый па тым ці іншым прычынам здолелі пазбегнуць пакарання і працягвалі дзейнічаць у накірунку польскага нацыянальнага адраджэння. Напрыклад, былы філамат М. Рукевіч стаў у 1823 г. фундатарам таварыства «Ваенныя сябры» сярод афіцэраў Літоўскага асобнага корпусу; гэтая суполка мела свае філіялы: «Згода», куды ўваходзілі грамадзянскія асобы і «Заране» – з вучняў Беластоцкай і Свіслацкай гімназій. 24 снежня 1825 г. члены суполкі «Ваенныя сябры» капітан К.Г. Ігельстром спрабаваў ініцыяваць адмову ад прысягі Мікалаю І батальёна Літоўскага корпусу, але спроба аказалася няўдалай. Удзельнікі выступлення былі пакараныя высылкай у Сібір і на Каўказ.

2. Дзекабрысты і Беларусь.

Беларусь была таксама арэнай дзейнасці дзекабрыстаў. Пасля паўстання Сяменаўскага палка ў Пецяярбургу (1820 г.) на заходнюю ўскраіну імперыі былі перадыслацыраваны гвардзейскія часці, у якіх служылі будучыя дзекабрысты А.А. Бястужаў-Марлінскі, М.С. Лунін, А.І. Адоеўскі, К.Ф. Рылееў, М.М. Мураўёў і інш. У 1821 г. быў напісаны «мінскі вырыянт» Канстытуцыі, аўтарам якога быў кіраўнік «Паўночнага таварыства» М.М. Мураўёў. Дзекабрыстамі быў распрацаваны «Бабруйскі план», згодна з ім трэба было арыштаваць Аляксандра I пад час смотру войскаў у Бабруйскай цытадэлі. Гэта дало б штуршок дзяржаўнаму перавароту ў імперыі. Але дрэнная падрыхтоўка сарвала выкананне плана. У лютым 1826 г. прапаршчык С.І. Трусаў (член таварыства «Злучаных славян») спрабаваў узняць паўстанне Палтаўскага палка Барысаўскага гарнізона.

Дзекабрысты і члены мясцовых польскіх тайных таварыстваў спрабавалі наладзіць супрацоўніцтва. Адною з тэм перагавораў было вызначэнне межаў паміж будучымі свабоднымі Польшчай і Расіей. Так, дзекабрысты згадзіліся на перадачу Беларусі Польскай дзяржаве.

3. Паўстанне 1830 – 1831 гг. і яго вынікі.

Рэжым новага расійскага імператара Мікалая I (1825-1855 гг.) быў пазбаўлены ўсялякіх ліберальных памкненняў. Гэта хутка адчулі жыхары Царства Польскага і Заходніх губерняў Расіі, што выклікала нарастанне апазіцыйных настрояў. У снежні 1828 г. у Варшаве ўзнікае «Таварыства падхарунжых», ініцыятарам стварэння якога быў П. Высоцкі, да арганізацыі далучаюцца члены раней разгромленых суполак. «Таварыства» планавала забойства Мікалая I пад час яго каранацыі ў Варшаве (май 1829 г.) і захоп улады. Тэрмін выступлення некалькі разоў пераносіўся, але непасрэдна штуршок паўстанню далі рэвалюцыйныя падзеі ў Францыі і Бельгіі ў 1830 г.

Паўстанне пачалося ў ноч з 28 на 29 лістапада 1830 г. у Варшаве. Курсанты школы падхарунжых захапілі арсенал, іх падтрымала большасць насельніцтва Варшавы. Намеснік імператара вялікі князь Канстанцін Паўлавіч, брат расійскага імператара, прыняў рашэнне аб адыходзе рускіх воінскіх часцей з тэрыторыі Царства Польскага (польскія нацыянальныя часці далучыліся да паўстання).

Сярод кіраўніцтва паўстаннем вылучаліся дзве плыні: кансерватыўна-арыстакратычная, на чале з А. Чартарыйскім і дэмакратычны клуб («левіца»), кіраваў якім І. Лялевель. Першыя імкнуліся, абавіраючыся на армію Царства Польскага і дапамогу заходнееўрапейскіх краін дабіцца незалежнасці Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. ці шырокай нацыянальнай аўтаноміі (уключаючай усе тэрыторыі былой Рэчы Паспалітай у межах Расіі). Здзяйсненне грунтоўных сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў кансерватары не лічылі патрэбным. Прадстаўнікі гэтага накірунку займалі большасць уплывовых пасадаў у арміі, урадзе, былі большасцю ў сейме.

«Левіца» – шляхецкія рэвалюцыянеры адлюстроўвалі інтарэсы прагрэсіўнай і рэвалюцыйнай часткі сярэдняй і дробнай шляхты, буржуазіі, студэнцка-вучнёўскай моладзі. Гэтая плынь не была кансалідаванай, яе ўплыў у сейме, урадзе і арміі быў нязначным. У змаганні з расійскім самадзяржаўем галоўнай сілай яны лічылі польскі народ. «Левіца» трывала падкрэслівала, што змаганне ідзе не супраць рускага народа, а накіравана супраць расійскага абсалютызму, які з’яўляецца ворагам і рускага народу. У студзені 1831 г. быў вылучаны лозунг «За нашу і вашу свабоду». І правыя і левыя ніякім чынам не ўздымалі пытання нацыянальнага вызначэння беларускага, літоўскага і ўкраінскага народаў, якія на іх думку, павінны былі ўліцца ў склад незалежнай Польшчы.

Узнаўленне шляхецкай феадальна-манархічнай Польшчы ў межах 1772 г. на ўсходзе было галоўнай, а для многіх кіраўнікоў і ўдзельнікаў – адзінай мэтай паўстання 1830-1831 гг.

На тэрыторыі Беларусі і Літвы непасрэдная і актыўная падрыхтоўка да паўстання пачынаецца ў студзені 1831 г. Вялася вусная агітацыя, рассылаліся пісьмовыя адозвы, збіраліся сродкі і зброя. Але ніякіх абяцанняў наконт аблягчэння становішча прыгоннага сялянства не было.

Тым часам у Варшаве шляхта, якая збегла туды з заходніх губерняў аб’ядналася ў “Клуб аб’яднаных славян”, які звярнуўся да Сейму з заявай, што беларускі, літоўскі і ўкраінскі рэгіёны далучаюцца да паўстання. Сейм прапанаваў “Клубу” прымаць удзел у сеймавых пасяджэннях (часова, да правядзення нармальных выбараў). 25 студзеня 1831 г. Варшаўскі ўрад звярнуўся з заклікам да насельніцтва Беларусі, Літвы і Украіны, у якім адзначалася, што Сейм і Урад абвясцілі цэласнасць і незалежнасць Польшчы, таму і насельніцтва ўсходніх тэрыторый былой Рэчы Паспалітай павінна прымаць актыўны ўдзел у барацьбе.

Расійскія ўлады прымалі экстраныя меры. У снежні 1830 г. у Заходняй Беларусі і Літве аб’яўляюць ваеннае становішча, умацняюцца расійскія гарнізоны, больш пільным становіцца нагляд за насельніцтвам. Найбольш падазроныя асобы этапіруюцца ў глыб Расіі, адбываецца чыстка мясцовай адміністрацыі – чыноўнікі палякі і католікі замяняюцца рускімі. У снежні 1830 г. з’явіўся ўказ згодна з якім маенткі памешчыкаў, якія збеглі ў Царства Польскае, падлягалі секвестру.

На пачатку 1831 г. арганізуецца Віленскі цэнтральны паўстанцкі камітэт. Большасць членаў камітэта прытрымлівалася памяркоўна-кансерватыўных поглядаў. Камітэт прызнаваў вяршэнства Варшаўскага ўрада і не праяўляў асаблівай ініцыятывы. Сярод яго спраў быў збор грашовых сродкаў на мэты паўстання, арганізацыя майстэрні па вырабу зброі, спробы каардынацыі дзейнасці павятовых камітэтаў.

К вясне 1831 г. на Беларусі і Літве склалася вельмі напружаная сітуацыя. Перадываючы расійскіх вайсковых кантынгентаў, рэквізіцыі на патрэбы арміі вялі к пагаршэнню і так дрэннага становішча большасці насельніцтва. Узбуджальна дзейнічалі чуткі аб поспехах польскай арміі. Да таго ж, у многіх рэгіёнах Беларусі і Літвы не было значных рускіх вайсковых сіл.

Узброенае выступленне на Беларусі ахапіла ў першую чаргу Ашмянскі, Браслаўскі і Свенцянскі паветы Віленскай, Вілейскі і Дзісенскі паветы Мінскай губерняў. Агульнага кіраўніцтва ў паўстанцаў не існавала, практычна адсутнічала і каардынацыя дзеянняў, звычайна рух абмяжоўваўся тэрыторыяй павета. У выпадку перамогі і авалодання цэнтрам павета, шляхта абіраў павятовы ўрад, кіраўніка ўзброенымі сіламі, іншыя органы ўлады. Кіруючыя пасады ў большасці займалі прадстаўнікі буйной і сярэдняй шляхты, якія і пры расійскім рэжыме выконвалі розныя адміністрацыйна-распараджальныя функцыі.

Паўстанцкія ўлады неадкладна абвешчвалі акты паўстання, прыводзілі насельніцтва да прысягі, абвешчвалі набор рэкрутаў, шляхце, далучыўшыся да паўстання, гарантавалася захаванне ўсіх сааслоўных і маёмасных правоў.

Сяляне і мяшчане заклікаліся рашуча ўзяцца за зброю і адстойваць новую ўладу. Вольныя ад вайсковых абавязкаў павінны былі падпарадкавацца сваім памешчыкам і адміністрацыі, выконваць звычайныя павіннасці. У выпадку непадпарадкавання памешчыкам і адміністрацыі вінаватых чакалі жорсткія пакаранні. Каталіцкае і ўніяцкае духавенства павінна было схіляць насельніцтва да змагання супраць рускіх і да паслушэнства сваім уладарам і паўстанцкім уладам. За невыкананне рэкруцкіх набораў уласнікам сялян гразілі пакаранні, уключаючы смяротную кару. Такім чынам мяркавалася стварыць шматлікае паўстанцкае войска. Але гэтыя планы засталіся нерэалізаванымі, бо сутыкнуліся з нежаданнем сялянства, а таксама сабатажам значнай часткі буйных і сярэдніх памешчыкаў, якія не жадалі пазбавіцца працоўных рук. На тэрыторыі пяці раней узгаданых паветаў Віленскай і Мінскай губерняў у паўстанні прыняло ўдзел крыху больш за 10 тыс. чалавек.

Паўстанцкі рух на Беларусі меў пераважна рэйдавы характар. Паўстанцы ў зручны момант захоплівалі цэнтр павета, іншыя населеныя пункты. Пры набліжэнні царскіх войскаў інсургенты часам аказвалі жорсткае супраціўленне, у шэрагу выпадкаў пакідалі месцы дыслакацыі без супраціўлення і адыходзілі ў бяспечныя месцы.

Сяляне не спачувалі паўстанню, бо не бачылі ў ім для сябе ніякай карысці. Многія з іх аказаліся ўцягнутымі ў паўстанцкі рух пад пагрозай карных санкцый. Пры зручным моманце частка іх кідала паўстанцкія атрады і накіроўвалася да хат ці хавалася ў лесе, дзе часам яны аб'ядноўваліся і

пачыналі змагацца з памешчыкамі – прыгнятальнікамі, не робячы розніцы паміж рускімі і сваімі прыгоннікамі.

Расійскія ўлады прымалі экстраныя і рашучыя захады, каб не дапусціць з'яднання шляхецкага руху з сялянскім. 3 красавіка 1831 г. з'явіўся ўказ, якім прадугледжвалася падсуднасць шляхціцаў-паўстанцаў ваеннаму суду з наступнай канфіскацыяй іх маёмасці. Адначасова сялянам абяцалася прабачэнне, калі яны дабраахвотна складуць зброю і вярнуцца дамоў.

На Беларусь і Літву былі ўводзены дадатковыя вайсковыя кантынгентны, фарміравалася спецыяльная рэзервовая армія, прызначаная для падаўлення паўстання ў Віленскай і Мінскай губернях. Значная роля ў зацішэнні належыць генерал-паліцмайстару рэзервовай арміі М.М. Мураўёву, які быў добра знаёмы з сітуацыяй на Беларусі. У выніку, у канцы мая паўстанцкі рух на Віленшчыне і Міншчыне быў падаўлены. Адначасова паўстання пачалося на Гродзеншчыне ў Белавежскай пушчы. На Гродзеншчыне рух супаў з прыходам на Беларусь з Польшчы экспедыцыйных атрадаў, да якіх далучаюцца мясцовыя жыхары (іх налічвалася каля 1000 чал.). Дзейнаць белавежскіх паўстанцаў сур'езна пагражала камунікацыям расійскай арміі, перашкаджала яе дзеянням на тэрыторыі Польшчы, таму прымаліся экстраныя і рашучыя меры.

У маі 1831 г. у Варшаве Сейм прапанаваў шляхце прадставіць па 1 дэпутату ад кожнага павета заходніх губерняў для ўдзелу ў сеймавых паседжаннях, а Варшаўскі нацыянальны ўрад прымае рашэнне аб накіраванні на тэрыторыю Беларусі і Літвы рэгулярных польскіх войскаў для дапамогі мясцовым паўстанцам. Цераз Белавежскую пушчу да Вільні накіраваўся атрад генерала Хлапоўскага, дзе адбылося яго злучэнне з мясцовымі паўстанцамі і з другім экспедыцыйным корпусам польскіх войск пад кіраўніцтвам генерала А. Гелгуда. Паўстанцы ставілі мэтай захоп Вільні.

19 чэрвеня 1931 г. каля Вільні адбылося рашучае сражэнне. Рускія войскі без асаблівых цяжкасцей адбілі атакі паўстанцаў, а потым перашлі ў контрнаступленне. Паўстанцы адступілі, сярод іх пашырылася дэмаралізацыя і дэзерцірства. Рэшткі экспедыцыйных атрадаў і мясцовых паўстанцаў здолелі адыйсці на тэрыторыю Польшчы і працягнулі змаганне.

У чэрвені - ліпені паўстанцкі рух разгарнуўся на поўдні – у Мазырскім, Рэчыцкім і Пінскім паветах. Арганізатарамі і кіраўнікамі былі мясцовыя памешчыкі Ф. Кеневіч, Т. Пуслаўскі, колькасць паўстанцаў склала каля 1300 чалавек, але дасягнуць нейкіх рэальных поспехаў яны не здолелі. У першай палове жніўня паўстанне фактычна зышло на нет. У верасні, у лясах Заходняй Беларусі і Літвы засталіся беглыя сяляне, частка найбольш актыўных удзельнікаў - кіраўнікоў, якія не маглі разлічваць на літасць.

Паўстанне 1830-1831 гг. было шляхецкім па сваім мэтам, кіравалася польскай і апалячанай шляхтай, якая з'яўлялася галоўнай рухаючай сілай.

Яго галоўная мэта – гэта рэстаўрацыя шляхецкай Рэчы Паспалітай. Не гледзячы на кансерватызм, паўстанне нанесла моцны ўдар па самаўладству, садзейнічала замацаванню рэвалюцыйных змен у Францыі і Бельгіі, паспрыяла разгортванню нацыянальна-вызваленчай барацьбы ў іншых еўрапейскіх краінах.

На ўдзельнікаў і западозраных ва ўдзеле ў паўстанні абрынуліся рэпрэсіі. Ствараліся спецыяльныя губернскія следчыя камісіі, якія пільна разглядалі справы. Сотні шляхціцаў былі пазбаўлены сваіх маёнткаў, арыштаваны, сасланы, мноства знайшло выратаванне ў эміграцыі.

Рэзка актывізаваліся дзеянні па «разбору шляхты» з мэтай выключыць з прывіляванага дваранскага саслоўя мелкапамесную і безземельную шляхту – галоўных удзельнікаў паўстання. Дзеля гэтага праводзілася татальная праверка дакументаў на дваранскую годнасць. У выніку тысячы сямей былых шляхціцаў папоўнілі падатковыя станы сялян-аднадводцаў і мяшчан. Тэрмін “шляхта” быў забаронены для выкарыстання ў рускай мове.

Адначасова расійскія ўлады абаранялі правы памешчыкаў, калі апошнія адкрыта не выступалі супраць самаўладдзя. Агульная амністыя ўдзельнікам паўстання была абвешчана ў каранацыйным маніфесце новага імператара Аляксандра II (26 жніўня 1856 г.).

Вынікамі няўдалага паўстання стала адмена аўтаноміі Каралеўства Польскага і скасаванне Польскай Канстытуцыі 1815 г. Кіраўніцтва імперыяй узяла курс на татальную русіфікацыю заходняга края, у выніку чаго была скасавана ўніяцкая царква (1839 г.), быў зачынены Віленскі ўніверсітэт (1832 г.), адменена дзеянне Статута 1588 г. Масавая эміграцыя найбольш актыўнай і адукаванай часткі шляхты адбілася на адраджэнні беларускай культуры.

Рэпрэсіі, безумоўна, абмяжоўвалі магчымасці нацыянальна-вызваленчага руху, але цалкам пагасіць імкненне да волі, нацыянальнай і сацыяльнай свабоды не змаглі.

Тэма 7.4 Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі

1. Увядзенне “Правілаў аб аддачы сялян па найму ў зямельныя і іншыя чорныя работы”.
2. Падрыхтоўка ліквідацыі ўніяцкай царквы.
3. Адмена дзеяння ў Беларусі і Літве Статута Вялікага княства Літоўскага 1588г. Увядзенне расійскага заканадаўства.

- 1. Увядзенне “Правілаў аб аддачы сялян па найму ў зямельныя і іншыя чорныя работы”.**

Новыя з’явы ў эканоміцы, якія выклікаліся фарміраваннем капіталістычных адносін, пазначыліся і ў беларускай вёсцы. Сельская

гаспадарка ўсё больш звязвалася з рынкам, павялічвалася плошча ворных зямель, пашыраліся пасевы тэхнічных культур (ільну, канпель), ўзрасла ўдзельная вага бульбы і цукровых буракоў, узнікла танкарунная авечкагадоўля. У шэрагу памешчыцкіх гаспадарак пачалося выкарыстанне сельскагаспадарчых машын. Прапагандай перадавых метадаў земляробства і жывёлагадоўлі займалася Беларускае вольнае эканамічнае таварыства, якое існавала з 1826 па 1841 ў Віцебску. У 40-я гады ў Горках Магілёўскай губерні быў адкрыты першы ў Расіі земляробчы інстытут.

Акрамя чыста сельскагаспадарчых работ, сяляне ўсё больш займаліся промысламі, наймаліся на розныя работы. Пашыралася іх маёмаснае расслаенне: выдзяляліся заможныя сяляне, якія арандавалі млыны, вялі гандаль і г.д. Далейшае развіццё прагрэсіўных з'яў у эканоміцы стрымлівалася панаваннем феадальна-паншчыннай сістэмы, існаваннем прыгоннага права. Памешчыкі з мэтай павелічэння прыбытковасці маёнткаў пашыралі пасевы за кошт сялянскіх надзелаў, стваралі новыя фальваркі. Але запушчаная, няўгноеная, дрэнна апрацаваная зямля давала нізкія ўраджаі. Сяляне ўсё больш разараліся і не маглі ў такой ступені, як раней, несці большыя за віну. Хуткімі тэмпамі расла запазычанасць памешчыцкіх маёнткаў. У цяжкім становішчы апынуліся і сяляне дзяржаўных маёнткаў. Яны, як правіла, здаваліся ў арэнду чыноўнікам і збяднелых дваранам, а арандатары імкнуліся выціснуць з сялян ўсё, што можна было ўзяць, і без усялякага сораму павялічвалі за віну. Не маючы магчымасці пракарміць свае сем'і з надзелаў, выплаціць своечасова шматлікія падаткі і чыншы, многія сяляне вымушаны былі шукаць пабочныя заробкі. У вольны ад земляробчых работ час, з дазволу памешчыкаў або арандатараў яны ішлі на лесаработкі, сплавінныя працы і дарожнае будаўніцтва, займаліся возніцтвам і хатнімі промысламі. Многія памешчыкі самі аддавалі сваіх прыгонных па кантрактах на будаўнічыя і дарожныя працы, часта ў далёкія губерні Расіі. Плату за іх працу яны забіралі сабе. Рост паншчыны, масавае абезземельванне сялянства, частыя неўраджаі, волю памешчыкаў і арандатараў вялі да заняпаду сялянскай гаспадаркі, да яшчэ большага збяднення сялянскіх мас. Усё гэта выклікала незадаволенасць сялянства і падштурхоўвала яго на барацьбу супраць сваіх прыгнятальнікаў. Барацьба сялян супраць феадальнага прыгнёту прымала розныя формы: падача скаргаў цара і мясцовым уладам, адмова выконваць празмерныя павіннасці, уцёкі ад сваіх уладальнікаў, непадпарадкаваньне ўладам, узброеныя выступленні. Рост сялянскіх хваляванняў вымушаў царызм прымаць некаторыя заканадаўчыя меры, каб абмежаваць волю памешчыкаў і арандатараў і тым самым аслабіць незадаволенасць сялян. Яшчэ Павел I, каб абмежаваць волю памешчыкаў, выдаў указ, які забараняе прымушаць сялян працаваць у нядзелю і рэкамендаваў абмежаваць паншчыну да трох дзён у тыдзень. Але

гэтыя рэкамендацыі засталіся на паперы, бо прымаць іх ці не прымаць вырашаў сам памешчык. Не змог вырашыць гэтую праблему і ўказ Сената 1818, які прадпісваў губернатарам заходніх губерняў усталяваць «строгі нагляд» за тым, каб памешчыкі не патрабавалі ад сваіх сялян выканання «празмерных павіннасцяў», а толькі тых, якія «пазначаныя ў інвентарах». Гэта вымусіла Кабінет міністраў ў 1824 г. стварыць камісію па правярцы повинностнаго стану сялян Беларусі. У выніку праверкі было ўстаноўлена, што пры вызначэнні павіннасцяў памешчыкі дапускаюць «поўны волю» і вымушаюць сялян выконваць празмерныя «ўрокі працы». Але высновы камісіі таксама нічога не далі, бо царызм баяўся закранаць асновы прыгоннага права. Пра гэта сведчыць і той факт, што Мікалай I яшчэ пяць разоў ствараў розныя сакрэтныя камітэты па рашэнні сялянскага пытання, але калі справа даходзіла да прыняцця канкрэтнага рашэння, то ён прызнаваў рэкамендацыі камітэтаў несвоечасовым, а самі камітэты распускаў. І тым не менш, у другой чвэрці XIX ст. былі праведзены некаторыя рэформы, закліканыя разрадзіць напружаны стан у вёсцы. У 1835 г. былі зацверджаны «Правілы аб аддачы сялян па найму на заямленні і іншыя чорныя працы». Згодна з імі, памешчыкі маглі аддаваць па кантрактах з шматсямейных двароў не больш за палову работнікаў, прычым у кантрактах павінны былі паказвацца «памер аплаты, колькасць працоўнага часу і месца працы». Была праведзеная таксама рэформа па ўдасканаленні кіравання дзяржаўнымі сялянамі, ініцыятарам якой выступіў граф П.Д.Кісялеў, прызначаны ў 1836 міністрам дзяржаўных маёмасцяў. Некалькі раней ён распрацаваў прынцыпы кіравання маёнткамі, сэквэстравалі ў заходніх губернях ва ўдзельнікаў паўстання 1830 - 1831 гг. На іх аснове было падрыхтавана і ў снежні 1839 падпісана Мікалаем I «Палажэнне аб кіраванні дзяржаўнымі маёнткамі ў заходніх губернях і Беластоцкай вобласці». Яно прадугледжвала ажыццяўленне двух асноўных мерапрыемстваў: а) правядзенне люстрацыі - падрабязнае апісанне кожнага дзяржаўнага маёнтка; б) стварэнне апарата, які павінен быў ажыццяўляць кіраванне дзяржаўнымі маёнткамі. Для правядзення люстрацыі ў кожнай губерні былі створаны спецыяльныя камітэты з дзяржаўных чыноўнікаў. Яны кіраваліся ў сваёй дзейнасці асобным «Палажэннем аб люстрацыі» і павінны былі ўрэгуляваць гаспадарчае становішча дзяржаўных сялян, іх узаемаадносіны з часовымі ўладальнікамі. Каб ліквідаваць вострае малазямелля дзяржаўных сялян, «Палажэнне» прадугледжвала перадзел іх зямельных надзелаў. Сярэдні памер душавага надзела павінен быў состоятць з трох дзесяцін ворнай зямлі і адной дзесяціны сенажаці - чатырох дзесяцін на рэвізскіх душу. Прадугледжвалася таксама вылучэнне на кожнае сялянскае гаспадарка невялікіх участкаў лесу. Павелічэнне сялянскіх надзелаў адбывалася за кошт ліквідацыі фальваркаў. Для ўрэгулявання павіннасцяў сяляне дзяржаўных

маёнткаў згодна маёмаснаму становішчу былі падзеленыя на чатыры разраду: цяглых, пауцяглых, агароднікі і бабылі. Для цяглых сялян паншчына ўсталёўвалася ў памеры 3 дзён з канём у тыдзень. Для пауцяглых яна памяншалася напалову. Агароднікі за карыстанне агародамі і выпасу выконвалі розныя дваровыя працы, а ў выпадку неабходнасці прыцягваліся і на паншчыну. Бабылі - людзі беззямельныя, а часта і бяздомныя выкарыстоўваліся на работах у маёнтках за натуральнае або грашовае ўзнагароджанне. Праведзеныя рэформы, нягледзячы на іх палавіністасць, усё ж палепшылі становішча дзяржаўных сялян. Для кантролю за ажыццяўленнем рэформаў падчас люстрацыі і кіравання дзяржаўнымі маёнткамі пасля быў створаны спецыяльны апарат: палаты дзяржаўнай маёмасці ў губернях, казённые акругі ў паветах, валасныя праўленні і валасныя суды ў сельскай мясцовасці. Губернскія палаты і казённые акругі камплектаваліся з дзяржаўных чыноўнікаў, валасныя праўленні і валасныя суды, а таксама сельскія старасты, соцкі і Дзесятнікі абіраліся самімі сялянамі. Люстрацыя з'явілася зыходным пунктам у ажыццяўленні далейшых мерапрыемстваў на шляху ўрэгулявання гаспадарчага становішча дзяржаўных сялян. У красавіку 1844 Мікалай I зацвердзіў праекты Кісялёва аб пераводзе сялян дзяржаўных маёнткаў з паншчыны на чынш. Памеры аброку павінны былі адпавядаць даходу, што атрымлівала казна па інвентарах і кантрактах. Да 1857 паншчына ў дзяржаўных маёнтках на тэрыторыі Беларусі ўжо цалкам была заменена чыншам (грашовым). Чынш прадуктамі і іншыя павіннасці былі адмененыя. Да гэтага часу паўсюдна былі ліквідаваныя і фальваркі ў дзяржаўных маёнтках.

Рэфармуючы гаспадарчыя ўзаемаадносіны ў дзяржаўных маёнтках, царскі ўрад не выпускае з-пад сваёй увагі і прыватнаўласніцкіх сялян, хваляванні сярод якіх з году ў год нарасталі. У 1844 годзе ў Беларусі і на Правабярэжнай Украіне (Валынская, Кіеўская і Падольская губерні) былі створаны губернскія інвентарныя камітэты, якім было даручана перагледзець у памешчыцкіх маёнтках раней існуючыя інвентары, а дзе іх не было - скласці новыя. У сваёй дзейнасці яны кіраваліся адмысловымі правіламі, галоўным патрабаваннем якіх было вызначэнне павіннасцей сялян у адпаведнасці з памерам і якасцю адведзеных ім зямельных надзелаў. Правіламі прадугледжвалася таксама, што сялянскае гаспадарка, якое мае толькі аднаго працаздольнага мужчыну, надзяляецца надзелям 3/4 да 9 дзесяцін у залежнасці ад колькасці і якасці зямлі ў маёнтку. Такая гаспадарка павінна было адпрацаваць на паншчыне 3 дні з канём (мужчынская паншчына) і 1 дзень без каня (жаночая паншчына). Падводная павіннасць заставалася, але павінна была выконвацца ў кошт паншчыны дзён. Памешчыкам забаранялася калі ім задумаецца ўсталёўваць згоны дні, а таксама абкладваць сялян натуральнымі паборамі.

Гэтыя абмежаванні выклікалі недовольство сярод памешчыкаў. Будучы членамі інвентарных камітэтаў, яны дамагаліся захавання не толькі раней існуючых павіннасцяў, але ў шэрагу выпадкаў і іх павелічэння. У сувязі з супрацівам памешчыкаў складанне і ўвядзенне новых інвентароў зацягнулася. Каб зламаць дваранскі кансерватызм, царызм прыгразіў памешчыкам, што банкаўскія крэдыты і льготы па выплаце нядоімак будуць прадастаўляцца толькі тым, хто ўвядзе ў сваіх маёнтках новыя інвентарныя правілы да 22 снежня 1852. Але памешчыкі рашуча ўсупрацівіліся гэтаму і звярнуліся да цара з просьбай аб іх адмене. Царызм пайшоў на саступкі, і ў 1854 г. дзеянне новых інвентарных правілаў было спынена. Пачаўся іх перагляд губернскі камітэт. Пасля дапрацоўкі інвентарныя правілы ў 1855 разглядаліся ў Дзяржаўным савеце, які прыняў рашэнне, што кожны памешчык павінен вылучыць у карыстанне сялян 3,75 дзесяціны зямлі на рэвізскіх душу. Калі надзел перавышаў 9 дзесяцін зямлі, памешчык мог яго паменшыць. Дазвалялася змяняць і сялянскія надзелы. Паншчына з цяглых сялянскага двара вызначалася ў памеры 3 дзён мужчынскі і столькі ж жаночай ў тыдзень. Падводная павіннасць залічвалася ў лік паншчыны. Усе іншыя працы - згоны, гвалты, шарваркі і інш адмяняліся. Але і гэтыя правілы сустрэлі жорсткі супраціў памешчыкаў, у выніку чаго перагляд і складанне новых інвентароў зацягнулася. Царскі ж урад, баючыся абвастрэння адносін з мясцовымі памешчыкамі, а не падганяў іх. Калі ж пачалася падрыхтоўка да адмены прыгоннага права, увядзенне новых інвентароў наогул спынілася. Інвентарная рэформа ва ўладаннях памешчыкаў і люстрацыя дзяржаўных маёнткаў не маглі істотна паўплываць на становішча сялян, бо не закраналі асноў феадальна-прыгонніцкай сістэмы, якая ўжо перажывала глыбокі крызіс. Крызіс знаходзіў свой выраз у тым, што рэзка скарачаліся пасевы, зніжалася ўраджайнасць асноўных сельскагаспадарчых культур, памяншалася пагалоўе жывёлы ў сялянскіх гаспадарках. У выніку ўсё большая частка сялян не магла плаціць падаткі і выконваць іншыя павіннасці ў карысць сваіх уладальнікаў і дзяржавы. У паласу крызісу ўступіла і памешчыцкае гаспадарку. Крызіс выяўляўся ў рэзкім зніжэнні даходаў, росце запазычанасці крэдытных устаноў, фінансавага банкруцтва і распродажу маёнткаў з аўкцыёнаў. Нават такія ўзорна арганізаваныя (на аснове паншчыны) шматгаліновыя прадпрыемствы гаспадаркі, як гомельскае маёнтка князя Паскевіча, дайшлі да стану фінансавага банкруцтва. Сведчаннем крызісу феадальна-прыгонніцкай сістэмы ў 40 - 50-я гады было таксама нарастанне сялянскага руху.

2. Падрыхтоўка ліквідацыі уніяцкай царквы.

Пасля паўстання 1830 – 1831 гг. Мікалай I, каб узмацніць пазіцыі імперыі ў заходніх губернях, стаў на шлях скасавання уніяцкай царквы. Мэтай гэтага мерапрыемства было павелічэнне колькасці праваслаўнага

насельніцтва як сацыяльнай апоры расійскіх улад. У канцы 1827 г. – пачатку 1828 г. з’явіўся праект скасавання уніяцкай царквы, падпісаны міністрам народнай асветы і галоўным кіраўніком дэпартаменту замежных веравызнанняў А. Шышковым. Асноўная яго ідэя заключалася ў тым, каб пазбавіць уніятаў ад уплыву каталіцтва шляхам скасавання часткі базыльянскіх кляштароў, стварэння асобнай ад каталіцкай грэка-уніяцкай духоўнай калегіі; адкрыцця новых навучальных устаноў перападрыхтоўкі юнакоў у праваслаўных традыцыях. Таксама прадугледжвалася ліквідаваць залежнасць уніяцкага духавенства ад памешчыкаў-католікаў, якія, з’яўляючыся ксiтарамі, аказвалі не толькі матэрыяльную дапамогу царкве, але і ўплывалі на выбар кандыдатуры святара ў сваім маёнтку. 12 лютага 1839 г. у Полацку ў прысутнасці вышэйшага уніяцкага духавенства быў падпісаны Саборны Акт з просьбай аб далучэнні уніяцкай царквы да праваслаўнай. Пастанова Свяцейшага Сінода была зацверджана Мікалаем I. Усе святочныя багаслужэнні з гэтай нагоды прайшлі ў Беларусі і Літве спакойна, не выклікаючы сур’ёзных пратэстаў. На былых уніяцкіх святароў былі распаўсюджаны ўсе тыя пастановы, якія тычыліся праваслаўнага духавенства.

3. Адмена дзеяння ў Беларусі і Літве Статута Вялікага княства Літоўскага 1588г. Увядзенне расійскага заканадаўства.

30-я гг. XIX ст. сталі паваротнымі ва ўрадавай палітыцы. Быў узят курс на поўнае зліццё заходніх губерняў з Расіяй. Прычынамі гэтаму былі: па-першае, рост апазіцыйных грамадска-палітычных настрояў і рухаў, па-другое, разлажэнне феадальна-прыгонніцкага ладу, якое паступова перарастала ў крызіс.

Урад ідзе на сур’ёзны палітычны крок, вядомы пад назвай “разбор шляхты”. Ён быў накіраваны супраць дробнай шляхты, галоўнага распаўсюджвальніка апазіцыйных настрояў. У адпаведнасці з указамі ад 1831, 1847, 1857 гг. асобы, якія не змаглі дакументамі пацвердзіць свайго шляхецтва, не былі зацверджаны ў дваранскім званні. Яны пазбаўляліся права валодаць маёнткамі і павінны былі прадаць сваю ўласнасць. Гэтая катэгорыя былых шляхціцаў павялічвала падатковае саслоўе.

Важным мерапрыемствам у напрамку поўнага зліцця заходніх губерняў з Расіяй было ўвядзенне ўказам ад 1 студзеня 1831 г. расійскага заканадаўства ў Магілёўскай і Віцебскай губернях. На тэрыторыі Беларусі ўводзілася новае заканадаўчае ўлажэнне – “Установа аб губернях”, усім дзяржаўным установам і пасадам даваліся расійскія назвы.

У 1832 г. быў створаны “Асобы камітэт па справах заходніх губерняў”, які распрацоўваў і ажыццяўляў мерапрыемствы па пашырэнню расійскага дваранскага землеўладання і расійскага ўплыву ў галіне кіравання і суда, у іншых сферах. У мясцовыя адміністрацыйныя органы пачалі прызначацца

пераважна расійскія чыноўнікі, польская мова ў судовай справе замяняецца на рускую.

У 1839 г. з мэтай аслаблення каталіцкага касцёла на царкоўным саборы ў Полацку было праведзена аб'яднанне уніяцкай царквы з праваслаўнай.

У 1840 г. было поўнасьцю адменена дзеянне Літоўскага Статута. Расійскае заканадаўства распаўсюджвалася на ўсю тэрыторыю Беларусі.

Усімі гэтымі мерамі была ліквідавана юрысдыкцыя мясцовых феадалаў на Беларусі, падарваны ідэалагічны фундамент іх магутнасці – каталіцтва. Адначасова ўрад распачаў пошук шырокай апоры ў асяроддзі сялянства.

Тэма 7.5 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

1. Сельская гаспадарка і павіннасці сялян.
2. Прамысловасць. Развіццё гандлю.
3. Гарады і мястэчкі. Падаткі і павіннасці гараджан.

1. Сельская гаспадарка і павіннасці сялян.

Сельская гаспадарка. Беларусь у XIX стагоддзі з'яўлялася рэгіёнам, дзе панавала буйнапамеснае дваранскае землеўладанне. Напярэдадні 1861 г. у памешчыкаў было каля 12 млн. дзесяцін (70%) зямлі, і толькі звыш 4 млн. дзесяцін (прыблізна 27%) знаходзілася ў карыстанні каля 1 млн. сялян. У буйных латыфундыях ствараліся сярэднія па велічыні маёнткі, з колькасцю прыгонных ад 200 да 500 чалавек, якія здаваліся ў арэнду. Рост таварнасці адбываўся за кошт павелічэння паншчынных павіннасцей сялян. Галоўныя павіннасці – паншчына і аброк. Марудна ўводзіліся капіталістычныя формы гаспадарання, такія як прымяненне ўдасканаленых сельскагаспадарчых машын; праца наёмных рабочых; увядзенне травасеяння і шматпольных севазваротаў. Гэтаму перашкаджала танная праца прыгонных сялян.

Асноўная маса памешчыкаў лічыла прыгоннае права падмуркам рацыянальнай гаспадаркі і не збіралася ад яго адмаўляцца. Але была ўмова, якая садзейнічала развалу феадальнага эканамічнага механізму – гэта попыт на хлеб і прадукцыю сельскай гаспадаркі ў Заходняй Еўропе ў першыя дзесяцігоддзі XIX ст. з адначасовым ростам ёмістасці ўнутранага рынку.

У першай палове XIX ст. вызначаецца спецыялізацыя сельскагаспадарчай вытворчасці. Віцебская і паўночныя паветы Віленскай, Мінскай і Магілёўскай губерняў – гэта раён ільня - і бульбаводства. Паўднёвыя паветы (Пінскі, Навагруцкі, Гомельскі і інш.) беларускіх губерняў – гэта вырошчванне і перапрацоўка цукровых буракоў. Гродзеншчына – гэта рэгіён танкаруннай авечкагадоўлі, у 40-х гг. XIX ст. там налічвалася 600 тыс.

авечак. На мяса-малочнай жывёлагадоўлі ў 40-50-я гг. спецыялізаваліся адзінкавыя памешчыцкія гаспадаркі, што мелі вінакурныя заводы.

Такім чынам, у памешчыкаў Беларусі было імкненне ўзнімаць прадукцыйнасць сваіх гаспадарак, вырабляць больш таварнай прадукцыі.

Сялянская саслоўе было неаднародным. Каля 70% беларускіх сялян мелі сваю гаспадарку і карысталіся зямельным надзелам з умовай выканання павіннасцяў. Каля 30% – гэта дваровыя сяляне, якія не вялі сваёй гаспадаркі, працавалі на памешчыцкім двары і знаходзіліся на натуральным утрыманні. У Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губернях пераважала сялянскае падворнае землекарыстанне, а ў Віцебскай і Магілёўскай – абшчыннае.

Прылады працы ў сялян былі самыя простыя, тыя ж, што і ў папярэдні перыяд. Толькі ў адзінкавых заможных сялянскіх гаспадарках былі веялкі, малацілкі і іншыя машыны. Агрэхніка, як і раней, – рэгулярнае трохполле. У заможных гаспадарках пачалі сеяць кармавыя травы, асушваць балоты, набываць лепшае насенне для пасеву, ужываць на ўгнаенне глей і торф.

Культуры выкарыстоўвалі ў асноўным тыя ж, але з'явілася бульба (у сярэдзіне стагоддзя займала каля 4% плошчы). Увядзенне ў севазварот бульбы садзейнічала пераходу ад трох - да чатырохполля. Ураджайнасць культур заставалася невялікай, збожжавых у сярэднім сам-3, бульбы – сам-6. На сялянскую гаспадарку прыходзілася два валы або адзін конь, 1-4 авечак і свіней, кароў, так сама і птушка. Памер зямельных надзелаў быў неаднолькавы, у сярэднім каля 10-12 дзесяцін. Складаўся ён з дзвюх аднолькавых частак – цяглай і прыёмнай доляў. За цяглую сяляне адбывалі паншчыну, за прыёмную плацілі аброк.

Са старажытных часоў захаваліся зямельныя сервітуты, яны давалі сялянам права карыстацца сенажацямі, ляснымі ўгоддзямі, пасвіць жывёлу, лавіць рыбу і г.д. Усё гэта на пэўных умовах было значнай падмогай для сялян.

Павіннасці сялян былі разнастайныя. Самай цяжкай формай была здача сялян панамі падрадчыкам па кантрактах на сплаўныя, будаўнічыя і зямельныя работы на працяглы перыяд. Гаспадары адрываліся ад асабістай гаспадаркі, якая прыходзіла ў заняпад. Значна выраслі памеры паншчыны – яны дасягалі шасці дзеён у нядзелю з гаспадаркі, пры гэтым селянін выкарыстоўваў свой інвентар і цяглую сілу. Аброчныя сяляне выплочвалі ад 20 да 80 руб. у год, плацілі даніну прадуктамі і выконвалі дадатковыя павіннасці ў маёнтках.

У 50-я гг. XIX ст. наглядаецца няспынны рост нядоімак дзяржаўных падаткаў. Падушны падатак беларускія сяляне плацілі залатой і срэбнай манетай, што было ў 4-5 разоў даражэй за асігнацыі (асігнацыямі плацілі падушны падатак сяляне суседніх расійскіх губерній). На 1856 г. нядоімкі з беларусаў склалі 8 млн. руб., гэта каля 30% усіх нядоімак па імперыі.

Сялянская гаспадарка паступова звязвалася з рынкам праз таргі і кірмашы. Але яе гандлёвыя сувязі насілі аднабаковы характар – амаль усе атрыманыя грошы ішлі на выплату памешчыцкіх і дзяржаўных падаткаў. На развіццё сваёй гаспадаркі, пакупку зямлі, машын, насення, жывёлы грошай не заставалася. Сялянская гаспадарка, як і раней, заставалася натуральнай. Другая крыніца грошай – адыходныя промыслы, яны былі звязаны з сезоннымі, сплаўнымі і земляробчымі работамі. Вялікая колькасць сялян працавала ў 50-я гг. на будаўніцтве чыгунак за межамі тэрыторыі Беларусі.

Наглядалася расслаенне сялянскіх гаспадарак, яно было больш глыбокім у заходняй і цэнтральнай частках Беларусі. Але заможных сялян у Беларусі ў параўнанні з цэнтральнымі губернямі Расіі было значна менш.

Такім чынам, да сярэдзіны XIX ст. працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкай гаспадаркі паглыбіўся і можна гаварыць аб яе крызісе. Яго прыкметы – зніжэнне прыбытковасці памешчыцкіх маёнткаў; рост дзяржаўных нядоімкаў; маёмаснае і сацыяльнае расслаенне сялянства (заможная вярхушка вяла гандлёвае земляробства або валодала прадпрыемствамі і капіталамі); паступовае ўкараненне элементаў капіталізму (приманенне вольнанаёмнай працы, машынай тэхнікі, спецыялізацыя гаспадарак, пастаўка прадуктаў сельскагаспадарчай вытворчасці на рынак і інш.).

2. Прамысловасць. Развіццё гандлю.

У першай палове XIX ст. Беларусь уступіла ў стадыю прамысловага перавароту. Прамысловы пераварот — гэта пераход ад заснаванай на ручной працы мануфактуры да машынай індустрыі. У выніку яго прамысловасць пераўтвараецца ў галоўную галіну грамадскай вытворчасці.

Да пачатку XIX ст. найбольш распаўсюджанымі відамі прамысловай вытворчасці на тэрыторыі Беларусі з'яўляюцца промыслы, рамёствы і мануфактуры ў гарадах і мястэчках. Шырокае развіццё атрымалі палатняная, суконная, гарбарная, кравецкая, шавецкая, ганчарная вытворчасці, апрацоўка дрэва, выраб скур і г.д.

У гарадах вядучае месца займала рамесная вытворчасць. Рост яе таварнасці выклікаў ліквідацыю самастойнасці і карпаратыўнай замкнёнасці цэхаў, іх манаполію ў вытворчасці. Члены цэхаў атрымлівалі права наймацца на фабрыкі і заводы. Узніклі буйныя майстэрні з наёмнымі рабочымі. Гарацкое рамяство задавальняла патрэбы не толькі жыхароў горада, але і навакольнага вясковага насельніцтва. У канцы 50-х гг. XIX ст. на Беларусі налічвалася да 16,5 тыс. рамеснікаў.

Прыгонныя вотчынныя мануфактуры ў пачатку XIX ст. пераважалі над капіталістычнымі, але паступова яны трансфармаваліся ў капіталістычныя. Вотчынныя мануфактуры працавалі пераважна дзеля задавальнення патрэб памешчыка-прыгонніка і яго гаспадаркі.

Капіталістычныя выраблялі прадукцыю на продаж. Меньшая даходнасць прыгонных мануфактур у параўнанні з прадпрыемствамі, на якіх працавалі вольнанаёмныя рабочыя, з'яўлялася пацвярджэннем крызісу прыгоннай гаспадаркі.

У першыя дзесяцігоддзі XIX ст. кола мануфактур пашырылася. У 1801-1805 гг. у беларускіх губернях было больш за 300 прадпрыемстваў. З 50-х гг. XIX ст. пачаўся хуткі рост капіталістычных мануфактур з вольнанаёмнымі рабочымі. Уласнікамі мануфактур з'яўляліся купцы, мяшчане і рамесніцкія майстры. На 57 капіталістычных мануфактур у 1860 г. працавала 1.746 рабочых, яны выпускалі прадукцыі на 752 тыс. руб., гэта каля 48% прадукцыі ўсіх мануфактур.

Адначасова (другая чвэрць XIX ст.) адбывалася ўзбуйненне вотчынных мануфактур. Іх частка адносілася да тыпу фабрычна-завацкіх прадпрыемстваў. Арандатары вотчынных мануфактур выкупалі станкі, будынкі, зямлю і перабудоўвалі прадпрыемствы на капіталістычны лад (металургічны завод у Налібоках).

Першыя фабрыкі і заводы ў Беларусі, як і мануфактуры, былі прыгоннымі. Паравыя машыны ў беларускай прамысловасці з'явіліся ў 20-я гг. XIX ст. на суконных прадпрыемствах памешчыка Пуслоўскага ў мястэчках Хомску Кобрынскага і Косаве Слонімскага паветаў. У 1841 г. узнік мукамельны завод капіталістычнага тыпу ў Магілёве, ён быў аснашчаны паравым рухавіком, размяшчаўся ў цагляным будынку, усе рабочыя былі вольнанаёмнымі, затым цукровы завод у Беліцы.

Сярод рэгіёнаў лідыравалі Гродзенская губерня (суконныя прадпрыемствы) і Магілёўская губерня, адставала Мінская губерня. Кошт прадукцыі фабрычнай прамысловасці Беларусі ў 1852 г. склаў 2,5 млн. руб., у 1859 г. – амаль 5 млн. руб. Размяшчэнне прадпрыемстваў залежала ад транспартных шляхоў, крыніц сыравіны і працоўнай сілы. Дамінуючымі галінамі фабрычна-завадской прамысловасці ў гэты перыяд былі суконная, папяровая і шкляная. Другасны характар мелі палатняная, дывановая, канатная, медная і некаторыя іншыя галіны.

На працягу першай паловы XIX ст. дробная вытворчасць у прамысловасці пераважала. Хаця колькасць прадпрыемстваў у ей у параўнанні з 1796 г. скарацілася ў 2,3 раза, але аб'ём прадукцыі вырас да 7.105 тыс. руб. Гэта ўдвая больш за мануфактурную і фабрычную вытворчасці разам. Так сама пануючай яшчэ заставалася прамысловасць, заснаваная на прыгоннай працы. Па колькасці прадпрыемстваў на 1860 г. яна пераўзыходзіла капіталістычную ў 1,5 раза, па колькасці рабочых у 1,8 раза, па валавой прадукцыі ў 2,8 раза.

З 1796 па 1861 г. адбываўся рост гарадоў. Насельніцтва гарадоў павялічылася ў 4 разы – з 80 да 320 тыс. Там зменшылася колькасць і

ўдзельная вага пануючага класа феадальнага грамадства (дваран і духавенства), павялічылася колькасць купцоў, рамеснікаў і працуючых па найму.

Больш заметнымі сталі перамены ў нацыянальным складзе гарацкога насельніцтва Беларусі, значна вырасла колькасць яўрэяў (прычына – існаванне “мяжы аседласці”) і рускіх (новае чыноўніцтва).

Развіццю гандлю спрыяў рост колькасці вольнанаёмных рабочых. Да 40-50-х гг. XIX ст. у гарадах і мястэчках вырасла колькасць купецтва, з’яўляецца катэгорыя гандлюючых сялян. Асноўнай формай гандлёвых адносін у 30-50-я гг. XIX ст. былі кірмашы. Самыя вялікія былі ў Гродзенскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях, нязначныя – у Віленскай і Мінскай (на Беларусі быў 351 кірмаш з прывозам на 7,4 млн. руб.). Буйнымі былі кірмашы ў мястэчку Зэльва Гродзенскай губерні (721 тыс. руб.), у Бешанковічах (664 тыс. руб.) і ў Любавічах Магілёўскай губерні (501 тыс. руб.). Развозна-разносны гандаль у гарадах, мястэчках і сельскай мясцовасці пасля кірмашоў займаў другое месца. Базары існавалі амаль ва ўсіх гарадах і мястэчках Беларусі. Стацыянарны гандаль адбываўся ў штодзённа працуючых гандлёвых установах – лаўках, крамах, магазінах, піцейных дамах, карчмах, кавярнях і г.д.

Знешні гандаль у асноўным вёўся па рэках і каналах. Галоўны гандлёвы шлях – Днепр, асноўны пункт транзітнага гандлю – Юрбург на р. Нёман (сучасны горад Літвы Юрбаркас). З Беларусі тавары траплялі ў еўрапейскія і азіяцкія краіны і калоніі Амерыканскага кантынента. За мяжу з беларускіх губерняў вывозілі прадукты земляробства і жывёлагадоўлі, лес і драўляныя вырабы, прадукцыю перапрацоўчай прамысловасці. Імпартаваліся еўрапейскія фабрычныя тавары, металы, соль, рыба, вінаградныя віны, садавіна, машыны і абсталяванне. Працягваўся традыцыйны гандлёвы абмен з царствам Польскім, але з апошнім у Расійскай імперыі з 1822 па 1850 г. існавала мытная мяжа.

Між тым як унутраны, так і знешні гандаль развіваўся марудна. Яго развіццю ў вялікай ступені перашкаджаў кепскі стан шляхоў зносін. Тэмпы росту гандлю ў 50-я гг. XIX ст. у параўнанні з другой паловай XVIII ст. знізіліся.

Першая палова XIX ст. – перыяд далейшага фарміравання капіталістычных адносін. Аб гэтым сведчылі новыя капіталістычныя мануфактуры, заводы і фабрыкі, дзе працавалі вольнанаёмныя рабочыя, укаранялася паравая машынная тэхніка. Але тэмпы прамысловага развіцця беларускіх губерній былі ніжэйшымі ў параўнанні з іншымі рэгіёнамі Еўрапейскай часткі Расіі. Галоўныя прычыны – панаванне прыгоннай сістэмы гаспадарання і канкурэнцыя з боку расійскай і польскай прамысловасці, якія мелі значную перавагу ў сваім развіцці.

3. Гарады і мястэчкі. Падаткі і павіннасці гараджан.

З развіццём прамысловасці і гандлю быў цесна звязаны рост гарадоў Беларусі. З 1825 па 1861 г. насельніцтва 42 беларускіх гарадоў павялічылася са 150 да 316 тыс. чалавек. У сярэдзіне XIX ст. у Магілёве ўжо пражывала 31 062 чалавекі, Віцебску – 30 654, Мінску – 26 760, Брэсце – 20 943, Гродне – 20 241 чалавек. Асабліва высокімі тэмпамі расло гарадское насельніцтва ў Віцебскай губерні. Адной з асноўных прычын хуткага росту гарадскога насельніцтва ў Беларусі ў гэты перыяд было ўвядзенне тут мяжы аселасці яўрэйскага насельніцтва, згодна з якой яўрэям забаранялася пражыванне ў вёсцы і валоданне зямлёй. У сувязі з гэтым яўрэі прымусова перасяляліся з вёсак у мястэчкі і гарады. Гэта прывяло да значных перамен у нацыянальным складзе гарадскога насельніцтва. У сярэдзіне XIX ст. яўрэі складалі ўжо каля 70 % рамесна-гандлёвай часткі гараджан, а выхадцы з сялян – толькі 2,5 – 3 %.

Значнай праслойкай у гарадах Беларусі было рускае чыноўніцтва, з якога царызм камплектаваў тут адміністрацыйны апарат. Гарадское насельніцтва ў Беларусі ў першай палове XIX ст. падзялялася на характэрныя для феадальнага грамадства саслоўі. Асноўнымі з іх з’яўляліся дваране, духавенства, купцы, мяшчане і сяляне. Як асноўныя саслоўныя групы ўлічваліся чыноўнікі, ваенныя і «ганаровыя грамадзяне». Прывілеяванымі саслоўямі з’яўляліся дваране і духавенства. З іх прадстаўнікоў складалася царская бюракратыя. Дваране сярод гараджан Беларусі ў канцы XVIII ст. складалі каля 3,3 %. У канцы 30-х гадоў XIX ст. у сувязі з «разборам» шляхты іх удзельная вага панізілася да 1,1 %, але да канца 50-х гадоў зноў вырасла да 4,6 %.

Духавенства ў пачатку 60-х гадоў складала каля 1 %, купцы – каля 2 %, чыноўнікі і ваенныя адпаведна – 5,2 і 8,4 % гараджан.

Самай шматлікай катэгорыяй гарадскога насельніцтва з’яўляліся мяшчане. У канцы XVIII ст. яны складалі 80 %, а ў 50-я гады XIX ст. – 75 % гараджан. Да мяшчан адносіліся рамеснікі, дробныя гандляры, чорнарабочыя, хатняя прыслуга, людзі, якія займаліся возніцтвам, агародніцтвам і г. д. Многія мяшчане жылі за кошт выпадковых заробкаў, з’яўляліся жабракамі і паўжабракамі, не мелі ўласнага жылля. Большасць дамоў мяшчан ацэньвалася невысока і адносілася да разраду «халупных».

Гарадское насельніцтва плаціла розныя дзяржаўныя і мясцовыя (земскія) падаткі і выконвала шматлікія натуральныя павіннасці. Галоўным з дзяржаўных падаткаў у горадзе, як і ў вёсцы, быў падушны збор. Але стаўка яго ў гарадах удвая перавышала сельскую. Мяшчане-яўрэі плацілі падатак у 2 разы большы, чым хрысціяне, земскі падатак прызначаўся на ўтрыманне гарадскога магістрата, паліцыі, турмаў, паштовай службы, навучальных і медыцынскіх устаноў і іншыя мэты. З мяшчан-яўрэяў дадаткова спаганяліся

зборы на карысць яўрэйскай абшчыны (кагала) і на ўтрыманне яўрэйскіх школ.

Усе будаўнічыя работы грамадскага прызначэння ў гарадах жыхары выконвалі самі або плацілі спецыяльны падатак. Купцы ў залежнасці ад гільдыі і статуса горада (губернскі або ўездны) уносілі ў казну ад 1,5 да 4 % з сумы аб'яўленага капіталу. Усе плацілі таксама дарожны падатак. Гараджане пастаўлялі таксама ў войска рэкрутаў. Ад кожных 250, а з 1820 г. – ад 125 жыхароў мужчынскага полу яны павінны былі выдзяляць аднаго рэкрута, абмундзіраваць яго па ўстаноўленай форме і забяспечыць харчаваннем. Кожны рэкрут абыходзіўся гарадам каля 100 рублёў. Рэкруцкія зборы з гараджан узраслі з 1798 па 1835 г. з 72 кап. да 5 руб. У тых гарадах і мястэчках, дзе размяшчаліся вайсковыя гарнізоны, іх жыхары павінны былі забяспечыць вайскоўцаў кватэрамі, а салдат – харчаваннем. Ад вайсковага пастоя гараджане маглі адкупіцца спецыяльнымі грашовымі зборамі.

Усяго ў 30 – 50-я гады XIX ст. гараджане Беларусі плацілі падаткі і выконвалі павіннасці да 40 розных відаў. Грашовыя зборы з гараджан вагаліся ад 15 да 25 руб. на душу і з'яўляліся непасільнымі для большасці жыхароў. У сувязі з гэтым няспынна раслі нядоімкі, а даходы гарадоў былі мізэрнымі. У 30-я гады XIX ст. у Мінску яны складалі 68 тыс. руб., Віцебску – 47 тыс., Магілёве – 33 тыс., Гродне – 30 тыс., Полацку – 19 тыс., Брэсце – 4 тыс., Бабруйску і Пінску – каля 2 тыс. Аб беднасці беларускіх гарадоў сведчыць і тое, што цагляных будынкаў у іх у пачатку XIX ст. было ўсяго 2 %, у 50-х гадах – 5,5 %.

Развіццё таварна-грашовых адносін у першай палове XIX ст. садзейнічала росту мястэчак, іх колькасць за гэты час узрасла з 290 да 400. Гэта было звязана з правам дваран-памешчыкаў устанаўліваць у сваіх уладаннях кірмашы і рынкі. Тыя пасяленні, дзе яны адкрываліся, з дазволу губернатараў пераводзіліся ў разрад мястэчак. Да іх ліку адносіліся Гомель, Горкі, Шклоў, Смаргонь, Зэльва, Свіслач і многія інш. Некаторыя мястэчкі па колькасці жыхароў і ўзроўню развіцця прамысловасці і гандлю не ўступалі сярэднім гарадам, а часам пераўзыходзілі іх. У шэрагу мястэчак дзейнічалі вотчынныя прамысловыя прадпрыемствы і буйныя кірмашы. Аднак асноўная колькасць мястэчак адносілася да невялікіх пасяленняў сельскага тыпу, большасць насельніцтва якіх складалі прыгонныя сяляне.

Што датычыць этнічнага і канфесійнага складу насельніцтва і градоў і мястэчак Беларусі ў першай палове XIX ст., то яно было шматэтнічным і шматканфесійным. Статыстычных звестак аб яго этнічным складзе ў гэты перыяд у гістарычных крыніцах няма. Сустрэкаюцца толькі няпоўныя даныя за асобныя гады і па асобных губернях аб колькасці гараджан пэўных канфесій – праваслаўных, уніятаў, католікаў, іудзеяў, лютэран, пратэстантаў,

мусульман і інш. Па веравызнанню ў асобных выпадках можна ўстанавіць і нацыянальнасць.

У канцы XVIII – пачатку XIX ст. у Мінскай губерні ў гарадах іудзеі складалі 50,5 %, праваслаўныя – 38,4 %, уніяты – 5,4 %, католікі – 4,8 %. У 20-я гады сярод гараджан той жа Мінскай губерні уніяты складалі 29,5 %, католікі – 17,1 %, іудзеі – 52,3 %.

У 40 – 50-я гады сярод мяшчан і купцоў Віцебскай і Магілёўскай губерняў яўрэі складалі каля 60 %, у Мінскай губерні – амаль 70 %. Уніяты на

Беларусі, як правіла, былі беларусамі, іудзеі – яўрэямі, лютэране і пратэстанты – немцамі, мусульмане – татарамі. Што датычыць праваслаўных і католікаў, то сярод іх былі беларусы, рускія і палякі.

Падводзячы вынікі вышэйсказанаму, патрэбна адзначыць, што эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. вызначалася ўзаемадзеяннем дзвюх з’яў: з аднаго боку, завяршаўся працэс разлажэння феадальна-прыгонніцкага ладу як у горадзе, так і ў вёсцы, з другога боку – складваліся перадумовы для зацвярджэння капіталістыч нага спосабу вытворчасці ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы.

Тэма 7.6 Асвета і культура Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

1. Адукацыя і навука.
2. Беларуская літаратура ў першай палове XIX ст.
3. Музычная і тэатральныя творчасць.
4. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.

1. Адукацыя і навука.

У 1802 г. у Расійскай імперыі было створана Міністэрства народнай асветы і шэсць навучальных акруг на чале з універсітэтам. Навучальныя ўстановы Беларусі ўваходзілі ў Віленскую акругу, цэнтрам якой стаў Віленскі універсітэт (1803). У 1812 г. статус акадэміі з правамі і прывілеямі універсітэта атрымаў і Полацкі езуіцкі калегіум. Такім чынам, на тэрыторыі Беларусі некаторы час дзейнічалі дзве вышэйшыя навучальныя ўстановы, прычым Віленскаму універсітэту быў уласцівы дух рамантызму і непакорлівасці (яго выпускнікі, студэнты і выкладчыкі з’яўляліся ўдзельнікамі паўстання 1830–1831 г.), а Полацкая акадэмія

стала сапраўднай сталіцай езуітаў, дзе вучыліся дзеці кансерватыўна настроенай шляхты.

Паводле школьнага статута 1828 г. адукацыя была саслоўнай:

- прыходскія вучылішчы (1 год) — для дзяцей «самых нізкіх станаў»;
- павятовыя вучылішчы (3 гады) — для купцоў, рамеснікаў і іншых катэгорыяў заможных гараджан;
- гімназіі (4 гады) — для дзяцей шляхты і чыноўнікаў;
- універсітэты (5 год) — вышэйшая ступень адукацыі для дзяцей шляхты і чыноўнікаў.

У 1820-я г. пачалося распаўсюджванне ланкастэрскіх школ для небагатых вучняў. Гэтыя школы узніклі у канцы XVIII – першай палове XIX ст. у розных краінах у выніку грамадскага руху за танны і хуткі спосаб атрымання адукацыі. Паводле ланкастэрскай сістэмы (ад імя англііскага педагога Дж. Ланкастэра) адбывалася навучанне дзяцей і дарослых больш падрыхтаванымі вучнямі пад кіраўніцтвам настаўніка. Першая ў Расійскай імперыі школа ўзаемнага навучання была адкрыта ў 1819 г. у Гомелі, у маёмтку графа М. Румянцава. У 1840-я гг. сталі адкрывацца пачатковыя школы для дзяржаўных сялян, настаўнікамі ў якіх часцей за ўсё былі мясцовыя святары.

У 1840 г. пачала дзейнічаць Горы-Горацкая земляробчая школа, пераўтвораная ў 1848 г. у земляробчы інстытут – першую ў Расіі вышэйшую аграрна-адукацыйную навучальную ўстанову.

У пачатку XIX ст. пачалося навуковае даследаванне Беларусі. Беларускія традыцыі вывучаліся выкладчыкамі Віленскага ўніверсітэта — Міхаілам Баброўскім, Ігнатам Даніловічам, Тэадорам Нарбутам. Сярод этнографуў, археолагаў і фалькларыстаў, якія вывучалі мінулае Беларусі і Літвы, былі таксама З.Даленга-Хадакоўскі, А.Кіркор, Е.Раманаў, П.Шпілеўскі і інш. Сабраны імі этнаграфічны матэрыял, насуперак панавалішчай тэорыі заходнерусізма, сведчыў аб існаванні самастойнага беларускага этнасу.

2. Беларуская літаратура ў першай палове XIX ст.

Насуперак паланізацыі і русіфікацыі, адметнай рысай культурнага жыцця Беларусі ў першай палове XIX ст. было станаўленне новай беларускай літаратуры, якая ў сваім развіцці абапіралася на народныя традыцыі і фальклор. Галоўным героем літаратурных твораў у акрэслены перыяд быў беларускі селянін з яго турботамі, цяжкай штодзённай працай і павагай да роднай зямлі.

Ля вытокаў нацыянальна-культурнага адраджэння стаялі такія знакамітыя пісьменнікі, як Адам Міцкевіч, Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч, Уладзіслаў Сыракомля і інш. Я.Чачот выдаў

шэсць зборнікаў пад агульнай назвай «Вясковыя песні з-над Немана і Дзвіны», дзе змяшчаюцца не толькі сабраныя па вёсках беларускі фальклор, але і свае песні на польскай і беларускай мовах. На аснове беларускіх народных казак і паданняў, але па-польску, быў напісаны Я.Баршчэўскім твор «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях».

Вялікую спадчыну пакінуў выдатны пісьменнік XIX ст. В. Дунін-Марцінкевіч, творчая тэматыка якога была вельмі разнастайная — ён пісаў пра жыццё сялян, шляхты, а таксама на гістарычную тэму. Сярод яго асноўных твораў можна вылучыць наступныя: «Сялянка», «Пінская шляхта», «Гапон», «Славяне ў XIX стагоддзі» і інш.

Першая палова XIX ст. была часам фарміравання і развіцця агульнанацыянальнай літаратурнай мовы. Пры гэтым аўтары ў залежнасці ад паходжання і культуры выхавання выкарыстоўвалі розны алфавіт: ці лацінскі (беларуская лацінка), ці кірылічны.

3. Музычная і тэатральная творчасць.

У XIX ст. у развіцці тэатра і музыкі адбыўся якасна новы этап. На пачатку XIX ст. стацыянарныя тэатры з прафесійнымі тэатральнымі трупамі дзейнічалі ў Вільні, Гродне, Мінску. Яны ставілі спектаклі не толькі ў сваіх гарадах, але і перыядычна гастраліравалі па бліжэйшых гарадах і мястэчках. Рэпертуар тэатраў быў даволі вялікім і ўключаў у сябе спектаклі па творах Шэкспіра, Мальера, Шылера, Гюго, Пушкіна і інш. У 30-я г. XIX ст. тэатры з'явіліся ў многіх гарадах Беларусі.

Пасля правядзення ўрадам у 1846–1847 г. тэатральнай рэформы вандруючыя тэатры былі забаронены, а ў губернскіх гарадах ствараліся руска-польскія тэатры, якія і мелі манапольнае права на выступленне ў гарадах губерні. Але рэформа не была здзейснена ў поўнай меры.

Значнай падзеяй у тэатральным жыцці Беларусі стала стварэнне намаганнямі В. Дуніна-Марцінкевіча нацыянальнай тэатральнай трупы, якая ў 1852 г. у Мінскім тэатры прадставіла на суд гледача прэм'еру оперы «Сялянка» (па твору В. Дуніна-Марцінкевіча, музыка С. Манюшкі). Пастаноўка «Сялянка» сведчыла аб нараджэнні беларускага нацыянальнага музычнага тэатра.

4. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.

На пачатку XIX ст. у мастацкім жыцці Беларусі дамінуе класіцызм (klasikus – узорны) – галоўны стыль у еўрапейскай культуры гэтага перыяду. Сутнасць класіцызму выявілася ў кананізацыі антычнай класікі, як дасканалы ўзор для наслідавання, нарматыўнасці эстэтычных крытэрыяў, ідэалізацыі і абстрактнасці вобразнага абагульнення. Класіцызм характарызаваўся універсальнасцю і адносным стылявым адзінствам. Архітэктура класіцызму заснавана на прынцыпах сіметрыі, геаметрызму,

ураўнаважанасці аб'ёмаў, рэгулярнасці планіровачных рашэнняў, шырокага выкарыстання антычнай ордэрнай сістэмы, адноснай прастаце дэкаратыўных формаў. Класічны ордэрны порцік становіцца характэрнай часткай арх-х кампазіцый палацаў і сядзібаў, а таксама многіх культавых пабудов. У 1-ай трэці XIX ст. класіцызм засвойвае рысы ампіру (імперскі стыль), які вызначаецца знешняй параднасцю і вытанчанай дэкаратыўнай пластыкай фасадаў.

У архітэктуры Беларусі класіцызм выявіўся ў 1770-х гадах і развіваўся паралельна з познім барока. Сярод помнікаў пераходнага стылю можна назваць палацы ў Ружанах і Свяцку. У вялікай ступені станаўленне К-му было звязана з інтэнсіўным развіццём горадабудаўніцтва. Горад стаў разглядацца як цэласная рацыянальная спланаваная сістэма. Новыя прыёмы планіроўкі прадугледжвалі пераход да ансамблевай забудовы кварталаў, плошчаў і вуліц, арганічнага спалучэння гарадскіх забудов і прыроднага ландшафту. Планам новых гарадоў надаваўся форма квадратаў, многавугольнікаў. Асаблівая роля адводзілася дзяржаўным адміністрацыйным і навучальным установам. Прыкладам такіх будынкаў у класічным стылі ў Гародні можа служыць дом віцэ-губернатара, губернская гімназія (суч. вул.Савецкая), жылыя дамы на суч. Замкавай вуліцы.

У культавай мураванай архітэктуры найбольшае распаўсюджанне атрымалі 2 тыпы пабудов: 1) з цэнтральнай кампазіцыяй аб'ёмаў (купальныя храмы-ратонды і крыжова-купальныя) 2) з падоўжана-восевай кампазіцыяй і фронтальным вырашэннем галоўнага фасада. Храмы набываюць больш свецкі характар, вокны і ўваходы ў іх вырашаюцца як і ў грамадскіх будынках таго часу. Да класічных храмаў-ратондаў належыць Іосіфаўскі касцёл у Лідзе (буд. у 1797-1825 гг.). Да класічных храмаў з падоўжана-восевай кампазіцыяй можна аднесці Петрапаўлаўскі касцёл у Ізабеліна (Ваўкавыскі павет, буд. 1778 г.), Троіцкі касцёл у Росі (Ваўкавыскі павет, 1801 г.), Троіцкі касцёл у Індуры (Гарадзенскі павет, 1825 г.), касцёл Св.Тэрэзы ў Шчучыне (1829 г.), царква Раства Багародзіцы у Масальянах (Гарадзенскі павет, 1796 г.)

Вельмі яркая класічны стыль праявіўся ў палацава-сядзібнай архітэктуры Беларусі першай паловы 19 ст. Да найбольш цікавых помнікаў належаць наступныя сядзібы: Падароск (сяр. 19 ст.), Сноў (1827), Відзы-Лаўчынскія (пач. 19 ст.), Лагойск (1814-1819), палац Тызенгаўзаў у Паставах (другая палова 18 ст.), сядзіба Альберцін у Слоніме (1-я палова 19 ст.).

На беларускіх землях працавалі як мясцовыя, так і замежныя архітэктары. Можна вылучыць Гуцэвіча, выкладчыка Віленскага універсітэта, пецярбургскіх дойлідаў Львова і Стасава, варшавянаў Цуга і Іадкоўскага, англічан Стампоні і Дж.Кларка.

Паступова адбываецца агульны заняпад класічнай школы. Класіцызм набывае ў архітэктуры дагматычны характар, назіраецца распад стылявога адзінства і з'яўленне эклектычных стыляў. Аднак у асобных збудаваннях рысы К-му сустракаюцца на працягу ўсяго 19 ст.

У канцы 18 – напачатку 19 ст. працягвае развівацца тэндэнцыя пашырэння свецкай плыні ў развіцці выяўленчага мастацтва і аслаблення рэлігійнай плыні. Сярод беларускіх мастакоў і аматараў жывапісу зараджаецца цікавасць да штодзённага жыцця людзей, у тым ліку і прадстаўнікоў ніжэйшых класаў грамадства. Асаблівую ролю ў развіцці выяўленчага мастацтва на беларускіх землях адыграла Віленская мастацкая школа. У 1797 г. пры Галоўнай Літоўскай школе паўстала кафедра рысунку і жывапісу. У 1803 г. кафедра атрымала назву факультэта жывапісу, скульптуры і гравюры. Мастацтва жывапісу і рысунку тут выкладалі Францішак Смуглевіч і Ян Рустэма, а скульптуру – К.Ельскі.

Складзеная Ф.Смуглевічам праграма навучання ўключала тры этапы: 1) капіраванне ўзораў класічнага мастацтва; 2) маляванне з гіпсавых скульптур; 3) маляванне з жывой мадэлі (было ўведзена Рустэмам у 1815 г.). Менавіта Ян Рустэм імкнуўся вызваліць жывапіс ад уплываў класіцызму, які ўжо стрымліваў яго развіццё. Ён нават дамогся дазволу прымаць у школу таленавітых вучняў незалежна ад іх сацыяльнага паходжання. У 1820 г. у Віленскім універсітэце вучыліся 45 жывапісцаў і 16 скульптараў. Сярод іх налічвалася вельмі шмат ураджэнцаў Беларусі. Да ліку апошніх належаў таленавіты партрэтyst Іосіф Аляшкевіч (1877-1830), які быў сынам беднага музыканта з Радашковічаў. Пасля Вільні Аляшкевіч вучыўся жывапісу ў Дрэздэне і Парыжы. Ён быў прыхільнікам класічнага стылю, стварыў партрэты князя Чартарыйскага, Лявона Сапегі, Мікалая Радзівіла, Адама Міцкевіча.

Адыход ад канонаў класіцызму назіраецца ў творчасці Валенція Ваньковіча (1799-1842), які паходзіў з Ігуменскага павета Мінскай губерні. Ён стварыў у 1828 г. вядомы партрэт “Адам Міцкевіч на скале Аюдаг“, у якім выразна адчуваецца ўплыў рамантызму. Таксама паказальным з'яўляецца “Партрэт старога Сапліцы са Смілавіч“, на якім з вельмі глыбокім псіхалагізмам паказаны просты шляхціч.

Заснавальнікам нацюрмарту ў беларускім жывапісе з'яўляецца Іван Хруцкі (1810-1885), які нарадзіўся ў сям'і уніяцкага святара ў Віцебскай губерні. У 1839 г. ён атрымаў залаты медаль Расійскай акадэміі мастацтваў за карціну “Старая за работай“. З 1840-х гадоў жыў у мястэчку Захаравічы каля Полацку, напісаў шмат партрэтаў і нацюрмортаў.

Найбольш значным прадстаўніком гістарычнага жынру ў беларускім жывапісе стаў Ян Дамель (1780-1840). У 1820 г. ён быў сасланы ў Сібір, але праз два гады вярнуўся у Мінск. Дамель напісаў такія вядомыя карціны, як

“Смерць князя Панятоўскага“, “Смерць магістра фон Юнгінгена пад Грунвальдам“, “Смерць Глінскага ў няволі“, “Вызваленне Касцюшкі з цямніцы“.

Гістарычны жанр развіваў у сваёй творчасці таксама Януары Сухадольскі (1797-1875), які нарадзіўся ў Гародні ў сям’і збяднелага шляхціча. Я.Сухадольскі шмат гадоў праслужыў у расійскай арміі. Пасля ўдзелу ў паўстанні 1831 г. эмігруе ў Францыю. Пасля вяртаецца на радзіму. Ваенная тэматыка найбольш яскрава адлюстравана ў яго творчасці.

Таксама перажыў паўстанне 1831 г. і эміграцыю Вікенці Дмахоўскі (1807-1862), які быў майстрам пейзажу. Асабліваю яго ўвагу прыцягвалі мясціны, звязаныя з жыццём Адама Міцкевіча.

Майстрамі бытавога жанру ў беларускім жывапісе разгляданага перыяду з’яўляюцца Канстанцін Кукевіч (1810-1842), Юліян Карчэўскі (1806-1833) і інш. Увагу гэтых мастакоў прыцягвала жыццё простых людзей – сялян, салдат, мяшчан-яўрэяў – з іх простымі бедамі і радасцямі.

Вельмі адмоўна паўплывала на працэсы развіцця выяўленчага мастацтва на беларускіх землях закрыццё ў 1832 г. Віленскага універсітэта. З таго часу мясцовым таленавітым мастакам значна цяжэй стала атрымаць добрую школу. Для гэтага патрэбна было патрапіць у Пецярбург, альбо за мяжу.

РАЗДЗЕЛ 8 СТАНАЎЛЕННЕ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА Ў БЕЛАРУСІ. ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ (1861 – 1900 ГГ.)

Тэма 8.1 Буржуазныя рэформы і асаблівасці іх правядзення ў Беларусі. Стан гаспадаркі ў другой палове XIX ст.

1. Станаўленне буржуазнага грамадства у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе.
2. Агарна-сялянскае пытанне ў Беларусі у першай палове XIX ст. Прычыны адмены прыгоннага права.
3. Адмена прыгоннага права і асаблівасці яе правядзення у Беларусі. Феодалныя перажыткі.

1. Станаўленне буржуазнага грамадства у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе.

Мадэрнізацыя грамадства, палітычнай, эканамічнай, сацыяльнай і культурнай сфер жыцця ў адпаведнасці з патрабаваннямі часу, у Беларусі ў другой палове XIX ст., была звязана з пераходам ад феадальнага грамадства да буржуазнага. У краінах Заходняй Еўропы пераход да капіталістычных адносін суправаджаўся наступнымі з’явамі:

- Прыход буржуазіі да ўлады прыводзіць да разбурэння феадальнага абсалютызму, станаўлення рэспублік уласнікаў, у якіх правамі грамадзяніна валодаюць толькі ўласнікі сродкаў вытворчасці (маёмасны цэнз).

- Буржуазія здзяйсняе палітычнае кіраўніцтва праз парламенты, муніцыпалітэты.

- Адбываецца падзел заканадаўчай, судовай і выканаўчай улад (прынцып падзелу ўлад).

- Фарміруюцца буржуазныя правы і свабоды.

- Пераход ад рамеснай вытворчасці да мануфактурнай і фабрычна-завадской.

- Фарміраванне буржуазнай уласнасці на сродкі вытворчасці.

- Эксплуатацыя наёмнай працы.

- Хуткае развіццё таварна-грашовых адносін, якое садзейнічае фарміраванню агульнадзяржаўнага ўнутранага рынку.

- Інтэнсіўны працэс урбанізацыі.

У сацыяльным і культурным жыцці:

- значнае спрашчэнне сацыяльнай структуры грамадства ў выніку знікнення некаторых пластоў і праслоек феадальнага грамадства, з'яўленне двух асноўных класаў – буржуазіі і пралетарыяту;

- дыферэнцыяцыя вёскі;

- фарміраванне нацыянальнай буржуазнай інтэлігенцыі;

- фарміраванне буржуазных нацый.

Асаблівасці фарміравання капіталістычных

- захаванне вялікай удзельнай вагі дробнатаварнай вытворчасці ў прамысловасці;

- прускі шлях развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы;

- канцэнтрацыя капіталу ў сельскай мясцовасці;

- абмежаваныя палітычныя змяненні ва ўмовах панавання феадальнага абсалютызму;

- перашкоды палітыкі русіфікацыі Расійскага самадзяржаўя фарміраванню беларускай нацыі;

- спецыфіка сацыяльнага і нацыянальнага складу насельніцтва Беларусі.

2. Агарна-сялянскае пытанне ў Беларусі у першай палове XIX ст. Прычыны адмены прыгоннага права.

Крызісныя з'явы ў гаспадарцы прымушалі царскія ўлады рабіць пэўныя захады па рэфарміраванню існуючых парадкаў. Першыя спарадычныя меры прымаліся яшчэ ў пачатку стагоддзя, Але былі непаслядоўнымі і абмежаванымі. Так, у 1801 г. Расійскі ўрад даў дазвол набываць і прадаваць землі купцам, мяшчанам і дзяржаўным сялянам (упершыню купцы і мяшчане Беларусі набылі гэты права яшчэ ў 1775 г. згодна з пастановай Сейму Рэчы Паспалітай). А ў 1803 г. быў выдадзены ўказ аб так званых “вольных

хлебапашцах”. Памешчыкі мелі права адпускаць прыгонных з зямлёй за вялізны выкуп, але за імі заставаліся павіннасці згодна з узаемным дагаворам. У 1848 г. вольныя хлебаробы былі ўключаны ў склад дзяржаўных сялян на ўласных землях.

Інвентарная рэформа 1844-1857 гг.. З мэтай абмежаваць бескантрольную ўладу памешчыкаў, царскі ўрад увеў абавязковыя інвентары – гаспадарчае апісанне памешчыцкіх маёнткаў з дакладнай фіксацыяй колькасці прыгонных, памераў зямельных надзелаў, выконваемых павіннасцяў. У 1844 г. было зацверджана палажэнне аб стварэнні дваранскіх камітэтаў у заходніх губернях для складання абавязковых інвентароў памешчыцкіх маёнткаў.

У камітэтах ўдзельнічалі самі памешчыкі, таму складзеныя імі інвентары сялянам палёгка не неслі.

Па інвентарах уся зямля, якая знаходзілася ў фактычным карыстанні сялян, захоўвалася за імі. Для вызначэння павіннасцей за аснову была прынята трэцяя частка даходу з вылучаных сялянам зямель. Інвентарныя правілы часта парушаліся памешчыкамі, тым не менш дзяржава ў некаторай ступені ахоўвала сялян ад празмерных апетытаў іх гаспадароў. Да 1857 г. інвентары былі ўведзены толькі ў 1/10 частцы памешчыцкіх маёнткаў (сяляне актыўна супрацьдзейнічалі іх ўвядзенню), таму можна гаварыць аб правале рэформы.

Адначасова ў сістэме кіравання дзяржаўнай маёмасцю (каля 465 тыс. сялян на Беларусі) патрабавалася рэформа кіравання дзяржаўнымі сялянамі. Яна была праведзена ў 1837-1841 гг. міністрам дзяржаўнай маёмасці П.Д. Кісялёвым. Рэформа мела тры накірункі: рэформа кіравання дзяржаўнай вёскай; “папячыцельская” палітыка; “люстрацыі дзяржаўных маёмасцяў”.

Рэформа кіравання вёскай пачалася ў 1837 г. згодна з спецыяльным палажэннем. Была адменена арэнда дзяржаўных маёнткаў, і быў створаны бюракратычны апарат кіравання сялянамі, утрыманне якога лягло на плечы дзяржаўных сялян.

“Папячыцельская палітыка” ўключала арганізацыю харчовай дапамогі сялянам, арганізацыю пачатковага навучання для дзяцей і арганізацыю медыцынскай дапамогі. Харчовая дапамога на выпадак перыядычных неўраджаяў складалася ў стварэнні грамадскіх запасаў зерня. Галоўнай крыніцай папаўнення кармоў служылі грамадскія заборванні. Аднак колькасць хлеба ў крамах не павялічвалася. Не лепш былі справы і з іншымі пачынаннямі «папячыцельскай палітыкі». Да таго ж мерапрыемствы папячыцельства фінансаваліся не дзяржавай, а з сум сялянскіх капіталаў і грамадскага збору.

Мэта люстрацыі дзяржаўных маёмасцяў – павышэнне плацежаздольнасці дзяржаўнай вёскі праз ліквідацыю сялянскага малазямелля (пераразмеркаванне зямельнага фонду паміж маёнткамі і перасяленне сялян) і рэгламентацыю і ўніфікацыю павіннасцяў. Яна праводзілася ў два этапы: да 1844 г. з захаваннем фальварачна-баршчыннай сістэмы, і з 1844 г. па 1857 г. – паскораны ўвод аброчнай сістэмы.

Гэта сялянская рэформа мела буржуазны характар, бо спрыяла пашырэнню таварна-грашовых адносін на вёсцы.

Аднак аграрная рэформа не змагла вырашыць аграрнага пытання, і вяла да далейшага крызісу ў сельскай гаспадарке.

Стан у сельскай гаспадарцы ў сярэдзіне стагоддзя:

1. Крызіс панскай гаспадаркі, вырасла запазычанасць памешчыкаў.
2. Адсутнасць станоўчых вынікаў палітыкі царскага ўраду па сялянскім пытанні ў 30 — 50-я гг. Толькі ў 1858—1860 гг. у Беларусі адбылося звыш 40 выступленняў сялян.
3. Агульны крызіс гаспадаркі краіны. Татальнае адставанне ад Еўропы выявілася пад час Крымскай вайны (1853 — 1856).

3. Адмена прыгоннага права і асаблівасці яе правядзення у Беларусі. Феадальныя перажыткі.

Першы этап – стварэнне "Сакрэтнага камітэта па сялянскай справе". Ён быў створаны ў студзені 1857 г. – гэта стала пачаткам рэформы. Ён збіраў пажаданні памешчыкаў аб умовах правядзення рэформы. Асабліва цікавілі ўрад прапановы беларускіх памешчыкаў па некалькіх прычынах:

Гаспадаркі заходняга краю былі ўцягнуты ў таварна-грашовыя адносіны праз усходнееўрапейскі рынак, былі больш падрыхтаваныя да рэформы.

Памешчыкі Беларусі і Літвы прапанавалі раей вызваліць сялян, але без зямлі.

У беларускіх і літоўскіх губернях шырыўся сялянскі рух, і ён мог аб'яднацца з нацыянальна-вызваленчым рухам.

У кастрычніку 1857 г. памешчыкі Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губерняў пацвердзілі магчымасць даць асабістую волю сялянам, але без зямлі.

Другі этап. 20 лістапада 1857 г. віленскаму генерал-губернатару Назімаву быў накіраваны рэскрыпт ад імператара Аляксандра II – першы ўрадавы дакумент аб сялянскай рэформе. Ём дазвалялася стварыць у Віленскай, Гродзенскай і Ковенскай губернях камітэты і агульную камісію ў Вільні – каб выпрацаваць прэкт палажэння аб адмене прыгоннага права. Згодна з рэскрыптам памешчыкам прапанавалі даць сялянам невялікія ўчасткі зямлі – іх сядзібы (за выкуп). Урад разумеў небяспечнасць вызвалення сялян зусім без зямлі.

Трэці этап – афіцыйнае прызнанне пачатку рэфармавання. 8 студзеня 1858 г. з "Сакрэтнага камітэта" быў створаны Галоўны камітэт па ўпарадкаванні сельскага насельніцтва. Ён збіраў прапановы ад усіх губернскіх камітэтаў. Памешчыкі адзінадушна прапаноўвалі вызваліць сялян без зямлі. Толькі Віцебскі і Магілёўскі камітэты былі не супраць надзялення сялян зямлей за выкуп (ў азначаных губернях глеба нізкай якасці, большасць памешчыкаў атрымлівала даходы ў выглядзе аброку).

Урадавая канцэпцыя ў гэты час набывае наступны выгляд:
сяляне – уладальнікі сваіх надзелаў;
вотчинная ўлада памешчыка ліквідуецца.

На аснове гэтай канцэпцыі 4 снежня 1858 г. была прынята новая ўрадавая праграма.

Чацверты этап. 8 сакавіка 1859 г. утвораны новыя ўстановы — Рэдакцыйныя камісіі. Яны падпарадкоўваліся непасрэдна імператару і складаліся з ліберальных дзеячаў. Яны распрацавалі самабытны расійскі варыянт новага аграрнага ладу, які заключаўся ў суіснаванні двух тыпаў гаспадарак — буйной памешчыцкай і дробнай сялянскай. У Рэдакцыйных камісіях былі рапрацаваныя асноўныя дакументы рэформы.

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў адобраныя Дзяржаўным Саветам дакументы аб рэформе:

"Агульнае палажэнне" – змяшчала агульныя для імперыі прынцыпы правядзення рэформы.

"Мясцовых палажэнняў". На Беларусі дзейнічала два – "Мясцовае палажэнне для вялікарускіх, новарасійскіх і беларускіх губерняў" і "Мясцовае палажэнне для Мінскай, Гродзенскай, Віленскай і чатырох паветах Віцебскай губерні".

Дадатковыя правілы – што адносіліся да асобных груп прыгоннага насельніцтва.

Маніфест аб адмене прыгоннага права аб'яўляў аб правядзенні рэформы ў дзяржаве.

Прынцыпы, што змяшчаліся ў "Агульным палажэнні" былі наступныя:
памешчыкі – уласнікі ўсёй зямлі, якая належала ім да рэформы;
частка зямлі адводзілася сялянам у пастаяннае карыстанне без права маёмасці;

9 год – часоваабавязанае становішча сялян – адпрацоўка паншчыны ці аброку ў поўным дарэформеным памеры, забарона пакідаць зямлю;

адмянялася асабістая залежнасць сялян да памешчыкаў;

уводзіліся ўстаўныя граматы, якія вызначалі пазямельнае ўпарадкаванне і павіннасці сялян на карысць памешчыка;

сяляне атрымлівалі некаторыя грамадзянскія правы – яны маглі займацца промысламі, гандляваць, набываць рухомую і нерухомую ўласнасць,

паступаць у навучальныя ўстановы і на службу, несці асабістую адказнасць перад судом.

"Мясцовае палажэнне для вялікарускіх, новарасійскіх і беларускіх губерняў" дзейнічала ў Магілёўскай і васьмі паветах Віцебскай губерні (асабліваць – панаванне абшчыннага землекарыстання).

Памер сялянскага надзелу – “вышэйшы” ад 4 да 5,5 дзесяціны, “ніжэйшы” ад 1 дзесяціны 800 кв. сажняў да 1 дзесяціны 200 кв. сажняў. У сялян з большым надзелам праводзілі адрэзкі. Так у Магілёўскай і Віцебскай губернях сяляне страцілі ад 25 да 40 % зямлі.

Павіннасці. За “вышэйшы” – паншчына ў 40 мужчынскіх і 30 жаночых дзён ці аброк 8 руб. у год і іншыя павіннасці. Захоўвалася абшчына, уводзілася кругавая парака – багацейшыя абшчыннікі выконвалі павіннасці за бедных абшчыннікаў.

"Мясцовае палажэнне для Мінскай, Гродзенскай, Віленскай і чатырох паветаў Віцебскай губерні" мела наступныя асабліваць:

Не вызначаліся нормы сялянскіх надзелаў, захоўваліся прысудзібныя і палявыя надзелы, якімі яны карысталіся да 1861 г. Адрэзкі дапускаліся: калі памер сялянскага надзелу перавышаў устаноўлены інвентаром; калі ў памешчыка заставалася менш 1/3 часткі зручных зямель. Сялянскі надзел нельга было зменшыць больш як на 1/6.

Панскія лясы застаюцца выключна ў распараджэнні памешчыка.

Заставалася сервітутнае права.

Павіннасці. Аброку не вышэй 3 рублёў з дзесяціны, паншчына — не больш 23 дзён у год з дзесяціны. Праз год сяляне, якія не мелі нядоімак, маглі патрабаваць пераводу з паншчыны на аброк. Дзейнічала асабістая адказнасць селяніна за выкананне павіннасцяў.

Выкупная здзелка рабіла селяніна ўласнікам зямлі. Асноўныя этапы і прынцыпы выкупной здзелкі:

З пераходам на выкуп часоваабавязаныя адносіны спыняліся, сяляне залічваліся ў разрад уласнікаў.

Калі сяляне згаджаліся ўзяць 1/4 частку устаноўленага надзелу, то зямля выдзялялася ім ва ўласнасць бясплатна.

Сядзібную зямлю селянін мог выкупіць у любы час незалежна ад жадання памешчыка, а палявы надзел — толькі з яго згоды. У 1881 г. быў выдадзены закон, па якім ўсе часоваабавязаныя сяляне да 1 студзеня 1883 г. павінны былі перайсці на абавязковы выкуп.

Правілы выкупу былі аднолькавымі для ўсіх губерняў Расіі. Выкупная сума была такога памеру каб памешчык, паклаўшы яе ў банк (пад 6% гадавых), мог атрымліваць штогод прыбытак, роўны штогадоваму аброку з зямлі, што перайшла да селяніна. Сяляне павінны былі не толькі заплаціць за

зямлю, але і выкупіць свае аброчныя павіннасці. Гэта былі вялікія сумы, якіх сяляне не мелі.

Пры выкупе надзелаў сяляне павінны былі заплаціць 20% выкупной сумы, астатнюю частку памешчыкі атрымлівалі ад дзяржавы ў выглядзе каштоўных папер. Сяляне сталі даўжнікамі дзяржавы і павінны былі на працягу 49 гадоў плаціць ёй выкупныя плацяжы і працэнты (адменены 1 студзеня 1907 г.).

Дваровыя людзі вызваляліся ад аграрнай залежнасці праз два гады пасля маніфеста 19 лютага. Ні сядзібы, ні зямельнага надзелу яны не атрымлівалі.

Утвараліся органы кіравання сялянамі – сельскія і валасныя ўправы. Яны кіравалі зборам подацяў, аб'яўлялі сялянам дзяржаўныя законы, сачылі за грамадскім парадкам. Для практычнага ажыццяўлення рэформаў 1861 г. былі створаны спецыяльныя органы — міравыя пасрэднікі, павятовыя міравыя з'езды і губернскія ўстановы па сялянскіх справах.

Сяляне засталіся незадаволеныя такой свабодай. Яны не падпарадкоўваліся загадам мясцовых улад. Адмаўляліся адбываць паншчыну і выконваць іншыя павіннасці. Адмаўляліся падпісваць ўстаўныя граматы

Усяго на Беларусі ў 1862 г. адбылося звыш 150 сялянскіх выступленняў.

У 1863 г. сялянскі рух пашырыўся і супаў па часе з нацыянальна-вызваленчым паўстаннем пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага. Апошняе вымусіла ўрад пайсці на значныя ўступкі:

1 сакавіка 1863 г. часоваабавязанае становішча сялян Мінскай, Віленскай, Гродзенскай і часткова Віцебскай губерняў адмянялася з 1 мая, яны становіліся ўладальнікамі сваіх надзелаў. З 1 студзеня 1864 г. тое ж у астатніх паветах Віцебскай і Магілёўскай губерняў.

Змяншаліся выкупныя плацяжы – ў Мінскай губерні на 75,4%, у Гродзенскай — на 68,8%, у Віленскай — на 64,9%, у Магілёўскай — на 23,8%.

9 красавіка 1863 года створаны камісіі для праверкі памераў сялянскіх надзелаў. Сяляне, пазбаўленыя зямлі пасля складання інвентароў, надзяляліся трыма дзесяцінамі на сям'ю, абезземеленыя пасля 1857 г. атрымлівалі поўны надзел. Зямлю атрымалі больш за 20 тыс. безземельных двароў, іншым вярнулі адрэзкі.

Складанне выкупных актаў на Беларусі было завершана да пачатку 70-х гг.

Пасля 1863 г. пераглядзелі землеўпарадкаванне дзяржаўных сялян (20% сельскага насельніцтва). З 16 мая 1867 г. яны адразу пераводзіліся з аброку на выкуп і становіліся ўладальнікамі зямельных надзелаў. Надзелы дзяржаўных

сялян былі вышэйшымі, чым у памешчыцкіх. За карыстанне зямлёй яны плацілі дзяржаве аброчны падатак.

Вынікі сялянскай рэформы на Беларусі:

1. Памеры надзелаў вышэйшымі, чым па Расіі.
2. На перыяд часоваабавязанага становішча былі зменшаны павіннасці.
3. Захоўвалася памешчыцкае землеўладанне – у іх больш паловы лепшай зямлі.
4. Каля 40% сялян мелі надзелы, недастатковыя для самастойнага вядзення гаспадаркі.
5. Таксама сервітуты, цераспалосіца.
6. Захоўвалася абшчыннае землекарыстанне ва ўсходняй частцы Беларусі.
7. Сяляне атрымалі асабістыя і маёмасныя правы, саслоўнае самакіраванне.
8. Быў створаны рынак рабочай сілы ў прамысловасці і сельскай гаспадарцы.

Тэма 8.2 Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі.

1. Асаблівасці адмены прыгоннага права на тэрыторыі Беларусі.
2. Рэформы аграрных адносін сярод дзяржаўных сялян і іншых груп сялянскага насельніцтва. Значэнне рэформы.

1. Асаблівасці адмены прыгоннага права на тэрыторыі Беларусі.

19 лютага 1861 г. Аляксандр II падпісаў “Маніфест” і зацвердзіў усе заканадаўчыя акты (іх было 17), якія тычыліся адмены прыгоннага права. Але апублікаваны гэтыя дакументы былі толькі 5 сакавіка 1861 г. Такі значны разрыў паміж датамі зацвярджэння царом заканадаўчых актаў і іх апублікаваннем для ўсеагульнага азнаямлення тлумачыцца тым, што патрэбна было не толькі надрукаваць неабходную колькасць экзэмпляраў гэтых аб’ёмных дакументаў, але і прыняць шэраг прэвентыўных (папярэджальных) захадаў на выпадак сялянскіх хваляванняў, якія небеспадстаўна прагназаваліся ўладамі. Былі падрыхтаваны неабходныя вайсковыя часці ў сталіцах, а ў губерні для нагляду за парадкам накіраваны флігель-ад’ютанты, якія ў неабходных выпадках мелі права дзейнічаць ад імя цара.

Усе дакументы, апублікаваныя 5 сакавіка 1861 г., можна падзяліць на тры групы: агульныя палажэнні, мясцовыя палажэнні, дадатковыя правілы. З мясцовых палажэнняў непасрэдна тэрыторыі Беларусі тычыліся два: “Мясцовае палажэнне аб пазямельным уладкаванні сялян, якія паселены на

памешчыцкіх землях у губернях: Вялікарасійскіх, Новарасійскіх і Беларускіх” (пад гэта палажэнне падпадалі Магілёўская губерня і большая частка Віцебскай) і “Мясцовае палажэнне аб пазямельным уладкаванні сялян, якія паселены на памешчыцкіх землях у губернях: Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай і частцы Віцебскай” (ахоплівала астатнюю тэрыторыю Беларусі).

Правы сялян. Устаўныя граматы і выкупныя акты. У маніфесце і агульных палажэннях былі заканадаўча замацаваны ўсе агульныя для сялян асабістыя і маёмасныя правы, правы грамадскага кіравання, дзяржаўныя і земскія павіннасці. Галоўным звязом у заканадаўчых актах рэформы былі асабістыя правы сялян. У маніфесце падкрэслівалася, што адмена прыгоннага права з’яўлялася вынікам добраахвотнай ініцыятывы “шляхетнага дваранства”. У адпаведнасці з маніфестам былыя памешчыцкія сяляне абвешчаны асабіста свабоднымі і атрымлівалі шэраг грамадзянскіх правоў: заключаць ад свайго імя розныя грамадзянскія і маёмасныя пагадненні, адкрываць гандлёвыя і прамысловыя прадпрыемствы, пераходзіць у іншыя саслоўі.

Агульныя палажэнні ўводзілі новую сістэму кіравання вёскай. Яна была заснавана на выбарнасці ніжэйшых службовых асоб. Сяляне, якія жылі на зямлі аднаго памешчыка, складалі сельскую грамаду (абшчыну). На сходзе сельскай грамады выбіраўся стараста. Некалькі сельскіх абшчын, якія адносіліся да аднаго царкоўнага прыходу, стваралі воласць. На валасным сходзе сельскія старасты і ўпаўнаважаныя ад кожных 10 двароў выбіралі валасное праўленне, валаснога старшыню і суддзю. Сельскія і валасныя праўленні займаліся раскладкай і зборам падаткаў, выконвалі распараджэнні мясцовых улад, рэгулявалі пазямельныя адносіны сялян, сачылі за парадкам у вёсцы. За своєчасовае выкананне ўсіх павіннасцей сяляне неслі адказнасць на аснове кругавой парукі. Валасны сялянскі суд вырашаў дробныя крымінальныя і грамадзянскія справы сялян і дзейнічаў паводле норм і традыцый звычайнага права.

Першай інстанцыяй па ўрэгуляванні адносін паміж сялянамі і памешчыкамі з’яўляліся міравыя пасрэднікі, якія выбіраліся з мясцовых дваран і зацвярджаліся сенатам. Асноўным абавязкам міравых пасрэднікаў было садзейнічанне складанню ўстаўных грамат – нарматыўных актаў, дзе вызначаліся пазямельныя адносіны сялян і памешчыкаў. На складанне і падпісанне ўстаўных грамат адводзіліся 2 гады. Для непасрэднага правядзення рэформы на месцах ствараліся спецыяльныя органы – павятовыя міравыя з’езды і губернскія па сялянскіх справах установы, дзейнасць якіх кантралявалі губернатары.

Спецыфіка “Мясцовых палажэнняў...” для беларускіх губерняў. Пазямельнае ўладкаванне сялян Беларусі ажыццяўлялася на аснове двух

“Мясцовых палажэнняў...”. У Віцебскай і Магілёўскай губернях, дзе захавалася абшчыннае землекарыстанне, устанаўлівалася ніжэйшая (ад 1 да 2 дзесяцін) і вышэйшая (ад 4 да 5,5 дзесяціны) памеры сялянскіх надзелаў. Калі да рэформы ў карыстанні селяніна зямлі было больш за вышэйшую норму, то памешчык меў права адрэзаць лішак на сваю карысць. У Гродзенскай, Віленскай і Мінскай губернях існавала падворнае землекарыстанне. Тут сялянам пакідаўся іх дарэформенны надзел. Адрэзкі дазвалялася рабіць, калі ў памешчыка заставалася менш за 1/3 усёй зямлі, але сялянскі надзел не мог быць скарачаны больш як на 1/6.

Уся зямля ў маёнтку прызнавалася ўласнасцю памешчыка, ў тым ліку і тая, якая знаходзілася ў карыстанні сялян. За карыстанне сваімі надзелямі асабіста свабодныя сяляне на працягу не менш як 9 гадоў (да правядзення выкупной аперацыі) павінны былі адбываць паншчыну або плаціць памешчыку аброк, гэта значыць выконваць фактычна тыя ж павіннасці, што і ў часы прыгоннага права. Адмяняліся толькі дадатковыя зборы (яйкі, масла, лён, палатно і да т.п.), крыху скарачалася фурманкавая павіннасць, забараняўся перавод сялян з аброку на паншчыну і ў дваровыя. Такое становішча сялян закон прызнаваў часовым. Таму асабіста свабодныя сяляне, якія працягвалі выконваць павіннасці на карысць памешчыка, называліся часоваабавязанымі.

Да правядзення выкупной аперацыі ў Магілёўскай і Віцебскай губернях паншчына за вышэйшы надзел складала 40 мужчынскіх і 30 жаночых дзён у год (ці 8 рублёў аброку). У заходняй частцы Беларусі павіннасці памяншаліся на 10 % супраць інвентароў і вызначаліся наступным чынам: для паншчыны – не больш за 23 дні, для аброку – не больш як 3 рублі з дзесяціны на год.

Выкупная аперацыя. Свой палявы надзел зямлі сяляне выкуплялі ва ўласнасць. Правілы выкупной аперацыі былі аднолькавыя для ўсёй Расіі. Выкупная сума за сялянскі надзел вылічвалася так, каб, паклаўшы яе ў банк пад 6 % гадавых, памешчык мог штогод атрымліваць даход, роўны гадавому аброку з гэтага надзелу. Напрыклад, калі аброк з сялянскага надзелу складаў 6 рублёў на год, то агульная сума, якую селяніну трэба было заплаціць, складала 100 рублёў (6 р. – 6 %, 100 р. – 100 %). Ад 20 да 25 % выкупной сумы (у залежнасці ад велічыні надзелу) сяляне плацілі непасрэдна памешчыку. Астатнюю частку памешчыкі атрымлівалі ад дзяржавы ў выглядзе каштоўных папер, якія можна было прадаваць, ці закладваць. У выніку такой аперацыі сяляне становіліся даўжнікамі дзяржавы. На працягу 49 гадоў трэба было вярнуць доўг у выглядзе выкупных плацяжоў, куды ўключаліся яшчэ і працэнты за пазыку. За гэты час сялянам даводзілася выплаціць да 300 % пазычанай ім сумы.

Такім чынам, агульная сума, якую сяляне вымушаны былі заплаціць за атрыманыя надзелы, значна перавышала рыначны кошт гэтай зямлі (у Беларусі – у 3 – 4 разы). Выходзіла, што сяляне не толькі выкуплялі зямлю, але і кампенсавалі памешчыкам страту іх уласнасці ў асобе селяніна. Праводзячы выкупную аперацыю, казна вырашыла і праблему спагнання дарэформенных даўгоў з памешчыкаў. У Беларусі, паводле даных за 1859 г., 59,8 % прыгонных сялян (увогуле па Расіі – 65 %) былі закладзены іх уладальнікамі ў розных крэдытных установах. Гэты доўг утрымліваўся з выкупной пазыкі памешчыкам, што вызваліла іх ад даўгоў і выратавала ад фінансавага банкруцтва.

2. Рэформы аграрных адносін сярод дзяржаўных сялян і іншых груп сялянскага насельніцтва. Значэнне рэформы.

Рэфармаванне дзяржаўнай вёскі ў Беларусі. Адмена прыгоннага права ў 1861 г. не закранала дзяржаўных сялян. З 1857 г. ў дзяржаўнай вёсцы ішла рэформа, якую праводзіў міністр дзяржаўных маёмасцей граф М.М. Мураўёў. Ён пачаў сваю рэформу з адміністрацыйных перамен, знішчыўшы сельскае самакіраванне і пакінуўшы ў вёсцы толькі стараст, якія падпарадкоўваліся валасным уладам, а тыя – чыноўнікам ад казны. Акруговае кіраванне было ліквідавана толькі ў Мінскай губерні, як эксперымент, а ў астатніх губернях пакінута да канца рэформы.

Зацікаўлены ў выяўленні адмоўных бакоў люстрацыі дзяржаўных маёмасцей, праведзенай П.Дз. Кісялёвым у 1830 – 1840-я гг., М.М. Мураўёў назначае яшчэ адну рэвізію дзяржаўных маёмасцей у Літве, Беларусі і Правабярэжнай Украіне з мэтай пераацэнкі і пераразмеркавання казённых зямель і павелічэння паступленняў у казну з дзяржаўнай вёскі. Новая люстрацыя сведчыла аб разбурэнні фальваркава-арэнднай сістэмы і ўтварэнні дробназемельных плошчаў (стаццей), якія здаваліся ў арэнду асобна, што змяншала прыбытак ад іх ў казну. Адзначаліся таксама цераспалосіца, аднолькавы аброк з сялян за розныя па велічыні і якасці землі, парушэнне правоў сялян на зямлю, якой яны карысталіся.

Пасля паверачнай люстрацыі ўсе землі пачалі аб'ядноўвацца ў суцэльныя прасторы і ўтварацца арэндныя фермы, якія аддаваліся ў арэнду з таргоў пераважна прадстаўнікам вышэйшых саслоўяў. Пераглядаліся таксама прынцыпы налічэння аброку на сялян і дапускалася замена іх натуральнымі павіннасцямі на карысць арандатараў. У ходзе рэформы ў 4 беларускіх губернях на працягу 1858 – 1862 гг. было створана 703 фермы, кошт якіх быў завышаны прыкладна на 23 %. Гэта пазбавіла сялян магчымасці удзельнічаць у таргах лепшых гаспадарак, таму што матэрыяльнае становішча было горшым у параўнанні з прадстаўнікамі вышэйшых саслоўяў. Аднак і апошнія не хацелі браць у арэнду фермы па завышанай цане, таму прыйшлося некалькі разоў пераглядаць структуру ферм і праводзіць іх новую

пераацэнку, што патрабавала дадатковых сродкаў і пагаршала становішча дзяржаўнай вёскі. Надзелы сялян змяншаліся, а іх прыгнёт узмацняўся. Аброчныя плацяжы і падаткі аказаліся вышэйшымі на 19 % у параўнанні з першай люстрацыяй.

Незадаволенасць аграрнымі мерапрыемствамі прыцягвала дзяржаўных сялян да барацьбы з арандатарамі і дзяржавай. У паўстанні 1863 – 1864 гг. у Польшчы, Літве і Беларусі ўдзельнічала большасць арандатараў. Гэты момант стаў вырашальным у лёсе дзяржаўнай вёскі. У адпаведнасці з законам 1867 г. дзяржаўныя сяляне пераводзіліся з аброку на выкуп і становіліся ўладальнікамі сваіх надзелаў

Змены ў рэалізацыі рэформы, звязаныя з паўстаннем 1863 – 1864 гг. Істотныя змены ў ажыццяўленне сялянскай рэформы ў Беларусі ўнесла паўстанне 1863 – 1864 гг. Указ ад 1 сакавіка 1863 г. уводзіў абавязковы выкуп сялянскіх надзелаў у Віленскай, Гродзенскай, Ковенскай, Мінскай губернях і ў інфлянцкіх паветах Віцебскай губерні. Сяляне пераставалі быць часоваабавязанымі і становіліся ўласнікамі зямлі, выкупныя плацяжы зніжаліся на 20 %. 2 лістапада 1863 г. гэты ўказ распаўсюджваўся на ўсю Віцебскую і Магілёўскую губерні. 9 красавіка 1863 г. у Беларусі былі створаны павятовыя камісіі для праверкі і выпраўлення ўстаўных грамат. Згодна з цыркулярам ад 18 кастрычніка 1863 г. абезземеленым у 1846 – 1856 гг. сялянам выдаваўся 3- дзесяцінны сямейны надзел і ў поўным аб'ёме вярталася зямля, адабраная ў іх з 1857 г. Зробленыя ўрадам саступкі палепшылі становішча сялян заходніх губерняў у параўнанні з іншымі рэгіёнамі Расіі і стварылі больш спрыяльныя ўмовы для развіцця капіталізму ў Беларусі і Літве.

Вынікі і значэнне аграрнай рэформы. Рэформа 1861 г. дала значны штуршок развіццю буржуазных адносін у Расіі. За некалькі дзесяцігоддзяў тут адбыліся такія пераўтварэнні, на якія ў некаторых краінах Захаду спатрэбіліся цэлыя стагоддзі. Разам з тым рэформа несла ў сабе шмат супярэчнасцей. У Расіі захавалася мноства феадальных перажыткаў, што стала адметнай рысай і асаблівасцю расійскага капіталізму.

Тэма 8.3 Вызваленчая барацьба на беларускіх землях ў другой палове XIX ст.

1. Паўстанне 1863-1864 гг. у Літве і Беларусі.
2. Вынікі, прычыны паражэння, значэнне паўстання.

1. Паўстанне 1863-1864 гг. у Літве і Беларусі.

Расійская імперыя пацярпела паражэнне ў Крымскай вайне, у імперыі колькасна і якасна раслі сялянскія хваляванні. Да таго новы цар – Аляксандр

ІІ вызначаўся сваімі ліберальнымі поглядамі. Аднак сярод удзельнікаў барацьбы за аднаўленне дзяржаўнасці Польшчы ўжо не было таго адноснага адзінства, якое яны мелі тры дзесяцігоддзі таму. З'явілася ўплывовая рэвалюцыйна-дэмакратычная плынь, якая акрамя аднаўлення дзяржаўнасці ставіла яшчэ шмат іншых мэтаў.

Напярэдадні паўстання аформіліся лагеры “белых” і “чырвоных”. Белыя прадстаўлялі інтарэсы буйной буржуазіі і заможнага шляхецтва. Яны спадзяваліся дабіцца незалежнасці Рэчы Паспалітай у межах 1772 года пры дапамозе ваеннага і дыпламатычнага націску на Пецярбург заходнееўрапейскіх краін, а так сама праз мірныя працэсіі і калектыўныя заявы на імя цара. Гэта было кансерватыўнае крыло паўстанцаў, якое не жадала актыўных ваенных дзеянняў супраць рускіх улад і асабліва не жадалі дапускаць удзелу сялян у паўстанні, калі яно ўсеж-такі пачнецца.

“Чырвоныя” – гэта прадстаўнікі дробнай і беззямельнай шляхты, інтэлігенцыі, гараджан, студэнцтва і часткова сялянства. Яны былі больш неаднародным блокам, у сваю чаргу падзяляліся на левых і правых. Правыя былі больш памяркоўнымі. У сваіх мэтах яны дапускалі самавызначэнне для беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў у межах адноўленай Рэчы Паспалітай. Для сялян яны прапанавалі ва ўласнасць іх зямельныя надзелы з адменай часоваабавязанага становішча, але свае маёнткавыя землі аддаваць адмаўляліся. Дасягнуць гэтых мэт трэба было праз агульнанацыянальнае польскае паўстанне. Больш радыкальныя патрабаванні азвучылі левыя – ці рэвалюцыянер-дэмакраты. Яны імкнуліся стварыць дэмакратычную народную дзяржаву, агучылі права на нацыянальнае самавызначэнне беларусаў, ўкраінцаў, літоўцаў. Левыя патрабавалі ліквідаваць памешчыцкае землеўладанне і перадаць усю зямлю сялянам, а сялян актыўна прыцягваць да ўзброенага паўстання, нават пераўтварыць паўстанне ў сялянскую (народную) рэвалюцыю. Залог поспеху паўстання яны бачылі і ў саюзе з рэвалюцыйнымі сіламі Расіі. Вядома, такія супярэчнасці не спрыялі адзінству ў радах паўстанцаў.

Для кіравання падрыхтоўкай паўстання “чырвоныя” вясной 1862 г. стварылі ў Варшаве Цэнтральны нацыянальны камітэт, які потым кантралявалі “белыя”, а летам 1862 г. у Вільні ўтварыўся Літоўскі правінцыяльны камітэт – у які ўваходзілі і “чырвоныя” і “белыя”. Актыўную дзейнасць павялі “чырвоныя”, у прыватнасці, левае іх крыло. Збіраліся сродкі на паўстанне, ствараліся мясцовыя рэвалюцыйныя арганізацыі. 3 чэрвеня 1862 па май 1863 год К.Каліноўскі, В.Урублеўскі і Ф.Ражанскі выдаюць 7 нумароў газеты “Мужыцкая праўда” – агітацыйнага выдання, арыентаванага на сялянства. Аднак, вялікага поспеху газета не мела, часта сяляне нават здавалі тых, хто прывозіў ім гэтыя пракламацыі. Газеты пісаліся на

беларускай мове, але друкаваліся лацінкай, на той час больш вядомай беларускаму насельніцтву.

Паўстанне пачалося ў Варшаве ў ноч з 22 на 23 студзеня 1863 года без узгаднення з ЛПК. Але праграму ЦНК падтрымаў і ЛПК, які выдаў Маніфест Часовага правінцыяльнага ўрада Літвы і Беларусі. У ім абвешчлася раўнапраўе ўсіх грамадзян, сялянскія надзелы аб'яўляліся ўласнай маёмасцю сялян, адмяняліся феадальныя павіннасці, безземельныя сяляне атрымлівалі невялікія надзелы. Але адначасова захоўвалася памешчыцкае землеўладанне і выкупная здзелка не была адменена. Маніфест з'яўляўся буржуазнай рэвалюцыйнай праграмай.

1 лютага 1863 года ЛПК звярнуўся з адозвай да насельніцтва Беларусі і Літвы прыняць удзел у паўстанні. Калі ў студзені паўстанцкія атрады дзейнічалі дзе-нідзе, то ў сакавіку-красавіку 1863 года яны былі сфарміраваны на ўсёй тэрыторыі Беларусі. У красавіку нават быў захоплены павятовы горад Горкі (Магілёўская губерня), гэтаму паспрыялі студэнты мясцовага аграрнага інстытута.

У атрадах, якімі кіравалі прадстаўнікі левага крыла “чырвоных”, прымалі актыўны ўдзел і сяляне, але ўвогуле іх колькасць сярод паўстанцаў не была вызначальнай – толькі каля 20%. Гэта было вынікам значных уступак сялянам з боку ўрада, а так сама супрацьдзеяннем “белых”. “Белыя” ў сакавіку 1863 года па ўказанні з Варшавы (ЦНК) захапілі ўладу і пераўтварылі ЛПК у “Адзел кіраўніцтва правінцыямі Літвы”, быў узят курс на згортванне ваенных дзеянняў. К.Каліноўскі вымушаны быў падпарадкавацца, каб не ўносіць раскол у паўстанцкія рады. Ён узначаліў паўстанцкія атрады ў Гродзенскай губерніі.

Царскі ўрад хутка кінуў вялікія сілы на падаўленне паўстання. Неабмежаваныя паўнамоцтвы атрымаў новы Віленскі генерал-губернатар М.М.Мураўёў, які меў вопыт падаўлення паўстання 1830-1831 гадоў. Актыўныя дзеянні Мураўёва, разнагалосі паміж паўстанцамі паўплывалі на яго вынік. У маі 1863 года Мураўёў прыбыў у Вільню, у маі адбылася буйная, але безвыніковая бітва каля вескі Мілавіды Слонімскага павета, і ў маі паўстанне было задушана на большай частцы Беларусі – ў Мінскай, Магілёўскай, Віцебскай губернях. Толькі ў Гродзенскай атрады Каліноўскага яшчэ супраціўляліся. Да чэрвеня 1863 года “белае” кіраўніцтва паўстання збегла ў эміграцыю, іх замянілі “чырвоныя”, якія спрабавалі дабіцца пералому на сваю карысць. Але ініцыятыва ўжо даўно перайшла да рускіх войск і адміністрацыі М.М.Мураўёва. Восенню 1863 года на Беларусі паўстанне практычна было падаўлена. У студзені 1864 года ўлады арыштавалі Каліноўскага, а пакаралі смерцю яго 10 сакавіка 1864 года. У апошнія тыдні свайго жыцця К.Каліноўскі напісаў і перадаў на волю “Лісты з-пад шыбеніцы”, у якіх ён заклікаў беларусаў змагацца “...за сваю

Бацькаўшчыну”, ён не прызнаваў права ўладарыць на беларускай зямлі ні для польскага, ні для рускага ўрадаў. Такім чынам, “Лісты з-пад шыбеніцы” ўпершыню закранаюць праблему афармлення беларускай нацыянальнай ідэі. Па сваёй сутнасці паўстанне 1863 года было дэмакратычнай рэвалюцыяй, накіраванай супраць самадзяржаўя, прыгонніцтва, нацыянальнага прыгнёту і саслоўнай няроўнасці.

2. Вынікі, прычыны паражэння, значэнне паўстання.

Пасля падаўлення паўстання ўрад пачаў праводзіць цэлы шэраг адкрытых і патаемных мерапрыемстваў, якія павінны былі прадухіліць у далейшым выступленні супраць расійскага ўрада ў Паўночна-Заходнім крае. Распрацаваны гэты мерапрыемствы былі ў сценах Заходняга камітэта, які дзейнічаў з 2 кастрычніка 1862 па студзень 1865 года ў Пецябургу.

Удзельнікі паўстання, якія былі схоплены ўладамі, падвяргаліся рэпрэсіям. 128 паўстанцаў было пакарана смерцю, больш за 10 тысяч саслана на катаргу ці на пасяленне на акраіны імперыі. Маёнткі памешчыкаў-удзельнікаў паўстання канфіскаваліся і прадаваліся выхадцам з цэнтральных расійскіх губерняў па сімвалічных коштах. Землеўладальнікам-каталікам (іх лічылі палякамі) забаранялася пакупаць і арандаваць зямельную маёмасць ў крае, а для сялян-каталікоў уводзілася абмежаванне ў 60 дзесяцін на гаспадарку. Змяняліся ўмовы правядзення сялянскай рэформы, урад пайшоў на значныя ўступкі.

Быў зачынены Горы-Горацкі земляробчы інстытут, скарачалася колькасць сярэдніх і пачатковых навучальных устаноў, у пакінутых установах уводзіўся паліцэйскі і царкоўны кантроль за выкладаннем. Было забаронена выкладанне польскай мовы, замест яе выкладалася руская. Праводзілася палітыка “ратацыі” дробнага чыноўніцтва. Мясцовае пераводзілася ў цэнтральныя губерні, замянялася рускім чыноўніцтвам. Зноў аднавіўся ў 1864 годзе “разбор” шляхты – патрабаванне дакументальна падцвердзіць сваё шляхецтва. Каталіцкае духавенства канчаткова страціла давер уладаў, таму апошнія манастыры зачыняліся, касцёлы перадавалі праваслаўнай царкве. Да тагож, з-за паўстання на Беларусі буржуазныя рэформы былі праведзены з істотнымі абмежаваннямі, а Земская рэформа наогул затрымалася амаль на 50 год.

Але паўстанне паўплывала на развіццё рэвалюцыйнага руху ў Расіі і Еўропе, і самае галоўнае – садзейнічала абуджэнню беларускай нацыянальнай самасвядомасці.

Тэма 8.6 Фарміраванне беларускай нацыі. Культура Беларусі ў 60-я – 90-я гады XIXст.

1. Асноўныя прыкметы этнасу. Перадумовы пераутварэння народнасці ў нацыю. Вызначэнне паняцця “нацыя”.

1. Асноўныя прыкметы этнасу. Перадумовы пераутварэння народнасці ў нацыю. Вызначэнне паняцця “нацыя”.

Дзейнасць даследчыкаў і культурна-асветніцкіх гурткоў паспрыяла росту этнічнай самасвядомасці беларусаў у другой палове XIX стагоддзя. Так, згодна з дадзенымі ўсерасійскага перапісу 1897 года (нацыянальная прыналежнасць вызначалася па роднай мове) 74% насельніцтва беларускіх губерняў лічылі роднай мовай беларускую, у тым ліку 43% дваран лічылі сябе беларусамі.

Да гэтага часу зніклі такія варыянты саманазваў беларусаў як “чорнарусы”, “ліцвіны”. Аднак і саманазва “беларусы” яшчэ не была трывалай. Вялікую ролю адыгрывалі канфесіянізмы – калі этнічная прыналежнасць вызначалася ад канфесійнай прыналежнасці (католік – значыць “паляк”, а праваслаўны – гэта “рускі”). Перашкаджала нацыянальнай кансалідацыі палітыка царскага ўрада на асіміляцыю беларусаў. Так, на працягу другой паловы XIX стагоддзя вага “рускага” насельніцтва павялічылася ў 12 разоў і склала на 1897 год 3,6% жыхароў Беларусі. Русіфікацыя закранула пануючыя саслоўі – дваран і буржуазію, духавенства. Найбольш інтэнсіўна гэты працэс ішоў у гарадах.

Тэрыторыя пераважнага рассялення беларусаў уваходзіла ў межы пяці губерняў так званага Паўночна-заходняга края – Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай. Згодна з перапісам 1897 года насельніцтва Беларусі ў яе сучасных межах налічвала 6.387 тыс. чалавек. Але згодна з дадзенымі тагож перапісу былі паветы ў Смаленскай, Чарнігаўскай, Ковенскай і інш. губернях, дзе пераважную большасць (болей за 50%) складала беларускае насельніцтва. Асаблівасцю нацыянальнага складу жыхароў Беларусі было тое, што беларусы жылі пераважна ў сельскай мясцовасці. Гарадское насельніцтва было пераважна яўрэйскім (дзяржаўныя законы Расійскай імперыі забаранялі ім пасяляцца ў сельскай мясцовасці а так сама за межамі губерній, уключаных у “мяжу аседласці”), а так сама рускім і польскім. Па сутнасці, не існавалі ні беларускай прамысловай буржуазіі (яна яўрэйская і польская), ні беларускага прамысловага пралетарыята (ён пераважна яўрэйскі, рускі і польскі). Толькі сельская буржуазія была амаль выключна беларускай (але яшчэ не ўсведамляла нацыянальнага адзінства, бо была падзелена па рэлігійных прыкметах) і сельскі пралетарыят (батракі) – так сама быў беларускім па складзе. Вядома, гэта вельмі адмоўна сказалася на тэмпах і характары культурнага адраджэння беларускай нацыі.

Беларуская нацыянальная інтэлігенцыя была нешматлікай і неўплывовай. Адсутнічала пераемнасць паміж рознымі яе пакаленнямі – гэта было вынікам рэпрэсій супраць удзельнікаў паўстанняў і тайных таварыстваў, масавай эміграцыі, ссылак. Тым не менш, пэўную эвалюцыю можна праследзіць – ад “краёвага” патрыятызму прафесараў Віленскага ўніверсітэта, студэнтаў-філаматаў да лібералізму дзеячаў сярэдзіны стагоддзя (А.Кіркор, В.Дуніна-Марцінкевіча), дэмакратычных поглядаў і ўсведамлення нацыянальных беларускіх інтарэсаў у К.Каліноўскага, В.Урублеўскага, гоманаўцаў, Ф.Багушэвіча.

Адной з асноўных прыкмет нацыі з’яўляецца існаванне развітай літаратурнай мовы. Станаўленне беларускай мовы адбывалася на рубяжы XIX-XX стагоддзяў. З сярэдзіны XIX стагоддзя рабіліся спробы напісаць граматыку мовы – П.Шпілеўскім у 1846 і К.Нядзвецкім у 1854 гадах. Аднак рукапісы не былі надрукаваны. У 1862 годзе А.Аскерка, мінскі маршалак, выдаў у Варшаве беларускі буквар (лемантар). Тармазіла развіццё правіл пісьмовай мовы тое, што выкарыстоўвалася пісьменнікамі як кірылічны, так і лацінскі алфавіты. Толькі ў пачатку XX стагоддзя са з’яўленнем газеты “Наша ніва” і пашырэннем магчымасцяў для беларускага друку, выпрацоўка навуковай тэрміналогіі і выміраванне літаратурнай мовы паскорылася.

Супрацьстаяла стварэнню беларускай нацыі і афіцыйная ідэалогія “заходнерусізму”. Распрацаваная ў сярэдзіне XIX стагоддзя праваслаўнымі дзеячамі І.Сямашкай і М.Каяловічам яна сцвярджала, што беларусы, як і ўкраінцы і вялікарусы – частка адзінай рускай нацыі. Беларусы маюць толькі нязначныя лакальна-дыялектныя адрозненні ад рускіх. У межах “заходнерусізму” аформілася дзве плыні – кансерватыўная, прыхільнікі якой імкнуліся як мага хутчэй гэтыя адрозненні ліквідаваць і ліберальная – прыхільнікі якой імкнуліся як мага паўней гэтыя адрозненні вывучыць і гэтым узбагаціць вялікарускую культуру. Але абодвы бакі адмаўлялі беларусам у праве лічыцца самастойнай нацыяй.

Насуперак неспрыяльным умовам, супрацьдзеянню дзяржаўнага апарата імперыі, спецыфічнай, вельмі складанай этна-канфесійнай сітуацыі, фарміраванне беларускай нацыі ў агульных рысах да пачатку XX стагоддзя завяршылася.

Тэма 8.7 Нацыянальнае пытанне ў Беларусі ў другой палове XIX ст. Культура Беларусі.

1. Прычыны і гістарычныя ўмовы пераўтварэння народнасці ў нацыю.
2. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні.
3. Асноўныя прыкметы утварэння беларускай нацыі.

1. Прычыны і гістарычныя ўмовы пераўтварэння народнасці ў нацыю.

Дзейнасць даследчыкаў і культурна-асветніцкіх гурткоў паспрыяла росту этнічнай самасвядомасці беларусаў у другой палове XIX стагоддзя. Так, згодна з дадзенымі ўсерасійскага перапісу 1897 года (нацыянальная прыналежнасць вызначалася па роднай мове) 74% насельніцтва беларускіх губерняў лічылі роднай мовай беларускую, у тым ліку 43% дваран лічылі сябе беларусамі.

Да гэтага часу зніклі такія варыянты саманазваў беларусаў як “чорнарусы”, “ліцвіны”. Аднак і саманазва “беларусы” яшчэ не была трывалай. Вялікую ролю адыгрывалі канфесіянізмы – калі этнічная прыналежнасць вызначалася ад канфесійнай прыналежнасці (католік – значыць “паляк”, а праваслаўны – гэта “рускі”). Перашкаджала нацыянальнай кансалідацыі палітыка царскага ўрада на асіміляцыю беларусаў. Так, на працягу другой паловы XIX стагоддзя вага “рускага” насельніцтва павялічылася ў 12 разоў і склала на 1897 год 3,6% жыхароў Беларусі. Русіфікацыя закранула пануючыя саслоўі – дваран і буржуазію, духавенства. Найбольш інтэнсіўна гэты працэс ішоў у гарадах.

Тэрыторыя пераважнага рассялення беларусаў уваходзіла ў межы пяці губерняў так званага Паўночна-заходняга края – Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Мінскай і Магілёўскай. Згодна з перапісам 1897 года насельніцтва Беларусі ў яе сучасных межах налічвала 6.387 тыс. чалавек. Але згодна з дадзенымі тагож перапісу былі паветы ў Смаленскай, Чарнігаўскай, Ковенскай і інш. губернях, дзе пераважную большасць (болей за 50%) складала беларускае насельніцтва. Асаблівасцю нацыянальнага складу жыхароў Беларусі было тое, што беларусы жылі пераважна ў сельскай мясцовасці. Гарадское насельніцтва было пераважна яўрэйскім (дзяржаўныя законы Расійскай імперыі забаранялі ім пасяляцца ў сельскай мясцовасці а так сама за межамі губерній, уключаных у “мяжу аседласці”), а так сама рускім і польскім. Па сутнасці, не існавалі ні беларускай прамысловай буржуазіі (яна яўрэйская і польская), ні беларускага прамысловага пралетарыята (ён пераважна яўрэйскі, рускі і польскі). Толькі сельская буржуазія была амаль выключна беларускай (але яшчэ не ўсведамляла нацыянальнага адзінства, бо была падзелена па рэлігійных прыкметах) і сельскі пралетарыят (батракі) – так сама быў беларускім па складзе. Вядома, гэта вельмі адмоўна сказалася на тэмпах і характары культурнага адраджэння беларускай нацыі.

Беларуская нацыянальная інтэлігенцыя была нешматлікай і неўплывовай. Адсутнічала пераемнасць паміж рознымі яе пакаленнямі – гэта было вынікам рэпрэсій супраць удзельнікаў паўстанняў і тайных

таварыстваў, масавай эміграцыі, ссылак. Тым не менш, пэўную эвалюцыю можна праследзіць – ад “краёвага” патрыятызму прафесараў Віленскага ўніверсітэта, студэнтаў-філаматаў да лібералізму дзеячаў сярэдзіны стагоддзя (А.Кіркор, В.Дуніна-Марцінкевіча), дэмакратычных поглядаў і ўсведамлення нацыянальных беларускіх інтарэсаў у К.Каліноўскага, В.Урублеўскага, гоманаўцаў, Ф.Багушэвіча.

Адной з асноўных прыкмет нацыі з’яўляецца існаванне развітай літаратурнай мовы. Станаўленне беларускай мовы адбывалася на рубяжы XIX-XX стагоддзяў. З сярэдзіны XIX стагоддзя рабіліся спробы напісаць граматыку мовы – П.Шпілеўскім у 1846 і К.Нядзвецкім у 1854 гадах. Аднак рукапісы не былі надрукаваны. У 1862 годзе А.Аскерка, мінскі маршалак, выдаў у Варшаве беларускі буквар (лемантар). Тармазіла развіццё правіл пісьмовай мовы тое, што выкарыстоўвалася пісьменнікамі як кірылічны, так і лацінскі алфавіты. Толькі ў пачатку XX стагоддзя са з’яўленнем газеты “Наша ніва” і пашырэннем магчымасцяў для беларускага друку, выпрацоўка навуковай тэрміналогіі і вырміраванне літаратурнай мовы паскорылася.

Супрацьстаяла стварэнню беларускай нацыі і афіцыйная ідэалогія “заходнерусізму”. Распрацаваная ў сярэдзіне XIX стагоддзя праваслаўнымі дзеячамі І.Сямашкай і М.Каяловічам яна сцвярджала, што беларусы, як і ўкраінцы і вялікарусы – частка адзінай рускай нацыі. Беларусы маюць толькі нязначныя лакальна-дыялектныя адрозненні ад рускіх. У межах “заходнерусізму” аформілася дзве плыні – кансерватыўная, прыхільнікі якой імкнуліся як мага хутчэй гэтыя адрозненні ліквідаваць і ліберальная – прыхільнікі якой імкнуліся як мага паўней гэтыя адрозненні вывучыць і гэтым узбагаціць вялікарускую культуру. Але абодвы бакі адмаўлялі беларусам у праве лічыцца самастойнай нацыяй.

Насуперак неспрыяльным умовам, супрацьдзеянню дзяржаўнага апарата імперыі, спецыфічнай, вельмі складанай этна-канфесійнай сітуацыі, фарміраванне беларускай нацыі ў агульных рысах да пачатку XX стагоддзя завяршылася.

2. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні.

Нацыя – гістарычная супольнасць людзей, якая характарызуецца ўстойлівымі эканамічнымі і тэрытарыяльнымі сувязямі, агульнасцю мовы, культуры, характару, побыту, традыцый, звычаяў, самасвядомасці. Нацыі ўзнікаюць на базе феадальных народнасцей у перыяд станаўлення капіталістычнага спосабу вытворчасці. Рашаючую ролю ў пераўтварэнні народнасцей у нацыі адыгрываюць капіталістычныя і эканамічныя сувязі, фарміраванне ўнутранага рынку. Непасрэдна звязаны з эканамічным фактарам пры кансалідацыі нацыі сацыяльны, палітычны, дэмаграфічны.

У гісторыі фарміравання беларускай нацыі можна вылучыць два перыяды. Першы ахоплівае канец XVIII – першую палову XIX ст. і з’яўляецца своеасаблівым пераходам ад феадальнай народнасці да пачатку станаўлення буржуазнай нацыі. Наступны перыяд пачынаецца з другой паловы XIX ст. і характарызуецца як час станаўлення і развіцця беларускай нацыі ў эпоху капіталізму.

Уцягванне гаспадаркі Беларусі ў рыначныя сувязі прывело да змен у яе структуры. У сельскагаспадарчай вытворчасці пераважнае значэнне набылі малочная жывёлагадоўля і вырошчванне тэхнічных культур, што садзейнічала яе арыентацыі на ўнутраны і знешні рынак. У структуры прамысловасці асноўнае месца займалі галіны, якія выкарыстоўвалі мясцовую сыравіну. Павелічэнню аб’ёму эканамічных сувязей паміж рознымі рэгіёнамі Беларусі спрыяла будаўніцтва чыгунак і іншых шляхоў зносін. Кансалідацыі беларускай нацыі садзейнічалі таксама рост гарадоў і павелічэнне гарадскога насельніцтва. Губернскія цэнтры Беларусі і іншыя яе буйныя гарады паступова станавіліся цэнтрамі лакальных мясцовых рынкаў, цесна звязаных паміж сабой і з агульнарасійскім рынкам.

Прамысловы пралетарыят Беларусі харакарызваўся шматнацыянальнасцю і адносна невысокай канцэнтрацыяй. Гандлёва-прамысловая буржуазія Беларусі была таксама шматнацыянальнай, прычым большую яе частку складалі прадстаўнікі небеларускага этнічнага насельніцтва (яўрэйскія, польскія і рускія прамысловыя купцы). Паводле перапісу насельніцтва 1897 г. 84,5 % купцоў 5 заходніх губерняў складалі яўрэі, 10,7 – рускія і толькі 1,7 % былі беларусамі. Больш чым палова фабрык і заводаў з’яўлялася ўласнасцю яўрэйскай буржуазіі.

Слабасць нацыянальнай буржуазіі ў пэўнай ступені замаруджвала працэс кансалідацыі беларускай нацыі. Адмоўнае ўздзеянне на гэты працэс аказвала і тое, што ў шматгранным жыцці беларускага горада ў XIX ст. не выкарыстоўвалася, за нязначнымі выключэннямі, беларуская мова.

Абсалютная большасць беларусаў жыла ў сельскай мясцовасці (больш за 90 %). Доля тых беларусаў-гаражан, якія гаварылі на роднай мове, складала ў сярэднем толькі 14,5 %. Асаблівасцю беларусаў як этнасу быў падзел паводле канфесійнай прыналежнасці на праваслаўных і католікаў.

Агульнасць мовы – адна з самых істотных прыкмет нацыі. Як важнейшы сродак чалавечых зносін яна ўдзельнічае ў працэсе ўтварэння на пэўнай тэрыторыі супольнасці эканамічнага жыцця і псіхічнага складу людзей, з’яўляецца асновай развіцця ўсіх галін нацыянальнай свядомасці. Станаўленне нацыянальнай (літаратурнай) мовы, агульнай для ўсёй этнічнай тэрыторыі, патрабуе ад прыгнечаных народаў, найперш ад інтэлігенцыі, працяглай барацьбы за пашырэнне яе ўжывання на ўсе сферы гаспадарчага, грамадска-палітычнага і культурнага жыцця, а таксама дзяржаўнага

кіравання на адпаведнай тэрыторыі. Канчаткова гэтыя праблемы для прыгнечаных этнасаў вырашаюцца толькі з заваяваннем імі дзяржаўнай самастойнасці.

У ходзе падаўлення паўстання 1863 – 1864 гг. М. Мураўёвым былі сфармуляваны задачы і распрацаваны канкрэтныя меры па татальнай русіфікацыі краю. Адмаўляючы, як і раней, існаванне беларускага этнасу, яго мовы і культуры, царскі ўрад і мясцовыя адміністратары ў 60-ыя гады рэзка ўзмацнілі ідэалагічную апрацоўку беларускага насельніцтва праз царкву, асвету, друк, дзяржаўныя ўстановы з мэтай надання краю “істинно русского» аблічча, выкаранення гістарычнай памяці, нацыянальнай свядомасці і ўсіх этнічных асаблівасцей беларусаў. Адпаведным чынам пісалася гісторыя Беларусі. Не давяраючы мясцовым настаўнікам і чыноўнікам, асабліва католікам, Мураўеў амаль цалкам замяніў іх выхадцамі з цэнтральных губерняў, прывабіўшы павышэннем аклада на 50 працэнтаў і перспектывай худкай кар’еры.

Закрыўшы ў 1864 г. адзіную на Беларусі вышэйшую школу – Горы-Горацкі земляробчы інстытут, царскі ўрад да канца свайго існавання зацята адхіляў усе хадатайцтва аб заснаванні ў беларуска-літоўскіх губернях вышэйшай навучальнай ўстановы. Адсутнасць такіх устаноў вельмі адмоўна адбівалася на фарміраванні нацыянальнай інтэлігенцыі, на развіцці грамадска-культурнага і палітычнага руху. У расійскіх універсітэтах і інстытутах для ўражэнцаў Беларусі і Літвы каталіцкага веравызнання былі ўстаноўлены абмежаванні ў прыёме на вучобу.

У другой палове XIX – пачатку XX ст. працягваўся працэс фарміравання мовы беларускай нацыі. Значныя змены адбыліся ў гутарковай мове. Ішло паступовае змешванне мясцовых дыялектаў, адбываліся змены ў слоўніковым запасе мовы. З’яўляліся новыя словы і тэрміны, паланізмы замяняліся русізмамі.

На аснове жывой гутарковай народнай мовы фарміравалася новая беларуская літаратурная мова, якая з XVIII ст. фактычна стала мёртвай. Таму ў новых гістарычных абставінах крыніцай развіцця беларускай літаратурнай мовы з’явілася вусная паэтычная народная творчасць. Беларускія пісьменнікі і паэты ў сваіх літаратурных творах шырока выкарыстоўвалі народныя песні, казкі, прыказкі, прымаўкі, загадкі. Беларуская літаратурная мова развівалася галоўным чынам як мова мастацкай літаратуры і часткова публіцыстыкі. Фарміраванне беларускай літаратурнай мовы адбывалася павольна, што тлумачыцца цяжкасцямі ў друкаванні і распаўсюджанні беларускамоўных твораў.

3. Асноўныя прыкметы утварэння беларускай нацыі

Складаны і шматгранны працэс фарміравання нацыі, выпрацоўкі і замацавання нацыянальнай самасвядомасці на Беларусі меў свае асаблівасці.

Яны вельмі значна адбіваліся на развіцці культуры. Пасля разгрому паўстання 1863-1864 гг. царызм павёў ідэалагічны ўціск праз рэлігію, асвету, адукацыю і інш. Свядомасць значнай часткі беларускага грамадства фарміравалася пад уздзеяннем гэтых ідэй.

Таму ў канцы XIX ст. культура Беларусі развівалася ў даволі складаных абставінах і мела шэраг асаблівасцей: даволі цесная сувязь культурнага жыцця з агульнадэмакратычным уздымам, уздымам нацыянальнай самасвядомасці беларусаў, імкненнем да свабоды і роўнасці; цесная сувязь беларускай культуры з культурамі рускага, украінскага, польскага, літоўскага народаў; жорсткая палітыка русіфікацыі з боку царскіх улад, якія лічылі, што беларусы з'яўляюцца простаай этнаграфічнай галіной рускіх; адсутнасць нават аўтаноміі, не кажучы аб уласнай беларускай дзяржаве.

Адзінства эканамічнага становішча. Склад насельніцтва. Адною з асноўных прыкмет нацыі з'яўляецца адзінства эканамічнага становішча адпаведнай этнічнай тэрыторыі. Эканамічнае жыццё пэўнай тэрыторыі цесна залежыць ад тых класаў грамадства, якія пражываюць на гэтай тэрыторыі. У канцы XIX ст. пачынае фарміравацца клас буржуазнага грамадства, на ўтварэнне якога адмоўна адбівалася эканамічная слабасць гарадоў, немагчымасць знайсці ў іх працу для вялікай колькасці беззямельных і малазямельных сялян, стрымліванне разлажэння памешчыцкага землеўладання. Беларуская аграрная буржуазія, падзеленая па веравызнанні на праваслаўных і католікаў, да канца не ўсвядоміла свайго нацыянальнага адзінства і часта індывідуальна ставілася да праяў беларускага нацыянальнага руху.

Даволі марудна сярод дэмакратычнай інтэлігенцыі ў 60-я гады сфарміравалася адносна невялікая група, для якой абсалютна зразумелым было ўяўленне, што Беларусь мае ўсе ўмовы для самастойнага развіцця. Лідерам гэтай групы быў К. Каліноўскі.

Станаўленне беларускай інтэлігенцыі было шчыльна звязана з узнікненнем і развіццём нацыянальнага руху. Каб усвядоміць гістарычныя ўмовы фарміравання беларускай нацыі ў другой палове XIX ст., трэба звярнуць увагу на нацыянальны склад насельніцтва, без чаго цяжка разумець культурную спадчыну нашай Бацькаўшчыны. У гарадах жылі ў асноўным не беларусы, а яўрэі (53,5%), рускія (17,7%), палякі (11,6%). Доля тых беларусаў-гараджан, якія гаварылі на роднай мове, складала ў сярэднім толькі 14,5%. Такім чынам, горад не здолеў адыграць тую ролю ў фарміраванні беларускай нацыі, яе самасвядомасці і культуры, якую адыграў горад у гады фарміравання нацый у іншых краінах.

РАЗДЗЕЛ 9 БЕЛАРУСЬ У ПАЧАТКУ XX СТ. (1901 – 1914)

Тэма 9.1 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў 1900-1904 гг.

1. Гістарыяграфія праблемы развіцця эканомікі Беларусі ў пачатку XX ст.
2. Развіццё капіталізму у сельскай гаспадарцы. Сацыяльныя і нацыянальныя працэсы у Беларусі.
3. Развіццё прамысловасці, яе структура.
4. Нацыянальны і сацыяльны склад рабочага класа, яго становішча.

1. Гістарыяграфія праблемы развіцця эканомікі Беларусі ў пачатку XX ст.

Гістарыяграфічная спадчына па гісторыі Беларусі пачатку XX ст. даволі багатая. Важнейшыя праблемы, якія цікавілі даследчыкаў раней і застаюцца ў полі зроку сучасных гісторыкаў, гэта палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі, сацыяльна-эканамічнае становішча, развіццё культуры, фарміраванне класаў буржуазнага грамадства, Беларусь у гады першай сусветнай вайны і інш.

Гісторыя Беларусі, як і гісторыі іншых краін, вывучаецца на падставе разнастайных гістарычных крыніц: пісьмовых, рэчавых, этнаграфічных, моўных, фальклорных, кіна-, фота-, фонадакументаў. Найбольшае значэнне з іх, безумоўна, маюць пісьмовыя крыніцы. Яны складаюць фундамент гістарычных даследванняў і з'яўляюцца асновай гістарычнай навукі.

Пісьмовыя крыніцы па гісторыі Беларусі пачатку XX ст. вельмі шматлікі і разнастайны. У адрозненні ад папярэдніх перыядаў яны больш разнапланавы і багатыя. Спынімся на характарыстыцы асноўных груп: матэрыялы заканадаўства, афіцыйныя справаводства, дакументы палітычных партый і арганізацый, эканамічна-геаграфічныя і гаспадарчыя апісанні, статыстычныя матэрыялы, эпістальныя і мемуарныя крыніцы, тагачасная літаратура і перыядычны друк.

Помнікі заканадаўства пачатку XX ст. прадстаўлены законамі, маніфэстамі, палажэннямі, указамі, рэскрыптамі расійскага ўрада і дазваляюць прасачыць палітыку самадзяржаўя на Беларусі. Асноўнай публікацыйнай крыніцай падобнага роду з'яўляецца “Поўны збор законаў Расійскай імперыі” (ПЗЗ).

Аб'ёмную і цікавую групу дакументаў складаюць матэрыялы справаводства цэнтральных і мясцовых органаў дзяржаўнай улады Расійскай імперыі (міністэрстваў, Сінода, канцэлярыяў губернатараў і інш.), судоваследчых устаноў, а таксама банкаў, прыватных прадпрыемстваў і г.д. Тут фіксавалася пераважная большасць падзей эканамічнага, палітычнага і культурнага жыцця Беларусі разглядаемага перыяду. Сёння матэрыялы справаводства знаходзяцца ў буйных архіўных сховішчах Мінска, Гродна, Вільнюса, Масквы і Санкт-Пецярбурга.

Абшырны матэрыял аб падзеях эканамічнага і сацыяльнага жыцця, генеалогіі, культуры даюць матэрыялы шляхецкага самакіравання, архівы дзеячоў культуры, навучальных устаноў. Звесткі аб палітычных працэсах і падзеях, сацыяльных канфліктах, вызваленчым руху на тэрыторыі Беларусі ўтрымліваюць дакументы аб дзейнасці палітычных партый, розных нелегальных арганізацый (напрыклад, комплекс дакументаў РСДРП і іншых палітычных партый і грамадска-палітычных арганізацый Беларусі). Гэтыя матэрыялы малі не апрацаваны.

Асноўную групу дакументаў, якія адлюстроўваюць гісторыю Беларусі акрэсленага перыяду, прадстаўляе комплекс эканамічна-геаграфічных і гаспадарчых апісанняў пачатку XX ст. (ваенна-тапаграфічныя апісанні).

Вялікае значэнне маюць, таксама статыстычныя матэрыялы. Яны складаюць аснову для характарыстыкі сацыяльна-эканамічных, дэмаграфічных і культурных працэсаў. Цікавыя і каштоўныя звесткі аб гэтых працэсах утрымліваюць статыстычныя зборнікі, якія выдаваліся ў Расіі рознымі дзяржаўнымі ўстановамі. Гэта – ваенна-статыстычныя агляды Расійскай імперыі, статыстыкі землеўладання (“Статыстыка землеўладання ў 1905 г.”), статыстычныя зборнікі па стану асветы “Статыстычныя звесткі аб пачатковай адукацыі ў Расійскай імперыі (1900-1902)”, адрас-календары, агляд губерняў. Гэтыя матэрыялы дазваляюць рознабакова і адносна аб’ектыўна ахарактарызаваць сацыяльна-дэмаграфічную, прафесійную і сааслоўную структуру насельніцтва Беларусі, прааналізаваць вынікі нацыянальнай палітыкі царызму і эвалюцыі сацыяльна-эканамічных працэсаў, якія адбываліся на яе тэрыторыі ў пачатку XX ст.

У пачатку XX ст. з’явілася вялікая колькасць крыніц асабістага характару – мемуары, дзённікі, нататкі, лісты. Мемуарная літаратура адлюстроўвае шырокі спектр сацыяльна-эканамічнага, грамадска-палітычнага, рэлігійнага і культурнага жыцця Беларусі (напрыклад, мемуары П. Курлава, А. Луцкевіча і інш.).

Асобную і істотную групу крыніц складаюць матэрыялы перыядычнага друку пачатку XX ст. У гэты час павялічылася колькасць дзяржаўных і прыватных перыядычных выданняў, з’явіўся беларускамоўны легальны друк, матэрыялы якога дазваляюць узнáць многія старонкі гісторыі нацыянальна-вызваленчага руху, жыцця рабочых, сялян і інш. (“Наша ніва”, “Наша доля”, “Мінскі лісток”).

Вывучэнне сацыяльна-эканамічных праблем заўсёды з’яўлялася адным з вядучых напрамкаў гістарыяграфіі. Але разгляд эканамічнага мінулага Беларусі як асобнай тэрыторыі пачаўся толькі ў савецкі час. Нягледзячы на ідэалагічныя абмежаванні беларуская савецкая гістарыяграфія налічвае некалькі даволі грунтоўных калектыўных і манаграфічных прац. Першым значным даследаваннем абагульняючага характару стала манаграфія М.

Доўнара-Запольскага “Народное хозяйство Белоруссии в 1861 – 1914 гг.” У ёй вучоны зрабіў спробу навукова абгрунтаваць свой ранейшы тэзіс аб эканамічнай сваеасаблівасці беларускіх губерняў Беларусі ў пачатку XX ст. Прынцыпова важнай з’яўляецца выснова аўтара адносна характарыстыкі другой паловы XIX – пачатку XX ст., як аб часе індустрыялізацыі беларускіх зямель.

Агульным для работ, у якіх закранаюцца пытанні эканамічнай гісторыі Беларусі, з’яўляецца ўстанаўленне непарыўнай сувязі паміж развіццём рыначных, капіталістычных адносін і эвалюцыяй грамадства. Прамысловае развіццё Беларусі асветляецца ў працах Д.А. Дудкова “Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст.”, М.Ф. Болбаса. Гэта тэма закранута таксама ў манаграфіях, прысвечаных гісторыі пралетарыята Беларусі.

Гісторыя рабочага класа была адной з вядучых тэм у беларускай гістарыяграфіі XX ст. У 20-80-я гг. убачылі свет дзесяткі манаграфій, шмат артукулаў, у якіх разглядаліся розныя аспекты гэтай праблемы. У іх аўтары паказалі перадумовы і ўмовы фарміравання пралетарыату, яго структуру і склад, прававое і эканамічнае становішча. У даследваннях прыводзяцца статыстычныя паказчыкі, якія характарызуюць дынаміку і размах асноўных формаў рабочага руху. Ватра заўважыць, што амаль да сярэдзіны 80-х гг. XX ст. эканамічная і палітычная барацьба рабочых Беларусі асвятлялася пераважна пры дапамозе ілюстрацыйна-апісальнага метаду. Апрача таго, вузкае кола выкарыстаных крыніц не дазваляла іх аўтарам даць поўную карціну рабочага руху Беларусі на рубяжы XIX – XX ст. Гэтыя недахопы ў значнай ступені былі пераадолены ў даследваннях М.О. Біча “Рабочее движение в Белоруссии в 1861-1904 гг.”, Э.М.Савіцкага “Рабочее движение в Белоруссии (июль 1907 – февраль 1917 г.)”, у абагульняючым выданні па гісторыі рабочага класа Беларусі “История рабочего класса Белорусской ССР” у 4 тамах. Том 1 “Рабочий класс Белоруссии в период капитализма”. Аўтары фактычна нанова, па першакрыніцах даследвалі рабочы рух ад рэформы 1861 г. да Лютаўскай рэвалюцыі 1917 г. Пры асвятленні многіх пытанняў яны шырока выкарысталі розныя статыстычныя выданні і перыядычны друк канца XIX – пачатку XX ст., а таксама новыя архіўныя матэрыялы.

Прыкметнае месца ў работах гісторыкай XX ст. займала асвятленне ідэйна-арганізацыйнага росту рабочага руху пад уплывам распаўсюджвання марксізму, дзейнасці сацыял-дэмакратычных арганізацый, а таксама рэвалюцыйнай сувязі рабочых Беларусі і Расіі. Адзначым такія працы: А.І. Воранава “Рабочы рух у Беларусі напярэдадні і ў перыяд рэвалюцыі 1905-1907 гг.”, Т.Е. Саладкоў “Борьба трудящихся Белоруссии против царизма”, М.О. Біч “Развитие социал-демократического движения в Белоруссии в 1883-

1903 гг.”, В.Г. Філякоў “Революционные связи рабочих Белоруссии и России в конце XIX – начале XX в. (1895 – 1907 гг.)”.

Савецкая гістарыяграфія шмат дзесяцігодзяў зыходзіла з тэзісу аб каланіяльным становішчы Беларусі ў складзе Расійскай імперыі. Цалкам у рэчышчы такіх поглядаў напісана кніга І.І. Саладкова “Социально-экономическое положение Белоруссии до Великой Октябрьской социалистической революции (конец XIX – начало XX в.)” і калектыўнай манаграфіі “Экономика Белоруссии в эпоху империализма”. І толькі ў 1965 г. В.В. Цімашэнка змагла даць прынцыпова іншы адказ на гэта складанае пытанне. У апошнія дзесяцігодзе з’явіліся новыя доказы эканамічнай самадастатковасці Беларусі, аб гэтым гаворыцца ў артыкулах А.Л. Кіштымава.

Важныя сацыяльна-эканамічныя аспекты станаўлення капіталістычнага ладу ў беларускай вёсцы, развіццё сельскагаспадарчага рынку, змены ў структуры землеўладання і землекарыстання, формы і роля феадальна-прыгонніцкіх перажыткаў, сацыяльнае разлажэнне сялянства, фарміраванне класаў аграрнай буржуазіі і сельскагаспадарчага пралетарыату даследванні ў кнігах Д.А. Дудкова “Аб развіцці капіталізму ў Беларусі ў другой палове XIX і пачатку XX стагоддзя”, Л.П. Ліпінскага “Столыпинская аграрная реформа в Белоруссии”, Х.Ю. Бейлькіна “Сельскохозяйственный рынок Белоруссии. 1861-1914 гг.”.

Праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця беларускай парэформеннай вёскі з’явіліся прадметам даследванняў В.П. Панюціча. У яго працах асвятляюцца пазямельная палітыка царскага ўрада, прадукцыйныя сілы сельскай гаспадаркі, дыферэнцыяцыя сялянства, выкарыстанне наёмнай працы ў сельскагаспадарчай вытворчасці. Вывучаюцца дэмаграфія сялянскага насельніцтва, аграрнае перасяленне. Адыходніцтва, сацыяльная арганізацыя сялян, сямейныя падзелы. Працы: “Из истории формирования пролетариата Белоруссии. 1861-1914 гг.”, “Социально-экономическое развитие белорусской деревни в 1861-1900 гг.”, “Наемный труд в сельском хозяйстве Белоруссии. 1861-1914 гг.”.

Вялікую ўвагу гісторыкаў прыцягвалі хваляванні сялян. Адным з першых даследчыкаў сялянскага руху Беларусі быў У.І. Пічэта “Крестьянское и рабочее движение в Белоруссии в эпоху 1905 года”, “Крестьянское движение в Белоруссии в 1905 году”. У пачатку 30-х гадоў даследванні гэтай тэмы працягваў К.І. Кернажыцкі “Да гісторыі аграрнага руху на беларусі перад імперыялістычнай вайной”.

У 50-80-я гг. тэматыка сялянскага руху выйшла на адно з першых месцаў у беларускай гістарыяграфіі. Асаблівай увагі сярод іх заслугоўвае кніга К. Шабуні “Аграрный вопрос и крестьянское движение в Белоруссии в революции 1905 1907 гг.”.

Апошняя абагульняючая праца па гісторыі сялянства Беларусі была выдадзена ў 2002 годзе “Гісторыя сялянства Беларусі” 3 томах, том 2 “Ад рэформы 1861 г. да сакавіка 1917 г.”.

2. Развіццё капіталізму у сельскай гаспадарцы. Сацыяльныя і нацыянальныя працэсы ў Беларусі.

У пачатку XX ст. сельская гаспадарка Беларусі пад уплывам попыту рынку рабілася ўсё больш гандлёвай, капіталістычнай. Землеўладанне у пачатку XX ст. мела паўпрыгонніцкі характар.

Дваранскае землеўладанне паменшылася на 906,5 тыс. дзесяцін, а яго ўдзельная вага ў агульнай плошчы – на 9,3 %. Скарачэнне дваранскага землеўладання ішло хутчэй у раёнах змешаннага вядзення памешчыцкай гаспадаркі. У Віцебскай губерні дваране страцілі 33,1 %, а ў Магілёўскай – 32,5 % зямлі.

Рознасаплоўнае (недваранскае) прыватнае землеўладанне павялічылася ў 3,5 раза, а ўдзельная вага яго ў агульнай плошчы – з 5,1 да 16 %. Асабліва хутка расло прыватнае землеўладанне сялян. Плошча ненадзельных, купчых зямель у сялян павялічылася да 1613,5 тыс., або ў 8 разоў.

Нягледзячы на скарачэнне дваранскага землеўладання і значны рост разнасаплоўнай буржуазнай зямельнай уласнасці, на пачатку XX ст. асноўнымі ўласнікамі зямлі з’яўляліся дваране. Ім належыла 41 % усіх зямель Беларусі. Найбольш вылікім буйнапамеснае землеўладанне было ў Мінскай губерні. Тут маёнткам звыш 500 дзесяцін належыла 52 % усёй зямлі. У Віленскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях такія памешчыкі мелі да 31 % усёй зямлі. Менш буйных маёнткаў было толькі ў Гродзенскай губерні, хоць яны займалі 23 % усёй зямельнай плошчы.

Сярэдніх і дробных уладанняў было параўнальна нямнога. Уладанняў ад 100 да 500 дзесяцін налічвалася 10,1 %. Ім належала 1,2 млн. дзесяцін, што складала 6,5 % усіх зямель.

Большасць прыватных асабістых уладанняў (30754) былі памерам да 20 дзесяцін зямлі. Такім чынам, памешчыкам, якія ўладалі маёнткамі (звыш 100 дзесяцін), належыла 46,1 % усёй зямлі.

Асноўным відам сялянскага землеўладання былі надзельныя землі, якія складалі 33,2 % усіх зямель Беларусі. Сялянскіх двароў у пачатку XX ст. было каля 660 тыс. З іх 590,5 тыс. мелі надзельныя землі, астатнія (70 тыс) былі альбо беззямельнымі, альбо ў нямногіх выпадках мелі купчую зямлю.

Пераважная большасць сялян уладала дробнымі ўчасткамі надзельнай зямлі. 42,6 % належалі надзелы да 8 дзесяцін, уключаючы поле, сенажаць і іншыя ўгодзі. У Магілёўскай губерні такіх двароў было 51 %, у Мінскай – 55,5 %.

На Беларусі пераважала буйное латыфундыяльнае землеўладанне. Памесці памерам звыш 500 дзесяцін на ўладальніка складалі ў 1905 г. 5,4%

усіх уладанняў. На іх долю прыпадала 77% памешчыцкай зямельнай уласнасці, ці 39,4% усёй плошчы. Наогул, у руках памешчыкаў знаходзілася каля паловы ўсёй зямлі. У той жа час сялянне, якія складалі пераважную большасць насельніцтва (74,3%), мелі ў сваім распараджэнні 39,6% усёй зямельнай плошчы. З развіццём капіталізму, ростам насельніцтва і павелічэннем колькасці гаспадарак змянялася забяспечанасць сялян зямлёй. Да 1905 г. у сярэднім на адзін сялянскі двор прыходзілася 10,2 дзесяціны (каб задаволіць свае патрэбы патрэбна 15 дзесяцін). Малазямелле вымушала сялян на кабальных умовах арэндаваць памешчыцкія землі і браць пазыкі. За усё гэта яны разлічваліся адпрацоўкамі ў панскіх гаспадарках.

Астатняя зямля размяркоўвалася паміж гандлярамі, мяшчанамі, духавенствам, замежнымі і іншымі прыватнымі ўласнікамі.

У пачатку XX ст. вялікае распаўсюджванне атрымала здача зямлі ў арэнду. Нізкая даходнасць памешчыцкіх гаспадарак прымушала іх уладальнікаў звяртацца да здачы ў арэнду ўсёй зямлі ці часткі яе. У гэты час сялянне арэндавалі ў памешчыкаў 1/10 частку ворнай зямлі, каля 1/4 сенажаццяў і пушчаў. Гэта арэнда насіла паўпрыгонніцкі характар. Разам з сялянамі арэндавала панскую землю мноства збяднелай беззямельнай і малазямельнай шляхты, мяшчане. Яўрэйскае насельніцтва Беларусі ажыццяўляла арэнду панскіх зямельных угодзяў з парушэннем заканадаўства, нярэдка праз падстаўных асоб, падкупаючы мясцовую адміністрацыю. Некаторыя з арэндатараў пад выглядам доўгатэрміновай арэнды фактычна куплялі маёнткі.

Капіталістычнае развіццё сельскай гаспадаркі ў даны перыяд ішло ў складаных, супярэчлівых сацыяльна-эканамічных умовах. У сувязі з пераходам ад апрацавочнай да вольнанаёмнай сістэмы ўзмацняўся тэхнічны прагрэс у земляробстве. У памешчыцкіх маёнтках усё шырэй выкарыстоўваліся палепшаныя сельскагаспадарчыя прылады працы і машыны – сеялкі, жніўкі, касілкі, малатарні. Яны ў асноўным выкарыстоўваліся ў Мінскай і Віленскай губернях, у Магілёўскай і Віцебскай губернях у большасці маёнткаў зямля апрацоўвалася сохамі і драўлянымі плугамі. Толькі буйныя гаспадаркі выкарыстоўвалі сеялкі, жніўкі, малацілкі і веялкі. У 17-41 % заможных і сярэньніх сялянскіх гаспадарках таксама пашыралася выкарыстанне больш дасканалых сельскагаспадарчых прылад працы. Але пераважная большасць сялян абыходзілася драўлянай бараной і сахой.

Рост капіталізму прымушаў памешчыкаў і заможных сялян удасканальваць сістэму земляробства, пераходзіць да шматпольнага севазвароту, выкарыстоўваць агранамію, штучныя ўгнаенні і г.д. усё гэта стрымляла павелічэнню пасяўных плошчаў на Беларусі. У 1900 г. яны складалі 3756,5 дзесяцін, у 1905 г. – 3844,7 тыс. дзесяцін. За 5 гадоў пасяўныя плошчы

узраслі на 12,3 %. Але пераважня большасць сялян з-за малазямелля абмяжоўвалася трохпольнай сістэмай севазвароту. Феадальныя перажыткі ў зямельных адносінах тармазілі развіццё капіталістычных адносін у сельскай гаспадарцы.

У пачатку XX ст. выразна выяўляліся працэсы інтэнсіфікацыі і спецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці. Хутка пашыраліся пасевы тэхнічных і кармавых культур. Параўнальна шырокае распаўсюджванне атрымала травасеянне. У 1901 г. кармавымі травамі было занята 127,8 тыс. дзесяцін прыватнаўладальніцкіх зямель, што складала 6,6 % усёй пасяўной плошчы. Пасевы льну і канпель не пашыраіся. Пад імі было занята 27,4 тыс. дзесяцін у 1907 г. Удзельная вага льну ў агульнай пасяўной плошчы заставалася амальнязменнай (1,9 – 2 %).

Пасевы збожжавых культур павялічваліся абсалютна, але іх ўдзельная вага ў агульнай пасяўной плошчы змяншалася ў 1904 г. састаўляла 58,7 % усёй пасяўной плошчы.

Памешчыцкая гаспадарка ўсё больш спецыялізавалася на вырошчванні бульбы і кармавых культур. Бульба, кармавыя травы і авёс займалі ў пачатку XX ст. каля 40 % ўсёй пасяўной плошчы.

Такая спецыялізацыя была звязана з хуткім развіццём малочнай жывёлагадоўлі, а таксама вінакурства. Дзяржава забяспечвала памешчыкам выгадны збыт спірту ў казну. Таму яны ўзмоцненна развівалі вінакурства, адыходы якога выкарыстоўвалі на корм жывёле. Калі ў 1901-1902 гг. на тэрыторыі 5 заходніх губерняў дзейнічала 484 вінакурныя заводы, на якіх перапрацоўвалася 22,7 млн. пудоў бульбы, то ў 1905-1906 гг. колькасць заводаў павялічылася да 586, а колькасць перапрацаванай бульбы – да 30 млн. пудоў, што складала каля 30 % яго валавага збору.

Хуткае пашырэнне пасеваў кармавых культур і вінакурства стварылі спрыяльныя ўмовы для развіцця малочнай жывёлагадоўлі, якая ў пачатку XX ст. стала вядучай галіной памешчыцкай гаспадаркі Беларусі. Малочная прадукцыя карысталіся сталым попытам як на мясцовым рынку, так і Маскве, Варшаве і інш. гарадах. Памешчыкі павялічвалі і паляпшалі статак малочнай жывёлы. На пачатку XX ст. у заходніх губернях была выведзена мясцовая высокапрадукцыйная парода кароў – літоўска-беларуская.

Уладальнікі буйных маёнткаў наладжвалі ў сябе прамысловую вытворчасць масла і сыру. Хоць поўнага ўліку такіх прадпрыемстваў не рабілася, але даныя па асобных паветах і губернях сведчаць, што масларобчыя і сыраварныя заводы былі распаўсюджаны асабліва ў заходніх паветах Беларусі.

Акрамя малочнай гаспадаркі, значнае развіццё атрымала свінагадоўля. У многіх гаспадарках разводзіліся палепшаныя пароды свіней. У

памешчыцкіх гаспадарках Беларусі разводзілася вялікая колькасць птушак, пашыралася садоўніцтва каля гарадоў і чыгуначных станцый.

Такім чынам, капіталізм у памешчыцкай гаспадарцы Беларусі развіваўся перш за ўсё ў жывелагадоўлі, надаўшы ёй малочны напрамак. Гандлёвая малочная жывёлагадоўля ў тых маёнтках, дзе яна атрымала развіццё, прыстасоўвала да сваіх патрэб іншыя галіны гаспадаркі: выклікала пашырэнне пасеваў кармавых траў, бульбы, стымулявала пераход да шматпольных севазваротаў, выкарыстанне штучных угнаенняў. Разам з тым інтэнсіфікацыя памешчыцкай гаспадаркі выклікала ўсё большы попыт на рабочую сілу.

Аднак каля палавіны памешчыцкіх гаспадарак шырока выкарыстоўвалі розныя адроботкі, былі слаба аснашчаны тэхнічна, атрымлівалі нізкія ўраджаі. У той ці іншай меры ўжывалася адрабочная сістэма і ў капіталізаваных маёнтках.

Капіталістычныя адносіны ўсё глыбей пранікалі ў сялянскую гаспадарку. На пачатку XX ст. працэс класавага расслаення сялянства Беларусі яшчэ больш паглыбіўся. Надзельная зямля ўсё ж у пачатку XX ст. была размеркавана паміж сялянскімі дварамі нераўнамерна.

Амаль 2/3 сялянскіх двароў (63,1 %) мелі да 10 дзесяцін. У той час 7,8 % гаспадарак мелі па 20 дзесяцін і болей кожная. Частка вясковай беднаты, не маючы магчымасць весці сваю гаспадарку, фактычна не карысталася надзельнай зямлёй і здавала яе ў арэнду заможным суседзям.

Развіццё капіталізму ў земляробстве прыходзіла ў супярэчнасць з паўфеадальнымі формамі надзельнага землеўладання і патрабавала яго ліквідацыі, новага размеркавання зямлі.

Жывёла размеркоўвалася паміж сялянамі таксама не раўнамерна. У Віцебскай губерні 67 % двароў беднаты належала 47,9 % жывёлы ўсіх відаў – па 2,9 галавы на двор. 14 % заможных двароў мелі 28,1 % жывёлы, якая была ў сялян, у сярэднім па 10 галоў на гаспадарку.

Пятую частку сялян складалі бясконныя. Па сутнасці гэта была пралетарызаваная частка вёскі. Гаспадаркі, у якіх было па адным кані, складалі 42,9 % усіх сялянскіх двароў, хоць ім належала толькі 29,1 % коней. Двухконных двароў (сярэдняе сялянства) налічвалася 23,3 %. Ім належыла 31,6 % коней. Сяляне з трыма і больш канямі, як правіла былі заможнымі і багатымі гаспадаркамі. Складаючы шостую частку сялянскіх двароў, яны мелі дзве пятае ўсіх коней.

На аснове аналізу размеркавання коней, зямлі і іншых сродкаў вытворчасці па сацыяльных групам сяляне Беларусі ў пачатку XX ст. размяркоўваліся наступным чынам: бедната складала прыблізна 61 %, сярэдняе сялянства – 29 %, заможныя сялянства – 10 %.

У гаспадарках заможніх сялян усё шырэй выкарыстоўваліся ўдасканаленыя сельскагаспадарчыя прылады і машыны – малацілкі, веялкі. Жалезныя плугі мелі не толькі заможныя, але і частка сярэдніх сялянскіх гаспадарак.

З вышэй сказанага магчыма зрабіць выснову, што ў пачатку XX ст. у вёсцы развіваліся капіталістычныя адносіны. Аднак буржуазныя адносіны і капіталістычныя супярэчнасці тут цесна перапляталіся з паўпрыгонніцкім прыгнётам памешчыкаў і шматлікімі рэшткамі феадалізму. Адным з перажыткаў прыгонніцтва ў вёсцы былі адработкі, якія клаліся перш за ўсё на беднату і сярэдняе сялянства. Буйным перажыткам у аграрных адносінах у Беларусі былі сервітуты, так сама перажыткам прыгонніцтва была і сялянская абшчына, найбольш пашыраная галоўным чынам у Магілёўскай губерні (80,5 % сялянскіх двароў і 79,2 % надзельнай зямлі) і Віцебскай губерні (63,5 % двароў і 43,1 % надзельнай зямлі). Зямля лічылася ўласнасцю абшчыны і не магла быць перададзена сялянамі другой асобе. Кругавая парука пры выплаце падаткаў і абдыцці павіннасцей, яшчэ больш узмацняла прымацаванне сялян да зямлі. Таму абшчына садзейнічала захаванню адработкаў і росту аграрнага перанасялення ў вёсцы. Цераспалосіца ўскладняла вядзенне сялянскай гаспадаркі.

Прыгнёт сялян павялічваўся з-за шматлікіх падаткаў і павіннасцей, якія па сутнасці справы мелі прыгонніцкі характар. Сярод іх першае месца займалі выкупныя плацяжы. Сяляне пяці заходніх губерняў у пачатку XX ст. штогод уносілі ў сярэднім 5,2 млн. руб. выкупных плацяжоў. Найбольш высокімі былі выкупныя плацяжы ў Магілёўскай і Віцебскай губернях.

Другім буйным падаткам, які плацілі толькі сяляне, быў збор, які прызначаўся для ўтрымання валаснога праўлення і суда, цэркаў, мясцовых дарог і інш. Акрамя таго, сяляне выконвалі і натуральныя павіннасці: дарожную, падводную, паліцэйскую, харчовы падатак і інш.

Усе грашовыя падаткі і натуральныя павіннасці сялян заходніх губерняў не пачатку XX ст. складалі ў сярэднім 2 руб. 17 кап. з дзесяціны.

Такім чынам, у пачатку XX ст. сяляне заставаліся падатковым саслоўем. Асабістыя і маёмасныя правы сялян былі абмежаваны. Сяляне не мелі свободнага выхаду з абшчыны або сельскай грамады, быў абмежаваны пераход у іншыя саслоўі.

Бяспраўнасць сялян, прыкаванасці іх да надзелу і прыгонніцкія падаткі дапаўнялі і замацоўвалі адработачную сістэму, памешчыцкі прыгнёт сялянства.

У выніку пагаршэння становішча вясковай беднаты, прыгнёту памешчыкаў і рэшткаў прыгонніцтва гаспадарка асноўнай масы сяленства знаходзілася ў стане заняпаду і разарэння. Многія тысячы сялян былі вымушаны пакідаць межы свайго краю. Частка сялян эмігравала за мяжу,

асабліва з Віленскай і Гродзенскай губерняў, многія перасяліліся ў Сібір. Асабліва шмат сялян пакідала Беларусь у першыя гады XX ст., пры гэтым найбольшай была колькасць перасяленцаў з Магілёўскай і Віцебскай губерняў, дзе былі шырэй распаўсюджаны адработкі і іншыя рэшткі прыгонніцтва.

Такім чынам, прыгнёт памешчыкаў і шматлікіх рэшткаў прыгонніцтва ў пачатку XX ст. быў яшчэ настолькі вялікі, што выклікаў вострыя класавыя супярэчнасці паміж сялянамі і памешчыкамі.

3. Развіццё прамысловасці, яе структура.

У пачатку XX ст. на Беларусі, як і ва ўсёй краіне, распачаўся эканамічны крызіс (1900–1903 гг.). Перш за ўсё ён захапіў гандаль лесам, цесна звязаны з рускім і замежным рынкам. Дрэваапрацоўчая прамысловасць, якая пастаўляла матэрыялы чыгункам, у 1900 г. ад крызісу пацярпела менш, хоць тэмпы яе развіцця значна замарудзіліся. Зменьшыўся аб'ём вытворчасці ў металаапрацоўчай прамысловасці. Аб'ём вытворчасці скараціўся ніжэй за ўзровень 1900 г. прыкладна на 10 %.

Некаторае ажыўленне ў прамысловасці Беларусі адбылося з другой паловы 1902 г. А ў 1903 г. агульны аб'ём яе прадукцыі перавысіў узровень 1900 г. на 9,4 %.

Аднак Руска-японская вайна паралізавала ажыўленне, якое пачалося ў 1903 г. У прамысловасці Беларусі пачалася глыбокая эканамічная дэпрэсія. На рынку утварыліся лішкі тавараў. Многія фабрыкі і заводы закрыліся або працавалі з няпоўнай нагрузкай. У параўнанні з 1903 г. зменьшылася колькасць рабочых і скараціўся аб'ём вытворчасці. Больш моцна скарацілася вытворчасць будаўнічых матэрыялаў, шкляная і лясная прамысловасць.

З 1904 г. у прамысловасці Беларусі наспупіла глыбокая эканамічная дэпрэсія, якая працягвалася да 1907 г., хаця ў 1906 г. назіралася некаторае ажыўленне: пашырыўся крыдыт, павялічыліся ўклады ў банкі і ашчадныя касы, а таксама лік дазваляў на адкрыццё новых прадпрыемстваў, павысіліся затраты на пераабсталяванне. Аднак ажыўленне было непрацяглае, яно наткнулася на вузкі рынак збыту, на пакупную здольнасць вёскі.

Пераадоленне крызісу і дэпрэсіі ў прамысловасці пачалося на Беларусі з 1908 г. Аб'ём прамысловай вытворчасці ў гэтым годзе перавысіў узровень 1900 г. на 8 %. Вага буйных фабрычна-завадскіх прадпрыемстваў у валавой прадукцыі прамысловасці павялічылася з 33 % у 1900 г. да 41,7 % у 1908 г.

У гады крызіса і дэпрэсіі адбыўся працэс выцяснення дробных прадпрыемстваў буйнымі капіталістычнымі фабрычна-завадскімі прадпрыемствамі. Тым не менш на Беларусі пераважала дробная фабрычная і саматужна-рамесная вытворчасць, дзе ў 1908 г. было занята амаль 4/5 усіх рабочых і выпрацоўвалася 58,3 % усёй прамысловай прадукцыі. Дробная

вытворчасць пераважна знаходзілася ў эканамічнай залежнасці ад буйнога капіталу.

У канцы XIX ст. на Беларусі склаліся асноўныя галіны апрацоўчай прамысловасці і вызначылася яе спецыялізацыя ў эканоміцы Расіі. Нераўнамернасць развіцця, якая абвастрылася пад уплывам манопалістычнага капіталу, і крызіс выклікалі некаторыя змены ў галіновай структуры прамысловасці Беларусі на пачатку XX ст. Пакуль прамысловасць атрымлівала ад гандлю лесам высокія прыбыткі, яна мала цікавілася яе перапрацоўкай. Толькі нямногія з іх мелі лесапільныя заводы. Лес сплаўляўся з Беларусі па Дняпры. Экспартаваны ў Германію лес перапрацоўваўся на заводах Усходняй Прусіі. Эканамічны крызіс прымусіў купцоў лесам будаваць заводы па перапрацоўцы драўніны на месцы. Асабліва ў гады крызісу развівалася паглыбленая перапрацоўка драўніны – фанерная і папяровая вытворчасць.

У 1900-1908 гг. былі адкрыты – лесапільны завод у Бабруйску (194 рабочых), лесапільна-фанерны завод у Нова-Барысаве (130 рабочых), такі ж завод у маёнтку Дуброўка Мазырскага павета, лесапільна-бандарны завод у маёнтку Дзяніскавічы Слуцкага павета (148 рабочых) і інш. Папяровая прамысловасць на Беларусі склалася ўжо ў канцы XIX ст. Яна належала да ліку галін з высокім узроўнем канцэнтрацыі. Больш палавіны (55%) фабрык мела 500 і больш рабочых. Найбуйнейшая была Добрушская папяровая фабрыка. Аднак новых фабрык будавалася мала. У 1902 г. адкрылася ў Нова-Барысаве кардонна-папяровая фабрыка “Папірус”.

Параўнальна буйныя акцыянерныя і прыватныя капіталы былі сканцэнтраваны ў запалкавай прамысловасці Беларусі. У 1901 г. увайшла ў строй Нова-Барысаўская, а ў 1908 г. Рэчыцкая запалкавая фабрыкі. Крызіс паскорыў аб’яднанне буйных фабрыкантаў у сіндыкаты. Створаны ў канцы 1905 г. так званы Заходні камітэт пры Мінскім адзяленні Паўночнага банка ўзяў у свае рукі збыт прадукцыі па адзіных манопольных цэнах. Пасля арганізацыі Усходняга камітэта ў Маскве адбылося аб’яднанне абодвух камітэтаў.

Прыток новых акцыянерных капіталаў, пабудова новых аснашчаных сучаснай тэхнікай лесапільна-фанерных заводаў забяспечывалі хуткае павелічэнне вытворчасці дрэваапрацоўчай прамысловасці, удзельная вага якой павялічылася з 1900 да 1908 г. з 16,6 да 23,6 %. Дрэваапрацоўчая вытворчасць адыграла вялікую ролю ў вытворчасці пілованых матэрыялаў, клеенай фанеры, запалак, паперы і кардону. Гэтая прадукцыя перавышала патрэбы краю і вывозілася ў іншыя раёны краіны.

У канцы XIX ст. пачалося пранікненне буйнога капіталу ў лесахімічную прамысловасць. У 1900 г. рускае акцыянернае таварыства “Шэрынг” пабудавала аснашчаны новым абсталяваннем найбуйнейшы ў Расіі Выдрыцкі

завод сухой перагонкі драўніны. Гандлевы дом “П. і І. Данішэўскі”, які меў свае прадстаўніцтвы ў Берліне, Лондане, Мінску, таксама пабудоваў завод сухой перагонкі драўніны. Лесахімічная вытворчасць Беларусі дала 18 % прадукцыі ўсёй Расіі.

На пачатку XX ст. істотных змен у шкляной прамысловасці не адбылося. Прыток сюды новых капіталаў быў нязначны. Эканамічны крызіс 1900-1903 гг. і дэпрэсія асабліва моцна адбіліся на вытворчасці аконнага шкла. У крыху лепшым становішчы знаходзіліся прадпрыемствы, якія выпускалі бутэлькі і аптэкарскія посуд. Гэтая прадукцыя мела больш устойлівы збыт. З 1900 па 1908 г. вытворчасць шкляной прамысловасці павялічылася на 12,5 %. Удзельная вага ў агульным аб’ёме прамысловасці знізілася.

Металаапрацоўчая прамысловасць на Беларусі была прадстаўлена, з аднаго боку, параўнальна невялікімі прыватнаўласніцкімі прадпрыемствамі, якія выраблялі цвікі, дрот, нескладаныя сельскагаспадарчыя прылады і абсталяванне для мясцовай прамысловасці, з другога боку – буйнымі рамонтнымі чыгуначнымі майстэрнямі, у якіх было занята 33 % рабочых гэтай галіны.

Эканамічны крызіс амаль не закрануў паравозавагонaramонтныя прадпрыемствы. Разам з тым аб’ём іх вытворчасці павялічваўся марудна і яе доля ў прамысловасці Беларусі паменшылася з 10,6 % у 1900 г. да 9 % у 1908 г.

Прамысловасць будаўнічых матэрыялаў была прадстаўлена невялікімі заводамі па вытворчасці цэглы, чарапіцы, кафлі, бетонных плітаў для тратуараў. На іх было занята каля 2 тыс. чалавек, г. зн. 6 % усіх рабочых буйной прамысловасці Беларусі ў 1900 г. У агульным аб’ёме прадукцыі яе удзельная вага складала 2,8 %.

Істотныя змены на пачатку XX ст. адбыліся ў тэкстыльнай прамысловасці. Наяўнасць сыравіны і таннай рабочай сілы садзейнічала таму, што ў гэтую галіну з пачатку XX ст. пачаў узмоцненна пранікаць буйны, пераважна замежны, капітал. У 1900-1908 гг. было пабудавана восем фабрык, якія давалі тры чверці прадукцыі тэкстыльнай прамысловасці Беларусі.

Параўнальна вялікае развіццё атрымала харчовая прамысловасць. Яна займала ў агульнай прамысловай вытворчасці Беларусі ў 1900 г. 49,7 % . больш энтэнсіўна развівалася вінакурная, якая была канцэнтравана ў руках памешчыкаў. Значную частку спірту купляла казна па выгадных для памешчыкаў цэнах. Таму крызіс не меў значнага ўплыву на развіццё гэтай галіны. Колькасць заводаў павялічылася з 470 у 1900 г. да 603 у 1908 г.

Такім чынам, у 1900 – 1908 гг. найбольш хутка развівалася лесапільна-фанерная, запалкавая, тэкстыльная, папяровая і лесахімічная галіны, у якіх панаваў буйны капітал, зязаны з банкаўскім. Удзельная вага гэтых галін

прамысловасці Беларусі павялічылася. Інтэнсіўна развівалася вінакурства ў памешчыцкіх маёнтках, на долю якога прыходзілася 28-29 % усёй прадукцыі. Развіццё астатніх галін прамысловасці, у якіх пераважаў дробны капітал, адбывалася марудна. Іх роля ў прамысловасці Беларусі знізілася.

Эканамічны крызіс паскорыў працэс цэнтралізацыі і канцэнтрацыі капіталу. З пачатку XX ст. павялічыліся ўкладанні ў эканоміку Беларусі капіталаў з іншых раёнаў краіны і з-за рубяжа. Гэта выявілася ў пашырэнні дзейнасці банкаў, у павелічэнні ліку прамысловых прадпрыемстваў, якія належылі акцыянерным таварыствам. У 1908 г. на Беларусі было 17 фабрык і заводаў, якія належылі акцыянерным таварыствам, 13 з іх было адкрыта ў перыяд з 1900 па 1908 г. Найбольш буйнейшым з іх былі ў Віцебску льнопрадзільная фабрыка “Дзвіна” (Руска-Бельгійскае таварыства), трамвай і электрычная станцыя (Бельгійскае акцыянернае таварыства). Рускае акцыянернае таварыства карданажна-папяровай вытворчасці ў 1905 г. набыло Шклоўскую папяровую фабрыку. Акцыянернае таварыства “Шэрынг” пабудавала буйны завод сухой пераганкі дрэва ў Выдрыцы Аршанскага павета, акцыянернае таварыства па вырабу крахмалу “Прасвет” адкрыла крухмальны завод у Мінску; акцыянернае таварыства “Заходняя Дзвіна” пабудавала шкляны завод “Ноўка” у Віцебскай губерні.

Пры непасрэдным удзеле банкаў акцыянерныя таварыствы на Беларусі ствараліся і па ініцыятыве мясцовых заводчыкаў і фабрыкантаў: два ў запалкавай прамысловасці – “Прагрэс-Вулкан” у Пінску і “Маланка” ў Мазыры, утварылася акцыянернае таварыства тытунёвай фабрыкі “Нёман”. Значную ролю ва ўмацаванні капіталу ў прамысловасці Беларусі адыгралі таварыствы. Іх было каля 40. большасць узнікла ў пачатку XX ст. да ліку найбольш буйных належалі таварыствы мінскіх машынабудаўнічых заводаў Якабсона, Ліўшыца, машынабудаўнічы завод і тэхнічная кантора “Тэхнолаг” у Мінску.

Мабілізацыя капіталаў шляхам заснавання акцыянерных таварыстваў і кампаній, выкарыстанне іх капіталаў для арганізацыі новых буйных прадпрыемстваў і пашырэння дзеючых садзейнічала росту канцэнтрацыі цэнзавай прамысловасці Беларусі.

У гарадах выраблялася каля 31% прамысловай прадукцыі. Пераважная колькасць прадпрыемстваў размяшчалася ў мястэчках і маёнтках. Некаторыя мястэчкі ператварыліся ў прыкметныя прамысловыя цэнтры рэгіянальнага значэння (Смаргонь, Дуброўна і інш.).

З 1900 да 1908 г. удзельная вага рабочых на прадпрыемствах, якія мелі звыш 100 чалавек, павысілася з 48,6 да 51,7 %, у тым ліку на прадпрыемствах, якія налічвалі звыш 1000 рабочых, – з 8 да 12,8 %. У той жа час удзельная вага рабочых на прадпрыемствах з колькасцю 500-1000 рабочых паменшылася. Круху павялічылася значэнне дробных прадпрыемстваў (да 30 чалавек) у

выніку павелічэння колькасці памешчыцкіх вінакурных заводаў, якія карысталіся падтрымкай самадзяржаўя. Разам з тым узровень канцэнтрацыі ў прамысловасці Беларусі быў значна ніжэйшы, чым ва ўсёй Расіі. У 1908 г. на прадпрыемствах з колькасцю рабочых да 100 чалавек па краіне ў цэлым было занята 14,2 % рабочых, а на Беларусі – 48,3 %. У значнай меры гэта тлумачыцца адрозненнем галіновай структуры прамысловасці. На Беларусі пераважала дрэваапрацоўчая, лёгкая і харчовая прамысловасць, якая была прадстаўлена невялікімі прадпрыемствамі. Галіны ж цяжкай прамысловасці, дзе панавалі буйныя прадпрыемствы, былі размешчаны ў іншых раёнах Расійскай імперыі.

Развіццё прамысловасці суправаджалася павелічэннем колькасці рабочага класа. На пачатку XX ст. у Беларусі склаўся даволі шматлікі клас наёмных рабочых. У 1908 г. колькасць рабочых ва ўсёй прамысловасці дасягала 116 тыс. чалавек. У параўнанні з 1900 г. яна павялічылася на 18,2 %. Асабліва хутка павялічвалася колькасць рабочых у буйной прамысловасці, у тым ліку ў дрэваапрацоўчай. Апрача таго, каля 100 тыс. сялян было занята на лесанарыхтоўках. Нацыянальны склад рабочых быў стратэгічным і складаўся з беларусаў (17%), рускіх (10%), палякаў (10,2%), яўрэяў (60%) як вы думаеце чаму яўрэяў больш? (Мяжа яўрэйскай аселасці, забарона займаццасельскай гаспадаркай). Рабочы клас папаўняўся разарыўшыміся рамеснікамі, мяшчанамі, збяднелымі сялянамі.

Сярод рабочых было шмат жанчын, дзяцей і падлеткаў. У 1906 г. на заводах, якія былі падпарадкаваны нагляду фабрычнай інспекцыі, у пяці заходніх губернях яны складалі 45,6 % усіх рабочых. Асабліва шырока праца дзяцей выкарыстоўвалася ў запалкавай, тытунёвай і шкляной прамысловасці. Значнае аграрнае перанасяленне, вялікая колькасць яўрэйскай беднаты ў гарадах і мястэчках ставілі рабочых Беларусі ў вельмі цяжкія ўмовы. Нягледзячы на закон аб 11,5-гадзінным рабочым дні, на большасці прадпрыемстваў Беларусі ён фактычна быў больш доўгім. Машаністы і качагары, напрыклад, працавалі па 13 гадзін.

За сваю працу рабочыя атрымлівалі мізэрную зароботную плату. Іх сярэдні заробак на Беларусі ў 1900 г. быў на 28,7 % ніжэйшы, чым па Расіі ў цэлым. Яшчэ менш зараблялі жанчыны. Сістэма штрафаў, якая дзейнічала на прадпрыемствах, яшчэ больш зніжала і без таго нізкую зароботную плату рабочых. На матэрыяльным становішчы рабочых адбівалася і тое, што ім замест грошай часта выдавалі квітанцыі на атрыманне прадуктаў у гаспадарчай краме па завышаных цэнах.

Амаль поўная адсутнасць тэхнікі бяспекі, ператамленне былі прычынамі масавага вытворчага траўматызму. Нягледзячы на тое, што ў 1903 г. быў прыняты закон аб прадастаўленні рабочым дапамогі пры няшчасным выпадку на прадпрыемстве, фіксаваліся ў афіцыйных зводках толькі тыя

нышчасныя выпадкі, якія кончаліся абсалютнай стратай працаздольнасці або смерцю рабочага. Дапамогу рабочым, якія страцілі працаздольнасць, прадпрыемцы плацілі са штрафных грошай. Пасля хваробы рабочага на фабрыку больш не прымалі, таму што на яго месцы працаваў ужо другі рабочы.

Адначасова з фарміраваннем рабочага класа фарміравалася і прамысловая буржуазія. Гандлёва-прамысловая буржуазія ў краі была прадстаўлена яўрэйскімі купцамі і прамыслоўцамі. Беларуская нацыянальная буржуазія фарміравалася на аснове заможнай праслойкі вясковага насельніцтва. На аснове перапісу 1897 г. да дробнай буржуазіі адносілася 103 тыс. чалавек, да сярэдняй – 47 тыс., да буйной – 33 тыс.

Такім чынам, у пачатку XX ст. назіраўся прамысловы ўздым, канцэнтрацыя вытворчасці і капіталу, узнікненне манапалістычных аб'яднанняў. Але ж разам з развіццём фабрычна-завадской прамысловасці тут у даволі значных памерах захоўвалася дробная вытворчасць.

4. Нацыянальны і сацыяльны склад рабочага класа, яго становішча.

Аб нацыянальным складзе насельніцтва Беларусі пачатку XX ст. звесткі вельмі ўмоўныя, бо, як правіла, нацыянальная прыналежнасць вызначалася як веравызнанне чалавека, ці па мове, на якой ён размаўляў.

Згодна з перапісам 1897 г. беларусы складалі – 63,5 %, яўрэі – 14%, палякі – 4,97 %, рускія – 5,78 %, украінцы – 4,42 %, літоўцу – 3,39 %, латышы – 3,2 %, татары, немцы і інш. – менш за 1 %.

Характэрнай асаблівасцю беларускага этнасу было тое, што больш за 90 % беларусаў пражывала ў сельскай мясцовасці, працавала на зямлі. Адметным было і тое, што беларусы былі падзелены па веравызнанню на праваслаўных і католікаў. Праваслаўнымі былі больш за 81 % беларусаў.

Сацыяльная структура насельніцтва беларусі пачатку XX ст. была разнастайнай і даволі складанай. У беларускім грамадстве можна вызначыць некалькі сацыяльных груп насельніцтва: дваранства, буржуазія, інтэлігенцыя, сялянства, рабочыя.

У сацыяльнай структуры беларускага грамадства значнач роля адводзілася дваранству, якое было апорай дзяржаўнай улады.

Працэс фарміравання прамысловай буржуазіі пачаўся яшчэ ў дарэформенны перыяд.

Інтэлігенцыя на беларусі не была шматлікай. Да яе можна аднесці не толькі дзеячоў культуры, вучоных, работнікаў адукацыі, медыцыны, але і чыноўнікаў, служачых, ваенных, духавенства. Агульную характарыстыку тагачаснай інтэлігенцыі даць вельмі складана, бо яна была неаднолькавай па

свайу адукацыйнаму і прафесійнаму ўзроўню, матэрыяльнаму дабрабыту і палітычных поглядах.

Што датычыца нацыянальнай беларускай інтэлігенцыі, то яна была нешматліка і недастаткова арганізавана.

Значны ўплыў у грамадстве мела духавенства.

Рабочы клас, як самастойная сацыяльная група ўзнік яшчэ ў другой палове XVIII ст. Найбольш масавай сацыяльнай базай пралетарыяту з'яўлялася бяднейшае сялянства.

Сялянства было найбольш значным класам беларускага грамадства. У гэты час расла колькасць бедных і адносна заможных гаспадарак.

Такая сацыяльная структура беларускага грамадства ў пачатку XX ст. была базай для развіцця грамадска палітычных працэсаў, якія адлюстроўвалі нарастанне супярэчнасцей, прывялі да спроб рэвалюцыйным шляхам вырашыць існаваўшыя сацыяльна-эканамічныя праблемы.

Тэма 9.4 Утварэнне палітычных партый і арганізацый. Характар іх дзейнасці на Беларусі напярэдадні і ў перыяд першай Расійскай рэвалюцыі.

1. Перадумовы ўзнікнення палітычных партый і асаблівасці станаўлення апошніх на Беларусі.
2. Пачаткак дзейнасці агульнарасійскіх партый і груповак.
3. Узнікненне беларускіх партый і арганізацый.
4. Пазіцыі партый і арганізацый у перыяд уздыму першай Расійскай рэвалюцыі.

1. Перадумовы ўзнікнення палітычных партый і асаблівасці станаўлення апошніх на Беларусі.

Слова партыя лацінскага паходжання і мае значэнне “частка больш буйнай супольнасці”. Прататыпы сучасных палітычных партый узніклі ў перыяд ранніх буржуазных рэвалюцый, калі буржуазія, што ўзначальвала тыя рэвалюцыі, утварала свае аб'яднанні або групы ў якасці інструмента барацьбы з феадалізмам. Партыі з'явіліся як вынік усеагульнага выбарчага права і развіцця прадстаўнічай формы кіравання, патрэбнасці розных груп грамадзян у арганізацыйным аб'яднанні для абароны і выражэння сваіх інтарэсаў і барацьбы за ўладу і прывялі да фарміравання такога палітычнага інстытута, як партыя.

Адзачанае вышэй можна аднесці і да агульных прычын узнікнення палітычных партый у Расіі і Беларусі, аднак тут меліся і свае асаблівасці. Каб

іх зразумець, трэба ўлічваць наступны момант: у сучаснай літаратуры паняцце “палітычная партыя” мае наступную інтэрпрэтацыю – гэта супольнасць людзей, што аб’яднаны арганізацыйна і ідэалагічна, якая выражае інтарэсы пэўнага класа, сацыяльнага слоя (слаёў) або грамадскай групы і ставіць мэту іх рэалізацыі шляхам заваёвы дзяржаўнай улады або ўдзелу ў яе ажыццяўленні.

Аднак працэс утварэння палітычных партый у Беларусі меў свае асаблівасці. Па-першае неабходна ўлічваць маруднае станаўленне буржуазнага грамадства, адсутнасць дэмакратычных свабод, наяўнасць феадальна-прыгонніцкіх перажыткаў. Гэта абумовіла ўтварэнне ў першую чаргу рэвалюцыйна-апазіцыйных нелегальных партый і груповак радыкальнага кшталту (народніцтва, сацыял-дэмакратызм). Нягледзячы на розныя праграмы і абвешчаныя мэты, дзейнасць гэтых партый аб’яктыўна спрыяла пазбаўленню краіны ад феадальных рэшткаў, развіццю рынкавых адносін. А партыі ўлады ці лаяльна накіраваных да ўлады сталі ўзнікаць тады, калі рэвалюцыйна-апазіцыйныя ўжо вызначыліся на палітычнай арэне. Па-другое, на фарміраванне і дзейнасць палітычных партый у Беларусі паўплывала канкурэнтная барацьба паміж рускім, польскім і яўрэйскім капіталам, палітычнымі элітамі Расіі і Польшчы. Польская і яўрэйская буржуазія, дамагаючыся панавання ў заходніх губернях Расіі, у некаторых момантах і да пэўных межаў падтрымлівала апазіцыйныя самадзяржаўныя партыі і групы.

Адмена прыгоннага права, рэформы 60-70 гг. XIX ст. садзейнічалі развіццю сацыяльна-эканамічных адносін, станаўленню буржуазнага грамадства, хуткай класавай дыферэнцыяцыі насельніцтва і станаўленню новай сацыяльнай структуры. Усё гэта абумовіла таксама асаблівасці ўтварэння палітычных партый на беларусі.

Развіццё капіталістычных адносін абумовіла фарміраванне двух класаў – буржуазіі і пралетарыяту. Буйная буржуазія найпер фарміравалася з асяродзя купцоў і памешчыкаў прамыслоўцаў. Гандлёва-прамысловая буржуазія ў Беларусі была ў асноўным прадстаўлена купцамі і прамыслоўцамі. Яўрэйская буржуазія з’яўлялася ўласнікам больш чым паловы фабрык і заводаў. Беларуская нацыянальная буржуазія фарміравалася на аснове заможнай праслойкі вясковага насельніцтва. Сярод вясковай беларускай буржуазіі было нямала патомнай шляхты.

У парэформены перыяд значна павялічылася колькасць рабочага класа. У пачатку XX ст. У прамысловасці беларусі працавала 237 тыс. рабочых. Яўрэйскія рабочыя пераважалі ў сферы дробнакапіталістычнай і рамеснай прамысловасці, гандлю і бытавога абслуговання. Ядро прамысловага пралетарыяту, яго вядучая параўнальна нешматлікая частка – фабрычна-завадскія і чыгуначныя рабочыя – у 5 заходніх губернях на $\frac{3}{4}$ складаліся з

хрысціян, пераважна беларусаў. Сельскагаспадарчыя рабочыя ў пераважнай большасці былі беларусамі.

Істотную ролю ў фарміраванні плітычных партый адыгрывала інтэлігенцыя, якая была неаднароднай. Згодна з вынікамі першага ўсеагульнага перапісу насельніцтва Расійскай імперыі 1897 г., да інтэлігенцыі Беларусі можна аднесці наступныя катэгорыі: чыноўнікі адміністрацыі, суда і паліцыі; асобы якія былі на грамадскай, саслоўнай і дабрачыннай службе; асобы якія займаліся прыватнай юрыдычнай практыкай, вучэбнай і выхаваўчай, навуковай і творчай дзейнасцю, духавенства розных рэлігійных канфесій, а таксама афіцэрства вайсковых згуртаванняў. Такім чынам да інтэлігенцыі можна аднесці 0,69 % усяго насельніцтва. Гэта тлумачыцца тым, што у беларускіх губернях адсутнічалі буйныя прамысловыя прадпрыемствы, вышэйшыя навучальныя ўстановы.

Нацыянальны склад інтэлігенцыі быў наступны: рускіх – 5,97 %, беларусаў – 65,61 %, украінцаў – 4,59%, палякаў – 6,15 %, яўрэяў – 14,59 %, іншых нацыянальнасцей – 3,93 %.

Грамадска-палітычныя працэсы, якія назіраліся на Беларусі ў пачатку XX ст., сацыяльная напружанасць, імкненне кожнага класа, сацыяльнай групы абараняць свае інтарэсы на палітычнай арэне падштурхнулі да ўтварэння розных палітычных партый і арганізацый. Гэты складаны працэс меў шмат асаблівасцей, як было адзначана, зыходзячы са стракатасці сацыяльнага і нацыянальнага складу насельніцтва Беларусі.

Палітычныя партыі і групы ў Беларусі ў пачатку XX ст. можна класіфікаваць наступным чынам:

1. манархічныя (урадавыя);
2. буржуазна-ліберальныя;
3. сацыял-дэмакратычныя;
4. неанародніцкія.

Сярод іх вызначаюцца таксама агульнарасійскія і нацыянальныя партыі і групы.

2. Пачаткак дзейнасці агульнарасійскіх партый і груп

Вызначальную ролю ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі ў пачатку XX ст. адыгралі агульнарасійскія партыі і групы. Аднак канчаткова некаторыя аформіліся толькі ў перыяд першай расійскай рэвалюцыі. Арганізацыі манархічнага напрамку напярэдадні першай расійскай рэвалюцыі былі вельмі слабыя і ўяўлялі сабой зародкі будучых мясцовых гурткоў, якія пазней увайшлі ў “Саюз рускага народа”, што ўзнік у 1905 г. Сярод іх трэба адзначыць утвораную ў канцы 1900 г. У Пецярбургу дваранскую арганізацыю “Русское собрание”. Яе дзейнасць грунтавалася на старых ідэях афіцыйнай палітыкі: праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць. У 1904 г. аддзяленні арганізацыі “Русское собрание” узнікаюць у Вільні,

Варшаве і іншых гарадах. Яны з'явіліся першымі арганізацыйнымі цэнтрамі будучых манархічных партый. Асноўнымі палітычнымі мэтамі гэтых партый і арганізацый было захаванне самадзяржаўнага ладу.

Больш прыкметны на Беларусі быў буржуазна-ліберальны рух. Але ліберальная плынь спачатку і тут не мела легальных апорных падмуркаў у выглядзе земстваў, бо царызм доўгі час не дазваляў іх ствараць, баючыся, што яны стануць цэнтрамі палітычнай апазіцыі польскіх памешчыкаў. Погляды ліберальна-памешчыцкай апазіцыі ў гэты час былі шырока выказаны ў мясцовых камітэтах “Асобнай нарады аб патрэбах сельскагаспадарчай прамысловасці”, арганізаванай у 1902 г. на чале з С. Вітэ, які займаў у той час пасаду міністра фінансаў Расіі. Мясцовыя памешчыкі патрабавалі ўраўняць сялен у асабістых правах з іншымі саслоўямі, увесці земствы, скасаваць абшчынае землекарыстанне, узмацніць ахову прыватнай зямельнай уласнасці.

Ліберальная гарадская інтэлігенцыя гуртавалася вакол культурна-асветніцкіх таварыстваў. На пачатку XX ст. у Мінску былі створаны “Таварыства прыхільнікаў мастацтва”, “Таварыства абароны жанчын”. У 1904 г. на Беларусі ўзнікаюць ліберальныя плыні, якія потым склалі мясцовыя арганізацыі партыі народнай свабоды (Кадэты). Галоўнае іх патрабаванне ў той час – канстытуцыйная манархія.

Сярод яўрэскага грамадства на Беларусі на пачатку XX ст. атрымаў пашырэнне сіянісцкі рух. Сама назва “сіянізм” паходзіць ад гары Сіён у Іерусаліме, дзе паводле старажытных біблейскіх паданняў, існаваў храм цара Давіда. Сусветная сіяніская арганізацыя была створана ў 1897 г. у Базелі (Швейцарыя). У жніўні 1902 г. з дазволу ўлад у Мінску адбыўся Ўсерасійскі з'езд сіяністаў. Пазней сіянізм на Беларусі ўяўляў моцны палітычны рух, куды ўваходзілі яўрэйскія партыі сіянісцкага і прасіяніскага кшталту. Іх варта падзяліць на два галоўныя тыпы: партыі тэрытарыяльнага і “духоўнага” сіянізму.

Да партый тэрытарыяльнага сіянізму трэба аднесці тыя, якія дамагаліся стварыць асобную дзяржаву для яўрэяў на тэрыторыі Палесціны. Яны бачылі ў гэтай дзяржаве “сваеасаблівы нацыянальны цэнтр”. Партыі “духоўнага сіянізму”, падтрымліваючы гэтую ідэю, галоўным лічылі “фарміраванне нацыянальнага асобнага палітычнага яўрэйскага грамадства” ва ўсіх краінах, незалежна ад месца жыхарства.

Галоўны сэнс сіянізму на пачатку XX ст. – ідэя асобнай выключнасці яўрэйскай нацыі, адасабленне яўрэяў ад неяўрэяў, забеспячэнне паннавання яўрэйскай буржуазіі ва ўсім свеце. Крыху пазней былі створаны партыі “сацыялістычнага” сіянізму – “Паалей-Цыён” (Рабочыя сіёна) 1905 г., Сацыялістычная яўрэйская рабочая партыя (1906 г.), якія мелі свае карані ад груп “Адраджэння”. Напрыклад, падтрымліваючы ідэю ўтварэння “дзяржавы

яўрэйскага пралетарыяту ў Палесціне”, партыя “Паалей-Цыён” дамагалася таксама нацыянальна-палітычных аўтаномій з усеабдымнай эканамічнай, культурнай і фінансавай кампітэнцыяй ва ўсіх унутраных нацыянальных справах для тых народнасцей, інтарэсы якіх не могуць быць, не яе думку, дастаткова задаволены тэрытарыяльнай аўтаноміяй.

З 80-х гг. XX ст. набываюць моц сацыял-дэмакратычныя плыні, якія пачалі саю дзейнасць з прапаганды марксізму. Яго прыхільнікі верылі ў непазбежнасць гібелі капіталістычнага ладу, лічылі пралетарыят галоўным рэвалюцыйным атрадам, увасабленне дыктатуры якога вызначыць шлях да перамогі сацыялістычнага грамадства. Але ўжо тады было відавочна, што марксізм не вельмі ўлічваў інтарэсы сялянства.

На Беларусі першы сацыял-дэмакратычны гурток быў утвораны студэнтам Э.Абрамовічам у Мінску летам 1884 г. Некаторыя сацыял-дэмакраты Беларусі неўзабаве пачалі разумець неабходнасць пераходу ад прапаганды марксізму ў вузкіх, заканспіраваных гуртках да агітацыі сярод рабочых мас на аснове блізкіх, жыццёва важных для іх патрабаванняў – скарачэнне рабочага дня, павелічэнне заробтнай платы, паляпшэнне ўмоў працы. У канцы 80-х – пачатку 90-х гг. сацыял-дэмакратычныя гурткі ўтварыліся ў Вільне, Гродна, Віцебску, Гомелі, Смаргоні.

Актыўна дзейнічала ў Мінску сацыял-дэмакратычная група на чале з С. Трусевічам. У красавіку ён удзельнічаў у рабоце ўстаноўчага з’езда Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі (ЛСДП) у Вільні, на якім прадстаўлял створаныя ім сацыял-дэмакратычныя гурткі Мінска, Вільні і Смаргоні. Аднак ён пакінуў з’езд, т.к. большасць з’езда заняла сепаратысцкія пазіцыі і ў маі 1896 г. ён стварыў Рабочы саюз Літвы (РСЛ). Насуперак сепаратузму кіраўніцтва ЛСДП, якое адмаўлялася ад узаемадзеяння з расійскім пралетарыятам, праграма РСЛ абвешчала, што барацьба з дэспатызмам можа быць паспяховай толькі пры аб’яднанні ўсіх сацыял-дэмакратычных груп.

У верасні 1897 г. у Вільні абдыўся з’езд прадстаўнікоў яўрэйскіх, на сацыял-дэмакратычных арганізацый Вільні, Мінска, Віцебска, Беластока і Варшавы якім утварыўся Бунд – Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі. Ён падтрымліваў сіянісцкую ідэю асобнай выключнасці яўрэйскай нацыі і лічыў сябе выключна адзіным прадстаўніком, выразнікам інтарэсаў яўрэйскага пралетарыяту. Бундаўскія ідэі мелі пэўны ўплыў на сацыял-дэмакратычныя арганізацыі Беларусі.

Прыкметны рост рабочага руху ў Расіі ў сувязі з масавай агітацыяй сацыял-дэмакратаў, утварэнне на гэтай аснове буйных агульнагарадскіх сацыял-дэмакратычных арганізацый паставілі на чаргу пытанне аб аб’яднанні іх у партыю. З гэтай мэтай у Мінску ў пачатку сакавіка 1898 г. быў скліканы з’езд прадстаўнікоў пецябургскага, маскоўскага, кіеўскага і

екацярынаслаўскага “Саюзаў барацьбы”, кіеўскай “Рабочай газеты” і Бунда. З’езд прыняў рашэнне аб аб’яднанні прадстаўленых на ім арганізацый у Расійскую сацыял-дэмакратычную рабочую партыю, выбраў Цэнтральны камітэт з трох чалавек, прызнаў “Рабочую газету” афіцыйным органам РСДРП. Бунд, як і іншыя арганізацыі, уступіў у партыю на правах аўтаноміі ў мясцовых справах. Самастойныя рашэнні ён мог прымаць толькі па пытаннях, якія датычыліся яўрэйскага пралетарыяту.

У той жа час сярод сацыял-дэмакратаў узмацнілася барацьба паміж прыхільнікамі рэфармісцкага і рэвалюцыйнага накірункаў. З канца 1900 г. цэнтрам згуртавання рэвалюцыйных сацыял-дэмакратаў стала газета “Іскра”, якая выдавалася за мяжой Плеханавым і Леніным. Галоўную сваю задачу рэдакцыя “Іскра” бачыла ў выхаванні палітычнай свядомасці пралетарыяту і ў падрыхтоўцы стварэння ў Расіі інтэрнацыянальнай рэвалюцыйнай марксісцкай партыі. У 1903 г. спачатку ў Бруселі, затым у Лондане адбыўся II з’езд РСДРП, які прыняў Першую праграму партыі. Канчатковай мэтай сацыял-дэмакратаў абвяшчалася пабудова сацыялістычнага грамадства праз пралетарскую рэвалюцыю і заваяванне дыктатуры пралетарыяту. Найбліжэйшай мэтай партыя ставіла звяржэнне царскага самадзяржаўя і ўстанаўленне дэмакратычнай рэспублікі сіламі пралетарыяту, сялянства і іншых працоўных розных нацыянальнасцей. Па нацыянальным пытанні з’езд абвясціў права ўсіх нацый на самавызначэнне. Большасць расійскіх сацыял-дэмакратаў не лічыла абавязковым аддзяленне нацыі. Яны былі прыхільнікамі цэнтралізаванай шматнацыянальнай дзяржавы. На іх думку, вырашэнне нацыянальных праблем павінна было падпарадкоўвацца мэтам класавай барацьбы пралетарыяту.

З’езд раскалоўся на дзве фракцыі – большавікоў і меншавікоў, якія мелі спачатку розныя погляды на тактычныя і арганізацыйныя пытанні. А потым яны склалі два накірункі, фактычна, дзве пврты ў расійскай сацыял-дэмакратыі.

У канцы 1903 г. групы РСДРП узніклі ў Мінску, Гомелі, Бабруйску, Магілёве, Мазыры, Брэсце і іншых гарадах і мястэчках Беларусі. Для кіраўніцтва сацыял-дэмакратычнымі арганізацыямі на Беларусі ЦК РСДРП стварыў у 1904 г. Палескі камітэт і Паўночна-Заходні камітэт. Большавікі і меншавікі ўваходзілі разам у адзіныя сацыял-дэмакратычныя арганізацыі.

Значны ўплыў на развіццё грамадска-палітычнага руху на Беларусі аказалі неанародніцкія арганізацыі і партыі, г. зн. тыя, якія таксама ставілі сацыялістычныя мэты, але трымалі арыенцір галоўным чынам на сялянства і разначынную інтэлігенцыю. У той час яны імкнуліся адмовіцца ад старых народніцкіх ідэй, якія мелі анархісцкае адценне і прызнавалі, што капіталізм у Расіі з’яўляецца заняпадам і рэгрэсам.

У 1899 г. Гершуні і Радзіёнавай-Клячко была створана Рабочая партыя палітычнага вызвалення Расіі. Яна ставіла сваёй мэтай звяржэнне царызму і заваёву палітычных свабод. Асноўнымі сродкамі барацьбы з царызмам лічыла тэрор. Пасля паліцэйскіх рэпрэсій (1901 г.) шмат яе былых членаў увайшло ў арганізацыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў, якія ў студзені 1902 г. абвясцілі сябе самастойнай партыяй групы сацыялістаў-рэвалюцыянераў гуртаваліся вакол часопіса “Революционная Россия”. Аднак першы з’езд расійскіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў абдыўся толькі ў канцы 1905 – пач. 1906 г.

Праграма эсэраў мела антыкапіталістычную накіраванасць. Эсэры бачылі сацыялізм як згуртаванне самакіравальных вытворчых асацыяцый у прамысловасці і сельскай гаспадарцы, шырокай сеткі розных тыпаў кааперацыі. Дасягненне сацыялізму яны звязвалі са звяржэннем царызму і ўстанаўленнем народаўладдзя. У аграрным пытанні эсэры патрабавалі пераходу ўсёй зямлі ў агульнанародны набытак без выкупу на правах параўнальнага землекарыстання для сялянства. Больш за тое, зямля не павінна прадавацца і купляцца. Па нацыянальнаму пытанню эсэры выступалі за “безумоўнае права нацыянальнасцей на самавызначэнне”, федэратыўныя адносіны паміж імі, увядзенне роднай мовы ва ўсе мясцовыя, грамадскія і дзяржаўныя ўстановы, а на тэрыторыях са змешаным насельніцтвам – за права кожнай нацыянальнасці на прапарцыянальную сваёй колькасці частку бюджэта, які прызначаны на культурна-асветніцкія мэты. У канцы 1903 – пачатку 1904 гг. эсэраўскія арганізацыі ўтварыліся ў асобных гарадах Беларусі. У красавіку 1904 г. была створана Паўночна-Заходняя абласная арганізацыя сацыялістаў рэвалюцыянераў, у якую вайшлі Беластоцкая арганізацыя, Віленская, Віцебская, Гомельская, Дзвінская групы, Смаленскі, Бранскі і Мінскі камітэты. Галоўнымі кіраўнікамі з’яўляліся Ратнер, Біцэнка, Антосева. Эсэры на тэрыторыі Беларусі ў той час займаліся распаўсюджваннем лістовак і арганізацыяй адзіночных тэрарыстычных актаў супраць паліцэйскіх чыноў.

Такім чынам, арганізацыі агульнарасійскіх партый на пачатак XX ст. толькі складаюцца. Іх колькасць была не вялікая і фактычна яны з’яўляліся своеасаблівымі гурткамі разначыннай інтэлігенцыі, чыноўнікаў, служачых, навучэнцаў. Трэба адзначыць, што гэтыя арганізацыі не вельмі ўлічвалі абставіны Беларусі. Назва “Беларусь” не выкарыстоўвалася не толькі ў дакументах гэтых арганізацый, але нават і ў назвах рэгіянальных камітэтаў.

3. Узнікненне беларускіх партый і арганізацый.

Пачатак XX ст. быў адзначаны ўздымам беларускага нацыянальнага руху. Аднак слабасць беларускай буржуазіі, якая не вытрымлівала канкурэнцыі з моцнай яўрэйскай, польскай, рускай не дазволіла беларускаму нацыянальна-вызваленчаму руху, моц якога залежала ад падтрымкі з боку

сваіх нацыяналь-свядомых прадпрымальнікаў, аказаць рашучы ўплыў на развіццё грамадска-палітычных працэсаў на Беларусі.

Асаблівасці Беларусі, перш за ўсё яе многанацыянальных гарадоў, дзе беларусы не складалі большасці насельніцтва, закдучаліся і ў тым, што пошукі шляхоў да грамадскага прагрэсу ўсё больш набывалі сацыяльна-палітычную накіраванасць. Але ўлічваючы тое, што пераважная частка ўсяго беларускага насельніцтва – сяляне, развіццё нацыянальнага руху пайшло пад адзнакай неанародніцкіх ідэй “сялянскага сацыялізму”.

Тэма сацыяльнага і нацыянальнага вызвалення загучала ў беларускіх народнікаў, дзеячоў групы “Гоман”, якая ўзнікла ў 1884 г. Яна абгрунтавала сам факт існавання беларускай нацыі як самастойнай супольнасці людзей, яе права на сваю нацыянальную дзяржаўнасць і развіццё сваёй нацыянальнай культуры. Група “Гоман” адна з першых сярод народніцкіх групавак узняла пытанне пра федэралізм, як форму саюза паміж асобнымі часткамі дзяржавы або нацыямі, што ўваходзілі ў яе склад.

Беларуская ідэя фарміравалася шляхам пакутлівых пошукаў інтэлігентаў, якія былі звязаны з сялянствам, ва ўмовах канкурэнтнай барацьбы, як адзначалася вышэй, паміж расійскім і польскім капіталамі. Ва ўмовах адсутнасці ў беларусаў самастойных форм палітычнага і эканамічнага жыцця важным аб’яднальным фактарам у абуджэнні нацыянальнай самасвядомасці ставілася беларуская нацыянальная культура. Вось чаму беларуская ідэя, лунала ў паветры ў XIX ст. атрымала ў пачатку XX стагоддзя гучанне ідэі нацыянальнага Адраджэння. Яна была звязана з аднаўленнем незалежнага ад Польшчы Вялікага кнства Літоўскага, вяртаннем дзяржаўнага статусу беларускай мовы, уніяцтва як нацыянальнай рэлігіі.

Апазіцыйнасць польскіх сацыялістаў да расійскага самадзяржаўя прывабіла многіх беларускіх дзеячаў, якія пачыналі сваю культурна-асветніцкую і палітычную дзейнасць. Тым больш, што яшчэ ў канцы 90-х гг. XIX ст. адной з буйных нелегальных арганізацый у царскай Расіі стала Польская сацыялістычная партыя (ППС). Галоўным у праграме гэтай партыі і было патрабаванне незалежнасці Польшчы ў межах 1772 г. ППС выказала намер стварыць разам з літоўскімі, беларускімі і ўкраінскімі арганізацыямі “аб’яднаную палітычную сілу з мэтай звяржэння прыгнёту ў краі”. Аднак беларускіх дзеячаў не здавальняў праграмны пункт па нацыянальнаму пытанню, які адмаўляў фактычна права Беларусі на самастойнасць і дэклараваў яе ўваходжанне ў федэратыўную Рэч Паспалітую.

Паступова культурна-асветніцкія тэндэнцыі ў беларускім руху пачынаюць пераўтварацца ў палітычныя. У канцы XIX ст. ствараюцца гурткі “Беларускай народнай асветы”, арганізаваныя студэнтамі-беларусамі ў Маскве і Пецябургу. У іх праграмах прадугледжвалася “выданне і

распаўсюджванне беларускай нацыянальнай школы для народа”. Такую ж мэту ставілі і культурна-асветніцкія гурткі, што былі створаны беларускімі студэнтамі ў Вільні, Гродне і Мінску.

На аснове культурна-асветніцкіх гурткоў зімой 1901-1902 гг. у Пецярбургу ствараецца арганізацыя пад назвай Беларуская рэвалюцыйная партыя, якая таксама ставіла культурна-асветніцкія мэты. Аднак ўнутры палітычнай партыі вызначалася плынь на чале з братамі Луцкевічамі, якія імкнуліся нейкім чынам дыстанцыравацца ад польскага ўплыву. Так была ўтворана не раней 1903 г. Беларуская рэвалюцыйная грамада. Аднак новая партыя была арыентавана на некаторыя праграмныя пункты ППС.

Пасля таго як да БРГ далучылася група Ігнатоўскага, партыя змяніла саю назву і стала называцца “Беларуская сацыялістычная грамада”. Як свелчаць некаторыя даследчыкі, адбылася гэта падзея не раней як у кастрычніку 1904 г. арганізатарамі і кіраўнікамі партыі былі браты Луцкевічы, В.Ластоўскі, К.Кастравіцкі (К.Каганец), Ф. Стацкевіч, Ф.Умястоўскі, А.Бурбіс, В.Іваноўскі, А.Пашкевіч (Цётка), А.Уласаў і іншыя. Адразу БСГ заявіла пра сябе як партыя сацыялістычнай арыентацыі. Аднак ў праграме БСГ не праводзілася прынцыповаў розніцы паміж пралетарыятам, сялянамі і іншымі групамі працоўных. Як і эсэры, БСГ аб’яднала іх у адну сацыяльную катэгорыю – працоўны народ і ў роўнай ступені імкнулася знайсці апору ў рабочым класе, сялянстве, інтэлігенцыі. Партыя паставіла дабівацца краёвай аўтаноміі Беларусі з сеймам у Вільні, культурна-нацыянальнай аўтаноміі для нацыянальных меншасцей і выраша распрацаваць зямельную праграму на аснове канфіскацыі без выкупу маёнткаў паноў, казённых і іншых зямель. Сваю дзейнасць БСГ пачала з друкаванага беларускага слова. Першым выданнем з’явілася пракламацыя “Брацця мужыкі”, выдадзенная ў сувязі з пачаткам руска-японскай вайны.

У пачатку XX ст. у Беларусі дзейнічалі таксама групы сацыял-дэмакратыі Каралеўства Польскага і Літвы (СДКП і Л). Яна была створана ў 1900 г. у Мінску. На чале яе стаялі Ф.Е. Дзяржынскі і С. Трусевіч. Партыя імкнулася да цеснага саюза з расійскім рэвалюцыйным рухам, стаяла на інтэрнацыянальных пазіцыях, вяла барацьбу з сепаратызмам ППС, узаемадзейнічала з Бундам. У красавіку 1906 г. на правах аўтаномнай арганізацыі ўступіла ў РСДРП.

Такім чынам, асноўныя палітычныя партыі і арганізацыі Беларусі напярэдадні першай расійскай рэвалюцыі знаходзіліся ў стане афармлення, пошукаў у вызначэнні сваіх палітычных пазіцый. Найбольш актыўна заявілі пра сябе расійскія сацыял-дэмакраты, Бунд, эсэры. Што датычыцца беларускага нацыянальнага руху, то ён рабіў першыя крокі на хвалі культурна-асветніцкіх і неанародніцкіх ідэй.

4. Пазіцыі партый і арганізацый у перыяд уздыму першай Расійскай рэвалюцыі.

Прычыны першай расійскай рэвалюцыі мелі свае карані ў супярэчнасцях усерасійскага грамадства: наяўнасць рэшткаў феадальна-прыгонніцкай сістэмы, адсутнасць палітычных свабод, жорсткая эксплуатацыя рабочых прадпрыемствамі, няздольнасці царскай улады вырашыць шэраг сацыяльных і нацыянальных праблем, забяспечыць агульны прагрэс краіны. Усе гэтыя крызісныя рысы былі паглыблены няўдалай руска-японскай вайной, дзе руская армія пацярпела паражэнні. Па свайму характару і накіраванасці першая расійская рэвалюцыя была буржуазна-дэмакратычнай.

Падзеі 9 студзеня 1905 г. у Пецярбургу, калі царскі ўрад расстраляў мірнае шэсце рабочых, выклікала вялікае абурэнне ва ўсёй краіне, у тым ліку і на Беларусі. Палітычныя стачкі пратэсту, дэманстрацыі і мітынгі супраць карных захадаў урада абдыліся больш як у 20 гарадах Беларусі.

Першая расійская рэвалюцыя, якая пачылася, патрабавала ад усіх палітычных партый і груповак удакладніць свае погляды і пазіцыі, выпрацаваць тактыку. Манархісцкія арганізацыі выступалі ў абарону захавання і ўмацавання самадзяржаўнай улады. Нічога дзіўнага тут няма, бо яны спачатку складаліся з дваран і ўрадавых чыноўнікаў.

Ліберальныя плыні спачатку проста крытыкавалі “бюракратычны рэжым” улады. Яны патрабавалі рэформаў і склікання царом прадстаўнічай установы. На паседжанні Мінскай гарадской думы ў студзені 1905 г. была прынята рэзалюцыя з патрабаваннем палітычных свабод. Ліберальныя плыні падтрымлівалі ідэі канстытуцыйнай манархіі.

Яўрэйскія ліберальныя дзеячы, пагаджаючыся з агульнарасійскімі, выступалі разам з тым: з патрабаваннем увядзення раўнапраўя яўрэяў. У канцы сакавіка 1905 г. у Вільні адбыўся з’езд прадстаўнікоў яўрэйскіх прадпрыемстваў і інтэлігенцыі, на якім быў арганізаваны “Саюз дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі”, які фактычна заняў сіянісцкія пазіцыі.

Іншага пункту гледжання прытрымліваліся партыі сацыялістычнага выбару (сацыял-дэмакраты, Бунд, сацыялісты-рэвалюцыянеры, БСГ). Але сярод іх не было адзінства. Частка сацыялістаў імела ўхілы на бок лібералаў, больш умераныя меншавікі выступалі за скасаванне самадзяржаўя, але дапускалі ў пэўным сэнсе канстытуцыйную манархію. Найлепшым вынікам рэвалюцыі яны лічылі скліканне прадстаўнічай установы, якую можна пераўтварыць ва Устаноўчы Сход. Яны выступалі супраць паўстання, лічылі, што яно можа адбыцца толькі як “паўстанне здзічэлых мас народу”. Такія ж погляды былі характэрны і для бундаўцаў.

Бальшавікі былі не толькі за звяржэнне царскай улады, але і за ўстанаўленне рэвалюцыйна-дэмакратычнай дыктатуры пралетарыята і

сялянства шляхам узброенага паўстання, за развіццё буржуазна-дэмакратычнай рэвалюцыі ў сацыялістычную. Аднак на Беларусі меншавікі і большавікі знаходзіліся ў адных арганізацыях, і ўявіць сабе, якой стратэгіі і тактыкі прытрымліваліся гэтыя арганізацыі, было давалі цяжка. Але вядома, напрыклад, што на з'езд арганізацый Палескага і Паўночна-Заходняга камітэтаў, якія адбыліся ў маі-чэрвені 1905 г., пераважалі большавіцкія рэзалюцыі.

Вельмі рашуча і нават па-экстрэміску выступалі супраць царскіх улад сацыялісты-рэвалюцыянеры. Яны арганізавалі некалькі тэрарыстычных актаў супраць царскіх саноўнікаў і паліцэйскіх, заклікалі да аграрнага і фабрычнага тэрору. Але гэтыя экстрэмісцкія захады не садзейнічалі рэвалюцыйнаму згуртаванню працоўных.

Пашырала сваю актыўнасць Беларуская сацыялістычная грамада. Яна выдала лістоўку пад назвай “Царскае жніво”, дзе сцвярджалася, што спадзяваца на цара нельга, а таму “далоў цара, царскі ўрад”. У лістоўцы “Што такое Канстытуцыя?” БСГ патрабавала свабоды слова, друку, склікання канстытуцыйнага сходу з прадстаўнікоў народа.

У сакавіку 1905 г. у Мінску адбыўся сялянскі з'езд БСГ. Дэлегаты вырашылі: атрымаць зямлю можна толькі сілай, шляхам аб'яднання з усім сялянствам Расіі і звяржэннем царскага ўрада. Меркавалася паўсюдна на весках стварыць брацтвы ці саюзы. Сялян заклікалі ў час жніва аб'яўляць забастоўкі, патрабаваць часткі ўраджаю, а ў выпадку адмовы захопліваць панскае маёмасць і дзяліць яе паміж сабой. БСГ патрабавала таксама склікання сейма і для Беларусі.

Летам 1905 г. на Беларусі назіраўся ўздым рабочага і сялянскага руху. Калі ў майскіх палітычных стачках ўдзельнічалі 220 тыс. рабочых, то ў чэрвені-жніўні – 380 тыс. Шмат з іх прайшлі пад лозунгам “Далоў самадзяржаўе!”, “Васьмігадзінны рабочы дзень!”. Адчуваўся ўплыў сярод рабочых сацыял-дэмакратаў, бундаўцаў. Узмацніліся і сялянскі рух. У красавіку-жніўні 1905 г. адбылося 380 сялянскіх выступленняў. Галоўнае пытанне – зямля. Але ў сваёй аснове рух сялян быў стихійны, а іх палітычныя патрабаванні няяснымі. Вынікі прапаганды эсэраў, грамадаўцаў, сацыял-дэмакратаў у вёсцы былі вельмі слабымі.

У жніўні 1905 г. цар выдаў закон аб скліканні дарадчаў Думы, падрыхтаваны міністрам унутраных спраў Булыгіным. Паводле прынятага закона, удзельнічаць у выбарах не мелі права рабочыя і іншыя асобы наёмнай працы. Лібералы пагадзіліся ўдзельнічаць у выбарах. Але ўсе партыі сацыялістычнай арыентацыі падтрымлівалі байкот Булыгінскай Думы. Заклікаючы байкатаваць Думу, БСГ, напрыклад, выступіла з ідэяй склікання Народнага сходу Літвы і Беларусі ў Вільні.

У кастрычніку 1905 г. краіну ахапіла ўсерасійская стачка. На Беларусі ў выніку стачкі была паралізавана ўся чыгунка. Напалоханы моцным рэвалюцыйным рухам, цар вымушаны быў 17 кастрычніка 1905 г. падпісаць Маніфест, у якім былі абяцаны дэмакратычныя свабоды: недатыкальнасць асобы, скліканне заканадаўчай Думы з удзела ў выбарах усіх саслоўяў насельніцтва. Гэта была маленькая перамога рэвалюцыі. пасля абвяшчэння Маніфеста 17 кастрычніка актывізаваліся праўрадавыя арганізацыі. Перш за ўсё неабходна адмеціць фарміраванне партыі “Союза русскаго народа” (лістапад 1905 г.). Сутнасць яго праграмы: праваслаўе, самадзяржаўе, народнасць. Праваслаўе – пануючая вера, цар – гэта вышэйшая праўда, руская народнасць – дзяржаўная народнасць. Галоўнае – захаванне адзінства Расіі, адмаўленне ўсялякай аўтаноміі народам.

Манархісты былі супраць Маніфеста 17 кастрычніка, які нейкім чынам абмяжоўваў уладу цара. Але адкрыта выступаць супраць царскага Маніфеста яны не маглі.

Асаблівую увагу прыхілілікі “Союза русскаго народа” ўдзялілі яўрэйскаму пытання. Яны выступалі за стварэнне яўрэйскай дзяржавы як месца жыхарства ўсіх яўрэяў, за адмову яўрэям знаходзіцца на дзяржаўных расійскіх пасадах. “Союз” заклікаў рускую буржуаўію змагацца з яўрэйскім і замежнымі капіталамі ў Расіі. Арганізацыі гэтай партыі ў канцы 1905 г. узніклі ў Мінску, Віцебску, Гомелі. Іх з’яўленне было сваеасаблівым адказам на ўзмацненне яўрэйскага капіталу, панаванне яўрэяў-гандляроў, прадпрымальнікаў у эканоміцы заходніх і паўднёва-заходніх губерняў. Праграмы гэтых праўрадавых арганізацый знаходзілі падтрымку не толькі з боку памешчыкаў і саноўнай бюракратыі, але і часткі рабочых і сялян.

“Союза русскаго народа” і іншыя манархічныя партыі адмаўлялі права беларусаў на сваё самастойнае дзяржаўнае існаванне. Іх ідэолагі разглядаі Беларусь як частку “Заходняй Расіі”, якая звязана з “адзінай і непадзельнай Расіяй”, і рабілі выснову: беларусы павінны канчаткова зліцца з рускім народам, быць яго непадзельнай часткай.

У канцы 1905 г. была створана партыя “Саюз 17 кастрычніка”, якая без агаворак падтрымлівала царскі ўрад і яго праграму, выкладзеную ў Маніфесте. Партыя асабліва падкрэслівала неабходкасць захавання адзінства Расійскай дзяржавы. Толькі Фінляндцы “Саюз” лічыў магчымасць даць нейкую аўтаномію. Іншым народам адмаўлялася мець аўтаномію, нават у пытаннях культуры і асветы. Прыхільнікі “Саюза” дапускалі таксама магчымасць продажу сялянам дзяржаўных зямель. У манархічным лагеры Беларусі актыўна пачало дзейнічаць таварыства “Крестьянин”, якое ўзнікла ў Вільні ў канцы 1905 г. Спачатку таварыства маскіравала сваю палітычную накіраванасць, заяўляла, што нн падзяляе праграмныя мэты ніводнай з расійскіх партыяў, а будзе дамагацца эканамічнага і культурнага развіцця

краю. Але ўжо ў пачатку 1906 г. лідэры “Крестыянiна” заявілі, што яны выступаюць супраць ідэй сацыялістаў і чакаюць задавальнення сялянскіх iнтарэсаў ад цара. Дзеячы таварыства заклікалі ўмацоўваць асновы самадзяржаўя на Беларусі.

Маніфест 17 кастрычніка віталі лібералы. Аднак яны лічылі, што гэты дакумент не цалкам задавальняе патрабаванні вызваленчага руху. У лістападзе 1905 г. лібералы стварылі Канстытуцыйна-дэмакратычную партыю (кадэтаў). Яна адстойвала канстытуцыйную манархію, выкуп часткі памешчыцкай зямлі сялянамі, свабоду і садзейнічанне прадпрымальніцтву. На Беларусі партыю кадэтаў падтрымлівалі ліберальныя памешчыкі (галоўным чынам польскія і акаталічаныя беларускія), расійскія чыноўнікі і буржуазія (пераважна яўрэйская), бо ў яе праграме былі абяцанне даць аўтаномію Царству Польскаму, (права на самавызначэнне кадэты адмаўлялі), дозвол на ўжыванне ў грамадскім жыцці роднай мовы, грамадзянскае раўнапраўе і г.д. Аднак польска-беларускія памешчыкі не падзялялі аграрнай праграмы кадэтаў. Нягледзячы на гэтыя погляды, у канцы 1905 г. гурткі кадэцкіх партый ўзніклі ў Вільні, Магілёву і Пінску.

Яўрэйская буржуазія таксама вітала Маніфест 17 кастрычніка, спадзяваючыся атрымаць ад яго карысць. Пасля абвешчання Маніфеста сіяністы і прыхільнікі прасіянісцкага “Саюза дасягнення раўнапраўя яўрэяў” выступілі з праграмай стварэння ў Расіі эктэрытарыяльнага яўрэйскага самакіравання з прымусовай уладай у сферы нацыянальных зносін. Па агульнапалітычных пытаннях яны падтрымлівалі кадэтаў.

Да ліберальных плыняў схілілася Канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі, якая была створана ў канцы 1905 – пачатку 1906 г. віленскім каталіцкім святаром Э.Ропам. партыя патрабавала для Беларусі і Літвы абласнога самакіравання, аўтаноміі з заканадаўчым сеймам для Польшчы. Вырашэнне аграрных і іншых пытанняў звязвала з устанавленнем мясцовага самакіравання. Адстойвала памешчыцкае землеўладанне, выказвалася за садзейнічанне сялянам у набыцці зямлі. Партыя дзейнічала пераважна ў Віленскай і некаторых паветах Гродзенскай губерні, дзе большасць насельніцтва складалі католікі.

Партыі сацыялістычнага накірунку адмоўна сустрэлі Маніфест 17 кастрычніка. Яны лічылі, што гэта толькі манёўр царызму, што сапраўднага вызвалення не адбудзецца. Пра гэта сведчаць наступныя падзеі. Калі 18 кастрычніка 1905 г. у Мінску ўдзельнікі мітыngu затрабавалі вызваліць 12 вязнаў, то губернатар Курлаў вымушаны быў задаваліць гэтае патрабаванне. Але калі вязні былі ўжо на волі і прынялі ўдзел у мітыngu на Прывакзальнай плошчы, па мітынгуючых пачалася стральба. Невядома, ці стралялі па загаду Курлава, ці гэта была справакаваная акцыя з боку некаторых мітынгуючых, але вынік трагічны: загінула больш за 80 чалавек. Сацыял-дэмакраты,

эсэры, БСГ заклікалі салдат пераходзіць на бок працоўных, патрабавалі ад улад пакараць вінаватых у расстрэле.

Эсэры вырашылі правесці ў адказ шэраг тэрарыстычных актаў. Яны спрабавалі зрабіць замах на Курлава, але няўдала. Затое член эсэраўскай арганізацыі Л. Язерская параніла магілёўскага губернатара Клінгеберга. 15 снежня быў паранены памочнік мінскага паліцмаистра Шклярэвіч. Беспаспяховым быў замах Івана Пуліхава 14 студзеня 1906 г. на жыццё Курлава. Бомба так і не ўзарвалася. Эсэраўскі тэрор прынёс шкоду рэвалюцыйнаму руху, бо садзейнічаў узмацненню рэпрэсій, расколу левых сіл сацыял-дэмакраты асудзілі эсэраўскую тактыку тэрору, але выказалі пажаданне баявога саюзу з эсэрамі ў барацьбе супраць рэпрэсій улад.

У снежні 1905 г. узброенае паўстанне пацярпела паражэнне. На Беларусі паўстанне не адбылося, але назіралася некалькі сутычак рабочых з царскімі вайскоўцамі. Адбыліся стачкі на некаторых прадпрыемствах у падтрымку паўстання.

У канцы снежня 1905 – пачатку 1906 г. абдыўся I з’езд Партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Ён прыняў праграму партыі, у якой былі ўключаны асноўныя палажэнні эсэраўскага сацыялізму. З’езд вырашыў не заклікаць да ўзброенага паўстання, але падрыхтавацца на выпадак яго стыхійнага ўзнікнення, таксама палічыў узмацніць тэрор.

Тэма 9.6-9.7 Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі

1. Прычыны і пачатак рэвалюцыі.
2. Булыгінская Дума.
3. Кастрычніцкая палітычная стачка.
4. Снежаньскія падзеі 1905 г. у Беларусі.
5. Прычыны паражэння рэвалюцыі.
- 6.

1. Прычыны і пачатак рэвалюцыі.

Прычыны першай расійскай рэвалюцыі мелі свае карані ў супярэчнасцях усерасійскага грамадства: наяўнасць рэшткаў феадальна-прыгонніцкай сістэмы, адсутнасць палітычных свабод, жорсткая эксплуатацыя рабочых прадпрыемальнікамі, няздольнасці царскай улады вырашыць шэраг сацыяльных і нацыянальных праблем, забяспечыць агульны прагрэс краіны. Усе гэтыя крызісныя рысы былі паглыблены няўдалай руска-японскай вайной, дзе руская армія пацярпела паражэнні. Па свайму характару і накіраванасці першая расійская рэвалюцыя была буржуазна-

дэмакратыянай. Па формах і метадах барацьбы была пралетарскай. Яе галоўнай рухаючай сілай быў рабочы клас.

Рэвалюцыйныя выступленні на Беларусі ў гады першай рускай рэвалюцыі былі састаўной часткай усерасійскага вызваленчага руху. Разам з тым рэвалюцыйны рух на Беларусі насіў нацыянальна-вызваленчы характар.

Крывавая нядзеля 9 студзеня 1905 г. у Пецярбургу, калі было расстраляна мірнае шэсце рабочых да Зімовага палаца – рэзідэнцыі цара Мікалая II, пабарвала веру рабочых “у добрага цара”. Гэтая падзея і стала пачаткам першай рускай рэвалюцыі. забастоўкі салідарнасці ахапілі 11-15 студзеня Мінск, Магілёў, Гомель, Гродна, Смаргонь – усяго 25 гарадоў і мястэчак Беларусі.

У Смаргоні 13-14 студзеня і ў Крынках 17-19 студзеня стачкі суправаджаліся мітынгамі, дэманстрацыямі, маніфестацыямі значнага размаху (яны былі падрыхтаваны мясцовымі сацыял-дэмакратамі разам з прадстаўнікамі Віленскай арганізацыі РСДРП і Беластоцкай арганізацыі СДКПІЛ).

У студзенскія дні 1905 г. у беларускіх губернях баставала 34 тыс. чалавек. У наспупныя месяцы пракацілася хваля эканамічных забастовак, большасці якіх былі пачаты па ініцыяцыве і пад кіраўніцтвам арганізацый РСДРП. Рабочы рух змыкаўся з сялянскім. У студзені-сакавіку 1905 г. адбыліся 53 сялянскія выступленні, многія з іх насілі палітычны характар. У сакавіку 1905 г. БСГ арганізавала ў Мінску сялянскі з’езд. Дэлегаты прыйшлі да вываду, што атрымаць зямлю можна толькі шляхам узброенай барацьбы з самадзяржаўем.

Уздым рэвалюцыйнай актыўнасці мас патрабаваў дакладнага кіраўніцтва. Аднак у гэты час пачатак рэвалюцыі на Беларусі ўскладніла адсутнасць адзінства дзеянняў розных палітычных сіл, вопыту барацьбы, што негатыўна адлюстроўвалася на тактыцы дзеянняў.

Кантакты сацыял-дэмакратаў з іншымі партыямі ў перыяд студзеня – сакавіка 1905 г. былі нешматлікі. Гэта было звязана з тым, што працэс партыйнага групування дробнай буржуазіі яшчэ толькі пачынаўся, іх арганізацыі былі малыя і слабыя.

Найбольш значнай на беларусі была дзейнасць эсэраў. У прыватнасці, у Мінску эсеры прымалі ўдзел у стачках салідарнасці, якія праводзіліся арганізацыямі РСДРП, распаўсюджвалі літаратуру, давалі кансператыўныя кватэры. Арганізацыі РСДРП на гэтым этапе стаялі пераважна на бальшавіцкіх пазіцыях.

У такім становішчы вялікае значэнне мелі рашэнні III з’езда РСДРП (красавік 1905 г.), асабліва ў адносінах да нацыянальных арганізацый. З’езд вызначыў стратэгію і тактыку бальшавікоў ва ўмовах пачатку рэвалюцыі, адносіны да іншых партый і аб’яднанняў, выказаўся за аб’яднанне сацыял-

дэмакратычных арганізацыя ў адзіную РСДРП пры ўмовах падпарадкавання рашэнням з'езда. Тактыка, распрацаваная з'ездам, дазволіла згуртаваць рэвалюцыйныя сілы з улікам асаблівасцей рэвалюцыі на Беларусі. Рухаючымі сіламі яе былі не толькі пралетарыят і сялянства, як у Расіі, але і ліберальна-дэмакратычная буржуазія, абараняўшая свае вузкія нацыянальныя інтарэсы.

Пасля з'езда выступленні рабочых адбываліся нярэдка пад аб'яднаным кіраўніцтвам РСДРП, эсэраў, бундаўцаў, БСГ, хаця Бунд часцей займаў іншую пазіцыю, паколькі прэтэндаваў на аднаасобнае лідэрства, а меншавікі, БСГ па шэрагу прынцыповых пытанняў праяўлялі нерашучасць.

Дзейнасць Беларускай сацыялістычнай грамады ў гады рэвалюцыі мела найважнейшае значэнне для ідэйнай кансалідацыі Беларускага руху. У канцы 1905 г. абдыўся I з'езд партыі, што выявіла яе разыходжанні з эсэрамі. БСГ прапанавала канфіскаваць памешчыцкія, царкоўныя і ўдзельныя землі, аб'яднаць з казеннымі і стварыць нацыянальны зямельны фонд, размеркавальнікам зямлі павінна стаць краёвое самакіраванне, незалежнае ў гэтым пытанні ад цэнтральнай расійскай улады. У праграме было выразна зафіксавана, што бліжэйшымі задачамі партыі з'яўляюцца: звяржэнне царызму, аўтаномія Беларусі з мясцовым сеймам у Вільня, 8-гадзіны працоўны дзень, перадача ўсёй зямлі ў грамадскую маёмасць.

Вясной і летам 1905 г. рабочыя на Беларусі падтрымалі расійскі пралетарыят. Гэтымі выступленнямі ў асноўным кіравалі арганізацыі РСДРП. Актыўна прайшлі на Беларусі першамайскія забастоўкі. У чэрвені-ліпені адбыліся палітычныя стачкі і дэманстрацыі ў знак салідарнасці з бастуючымі рабочымі Пецярбурга, Лодзі, Іванава-Вазнясенска. У Мінску 18-19 чэрвеня прайшлі мітынгі з удзелам каля 6 тыс. чалавек, а 28 чэрвеня была аб'яўлена ўсеагульная забастоўка. У гэты ж дзень адбылася дэманстрацыя ўзброеных рабочых, казакі і паліцыя прымянілі зброю. Сур'ёзныя ўзброеныя сутыкненні ў ходзе чэрвеньскіх дэманстрацый адбыліся таксама ў Бабруйску, Барысаве, Віцебску, Гомелі. Забастоўкі і дэманстрацыі пратэсту былі ў Сморгоні, Пінску, Нясвіжы, Ляхавічах, Смілавічах, Капысі, Ашмянах. Усяго палітычным рухам рабочых у красавіку-чэрвені было ахоплена 56 гарадоў і мястэчак колькасць стачачнікаў – 96 тыс., дэманстрантаў – 30 тыс., удзельнікаў масовак і маніфестацый – 94 тыс. чалавек.

Пад уплывам пралетарскай барацьбы шырокі размах набыў сялянскі рух. Улетку і восені 1905 г. на Беларусі зарэгістравана 380 выступленняў (у 32 паветах з 35). Яны адрозніваліся арганізаваннасцю, узмацненнем наступальных формаў барацьбы. Упершыню ў Віцебскай, Віленскай і Мінскай губернях былі створаны сялянскія арганізацыі пад кіраўніцтвам РСДРП. Найбольш актыўна яны дзейнічалі ў Ігуменскім, Гарадокскім і Дзісенскім паветах. У Мінску і Вільня стварылі свае камітэты БСГ, РСДРП.

БСГ і эсэры арганізавалі ў вёскі Блонь Ігуменскага павета і мястэчку Пухавічы школы сялянскіх агітатараў, якія потым ўладкоўваліся на працу ў вёсках і пам стваралі сялянскія гурткі.

У адказ на паўстанне на броняносцы “Пацёмкін” пачаліся хваляванні ў арміі: выступілі жаўнеры асобных часцей Магілёўскага, Гродзенскага і Брэст-Літоўскага гарнізонаў, Бабруйскага дысцыплінарнага батальёна. Рэвалюцыйную агітацыю сярод ваенных вялі мясцовыя арганізацыі РСДРП і ПСР.

2. Булыгінска дума.

Напалоханы рэвалюцыя царскі ўрад узмацніў рэпрэсіі. Адначасова з мэтай аслабіць націск рэвалюцыйных сіл, раскалоць дэмакратычны лагер, прыцягнуць на свой бок ліберальную буржуазію Мікалай II апублікаваў 6 жніўня 1905 г. маніфест і закон аб скліканні законадарадчай думы, падрыхтаваны міністрам унутраных спраў Булыгным. Выбарчая сістэма засноўвалася на саслоўным прынцыпе. Паводле “Палажэння аб выбарах у Дзяржаўную думу” усе выбаршчыкі падзяляліся на 3 курыі (г.зн. разрад выбаршчыкаў, аб’яднаных формай уласнасці ці прыналежнасцю да пэўнага саслоўя): землеўладальніцкую (памешчыцкую), гарадскую (буржуазія) і сялянскую. Кожная курыя павінна была мець сваіх асабістых прадстаўнікоў, агульны сход якіх у кожнай губерні абіраў бы затым дэпутатаў ў Думу. Пры гэтым большасць насельніцтва (рабочыя, жанчыны, асобы маладзей за 25 гадоў, вайскоўцы, навучэнцы і інш.) ад удзелу ў выбарах адхіляліся. Шлях, якім фарміраваліся курыі, забяспечваў большае прадстаўніцтва “класаў уласнікаў”.

Царскі “падарунак” народу ў выглядзе законадарадчай Думы не супакоіў ахопленую рэвалюцыяй краіну. Буржуазна-ліберальныя групы ў большасці станоўча аднесліся да ўказу аб Думе, паколькі бачылі ў ёй адзіны сродак спыніць рэвалюцыю. Ліберальныя памешчыкі і яўрэская буржуазія пачалі рыхтавацца да выбараў, праводзіць сходы. Прадстаўнікі пануючых класаў незалежна ад нацыянальнасці выказалі гатоўнасць супрацоўнічаць з самадзяржаўем на платформе Думы.

Меншавікі, не адмаўляючыся ад лозунгу Устаноўчага сходу, фактычна падтрымалі згодніцкую пазіцыю лібералаў. Балшавікі выставілі лозунг актыўнага байкоту Думы і ў сувязі з ім разгарнулі агітацыю з мэтай падрыхтоўкі ўсеагульнай стачкі і ўзброенага паўстання супраць царызму. Лозунг байкоту падтрымалі практычна ўсе партыі дэмакратычнага лагера, у тым ліку Бунд, ПСР, БСГ, а таксама частка ліберальных саюзаў.

Антыдумская агітацыя пачалася ўжо ў ліпені 1905 г. – пасля неафэцыйнай публікацыі булыгінскага законапраекта. Адбыўся мітынг у Гомелі 12 ліпеня, прамала ўдзел 400 рабочых. Мітынг быў арганізаваны бундаўцамі. На мітынгу была прынята рэзалюцыя, у якой быў выказаны

пратэст супраць Думы і зроблена заява, што не шляхам кампрамісаў і петыцый, а толькі рэвалюцыя прывядзе народ да жаданай мэты – дэмакратычнай рэспублікі. Падобныя рэзалюцыі ў канцы ліпеня былі прыняты на мітынгх рабочых Брэста (4 тыс. чалавек), Смалявіч, Беразіно, Чашнікаў і інш. гарадах.

У жніўні рух пратэсту супраць булыгінскай Думы значна пашырыўся і ўзмацніўся. У шэрагу гарадоў і мястэчках (Віцебску, Мінску, Полацку, Брэсце, Лідзе, Сморгоні, Івянец, Халопенічы, Капыль, Цімкавічы) прайшлі мітынгі і маніфестацыі. Наладжвалі іх прадстаўнікі РСДРП. У шэрагу месцаў яны суправаджаліся вылічнымі маніфестацыямі і дэманстрацыямі.

Такім чынам бачна, што абмежаваная ў сваіх паўнамоцтвах законадарадчая Дзяржаўная дума, урэзаныя выбарчыя правы насельніцтва не маглі ўжо задаволіць грамадства, асабліва яго радыкальныя элементы. Акты 6 жніўня састарэлі яшчэ да таго часу, калі былі падпісаны Мікалаем II.

3. Кастрычніцкая палітычная стачка.

Царскаму ўраду не ўдалося супакоіць краіну. Рэвалюцыйны рух нарастаў. У кастрычніку рознымі формамі палітычнай барацьбы было ахоплена 24 гарады і 29 мястэчкаў Беларусі, у забастоўках і дэманстрацыях удзельнічала 153 тыс. чалавек.

У Мінску кастрычніцкую дэманстрацыю пачалі па ініцыяцыве групы РСДРП 11 кастрычніка чыгуначнікі. На наступны дзень рашэнне аб яе падтрымцы прынялі мясцовыя камітэты Бунда і эсэры. Стачка ахапіла ўсе прадпрыемствы, зачыніліся магазіны, школы, гімназіі.

У Сморгоні па закліку кааліцыйнай камісіі 17 кастрычніка спынілася праца на ўсіх прадпрыемствах. Горад фатычна апынуўся ў руках забастоўшчыкаў, такое ж становішча назіралася ў Ашмянах, дзе забастоўка працягвалася каля тыдня. У Мазыры стачка пачалася яшчэ 13 кастрычніка і працягвалася 10 дзён. Быў створаны аб'яднаны рэвалюцыйны камітэт, які фактычна стаў уладай у горадзе. Толькі пры дапамозе паліцыі і ўзброенай сілы мозырскае выступленне было падаўлена.

Царызм быў вымушаны пайсці на палітычныя ўступкі. 17 кастрычніка 1905 г. быў апублікаваны маніфест, які абвясціў палітычныя свабоды. Буржуазія ў знак яго ўхвалення стварыла палітычную партыю – “Саюз 17 кастрычніка”. Левыя лібералы таксама арганізаваліся ў канстытуцыйна-дэмакратычную партыю (кадэты).

РСДРП з недаверам паставілася да гэтага дакумента. Па яе ініцыятыве ў шэрагу гарадоў прайшлі мітынгі пратэстаў. У Мінску 18 кастрычніка адбыўся мітынг. Губернатар Курлоў загадаў адкрыць агонь па ўдзельніках мітыngu на Прывакзальнай плошчы, звыш 80 чалавек былі забіты, некалькі соцень паранена.

Крывавая сутычка ў гэты дзень адбылася і ў Сморгоні, дзе было паранена 10 дэманстрантаў, расстрэлы мелі места таксама і ў Віцебску, Полацку. На наступны дзень пасля Курлаўскага расстрэла 19 кастрычніка, выйшлі на дэманстрацыю з чырвонымі сцягамі працоўныя Оршы.

У ходзе кастрычніцкай палітычнай стачкі ва ўсіх буйных цэнтрах рэвалюцыйнага руху Расіі ўзніклі новыя масавыя палітычныя арганізацыі – Саветы рабочых дэтутатаў.

На Беларусі стачачныя камітэты, узнікшыя ў перыяд кастрычніцкай стачкі, выконвалі функцыі органаў улады. У Мінску пасля 18 кастрычніка быў арганізаваны кааліцыйны савет. У яго склад ўвайшлі прадстаўнікі ад мінскай групы РСДРП, Любава-Роменскага камітэта Усерасійскага чыгуначнага саюза, Мінскага камітэта эсэраў і Бунда. Савет удзельнічаў як орган рэвалюцыйнай улады ў арганізацыі мітынгаў і дэманстрацый, на працягу 12 дзён кантраляваў работу чыгуначнага вузла, стварыў камісію ўзаемадапамогі і суд гонару, абавязваў фабрыкантаў і заводчыкаў выплачваць рабочым зарплату за дні забастоўкі.

У Віцебску ў кастрычніку 1905 г. таксама была створана кааліцыйная камісія. У яе склад увайшлі прадстаўнікі груп РСДРП і Бунда. Камісія ажыццяўляла функцыі адміністрацыйнай улады, арганізоўвала атрады самаабароны. 17 кастрычніка камісія ўзначаліла ўсеагульную стачку, у выніку сутыкнення з паліцыяй былі забітыя і параненыя.

Рэвалюцыйны камітэт быў створаны ў Мазыры, стачачныя камітэты – у Баранавічах, Ваўкавыску, Пінску і Гомелі.

Працягваліся сялянскія хваляванні. У лістападзе зарэгістравана 174 выпушчэнні, у снежні іх колькасць дасягнула 286. У Горыцкім і Клімавіцкім паветах яны набылі характар ўзброенага паўстання.

4. Снежаньскія падзеі 1905 г. у Беларусі.

У пачатку снежня 1905 г. царскі ўрад паспрабаваў авалодаць становішчам у краіне. Па яго ўказу былі закрыты некалькі дэмакратычных газет, забаронены Чыгуначна саюз, арыштаваны члены Пецярбургскага Савета рабочых дэпутатаў. У адказ 7 снежня ад імя Савета рабочых дэпутатаў, РСДРП, ПСР і Бунда была выдана адозва “Да ўсяго народа”, якая фактычна заклікала да ўзброенага паўстання. У Маскве ў той жа дзень пачалася ўсеагульная палітычная стачка, якая 9 снежня перарасла ў ва ўзброенае паўстанне.

У адказ на ўзброенае паўстанне ў Маскве 8 снежня забаставалі чыгуначнікі большасці чыгуначных вузлоў Беларусі. Для кіраўніцтва ў Мінску быў створаны кааліцыйны савет у складзе Мінскай групы РСДРП, мінскага камітэта эсэраў, Бунда і чыгуначнага камітэта Лібава-Роменскай дарогі. 9 снежня стачка набыла характар ў Мінску ўсеагульны характар.

Пачаліся хваляванні сярод ваенных. Мінская група РСДРП заклікала да паўстання, аднак пад уплывам бундаўцаў і меншавікоў стачка была спыненая.

У Гомелі палітычнай стачкай кіраваў Палескі камітэт РСДРП. Забастоўшчыкі захапілі ў свае рукі станцыю, тэлеграф, пошту. У Пінску ўсеагульная палітычная стачка дазволіла ўзяць у свае рукі горад і станцыю, але з прычыны нерашучасці бундаўцаў і меншавікоў яна не перарасла ва ўзброенае паўстанне. Балшавікоў падтрымалі толькі эсэры.

Снежаньская палітычная стачка праходзіла больш арганізавана, але абарончая тактыка прадвызначыла яе паражэнне. 18 снежня кааліцыйны савет у Мінску быў арыштаваны. Хутка на Беларусі з'явілася карная экспедыцыя генерала Арлова, якая падавіла выступленні ў Пінску, Гомелі, Лунінцы, Баранавічах.

Снежаньская палітычная стачка на Беларусі ахапіла 17 гарадоў і мястэчак, а з улікам дэманстрацый, мітынгаў, сутыкненняў з паліцыяй і войскам – 28 гарадоў і мястэчак. У стачках удзельнічалі каля 44 тыс. чалавек.

Па накалу і напружанасці барацьбы сітуацыя ў некаторых гарадах была блізкай да ўзброенага паўстання, аднак на тэрыторыі Беларусі ў снежні 1905 г. яно не адбылося. Гэта было абумоўлена адноснай нешматлікасцю пралетарыяту і моцным уплывам на рабочых прадстаўнікоў дробнабуржуазных партый.

Пасля снежня рэвалюцыя пайшла на спад. У гэтых умовах “левы блок” стаў распадацца. Ужо са снежня Бунд пачаў ухіляцца ад актыўнай рэвалюцыйнай барацьбы.

Апошняя сумесная акцыя “левага блоку” стаў байкот I Дзяржаўнай Думы вясной 1906 г. Прапанаваную балшавікамі тактыку байкоту падтрымалі ў Беларусі эсэры, БСГ, а таксама Бунд і партыі пралетарскага сіянізму.

5. Прычыны паражэння рэвалюцыі.

Асноўныя падзеі рэвалюцыі 1905-1907 гг.

Студзень 1905 г. – выступленні салідарнасці ў сувязі з падзеямі “Крывавай нядзелі”.

Вясна-лета 1905 г. – уздым сялянскага і рабочага руху, салдацкія хваляванні.

Кастрычнік 1905 г. – стварэнне кааліцыйных саветаў, удзел Усерасійскай палітычнай стачцы.

Снежань 1905 г. – рост рабочага і сялянскага руху, узмацненне салдацкага руху.

Красавік 1906 г. – пачатак дзейнасці I Дзяржаўнай думы.

Ліпень 1906 г. – пачатак дзейнасці II Дзяржаўнай думы.

3 чэрвеня 1907 г. – роспуск II Думы. Дзяржаўны пераварот.

Нягледзячы на велізарны размах стачачнай барацьбы рабочага класа ісялянскага руху, першая руская буржуазная рэвалюцыя пацярпела паражэнне. Адною з галоўных прычын яе паражэння было тое, што ў той час яшчэ не склаўся трывалы саюз рабочага класа з сялянствам. Хоць саюз пралетарыяту і сялянства ажыццяўляўся на ўсім працягу рэвалюцыі, але ён быў не аформлены, рэвалюцыйныя сілы былі недастаткова арганізаваны. Выступленні рабочых, сялян і салдат не зліўся ў адзіны рэвалюцыйны паток.

Нягледзячы на паражэнне, першая руская рэвалюцыя нанесла ўдар па царызму. Рабочы клас і сялянства прымусілі царызм, памешчыкаў і буржуазію пайсці на ўступкі. У асобных галінах прамысловасці была павышана зарплата, скарачаны рабочы дзень, зніжаны штрафы. Былі легалізаваны прафсаюзы. Царызм быў вымушаны адмяніць выкупныя плацяжы, а памешчыкі – знізіць арэндныя і прадажныя цэны на зямлю. Былі адменены некаторыя саслоўныя абмежаванні для сялянства. Рэвалюцыя прымусіла стварыць прадстаўнічую установу – Дзяржаўную думу. Але галоўная мэта рэвалюцыі – звяржэнне царызму – не была дасягнута.

Першая руская рэвалюцыя абыграла значную ролю ў жыцці беларускага народа. Яна ўзняла шырокія масы беларусаў да актыўнай барацьбы за сваё нацыянальнае і сацыяльнае разняволенне. Барацьба супраць сацыяльнага прыгнёту суправаджалася ростам нацыянальнай самасвядомасці. Гэта выклікала ўздым творчых сіл народа, шпаркае развіццё яго літаратуры, мовы, тэатра, народнай палітычнай творчасці.

Тэма 9.8 Дзяржаўная Дума у грамадска-палітычным жыцці Беларусі.

1. Дзяржаўная дума першага склікання.
2. Дзяржаўная дума другога склікання

1. I Дзяржаўная дума (27.4 (10.5) – 8(21).7.1906; адна сесія).

Дзяржаўная дума ў Расіі – прадстаўнічая заканадаўчая ўстанова ў Расійскай імперыі. Створана царызмам ва ўмовах рэвалюцыі 1905-1907 гг. з мэтай папярэдзіць новы рэвалюцыйны выбух і вырашыць галоўныя пытанні грамадска-палітычнага жыцця краіны: аграрнае, нацыянальнае, рабочае і інш., захоўваючы непакінуты асновы самадзяржаўнага ладу. Першая спроба склікаць Дзяржаўную думу была зроблена царскім ўрадам у жніўні 1906 г., але ва ўмовах уздыму рэвалюцыі яна не мела поспеху.

11 снежня 1905 г., пасля разгрому маскоўскага ўзброенага паўстання, урад выдаў указ “Аб змяненні палажэння пра выбары ў Дзяржаўную думу”, якім значна пашыралася кола выбаршчыкаў у параўнанні з палажэннем ад 6 жніўня. Да трох выбарчых курый – землеўладальніцкай, гарадской і

сялянскай – далучылася чацвертая – рабочая. Права ўдзельнічаць у выбарах дазвалялася толькі рабочым прадпрыемстваў фабрычна-завадской, горнай, горназавадскай прамысловасці, а таксама чыгуначных майстэрняў з агульнай колькасцю рабочых-мужчын не менш за 50 чалавек. Ад удзелу ў выбарах фактычна былі адхілены $\frac{3}{4}$ усяго складу рабочых (на Беларусі працэнт рабочых, карыстаўшыхся выбарчым правам, быў яшчэ ніжэйшы), а таксама асабы іншых катэгорый наёмнай працы: гандлёвыя служачыя, батракі, прыказчыкі, прадаўцы. Не мелі выбарчых правоў жанчыны-работніцы, чыгуначныя рабочыя (акрамя майстэрняў), трамвайныя, чорнарабочыя. Выбары для працоўных былі шматступенныя.

Поўная перавага на выбарах была забяспечана памешчыкам і буйной буржуазіі. Адзін голас памешчыка адпавядаў 3,5 галасы гарадской буржуазіі, 15 галасам сялян і 45 галасам рабочых. Выбары ў I Дзяржаўную думу выклікалі шырокі грамадскі рух. Разгарнулася вострая барацьба розных сацыяльных і палітычных сіл па пытанню аб адносінах да яе. Гэта было першае адкрытае выступленне на палітычнай арэне створаных у ходзе рэвалюцыі партый і груп. На Беларусі гэтая барацьба мела свае спецыфічныя асаблівасці.

Актыўную дзейнасць разгарнулі прадстаўнікі мясцовай буржуазіі і памешчыкаў, якія раздзяліліся па нацыянальнай прыналежнасці. Рускія памешчыкі аб'ядналіся ў партыю “Саюз 17 кастрычніка”. Да іх далучылася праваслаўнае духавенства і рускія чыноўнікі. Яны выступалі абаронцамі інтарэсаў самадзяржаўя на ўскраінах, лозунга “адзінай і непадзельнай Расіі”. Блізкая да іх была партыя прававога парадку. Акцыбрысты і правапарадцы выступалі разам з чарнасоценцамі, прапагандавалі вялікадзяржаўны шавінізм, распальвалі нацыянальную і рэлігійную варожасць сярод насельніцтва. На выбарах яны пацярпелі паражэнне. Польскія памешчыкі выступалі за далучэнне Беларусі і Літвы да Польшчы (Прывіслінскага краю), патрабуючы пры гэтым аўтаноміі. Яны лічылі, што самакіраванне створыць нацыянальнай буржуазіі ўмовы для “замірэння” Польшчы. Буйныя польскія памешчыкі, у асаблівасці Мінскай губерні, абвясцілі сябе прыхільнікамі партыі кадэтаў, разыходзячыся з імі толькі па аграрным пытанні. Яны абаранялі прынцып недатыкальнасці прыватнай уласнасці на зямлю і не згаджаліся нават з частковым адчужэннем зямлі па “справядлівай ацэнцы”.

Вялікі ўплыў на каталіцкае насельніцтва, асабліва ў Віленскай і Гродненскай губернях, мела канстытуцыйна-каталіцкая партыя Літвы і Беларусі. Яе арганізатарам і кіраўніком быў віленскі каталіцкі барон Э.Роп. Мэтай гэтай партыі было аб'яднанне на выбарах усяго насельніцтва края на аснове каталіцызма. Партыя мела значны ўплыў на выбарах, асабліва сярод беларускіх сялян-католікаў.

На Беларусі апору галоўнай ліберальнай партыі – кадэтаў, складала пераважна яўрэская буржуазія і інтэлігенцыя. Кадэты выступалі ў саюзе з “Саюзам дасягнення раўнапраўнасці яўрэяў у Расіі”. Як правіла, кадэты як самастойная партыя не агітавалі, а пераносілі сваё дзейнасць у нацыянальныя групы польскіх, яўрэйскіх і літоўскіх арганізацый. Поўны поспех на выбарах яны мелі ў гарадской курыі.

Шэраг партый байкатавалі выбары. Тактыку байкоту Думы праводзілі бальшавікі. Яна была накіравана на працяг рэвалюцыйнай барацьбы. Гэтая таксама мела поспех сярод рабочых. Сялянне ў асноўнай масе ўдзельнічалі ў выбарах. Ухіліліся ад ўдзелу ў выбарах і ад перавыбарчай агітацыі народніцкія партыі – эсэры і БСГ. Байкатаваў выбары Бунд. Але ва ўмовах адступлення рэвалюцыі байкот не ўдаўся, выбары адбыліся. Яны праходзілі ў той час, калі 70 % губерній краіны знаходзіліся на ваенным ці надзвычайным становішчы, выкліканымі падзеямі 1905 г. Гэта стварала добрыя ўмовы для паліцэйскага і адміністрацыйнага самавольства. Канчатковы вынік выбараў вызначыўся не толькі ходам усёй выбарчай кампаніі, але і палітычнымі камбінацыямі на губернскіх выбарчых сходах.

Ад беларускіх губерній у I Думу былі абраны: ад Мінскай губерні селянін з Навагрудскага павета – С.І. Гатоўчыц, памешчыкі – князь І.Э. Друцкі-Любецкі, Р.А. Скірмунт, Я.І. Любанскі, І.І. Вішнеўскі, прысяжныя павераныя – В.А. Янчэўскі, А.Р. Лядніцкі, доктар філасофіі П.П. Масоніўс і адзін з лідэраў сіяністаў, юрыст Я.Я. Розенбаўм; ад Віцебскай губерні памешчыкі – Б.Б. Шахно, П.І. Перасвет-Солтан, А.О. Валковіч – гласны Віцебскай гарадской думы, былы гарадскі галава, Г.Я. Брук – урач, рэдактар пракадэцкай газеты “Віцебская жызнь”; член партыі кадэтаў, ксёндз Ф.С. Трасун, сялянін з в. Азерцы Вазнянскай воласці Полацкага павета Р.П. Філіпаў.

Моцны ўплыў на сялян Віленскай губерні аказала каталіцкае духавенства. Яно імкнулася згладзіць класавыя супярэчнасці і павесці за сабой на выбарах сялян. Віленскі епіскап барон Э.Роп дабіўся таго, што частка сялян, дэлегаваных на губернскі выбарчы сход ад імя ўсіх сялянскіх выбаршчыкаў падпісала пагадненне з памешчыкамі, па якому тры дэпутацкія месцы аддаваліся сялянам (адно з іх было забяспечана выбарчым законам) і тры месцы памешчыкам. У выніку ў Думу былі абраны сяляне: К.А. Александровіч – літовец, католік, у Думу ўвайшоў у склад трыавай групы; М.М. Грынцэвіч – беларус-католік, епіскап Э.Роп, памешчыкі Ч.К. Янкоўскі і член праўлення “Руска-бальгійскага металургічнага таварыства” Б.Я. Ялавецкі. Ад надзельных сялян дэпутатам быў абраны сялянін М.С. Гатавецкі – літовец-католік. У Думе ён далучыўся да трыавай. Сёмым дэпутатам быў Ш.Х. Левін – сіяніст, член “Саюза для дасягнення раўнапраўя ў Расіі”, кадэт.

У Гродзенскай губерні на выбарах у Думу польскія памешчыкі пацярпелі поўнае паражэнне. Сяляне ўвайшлі ў дамоўленнасць з гарадскімі выбаршчыкамі і забалацірывалі ўсіх памешчыцкіх кандэдатаў. Дэпутатамі ў Думу былі абраны сяляне М.М. Жукоўскі, С.П. Кандрашук, А.В. Курапацкі і беластоцкі павятовы прадвадзіцель дваранства М.М. Ярогін. Ад гарадской курыі былі выбраны прысяжны павераны В.Я. Якубсон і юрыст М.Я. Астрагорскі – абодвы кандыдаты права Пецярбургскага ўніверсітэта. Першы стаў у Думе актыўным дзеячам трудовой групы, другі – па сваіх палітычных поглядах далучыўся да кадэтаў.

У Магілёўскай губерні з сямі дэпутацкіх месц 5 занялі сяляне. Дэпутатамі ў Думу былі выбраны В.А. Каранькоў, М.І. Аўсяннікаў, М.Е. Сямёнаў, А.І. Сакалоўскі, Ф.Я. Буслаў. У Думе М.Е. Сямёнаў далучыўся да кадэтаў, А.І. Сакалоўскі і Ф.Я. Буслаў – да трудовой групы, прычым апошні быў адным з найбольш актыўных яе арганізатараў. Ад гарадскіх выбаршчыкаў былі выбраны дваранін, калежскі асэсар у адстаўцы Г.Н. Цвёрды – кадэт, адзін з кіраўнікоў газеты “Магілёўскі голас”, ад землеўладальнікаў – дваранін калежскі саветнік А.Я. Хамятоўскі.

Выбары паказалі, што сяляне прынялі ў іх дастаткова шырокі ўдзел, разлічваючы, што Дума зможа вырашыць аграрнае пытанне, адмяніць непасільныя падаткі. Распаўсюджванню канстытуцыйных ілюзій у вёсцы ў значнай ступені садзейнічалі кадэты. Яны запэўнівалі сялян на прадвыбарных сходах, што Дума будзе дзейсным органам улады, здольным уціхамірыць “произвол”, даць сялянам зямлю. Кадэты былі адзінай легальнай партыяй, якая выступала на выбарах з апазіцыйнымі заявамі ў адносінах да ўрада і так як левыя партыі ў гэты час знаходзіліся ў падполлі, то ўсе незадаволеныя царызмам галасавалі за кадэтаў, супраць правых. У выніку, з 36 дэпутатаў ад 5 заходніх губерняў 29 прайшлі ў Думу па кадэцкім сцыгам пры падтрымцы Канстытуцыйна-каталіцкай партыі, сіяністаў і “Саюза дасягнення раўнапраўя яўрэяў у Расіі”. 5 (усе сяляне) адносілі сябе да беспартыйных, 1 – да сацыял-дэмакратаў і 1 – да правых (сялянін). 3 агульнага ліку дэпутатаў памешчыкаў было 10 (28 %), ксянзоў – 2 (5,4 %), інтэлігентаў – 11 (30,5 %), сялян – 13 (36,1 %). Кадэты атрымалі перавагу не толькі ў заходніх губернях, але і па ўсёй краіне. З 478 дэпутатаў у I Думе кадэтаў было 179, аўтанамістаў – 63, акцыябрыстаў – 16, беспартыйных – 105, трудавікоў – 97, сацыял-дэмакратаў – 18.

Дзяржаўная Дума пачала сваю работу 27 красавіка 1906 г. адкрыццё Думы адбылося ў Таўрыцкім палацы. Цэнтральным пытаннем у Думе было аграрнае. Кадэты вынеслі свой аграрны законапраект за подпісам 42 дэпутатаў. Ён прыдугледжваў павелічэнне сялянскага землекарыстання за лік казённых і царкоўных зямель, частковага адчужэння памешчыцкіх зямель з узнагароджаннем уладальнікаў “па справядлівай ацэнцы”. Мелася на ўвазе

адчужэнне тых зямель, якія здаваліся ў арэнду да 1 студзеня 1906 г., ці не апрацоўваліся зусім, хоць і былі прыгодныя для гэтага. Гэтыя землі павінны былі скласці дзяржаўны зямельны фонд і перадавацца сялянам у доўгатэрміновую арэнду па спажывецкай норме, якая забяспечвала пражытачны мінімум сялянскай сям’і. Землі, не адчужаныя ў памешчыкаў, а таксама надзельныя сялянскія, заставаліся ў асабістай уласнасці. Гэта патрабаванне па сутнасці не супярэчыла інтарэсам памешчыкаў. Яны атрымалі магчымасць выгадна для сябе прадаць сялянам тыя землі, якія імі здаваліся ў арэнду, ці зусім не апрацоўваліся. Большасць сялянскіх дэпутатаў у Думе не пайшлі за кадэтамі і стварылі самастойную фракцыю – трудовую групу. Ад заходніх губерній у яе ўваходзілі 6 чалавек: К.А. Александровіч, М.С. Гатавецкі, М.М. Жукоўскі, С.П. Кандрашук, Ф.Е. Буслаў, Г.В. Філіпаў. Да іх далучыўся сялянін А.І. Сакалоўскі. Такім чынам, 7 сялян з 13-ці выбраных ў Думу ад заходніх губерній, перайшлі на бок трудавікоў.

Трудавікі ўнеслі на разгляд Думы свой зямельны праект 104-х. Ён прадугледжваў прымусовае адчужэнне памешчыцкіх зямель і стварэнне агульнанароднага зямельнага фонду, у які б былі ўключаны ўсе казённыя, кабінецкія, царкоўныя, а таксама прымусова адчужаныя прыватнаўласніцкія землі, перавышаючыя працоўную норму. Падрыхтоўку і правядзенне рэформы трудавікі прадугледжвалі перадаць у рукі мясцовых зямельных камітэіаў, выбраных на аснове ўсеагульнага выбарчага права пры тайным галасаванні, у рукі саміх сялян. Ад Беларусі зямельны праект 104-х падпісалі Ф.Е. Буслаў, А.І. Сакалоўскі, М.С. Гатавецкі і К.А. Александровіч.

Эсэры не пагадзіліся з трудавікамі наконт прыватнай ўласнасці і ў праекце “33-х” абвясцілі ў якасці першачарговай задачы адмену прыватнай уласнасці на зямлю, аб’яўленне яе агульнанароднай уласнасцю і перадачу ў распараджэнне мясцовых і цэнтральных органаў самакіравання.

Прыкметную актыўнасць пры абмеркаванні аграрнага пытання праявілі дэпутаты-памешчыкі Беларусі. Яны абаранялі прынцып недатыкальнасці асабістай ўласнасці і рашэнне аграрнага пытання аўтаномна, ізалявана ад другіх раёнаў імперыі. Найбольш поўна пазіцыю памешчыкаў Беларусі выклаў у сваёй прамове Р.А. Скірмунт. Ён выказаўся супраць адчужэння памешчыцкіх зямель, спасылаючыся на тое, што гэта выклікае вялікія выдаткі і неспрыяльна адаб’ецца на становішчы дзяржавы. На яго думку, парушэнне ці адмена прынцыпа прыватнай уласнасці на зямлю прынясе незлічоныя беды насельніцтву і дзяржаве, бо прывядзе да засілля бюракратыі, вялікае незадавальненне сялянства, пазбавіць іх заробку, прывядзе да падрыву прамысловасці, культуры і банкруцтва дзяржавы. Р.А. Скірмунта падтрымаў Б.А. Ялавецкі. Ён паставіў вырашэнне аграрнага пытання ў залежнасць ад рашэння пытання аб аўтаноміі. З аналагічнай заявай

выступіў барон Э.Роп. Ён лічыў, што рашэнне аграрнага пытання не можа быць без аўтаномнага кіравання.

5 чэрвіня Дума скончыла абмеркаванне аграрнага пытання. Складанне законапраекта аграрнай рэформы было даручана выбранай камісіі, якая да роспуску Думы, так і не паспела яго выпрацаваць. Ва ўмовах абастрэнення пазадумскай барацьбы класаў, царскі ўрад палічыў неабходным распусціць Думу, лічачы, што думскія дэбаты, асабліва па аграрнаму пытанню, аказваюць рэвалюцыйнае ўздзеянне, у першую чаргу, на сялян. Указам ад 8 ліпеня 1906 г. урад выступіў з заявай, у якой выказаўся за недатыкальнасць памешчыцкай уласнасці на зямлю. І Дзяржаўная дума была распушчана, а тэрмін склікання II Думы прызначаны на 20 лютага 1907 г.

Аднак гэта не затрымала часткі дэпутатаў, 9 ліпеня, яны (прыблізна 230 членаў) выехалі ў Выбарг і там працягвалі паседжанне Думы, на якім і распрацавалі зварот да рускага народа. У звароце думцы заклікалі не плаціць падаткаў і не пасылаць рэкрутаў. Пад зваротам падпісаліся 180 дэпутатаў.

Але гісторыя Дзяржаўнай думы першага склікання, якая працавала 72 дні, яшчэ не скончылася. У далейшым членам Думы, падпісаўшым “Выбаргскую адозву”, было прад’яўлена абвінавачванне ў настройванні да непадпарадкавання і супрацьдзеяння дзяржаўным законам. Справа 167 членаў Думы разглядалася ў Асобай установе Пецярбургскай судовай палаты ў 1907 г. Суд прызначыў няжорсткі прыгавор – турэмнае заключэнне тэрмінам на 3 месяцы, якое многія ўжо адбылі, чакаючы судовага пасяджэння.

2. II Дзяржаўная дума (20 лютага – 2 чэрвеня; адна сесія).

Указам ад 8 ліпеня 1906 г. адначасова з роспускам першай Дзяржаўнай думы быў вызначаны тэрмін склікання другой Думы – 20 лютага 1907 г. Новыя выбары, як і ў першую Думу, павінны былі праводзіцца на аснове закона ад 11 снежня 1905 г., пазбаўляўшага выбарчых правоў больш паловы насельніцтва краіны. Выбары былі цэнзавымі, шматступенчатымі. У памешчыцкай курыі адзін землеўладальнік быў прадстаўлены 2 тыс. чалавек, у гарадской – 4 тыс. чалавек, у сялянскай – 30 тыс., рабочай – 90 тыс. даволі шырокае прадстаўніцтва сялян было звязана з тым, што царскі ўрад разлічваў на манархізм гэтай часткі насельніцтва. Аднак вопыт першай Думы, і менавіта патрабаванні сялянскіх дэпутатаў па аграрным пытанні, адверглі гэтыя разлікі, і ва ўмовах рэвалюцыі змяняць выбарчы закон царскі ўрад не адважыўся.

На Беларусі значна актывізавалася дзейнасць акцыябрыстаў у параўнанні з выбарчай кампаніяй у першую Думу. Больш цесным стала іх супрацоўніцтва з чарнасоценцамі. Рускія акцыябрысцка-чарнасоценныя перадвыбарныя камітэты заклікалі да яднання і сумесных дзеянняў усё рускае насельніцтва краю. Змагаючыся з рэвалюцыяй, яны разам з тым

імкнуліся ліквідаваць эканамічнае панаванне і палітычны ўплыў у краі польскіх землеўладальнікаў і яўрэйскай буржуазіі.

Польскія памешчыкі сумесна з ксяндзамі мелі не мэце аб'яднаць пад сваім уплывам усё каталіцкае насельніцтва заходніх губерняў, заклікаючы да адзінства на нацыянальнай і рэлігійнай аснове. Зноў актыўную дзейнасць у гэтым накірунку праводзіў, як і пры выбарах у першую Думу, лідэр польска-літоўскіх клерыкалаў віленскі епіскап барон Э.Ю. Роп.

Вялікім поспехам сярод гарадской яўрэйскай буржуазіі і буржуазнай інтэлігенцыі карыстадзіся кадэты і пра кадэцкі “Саюз дасягнення праўнапраўя яўрэяў у Расіі”. Як і ў першую выбарчую кампанію, у гарадах яўрэі і “дасягненцы” атрымалі поўную перамогу. Актыўную дзейнасць сярод працоўных разгарнулі таксама сацыял-дэмакраты і партыі народніцкага тыпу: эсеры, энэсы, БСГ і інш. Яны мелі поспех сярод сялян. Нягледзячы на націск з боку адміністрацыі і паліцыі, ад сялян у выбаршчыкі часта праходзілі трудавікі, сацыял-дэмакраты, эсэры, члены БСГ. Аднак у выніку актыўнай дапамогі паліцыі і царквы перавагу ў выбарчай кампаніі мелі крайне правыя і акцыябрысты.

Па выніках выбараў Дума стала больш радыкальнай у параўнанні з першай: з 518 членаў другой Думы фракцыю правых складалі ўсяго 54 чалавекі. Кадэты страцілі амаль палову месцаў (са 179 мелі 98), затое значна ўзмацніліся левыя фракцыі: трудавікі мелі 104 месцы. Ва ўмовах спаду рэвалюцыі большавікі прынялі ўдзел у выбарах і працы Дзяржаўнай думы другога склікання. Сацыял-дэмакратычную фракцыю складалі 66 членаў.

Дэпутатамі ў II Дзяржаўную думу ад Мінскай губерні былі абраны два памешчыкі Г. Лашкароў і І. Івашчанка (абодва акцыябрысты), 6 сялян, прымыкаўшых да правых і акцыябрыстаў (Гаўрыльчыц, Грудзінскі, Раменчык, Красоўскі, Мельнік, Шаманскі) і святар Якубовіч. Віцебскі “рускі выбарчы камітэт” увайшоў у пагадненне з “польскім камітэтам” і правёў двух правых сялян – Петрачэнку і Быкава, – і правага памешчыка беларуса Бурмейстара. “Польскі камітэт” абраў дэпутатамі палёскіх памешчыкаў Беніслаўскага і Дымшу, а таксама інжэнера латыша Казарыча (прагрэсіст). Такім чынам перамога дасталася блоку памешчыкаў. У Гродзенскай губерні выбаршчыкі былі сабраны ў доме епіскапа гродзенскага і брэсцкага Міхаіла. Ён заклікаў сялянскіх прадстаўнікоў падтрымліваць на выбарах памешчыкаў і не ўступаць у блокі з выбаршчыкамі ад гарадской курыі. Дэпутатамі былі абраны правыя і беспартыйныя сяляне (Дзямідзюк, Ляпёшка, Макарэвіч, Сядляр), паштовы служачы з сялян Сацэвіч і адвакат Ячыноўскі. У Магілёўскай губерні дэпутатамі былі абраны правыя памешчыкі граф Л. Лубенскі, Сазановіч, Шыдлоўскі, святар Гашэвіч, беспартыйныя сяляне Емельянаў, Шчарбенюк і правы Казакоў. На віленскім губернскім выбарчым сходзе перамогу атрымала польская буржуазна-нацыянальная партыя

“народных дэмакратаў”. Дэпутатамі ў Думу прайшлі: граф Путкамер, Ваньковіч, Хялкоўскі, Хамінскі і ксёндз Радзелевіч. Ад жыхароў вільні быў абраны юрыст Вянслаўскі (акцыбрыст). Сяляне мелі 44 % галасоў на сходзе, але змаглі правесці ў Думу толькі аднаго сваёго прадстаўніка – Пілейку.

Усяго ў II Думе ад 5 заходніх губерній былі абраны 13 памешчыкаў, 3 прадстаўніка духавенства, 4 інтэлігенты і 16 сялян. Памешчыкі і буржуазія атрымалі 56 % дэпутацкіх месц, сяляне – 44 %. У параўнанні з I Думай павялічылася колькасць сялянскіх і памешчыцкіх дэпутатаў за кошт скарачэння дэпутатаў ад буржуазных пластоў. Партыйны склад дэпутатаў значна паправеў. Усе яны, у тым ліку і сялянскія, належылі да правых партый, ці падтрымлівалі іх.

У II Думе сацыял-дэмакратаў было – 66, эсэраў – 37, народных сацыялістаў – 16, трудавікоў – 104, кадэтаў – 98, правых і акцыбрыстаў – 54, аўтанамістаў – 76, беспартыйных – 50, казацкая група – 17, прадстаўнікоў партыі дэмакратычных рэформ – 1.

II Дума пачала работу 20 лютага 1907 г. Як і I-й, галоўным пытаннем у II-й Думе было аграрнае пытанне. Гэтае пытанне адразу стала галоўнай тэмай спрэчак дэпутатаў. Беларускія дэпутаты ў абмеркаванні зямельнай рэформы прынялі самы актыўны ўдзел. Неабходна адзначыць, што дэпутаты ад 5 губерняў Паўночна-Заходняга края: Віленскай, Віцебскай, Гродзенскай, Магілёўскай і Мінскай – яшчэ раней, да абмеркавання аграрнага пытання, актыўна ўключыліся ў работу Думы. Яны ўвайшлі ў склад 13 з 23 думскіх камісій.

У аграрнай камісіі працавала 6 дэпутатаў ад беларускіх губерній. У спрэчках па пытанні выступалі ў асноўным дэпутаты ад сялян. Дэпутаты-памешчыкі каталіцкага веравызнання, аб’яднаныя ў так званае “кола польскіх дэпутатаў Літвы і Русі”, не змянілі сваіх пазіцый з часоў работы першай Думы. Яны наважыліся прытрымлівацца і адстойваць права прыватнай уласнасці на зямлю, але ў выпадку дзяржаўнай неабходнасці пагаджаліся на адчужэнне за выкуп нават часткі прыватных зямель, аднак з вырашэннем гэтага пытання ў краі.

Добра разумеючы, што такія меркаванні не пройдуць у Думе, яны ў асноўным і не выступалі, у адрозненні ад дэпутатаў-сялян. Фактарам раздражэння для сялян з беларускіх губерняў стала выступленне дэпутата Варшавскай губерні Р.В. Дмоўскага, які зазначыў, што, праводзячы рэформу, трэба ўлічваць асаблівасці кожнага рэгіёна Расіі, каб вырашэнне аграрнага пытання было ўдзелаў мясцовых органаў самакіравання.

Сяляне фактычна абаранялі нацыяналізацыю зямлі. У сваіх палымяных прамовах яны заяўлялі аб адданасці “цару-бацюшку”, але калі паўстала пытанне аб зямлі, патрабавалі адчужэння яе ў памешчыкаў і перадачы ў рукі сялян.

Урад і памешчыкі абаранялі ўказ 9 лістапада 1906 г. (уведзены ў перыяд паміж I і II Думаі па 87 артыкуле “Асноўных законаў”). Дэпутаты Сазановіч, Лашкароў абвясцілі ўсе левыя партыі і левых дэпутатаў ворагамі “рускай дзяржаўнасці”. Яны адзначылі, што падтрымліваюць планы ўрада і што рашэнне зямельнага пытання трэба шукаць “ні ў дабаўцы колькасці зямлі, а ў паляпшэнні яе якасці і ў лепшай апрацоўцы”. Кадэты павярнулі ў права, імкнучыся далучыць да свайго боку сялян, у I Думе яны заяўлялі аб магчымасці павялічэння сялянскага землекарыстання за кошт частковага адчужэння памешчыцкіх зямель “па справядлівай ацэнцы” і стварэння з гэтых зямель “грамадскага запаснага фанда”. Кадэты значна пашырылі пералік катэгорый зямель, якія не падлягалі прымусоваму адчужэнню. Трудавікі па гэтаму пытанню займалі тую ж пазіцыю, што і ў I Думе.

Дэпутаты-эсэры прапанавалі праграму, у аснову якой быў пакладзены праект, што ўносіўся ў I Думу. У праграме прадугледжвалася “адмена ўсякай прыватнай уласнасці на зямлю, незалежна ад таго, каму зямля належыць – прыватным асобам, абшчыне ці дзяржаве. Зямля павінна быць даступнай для свабоднага карыстання ўсіх грамадзян”.

10 мая з выкладаннем урадавай канцэпцыі вырашэнне аграрнага пытання выступіў старшыня Савета міністраў П.А. Сталыпін. Ён адхіліў праекты левых партый, а таксама кадэцкую прапанову аб прымусовым адчужэнні часткі памешчыцкіх зямель. Указ ад 9 лістапада 1906 г. трактаваўся Сталыпіным як выбар шляху на карысць селяніна-гаспадара.

Для значнасці вялікага значэння выбранага курса і цвёрдай рашучасці давесці яго да канца П.А. Сталыпін заключыў: “Тым, хто супраць дзяржаўнасці, хацелась бы выбраць шлях радыкалізма, шлях вызвалення ад гістарычнага мінулага Расіі, вызвалення ад культурных традыцый. Ім патрэбны вялікія ўзрушэнні, нам патрэбна вялікая Расія!”.

II Дума была асуджана. Патрэбна была падстава для яе разгону. З дапамогай двух агентаў ахранкі Броцкага і Шорнікавай было сфабрыкавана абвінавачванне сацыял-дэмакратычнай фракцыі ў падрыхтоўцы да ваеннай змовы. У ноч на 3 чэрвеня сацыял-дэмакратычная фракцыя была арыштавана, а затым аддана пад суд. 3 чэрвеня 1907 г. II Дзяржаўная дума была распушчана і апублікаваны новы выбарчы закон. Другая Дзяржаўная дума праіснавала 103 дні.

Тэма 9.12 – 9.13 Сталыпінская аграрная рэформа.

1. Неабходнасць правядзення рэформы.
2. Ход рэформы.
3. Перасяленчая палітыка.
4. Прамысловае развіццё Беларусі ў 1908 – 1913 гг.

5. Вынікі і значэнне рэформы.

1. Неабходнасць правядзення рэформы.

Рэвалюцыя 1905-1907 гг. пахіснула самадзяржаўе ў Расіі, разладзіла эканамічныя і палітычныя асновы царызму, нанесла ўдар паўпрыгонніцкай сістэме гаспадаркі. У час рэвалюцыі былі зроблены некаторыя ўступкі, напрыклад, былі адменены выкупныя плацяжы за зямлю. Аднак першая руская рэвалюцыя не вырашыла аграрнага пытання. Тым самым захаваўся грунт для новай рэвалюцыі. Правячым класам неабходна было пашырыць сваю сацыяльную базу, знайсці новую апору, паколькі старая апора – памешчыкі і ваенная сіла – з’яўлялася недастатковай. Такой апорай для царызму, на думку правячых колаў, павінна была стаць буйная буржуазія ў гарадах і сельская буржуазія, кулацтва – у вёсцы.

Паскарэнню развіцця капіталізму ў сельскай гаспадарцы і сацыяльнаму расслаенню вёскі садзейнічала Сталыпінская рэформа.

Аграрная рэформа мела дваякую мэту – (палітычную) ўзмацненне сацыяльнай апоры самадзяржаўнага ладу шляхам расколу сялянства і насаджэння кулацтва і (эканамічную) стварэння ўмоў дзеля фарміравання аграрнага капіталізму. Новая аграрная палітыка ставіла перад сабой тры галоўныя задачы:

- па-першае, разбурэнне сялянскай абшчыны;
- па-другое, насалжэнне хутароў і адрубоў;
- па-трэцяе, перасяленне найбольш незадаволеных сялян на свабодныя землі ўсходу краіны.

2. Ход рэформы.

Сталыпінская аграрная рэформа была арганічна звязана з рэформай 1861 г. і з’яўлялася яе працягам. Пачатак аграрнай рэформы быў пакладзены ўказам ад 9 лістапада 1906 г., згодна з якім кожны гаспадар дома, які валодаў надзельнай зямлёй паводле абшчыннага права, мог патрабаваць у любы час замацавання яе ў асабістую ўласнасць. У тых абшчынах, дзе на працягу апошніх 24 гадоў перадзелы не праводзіліся, кожны гаспадар дома, які пажадаў перайсці ад абшчыннага да асабістага землеўладання, атрымлівалі ўсю зямлю, за выключэннем арандаванай. У тых жа абшчынах, дзе праводзіліся перадзелы, кожны, хто выходзіў з абшчыны, павінен быў заплаціць грамадзе за лішак, які перавышаў падушную норму па ацэнцы 1861 г.

Сяляне, якія замацавалі зямлю ў асабістую ўласнасць, мелі права карыстацца абшчыннымі ўчасткамі – ляснымі ўгоддзямі, выгынамі, пашай і т. п. Па іх патрабаванню грамада абавязана была на працягу месяца з дня падачы заявы вынесці пастанову большасцю галасоў і ўказаць ім зямельныя

участкі. Калі ж грамада не прымала такой пастановы, тады выдзел праводзіўся ўладай земскага начальніка.

Гаспадар дома, за якім замацоўвалася надзельная зямля, меў права патрабаваць, каб грамада адвяла яму замест палосак адпаведны ўчастак у адным месцы – **хутар** або **адруб**. Хутар – гэта Адруб

На Беларусі рэформа мела шэраг асаблівасцей. У заходніх раёнах Беларусі (Гродзенскай, Мінскай, Віленскай (0,5%) губернях) сялянская абшчына была ліквідавана ўжо даўно. Тут сяляне валодалі зямлёй падворна, прытым участкі зямлі наразіліся па так званай “шнуравой” сістэме, калі кожны домаўладальнік меў столькі палос зямлі, колькі мелася ў сялянскім надзеле розных па якасці ворыва і сенажацей. З прычыны гэтага падворны ўчастак складаўся са шматлікіх вузкіх палос, раскіданых уперамежку з палосамі іншых гаспадароў. Падворна-наследнае сялянскае землеўладанне, якое тут было пераважным, у значнай ступені палегчыла рэформу, спрыяла замацаванню зямлі ў асабістую ўласнасць.

На Беларусі ўзмоцненае разбурэнне абшчыны ажыццяўлялася ў Магілёўскай (79,2 %) і Віцебскай (44,6 %) губернях, дзе было распаўсюджана абшчыннае землеўладанне. Тут супярэчнасці паміж патрэбнасцямі капіталістычнага развіцця і ўстарэлай абшчыннай формай землеўладання былі такімі вялікімі, што патрэбен быў штуршок, каб пачалі разбурацца аджыўшыя зямельныя адносіны ў вёсцы. Сталыпінская рэформа і з’явілася гэтым штуршком. Прычым сяляне ў асноўным ахвотна выходзілі з абшчыны (імкнуліся вызваліцца ад поўнай залежнасці ад “міру”, а малазямельныя сяляне разлічвалі прадаць свае заняпалыя ўчасткі). У сувязі з гэтым Беларусь па колькасці двароў, якія выйшлі з абшчыны і замацавалі зямлю ў асабістую ўласнасць, займала першае месца сярод многіх раёнаў Расіі.

Разбурэнне абшчыны адбывалася найбольш энтэнсіўна ў 1908 – 1909 гг., прычым найбольш актыўна гэты працэс ішоў у Магілёўскай губерні, якая займала другое месца ў Расіі па колькасці домаўладальнікаў, замацаваўшых зямлю ў асабістую ўласнасць, і ўступала толькі Саратаўскай губерні. К 1915 г. у Магілёўскай губерні было замацавана ў асабістую маёмасць 702409 дзесяцін зямлі (54,8 % абшчыннага землеўладання), у Віцебскай губерні – 154824 дзесяцін (21,8 %). Выдзяленне сялянскіх гаспадарак на хутары на Беларусі праводзіліся задоўга да рэформы. Гэты працэс разгортваўся пад уплывам перасяленцаў з Прыбалтыкі. У канцы XIX – пачатку XX ст хутарскія гаспадаркі ствараліся на купчай зямлі заможнымі сялянамі. Асноўнымі прычынамі росту хутарызацыі было развіццё капіталізму, разлажэнне старых абшчынна-патрыярхальных зносін на вёсцы. Хутары ўяўлялі сабой найбольш прыстасаваную да капіталістычнай вытворчасці форму гаспадаркі. У 1907 – 1916 гг. у пяці заходніх губернях было створана 128187 хутарскіх і адрубных гаспадарак. Гэта склала каля

12 % усіх сялянскіх двароў. Агульная колькасць адрубоў і хутароў склала ў Віцебскай губерні 25,1 %, Магілёўскай – 13,1 %, Віленскай – 8,1 %, Гродзенскай – 7,1 %, Мінскай – 5,8 %. Найменшы паспех хутарызацыя мела ў Мінскай і Гродзенскай губернях. На гэта ўплывала малазямельнасць сялян, вялікая канцэнтрацыя зямельнага багацця ў руках вялізарных латыфундзій. У гэтыж час падворна-спадчынае землеўладанне і адсутнасць аб'ёчыны на захадзе і ў цэнтры Беларусі стварылі ўмовы для развіцця капіталізму, пазбаўлялі стымуляў, якія б заахвочвалі сялян на перасяленне на хутары і адрубы.

Замацаванне зямлі ў асабістую ўласнасць фактычна азначала “вызваленне” ад зямлі значнай часткі сялян, у першую чаргу збыднелых яе пластоў. Малазямельныя сяляне прадавалі замацаваную зямлю, а заможныя – куплялі яе. Наогул, за перыяд 1907– 1914 гг. па пяці заходніх губернях прадалі зямлю 40820 домаўладальнікаў, альбо 35,8 % усіх хутарскіх і адрубных двароў, што склала 187816 дзесяцін зямлі.

Выжным сродкам ажыццяўлення новай аграрнай палітыкі стаў Сялянскі пазямельны банк, на які была ўскладзена задача продажу сялянам дваранскіх зямель, нарэзаных хутарамі, на выгадных для іх уладальнікаў умовах. На працягу 1906 – 1907 гг. сялянскі банк выплаціў памешчыкам Беларусі за купленую ў іх зямлю каля 28,8 млн. руб. У выніку дзейнасці Сялянскага пазямельнага банка, з аднаго боку, узрастала зямельная ўласнасць, умацоўвалася хутарская гаспадарка заможных вярхоў сялянства, з другога боку – узмацнялася згальненне большасці сялян, кабала і ляхварства ў вёсцы.

Насаджэнне хутарызацыі ішло не толькі прымусова, але і шляхам ідэалагічнага ўздзеяння на насельніцтва. Урад шырока рэкламаваў новае землеўпарадкаванне. Рэакцыйны друк актыўна расхвальваў аграрную рэформу і прарочыў хутаранам добрае жыццё. Царскія ўлады стваралі “паказальныя” гаспадаркі і арганізоўвалі туды экскурсіі сялян. Толькі ў Мінскай губерні на базе кулацкіх гаспадарак было створана 65 паказальных хутароў і 1604 паказальныя ўчасткі.

3. Перасяленчая палітыка.

Састаўной часткай новых аграрных мерапрыемстваў з’явілася перасяленчая палітыка. Пры дапамозе яе ўрад спадзяваўся, з аднаго боку, адправіць на ўскраіны краіны значную частку сялянскай беднаты і тым самым вызваліцца ад рэвалюцыйна настроенай сялянскай масы, а з другога, абараніць панскае землеўладанне і ўмацаваць пазіцыі сялянскай буржуазіі. 10 сакавіка 1906 г. Мікалай II паставіў подпісаў палажэнне Савета Міністраў аб парадку прымянення закона ад 6 чэрвеня 1904 г. аб міграцыях сялянства на казённые землі за Уралам. Згодна з гэтымі правіламі, знімаліся ўсе абмежаванні на перасяленні. З сялян, што пажадалі пасяліцца ва ўсходніх

рэгіёнах краіны, спісваліся нядоімкі. Яны на 5 гадоў вызваляліся ад выплаты казённых і земскіх падаткаў. Перасяленцам давалася пазыка на праезд і абзавядзенне гаспадаркай. Для арганізацыі перасялення і працягу работ па адшуканні зямельных участкаў было створана Перасяленчае ўпраўленне.

Урад разгарнуў рэкламную кампанію вакол перасялення. З гэтай мэтай выдаваліся і распаўсюджваліся сярод сяльскага насельніцтва брашуры, лістоўкі. У якіх прапагандаваліся і ўсхваляліся міграцыі. Ураду ўдалося арганізаваць значны перасяленчы рух у многіх губернях Расіі.

Аднак ставячы мэту перасяліць як мага больш малазямельных сялян з цэнтральных і заходніх рэгіёнаў на ўсходнія ўскраіны імперыі, урад не прыняў належных мер для правядзення планамернага і арганізаванага перасялення. Гэта адбілася не толькі на яго арганізацыі, але і на адпушчаных крэдытах, а таксама выявілася ў не дастатковай падрыхтоўцы зямельных участкаў для жадаючых выехаць на ўсход. Напрыклад, не адпавядалі патрэбам перасяленцаў і выдзеленыя для іх крэдыты. На праезд і абзавядзенне гаспадаркай нават у бліжэйшых губернях Сібіры перасяленцу трэба было мець 450 руб. Між тым у 1911 – 1912 гг. з сялян, што перасяліліся ў Сібір, 61,5 % мелі мень за 100 руб. і толькі 22 % – больш за 200 руб. Пазыкі на абзавядзенне гаспадаркай практычна не дапамагалі, паколькі не перавышалі 100 руб. і выдаваліся часткамі. Як правіла, перасяленцы выкарыстоўвалі палову пазыкі на пракармленне, а не на гаспадарку і таму пазбаўляліся права на атрыманне другой паловы.

Урад не змог па-сапраўднаму арганізаваць перасяленні. Яны праходзілі ў антысанітарных умовах, сяляне ехалі ў непрыстасаваных для перавозкі людзей таварных вагонах, сярод іх лютавалі эпідэмічныя хваробы. І на новых месцах яны траплялі ў вельмі цяжкае становішча. Землеўпарадкавальныя камісіі спазняліся з падрыхтоўкай участкаў або накіроўвалі перасяленцаў на непрыдатныя для вядзення гаспадаркі мясцовасці. Паводле даных за 1908 г., на кожную тысячу перасяленцаў у Расіі прыпадала 118 загінуўшых ад цяжкіх умоў у час пераезду і на новых месцах.

Аб размаху перасяленчага руху з 5 заходніх губерній у Сібір і на Далёкі Усход у 1907 – 1914 гг. сведчаць наступныя даныя. За адзначана 8 гадоў з беларускіх губерняў перасялілася 335,4 тыс. чалавек, або 11,5 %. На долю Магілёўскай і Віцебскай губерняў прыпадала звыш 2/3 перасяленцаў. Гэта тлумачылася больш шырокім распаўсюджаннем рэшткаў прыгонніцтва на вёсцы, горшай забяспечанасцю сялян надзельнай зямлёй, перавагай змешанай адпрацоўна-капіталістычнай сістэмы панскай гаспадаркі. Акрамя таго, на ўсходзе Беларусі ў выніку сталыпінскай аграрнай рэформы параўнальна хутка ішоў працэс разбурэння сялянскага абшчыннага

землеўладання, што давала магчымасць пазбавіцца ад надзела малазямельным сялянам.

Перасяленчая хваля асабліва высока паднялася ў 1907 – 1909 гг., на якія прыпадала 73,9 % перасяленцаў з 5 заходніх губерняў ва ўсходнія рэгіёны Расіі. Пэўны уплыў на ўзмацненне перасяленчага руху ў зазначаныя гады аказалі неўраджаі і дэпрэсія ў многіх галінах прамысловасці Беларусі.

Асноўную масу перасяленцаў складала па-ранейшаму сялянская бедната. З 2170 сем'яў, што выселіліся з Беларусі ў 1913 г., беззямельныя складалі 21,2 %, малазямельныя – 55,5 %. На сем'і, што мелі больш 10 дзесяцін прыпадала толькі 17,9 % тых, што перасяліліся за Урал.

Перасяленчы ўздым змяніўся хваляй зваротнага руху перасяленцаў. Вяртанне перасяленцаў з'явілася паказчыкам няўдачы перасяленчай палітыкі самадзяржаўя. На працягу васьмі гадоў (1907–1914 гг.) у 5 заходніх губерняў вярнуліся 37366 чалавек, або 10,5 % перасяленцаў. Пік звароту прыпадае на канец 1909 – 1911 гг. За гэты час на радзіму вярнуліся звыш паловы зваротных перасяленцаў.

Перасяленцы, што вярталіся, у асноўнай масе складалі сялянскую беднату. Яны былі вымушаны ісці ў парабкі, жабраваць. Вяртанне перасяленцаў абвастрала сацыяльныя супярэчнасці на беларускай вёсцы.

Такім чынам, перасяленчая палітыка царызму не прывяла да колькі-небудзь значнага паслаблення зямельнага голаду. Самадзяржаўе не змагло, як спадзявалася, “разрэдзіць” атмасферу ў цэнтры краіны. Яно толькі дабілася новага абвастрэння і пагаршэння становішча сялян.

4. Прамысловае развіццё Беларусі 1908 – 1913 гг.

З 1908 г. назіраецца павелічэнне колькасці прамысловых прадпрыемстваў і рост прадукцыі, і аж да пачатку першай сусветнай вайны адбываецца інтэнсіўны рост прамысловасці. За тры перадаеныя гады было пабудавана каля 200 прамысловых прадпрыемстваў (столькі ж, колькі за 1900-1908 гг.). прырост колькасці рабочых у 1913–1915 гг. быў у двая большым, як у 1900 – 1908 гг., а прамысловай прадукцыі – ў 1,9 раза. Тэмпы росту валавой прадукцыі былі нават больш высокімі, як па ўсёй краіне ў цэлым. Аднак дробная вытворчасць захавалася тут у большых памерах (53,5 % валавой прадукцыі ў праўнанні з 31,4 % па краіне).

У цэлым жа ў 1900–1913 гг. прамысловае развіццё ў Беларусі зрабіла значны крок наперад.

Так колькасць цэнзавых прадпрыемстваў (пэўных памераў (цэнзу) і аб'ёму вытворчасці прадпрыемствы (фабрыкі і заводы) пры наяўнасці механічных рухавікоў) у 1900 г. складала 799, а ў 1913 – 1282. колькасць дробных прадпрыемстваў ў 1900 г. складала 100, а ў 1913 – 129.

Да 1914 г. у асноўным захавалася галіновая структура прамысловасці, якая склалася на пачатку XX ст. Дамінуючае становішча ў прамысловасці

занялі галіны, якія базіраваліся на мясцовай сыравіне: дрэваапрацоўчая, харчовая, вытворчасць будаўнічых матэрыялаў. У 1911 – 1913 гг. на Беларусі ўзнікла 77 новых дрэваапрацоўчых прадпрыемстваў. Аб’ём дрэваапрацоўкі ўзрос з параўнанні з 1900 г. у 3,8 раза, выраб фанеры павялічыўся ў 5 разоў. Беларусі належыла значная роля ў вытворчасці абліцовачных матэрыялаў, склаўшых ў 1912 г. 32,2 % вырабленых у Расіі пячых аднакаляровых кафляў і каля паловы карнізаў для ўпрыгожвання будынкаў і пакояў. Гэтыя вырабы вывозіліся на рынкі Расіі.

Хаця ў агульнарасійскай металаапрацоўчай прамысловасці беларускія прадпрыемствы давалі толькі 0,9 % прадукцыі, металаапрацоўчая галіна беларусі набыла пэўную спецыялізацыю. На долю Беларусі ў 1912 г. прыпадала 7 % вырабленых у Расіі лесапільных станкоў і 7,2 % вадзяных турбін.

У гэтыя гады ў Мінску ўзнікла фабрычная вытворчасць шпалераў. У 1912 г. выраблялася 14,5 % усёй вытворчасці шпалераў у Расіі.

К 1913 г. на Беларусі выраслі буйныя фабрычна-завадскія цэнтры – найбуйнейшы з іх быў Мінск, другім па значэнню – Віцебск, трэцім – Гродна, потым ішлі Пінск, Гомель, Магілёў, Бабруйск, Барысаў, Рэчыца.

5. Вынікі і значэнне рэформы.

Аграрная рэформа П.А. Сталыпіна аказала складанае і супярэчлівае ўздзеянне на сыцыяльна-эканамічнае і палітычнае развіццё Расійскай імперыі, у тым ліку дарэвалюцыйнай Беларусі. Нягледзячы на цяжкасці правядзення рэформы і яе незавершанасць, з эканамічнага пункту гледжання яна мела станоўчае значэнне. Гэта праявілася перш за ўсё у паскарэнні тэмпаў развіцця сельскай гаспадаркі. У Беларусі з 1907 па 1913 гг. валавы збор сельскагаспадарчых культур павялічыўся на 22 %. У вёску пачалі пранікаць грашовыя адносіны, якія вымушалі сялян пашыраць вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі на рынак. Заможныя хутаранне заводзілі буйныя малочныя фермы. Адбывалася станаўленне сялянскага гандлёвага свінаводства, пчалаводства, садаводства, што сведчыла аб пашырэнні спецыялізацыі сялянскай гаспадаркі. Сталыпінская аграрная рэформа паскорыла развіццё капіталістычных адносін у вёсцы, у тым ліку паглыбіла працэс разлажэння сялянства на сялянскую буржуазію і сельскі пралетарыят. У выніку яе рэалізацыі ўдзельная вага сялянскай буржуазіі і пралетарызаванай вясковай беднаты ўзрасла. Рэформа Сталыпіна нароўні з Дзяржаўнай думай была другім крокам на шляху ператварэння расійскай феадальнай манархіі ў буржуазную.

Такім чынам, аграрная рэформа стварыла неабходныя перадумовы для капіталістычнай эвалюцыі сельскай гаспадаркі Беларусі. Рэформа адкрыла шлях да распаду сялянскай абшчыны, пераўтварэння сялян ва ўласнікаў

зямлі, паляпшэння структуры сялянскай гаспадаркі і яе матэрыяльнага дабрабыту, пашырэння праслойкі заможных гаспадароў.

Але сталыпінскія перабудова ў сувязі з яе непрацягласцю і незавершанасцю не змагла карэнным чынам змяніць паўфеадальны характар вёскі і паставіць яе на заходнееўрапейскі ўзровень. Не была дасягнута асноўная мэта рэформы – расчысціць дарогу капіталізму ў вёсцы, зрабіць так, каб пабач са згалелым сялянствам засталіся памешчыкі, што абуржуазіліся, і сялянская буржуазія, якія поўнасю самкнуліся б у сацыяльна-эканамічным і палітычным плане з царызмам.

РАЗДЗЕЛ 10.1: БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ (1914 – 1918 ГГ.)

Тэма 10.1.1 Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1916 гг.)

1. Пачатак Першай сусветнай вайны і стаўленне да яе ў Беларусі.
2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі ў 1915 -1916 гг.
3. Становішча на акупаванай тэрыторыі Беларусі.
4. Змены ў сацыяльна-эканамічным становішчы. Беларускі нацыянальны рух.

1. Пачатак Першай сусветнай вайны і стаўленне да яе ў Беларусі.

Галоўнай прычынай першай сусветнай вайны з’явіліся супярэчнасці паміж буйнейшымі імперыялістычнымі краінамі. Пачалі вайну Германія і Аўстра-Венгрыя. 1 жніўня 1914 г. (па новаму стылю) Германія аб’явіла вайну Расіі, а 3 жніўня – Францыі, захапіла Бельгію і Люксембург. 4 жніўня Англія аб’явіла вайну Германіі. Разам з Англіяй у вайну ўступілі яе дамініёны Аўстралія, Канада, Новая Зеландыя і калонія Індыя. На баку Антанты выступіла Японія, а ў падтрымку Германіі – Турцыя. Пачалася сусветная вайна, якая працягвалася 4 гады і 4 месяцы і якая вельмі дорага абышлася чалавецтву. Паводле няпоўных даных, было забіта, паранена і скалечана каля 30 млн чалавек. У вайне ўдзельнічала 38 краін з насельніцтвам звыш 1,5 млрд чалавек – 75 % усяго насельніцтва зямнога шара.

Вайна не вырашала задач нацыянальнага развіцця ніводнай дзяржавы (сваю незалежнасць адстойвала толькі Сербія), не адпавядала інтарэсам працоўных, была з усіх бакоў захопніцкай. Урады краін-удзельніц вайны стараліся пераканаць свае народы ў тым, што яна вядзецца ў мэтах абароны радзімы.

Пануючыя класы і вярхі гандлёва-прамысловай буржуазіі Расіі падтрымалі вайну, таму што чакалі для сябе вялікіх выгод ад будучага падзелу турэцкай і аўстрыйскай маёмасці.

Шырокія пласты гарадской сярэдняй буржуазіі і буржуазнай інтэлігенцыі пад уплывам друку, пропаведзяў духавенства таксама лічылі вайну справядлівай з боку Расіі.

У самым пачатку вайны ў Мінску, Магілёве, Віцебску і іншых гарадах мясцовымі органамі ўлады былі праведзены “патрыятычныя” сходы. У Мінску 18 жніўня 1914 г. вялікая група вучнёўскай моладзі прайшла па вуліцы да дома губернатара і падала адрас на імя цара, у якім гаварылася аб поўнай падтрымцы палітыкі ўрада ў вайне супраць Германіі і Аўстра-Венгрыі. Амаль 5 тыс. чалавек прынялі ўдзел у патрыятычнай маніфестацыі, якая адбылася 30 жніўня 1914 г. у г. Пінску. Асаблівы патрыятычны ўздых назіраўся ў г. Магілёве. У ліпені 1914 г. тут адбыліся сходы прадвадзіцеляў дваранства, членаў земства, ганаровых грамадзян, духавенства і настаўнікаў, удзельнікі якіх запэўнівалі, што насельніцтва Магілёўскай губерні адзінадушна адабрае ўрадавую палітыку, гатова на любыя ахвяры дзеля Айчыны.

Пазіцыі сацыяльных слаёў насельніцтва як у лютэрку адбіваліся на дзейнасці палітычных партый. Ужо ў самым пачатку вайны партыі акцыбрыстаў і кадэтаў заявілі аб сваёй поўнай падтрымцы знешняй палітыкі ўрада Расіі. Лідэр кадэтаў П. Мілюкоў выказаў думку аб далучэнні Галіцыі, Угорскай Русі, Букавіны да Расіі з той мэтай, каб дапамагчы нацыянальнаму ўз’яднанню ўкраінскага народа. П. Мілюкоў прапанаваў далучыць да Расіі і землі, якія да славян ніякіх адносін не мелі: Басфор і Дарданелы, прыбярэжную тэрыторыю Турцыі з г. Стамбулам. Справа была не толькі ў абароне славян. Будаўніцтва Германіяй Багдадскай чыгункі праз Балканы і Турцыю закранала эканамічныя інтарэсы Расіі, якая вывозіла праз пралівы Басфор і Дарданелы 37 % сваіх тавараў, у тым ліку 80 % хлеба, прызначанага на экспарт. З будаўніцтвам дарогі Германія ўстанавіла кантроль над пралівамі і стала галоўнай перашкодай пранікненню Расіі ў Турцыю. Пад германскі ўплыў трапіла і Балгарыя, што таксама супярэчыла пазіцыі Расіі, якая лічыла сябе абаронцай усіх славянскіх народаў.

Сярод дробнабуржуазных партый панавалі абаронніцкія погляды. Большасць эсэраў і меншавікоў прытрымліваліся лозунга “абароны радзімы ад прускіх варвараў”. Невялікая група меншавікоў-інтэрнацыяналістаў на чале з Ю. Мартавым выступіла з асуджэннем урадаў ваюючых краін. Сярод меншавікоў меў месца і правасацыялістычны напрамак. Яго ўзначальваў Г.В. Пляханаў. Ён лічыў, што Расія вядзе праўдзівую вайну, што адказнасць за яе павінен несці той, хто яе распачаў.

У партыі эсэраў таксама вызначылася тры напрамкі ў адносінах да вайны: сацыял-шавіністычны, які падтрымліваў ўрад, цэнтрысцкі, які прапагандаваў лозунг “без пераможцаў і без паражэнцаў”, і левы, які выступаў супраць вайны, за мір, зямлю і волю.

Найбольш радыкальнае стаўленне да вайны заняла партыя бальшавікоў. У жніўні 1914 г. У.І. Ленін напісаў тэзісы аб вайне “Задачы рэвалюцыйнай сацыял-дэмакратыі ў еўрапейскай вайне”. Тэзісы з’явіліся асновай маніфеста ЦК РСДРП “Вайна і расійская сацыял-дэмакратыя”. Гэта была праграма партыі бальшавікоў, у якой вызналася палітычная лінія ў адносінах да вайны. Сутнасць яе заключалася ў трох лозунгах. Першым і галоўным з іх быў лозунг “ператварыць імперыялістычную вайну ў вайну грамадзянскую”. Другім лозунгам бальшавікоў стаў лозунг “паражэння “сваіх” урадаў у імперыялістычнай вайне”. Трэцім – заклік да “поўнага разрыву з II Інтэрнацыяналам, стварэння III, Камуністычнага Інтэрнацыянала”. Трэба адзначыць, што апошні лозунг не падтрымала ніводная з еўрапейскіх сацыял-дэмакратычных партый.

2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі ў 1915-1916 гг.

3 лета 1915 г. значная частка тэрыторыі Беларусі стала арэнай ваенных дзеянняў. Як гэта адбылося?

Расія, згодна з распрацаваным планам ваенных дзеянняў, меркавала нанесці галоўны ўдар па Аўстра-Венгрыі ў напрамку Галіцыі, што давала магчымасць пранікнуць на Балканы і да праліваў Басфор і Дарданелы. Здзяйсненню плана магло паспрыяць тое, што на пачатку вайны галоўныя сілы Германіі былі кінуты супраць Францыі і рухаліся ў напрамку да Парыжа. Францыя запатрабавала ад царскага ўрада выканаць абязацельствы франка-рускай канвенцыі 1907 г. і накіраваць галоўныя сілы супраць Германіі. Не спыняючы дзеянняў супраць Аўстра-Венгрыі, рускае камандаванне, падпарадкоўваючыся патрабаванням Антанты, 17 жніўня 1914 г. рушыла свае 1-ю і 2-ю арміі ў наступленне на Усходнюю Прусію. Нямецкае камандаванне вымушана было перакінуць частку сваіх войск з Заходняга фронту на Усходні. У выніку баявых дзеянняў расійскія арміі пацярпелі некалькі паражэнняў і былі выцеснены з Усходняй Прусіі.

На Паўднёва-Заходнім фронце 3-я і 7-я расійскія арміі пасля часовых поспехаў таксама пацярпелі паражэнне, пакінулі Галіцыю, страціўшы каля 600 тыс. чалавек палоннымі, забітымі, параненымі. Захапіўшы Галіцыю, Германія сканцэнтравала галоўныя сілы на польскім тэатры ваенных дзеянняў, каб акружыць і знішчыць сем расійскіх армій. Камандуючы Паўночна-Заходнім фронтам генерал М. Аляксееў быў вымушаны вывесці свае арміі з польскага мяшка, церпячы паражэнне за паражэннем. Саюзнікі Расіі - Англія і Францыя нічога не зрабілі, каб аблегчыць становішча расійскіх войск. Пры наступленні на Варшаву германскае камандаванне ўпершыню выкарыстала газавую атаку, у выніку якой загінула 9 тыс. расійскіх салдат. Пазбягаючы акружэння ў Польшчы, у ліпені 1915 г. рускія здалі немцам Варшаву.

Фронт імкліва набліжаўся да Беларусі. У жніўні 1915 г. пачалося нямецкае наступленне ў накірунку Коўна - Вільня - Мінск. У пачатку верасня 1915 г. расійская армія пакінула Вільню, Гродна, Брэст і іншыя гарады Заходняй Беларусі. Стаўка вярхоўнага галоўнакамандуючага была пераведзена з Баранавіч у Магілёў. У кастрычніку 1915 г. фронт стабілізаваўся на лініі Дзвінск - Паставы - Баранавічы - Пінск. Каля паловы тэрыторыі Беларусі апынулася пад нямецкай акупацыяй, у тым ліку населеныя пункты Гродна, Ашмяны, Смаргонь, Ліда, Слонім, Навагрудак, Баранавічы, Ваўкавыск, Пружаны, Брэст, Кобрын, Пінск.

Паражэнне расійскай арміі на франтах было вынікам тэхніканэканамічнай адсталасці Расіі. Эканоміка краіны, слаба развіты транспарт не маглі забяспечыць патрэбы арміі і тылу. Слабы быў і ваенна-эканамічны патэнцыял краіны.

3. Становішча на акупаванай тэрыторыі Беларусі.

Увосень 1915 г. на частцы занятых паўночна-ўсходніх земляў быў створаны вайсковы адміністрацыйны абшар Обэр Ост, які ўзначаліў шэф генеральнага штаба генерал Эрых Людэндорф пад агульным кіраўніцтвам камандуючага ўсходнім фронтам фельдмаршала Паўля фон Гіндэнбурга. Абшар гэты, плошчаю 109 тыс. км², пасля неаднаразовых змен унутранай адміністрацыйнай структуры вясной 1917 г. падзяляўся на тры адзінкі: Літву, Курляндую і Беластоцка-Гродзенскую акругу, якой прызначалася роля сувязнога звяна паміж Прыбалтыкай і Польшчай. У межах гэтай акругі апынулася трэцяя частка акупаваных беларускіх земляў плошчаю каля 17 тыс. км². На адрэзку ад ваколіц Ліды да Браслава ўсходняя мяжа Обэр Оста супадала, з невялікімі адхіленнямі, з сучаснай граніцай Літвы і Беларусі.

Усходняя мяжа Обэр Оста супадала з засягам нямецкіх тэрытарыяльных дамаганняў у Расіі. Разам з усходняй граніцай запраектаванай польскай дзяржавы яна павінна была раздзяліць тэрыторыі панавання Расіі і Германіі. Рэштка акупаваных беларускіх земляў плошчаю каля 33 тыс. км² уваходзіла ў склад вайскова-аперацыйнай паласы паміж граніцай Обэр Оста і лініяй нямецка-расійскіх акупаў. Адносна гэтых абшараў урадавыя колы Рэйха не мелі анексійных намераў. Яны павінны былі адыграць ролю разменнай пазіцыі ў будучых мірных перагаворах і вярнуцца да Расіі пасля адмаўлення апошняй ад прэтэнзій на землі, далучаныя да Обэр Оста. Урадавая пазіцыя Рэйха ў гэтай справе заставалася нязменнай прыкладна да канца 1916 г. Аб гэтым сведчыць выказванне канцлера Тэабальда фон Бэтман Гольвэга ад 23.11. 1916 г., у якім ён акрэсліў ваенныя задачы Германіі наступным чынам: «Прызнанне новага Каралеўства Польскага, уступка абшараў Курляндыі і Літвы і ўсталяванне са стратэгічных меркаванняў агульнай мяжы нямецкіх (г. зн. Обэр Оста) і польскіх тэрыторый з Расіяй». Гэтая пазіцыя часткова змянілася пасля Лютаўскай

рэвалюцыі ў Расіі. Як паказвае пратакол нарады Бэтмана Гольвэга з вярхоўным вайсковым камандаваннем, якая адбылася 23.4.1917 г. у Бад-Кройцнаху, у гэты час разглядалася магчымасць пашырэння здабычы Германіі ў Прыбалтыцы (Латвія, Эстонія), але не прадбачылася змены ўсходняй мяжы Обэр Оста). У змене гэтай мяжы Германія не была зацікаўлена і на брэсцкіх перагаворах. Такім чынам, апроч далучаных да Обэр Оста земляў, што мясціліся ў трохкутніку Гродна — Ліда — Брэст і складалі каля 8 % цяперашняй тэрыторыі Беларусі, акупацыю беларускіх абшараў немцы лічылі за часовую з’яву.

Такая пазіцыя нямецкага ўрада выключала існаванне якіх-небудзь маштабных праектаў, як, напрыклад, стварэнне незалежнай беларускай дзяржавы, канфедэрацыю Літвы і Беларусі ці ўключэнне або федэралізацыю беларускіх земляў з Польшчай. Большасць занятых немцамі беларускіх земляў павінна была пагэтану вярнуцца да Расіі, адносна ж той часткі, што далучылася да Обэр Оста, існавалі разнастайныя праекты. Спачатку яна павінна была далучыцца да Рэйха, у 1917 г. — да Літвы, у 1918 г. — да Украіны (частка Беластоцка-Гродзенскай акругі), і нарэшце вясною 1919 г. іх аддалі Польшчы. У такім становішчы, апрача імкненняў да максімальнай эксплуатацыі гаспадаркі, характэрнай, дарэчы, для ўсіх акупіраваных тэрыторый, паводзіны нямецкіх акупацыйных улад абмяжоўваліся фактычна рэалізацыяй пэўнай нацыянальнай палітыкі.

З гэтага пункту гледжання на тэрыторыі Обэр Оста панавалі вельмі разнастайныя ўмовы. Паводле даных перапісу 1897 г., якімі карысталася нямецкая адміністрацыя, 34,4 % жыхароў гэтага абшару складалі літоўцы, 20,8 % — беларусы, 13,5 % — яўрэі, 11,8% — палякі, 10,5% — латышы, 6,2% — расейцы і 2,5% — немцы (гл. табл. 1). Каля 2/3 ад усяго беларускага насельніцтва Обэр Оста прыпадала на Беластоцка-Гродзенскую акругу, дзе яно складала абсалютную большасць (56,0 %). Аднак даныя перапісу ў час вайны не адлюстроўвалі фактычнага стану галоўным чынам таму, што не ўлічвалі істотныя дэмаграфічныя зрухі, якія адбыліся за гэты перыяд. А між тым з 1897 па 1914 г. агульная колькасць жыхароў краю ўзрасла на 30 % — да 5,8 млн., пасля чаго, у выніку эвакуацыі ў глыб Расіі ў 1915 г., паменшала напалову і ў 1916 г. складала 2,9 млн. У яшчэ большай ступені зменшылася колькасць праваслаўнага насельніцтва, і працэнт беларусаў ад агульнай лічбы жыхароў Обэр Оста ў выніку быў, напэўна, ніжэйшы за 1897 г. Такім чынам, улады Обэр Оста апынуліся перад праблемай кіравання шматнацыянальным рэгіёнам, дадатковую спецыфіку якога складала абумоўленая гістарычна дамінацыя польскай культуры на беларуска-літоўскіх землях і нямецкай — у Курляндзі. Маладыя літоўская, латышская і беларуская культуры, якія развіваліся ў цені гэтых старых культур, былі яшчэ слабыя, а іх грамадскае значэнне — непараўнальнае з пераважаючым удзелам гэтых

нацыянальнасцей у насельніцтве Обэр Оста. Паводле звестак даследчыка гісторыі школьніцтва за акупацыйны перыяд Ганса Цэмке, спробы літоўскай інтэлігенцыі па стварэнню сучаснай літаратурнай мовы былі тады яшчэ ў пачатковай стадыі і не знаходзілі водгуку сярод мясцовага сялянства, якое не разумела штучных моўных неалагізмаў і высмейвала іх. Гэткія самыя цяжкія перажывала ў сваім развіцці і беларуская мова і літаратура.

Імкнучыся вырашыць складаную моўную праблему, акупацыйныя ўлады прынялі за прынцып аднолькавае стаўленне да ўсіх нацыянальнасцей. Гэта было звязана, напэўна, з намечанай у першай фазе вайны анексіяй усёй тэрыторыі Обэр Оста, бо наданне прывілеяў нейкай адной нацыі з нямецкага пункту гледжання было б нявыгодна. У выніку для ўсіх нацыянальнасцей у роўнай меры адносіўся ўказ аб забароне ўсялякай палітычнай дзейнасці, выдадзены Гіндэнбургам 28.7.1915 г., гэтак жа, як і дазвол улад на функцыяніраванне камітэтаў дапамогі ахвярам вайны. Да сярэдзіны 1917 г. яны з'яўляліся адзінай легальнай формай грамадскай дзейнасці мясцовага насельніцтва. Гэтыя камітэты выконвалі таксама ролю неформальных прадстаўніцтваў паасобных нацыянальнасцей і былі ўпаўнаважаныя прадстаўляць уладам прапановы ў сацыяльнай, асветнай і культурнай галінах.

Прынцып аднолькавага стаўлення да паасобных нацыянальнасцей Обэр Оста афіцыйна быў заяўлены ў выдадзеных Гіндэнбургам 22.12.1915 г. асноўных дырэктывах, якія датычыліся арганізацыі школьніцтва, а таксама — у інструкцыі ад 16.1.1916 г. У іх забаранялася весці ў пачатковых школах навучанне па-руску і ўводзілася абавязковае выкладанне на роднай мове. Такі парадак павінен быў захоўвацца і пры вывучэнні рэлігіі. Інструкцыі прадугледжвалі для ўсіх школ абавязковае вывучэнне нямецкай мовы ў ступені, дастатковай для авалодання яе вуснай і пісьмовай формамі. Затое не ўводзілася абавязковага наведвання школы, што выключала прымусовае навязванне дзецям навукі на мове, якую іх бацькі лічылі за непажаданую. У імя ажыццяўлення прынцыпу раўнапраўя, усім нацыянальнасцям Обэр Оста была дазволена культурная дзейнасць і выданне газет на роднай мове. Выдаваліся двухмоўныя пашпарты: нямецка-латышскія, нямецка-літоўскія, нямецка-польскія і нямецка-беларускія — адпаведна па акругах.

У новай сітуацыі магчымасці беларускай грамадска-культурнай працы напачатку былі вельмі абмежаваныя. Прычынай была вайсковая мабілізацыя, а таксама эвакуацыя насельніцтва, якая ахапіла большую частку дзеячаў беларускага руху, у глыб Расіі. Створаны ў сакавіку 1915 г. «Беларускі камітэт дапамогі ахвярам вайны» ў Вільні пасля эвакуацыі яго старшыні Вацлава Іваноўскага працягваў ва ўмовах нямецкай акупацыі сваю дзейнасць пад кіраўніцтвам Антона Луцкевіча. Восенню 1915 г. ён згуртаваў вакол сябе невялікую групу пазасталых дзеячаў, сярод якіх найбольшую ролю

адыгрывалі Францішак Аляхновіч, Алаіза Пашкевіч-Кейрыс, Вацлаў Ластоўскі, Ян Луцкевіч, Вінцэнт Святаполк-Мірскі, Юліяна Мэнке, Баляслаў Пачобка, Язэп Салавей і ксёндз Уладзіслаў Талочка. Асабліва цяжкая кадравая сітуацыя была ў правінцыі.

Яшчэ ў першыя месяцы акупацыі, перад выхадам указанняў Гіндэнбурга, камітэт арганізаваў у Вільні настаўніцкія курсы, потым, у канцы 1915 г., адкрыў першую ў гісторыі і адзіную ў той час беларускую публічную школу. У гэты перыяд стараннямі польскага Камітэта адукацыі ў Вільні былі адчынены 4 польскія гімназіі, 8 прагімназій, 30 пачатковых школ, а таксама сотні школ у правінцыі, створаных, між іншым, для беларускіх дзяцей. Гэтае параўнанне яскрава адлюстроўвала розніцу інтэлектуальнага і матэрыяльнага патэнцыялу палякаў і беларусаў. Не былі пагэтаму перабольшаннем словы Людэндорфа, які пісаў: «Беларус не ўваходзіў у разлік. Палякі пазбавілі яго нацыянальнасці, не даючы нічога ўзамен. Восенню 1915 г. я хацеў зарыентавацца ў рассяленні беларусаў. Але напачатку знайсці іх было літаральна немагчыма. І толькі пазней высветлілася, што гэта вельмі распаўсюджаны народ, знешне, аднак, спаланізаваны і такі адсталы культурна, што дапамагчы яму можна толькі праз даўгачаснае ўздзеянне».

4. Змены ў сацыяльна-эканамічным становішчы. Беларускі нацыянальны рух.

18 ліпеня 1914 г. беларускія губерні былі аб'яўлены на ваенным становішчы. На іх тэрыторыі ўстанаўліваўся жорсткі ваеннапаліцэйскі рэжым. Забараняліся сходзі, шэсці, маніфестацыі, уводзілася ваенная цензура. Працоўныя Беларусі выказвалі глыбокую незадаволенасць такім становішчам. Гэта незадаволенасць асабліва праявілася ў перыяд мабілізацыі насельніцтва ў войска ў чэрвені-ліпені 1914 г. У многіх паветах Беларусі адбыліся стыхійныя выступленні прызыўнікоў. У Мінскай губерні антываеннымі выступленнямі былі ахоплены пяць паветаў. Разгромы памешчыцкіх маёнткаў адбыліся ў Навагрудскім, Сенненскім, Ігуменскім, Мазырскім і іншых паветах. Усяго ў Магілёўскай, Мінскай і Віцебскай губернях у дні ліпеньскай мабілізацыі адбылося больш за 20 выпадкаў разгрому памешчыцкіх маёнткаў. Урад люта распраўляўся з удзельнікамі гэтых выступленняў. Па прыгаворах ваеннапалявых судаў многія з іх былі пакараны смерцю. Жорсткімі рэпрэсіямі і масавымі мабілізацыямі рабочых і сялян царскія ўлады імкнуліся ачысціць прыфрантавую паласу ад рэвалюцыйных элементаў.

Асабліва шалёнымі былі ганенні на сацыял-дэмакратычныя арганізацыі. Царскія ўлады разганялі прафсаюзы, асветныя таварыствы і іншыя масавыя арганізацыі працоўных. У час усеагульнай мабілізацыі ўсе сілы жандармерыі і паліцыі былі прыведзены ў баявую гатоўнасць.

З першых дзён вайны адчуваўся востры недахоп узбраення і боепрыпасаў. Расійская армія была дрэнна забяспечана артылерыяй і снарадамі. Не хапала нават вінтовак і патронаў да іх. Нягледзячы на велізарныя страты і адсутнасць узбраення, царскі ўрад без перапынку гнаў на фронт няўзброеных салдат.

Вайна прынесла незлічоныя бедствы беларускаму народу. Гінула мірнае насельніцтва, руйнаваліся гарады і вёскі, знішчаліся матэрыяльныя і духоўныя каштоўнасці.

Цяжкае сацыяльна-эканамічнае і палітычнае становішча склалася на тэрыторыі Беларусі.

У сувязі з наступленнем нямецкіх полчышчаў на ўсход рынуўся каласальны паток бежанцаў. Масавыя ўцёкі мірнага насельніцтва, галоўным чынам жанчын, старых і дзяцей, з прыфрантавых раёнаў набылі катастрофічныя памеры. Многія тысячы людзей, асабліва старыя і дзеці, знясіленыя ад спёкі, смагі і голаду, гінулі ў дарозе. Шлях бежанцаў быў усеяны магільнымі крыжамі і ўзгоркамі.

К восені 1915 г. бясконцы паток бежанцаў запоўніў усходнюю частку Беларусі. Яны ператварыліся ў масу жабракоў, галодных і бяздомных, пазбаўленых сродкаў існавання. Вось што расказваў пра становішча бежанцаў памешчык Бабруйскага павета Станкевіч у пісьме на імя старшыні савета міністраў 8 верасня 1915 г.: У маім двары, у садах месціцца 30-40 тысяч няшчаснага народу, халоднага, галоднага, халера забірае штодзённа масу ахвяр, ляжыць мярцвячына, якую ніхто не прыбірае, у флігелі месціцца дзесяткі хворых на халеру, санітарнай дапамогі ніякай, паветра страшэннае, народ адязджае, а тыя, хто прыязджаюць, займаюць іх месцы ў адным брудзе і тут жа памраюць царскі ўрад, ні грамадскія арганізацыі буржуазіі (саюз земстваў і саюз гарадоў) уладкаваннем бежанцаў па-сапраўднаму не займаліся.

Ваенныя дзеянні на фронце ўсё больш выяўлялі правал ваеннай палітыкі царызму, ілжывасць і прадажнасць яго апарату, прагнае імкненне царскіх чыноўнікаў, памешчыкаў і буржуазіі выкарыстаць вайну ў сваіх мэтах, нажыцца на крыві і няшчасці народу.

У неакупаваных раёнах Беларусі многія галіны прамысловасці з-за адсутнасці сыравіны, паліва, кваліфікаваных рабочых рук скарацілі або зусім спынілі сваю вытворчасць. Ужо пад канец 1915 г. на Беларусі працавала ўсяго толькі 139 фабрычна-заводскіх прадпрыемстваў. Спынілася больш як 600 прадпрыемстваў дрожджава-вінаробчай і харчовай прамысловасці, амаль усе дрэваапрацоўчыя заводы. Закрыліся або рэзка скарацілі вытворчасць прадпрыемствы будаўнічых матэрыялаў - гуты, цагелыны, чарапічна-кафляныя прадпрыемствы, што выпускалі прадметы народнага ўжытку.

Разам з рэзкім скарачэннем прамысловай вытворчасці ў цэлым паасобныя галіны (швейная, абутковая, металаапрацоўчая, хлебапякарна-сухарная і некаторыя іншыя), што выконвалі ваенныя заказы, значна павялічылі выпуск прадукцыі. Адбыліся значныя змены галіновай структуры прамысловасці Беларусі ў гады вайны. Разам з перабудовай многіх фабрык і заводаў, што асталіся тут, было створана нямала часовых буйных прадпрыемстваў і майстэрняў, што абслугоўвалі армію. Шырокае развіццё атрымала тут хлебапякарна-сухарная вытворчасць. Прадпрыемствы па выпуску гэтай прадукцыі былі адкрыты ў Віцебску, Мінску, Магілёве, Нова-Барысаве, Гомелі, Оршы. У выніку колькасць рабочых у гэтай галіне павялічылася амаль у 5 разоў.

Вялікія заказы ваеннага ведамства выконвала беларуская прамысловасць па забеспячэнні арміі вопраткай, абуткам і рыштункам. У 1915 г. адкрылася 10 буйных швальняў, дзе працавала 1670 чалавек. Акрамя таго, усе дробныя майстэрні ва ўсіх губернях і павятовых гарадах павінны былі выконваць заказы на шыццё вайсковага адзення, абутку, выраб прадметаў вайсковага рыштунку. Павялічыўся аб'ём вытворчасці на тэкстыльных прадпрыемствах Беларусі.

На вытворчасць боепрыпасаў, транспартных сродкаў і іншага вайсковага рыштунку былі пераклучаны ўсе прадпрыемствы металаапрацоўчай прамысловасці. У Мінску снарады і гранаты рабілі 5 заводаў. Гранаты і чыгунныя снарады выпускалі 3 гомельскія заводы. Гранаты і бомбы выраблялі Рэчыцкі і Аршанскі (Барань) драцяна-цвіковыя заводы. У Гомелі, Оршы, Віцебску, Мінску былі створаны майстэрні для вырабу і рамонту зброі і транспартных сродкаў.

На ўсіх прадпрыемствах, што абслугоўвалі фронт, разам з мясцовымі была занята вялікая колькасць рабочых, мабілізаваных з прамысловых цэнтраў Раіскай імперыі.

Амаль усе рабочыя, што працавалі на прадпрыемствах, якія выпускалі прадукцыю для арміі, былі пастаўлены пад кантроль ваенных ведамстваў. На іх пашыраліся спецыяльныя Правілы, згодна з якімі ўстанаўліваліся строгі рэжым і дысцыпліна. Работа на гэтых прадпрыемствах вызначалася Правіламі як спецыфічны від вайсковай службы, неабходнай дзяржаве на час вайны. За удзел у забастоўках або спыненне работы без дазволу адміністрацыі прадпрыемства і вайсковых улад рабочых адпраўлялі ў штрафныя роты.

У гады вайны рабочы дзень па сутнасці не рэгламентаваўся. У прыфрантавой паласе былі адменены выхадныя і святочныя дні, шырока практыкаваліся звышурочныя работы і нізкааплата праца жанчын, падлеткаў і дзяцей [4, с. 602-606].

У выключна цяжкім становішчы апынулася сельская гаспадарка Беларусі. Больш як палова ўсіх працаздольных мужчын беларускай вёскі былі мабілізаваны і адпраўлены на фронт. Толькі з Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губерняў у армію прызвалі 634 400 чалавек. Акрамя гэтага, на абаронныя работы: капанне акопаў, будаўніцтва мастоў, рамонт дарог, ахову вайсковых аб'ектаў і г. д. прымусова пасылалася ўсё насельніцтва прыфрантавой паласы. Цяжкім ярмом для сялян Беларусі з'яўляліся масавыя рэквізіцыі жывёлы, прадуктаў харчавання і фуражу. За гады вайны значна скараціліся пасяўныя плошчы Беларусі.

З-за моцнага заняпаду сельскай гаспадаркі амаль перасталі паступаць на рынак прадметы першай неабходнасці, што выклікала рост дарагоўлі, хуткае зніжэнне жыццёвага ўзроўню народа. Цэны на прадукты харчавання і адзенне на Беларусі да 1917 г. павялічыліся ў 5-8 разоў.

Цяжкае становішча, у якім апынуліся працоўныя Беларусі, вымусшала іх весці барацьбу за сваё існаванне. Рабочыя і сяляне ўжо ў пачатку вайны пазбавіліся патрыятычнага ладу, якім царскія ўлады прыкрывалі захопніцкія мэты вайны. Адбыўся якасны зрух у грамадскай свядомасці. Пачынаючы з 1915 г. назіралася нарастанне рабочага руху. У красавіку 1915 г. адбылося выступленне рабочых і служачых Гомельскага чыгуначнага вузла. Летам таго ж года баставалі рабочыя дэпо Лібава-Роменскай чыгункі ў Гомелі, а ў 1916 г. дэпо станцый Маладзечна і Віцебска. Арганізатараў стачак арыштоўвалі і адпраўлялі на фронт. Асноўным патрабаваннем стачачнікаў з'яўлялася павышэнне зароботнай платы.

Аднак трэба адзначыць, што стачкі на Беларусі ў гэты час адбываліся разрознена і, як правіла, у іх удзельнічала толькі частка пралетарыяў. Масавасці рабочы рух не набыў. Дзейнасці якіх-небудзь палітычных арганізацый і плыняў ва Усходняй Беларусі таксама не назіралася. Тлумачылася гэта прыфрантавым становішчам Беларусі, перанасычанасцю яе тэрыторыі войскамі, паліцыяй, жандармерыяй.

Больш шырокі размах на Беларусі ў гады вайны атрымаў сялянскі рух. Ён выліваўся ў масавыя пагромы памешчыцкіх маёнткаў, разрабаванне харчовых магазінаў і лавак. Гэты рух сведчыў аб адвечнай нянавісці сялян да прыгняцальнікаў. Аднак гэты рух нельга лічыць рэвалюцыйным. Па сутнасці мелі месца стыхійныя пагромы, якія суправаджаліся рабаваннем маёмасці памешчыкаў і гандляроў-яўрэяў. Найбольш масавым сялянскі рух быў у Сенненскім, Мазырскім, Ігуменскім, Рэчыцкім, Мінскім, Лепельскім паветах. Парадак наводзілі карныя атрады і ваеннапалявыя суды. Па іх прыговорах у Сенненскім, Мазырскім і Ігуменскім паветах былі павешаны 16 чалавек, многія трапілі на катаргу і ў арыштанцкія роты.

Значна актывізаваўся сялянскі рух у 1915 г. у сувязі з перанясеннем баявых дзеянняў на тэрыторыю Беларусі, ростам рэквізіцый і ваенных

павіннасцей. Сярод сялян узмацніліся антыпамешчыцкія, антываенныя і антыўрадавыя настроі. На працягу 1915 г. адбылося 99 сялянскіх выступленняў. Аднак у 1916 - 1917 гг. колькасць сялянскіх выступленняў значна зменшылася. Адной з прычын спаду сялянскага руху было тое, што ў лістападзе 1915 г. урад прыняў закон аб спыненні на час вайны землеўпарадкавальных работ, звязаных з хутарызацыяй, якія выклікалі раней супраціўленне з боку большасці сялян. Новыя даследаванні сялянскага руху на Беларусі ў час вайны сведчаць і аб тым, што тут амаль не было выступленняў беднякоў і сярэднякоў супраць кулакоў.

Ваенныя паражэнні царскай арміі ў кампаніі 1915 г., няўдачы баявых дзеянняў у 1916 г., велізарныя людскія і матэрыяльныя страты выклікалі незадаволенасць салдат. У войсках успыхвалі хваляванні, звязаныя з дрэнным забеспячэннем прадуктамі і абмундзіраваннем, недахопам зброі і боепрыпасаў. Усяго на Беларусі ў перыяд вайны адбыліся 62 значныя хваляванні салдат. Цэлыя вайсковыя часці і злучэнні адмаўляліся ісці ў наступленне. Узмацнілася антыўрадавая агітацыя сярод салдат.

У выніку больш частымі сталі выпадкі добраахвотнай здачы ў палон, сярод салдат пашыралася дэзерцірства. Паводле даных Стаўкі Вярхоўнага галоўнакамандуючага, з Заходняга фронту да 1 сакавіка 1917 г. дэзерціравала 13,6 тыс. салдат. Усё часцей назіраліся адмовы выходзіць на пазіцыі, пачало распаўсюджвацца братаанне з немцамі. З-за недахопу прадуктаў у войску салдаты ўчынялі пагромы крамаў, напады на памешчыцкія маёнткі, рабаванні.

Яскравым сведчаннем пачатку разлажэння царскай арміі з'явілася буйное выступленне ў кастрычніку 1916 г. на размеркавальным пункце каля Гомеля. Сюды адначасова былі прысланы данскія казакі, якія не вызначаліся дысцыплінаванасцю, і матросы Балтыйскага флоту, за рэвалюцыйныя выступленні спісаныя ў пяхоту. Такім чынам утварылася лёгкая на загаранне грывучая сумесь. Паўстанне ўспыхнула 22 кастрычніка, калі 4 тыс. салдат і матросаў не дапусцілі арышту казака, які не ўстаў у прысутнасці палкоўніка. Паўстанцы абяззброілі каравул гаўптвахты і вызвалілі з-пад арышту каля 800 чалавек. Выкліканыя камандаваннем іншыя войскі былі сустрэты ружэйным агнём, але, маючы перавагу ва ўзбраенні, рассеялі паўстанцаў. Праз некалькі дзён каля 200 вайскоўцаў разагналі ў Гомелі паліцэйскі атрад, абяззброілі на перасыльным пункце каравул і зноў вызвалілі арыштаваных. І гэта ўспышка была задушана ўзброенай сілай. За гэта арыштоўвалі і саджалі ў турму, каралі смерцю, адпраўлялі на катаргу і ў арыштанцкія роты.

Тэма 10.1.3. Культура Беларусі ў пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.)

1. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст.
2. Развіццё літаратуры і мастацтва.

3. Стварэнне беларускага друку і беларускіх выдавецтваў.

1. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст.

У сувязі з рэвалюцыяй і патрэбамі капіталістычнага развіцця ўзнікла неабходнасць шырокай падрыхтоўкі пісьменных работнікаў і адукаваных спецыялістаў. Але сістэма народнай асветы, якая склалася ў Расійскай імперыі яшчэ ў сярэдзіне XIX ст., ужо неадпавядала патрабаванням часу т таму паўстала неабходнасць яе рэформы і дэмакратызацыі.

На рубяжы XIX – XX стст. Рэзка вырасла колькасць пачатковых школ. Пачатковую адукацыю давалі народныя і гарадскія вучылішчы, якія адносіліся да міністэрства народнай асветы, а таксама царкоўнапрыходскія школы і школы пісьменства, якія адносіліся да царкоўнага ведамства. Царкоўныя школы ў пачатку XX ст. сталі аб'ектам байкоту настаўнікаў і бацькоў. Сетка школ царкоўнага ведамства з 1906 г пачала скарачацца. Яна замянялася народнымі вучылішчамі двух тыпаў (з 3-х і 5-і, 6-і гадовым тэрмінам навучання). Гэтыя школы давалі больш грунтоўныя веды. У 1914 г. іх колькасць дасягнула 4784.

У 5 Заходніх губернях існавалі гарадскія вучылішча, якія выконвалі ролю павышанай пачатковай школы для сярэдніх слаёў насельніцтва – дробнай буржуазіі, рамеснікаў, служачых, гандляроў, дробнай шляхты. З-за іх доўгага 6-гадовага тэрміну навучання доспуг да іх дзецям працоўных быў абмежаваны. Тым не менш, гэтыя тыпы навучальных устаноў карысталіся папулярнасцю і іх колькасць за 1905 – 1914 гг. узрасла з 39 да 82. Праўда, гарадскія вучылішча не давалі завершанай адукацыі. Толькі дзеці заможніх бацькоў пасля дадатковай аплаты за падрыхтоўку па шэрагу прадметаў маглі паступіць у настаўніцкія інстытуты ці гімназіі.

Сярэдняю адукацыю давалі гімназіі, чый атэстат даваў магчамасць паступаць ва ўніверсітэты; рэальныя вучылішчы, выпускнікі якіх мелі права паступаць у тэхнічныя інстытуты; духоўныя і ваенныя сярэднія і вышэйшыя школы. У 1914 г. на Беларусі было 122 урадавыя і прыватныя сярэднія вучэбныя установы, у якіх навучаліся 31 тыс. чалавек. Большасць вучняў былі дзецьмі шляхты, чыноўнікаў, духавенства, гарадской буржуазіі і заможніх сялян.

У сетцы сярэдніх спецыяльных вучэбных устаноў у пачатку XX ст. галоўнае месца па колькасці займалі настаўніцкія семінарыі, якія рыхталі настаўнікаў для пачатковых школ. У 1905 г. на Беларусі было 4 настаўніцкія семінарыі: у Маладзечне, Полацку, Нясвіжы, Свіслачы. У 1909 – 1916 гг. было адкрыта яшчэ 5: у Рагачове, Оршы, Барысаве, Гомелі і Бабруйску. Паляпшэнню падрыхтоўкі настаўніцкіх кадраў спрыяла адкрыццё ш 1910 – 1914 гг. настаўніцкіх інстытутаў у Віцебску, Магілёве і Мінску. Яны не з'яўляліся вышэйшымі навучальнымі ўстановамі, аднак праграма навучання ў іх была шырэйшая, чым у семінарыях. Яны выпускалі настаўнікаў для

пачатковых школ павышанага тыпу. Настаўнікаў для гарадскіх вучылішчаў і сярэдніх школ на Беларусі не рыхтавалі. Іх прысылалі з Масквы, Пецярбурга і Кіева.

У 1911 г. у школах навучалася 26 % хлопчыкаў, 10 % дзяўчат.

На развіццё навукі на Беларусі ў пачатку XX ст. адмоўна паўплывала адсутнасць уласных вышэйшых навучальных устаноў і даследчыцкіх цэнтраў. Так большасць таленавітых вучоных уражэнцаў Беларусі былі вымушаны жыць і працаваць па-за межамі Беларусі (палеантолаг Кавалеўскі, фізік і хімік Урублеўскі, філолаг Карскі, гісторык Доўнар-Запольскі і інш.) Так, высокаадукаваны вучоны Эпімах-Шыпіла, які ведаў 20 моў, тым ліку і санскрыт, працаваў у Санкт-Пецярбургу. Ён з'яўляўся адным з заснавальнікаў выдавецкай суполкі “Загляне сонца і ў наша аконца”.

Беларуская нацыянальная навука ў перыяд капіталізму была пераважна гуманітарная, развівалася перш за ўсё этнаграфія, філалогія, фалькларыстыка. Вывучэннем мовы, фальклору, веравызнанняў, этнічных межаў, быту, народнага мастацтва, займаліся Раманаў, Нікіфароўскі, Сербаў, Карскі, Доўнар-Запольскі, Дабравольскі і інш. Імі былі сабраны і апублікаваны ўнікальныя матэрыялы пра мову і духоўную культуру нашых продкаў, якія даказвалі існаванне самастойнага беларускага этнасу.

Найбольшым укладам у даследванне мовы беларусаў з'явіліся працы Карскага. Яго праца “Беларусы” (1903–1922) 3 тома, з'яўляецца сапраўднай энцыклапедыяй беларусазнаўства.

Важкі ўклад у развіццё беларускай гістарычнай навукі ў пачатку XX ст. зрабіў М. Доўнар-Запольскі – адзін з пачынальнікаў нацыянальнай гістарыяграфіі. За сваё жыццё ён апублікаваў больш за 150 навуковых прац па сацыяльна-эканамічнай гісторыі Беларусі і Літвы, беларускай этнаграфіі, фальклору і літаратуры. Актыўны дзеяч нацыянальнага адраджэння Ластоўскі стаў першым беларускім гісторыкам, які пісаў пра Беларусь і для беларусаў (на іх роднай мове). У 1910 г. ён выдаў “Каротні нарыс гісторыі Беларусі”. Археалагічныя раскопкі на тэрыторыі Беларусі вялі Завітневіч, Шукевіч.

Вучоныя сілы беларусі групаваліся ў розныя навуковыя таварыства: навуковыя архіўныя камісіі ў Віцебску і Смаленску, царкоўна-гісторыка-археалагічны камітэт у Мінску, “таварыства вывучэння Беларускага краю” у Магілёве.

2. Развіццё літаратуры і мастацтва

Рэвалюцыйныя падзеі XX ст. паклалі пачатак новаму этапу ў гісторыі беларускай літаратуры. Дзесяткі паэтаў, празаікаў і публіцыстаў пачалі далучыліся тады да творчай дзейнасці на роднай ніве. Менавіта ў гэты час раскрыліся таленты Я. Купалы, Я. Коласа, М. Багданівіча, Цёткі, Каруся Каганца, Алеся Гаруна, Цішкі Гартнага, Змітрака Бядулі, Максіма Гарэцкага,

Канстанцыі Буйло і іншых. Яны ўзнялі на новы ўзровень літаратуру ў моўна-мастацкіх, ідэйных і жанрава-стылявых адносінах.

У літаратуры з’явіўся новы герой – нястомны прадшукальнік, абаронца інтарэсаў народа, смелы і стойкі барацьбіт, прапагандыст рэвалюцыйных ідэй. Значна пашыралася тэматыка і праблематыка, літаратура ўзбагацілася новымі ідэямі, вобразамі, сюжэтамі і канфліктамі. Народ і рэвалюцыя, “пан і мужык”, “зямля і воля”, праца і капітал, грамадства і асоба, народ і інтэлігенцыя, лёс нацыянальнай мовы, літаратуры, культуры былі асноўнымі пытаннямі, якія хвалявалі беларускіх пісьменнікаў і знайшлі адлюстраванне ў іх творах.

Асабліва плённа развівалася паэзія, якая доўгі час займала пануючае становішча ў беларускай літаратуры. І ў пачатку XX ст. яна ў многім вызначала змест літаратурнага працэса. У гэты час пачынае развівацца мастацкая проза, прыкметных поспехаў дасягнула драматургія.

У пачатку XX ст. раскрываюцца паэтычныя таленты заснавальнікаў сучаснай беларускай літаратуры і літаратурнай мовы.

Я.Купала ўвайшоў у гісторыю беларускай літаратуры як паэт-патрыёт, наватар, пачынальнік нацыянальнай драматургіі, заснавальнік беларускай школы паэтычнага перакладу. Ён узначаліў рэвалюцыйна-дэмакратычны напрамак у беларускай нацыянальнай літаратуры. Ужо першымі сваімі кнігамі “Жалейка”, “Тусляр”, “Шляхам жыцця” ён прыкаўвае да сябе ўвагу чытачы. Вялікі інтарэс вызывалі яго камедыі “Паўлінка”, “Прымакі”, драма “Раскіданае гняздо” і інш.

Класікам беларускай літаратуры з’яўляецца Я.Колас. У 1912-1914 гг. выйшлі два яго зборнікі аповяданняў “Родныя з’явы”, “Аповяданні”, працаваў над паэмамі “Новая зямля”, “Сымон музыка”.

Цішка Гартны (Зміцер Жылуновіч) унёс у беларускую паэзію новую, пралетарскую тэму. Яго талент праявіўся ў аповесці нялёгкай долі, цяжкай працы, але высокай годнасці рабочага чалавека.

Галоўнымі матывамі лірыкі Канстанцыі Буйло (Кан. Калечыц) – чыстае і ўзнёслае каханне. Зборнік вершаў паэтэсы выйшаў пад назвай “Курганная кветка” у 1914 г.

Свой значны ўплыў у развіццё беларускай літаратуры унёс М.Багдановіч, таленавіты паэт-лірык, крытык, публіцыст. Ён пераклаў на беларускую мовы вершы рускіх, украінскіх, сербскіх, французскіх, нямецкіх паэтаў. Яго адзіны прыжыццёвы зборнік вершаў “Вянок” 1913 г., з’явіўся адной з вяршынь беларускай нацыянальнай лірыкі пачатку XX ст.

У прозе ў той час працавалі Ядзвігін Ш., Змятрок Бядуля, Палуян, Лёсік і інш.

Такім чынам, пісьменнікі, паэты і драматургі пачатку стагоддзя садзейнічалі развіццю самастойнасці народа. Дзякуючы іх творчасці

беларуская літаратура становілася ўровень з больш сталымі і развітымі літаратурамі славянскага свету, уключалася ў еўрапейскі літаратурны працэс.

Самым распаўсюджаным жанрам беларускага жывапісу ў пачатку XX ст. быў пейзаж. У гэтым жанры працавалі Фердынанд Рушчыц – яго творы “Зямля”, “Стары млын”, “У свет”; Вітольд Бялыніцкі-Біруля – яго палотны “Вечныя снягі”, “Веснавы снег”, “Восень”, “Зімовы пейзаж” і інш. У 1908 г. яму было прысвоена званне акадэміка жывапісу. У гэтым жанры працавалі таксама – Жукоўскі, Стаброўскі.

Буйнейшымі прадстаўнікамі тэматычнай карціны і партрэтнага жанру ў беларускім жывапісу пачатку XX ст. былі Юдаль Пэн, Якаў Кругер, Леў Альпяровіч і інш. У графіцы працавалі С. Богуш-Сестранцэвіч, К. Кастравіцкі, А Каменскі. У гістарычным жанры працаваў Язэп Драздовіч. Ён стварыў графічную серыю “Старажытная будоўля на Беларусі”, партрэты полацкіх князёў.

У Віцебску працаваў да 1917 г. Марк Шагал. Ён прысвяціў Радзіме шмат карцін “Я і вёска”, “Над Віцебскам”, “Імяніны”.

Такім чынам, у пачатку XX ст. ішло станаўленне і развіццё беларускага нацыянальнага выяўленчага мастацтва. было падрыхтавана і выхавана шмат таленавітых мастакоў разнастайнага жанру і напрамку. Іх творы і сёння складаюць аснову гістарычнай спадчыны беларускага мастацтва.

На мяжы XIX – пачатку XX стст. атрымлівае шырокае распаўсюджанне новы стыль – мадэрн. Будынкі гэтага часу адрозніваюцца строгасцю, простаю дэкаратыўнай апрацоўкай фасадаў, правільнымі формамі. Характэрнымі становяцца жалезныя канструкцыі, перакрыцці, цэгла і іншыя, больш сучасныя будаўнічыя матэрыялы. Гэта дазваляла значна зменшыць таўшчыню сцен, пашырыць ваконцы, змяніць керамічнае пакрыццё дахаў металічным лістом і інш. Яго прапагандыстамі на Беларусі былі А.Краснапольскі і С. Шабунёўскі.

Па новай тэхналогіі ўводзіліся памяшканні чыгуначных вакзалаў, масты, карпусы фабрык і заводаў, банкі, храмы, музеі, школы і бібліятэкі. Сярод будынкаў пабудаваных у гэтым стыле, выдзяляліся жылыя дамы ў Гродне (дом купца Мураўёва), Магілёве, Гомелі.

У пачатку XX ст. канчаткова склаўся неараманскі стыль. Характэрным помнікам гэтага дойлідства з’яўляецца Чырвоны касцёл у Мінску, царква – пахавальня князёў Мірскіх у Міры.

У пачатку XX ст. на Беларусі ажыццяўлялася будаўніцтва помнікаў і абеліскаў у гонар перамогі над шведамі і французамі. Памятныя збудаванні былі ўзведзены ў 1908 г. каля вёскі Лясной.

Развіццё культуры Беларусі пачатку XX ст. таксама непарушна звязана з агульным сацыяльна-эканамічным і палітычным становішчам Расіі, такімі падзеямі, як развіццё капіталізму, фарміраванне нацыі і інш.

Нягледзячы на рэакцыйную палітыку царызму развівалася свецкая школа, утваралася сістэма адукацыі, дазваляўшая прылучыць да ведаў моладзь горада і вёскі.

Адбывалася і станаўленне беларускай нацыянальнай літаратуры, друку, мастацтва; завершаецца выпрацоўка лексічных, граматычных і фанетычных нормаў беларускай мовы, што вельмі добра ўплывала на фарміраванне беларускай нацыі.

3. Стварэнне беларускага друку і беларускіх выдавецтваў.

Атрымлівае сваё развіццё і выдавецкая справа на Беларусі. Аднак яна была значна ў больш горшым стане, як у цэнтральных губернях Расіі. Адна з прычын таму – найстражайшы цэнзурны нагляд.

У мясцовых друкарнях выдавалася перш за ўсё рэлігійная літаратура, падручнікі, слоўнікі. Грамадска-палітычнай, навуковай, мастацкай літаратуры друкавалася вельмі мала.

Да 1905 г. у 5 Заходніх губернях выдавалася 15 газет. У 1906 г. у Беларусі выходзіла 60 газет і часопісаў, у 1914 г. – 109, з іх 74 выходзілі ў Вільні, 3 – на беларускай мове, 13 – на літоўскай, 12 – на яўрэскай, 28 – на польскай.

Палітычнае аблічча ўрадавых газет вызначаў вялікадзяржаўны шавінізм. Галоўным напрамкам іх дзейнасці была барацьба з “іншародцамі” і “іншаверцамі” – “Беларускі веснік” (1904-1905), “Мінская рэч” (1906), “Мінскае слова” (1906-1912), “Беларуская жызнь” (1911-1915), “Віленскі веснік” (1841-1915), “Віцебскі веснік” (1912-1916), “Мінскіе новасці” (1908-1909), “Магілёўскі веснік” (1906-1916). Гэтыя газеты адстойвалі інтарэсы рускіх памешчыкаў, чыноўнікаў, праваслоўных светароў, якія імкнуліся да палітычнага і эканамічнага панавання ў краі.

Ліберальную накіраванасць мелі газеты – “Окраіна” (1907-1908), “Северо-Западный голос” (1905-1915), “Голос правінцы” (1906-1907), “Жизнь правінцы” (1907). На іх старонках галоўным чынам змешчаліся патрабаванні кадэтаў і прагрэсістаў.

Дзейнасць польскіх перыядычных ізданняў была накіравана на ўзмацненне ўплыву польскіх паноў – “Кур’ер Віленскі”.

У 1905 – 1907 радыкальныя партыі і групы выдавалі “Палескі лісток”, “Лісток Палескага камітэта РСДРП”, “Салдацкая жызнь”, “Салдацкая воля”, “Северо-Западный край”.

Рэвалюцыя 1905-1907 гг. зняла забарону на беларускую мову, беларускае друкаванае слова. Гэта мела вялікае гістарычнае значэнне для далейшага развіцця беларускай нацыянальнай культуры. З 1 верасня 1906 г.

пачала выходзіць на беларускай мове газета “Наша доля”, што з’явілася пачаткам легальнага беларускага друку. Аднак пасля 6 нумара яна прыпынула сваё існаванне. З кастрычніка 1906 г. у Вільні пачала выдавацца штотыднёвая грамадска-палітычная і літаратурная газета “Наша ніва”(1906-1916).

На беларускай мове выходзілі часопісы: “Лучына” для дзяцей, “Саха” сельскагаспадарчы, “Крапіва” сатырычны.

Вялікае значэнне для развіцця друку, уздыму культуры беларускага народа мелі ўтвараныя ў пачатку XX ст. беларускія выдавецтвы, аб’яднанні, суполкі: “Загляне сонца і ў наша аконца”, “Наша ніва”, “Наша хата”, распачалі сваю дзейнасць выдавецтвы “Вясёлка”, “Палачанін”, “Мінчук”. Тут у першыню на беларускай мове выдаваліся падручнікі, календары, слоўнікі, альманахі, навуковая літаратура, творы беларускіх пісьменнікаў.

РАЗДЗЕЛ 10.2 БЕЛАРУСЬ ПАСЛЯ ПАДЗЕННЯ САМАДЗЯРЖАЎЯ (САКАВІК – КАСТРЫЧНІК 1917 ГГ.)

Тэма 10.2.1 Беларусь пасля падзення самадзяржаўя

1. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага становішча Беларусі пасля лютаўскай рэвалюцыі.
2. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі ў сакавіку-кастрычніку 1917 г.
3. Беларускі нацыянальны рух у 1917 г.

1. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага становішча Беларусі пасля лютаўскай рэвалюцыі.

Сацыяльна-эканамічны лад, стан гаспадаркі не вытрымалі таго напружання, якога патрабавала небывалая па маштабах вайна. Гаспадарчая разруха ўсё больш паглыблялася. Фронт, не атрымліваў самага неабходнага і ледзь трымаўся. У многіх гарадах Расіі рэальнай стала пагроза голаду і галодных бунтаў даведзеных да адчаю людзей. Народныя масы патрабавалі міру, хлеба і свабоды. Зняць напружанасць у грамадстве цар і яго ўрад не маглі.

Пачатак рэвалюцыі паклалі забастоўкі, вулічныя мітынгі і дэманстрацыі ў Петраградзе, праведзеныя 23 лютага 1917 г. у сувязі з Міжнародным жаночым днём. Неўзабаве выступленні рабочых і салдат перараслі ва ўзброенае паўстанне. 2 сакавіка цар Мікалай II адрокся ад прастола на карысць брата Міхаіла, які на другі дзень таксама адмовіўся ад прастола.

Рэальная ўлада ў сталіцы перайшла да Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў, які сфарміраваўся ў ходзе паўстання і абапіраўся на яго ўзброеныя сілы. Вядучыя пазіцыі ў Савеце занялі эсэры і меншавікі. Адначасова, пры актыўным удзеле ранейшай думскай апазіцыі, сфарміраваўся Часовы ўрад, які ўзначаліў князь Г. Львоў. Большасць месцаў у ім занялі кадэты.

Дэмакратычны лагер ва ўрадзе прадстаўляў міністр юстыцыі сацыяліст А. Керанскі, які адначасова з'яўляўся намеснікам старшыні Петраградскага савета. Савет падтрымаў Часовы ўрад, стварыў назіральны камітэт за яго дзейнасцю. Узгодненая праграма Часовага ўрада і Петраградскага савета складалася з наступных палажэнняў: амністыя палітычным вязням, свабода слова, друку і г. д., скасаванне нацыянальных абмежаванняў, падрыхтоўка да склікання Устаноўчага сходу (парламента), замена паліцыі народнай міліцыяй, выбары ў органы мясцовага самакіравання, невывад войскаў рэвалюцыйнага Петраградскага гарнізона на фронт, прадстаўленне салдатам грамадзянскіх правоў. Канчатковае пытанне аб будучым дзяржаўным ладзе павінна было вырашыцца ва Устаноўчым сходзе.

2. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі ў сакавіку-кастрычніку 1917 г.

Звесткі аб перамозе рэвалюцыі ў Петраградзе прыйшлі на Беларусь 1 сакавіка. Па прыкладу Петраграда ў гарадах і мястэчках Беларусі ствараліся саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў, 4 сакавіка была ўтворана народная міліцыя. Па прыкладу сталіцы саветы прызнавалі Часовы ўрад і яго органы на месцах - пры ўмове "адпаведнасці іх дзейнасці інтарэсам народа".

Адначасова ўзніклі гарадскія грамадскія камітэты. Ініцыятыва іх стварэння, як правіла, зыходзіла ад дзеячаў земскага і гарадскога самакіравання. Працягвалі сваю дзейнасць гарадскія думы.

6 сакавіка 1917 г. Часовы ўрад перадаў уладу ў губернях і паветах сваім камісарам, якія назначаліся з ліку старшыняў губернскіх і павятовых земскіх упраў. Да губернскіх камісараў пераходзілі функцыі губернатараў. Акрамя паліцыі, жандармерыі і пракуратуры ўсе астатнія мясцовыя дзяржаўныя органы захоўваліся і павінны былі дзейнічаць пад кіраўніцтвам камісараў. Ім падпарадкоўвалася міліцыя, ім жа даручаўся нагляд за законнасцю дзейнасці ўсіх устаноў і чыноўнікаў.

З усіх партый найбольш уплывовай стала партыя кадэтаў, якая ўвабрала ў свой склад прадстаўнікоў заможных слаёў насельніцтва, афіцэрства і інтэлігенцыі. Мэтамі кадэтаў пасля лютаўскага перавароту 1917 г. было скліканне пасля заканчэння вайны Устаноўчага сходу, які павінен прыняць Канстытуцыю, вырашыць пытанне аб дзяржаўным ладзе і правесці неабходныя для развіцця краіны сацыяльна-эканамічныя рэформы. Кадэты выказаліся за працяг разам з саюзнікамі вайны да поўнай перамогі.

Найбольшым уплывам сярод насельніцтва Беларусі карысталася партыя эсэраў. Хуткі ўздым яе папулярнасці быў абумоўлены шырокавяшчальнай праграмай, абяцаннем даць кожнаму селяніну зямлю без выкупу, дабіцца дэмакратычнага міру і г. д. Эсэры займалі моцныя пазіцыі амаль што ва ўсіх саветах рабочых і салдацкіх дэпутатаў, салдацкіх камітэтах Заходняга фронту, панавалі ў саветах сялянскіх дэпутатаў. Эсэраўская партыя фактычна падтрымала працяг вайны.

Пасля Лютаўскай рэвалюцыі актыўную ролю ў палітычным жыцці Беларусі сталі адыгрываць бальшавікі. Галоўная ідэя іх лідэра У. Леніна

заклучалася ў тым, "каб буржуазна-дэмакратычная рэвалюцыя перарасла ў сацыялістычную". Галоўны лозунг большавікоў "Уся ўлада Саветам!" быў цесна злучаны з іншым: "Ніякай падтрымкі Часоваму ўраду!" Ужо тады лідэры большавікоў не выключалі ўстанаўлення аднапартыйнай сістэмы ў Расіі. Вырашыць пытанне аб вайне і міры большавікі абяцалі яшчэ да склікання Устаноўчага сходу.

3. Беларускі нацыянальны рух у 1917 г.

Лютаўская рэвалюцыя садзейнічала ўздыму нацыянальна-вызваленчага руху, барацьбе за самавызначэнне беларускага народа. Сталі ўзнікаць беларускія грамадскія і культурна-асветніцкія гурткі і арганізацыі. Аднавіла сваю дзейнасць Беларуская сацыялістычная грамада, пачалі ўтварацца новыя беларускія партыі.

Моцным штуршком для беларускага руху з'явіўся з'езд беларускіх нацыянальных арганізацый, які адбыўся 25-27 сакавіка 1917 г. у Мінску. З'езд падтрымаў Часовы ўрад, а таксама выказаўся за аўтаномію Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. На з'ездзе было пастаўлена пытанне пра неабходнасць адкрыцця беларускага універсітэта і іншых вышэйшых навучальных устаноў, паступовы пераход пачатковых школ на родную мову выкладання. Па аналогіі з Вільняй з'езд утварыў Мінскі Беларускі нацыянальны камітэт (БНК) для выпрацоўкі асноў аўтаноміі Беларусі ў складзе Расійскай федэратыўнай рэспублікі. Большасць БНК склалі прадстаўнікі БСГ.

Найбольш уплывовай беларускай палітычнай партыяй стала Беларуская сацыялістычная грамада. Канферэнцыя БСГ (сакавік 1917 г.), якая адбылася ў Мінску, выступіла таксама ў падтрымку Часовага ўрада, салідарызавалася з лозунгам "рэвалюцыйнага абаронніцтва"; выставіла патрабаванне аўтаноміі Беларусі ў складзе федэратыўнай рэспублікі; выказалася за агульнанародную ўласнасць на зямлю і перадачу яе сялянам для карыстання ў адпаведнасці з працоўнай нормай, але канчатковае вырашэнне аграрнага пытання адносіла да кампетэнцыі краёвага сейму аўтаномнай Беларусі, перасцерагала сялян ад неарганізаваных анархічных выступленняў; патрабавала 8-гадзіннага рабочага дня і вызначэння гарантаванага мінімуму зароботнай платы.

Да сярэдзіны 1917 г. Грамада налічвала каля 5 тыс. членаў і спачувачых. Мела сваіх прадстаўнікоў у саветах рабочых і салдацкіх дэпутатаў і гарадскіх думах Мінска, Петраграда, Бабруйска і іншых, удзельнічала ў рабоце Савета нацыянальных сацыялістычных партый - каардынацыйнага органа сацыялістычных партый народаў Расіі.

Палітычны, сацыяльны і эканамічны крызіс, які катастрофічна паглыбляўся, вельмі палохаў Часовы ўрад. Нежыццяздольнасць урада была відавочнай для прамыслоўцаў, дзелавых людзей, прадстаўнікоў дваранства, афіцэраў і інш. Выйсце з крызісу яны бачылі ў саюзе антысацыялістычных ліберальных і кансерватыўных групавак і ўсталяванні моцнай дыктатуры,

здольнай навесці парадак у тыле і на фронце, ліквідаваць супрацьборства. Правыя знайшлі свайго кандыдата ў дыктатары - новага Вярхоўнага галоўнакамандуючага генерала Л. Карнілава, стаўка якога знаходзілася ў Магілёве.

У канцы жніўня 1917 г. адданыя Карнілаву часці па яго загаду рушылі з фронту на Петраград, каб нейтралізаваць Часовы ўрад, ліквідаваць саветы, усталяваць ваенную дыктатуру. Аднак разлік карнілаўцаў на шырокую падтрымку з боку большасці воінскіх часцей не апраўдаўся. Пры саветах былі сфарміраваны ваенна-рэвалюцыйныя камітэты, на прадпрыемствах - баявыя дружны, чырвонаармейскія атрады. У выніку рашучых дзеянняў рэвалюцыйных сіл змова Карнілава была ліквідавана, а сам генерал быў ізаляваны ў г. Быхаве.

У гэты найбольш востры этап барацьбы значна панізіўся ўплыў партый эсэраў і меншавікоў, якія пасля паражэння карнілаўцаў адмовіліся сфарміраваць урад без лібералаў, імкнуліся выратаваць буржуазны Часовы ўрад. У той жа час узрос уплыў партыі большавікоў, што знайшло адлюстраванне ў павелічэнні іх колькасці ў саветах.

Не было яснага ўласнага ўяўлення, якімі шляхамі можна выйсці з сацыяльна-палітычнага і эканамічнага крызісу і ў беларускіх дзеячаў. Некаторыя з іх падтрымлівалі Часовы ўрад, іншыя былі гатовы перайсці на леварадыкальныя пазіцыі, блізкія да большавіцкіх.

У верасні 1917 г. частка левага крыла БСГ вылучылася і ўтварыла арганізацыю большавіцкага кірунку - Беларускаю сацыял-дэмакратычную рабочую партыю, на чале з А. Чарвяковым, якая фактычна цалкам прыняла праграму РСДРП(б), яе стратэгію і тактыку. Дзейнічала яна ў асноўным у Петраградзе і Маскве.

БСГ у кастрычніку 1917 г. правяла III з'езд, на якім была зацверджана новая праграма, менш радыкальная ў сацыяльна-эканамічных пытаннях у параўнанні з былымі праграмнымі палажэннямі. Па ініцыятыве БСГ быў утвораны новы цэнтр беларускага руху - Вялікая беларуская рада.

А тым часам усеагульны крызіс усё больш паглыбляўся. Пашыраўся рух за скліканне II Усерасійскага з'езда саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў. Часовы ўрад так і не змог выпрацаваць рэальную праграму, каб выцягнуць краіну з цяжкага крызісу. Большавікі пачалі актыўную падрыхтоўку ўзброенага паўстання.

Тэма 10.3 Беларускі нацыянальны рух пасля падзення самадзяржаўя.

1. З'езд беларускіх нацыянальных арганізацый у ліпені 1917 г.
2. Беларуская сацыялістычная грамада ў 1917 г. Вынікі выбараў ва Устаноўчы сход на Беларусі і Заходнім фронце.

1. З'езд беларускіх нацыянальных арганізацый у ліпені 1917 г.

Вылучэнне Мінска ў якасці палітычнага цэнтра Беларусі. Лютаўская рэвалюцыя дазволіла розным палітычным партыям і грамадскім арганізацыям легальна ажыццяўляць сваю дзейнасць. Мінск ператварыўся ў вядучы палітычны цэнтр Беларусі. У ноч з 3 на 4 сакавіка ў горадзе на сходзе дэмакратычнай грамадскасці быў створаны Камітэт грамадзянскай бяспекі на чале з Барысам Самойленкам і Станіславам Хржанстоўскім. Часовы орган ўлады дзейнічаў да моманту дэмакратычнага перавыбрання гарадской думы (30 ліпеня). Заснаваны 4—8 сакавіка гарадскі Савет рабочых і салдацкіх дэпутатаў на чале з Б.Позернам абараняў інтарэсы працоўных і вайскоўцаў, аднак ніякіх прэтэнзій на ўладу ў Мінску не выстаўляў. Істотнай асаблівасцю паслярэвалюцыйнага развіцця не толькі Мінска, але і Беларусі было адсутнасць двоеўладдзя, супрацоўніцтва большасці палітычных сіл у справе падтрымкі Часовага ўрада.

Пад уплывам рэвалюцыйных падзей арганізацыі Беларускай сацыялістычнай грамады ствараліся ў розных месцах Беларусі і Расіі. 25 сакавіка ў Мінску адбыўся з'езд БСГ, дзе абмяркоўваўся бягучы момант. Тут жа ў красавіку-чэрвені выходзіў цэнтральны орган БСГ пад назвай «Грамада» пад рэдакцыяй Аркадзя Смоліча. Вылучаліся сваім уплывам мінская і петраградская арганізацыі. Мясцовая прымала нацыянальна-дэмакратычную афарбоўку, сталічная хілілася да большавізму. Але ў імкненні да аўтаноміі Беларусі ў складзе Расіі абедзве арганізацыі былі адзінадушнымі.

25-26 сакавіка ў Мінску адначасова са з'ездам БСГ пачаўся і з'езд прадстаўнікоў беларускіх арганізацый і партый. Фактычна з'езд БСГ перарос у з'езд беларускіх арганізацый і партый. Прысутнічала каля 150 дэлегатаў. Яны стварылі Беларускі нацыянальны камітэт і надалі яму ролю вышэйшай краёвай установы. Старшынёй Беларускага нацыянальнага камітэту (Белнацкаму, БНК) стаў буйны пінскі землеўладальнік, краёвец і былы член Дзяржаўнай думы Раман Скірмунт. Яго абралі на гэту пасаду пры ўмове, што ён адмовіцца ад свайго маёнтка. У склад камітэта ўвайшло 18 асоб, сярод якіх былі аграном Аркадзь Смоліч, юрыст Павел Аляксюк, кандыдат філалогіі Браніслаў Тарашкевіч, ксёндз Вінцэнт Гадлеўскі, інжынер Вацлаў Іваноўскі, паэт Цішка Гартны (Зміцер Жылуновіч). Грамадаўцы атрымалі ў БНК толькі шэсць месц, а таму істотнага ўплыву на яго працу не мелі. З'езд выпрацаваў дэкларацыю да Часовага ўрада з вельмі памяркоўнымі патрабаваннямі адкрыцця беларускіх школ і аўтаноміі для Беларусі. Пяціасабовая дэлегацыя на чале з Раманам Скірмунтам адвезла яе ў Петраград, але толькі марна патраціла час.

З беларускім рухам новым расійскім уладам можна было не лічыцца. Ён распаляўся па ўсёй імперыі ды яшчэ дзяліўся на прыхільнікаў і праціўнікаў аўтаноміі Беларусі. Бежанскія арганізацыі звычайна мелі дэмакратычную праграму і патрабавалі аўтаноміі. На беларускіх жа землях часам пад беларускай шыльдай выступалі абаронцы заходнерусізму і ад імя беларусаў упарта праводзілі лозунг «адзінай і непадзельнай» Расіі, вялі безупынную палеміку ў прэсе і на мітынгх з БСГ. Як нацыяналістычную

асудзіў БСГ і І з'езд сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў, што адбыўся ў красавіку. Тое каталіцкае духавенства, што ў Петраградзе ў маі аб'ядналася ў партыю Хрысціянскай дэмакратычнай злучнасці (ХДЗ) на чале з ксяндзом Фабіянам Абрэнтавічам, таксама не заўсёды знаходзіла паразуменне з грамадаўцамі з-за сваёй антыбальшавіцкай скіраванасці. Праўда, беларускія арганізацыі і партыі стараліся мець сувязь з Белнацкамам, прызнавалі Мінск цэнтрам Беларусі і гэта неяк лучыла іх. БНК быў даволі памяркоўным у сваёй палітычнай дзейнасці. Мінскія дзеячы прытрымліваліся падкрэслена прарускай арыентацыі, займаліся пераважна навукова-асветнымі справамі і нічога не абяцалі сялянам да склікання краёвай беларускай рады (савета). Такая рахманасць дзеячоў БНК не задавальняла беларускіх нацыянал-радыкалаў.

7-17 красавіка ў Мінску адбыўся І з'езд дэлегатаў войск і тылу Заходняга фронту, які абраў Франтавы камітэт і падтрымаў палітыку Часовага ўраду, а пра Беларусь нават не ўспомніў. Палітычная ініцыятыва ў краі належала расійскім партыям—у першую чаргу эсэрам і меншавікам, якія панавалі ў мясцовых саветах і ў камітэтах парадку. Супраць беларускага руху аднадушна выступалі ўсе расійскія вялікадзяржаўнікі—пачынаючы ад былых чарнасоценцаў і канчаючы бальшавікамі. Каб прынізіць беларускі рух у вачах мясцовага сялянства, яны ўмела выкарыстоўвалі тую акалічнасць, што Белнацкам узначальваў буйны землеўладальнік Раман Скірмунт. Так, у красавіку на І з'ездзе сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў бальшавікі прыпынілі разгляд беларускага пытання, абвясціўшы яго польскай, “панскай” інтрыгай. Нацыянальныя дзеячы абвінавачваліся ў імкненні аддзяліцца ад Расіі і перадаць беларускіх сялян у рабства да польскіх памешчыкаў.

Правалі ліпеньскага наступлення расійскай арміі выклікаў у вайскоўцаў выбух незадаволенасці Часовым урадам. Дзейнасць бальшавікоў актывізавалася. Ніхто так гучна, як яны, не абяцаў змучанаму вайной народу міру, зямлі, гаспадарання на прадпрыемствах, права на нацыянальнае самавызначэнне. І гэта было якраз тое, чаго не дачакаліся падданыя Расіі ад Часовага ўрада. Каб падтрымаць Часовы ўрад, у Мінску 15 ліпеня быў створаны Камітэт рэвалюцыйных арганізацый з прадстаўнікоў Саветаў, Франтавога камітэта, Камітэта грамадскай бяспекі, сацыялістычных партый і інш. Мінскія бальшавікі, хоць і стварылі ў горадзе ўласную арганізацыю ды пачалі выдаваць газету «Звязда», не здолелі істотна паўплываць на пашырэнне сярод мінчан антыўрадавых настрояў. Пазней (24 жніўня) гарадскія ўлады закрылі бальшавіцкую газету за антыўрадавую прапаганду.

2. Беларуская сацыялістычная грамада ў 1917 г. Вынікі выбараў ва Устаноўчы сход на Беларусі і Заходнім фронце.

Адначасова і БСГ вымушана была прыстасоўвацца да настрою народных мас, якія пахіснуліся ўлева. 4-6 чэрвеня яна сабрала ў Петраградзе свой II з'езд, прыняла на ім праект новай праграмы і паставіла на чале ЦК замест Аркадзя Смоліча Зміцера Жылуновіча. БСГ абвясціла сваёй мэтай

увядзенне сацыялістычнага парадку праз класавую барацьбу і сацыяльную рэвалюцыю. Праграма прадугледжвала шырокае развіццё беларускай культуры, нацыянальнай школы, поўнае самаўпраўленне Беларусі (у складзе Расіі) з заканадаўчай краёвай радай, раўнапраўе ўсіх нацый, што жылі на беларускай зямлі. Пахіленне ўлева дазволіла партыі павялічыць колькасць сваіх членаў да 5 тыс. чалавек, але адначасова яна страціла прыхільнасць дзеячоў правацэнтрыскага накірунку.

На хвалі рэвалюцыянізму БСГ спрабавала адхіліць ад кіраўніцтва беларускім рухам лібералаў, якіх прэзентавала Беларуская партыя народных сацыялістаў (БПНС) на чале з Паўлам Алексюком. Узнікшыя спрэчкі абумовілі скліканне 8-12 ліпеня ў Мінску II з'езда прадстаўнікоў беларускіх партый. З вялікай цяжкасцю дэлегатам удалося паразумецца на платформе неабходнасці адзінага нацыянальнага фронту і абраць, замест Беларускага нацыянальнага камітэта, Цэнтральную раду беларускіх арганізацый і партый. Праўда, пазней члены БПНС выйшлі са складу Цэнтральнай рады. І гэты орган апынуўся пад кіраўніцтвам левых сіл, якія адмяжоўваліся і ад хрысціянскіх дэмакратаў (хадэкаў). Лідэрства БСГ было заваёвана коштам страты адзінства беларускага нацыянальнага руху.

Новая галоўная арганізацыя беларусаў заявіла аб сваім імкненні перадаць усю зямлю без выкупу працоўнаму народу. Цэнтральная рада прадстаўляла толькі такія грамадскія і палітычныя арганізацыі, якія прызнавалі патрэбу аўтаноміі Беларусі, роднай мовы і развіцця нацыянальнай культуры. У склад яе выканаўчага камітэту ўвайшлі Язэп Лёсік, Язэп Дыла, Радаслаў Астроўскі, Фабіян Шантыр, Аркадзь Смоліч, Палута Бадунова, Зміцер Жылуновіч і іншыя. Рада пераняла ў Белнацкома яго друкаваны орган—газету «Вольная Беларусь», якая выходзіла ў Мінску з 28 мая пад рэдакцыяй Язэпа Лёсіка. Круг чыннасці Цэнтральнай рады пашыраўся. Яна ладзіла сувязі з бежанцамі, рабіла захады супраць высечкі лясоў у Беларусі. Спецыяльна прыняты ёй «Статут беларускіх нацыянальных культурна-асветных гурткоў у войску» прадугледжваў наладжванне нацыянальнага выхавання беларусаў-вайскоўцаў і безумоўны ўдзел іх у абароне заваёў рэвалюцыі ў Расіі. Таму калі ў канцы жніўня рабілася спроба захопу ўлады генералам Лаўрам Карнілавым, на абарону дэмакратычнай Расіі дружна ўзняліся ўсе беларускія сілы. Тым не менш, Цэнтральная рада дзейнічала пераважна як нацыянальна-культурная арганізацыя. Яна не змагла прыцягнуць на свой бок нацыянальных меншасці, недастаткова ўвагі надавала стварэнню беларускіх вайсковых фарміраванняў, адзінству нацыянальных сіл і, увогуле, пытанню аб уладзе. Пасля карнілаўшчыны Расія рэзка хіснулася ўлева. Стала відавочным поўная нежыццядзейнасць Часовага ўрада. Барацьба за ўладу абвастрылася. У Беларусі яе вялі два блокі палітычных сіл—беларускі і расійскі. У жніўні-лістападзе ішла іх кансалідацыя. Польская партыя не выключала ўлучэнне Беларусі ў склад адноўленай польскай дзяржавы. Яўрэйскія партыі дзейнічалі ў русле агульнарасійскай палітычнай плыні.

Яшчэ ў маі Белнацкам стварыў Вайсковую беларускую арганізацыю. Тады ж узніклі і першыя паўлегальныя аб'яднанні беларусаў у войску. Да беларускага руху далучыліся некаторыя генералы: Канстанцін Аляксееўскі, Кіпрыян Кандратовіч, Пажарскі. З жніўня ў расійскіх арміях ствараецца густая сетка беларускіх арганізацый. Яны пакрываюць Беларусь, Расію, Украіну, Эстонію, Малдову. Вайскоўцы знаходзіліся пад уплывам пераважна эсэраў і БСГ. Дзякуючы энергічнай прапагандзе, якую вялі забраныя ў войска прадстаўнікі беларускай інтэлігенцыі, рыхтавалася глеба для аб'яднання беларускіх вайсковых гуртоў. 18-24 кастрычніка ў Мінску з дазволу галоўнакамандуючага генерала Мікалая Духоніна сабраўся з'езд беларусаў-вайскоўцаў Заходняга фронту. Прыехалі і прадстаўнікі беларускіх арганізацый Балтыйскага флоту, Румынскага і Паўночнага фронтоў. Дэлегаты выказалі гатоўнасць бараніць беларускія землі і расійскую дэмакратыю, прынялі рэзалюцыю аб пашырэнні беларускіх вайсковых арганізацый і абралі Цэнтральную Беларускую вайсковую раду (ЦБВР). Старшынёй яе выканаўчага камітэта стаў Сымон Рак-Міхайлоўскі, яго памочнікамі—Язэп Мамонька і Кастусь Езавітаў. Беларускія вайсковыя фарміраванні ствараліся са спазненнем, але і з непазбежнасцю. Расійскае войска развальвалася і не магло абараніць Беларусь ад нямецкіх акупантаў, а мірнае насельніцтва—ад мясцовых банд і расійскіх дызерціраў. Прыспешвала і тое, што на Міншчыне пачыналі гаспадарыць польскія вайсковыя злучэнні. Улетку 1917 г. у паразуменні з Часовым урадам Расіі і галоўнакамандуючым генералам Лаўрам Карнілавым з палякаў, якія служылі ў расійскай арміі, быў сфарміраваны I польскі корпус на чале з генералам Юзафам Доўбар-Мусніцкім для барацьбы з немцамі. Ад 40% да 60% салдат Польскага корпуса складалі беларусы-католікі.

15-24 кастрычніка пры ўдзеле прадстаўнікоў ЦБВР адбылося пасяджэнне Цэнтральнай рады беларускіх партый і арганізацый, пад час якой гэтай арганізацыі быў нададзены характар палітычнага цэнтра Беларусі і яна атрымала назву Вялікая Беларуская рада (ВБР). У складзе яе выканкама зноў сабраліся прадстаўнікі беларускіх партый (БСГ, БПНС і ХДЗ). Старшынёй выканкама стаў Вячаслаў Адамовіч, яго намеснікамі – беларускі паэт Алесь Гарун (Аляксандар Прушынскі) і Аркадзь Смоліч.

14-25 кастрычніка ў Мінску праходзіў III з'езд БСГ. Ён выказаўся за нацыяналізацыю зямлі і перадачу яе ў распараджэнне краёвай рады Беларусі. Беззямельным і малазямельным сялянам абяцалася дармовае надзяленне зямлёй. У Цэнтральны Камітэт БСГ увайшлі Язэп Дыла (старшыня), Алесь Гарун, Аркадзь Смоліч, Палута Бадунова, Язэп Варонка, Сымон Рак-Міхайлоўскі, Браніслаў Тарашкевіч і іншыя. Дэлегатамі з'езда былі такія вядомыя беларускія дзеячы, як Ігнат Дварчанін, Радаслаў Астроўскі, Аляксандр Чарвякоў, Фабіян Шантыр. Незадаволенасць агульнадэмакратычнай праграмай Вялікай беларускай рады прывяла членаў БСГ да выхаду з выканкама гэтай арганізацыі. Вялікія надзеі ўскладаліся на Устаноўчы сход, да выбараў якога рыхтавалася ўся краіна.

Зусім іншыя планы былі ў ленінцаў. Першая паўночна-заходняя абласная канферэнцыя партыі большавікоў, што праходзіла ў сярэдзіне верасня, абмеркавала пытанне аб узброеным паўстанні (рашэнне аб падрыхтоўцы яго прыняў VI з’езд партыі большавікоў у Петраградзе) і абрала Паўночна-заходні абласны камітэт партыі пад старшынствам Аляксандра Мяснікова. Большавікі абапіраліся тут амаль выключна на расійскае войска. Яны мелі перавагу над беларускімі сіламі, бо на Заходнім фронце доля беларускіх вайскоўцаў была зусім нязначнай.

Тэма 10.4 Усталяванне Савецкай улады на Беларусі.

1. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі.
2. Стварэнне сістэмы Савецкай улады на Беларусі.
3. Першыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні савецкай улады.
4. Палітыка “ваеннага камунізму” на Беларусі.

1. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі.

Паспяховы большавіцкі пераварот у сталіцы (25 кастрычніка) не прывёў да аўтаматычнага захопу ўлады паслядоўнікамі Уладзіміра Леніна на беларускіх землях. Трыумфальнага шэсця саветаў тут не было, як пра тое хваліліся пасля камуністы. Мела месца зусім іншая з’ява—трыўмфальны развал адміністрацыі Часовага ўрада. Большавікі не мелі ў Беларусі трывалай улады аж да 1921 г. Але яны аказаліся больш актыўнымі, у параўнанні з беларускімі лідэрамі, і адразу ж пасля падзення Часовага ўрада пачалі хуценька прыбіраць уладу да сваіх рук. Ужо 26 кастрычніка большавікі ад імя Мінскага гарадскога савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў абвясцілі аб спыненні паўнамоцтваў дэмакратычна абранай ў жніўні гарадской думы і перадачы ўлады гарадскому савету, хоць апошні ніякіх пастанаўленняў на тое не прымаў. Супраціўленне большавіцкаму экстрэмізму працягвалі прадстаўнікі старой улады і левацэнтрэцкія сілы ў Мінску, Магілёве, Оршы. Так, у Мінску ў супрацьвагу большавіцкаму Савету ўтварыўся рэвалюцыйна-дэмакратычны орган улады пад назвай Камітэт выратавання рэвалюцыі Заходняга фронту. Але з левым экстрэмізмам змагацца было цяжэй, бо, у адрозненне ад правага (карнілаўшчыны), ён умела карыстаўся сацыяльнай дэмагогіяй і меў падтрымку люмпенізаванага вайной насельніцтва. Антыбольшавіцкае супраціўленне ў Мінску было спынена 2 лістапада, калі на дапамогу Мінскаму савету з Заходняга фронту прыбылі вайсковыя злучэнні, у тым ліку бронецягнік. Яго камандзір, большавік Пралыгін, прабіўся ў горад толькі дзякуючы жорсткім пагрозам расстрэльваць стрэлачнікаў і знішчаць чыгуначныя станцыі. У Магілёве, дзе месцілася стаўка галоўнакамандуючага расійскіх войск, улада да большавікоў перайшла толькі 20 лістапада.

Вялікая беларуская рада абмяжавалася выданнем 27 кастрычніка «Граматы беларускаму народу», дзе аценьвала большавіцкі пераварот як праяву анархіі і заклікала да аб'яднання вакол сваёй арганізацыі. Ленінская «Дэкларацыя правоў народаў Расіі», апублікаваная 2 лістапада, выклікала надзею на лепшае, але не надоўга. Хутка стала відочным, што наступае поўнае бязладдзе. Васкоўцы ў любы момант маглі ў масавым парадку пакінуць акопы і заняцца рабаваннем. Узнікла вострая неабходнасць бараніць беларускі народ, яго багацці ды і тэрытарыяльную цэласнасць краю, якому пагражалі большавіцкая анархія, кайзераўская армія ды і польскія вайсковыя аддзелы. Абставіны і афіцыйны дазвол галоўнакамандуючага генерала Мікалая Духоніна на ўтварэнне беларускіх вайсковых фарміраванняў у складзе расійскага войска падштурхоўвалі рассыпаныя па імперыі нацыянальныя сілы да кансалідацыі.

З'езды беларускіх вайскоўцаў прайшлі на Паўночным фронце ў Віцебску (15-20 лістапада), на Румынскім ў Адэсе (3-8 снежня), на Паўднёва-заходнім у Кіеве (17-22 снежня). Усе беларускія вайсковыя аб'яднанні падпарадкоўваліся Цэнтральнай Беларускай вайскавай радзе і настойліва дамагаліся ад большавіцкага Петраграда абвяшчэння беларускай дэмакратычнай рэспублікі з уваходам яе ў расійскую федэрацыю народаў, прызнання дзяржаўнай мовай беларускай мовы, прадстаўлення права на стварэнне асобнага беларускага войска, вяртання ў Беларусь усіх каштоўнасцей, вывезеных на працягу вайны, а таксама поўнай адбудовы гаспадаркі краю за кошт дзяржаў, што ўдзельнічалі ў вайне. І толькі ў Мінску выканкам ЦБВР на чале з генералам Кіпрыянам Кандратовічам усё марудзіў з пашырэннем беларускіх вайсковых аддзелаў ды чакаў распараджэнняў зверху. Найбольш актыўна беларускі рух разгортваўся сярод бежанцаў і вайскоўцаў на далёкіх ад Беларусі франтах—відаць, таму, што больш паловы мужчынскага насельніцтва з беларускіх губерняў было мабілізавана і адпраўлена як мага далей ад родных хат. Толькі на чужыне пасাপраўднаму абуджаліся патрыятычныя пачуцці. Беларусы там высялялі з гарадскіх кватэр, праганялі з вёсак, не давалі хлебных пайкоў, першымі звальнялі з прамысловых прадпрыемстваў, як пра тое паведамлялі ўдзельнікі з'езда беларускіх бежанцаў у Маскве (1917). Усе цывільныя арганізацыі беларусаў гуртаваліся вакол Вялікай Беларускай рады. Менавіта яна і пачала рыхтаваць Усебеларускі з'езд. Значыць, ужо праз месяц пасля звяржэння Часовага ўрада ў Беларусі сфарміраваліся прадстаўнічыя палітычныя арганізацыі беларускага народа, якія былі гатовыя ўзяць уладу ў свае рукі, але дзейнічалі нерашуча. Ім супрацьстаяў блок расійскіх сіл на чале з большавікамі.

У лістападзе пасля канчатковай перамогі над Камітэтам выратавання рэвалюцыі расійскія большавікі стварылі Ваенна-рэвалюцыйны камітэт (ВРК) Заходняй вобласці (Віцебская, Магілёўская і неакупаваныя паветы Мінскай і Віленскай губерняў). Ён стаў вышэйшым надзвычайным органам улады ў Беларусі і на фронце. Адною з першых мер новай улады было ўвядзенне цензуры над усімі выданнямі. З 18 да 25 лістапада большавікі

правялі ў Мінску адразу тры з'езды: абласны з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў, абласны з'езд сялянскіх дэпутатаў і фронтавы з'езд. Усе яны пераважна пад дыктоўку большавікоў выказаліся за неабходнасць для Беларусі савецкай улады і заснавалі адзіны Выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыкамзах). «Сялянскія дэпутаты» выбіраліся пад непасрэдным наглядом вайскоўцаў-большавікоў. Ніводнага прадстаўніка беларускага руху ў Аблвыкамзаху не было. У склад вышэйшага органа ўлады, што стварылі большавікі, увайшлі людзі (Аляксандр Мяснікаў, Вільгельм Кнорын, Карл Ландар), якія пражылі ў Беларусі каля года ці крыху болей і не ведалі беларускай мовы. Гэтыя кіраўнікі, безумоўна, адлюстроўвалі інтарэсы фронту, але не Беларусі, якая для іх увогуле не існавала.

За чужынцаў галасавалі не толькі вайскоўцы, але і цывільнае насельніцтва ў час лістападаўскіх выбараў ва Усерасійскі Устаноўчы сход. Беларускія партыі і арганізацыі атрымалі мізэрны працэнт галасоў (0,3). Большавікі набіралі больш паловы, але толькі ў арміі і ў прыфрантавых губернях, для жыхароў якіх даражэй за ленінскі дэкрэт аб міры не было нічога. Да таго ж, у прыфрантавых губернях галасаваць можна было толькі так, як таго жадалі ўзброеныя салдаты, якім абрыдлі акопы. У больш аддаленай ад фронту Магілёўскай губерні большавікі атрымалі ўсяго 23% галасоў. Тут лідзіравалі эсэры, якія ўсё больш разыходзіліся з пануючай партыяй і схіляліся да супрацоўніцтва з мясцовымі нацыянальнымі сіламі. У рэшце рэшт лёс Беларусі мог вызначыць толькі ўвесь беларускі народ, тэрыторыя рассялення якога не абмяжоўвалася двума прыфрантавымі губернямі. Што тычыцца камісараў Заходняй вобласці, дык шырокай падтрымкай беларускага насельніцтва яны не карысталіся. Не прызнавала іх і мінская дума. А таму не выпадкова, што некаторыя большавіцкія лідэры разглядалі Беларусь усяго як разменную манету ў перамовах з немцамі аб міры, якія пачаліся 19 лістапада.

Вялікая Беларуская рада ўрэшце прызнала ленінскі ўрад у Петраградзе, але адмовілася прызнаваць легітымнасць выканаўчага камітэта Заходняй вобласці і фронту на чале з Аляксандрам Мясніковым. І гэта не выпадкова. Большавіцкі орган не ставіў пытання аб аўтаноміі Беларусі, а таму абвінавачваўся мясцовымі патрыётамі ў тым, што прадстаўляе расійскае войска, а не беларускі народ. Каля сярэдзіны лістапада 1917 г. Вялікая Беларуская рада і Цэнтральная Беларуская вайсковая рада выдалі адозву «Ко всему народу Белорусскому», дзе заклікалі суайчыннікаў узяць у свае рукі кіраванне краем, а дзеля гэтага абвешчалася скліканне ў снежні ў Мінску з'езда прадстаўнікоў усяго беларускага народа. Амаль адначасова такую ж ініцыятыву высунуў у Петраградзе і Беларускі абласны камітэт пры Усерасійскім савеце сялянскіх дэпутатаў на чале з Яўсеем Канчарам. Камітэт займаў прасавецкія пазіцыі і толькі прыкрываўся нацыянальнымі імкненнямі, а таму карыстаўся афіцыйнай падтрымкай.

Большавіцкія камісары ў Беларусі рабілі ўсё, каб не дапусціць склікання з'езду, бо баяліся, што ён пазбавіць іх улады. Адносіны беларускіх і прарасійскіх арганізацый ў Мінску адразу ж набылі варожы характар. З абодвух бакоў збіраліся сілы. Прэзідыум Вайсковай рады ў складзе Сымона Рак-Міхайлоўскага, Кастуся Езавітава, Тамаша Грыба, Язэпа Мамонькі, Васіля Захаркі стваралі беларускія вайсковыя злучэнні. Узмацняўся 1-шы Беларускі мінскі полк. У Оршы быў створаны Беларускі конны полк. А большавіцкія ўлады 30 лістапада ўвялі ў Мінску ваеннае становішча, 2 снежня забаранілі фарміраванне беларускіх часцей, хоць на тое меўся дазвол савецкага галоўнакамандуючага Мікалая Крыленкі ад 23 лістапада.

Але нечакана для абласнікоў Народны камісарыят па справах нацыянальнасцей, які ўзначальваў Іосіф Сталін, дазволіў Беларускаму абласному камітэту правядзенне ўсебеларускага з'езда і выдаў для яго патрэб 50 тыс. рублёў. Большавіцкі ўрад прызнаваў безумоўнае і поўнае права самавызначэння беларускага народа, але ў той жа час паставіў умову, каб краёвая ўлада належала краёваму Савету рабочых і салдацкіх дэпутатаў, у прыватнасці, Аблвыкамзаху. Перад Беларусім абласным камітэтам ставілася задача пераняць у Вялікай Беларускай рады кіраўніцтва беларускім рухам і на ўсебеларускім з'ездзе легітымізаваць захоп улады большавікамі ў Беларусі, хоць гэтая ўлада ўжо нікога не прадстаўляла. Салдаты, былыя выбаршчыкі Аблвыкамзаха, разбягаліся па хатах, дэзертыравалі. Пасля пачатку перамоў з немцамі (люты 1918) на Заходнім фронце пад ружжом засталася 70 тыс. салдат з некалі двухмільённага войска.

Спачатку Беларускі абласны камітэт планаваў сабраць усебеларускі з'езд нават асобна, але перахапіць ініцыятыву ў Вялікай Беларускай рады не ўдалося. З нагоды з'езду на яе імя паступалі наказы беларусаў-вайскоўцаў з усіх куткоў Расіі. Яны падтрымлівалі большавіцкія дэкрэты аб зямлі, міры і праве народаў на нацыянальнае самавызначэнне, але не прызнавалі Аблвыкамзах і лічылі, што да вялікага беларускага ўстаноўчага сходу ўлада ў краі павінна належаць Вялікай Беларускай радзе або Цэнтральнай беларускай вайсковай радзе. Абраныя ў салдацкія шынялі сяляне прасілі ўстанавіць на Беларусі «уладу таго сярмяжніка, якога ўсе нацыянальнасці на працягу некалькіх вякоў асмейвалі і аплёўвалі». Былі прапановы вярнуць усіх мабілізаваных беларусаў на радзіму для фарміравання нацыянальных палкоў. Кіраўніцтву Беларускага абласнога камітэту нічога не заставалася, як далучыцца ў падрыхтоўцы з'езда да Вялікай Беларускай рады. 7 снежня большавіцкі лідэр у Беларусі Аляксандр Мясніцаў абвясціў нарэшце загад Мікалая Крыленкі ад 23 лістапада аб парадку фарміравання беларускіх палкоў. Толькі якраз ў той самы дзень Украінская рада пачала ўзброеную барацьбу супраць савецкай улады, і дзейнасць беларускіх вайсковых злучэнняў зноў падпала пад забарону. Гэтая акалічнасць зусім пазбавіла Беларускі з'езд ваеннай падтрымкі.

Усебеларускі з'езд пачаўся 15 снежня. На ім сабралася 1872 прадстаўнікі беларускага народа. Ні адной нацыі за перыяд расійскай

«смуты» не ўдалося арганізаваць такога прадстаўнічага форуму. На з’езд прыехалі пасланнікі ад усёй этнаграфічнай Беларусі, ад усіх франтоў і тыла. Большасць дэпутатаў у палітычных адносінах належала да партыі эсэраў і да беспартыйных. Па сацыяльнаму складу з’езд з’яўляўся пераважна сялянскім. Бальшавікам не ўдавалася кантраляваць ход падзей. Дэлегатам надавала ўпэўненасць пісьмовае сведчанне ад народнага камісара па справах нацыянальнасцяў Іосіфа Сталіна, што пастанова з’езда будзе абавязковай для савецкай улады. А ў той жа час кіраўнік бальшавіцкай адміністрацыі на Беларусі Аляксандр Мяснікаў інструктаваў сваіх таварышаў, як пасварыць дэлегатаў і зрабіць з’езд безвыніковым.

У ноч з 17 на 18 снежня дэлегаты прыступілі да пытання аб абвешчэнні беларускай рэспублікі. Ubачыўшы, што перацягнуць на свой бок з’езд не ўдаецца, Савет народных камісараў Заходняй вобласці на чале з Карлам Ландарам прыняў рашэнне разгнаць яго. Каля гадзіны ночы 18 снежня падагрэтыя гарэлкай вайскоўцы акружылі памяшканне, дзе праходзіў з’езд, а праз паўгадзіны ўварваліся ў залу пасяджэння і пусцілі ў ход прыклады. Дэлегаты ўзвалі барыкады і, пакуль камісары пераадольвалі іх ды «загадвалі з’езду маўчаць», паспелі прыняць рэзалюцыю аб увядзенні ў межах беларускай зямлі рэспубліканскага ладу, а таксама вылучыць са свайго асяроддзя орган краёвай улады—Усебеларускі савет сялянскіх, салдацкіх і рабочых дэпутатаў для кіравання краем да склікання Беларускага устаноўчага сходу. Калі прэзідыум з’езду на чале з Іванам Серадой быў арыштаваны, яго месца занялі новыя дэлегаты на чале з Міхаілам Гольманам. Пад прыцэлам бранявікоў яны паспелі прыняць рэзалюцыю пратэсту супраць дзеянняў кіраўніцтва Заходняй вобласці і непрызнання яго ўлады. Дэлегаты Усебеларускага з’езду не парывалі з бальшавіцкай Расіяй (задавальняліся аўтаноміяй і нават асцерагаліся адарвання краю ад Расіі), не адваргалі савецкай ўлады. Яны толькі жадалі ўвесці яе ў Беларусь без дыктату франтавых камісараў.

У ноч з 19 на 20 снежня быў зроблены напад на былы дом губернатара, дзе месціліся кіраўніцтва Вялікай Беларускай рады, Беларускай вайсковай рады і БСГ. І зноў баявікі знаходзіліся ў нецвярозым стане. Удзень 20-га прадстаўнікі беларускіх арганізацый вымушаны былі перасяліцца на вул.Паліцэйскую (№2), а Мяснікаў Аляксандр і Карл Ландар наладзілі ў Мінску парад перамогі. З нагоды разгону з’езда ў Мінску, Магілёве, Віцебску, Оршы, Полацку, Ігумене прайшлі мітынгі пратэсту. Адносіны мінчан да бальшавікоў сталі яшчэ больш недаверлівымі і нават варожымі. У апошнія дні снежня ў Мінску прайшлі забастоўкі, але адкрытае выступленне супраць мяснікоўцаў, як да таго заклікаў з’езд, не адбылося.

Беларускія дзеячы, у адрозненне ад бальшавікоў, не мелі ні вопыту палітычнай барацьбы, ні моцнай партыі. Ва ўмовах Расіі асноўнымі праваднікамі нацыянальных ідэй дзесяцігоддзямі выступалі грамадскія навукова-асветныя гурткі без выразнай структуры. Беларускія патрыёты хацелі звязаць лёс свайго краю з Расійскай дэмакратычнай федэратыўнай

рэспублікай, якой не існавала. Яны настойліва прапаноўвалі сваю мадэль федэратыўнай дзяржаўнасці, калі ўжо Расія стала савецкай (не дэмакратычнай), а Украіна—народнай рэспублікай. Да адбудавання краю заклікаліся толькі беларусы і сяляне. Нацыянальныя лідэры доўга не адважваліся ўзяць уладу, спадзеючыся, што яна прыдзе да іх ад бальшавікоў—і ў рэшце рэшт атрымалі ад камісараў палітычны ўрок. Тым не менш, дэлегаты з'езду фактычна дэкларавалі ідэю беларускай народнай рэспублікі.

Выбраная на Усебеларускім з'ездзе Рада гэтага з'езду (Усебеларускі савет) у складзе 56 чалавек на чале з Язэпам Лёсікам перайшла на нелегальнае становішча. Яна стала юрыдычнай пераемніцай усёй паўнаты ўлады, якая раней належала разагнанаму з'езду. Ужо 18 снежня ўцалелыя дэлегаты патаемна сабраліся ў чыгуначным дэпо пад аховай рабочай дружыны і пацвердзілі за Радай усебеларускага з'езду ролю выканаўчага органа разагнанага з'езду. Было вырашана таксама Цэнтральную Беларускаю вайсковую раду падпарадкаваць Радзе ўсебеларускага з'езду, а іншыя палітычныя аб'яднанні з функцыямі кіравання распусціць. Са складу Рады быў вылучаны больш сціслы працоўны орган—Выканаўчы камітэт Рады ўсебеларускага з'езду ў складзе 17 чалавек на чале з Язэпам Варонкам. Камітэт атрымаў даручэнне заняцца беларусізацыяй саветаў на месцах, а як толькі стане магчымым, узяць уладу ў свае рукі.

Пакуль жа гаспадарамі ў краі выступалі мясцовыя бальшавікі-мяснікоўцы. Напачатку студзеня яны разагналі практычна ўсе гарадскія думы, управы і земствы. У Мінску 2 студзеня выбухнуў галодны бунт, і бальшавікі задушылі яго з дапамогай зброі. Камісары перыядычна наляталі на рынкі і канфіскоўвалі ў гандляроў мыла, соль, тытунь, запалкі, муку. Працягваліся рэквізіцыі па вёсках. Беларускае падполле было бездапаможным. На баку бальшавікоў знаходзілася армія, а сяляне падтрымлівалі нацыянальны рух слаба.

Патрабавалася вайсковая падтрымка. Але дэкрэт Мікалая Крыленкі аб нацыянальных палках у Беларусі не выконваўся. Затое на Румынскім фронце яго галоўнакамандуючы генерал Шчарбакоў ствараў для беларусізацыі вайсковых злучэнняў самыя спрыяльныя ўмовы. Ужо 28 снежня ў адказ на разгон Усебеларускага з'езду франтавыя нацыянальныя дзеячы дабіліся ўтварэння Беларускай вайсковай камісіі для арганізацыі беларускіх вайсковых часцей. Беларускімі вайсковымі справамі на Украіне займаўся камісар Беларускай вайсковай рады Павел Аляксюк. У канцы лютага статысячнае беларускае войска рыхтавалася да адпраўкі на Бацькаўшчыну. Яно мела артылерыю і браневікі. Беларускія вайсковыя аддзелы арганізаваліся ў Адэсе, Пскове, Віцебску, Смаленску.

Падпольная дзейнасць канцэнтравалася вакол Беларускай вайсковай рады, якая дабілася сваёй легалізацыі пад назвай Беларускі савет салдацкіх дэпутатаў. Маленькімі групамі ў горад прыбывалі беларускія вайскоўцы і ўліваліся ў 289-ы пяхотны полк. Расейцы звальняліся на адпачынак і дэмабілізаваліся. У кожнай роце засноўваўся беларускі камітэт. Такая ж

беларусізацыя праводзілася і ў мінскай каравульнай камандзе. Справай кіраваў паручнік Канстанцін Езавітаў, які стаў на чале выканкама ЦБВР. Адначасова вялася нацыянальная агітацыя па навакольных вёсках. Збіралася зброя. Актыўным агітатарам за беларускую справу выступаў Сымон Рак-Міхайлоўскі. Беларуская вайсковая рада набывала аўтарытэт. Здаралася, што ў яе памяшканні праходзілі і сходы Украінскай вайсковай рады Заходняга фронту.

12 студзеня 1918 г. Першы польскі корпус на чале з Юзафам Доўбар-Мусніцкім адмовіўся падпарадкоўвацца ленінскаму ўраду і неўзабаве захапіў Рагачоў, Жлобін, Бабруйск, шэраг чыгуначных станцый. Савет народных камісараў Заходняй вобласці нічога не зрабіў, каб не дапусціць гэтага выступлення. Палякам маглі аказаць супраціўленне беларускія часці, але яны былі разагнаны мясцовымі камісарамі. Польскія аддзелы абаранялі жыццё і маёмасць абшарнікаў і іншых грамадзян каталіцкай веры, бо чырвонаармейцы рабавалі маёнткі, забівалі нават параненых польскіх жаўнераў і медыцынскіх працаўнікоў. Разам з тым Польскі корпус душыў сялянскія выступленні. У Мінску працавала Польская вайсковая арганізацыя (ПВА), а таксама знаходзіўся нелегальны Вярхоўны польскі камітэт, які кіраваў усёй вайсковай справай у Расіі, у тым ліку дзейнасцю Юзафа Доўбар-Мусніцкага і Мінскай ПВА. Польскія вайсковыя арганізацыі падпольна дзейнічалі ў Вільні і ў паветах Заходняй Беларусі. На беларускіх землях побач з расійскім узмацняўся яшчэ адзін чужы полюс улады—польскі. І ён меў падтрымку з боку мясцовых землеўласнікаў. Адраджэнне беларускай дзяржаўнасці нічога добрага для іх не абяцала. Беларускія сацыялісты ўжо заявілі аб свім намеры раздзяліць памешчыцкія землі паміж сялянамі.

3 студзеня 1918 г. выканкам Рады ўсебеларускага з'езду па яго прапанове папоўніўся прадстаўнікамі ад яўрэяў і іншых нацыянальных груп. Бесперапынна працавала Цэнтральная Беларуская вайсковая рада. Ёй дапамагалі, рызыкуючы жыццём, прадстаўнікі розных грамадскіх арганізацый і ўрадавых устаноў. Чакаўся прыход беларускіх падраздзяленняў з Адэсы, Кіева, Віцебска. Мінскае інтэнданцтва патаемна ад Аблвыканзаха і пры ўдзеле Васіля Захаркі назапашвала абмундзіраванне. І калі амаль ўсё было падрыхтавана, каб адхіліць большавікоў ад улады, беларускае кіраўніцтва зноў напаткала няўдачу. У ноч з 26 на 27 студзеня большавікі зрабілі чарговы налёт на штаб-кватэру Цэнтральнай Беларускай вайсковай рады. Было арыштавана шэсць кіраўнікоў, у тым ліку Канстанцін Езавітаў, Язэп Мамонька, Васіль Захарка. Дзейнасць Рады была забаронена. Адразу ж пасля разгрому Цэнтральнай беларускай вайсковай рады ў Кіеве, Адэсе і Ясах пачаліся перамовы з украінскім і румынскім урадамі аб хутчэйшым пераходзе беларускіх палкоў праз украінска-савецкі фронт, каб у далейшым прабівацца на Мінск. Недзе 14 лютага ў Віцебску адбылася сутычка Беларускай вайсковай рады Паўночнага фронту з большавіцкімі ўладамі. Беларусы-вайскоўцы ўзялі верх над чырвонагвардзейцамі і выгналі іх разам з большавікамі з горада. Усе мясцовыя арганізацыі і прафсаюзы падтрымалі

Раду. Яна ўзяла ўладу ў свае рукі і рыхтавалася дапамагчы Мінску. А беларускі конны полк у Оршы ўжо пачаў туды прабівацца. Але 17 лютага бальшавіцкі польскі дывізіён напаў на Беларускаю вайсковую раду Паўночнага фронту, арыштаваў яе сяброў, абяззброіў Беларускаю каравульную каманду і перадаў арыштаваных і ўладу ў Віцебску бальшавіцкаму савету. Беларускім сілам увесь час прыходзілася капітуліраваць перад бальшавікамі.

Пасля таго, як савецкая дэлегацыя сарвала Брэсцкія перамовы, 18 лютага 1918 г. немцы распачалі наступленне па ўсяму Усходняму фронту. У Мінску прыйшлі ў рух беларускія сілы, гатовыя выступіць супраць камісараў, і тыя 19 лютага ледзь паспелі ўскочыць у чыгуначныя вагоны. Наўздагонку ім несліся насмешкі, ляцела каменне. Усяго няпрошаных «правадыроў», што ўцякалі ў Смаленск, набралася трошкі больш сотні. Верных ахоўнікаў камісараў засталася каля двухсот. Уцекачы прыхапілі з сабой усю грашовую наяўнасць. Беларускія лідэры спрабавалі адняць грошы. Камісары ўпарта супраціўляліся, пагражалі страляць з гармат па гораду, забілі некалькі чыгуначнікаў—пакуль працаўнікі чыгункі нарэшце не прычапілі да вагонаў лакаматыў. А наступленне немцаў працягвалася. Савецкая Расія так і не змагла абараніць Беларусь ад нямецкай акупацыі.

2. Стварэнне сістэмы Савецкай улады на Беларусі.

Пасля кастрычніцкіх падзей пачалося фарміраванне новай сістэмы органаў улады. Ва ўмацаванні новай улады важнае значэнне мелі з'езды Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў, якія адбыліся ў лістападзе-снежні. Яны зацвердзілі структуру органаў Савецкай улады, вызначылі сістэму кіравання, абралі выканаўчыя камітэты.

18-21 лістапада 1917 года праходзіў з'езд Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці. З 560 дэлегатаў 460 складалі бальшавікі, што і вызначыла яго ход, рашэнні, склад кіруючых органаў. З'езд адзначыў, што многія Саветы яшчэ знаходзяцца на стадыі свайго станаўлення. Што тычыцца пытання шматпартыйнасці пры фарміраванні органаў улады, то з'езд лічыў дапушчальным пагадненні толькі з тымі сацыялістычнымі партыямі, якія прызналі СНК, дэкрэты аб міры, аб зямлі, аб кантролі за вытворчасцю. З'езд абраў Выканаўчы камітэт абласнога Савета ў складзе 35 чалавек. Паколькі ў парадку дня стаяла пытанне аб стварэнні адзінага органа дзяржаўнай улады на тэрыторыі Заходняй вобласці, З'езд прыняў рашэнне аб стварэнні Выканаўчага камітэта Саветаў Заходняй вобласці і дэлегіраваў у яго склад свой Выканкам, абраны на з'ездзе.

Тое ж зрабіў і III з'езд сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў, які праходзіў 18-20 лістапада. На ім прысутнічала 335 дэлегатаў, большасць з якіх былі прадстаўнікамі беднаты і сярэднякоў. У мэтах найбольш паслядоўнага ажыццяўлення Дэкрэта аб зямлі з'езд вырашыў пераабраць усе валасныя камітэты, валасныя земскія ўправы, міліцыю. Зямельным камітэтам было рэкамендавана выдзеліць камісіі для ўзяцця на ўлік усіх зямель, інвентару і размеркаванне іх сярод бяднейшых сялян. З'езд

абраў 35 чалавек у склад Выканкама сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў і прыняў рашэнне аб аб'яднанні Выканаўчага камітэта Савета сялянскіх дэпутатаў з Выканаўчым камітэтам Савета рабочых і салдацкіх дэпутатаў.

20 лістапада адкрыўся II з'езд армій Заходняга фронту. У яго рабоце ўдзельнічала 714 дэлегатаў. За рэзалюцыю даверу Саўнаркому прагаласавала 500 дэлегатаў. Адкрытым галасаваннем галоўнакамандуючым Заходняга фронту быў абраны А.Ф. Мяснікоў.

З'езд распрацаваў сістэму арганізацыі савецкай улады на Заходнім фронце і ў вобласці. У вобласці, губернях, паветах, валасцях ствараліся Саветы рабочых і салдацкіх дэпутатаў, Саветы сялянскіх дэпутатаў, Саветы батрацкіх дэпутатаў. У выніку іх аб'яднання былі створаны Саветы рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў, якія з'яўляліся дзяржаўнай уладай у вобласці, губерні, арміі. Для кіравання рознымі галінамі гаспадарча-палітычнага і культурнага жыцця Саветы стваралі галіновыя аддзелы. Узначальвалі аддзелы народныя камісары.

27 лістапада было створана спецыфічнае ў адрозненне ад іншых рэгіёнаў краіны адміністрацыйнае аб'яднанне – Заходняя вобласць і Заходні фронт. З гэтай мэтай выканаўчыя органы, абраныя вышэйназванымі з'ездамі, зліліся. Быў утвораны Выканаўчы камітэт Заходняй вобласці і Заходняга фронту (Аблвыкамзах). Быў утвораны выканаўча-распарадчы орган – Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці і Заходняга фронту. Старшынёй Аблвыкамзаха быў абраны бальшавік М. У. Рагазінскі, намеснікамі – бальшавік М. І. Крывашэін і левы эсэр П. Казлоў, а старшынёй СНК – К. І. Ландар.

Ні адзін Савет альбо ваенна-рэвалюцыйны камітэт не прапанаваў увесці дыктатуру пралетарыяту. Практычна ўсе найбольш аўтарытэтных Саветы, Цэнтральнае бюро прафсаюзаў, салдацкія камітэты выказваліся за стварэнне ўлады з прадстаўнікоў усіх сацыялістычных партый. Часовы ВРК Заходняга фронту таксама лічыў, што ўрад павінен быць створаны з прадстаўнікоў усіх сацыялістычных партый, якія ўдзельнічалі ў рабоце II Усерасійскага з'езда Саветаў.

Але перамагла пазіцыя У. Леніна і Л. Троцкага, якія не пагадзіліся з прапановай канферэнцыі сацыялістычных партый. Палітычныя супярэчнасці па пытанні аб уладзе прывялі да прымусовага роспуску Устаноўчага сходу, а перад гэтым Першага Усебеларускага з'езда, да выхаду левых эсэраў са складу савецкага ўрада. У лютым 1918 года завяршылася ўстанаўленне улады Саветаў у Беларусі.

Важнай палітычнай сілай, якая прэтэндавала на ўладу ў краі, заставаліся беларускія нацыянальныя арганізацыі. Яны гуртаваліся вакол Вялікай беларускай рады (ВБР) пад старшынствам Я. Лёсіка. Прызнаўшы савецкую ўладу ў Расіі, яна разглядала Аблвыкамзах толькі як франтавы, а не вышэйшы мясцовы орган улады рабочых і сялян Беларусі, і выступіла за стварэнне дэмакратычнай краёвай улады.

Такім чынам, перамога Кастрычніцкай рэвалюцыі і ўстанаўленне савецкай улады паклалі пачатак рэвалюцыйным пераўтварэнням ва ўсіх сферах грамадскага жыцця беларускага народа. Аднак ужо першыя крокі свецкай улады на Беларусі паказалі, што нават для правядзення ў жыццё задач агульнадэмакратычнага характару не хапала кваліфікаваных кадраў. Рабочыя, сяляне, салдаты былі не падрыхтаваны да кіравання дзяржавай. Сярод іх пераважная большасць з'яўлялася непісьменнай. Для ажыццяўлення самых простых сацыялістычных мерапрыемстваў яшчэ не былі створаны ў дастатковай ступені ні матэрыяльныя, ні культурныя перадумовы. Таму не ўсе гэтыя мерапрыемствы былі зразумелыя для рабочых і сялян, не ўсе працоўныя станюча іх успрымалі.

На развіццё рэвалюцыйных пераўтварэнняў на Беларусі адмоўна ўплывалі спецыфічныя фактары: акупацыя значнай часткі яе тэрыторыі нямецкімі захопнікамі; створаныя на Беларусі органы савецкай улады паводле свайго складу былі ў асноўным салдацкімі; Беларусь лічылася калідорам для праходу галоўных рэвалюцыйных сіл на Захад для ажыццяўлення сусветнай сацыялістычнай рэвалюцыі. Адзначаныя фактары стрымлівалі развіццё рэвалюцыйных пераўтварэнняў, ускладнялі і без таго цяжкае эканамічнае становішча Беларусі, садзейнічалі размежаванню палітычных сіл.

3. Першыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні савецкай улады.

Савецкая ўлада на тэрыторыі Беларусі была ўстаноўлена ў кастрычніку – лістападзе 1917 г. (на неакупіраванай тэрыторыі). Гэта ўлада мела свае погляды на ролю эканомікі ў дзяржаве. Галоўны прынцып існавання савецкай эканомікі – гэта грамадская ўласнасць на сродкі вытворчасці. Дакладнай праграмы эканамічнага развіцця ў новай улады не было.

Перш за ўсё, бальшавікі стваралі сваю структуру палітычнай улады. Усе органы ўлады Часовага ўраду былі ліквідаваны. У Мінску адбыліся з'езды Саветаў рабочых і салдацкіх дэпутатаў Заходняй вобласці, Саветаў сялянскіх дэпутатаў Мінскай і Віленскай губерняў і Саветаў салдацкіх дэпутатаў арміі Заходняга фронту (другая палова лістапада 1917 г.). Па выніках з'ездаў быў створаны Абласны выканаўчы камітэт Саветаў рабочых, салдацкіх і сялянскіх дэпутатаў Заходняй вобласці і фронту (Аблвыканкамзах) – вышэйшы орган улады ў краі. 26 лістапада 1917 г. быў створаны Савет Народных Камісараў Заходняй вобласці і фронту. СНК быў адказны перад абласным выканаўчым камітэтам. Ён накіроўваў дзейнасць камісараў; кіраваў усім гаспадарчым і культурным жыццём вобласці; кіраваў дэмабілізацыяй з фронту; кіраваў барацьбой супраць контррэвалюцыйных выступленняў; прымаў меры па ліквідацыі старых устаноў.

22 лістапада 1917 г. адной з першых была ліквідавана старая судовая сістэма. У Беларусі шырокае распаўсюджанне атрымалі рэвалюцыйныя трыбуналы, у задачу якіх уваходзіла барацьба з контррэвалюцыйнымі злачынствамі, сабатажам, спекуляцыяй і г.д. У 1917 г. у Беларусі нехапала хлеба ў памеры каля 1 млн. пудоў. У той жа час не была вырашана праблема

з уладкаваннем бежанцаў з раёнаў ваенных дзеянняў. У гэтых умовах новая ўлада праводзіла мерапрыемствы, накіраваныя на паляпшэнне агульнай сітуацыі ў краіне.

Браліся пад кантроль фінансы. Дэкрэтам Усерасійскага ЦВК ад 14 снежня 1917 г. былі нацыяналізаваны ўсе прыватныя банкі і створаны адзіны Дзяржаўны банк з аддзяленнямі-канторамі на месцах.

Уводзіўся рабочы кантроль на прадпрыемствах з мэтай барацьбы з сабатажам чыноўнікаў, прадпрымальнікаў і банкіраў. Праводзілася нацыяналізацыя прамысловасці. На першым этапе былі нацыяналізаваны чыгуначныя майстэрні па рамонце паравозаў і вагонаў, усе чыгуначныя дарогі. На другім этапе – лесапільныя заводы, млыны, торфапрадпрыемствы і іншыя аб’екты, што цікавілі ваеннае ведамства.

Стваралася структуры кіравання эканомікай. Першы з’езд Саветаў народнай гаспадаркі Заходняй вобласці (кастрычнік 1918 г.) зацвердзіў Палажэнне аб арганізацыі губернскіх Саветаў народнай гаспадаркі (саўнаргасаў). Губсаўнаргас быў выканаўчым органам ВСНГ на тэрыторыі сваёй губерні. Губсаўнаргасы мелі права канфіскаваць капіталы, рухомую і нерухомую маёмасць прыватнікаў на прадпрыемствах губернскага маштабу; фінансаваць дзяржаўныя прадпрыемствы; выдаваць прадпрыемствам пазыкі; забеспечваць прадпрыемствы сыравінай; арганізавываць збыт гатовай прадукцыі; вырашаць шэраг арганізацыйных пытанняў. Першы на Беларусі саўнаргас быў створаны ў Віцебскай губерні 28 мая 1918 г. на базе аддзела прамысловасці і гандлю губвыканкама, губернскіх нарыхтоўчых арганізацый, упраўленняў водных і шасейных шляхоў зносін і іншых гаспадарчых арганізацый. Гаспадарчыя арганізацыі ваеннага ведамства ў склад саўнаргаса не ўваходзілі.

У сацыяльнай палітыке быў уведзены 8-гадзінны рабочы дзень, забаранялася праца малалетніх, для падлеткаў працоўны дзень скарачаўся да 4-6 гадзін. Стваралася інспекцыя працы. Яна рэгулявала звышурочныя работы. 3 снежня 1918 г. быў уведзены штотыднёвы адпачынак, святочныя дні, аплачваемы адпачынак. Былі створаны інспекцыі аховы працы, органы нагляду за тэхнікай бяспекі.

Прымаліся спробы вырашыць жыллёвае пытанне, палепшыць медыцынскае абслугоўванне. У рэчышчы гэтай палітыкі была адменена права ўласнасці на гарадскую нерухомасць, яна перадавалася да мясцовых Саветаў. Праводзілася перасяленне рабочых у кватэры буржуазіі (з’явіліся камунальныя кватэры). Былі арганізаваны санітарныя інспекцыі на фабрыках і заводах, праведзена нацыяналізацыя прыватных медыцынскіх устаноў, адменена плата за лячэнне, адкрыты акушэрска-гінекалагічныя бальніцы.

Прымаліся спробы ліквідаваць беспрацоўе. Дзеля гэтага ствараліся біржы працы (Віцебск, Мінск, Магілёў, Орша); выдзялялася асігнаванне з боку саўнаргасаў у 35 тыс. руб.; быў прыняты дэкрэт аб аднаразовым падатку на буржуазію ў фонд дапамогі беспрацоўным; уводзілася сацыяльнае страхаванне за кошт дзяржавы на выпадак беспрацоўя; ажыццяўлялася

падтрымка прадпрымальнікаў пры ўмове стварэння імі новых працоўных месцаў.

Вырашалася харчовае пытанне. Былі арганізаваны спецыяльныя харчовыя органы, што кантралявалі прыватны гандаль (харчовы аддзел прамысловасці і гандлю пры Аблвыканкамзаху); уводзілася хлебная манаполія і цвёрдыя цэны на хлеб, рабочыя шэрагу прамысловых прадпрыемстваў пераводзіліся на ўзмоцненае забеспячэнне; на прадпрыемствах адкрывалі сталовыя; Беларусь атрымлівала дапамогу з Украіны і Расіі.

У культурнай палітыке галоўнай мэтай была ліквідацыя непісьменнасці. Выдаткаваліся грошы на ўстановы адукацыі, адкрываліся кароткатэрміновыя педагагічныя курсы, адчыняліся новыя ўстановы адукацыі, бібліятэкі, быў наладжаны выпуск газет «Звязда», «Савецкая праўда», «Бядняк» і інш.

Пераадольваўся “голаду ў спецыялістах” дзякуючы пераманьванню на бок Савецкай улады буржуазных спецыялістаў, адчыняліся кароткатэрміновыя курсы па падрыхтоўцы кіраўніцкага саставу для савецкіх і гаспадарчых устаноў, банкаў з рабочых і сялян.

Аграрнае пытанне вырашалася згодна з прынцыпамі Дэкрэта аб зямлі: гэта – нацыяналізацыя зямлі, канфіскацыя панскіх зямель, ураўняльнае землекарыстанне. Размеркаванне зямель завяршылася толькі ў 1921 г. з-за ваенных дзеянняў на Беларусі.

Улады падтрымлівалі стварэнне калектывных гаспадарак (камуны, сельгасарцелі, таварыствы па сумеснай апрацоўцы зямлі). Камуны – аб’яднанні, у якіх абагульняліся пабудовы, жыллё, дробная жывёла, птушка, інвентар (найвышэйшая ступень абагульнення сродкаў вытворчасці). Іншыя аб’яднанні адрозніваліся паміж сабой па ступені абагульнення сродкаў вытворчасці.

Першая камуна была арганізавана ў вёсцы Дубакрай Гарадоцкага павета. Як правіла, пад камуны адводзіліся сярэднія па памеры маёнткі, гэта былі маламоцныя гаспадаркі. Папулярнасцю сярод сялян гэтыя ўстановы не карысталіся. Да студзеня 1919 г. па 13 паветах Беларусі налічвалася толькі 175 камун, 36 арцеляў і 75 таварыстваў па сумеснай апрацоўцы зямлі.

Летам 1918 г. былі створаны камітэты беднаты для барацьбы з голадам. Камбедам прадастаўляліся неабмежаваныя правы, у тым ліку права расстрэльваць тых, хто хаваў хлеб; размяркоўваць прадукты харчавання і насенне сярод беднаты. Камбеды былі зацікаўлены ў раскулачванні больш заможных сялян – частка атрыманых сродкаў ішла на ўтрыманне членаў камбедаў. Па колькасці камітэтаў Беларусь займала адно з вядучых месцаў з савецкіх рэспублік (125 валасных і каля 3250 вясковых камітэтаў).

Сацыялістычныя пераўтварэнні ў народнай гаспадарцы Беларусі мелі кардынальны характар. Аднак ажыццяўленне гэтай праграмы ішло вельмі складана.

4. Палітыка “ваеннага камунізму” на Беларусі.

Вясной 1918 г. савецкі ўрад прыняў шэраг надзвычайных мер у галіне эканомікі, што атрымалі назву палітыкі “ваеннага камунізму”. Асноўныя яе прынцыпы – гэта правядзенне харчовай развёрсткі; увядзенне манаполіі хлебнага гандлю; нацыяналізацыя ўсёй прамысловасці; жорсткае размеркаванне харчовых і прамысловых тавараў; усеагульная працоўная павіннасць.

У рэчышчы новай палітыкі была праведзена ліквідацыя прыватнага гандлю, была адзяржаўлена кааперацыя, спрабавалі арганізаваць прамы прадуктаабмен паміж горадам і вёскай.

Харчовая развёрстка – заключалася ў фактычнай канфіскацыі лішкаў хлеба для пакрыцця выдаткаў на армію і ўтрыманне рабочых. Хлеб браўся за папяровыя грошы ці даўгавыя распіскі. Праводзілася яна сіламі рабочых атрадаў і камітэтаў беднаты, што мелі неабмежаваныя паўнамоцтвы. Вынік – сяляне ўтойвалі запасы, адмаўляліся засяваць больш зямлі, чым неабходна для пражытку сваёй сям’і (скарачэнне пасяўных плошчаў), месцамі было арганізавана ўзброенае супраціўленне прадатрадам.

У пераўладкаванні вёскі новая ўлада вялікую ролю надавала стварэнню саўгасаў. Мэтай іх стварэння была спроба спрасціць працэдуру рэквізіцыі хлеба. Ствараліся саўгасы на падставе “Палажэння аб сацыяльным землеўладкаванні і мерах пераходу да сацыялістычнага землеўладання” (прынята ў лютым 1919 г.). Згодна з гэтым дакументам, з нацыяналізаваных панскіх маёнткаў выдзяляліся маёнткі з высокай культурай гаспадарання, размешчаныя блізка да буйных цэнтраў – у іх ствараліся саўгасы. Астатнія маёнткі прызначаліся для стварэння калектывных гаспадарак іншых тыпаў.

На чэрвень 1919 г. у Мінскай губерні з 3000 былых памесцяў у 604 былі створаны саўгасы. У асноўнай масе саўгасы аказваліся нерэнтабельнымі, стратнымі, бо нехапала сельскагаспадарчай тэхнікі, цяглавай сілы і кваліфікаваных кадраў. Крызіс у сельскай гаспадарке Беларусі пераадолены не быў. На 1920 г. пасяўныя плошчы складалі толькі 2/3 ад даваенных, больш таго, рэзка знізілася ўраджайнасць асноўных культур, панесла страты жывёлагадоўля: колькасць коней скарацілася да 80%, буйной рагатай жывёлы - да 65,8%, свіней - да 44% ад даваеннага ўзроўню.

РАЗДЗЕЛ 11 БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ ДЗВЮМЯ СУСВЕТНЫМІ ВОЙНАМІ (1919 – 1939ГГ.)

Тэма 11.1 Утварэнне БССР

1. Перадумовы стварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці.
2. Роля Беларускага Нацыянальнага камісарыята.
3. Утварэнне КП(б) Беларусі.
4. Абвяшчэнне БССР.

Лістападаўская 1918 года рэвалюцыя ў Германіі і скасаванне Брэсцкага

міру разбурылі той прасценак, які з сакавіка 1918 года існаваў паміж раёнамі германскай акупацыі і Савецкай Расіяй. Бальшавікі і мясцовыя антыбальшавіцкія палітычныя цэнтры апынуліся сам-насам. Абставіны ўнутрыпалітычнага парадку ў краі і распад акупацыйнай германскай арміі прадвызначылі адносна хуткае і практычна бяскроўнае ачышчэнне Беларусі ад германскіх акупантаў і мясцовых антыбальшавіцкіх сіл, паралізавалі спробы апошніх стварыць у краі мясцовы антыбальшавіцкі ўрад, прызнаны заходнімі дзяржавамі. Саветызацыі Беларусі ў канцы 1918 года не было альтэрнатывы. Але канкрэтныя формы савецкага дзяржаўнага будаўніцтва на беларускіх землях залежалі ад розных акалічнасцей.

Афіцыйная адмова Савецкай Расіі прызнаваць і паважаць усталяваныя Брэсцкім мірам дзяржаўныя граніцы на ўсходзе Еўропы, што вынікала з акта Усерасійскага цэнтральнага выканаўчага камітэта (УЦВК) ад 13 лістапада 1918 года, клала канец падзелу Беларусі на так званыя "германскую", "расійскую" і "ўкраінскую" часткі, стварала юрыдычную падставу для паяднання беларускіх зямель у складзе РСФСР і пад уладай яе Саўнаркама. Аднак урад Літвы, гетманскі і пятлюраўскі ўрады Украіны, што імкнуліся да захавання вызначаных Брэсцкім мірам літоўскіх і ўкраінскіх дзяржаўных граніц, а таксама кіраўнікі Беларускай Народнай Рэспублікі расцэньвалі такі паварот падзей як адкрытую праяву "чырвонага імперыялізму", як ігнараванне і падаўленне волі насельніцтва Беларусі. Кіраўніцтва адноўленай у выніку Лістападаўскай рэвалюцыі 1918 года ў Германіі Польскай дзяржавы выказвала намер анексіі літоўскіх, беларускіх і ўкраінскіх зямель, спасылаючыся пры гэтым на нібыта выказаную волю іх насельніцтва. Усе гэтыя ўрады шукалі дапамогі ў Антанты, абяцаючы змагацца з бальшавізмам. Ізноў, як і ў перыяд мірных перагавораў у Брэст-Літоўску, паўстала пытанне нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі на савецкім грунце, але з улікам вопыту, назапашанага ў перыяд Брэсцкага міру.

Пасля Лістападаўскай рэвалюцыі ў Германіі, Камп'ёнскага перамір'я і дэнансацыі Брэсцкага міру шмат каму (і не толькі ў Савецкай Расіі) здавалася, што полымя Кастрычніцкай рэвалюцыі вось-вось перакінецца ў Еўропу. У той жа час афармленне антысавецкай кааліцыі вядучых імперыялістычных дзяржаў і відавочная падрыхтоўка імі "крыжовага паходу супраць бальшавізму" паказвалі ўсю глыбіню небяспекі, што навісла над РСФСР.

Нацыянальная палітыка савецкага ўрада ў раёнах, якія вызваліліся з пад улады германскіх акупантаў, патрабавала істотнай карэкціроўкі. Ануляваўшы 13 лістапада 1918 года Брэсцкі мір, Усерасійскі цэнтральны выканаўчы камітэт прызнаў за працоўнымі ўсіх народаў права на самавызначэнне і заклікаў працоўных Расіі, Ліфляндыі, Эстляндыі, Польшчы, Літвы, Украіны, Фінляндыі, Крыма і Каўказа самім вырашаць свой лёс. 29 лістапада 1918 года ў дасланай тэлеграме Ленін патрабуе ад Галоўкама Рабоча-сялянскай Чырвонай арміі І. Вацэціса выдаць спецыяльную дырэктыву камандаванню франтоў і армій Заходняга напрамку на конт

аказання ўсебаковай падтрымкі абласным часовым савецкім урадам Украіны, Літвы, Латвіі і Эстляндыі. Такім чынам, у раёнах былой Расійскай імперыі, дзе існавалі прагерманскія ўрады, якія пасля паражэння Германіі перайшлі на бок Антанты і былі ў той ці іншай ступені прызнаны ёю, абралі курс на арганізацыю савецкіх рэспублік, звязаных з РСФСР адносінамі ідэалагічнага адзінства, палітычнага, эканамічнага і ваеннага саюза. Рэспублікі ж так званага "чырвонага буфера" аддзялялі РСФСР ад варожага капіталістычнага наваколля і з'яўляліся перадаполам рэвалюцыйнай вайны Савецкай Расіі супраць антысавецкай кааліцыі. Карціна Леаніда Дударэнкі, "Мінск, 1919". 1977 год

З пастановы УЦВК і ленінскай тэлеграмы Вацэцісу вынікае наступнае. Нягледзячы на тое, што ў кастрычніку – лістападзе 1918 года савецкі бок двойчы вёў з А. Луцкевічам перагаворы наконт магчымага ўдзелу беларускіх сацыял-дэмакратаў у савецкім урадзе Беларусі, яна не разглядалася Масквой як частка "чырвонага буфера". У двух згаданых дакументах наогул няма ўпаміну пра Беларусь, яе абласны савецкі ўрад і права яе працоўнага народа на самавызначэнне ў поўным аб'ёме. На карысць такога рашэння паўплываў ваенна-геаграфічны фактар: Беларусь і Літва – натуральныя вароты ў Польшчу і ва Усходнюю Прусію. Канчатковае афармленне беларускай савецкай дзяржаўнасці, асабліва вызначэнне граніц Беларусі на ўсходзе і захадзе, ставілася ў залежнасць ад развіцця рэвалюцыі ў Польшчы, Літве і Германіі. Апошняя з беларускага плацдарма павінна была аказаць узброеную дапамогу савецкай Заходняй арміі. Старшыня Мінскага ваеннага савета С. Берсан лічыў, што задача яго ваеннага савета "канчаецца ў Баранавічах і Маладзечне". "На Віленскім напрамку павінен быў дзейнічаць Віленскі Савет з літоўцаў. На Брэсцкім з палякаў. Гэта вынікае з пункту гледжання ЦК партыі ў пытанні аб Літве і Польшчы, выкладзенай тут Бухарыным", – даводзіў ён 13 снежня 1918 года Рэўваенсавету Заходняй арміі.

Характарызуючы становішча ў Беларусі ў пачатку 1919 года, кіраўнікі Рады БНР зазначалі: "Край зусім неарганізаваны. Мясцовыя сілы, якія прыёмалі дзейсны ўдзел у дзяржаўным будаўніцтве, вымушаны пакінуць родны край...". Савецкія вайскова-цывільныя ўлады не знаходзілі на пакінутай нямецкімі акупантамі тэрыторыі Беларусі ні слядоў дзяржаўнага будаўніцтва Беларускай Народнай Рэспублікі, ні мясцовых беларускіх адміністрацый, у той час як земска-гарадскія самакіраванні і органы рэвалюцыйна-дэмакратычнай улады ў краі заяўлялі аб сваёй лаяльнасці ў дачыненні да савецкага ўрада і не ўзнімалі пытанняў нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі. У прыватнасці, Мінскі савет яшчэ 7 снежня 1918 года патрабаваў "найхутчэйшага ўваходу Беларусі ў Савецкую Федэрацыю на асновах цеснага саюза і адзінства".

Аб'ектыўна гэта падмацоўвала памкненне смаленскіх "абласнікоў" заканадаўча праз УЦВК замацаваць самачынную аўтаномію Заходняй вобласці, яе новае імя (Заходняя Камуна) і граніцы (Смаленская, Віцебская, Магілёўская, Мінская, Гродзенская, Віленская і Ковенская губерні),

зафіксаваныя ў пастанове Народнага камісарыята ўнутраных спраў РСФСР ад 31 кастрычніка 1918 года. Старшыня Абласнога выканаўчага камітэта Саветаў рабочых, сялянскіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Заходняй вобласці (Аблвыканкамзах) А. Мяснікоў і яго паплечнікі не сумняваліся ў сваёй перамозе, таму загадзя распрацавалі праект Канстытуцыі Заходняй Камуны і арганізацыі апарату ўлады.

Пытанне пра лёс Заходняй і іншых абласцей разглядалася ў Адміністрацыйнай камісіі УЦВК у канцы лістапада – пачатку снежня 1918 года. Камісія пагадзілася з прапановай Я. Свядлова захаваць Заходнюю вобласць у складзе губерняў Смаленскай, Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай і "той часткі Віленскай, што зараз належыць Расіі", з цэнтрам у Мінску, асобна зазначыўшы: Смаленск застаецца ў Заходняй вобласці "толькі ў выпадку яго жадання". У цэлым праект пастановы аб абласных аб'яднаннях задаволіў Аблвыканкамзах і быў апублікаваны ў абласным друкаваным органе газеце "Звезда". Але ўнесці адпаведныя карэктывы ў праект абласной канстытуцыі ў Смаленску не паспелі. 23 снежня 1918 года на падставе даклада Я. Свядлова і рэкамендацый Адміністрацыйнай камісіі сесія УЦВК прыняла пастанову "Аб абласных аб'яднаннях". Згодна з ёй, да Заходняй вобласці адышлі губерні Смаленская, Магілёўская, Віцебская, Мінская і Гродзенская.

На першае месца ў дзейнасці Беларускага нацыянальнага камісарыята пры Народным камісарыяце па справах нацыянальнасцей РСФСР (Белнацкам) і беларускіх секцый РКП(б) у новых умовах выйшла задача згуртавання ўсіх працоўных – жыхароў і ўраджэнцаў краю без адрознення нацыянальнасці, для сумеснай барацьбы за вызваленне Беларусі і за яе ўз'яднанне з РСФСР. 13 лістапада 1918 года калегія Наркамнаца паставіла накіраваць у акупіраваныя раёны кіруючых работнікаў нацыянальных камісарыятаў, паколькі, "у сувязі з абвастрэннем рэвалюцыйнага крызісу ў акупіраваных абласцях, цэнтр цяжару савецкай работы павінен быць перасунуты з Масквы ў гэтыя вобласці".

У Беларусі выканаць гэтае рашэнне было надзвычай цяжка. Аблвыканкамзах і Паўночна-Заходні абкам РКП(б) працягвалі сваю "вайну з беларушчынай", прычым у пачатку снежня 1918 года яна дасягнула апагею. Тады абласная нарада прадстаўнікоў павятовых і губернскіх выканкамаў і парткамаў прыняла беспрэцэдэнтны зварот да цэнтральных органаў РСФСР наконт безумоўнага скасавання ўсялякага роду беларускіх арганізацый. Тым не менш Белнацкам і белсекцыі РКП(б) (найперш Маскоўская) наладжвалі кантакты з краем. У вызваленым Мінску пры партыйным клубе "III Інтэрнацыянал" таксама ўзнікла белсекцыя РКП(б). Мінскі губернскі ВРК станоўча ўспрыняў гэтую падзею і 18 снежня 1918 года даручыў беларускім камуністам выставіць адказнага таварыша для сувязі з Віленскім саветам. 21 снежня 1918 года ў Вільню з мандатам Паўночна-Заходняга абкама РКП(б) для арганізацыі савецкай улады выехаў член Мінскай белсекцыі РКП(б) У. Раздзялоўскі. Але Белнацкам і белсекцыі ў Расіі, не атрымліваючы падрабязнай і дакладнай інфармацыі з Беларусі, рабілі няправільныя высновы

аб грамадска-палітычнай абстаноўцы ў краі. Так, Петраградская белсекцыя РКП(б) лічыла: "Адсутнасць на Беларусі палітычных сіл (г. зн. белсекцый РКП(б).) ставіць там савецкую ўладу ў даволі няпэўнае становішча. Назіраецца поўная адсутнасць рэвалюцыйнай бадзёрасці і імпульсу для вялікага подзвігу барацьбы з заклятым ворагам пралетарыяту – прыгнятальнікам і катам, эксплуатаатарам-капіталістам".

Высновы, падобныя да гэтай, рабіліся галоўным чынам на той падставе, што працоўныя і камуністы краю не выступалі ў падтрымку ідэі ўтварэння беларускай савецкай дзяржавы – ідэі, якую белсекцыі і Белнацкам узялі на ўзбраенне ў першыя ж дні Заходняга паходу Чырвонай арміі. Зм. Жылуновіч у артыкуле "Як жа з Беларуссю?", змешчаным у "Дзянніцы", прама абвінаваціў Наркамнац РСФСР і асабіста наркама І. Сталіна ў аб'якавым стаўленні да Беларусі і патрабаваў неадкладна распачаць распрацоўку плана яе нацыянальна-дзяржаўнай будовы. 27 лістапада 1918 года камітэт Маскоўскай белсекцыі РКП(б), улічваючы настроі беларусаў-бежанцаў у РСФСР, выказаўся за абвешчэнне беларускай савецкай дзяржавы. Наркам па справах нацыянальнасцей І. Сталін, які прыняў дэлегацыю секцыі, падтрымаў ідэю склікаць з'езд беларускіх секцый, але не сказаў нічога канкрэтнага наконт планаў нацыянальна-дзяржаўнага будаўніцтва ў Беларусі. Канферэнцыя беларускіх секцый РКП(б) прайшла 21–23 снежня 1918 года ў Маскве. Падчас яе работы высветліліся такія абставіны. Па-першае, секцыянеры, як прызнаваў Зм. Жылуновіч, "нягледзячы на інфармацыю прыехаўшых з Менску таварышоў, слаба ведалі сапраўднае становішча на Беларусі". Па-другое, шмат удзельнікаў канферэнцыі, былых грамадаўцаў, як і раней, першачарговым лічылі нацыянальнае пытанне, а адсутнасць масавай падтрымкі ідэі Беларускай Савецкай Рэспублікі ў краі расцэньвалі як прыкмету непапулярнасці сацыялістычных ідэй наогул і слабасці пазіцый бальшавікоў.

Выстаўляючы лозунг "Праз нацыяналізм да сацыялізму", яны даказвалі неабходнасць вядзення спачатку нацыянальнай, а потым ужо сацыяльнай барацьбы і аб'яднання ўсіх нацыянальных сіл краю пад кіраўніцтвам беларускіх камуністаў. Гэта пазіцыя, што вынікала з нязжытай нацыянал-народніцкай ідэалогіі і дрэннага ведання становішча ў Беларусі, была раскрытыкавана іншымі дэлегатамі. Яны адмаўлялі любыя кааліцыі з "нацыянальнымі кулакамі і нацыянальнай буржуазіяй" і выступалі за аб'яднанне ўсіх камуністычных сіл Беларусі. Але абедзве групы дэлегатаў канферэнцыі белсекцый прыйшлі да высновы, што абставіны ўнутрыпалітычнага і знешнепалітычнага парадку "ўладна вымагаюць стварэння, у шчыльнейшым кантакце з вялікаю Расійскаю Сацыялістычнаю Федэратыўнаю Рэспублікаю, моцнага Беларускага рабоча-сялянскага ўрада, выяўніка волі беларускае беднаты". Канферэнцыя абрала Цэнтральнае бюро белсекцый РКП(б) пад старшынствам Зм. Жылуновіча і даручыла яму склікаць пасля абласной партканферэнцыі Усебеларускі з'езд камуністычных арганізацый у Мінску.

Зусім нечакана як для абласных структур, так і для цэнтральнай улады думка пра неабходнасць хутчэйшага нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі прагучала і ў Мінску. Орган Паўночна-Заходняга абкама РКП(б) газета "Звезда" гарача вітала, як гаварылася ў нумары, "заходнеабласны працоўны народ" з вызваленнем Мінска: "Наша вобласць зноў становіцца на цвёрдыя ногі, у нас зноў пачнецца цяга да Мінска, як самага культурнага, вялікага і багатага сваімі традыцыямі цэнтра". Мінскі Ваенна-рэвалюцыйны камітэт узяў вышэйшую ўладу ў Мінскай губерні, абвясціў урад БНР звергнутым і распушчаным. Усе члены Беларускай Рады падлягалі арышту і перадачы ў рукі Мінгубрэўкама. Разам з тым, спрабуючы прыцягнуць да супрацоўніцтва беларускую інтэлігенцыю, Мінгубрэўкам не падваргаў рэпрэсіям тых былых радаўцаў, якія засталіся ў Мінску.

З вызваленнем Мінска пачалася новая фаза Заходняга паходу. Раёны на захад ад горада, на якія прэтэндавалі Літоўская дзяржава і Польская Рэспубліка, не зведалі, паводле выразу В. Кнорына, "ста дзён Саветаў" у лістападзе 1917 – лютым 1918 года. Старшыня Мінскага ваеннага савета С. Берсан, у прыватнасці, лічыў, што паколькі Навагрудскі і Ашмянскі паветы савецкай улады ніколі не ведалі, то размова можа ісці не аб аднаўленні, а аб яе ўсталяванні, і карысна было б даручыць гэта Віленскаму ваеннаму савету, "у склад якога ўвесці літоўскіх і беларускіх камуністаў", прычым "пытанне аб Віленскім Савеце не датычыцца асоб, а датычыцца палітыкі". Член Рэўваенсавета Заходняй арміі А. Пыжоў 20 снежня 1918 года тэлеграфаваў С. Берсану: "...Ні аб якім падпарадкаванні Віленскага ваенсавета нашым ваенсаветам не можа быць размовы ў палітычных адносінах, паколькі прызнаем права на самавызначэнне". Усё гэта прымушала Мінгубрэўкам ставіць пытанне аб статусе Мінскай губерні і, шырэй, Беларусі і Літвы ў складзе Савецкай Расіі. 12 снежня 1918 года нарада сялянскіх дэпутатаў Мінскай губерні выказалася за хутчэйшае скліканне ў Мінску з'езда Саветаў Беларусі і Літвы, які вырашыць усе пытанні дзяржаўнай будовы Савецкай Беларусі і Літвы. Грунтуючыся на пастанове губернскай сялянскай нарады, 20 снежня 1918 года Мінгубрэўкам, мінаючы Аблвыканкамзах, звярнуўся непасрэдна да старшыні УЦВК Я. Свядлова з прапановаю стварыць Беларускаю і Літоўскую Працоўную Камуну ў федэратыўнай сувязі з РСФСР. На думку старшыні Мінгубрэўкама І. Рэйнгольда, такі крок патрабаваўся найперш "у інтарэсах недапушчэння абдурвання рабочых Антанты», паколькі лідары БНР, якія з'ехалі за мяжу, "будуць выдаваць сябе прадстаўнікамі дэмакратычных мас Беларусі, быццам бы задушаных сілай савецкіх войскаў".

Такім чынам, абставіны наступальнай рэвалюцыйнай вайны на Захадзе змянення статусу Беларусі не патрабавалі. А фактары ўнутранага парадку – слабасць, нетрываласць і нізкая папулярнасць у народзе Беларускай Рады і Часовага Савета органаў земскага і гарадскога самакіравання Беларускага краю, упартае нежаданне дзяржаў антысавецкай кааліцыі прызнаць хоць адзін з гэтых палітычных цэнтраў за легітымны ўрад Беларусі, існуючы

пераважна прарасійскі і прасавецкі настрой у краі, слабасць руху за беларускую савецкую дзяржаўнасць дазвалялі адкласці нацыянальна-дзяржаўнае самавызначэнне Беларусі на няпэўны тэрмін. Але ў трэцяй дэкадзе снежня 1918 года кіраўніцтва Савецкай Расіі прыйшло да высновы, што ў хуткім часе трэба чакаць антысавецкай агрэсіі з боку Польскай дзяржавы. "Беларускі калідор" на вачах ператвараўся ў вароты з Захаду на Усход, і неабходнасць спяшацца з яго закрыццём для сіл "чорнага інтэрнацыяналізму, паводле выразу А. Мяснікова, прадвызначыла маланкавую хуткасць, з якой разгарнуўся працэс нацыянальна-дзяржаўнага самавызначэння Беларусі.

Канчатковае рашэнне ЦК РКП(б) аб стварэнні незалежнай Беларускай Савецкай Рэспублікі, прынятае ўвечар 23 снежня 1918 года ці на наступны дзень, асобным дакументам не афармлялася. 25 снежня 1918 года Сталін тэлеграфаваў старшыні Аблвыканкамзаха А. Мяснікову пра рашэнне ЦК "па шмат якіх меркаваннях, пра якія зараз гаварыць не даводзіцца, пагадзіцца з беларускімі таварышамі на ўтварэнне Беларускага савецкага ўрада". "Пытанне гэтае вырашана і абмяркоўваць ужо не прыходзіцца, неабходна правесці толькі некаторыя змены ў канструкцыі Аблвыканкамзаха", – падкрэсліў наркам. Адначасова з дасылкаю дырэктывы Мяснікову 25 снежня 1918 года Сталін паведаміў адказным работнікам Белнацкама, што "з-за сучасных міжнародных адносін у мэтах умацавання і пашырэння заваёў сацыялістычнай рэвалюцыі ў сусветным маштабе ў сучасны момант цалкам наспела неабходнасць абвешчэння Беларусі, як самастойнай ва ўсіх адносінах нацыі, незалежнай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікай".

Сустрэча І. Сталіна з А. Мясніковым і М. Калмановічам, на якой размова ішла аб дзяржаўных граніцах і юрыдычных формах абвешчэння рэспублікі, аб прынцыпах фарміравання і межах кампетэнцыі рэспубліканскага ўрада і партыйнага цэнтра і г. д., адбылася ў другой палове дня 27 снежня 1918 года. Пункт 6 выпрацаваных на сустрэчы ўмоў, які пакідаў правы Цэнтральнага бюро Кампартыі Беларусі і аддзелаў урада рэспублікі такімі ж, як і ў былога абкама партыі і аддзелаў Аблвыканкамзаха, рэзка абмяжоўваў суверэнітэт будучай рэспублікі і павінен быў забяспечыць пераёмнасць курсу і застрахаваць РСФСР ад нечаканасцей з боку Савецкай Беларусі незалежна ад асабовага складу яе будучага кіраўніцтва.

У ноч з 27 на 28 снежня 1918 года Сталін праінфармаваў аб выніках перагавораў прадстаўніка СНК РСФСР на Заходнім напрамку – старшыню савецкага ўрада Літвы В. Міцкявічуса-Капсукаса. У прыватнасці, наркам па справах нацыянальнасцей тэлеграфаваў, што Аблвыканкамзаха і Заходняй вобласці "больш не будзе", а пытанні аб Беларусі і размежаванні з Літвой вырашыць абласная партканферэнцыя. Не выключалася, што "абласнікі" ў кіраўніцтве новаабвешчанай рэспублікі будуць у меншасці: "Некаторыя работнікі Аблвыканкамзаха ўвойдуць у склад Беларускага савецкага ўрада, які днямі будзе абвешчаны".

30 снежня 1918 года дэлегацыя белсекцый (Зм. Жылуновіч, А.

Чарвякоў, І. Лагун, П. Клыш, В. Ханін) накіравалася з Масквы на 6-ю абласную партканферэнцыю ў Смаленск, везучы з сабой праект Маніфеста Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі і зацверджаны наркамам па справах нацыянальнасцей персанальны спіс членаў гэтага ўрада. Ад імя ЦК РКП(б) і асабіста У. Леніна Сталін прасіў Мяснікова прыняць секцыянераў "як малодшых братоў, можа быць яшчэ нявопытных, але гатовых аддаць сваё жыццё партыйнай, савецкай рабоце", і пракламаваць урад рэспублікі ў Мінску.

30 снежня 1918 года, калі набраўся кворум – 181 дэлегат, 6-я Паўночна-Заходняя абласная канферэнцыя РКП(б) пачала работу. З дакладам па бягучым моманце выступіў старшыня Аблвыканкамзаха А. Мяснікоў. Ён прапанаваў абвясціць Заходнюю Камуну Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікай і даў зразумець, што ў падмурку гэтага акта ляжаць найперш знешнепалітычныя прычыны і толькі потым – патрабаванні белсекцый РКП(б) і Мінгубрэўкама. Дэлегаты абласной партканферэнцыі ўхвалілі даклад Мяснікова і пастанавілі лічыць гэту канферэнцыю 1-м з'ездам Камуністычнай партыі (большавікоў) Беларусі. 1-ы з'езд КП(б)Б абвясціў незалежную Сацыялістычную Савецкую Рэспубліку Беларусі ў складзе Мінскай, Гродзенскай, Магілёўскай, Віцебскай і Смаленскай губерняў на чале з рабоча-сялянскім урадам у Мінску і вызначыў прыкладныя дзяржаўныя граніцы рэспублікі і яе адміністрацыйна-тэрытарыяльную будову – 7 раёнаў і 54 падраёны.

Шмат хто з дэлегатаў з'езда палічылі сябе падманутымі і абражанымі. Бо яны аддана змагаліся з германскімі акупантамі і іх памагатымі пад сцягам аднаўлення савецкай улады і ўз'яднання Беларусі з РСФСР. Але прапановы свайго лідара з'езд прыняў без пратэстаў. Вострыя спрэчкі пачаліся 31 снежня 1918 года пасля прыезду ў Смаленск дэлегацыі белсекцый РКП(б). Негатыўная спадчына шматмесячнай вайны "абласнікоў" і нацыянал-камуністаў высунула на першы план рознагалосці прынцыповага характару. Нягледзячы на агульныя падыходы да ваеннага будаўніцтва, аграрных пераўтварэнняў і іншых, супрацоўніцтва беларускай групы з былым смаленскім цэнтрам не атрымалася.

Цэнтральнае бюро КП(б)Б адмовілася проста зацвердзіць атрыманы з Масквы спіс урада. Такім чынам яно імкнулася і ў новаабвешчанай рэспубліцы звесці да мінімуму ўплыў апанентаў – былых белнацкамаўцаў і секцыянераў. У склад Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі ўвайшлі 10 абласнікоў і 7 секцыянераў; дзве пазней створаныя калегіі на правах камісарыятаў таксама ўзначалілі "абласнікі". Старшынёй урада стаў Зм. Жылуновіч, але на справе першай асобай рэспублікі быў яе ваенны камісар А. Мяснікоў – праз яго, як старшыню ЦБ КП(б)Б і прадстаўніка ЦК РКП(б) у Беларусі, перадаваліся партыйныя дырэктывы ўраду. Менавіта такую форму набылі абяцаныя Сталіным "некаторыя змены ў канструкцыі Аблвыканкамзаха".

З-за зацяжных рознагалоссяў пры фарміраванні ўрада Маніфест

Часовага рабоча-сялянскага ўрада Беларусі аб абвяшчэнні ССРБ і арганізацыі яе Часовага ўрада быў апублікаваны толькі ў ноч на 2 студзеня 1919 года. Першы канстытуцыйны акт рэспублікі ўрачыста пракламаваў вызваленне працоўнага народа Беларусі ад векавой кабалы і ўтварэнне поўнаасцю суверэннай Рэспублікі Саветаў рабочых, сялянскіх, батрацкіх і чырвонаармейскіх дэпутатаў Беларусі.

Савецкая Беларусь пачынала жыць як дзяржава з усімі дзяржаўнымі атрыбутамі – тэрыторыяй, насельніцтвам, сістэмай органаў публічнай улады, заканадаўствам, фінансавай сістэмай і інш. Патрабаваўся час, каб "тутэйшыя" – камуністы і некамуністы, усвядомілі сябе народам самастойнай Беларусі. Але не паспела яшчэ насельніцтва Беларусі адчуць, што жыве ў незалежнай савецкай дзяржаве, як 16 студзеня 1919 года ЦК РКП(б) вярнуўся да праекта месячнай даўніны: Віцебскую, Магілёўскую і Смаленскую губерні вярнуць у склад РСФСР, пакінуўшы ў складзе ССРБ Мінскую і Гродзенскую губерні; ССРБ, разам з савецкімі рэспублікамі Прыбалтыкі, павінна неадкладна пачаць перагаворы аб федэратыўным аб'яднанні з РСФСР.

На прыняцце такога рашэння ЦК, відавочна, паўплывалі паражэнне спартакаўцаў у Германіі, прыход да ўлады ў Варшаве варожага ў дачыненні да Расіі ўрада І. Падарэўскага, няўдачы савецкіх войскаў на Заходнім напрамку, разгортванне вялікай інтэрвенцыі Антанты ў Прыбалтыцы і Заходняй Беларусі. У канцы студзеня бальшавіцкі ЦК ізноў скарэктываваў сваё рашэнне: пазбаўленая ўсходніх тэрыторый ССРБ павінна была аб'яднацца з Савецкай Рэспублікай Літвы ў новую дзяржаву – ССР Літвы і Беларусі (ССР Літбел). Аднак у пытанні аб граніцах Беларусі Масква нечакана сустрэла ўпартае супраціўленне абедзвюх груп у кіраўніцтве ССР. І гэта яскрава сведчыла аб тым, што ў Савецкай Беларусі – рэспубліцы "чырвонага буфера", з'явілася, нарэшце, уласная нацыянальная дзяржаўная эліта.

Унутраныя перадумовы для абвяшчэння незалежнай Беларускай Савецкай Рэспублікі ў канцы 1918 года ў краі адсутнічалі. Не спрыялі іх складванню і абставіны існавання савецкай улады, і само жыццё беларускага народа ва ўмовах Брэст-Літоўскай сістэмы. Папулярная ў асяроддзі беларусаў-бежанцаў у Расіі і беларускай народнай інтэлігенцыі ідэя аўтаномнай Савецкай Беларусі ў складзе РСФСР, што прапагандавалася Белнацкамам, па шэрагу прычын была чужой асноўнай масе насельніцтва краю. Абласное партыйнае і савецкае кіраўніцтва стаяла, па сутнасці, на пазіцыях заходнерусізму ў рэвалюцыйнай афарбоўцы. Максімум, на што гатовы былі пайсці мясцовыя бальшавікі, – гэта выступіць з прапановай стварэння Беларускай і Літоўскай Працоўнай Камуны ў складзе РСФСР. Але прычыны знешнепалітычнага парадку, а менавіта развіццё падзей у Польшчы ў непажаданым для РСФСР напрамку і адкрытая варожасць падтрыманага Антантай буржуазнага ўрада Польшчы ў дачыненні да РСФСР, прадвызначылі як імклівае стварэнне незалежнай буфернай Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусі (шляхам рэарганізацыі Заходняй вобласці –

Заходняй Камуны РСФСР), так і імкненне Масквы трымаць апошнюю пад шчыльным ідэолага-палітычным кантролем.

Далейшы рост напружанасці на польскім напрамку і прагматызм кіраўніцтва РСФСР, для якога існаванне Беларускай Рэспублікі мела сэнс толькі з-за таго, што яна аддзяляе расійскія тэрыторыі ад Польшчы, у далейшым прадвызначылі спачатку скарачэнне тэрыторыі ССРБ удвая за кошт усходніх губерняў, а потым яе зліццё з Савецкай Рэспублікай Літвы ў новую буферную дзяржаву – ССР Літвы і Беларусі. Пры ажыццяўленні гэтага рашэння Масква сустрэла ўпартае супраціўленне маладой беларускай савецкай дзяржаўнай эліты. Рэспубліка "чырвонага буфера" пачынала жыць уласным нацыянальна-дзяржаўным жыццём.

Тэма 11.2 Савецка-польская вайна на тэрыторыі Беларусі

1. Мэты польска-савецкай вайны 1919 – 1920 гг.
2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі.
3. Раскол у беларускім грамадска-палітычным руху.
4. Рыжскі мірны дагавор і яго вынікі для Беларусі.

У лістападзе 1918 г. падчас адступлення нямецкіх войск была створана незалежная польская дзяржава, якая абапіралася на ідэю адраджэння Рэчы Паспалітай у межах 1772 г. Па сутнасці гэта азначала вайну з Савецкай Расіяй, да якой польскае кіраўніцтва пры фінансавай падтрымцы буйнейшых заходніх краін было добра падрыхтавана. У снежні 1918 г. Польшча перайшла ў наступленне на беларускія і ўкраінскія землі. Да сакавіка 1919 г. польскія войскі акупіравалі шэраг беларускіх гарадоў, у тым ліку Ліду, Вільну, Гродна. Урад Літбел, які праводзіў жорсткую палітыку ваеннага камунізму (харчразвёстка, палітычныя рэпрэсіі, адмова ад перадачы зямлі непасрэдна сялянам), не здолеў арганізаваць абарону. 1 чэрвеня 1919 года згодна з Дэкрэтам Усерасійскага ЦВК Савецкія Украіна, Беларусь, Літва і Латвія аб'ядноўваліся з Савецкай Расіяй для агульнай барацьбы з сусветным імперыялізмам. Уводзілася агульнае ваеннае камандаванне, аднак стрымаць польскае наступленне не ўдалося і аб'яднаным сілам. У жніўні 1919 г. быў захоплены Мінск. Восенню фронт усталяваўся на р. Беразіна-Днепр. Фактычна ЛітБелССР і БССР як яе частка перасталі існаваць.

На занятых тэрыторыях польскія акупанты праводзілі надзвычай жорсткую палітыку. Ліквідаваліся не толькі бальшавіцкія органы ўлады, але не дапускалася стварэнне мясцовых органаў улады БНР. Жорстка праследваліся і адны, і другія. Толькі ў некаторых кіраўнікоў БНР захаваліся ілюзіі адносна прызнання незалежнасці беларускай дзяржавы. Рада БНР раскалолася па пытанні супрацоўніцтва з польскімі ўладамі. Пад час перамоў дзеячаў БНР і польскіх уладаў апошнія згадзіліся прызнаць існаванне незалежнай БНР, але ў адказ урад БНР павінен падпісаць дагавор аб уваходжанні Беларусі ў склад Польскай дзяржавы. Такая “незалежнасць на 5

хвілін” незадаволіла большую частку склада Рады БНР, якая дзейнічала ў Мінску са згоды польскага акупацыйнага кіраўніцтва з 12 снежня 1919 года. Большасць на паседжаннях мелі беларускія эсэры (частка былой адзінай партыі – БСГ). Яны перавыбравалі кіраўніцтва Рады – новыя лідары В.Ластоўскі, П.Крычэўскі, І.Мамонька і інш. заявілі аб вернасці III Устаўнай грамаце і выразілі пратэст супраць акупацыі Беларусі польскай арміяй.

Польскі ўрад не чакаў такога ад Рады БНР, таму яе разганялі, а партыю беларускіх эсэраў падверглі праследванням. Аднак трэба было легітымізаваць для сусветнай супольнасці інкарпарацыю Беларусі – таму ў сакавіку 1920 года была арганізавана з ліку некаторых дзеячаў БНР Найвышэйшая Рада (С.Рак-Міхайлоўскі, І.Серада, Я.Лёсік, А.Смоліч) якая 24 сакавіка 1920 г. падпісала дагавор аб уваходжанні Беларусі ў склад Польшчы. Супраць гэтага дагавору выступілі адзіным фронтам большавікі і эсэры. Менавіта апошнія арганізавалі антыпольскі сялянскі партызанскі рух і кіравалі ім. А ў Мінску ў студзені 1920 года на базе арганізацыі “Малая Беларусь”, што дзейнічала з мая 1917 года ў Мінскім настаўніцкім інстытуце (кіраваў У.Ігнатоўскі) была ўтворана Беларуска-камуністычная арганізацыя. Арганізацыя арганізоўвала барацьбу з польскімі інтэрвентамі, а далейшае Беларусі бачыла ў існаванні БССР у складзе федэратыўнай Расіі, і ў гэтым разыходзілася з беларускімі эсэрамі, якія імкнуліся да поўнай незалежнасці.

Да арганізаваных камуністамі і эсэрамі партызанскіх атрадаў пачалі далучацца прадстаўнікі іншых палітычных сіл. Распачатае вясной 1920 г. наступленне палякаў дазволіла ім захапіць шэраг беларускіх і ўкраінскіх гарадоў, аднак летам Чырвоная Армія пачала контрнаступленне, і да жніўня 1920 г. ўся тэрыторыя Беларусі была занята савецкімі вайскамі. Адначасова Савецкая Расія была вымушана пачаць супрацоўніцтва з буржуазным урадам Літвы – Тарыбай. 12 ліпеня 1920 года Савецкая Расія і Літва падпісалі дагавор, згодна з якім Літве перадавалася Віленская і Гродзенская губерніі з гарадамі Вільна, Гродна, Ліда, Вілейка, Ашмяны, Дзісна. Дагавор падпісалі без згоды з урадам БССР, і гэта было юрыдычным канцом ЛітБелССР. 31 ліпеня 1920 г. у Мінску была прынята дэкларацыя, якая другі раз абвешчала незалежнасць Сацыялістычнай Савецкай Рэспублікі Беларусь. Часовая ўлада перадавалася Беларускаму рэвалюцыйнаму камітэту (старшыня – А.Чарвякоў), які павінен быў дзейнічаць да II з’езда Саветаў Беларусі. У жніўні 1920 г. польская армія здолела разбіць пад Варшавай Чырвоную Армію, перайсці ў наступленне і зноў заняць значную частку Беларусі. 12 кастрычніка 1920 г. у Рызе паміж Украінай і Расіяй з аднаго боку і Польшчай з другога быў падпісаны дагавор аб перамір’і. Беларусаў зноў не запрасілі ўдзельнічаць у перамовах.

Падпісанне перамір’я не спыніла ваенных дзеянняў. Пры падтрымцы польскага боку ў лістападзе на тэрыторыю Беларусі ўвайшлі атрады пад кіраўніцтвам С.Булак-Балаховіча, які абвясціў сябе начальнікам Беларускай дзяржавы. Але пасля захопу Мазыра, Петрыкава, Калінкавіч гэтыя злучэнні былі разбіты намаганнямі Чырвонай Арміі. У лістападзе-снежні 1920 г.

адбылося ўзброенае выступленне на Случчыне, удзельнікі якога выступалі супраць перадачы павета да БССР. Сяляне былі незадаволены празмернымі памерамі харчразвёрсткі. На павятовым з'ездзе, дзе большасць была ў мясцовых эсэраў, было вырашана аказаць узброенае супраціўленне Чырвонай Арміі. Адначасова на з'ездзе было зноў паднята пытанне аб аднаўленні беларускай дзяржаўнасці.

13-17 снежня 1920 года ў Мінску прайшоў II Усебеларускі з'езд Саветаў. На ім у Канстытуцыю былі ўнесены змяненні, зацверджана структура дзяржаўнай улады: вышэйшая ўлада належыла з'езду Саветаў, ЦВК – распараджальны орган з'езда, выканаўчая ўлада ў СНК рэспублікі. Была ўведзена дзяржаўная манаполія, зямля перадавалася сялянам, але часткова. Лепшыя панскія маёнткі аддаваліся пад арганізацыю саўгасаў. З'езд ратыфікаваў умовы Рыжскага пагаднення ад перамір'і і надаў Расійскаму ўраду права заключаць любыя міжнародныя пагадненні ад імя БССР.

18 сакавіка 1921 г. паміж Савецкай Расіяй, Украінай і Польшчай быў падпісаны Рыжскі мірны дагавор, паводле якога Польшча атрымала заходнюю частку Беларусі з больш чым 4-мільённым насельніцтвам. Усходняя частка Беларусі апынулася ў складзе Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі і РСФСР. Але Рыжскі мір не прызнаў урад БНР у эміграцыі. На палітычнай канферэнцыі 26-30 верасня 1920 года ў Празе дзеячы БНР абвінавацілі польскі ўрад у падзеле Беларусі і разгроме Беларускай Народнай Рэспублікі. На гэтай падставе адбылася часовая кансалідацыя беларускіх дзеячаў у эміграцыі.

Тэма 11.4 Прамысловасць Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст.

1. Стан прамысловасці БССР пасля пераходу на мірных умоў развіцця.
2. Асноўныя галіны прамысловасці Беларусі.
3. Першы пяцігадовы план.
4. З'яўленне новых галін вытворчасці.

Пераход ад вайны да мірнага будаўніцтва паставіў перад беларускім народам шмат цяжкіх і складаных для вырашэння задач. Неабходна было як мага хутчэй аднавіць разбураную гаспадарку, вызначыць шляхі будаўніцтва сацыялістычнага грамадства. З'яўляючыся на працягу 7 гадоў арэнай ваенных дзейняў, Беларусь панесла велізарныя страты. Больш за палову фабрык і заводаў былі знішчаны, колькасць рабочых зменшылася ўдвая. З 715 прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці ўсходніх раёнаў рэспублікі не працавала 480. Агульны аб'ём валавай вытворчасці усёй прамысловасці складаў каля 15–20 % ад узроўню 1913 г., а сельскай гаспадаркі менш палавіны даваеннай. Амаль поўнасю быў разбураны транспарт, не хапала

сыравінна-паліўных сродкаў, колькасць рабочых зменшылася ўдвая. Сістэма харчразвёрсткі не стымулявала развіцця сялянскай гаспадаркі. Сяляне мелі вялікую патрэбу ў прамысловых таварах і прыладах працы, а прамысловасць не магла задаволіць нават мінімальныя іх запатрабаванні. Тавараабмен паміж горадам і вёскай амаль спыніўся. З заканчэннем грамадзянскай вайны, аслабленнем міжнароднай напружанасці, знікненнем пагрозы “белай” рэстаўрацыі сяляне сталі патрабаваць права распараджацца зямлёй і атрыманай прадукцыяй, адмеы палітыкі “ваеннага камунізму”.

Катастрафічнае становішча было і ў сацыяльнай сферы. Адбыліся значныя змены ў складзе насельніцтва. У грамадзянскай вайне толькі Чырвоная Армія, па афіцыйных даных, згубіла каля 800 тыс. чалавек. Незлічоная колькасць людзей загінула ад голаду, хвароб і эпідэмій. Усяго страты насельніцтва Расіі, пачынаючы з 1914 г., набліжаліся, па ацэнках статыстыкаў, да 20 млн. чалавек.

“Дэкласаваліся” рабочы клас, іншыя групы і пласты насельніцтва. Колькасць “люмпенаў” расла вельмі хутка. Злачынныя групы тэрарызавалі насельніцтва, нягледзячы на жорсткія меры з боку ЧК і міліцыі. Мараль у грамадстве зводзілася на нішто. Гібель бацькоў, распад сям’і і сваяцкіх сувязей былі прычынай шырокага распаўсюджання дзіцячай беспрытульнасці, што стала яшчэ адной крыніцай росту злачыннасці, беднасці і ў прамым сэнсе – адзічання і азвярэння людзей.

Сацыяльна-эканамічны крызіс дапаўняўся палітычным. Палітыка “ваеннага камунізму”, заснаваная на прымусовых, ваенна-камуністычных метадах работы, не адпавядала новым умовам мірнага будаўніцтва. Яна выклікала незадаволенасць народа, што неўзабаве вылілася у шматлікія мітынгі, забастоўкі і нават узброеныя выступленні супраць савецкай улады. Кульмінацыяй незадаволенасці стаў Кранштацкі мяцеж у лютым-сакавіку 1921 г.

Прычынай цяжкага эканамічнага і палітычнага крызісу на рубяжы 1920–1921 гг. было разбалансаванне палітычных і эканамічных інтарэсаў, захаванне ранейшых “ваенна-камуністычных” метадаў дзяржаўнага кіравання пры новых палітычных і эканамічных абставінах. Тэрміновы перагляд метадаў кіраўніцтва грамадствам стаў неабходным. Даводзілася вырашаць, якой павінна быць эканоміка не ў надзвычайных, а ў звычайных умовах.

Адказам на гэтыя пытанні з’явілася новая эканамічная палітыка (нэп), распрацаваная У. Леніным і прынятая X з’ездам РКП(б) у сакавіку 1921 г. Пераход да нэпа быў спробай сумясціць сацыялістычныя прынцыпы кіравання адзяржаўленай эканомікай, у першую чаргу прамысловасцю і транспартам, з эканамічнымі законамі капіталізма, выкарыстаць прыватны капітал у інтарэсах сацыялістычнага будаўніцтва. Сутнасць нэпа зводзілася да максімальнага пад’ёму вытворчых сіл і паляпшэння становішча рабочых і сялян дзеля захавання савецкай улады. Новая эканамічная палітыка

адкрывала перспектыву паступовага рэфарміравання грамадства на сацыялістычнай аснове.

Нэп – гэта ў першую чаргу пераход ад харчразвёрсткі да харчпадатку, памер якога быў на 30–50 % ніжэйшым. Памер харчпадатку вылічваўся з плошчы пасаваў і аб’яўляўся сялянам яшчэ да пачатку сельскагаспадарчых работ. Акрамя збожжавых, натуральным падаткам абкладалася прадукцыя жывёлагадоўлі: мяса, масла, воўна і г.д. Усіх падаткаў у 1921 г. было ўстаноўлена 13. Пазней яны былі заменены адзіным грашовым падаткам. З 1 студзеня 1924 г. браўся толькі чырвонцамі ў памеры каля 5 % прыбытку з гаспадаркі. Падатак дыферэнцыраваўся з улікам наяўнасці жывёлы, урадлівасці зямлі. Для гаспадарак, якія павялічвалі пасевы найбольш важных культур, прадугледжваліся некаторыя льготы. Льготы мелі таксама сем’і чырвонаармейцаў, інвалідаў грамадзянскай вайны і інш.

Селянін атрымаў свабоду выбару формы арганізацыі апрацоўкі зямлі і гарантыю землеўладання. Аднолькава законнымі прызнаваліся сялянскія арцель, абшчына, аднаасобныя ўладанні ў выглядзе адрубоў або хутароў і інш.

Дазвалялася здаваць зямлю ў арэнду і выкарыстоўваць наёмную працу пры ўмове, што члены сям’і наймальніка таксама працуюць. Тэрмін арэнды абмяжоўваўся, заахвочвалася развіццё кааперацыі. Усё гэта стварала матэрыяльную зацікаўленасць у развіцці дробнатаварнай сялянскай гаспадаркі, расшырэнні і пад’ёме вытворчасці. Усе лішкі, якія заставаліся ў селяніна пасля выплаты падаткаў, ён мог свабодна абменьваць і прадаваць на рынку. Гэтым самым вяртаўся прыватны гандаль.

Спачатку лішкі дазвалялася толькі абменьваць на прадукты фабрычна-заводскай і саматужнай прамысловасці цераз кааператыўныя арганізацыі, на рынках або кірмашах. Аднак спроба абмежаваць прыватны абмен мясцовымі рынкамі, натуральным абменам не дала патрэбных вынікаў, а таму з мая 1921 г. грамадзяне і кааператывы атрымалі права абменьваць, купляць і прадаваць сельгаспрадукты, якія засталіся ў іх пасля выплаты падаткаў.

У гады нэпа ажыццяўляліся тры віды гандлю: прыватны, кааператыўны і дзяржаўны. Паміж імі існавала адкрытая канкурэнцыя. У рознічным гандлі найбольш актыўным быў прыватны прадавец, дзяржаўны гандаль лідзіраваў у аптовай сферы, кааператывы ж займаліся і аптовым і рознічным гандлем. У галіне фінансаў вялікае значэнне надавалася стабілізацыі рубля, які амаль абясцэніўся. З гэтай мэтай была праведзена грашовая рэформа. Першым практычным крокам з’явілася ажыццяўленне дзвюх дэнамінацый (змяненне намінавальнай вартасці грашовых знакаў з абменам у вызначаных суадносінах старых знакаў на новыя) грашовых знакаў. У 1922 г. выпушчаны новыя дзяржаўныя знакі, т. зв. саўзнакі. Адзін новы рубель адпавядаў 10 тысячам дарэформенных. Другая дэнамінацыя адбылася ў наступным годзе. Адзін рубель узору 1923 г. раўняўся 1 млн дарэформенных рублёў, або 100 рублям узору 1922 г. Аднак і такія меры не змаглі стрымаць падзення агульнага курсу грошай.

Улічваючы гэта, Дзяржбанк ужо ў канцы 1922 г. выпусціў новыя грашовыя знакі – чырвонцы, якія абменьваліся на золата (1 чырвонец раўняўся 10 дарэвалюцыйным залатым рублям, або 7,74 г чыстага золата). Такім чынам, у краіне ўтварыліся дзве грашовыя сістэмы: абясцэненыя саўзнакі выпуску 1922–1923 гг. і “цвёрды” чырвонец, які абменьваўся на золата.

У лютым 1924 г. грашовая рэформа завяршылася. Былі выпушчаны новыя казначэйскія білеты вартасцю 1, 3, 5 рублёў, забяспечаныя золатам, разменныя сярэбраная і медная манеты. Быў праведзены абавязковы абмен старых грошай – саўзнакаў на новыя.

Быў збалансаваны бюджэт і забаронена грашовая эмісія для пакрыцця расходаў дзяржавы. У 1921 г. адноўлены Дзяржбанк, а таксама створаны спецыялізаваныя банкі (акцыянерныя, камерцыйныя і інш.).

Былі адменены ўсе абмежаванні на сумы ўкладаў, якія маглі захоўваць грамадзяне і арганізацыі ў ашчадных банках. Уклады ў ашчадных касах не маглі быць канфіскаваны і павінны былі выплачвацца трымальнікам па іх патрабаванні. Гарантавалася тайна ўкладаў.

У прамысловасці таксама адбыліся карэнныя змены. Дзяржава стала падтрымліваць дробныя і сярэднія прыватныя і кааператыўныя прадпрыемствы, адмяніла дэкрэты, што абмяжоўвалі іх свабоду дзеянняў і паўнамоцтвы. Прамысловыя кааператывы атрымалі правы юрыдычных асоб, маглі выкарыстоўваць наёмную працу, атрымліваць крэдыты. Здаваліся ў арэнду нацыяналізаваныя прамысловыя прадпрыемствы, якія ў дзяржаўным сектары аказаліся нерэнтабельнымі. Перавага пры перадачы ў арэнду аддавалася кааператывам, хоць не выключалася здача і прыватным асобам. Тэрмін арэнды звычайна складаў ад 2 да 5 гадоў, а арэндная плата бралася натурай у выглядзе працэнта (долі) вырабляемай прадукцыі. У гады нэпа прыватны сектар даваў ад 1/5 да 1/4 прамысловай прадукцыі. Дазвалялася арэнда прамысловых прадпрыемстваў іншаземнымі фірмамі ў форме канцэсій.

Радыкальныя змены адбыліся ў кіраванні дзяржаўнай прамысловасцю. Глаўкі былі ліквідаваны, замест іх створаны трэсты – аб’яднанні аднародных або ўзаемазвязаных паміж сабой прадпрыемстваў. Прадпрыемствы атрымлівалі поўны гаспадарчы разлік і фінансавую незалежнасць, нават права выпуску каштоўных папер па доўгатэрміновых аблігацыйных пазыках. Ні Усесаюзны савет народнай гаспадаркі (УСНГ), ні СНГ Беларусі не мелі права ўмешвацца ў бягучую дзейнасць трэстаў. СНГ Беларусі ператварыўся ў каардынацыйны цэнтр. Ён ажыццяўляў агульнае кіраўніцтва 16 гаспадарчаразліковымі групавымі ўпраўленнямі і 15 заводаўпраўленнямі.

Сталі стварацца сіндыкаты – аб’яднанні трэстаў на пачатках кааперацыі. Сіндыкаты займаліся збытам, забеспячэннем, крэдытаваннем, знешнегандлёвымі аперацыямі. Такім чынам яны манапалізавалі ўвесь гандлёвы апарат кожнай асобна ўзятай галіны прамысловасці, сканцэнтравалі ў сваіх руках асноўную частку аптовага гандлю.

Узнаўлялася грашовая аплата працы. У той жа час ажыццяўляўся пераход да новай тарыфнай палітыкі, якая грунтавалася на прынцыпе здзельнай аплаты працы, здымаліся абмежаванні на павышэнне заробкаў пры росце выпрацоўкі. Былі ліквідаваны абавязковая працоўная павіннасць і некаторыя абмежаванні на перамену месца работы. Такім чынам, арганізацыя працы будавалася на прынцыпах матэрыяльнага стымулявання. Пераход да нэпа азначаў пераход ад “адміністрацыйнага” да “гасразліковага” сацыялізму, выкарыстанне таварна-грашовых, рыначных адносін для будаўніцтва сацыялістычнага грамадства.

Заняпаўшая ў гады вайны і рэвалюцыйных пераўтварэнняў эканоміка Беларусі з пераходам да нэпа пачала адраджацца. Ужо ў 1926 г. адноўлены дарэвалюцыйны аб’ём вытворчасці. Адбылася карэнная перабудова сацыяльнай сферы, адмова ад ваенна-камуністычных прынцыпаў размеркавання. Адмяняліся ўсеагульная працоўная павіннасць, працоўныя мабілізацыі, працоўныя арміі і ўраўняльная аплата працы. Камплектаванне прадпрыемстваў рабочай сілай рабілася праз біржы працы, а заработная плата вызначалася ў залежнасці ад зробленай работы. Аднаўлялася плата за транспарт, камунальныя і іншыя паслугі.

Асаблівасцю перыяду новай эканамічнай палітыкі ў Беларусі было тое, што ў выніку існаваўшай тут у дарэвалюцыйныя часы яўрэйскай “мяжы аседласці” нэпманамі з’яўляліся пераважна яўрэі. Гэта служыла асновай для ўзмацнення, з аднаго боку, шавіністычнай ідэалогіі яўрэйскай буржуазіі – сіянізму, а з другога боку, зняважлівых і нават варожых адносін да яўрэяў, іх заняткаў, быту і культуры – антысемітызму.

Новая эканамічная палітыка не азначала адмовы бальшавікоў ад прынцыпаў сацыялізму і камунізму, нэп быў часовым адступленнем у эканамічнай сферы з тым, каб, выкарыстаўшы капітал буржуазіі і вопыт прыватных асоб, стварыць умовы для будаўніцтва сацыялізму. Гэта быў тактычны манеўр, а не змена стратэгічнага курсу бальшавікоў.

Тэмпы развіцця прамысловасці рэспублікі былі намнога вышэйшымі, чым, напрыклад, у РСФСР. Хутчэй за іншыя галіны дасягнулі даваеннага ўзроўню дрэваапрацоўчая, металаапрацоўчая і гарбарная прамысловасці. Аднак адставанне некаторых галін (будматэрыялаў, тэкстыльнай, хімічнай) прывяло да таго, што ў цэлым даваенны ўзровень у прамысловасці быў дасягнуты толькі ў 1927 г. Да таго ж даваенны ўзровень, на які выйшла наша эканоміка, з’яўляўся паказчыкам адсталасці краіны. Вядучыя галіны прамысловасці (харчовая, дрэваапрацоўчая, папяровая, гарбарна-абутковая і інш.) спецыялізаваліся ў асноўным на перапрацоўцы лясной сыравіны і прадукцыі сельскай гаспадаркі.

У 1921/22 гаспадарчым годзе ўведзены ў строй мінскія заводы “Метал”, “Вулкан”, запалкавая фабрыка “Бярэзіна” ў Барысаве і інш. У 1922 г. у Беларусі ўжо дзейнічала 277 прамысловых прадпрыемстваў.

Перанаселенасць вёскі, нізкая землезабяспечанасць сялянскай гаспадаркі, беспрацоўе ў мястэчках і гарадах спрыялі развіццю саматужнага

рамесніцтва, дробнай прамысловасці і гандлю. Дзяржава ў адпаведнасці з дэкрэтам СНК РСФСР ад 17 мая 1921 г. падтрымлівала прыватніка. У выніку ў рэспубліцы паявілася мноства швейных, слясарных, дрэваапрацоўчых майстэрняў, пякарняў, лавак і інш.

Аднаўленне прамысловасці Беларусі адбывалася пры дапамозе іншых савецкіх рэспублік. Асаблівае значэнне мелі эканамічныя сувязі з РСФСР. Беларусь атрымлівала абсталяванне, станкі, электраматоры, металічныя вырабы, з Украіны – сыравіну, метал, паліва, кокс і інш. Ажыццяўленню новай эканамічнай палітыкі садзейнічала ўмацаванне і пашырэнне сувязей паміж савецкімі рэспублікамі. 16 студзеня 1921 г. быў заключаны дагавор аб ваенным і гаспадарчым саюзе паміж РСФСР і БССР. У выніку ўсебаковага супрацоўніцтва да сярэдзіны 1922 г. усе савецкія рэспублікі прыйшлі да ідэі дзяржаўнага саюза паміж імі. 14–18 снежня 1922 г. адбыўся IV Усебеларускі з’езд Саветаў. Ён прыняў рашэнне аб неабходнасці ўтварэння Саюза ССР і далучэння БССР да яго.

I з’езд Саветаў СССР адкрыўся ў Маскве 30 снежня 1922 г. Ён вырашыў утварыць Саюз Савецкіх Сацыялістычных Рэспублік. Дагавор аб утварэнні СССР заключылі незалежныя савецкія рэспублікі: БССР, РСФСР, УССР і ЗСФСР. СССР утвараўся як добраахвотнае аб’яднанне раўнапраўных рэспублік, як адзіная саюзная дзяржава.

Аднак поспехі першых гадоў нэпа прынеслі і вялікія эканамічныя праблемы. Яны былі выкліканы крызісам збыту, які ўзнік у выніку няправільнай цэнавай палітыкі дзяржавы, вялікай розніцы паміж коштам прамысловых і сельскагаспадарчых тавараў. У 1923 г. цэны на прамысловыя тавары ў Беларусі выраслі ў параўнанні з сельскагаспадарчымі больш чым у 5 разоў. Такімі мерамі дзяржава разлічвала атрымаць за кошт сялянства неабходныя сродкі для аднаўлення буйной прамысловасці.

Разыходжанне ў цэнах прывяло да таго, што селянін за прададзеную прадукцыю мог набыць прамтавараў у параўнанні з даваенным часам у 7 разоў менш. З прычыны такой дарагавізны сяляне амаль перасталі купляць вырабы фабрычна-заводскай вытворчасці.

Крызіс збыту абвастрыў фінансавую праблему. Перажываючы востры недахоп грошай, прадпрыемствы не маглі нарыхтоўваць сыравіну і паліва, своєчасова выплачваць заработную плату, што нярэдка прыводзіла да канфліктаў і забастовак. Многія прадпрыемствы вымушаны былі скарачаць вытворчасць і нават зачыняцца. У выніку расла армія беспрацоўных. У БССР у 1923 г. іх колькасць вагалася ад 5 да 9 тыс.

У ходзе пераадолення крызісу прымаліся меры па зніжэнні сабекошту прамысловай прадукцыі, цэн на тавары, скарачэнні накладных расходаў, удасканалевалася дзейнасць кіруючага апарату і інш.

У выніку павысілася рэнтабельнасць прадпрыемстваў, узніклі ўмовы для зніжэння цэн на прамысловыя тавары. 29 лютага 1924 г. Савет Працы і Абароны СССР зацвердзіў пастанову “Аб зніжэнні цэн”. Каб павялічыць таварнасць сялянскай гаспадаркі, у 1923/24 гаспадарчым годзе дзяржава

перайшла ад натуральнага да грашовага падатку, пашыраліся арэнда зямлі і наём рабочай сілы, аднавіўся вываз збожжа за мяжу.

1923/24 гаспадарчы год стаў пераломным у рабоце прамысловасці Беларусі. У паляпшэнні яе дзейнасці важнейшае значэнне мелі захады, накіраваныя на паскарэнне тэмпаў росту прадукцыйнасці працы і рэгуляванне зароботнай платы.

Усяго за гады аднаўлення было пабудавана 106 новых прадпрыемстваў. У выніку колькасць прадпрыемстваў цэнзавай прамысловасці павялічылася да 347, а іх валавая прадукцыя вырасла амаль у 5 разоў.

Аднак пераважную большасць, як і раней, складалі дробныя прадпрыемствы. Па даных перапісу 1926 г., у рэспубліцы налічвалася 60 178 дробных прадпрыемстваў (занята больш за 100 тыс. чалавек), з іх прыватных – 58 034 (10 295 наёмных работнікаў).

Хуткаму аднаўленню прамысловай вытворчасці садзейнічала не толькі новая эканамічная палітыка, але і творчая ініцыятыва рабочых, укараненне прагрэсіўных метадаў працы. Узнік рух рацыяналізатараў і вынаходнікаў. Для развіцця працоўнага энтузіязму адначасова з матэрыяльнай зацікаўленасцю пашыралася маральнае заахвочванне.

Па меры аднаўлення прамысловасці і сельскай гаспадаркі павышаўся матэрыяльны дабрабыт працоўных Беларусі. У канцы 1921 г. у рэспубліцы была адменена картачная сістэма забеспячэння. Паляпшаліся жыллёвыя ўмовы працоўных. У Мінску ў маі – жніўні 1921 г. забяспечаны жыллём 4650 чалавек. Рабочыя і служачыя пачалі атрымліваць чарговыя адпачынкi. Былі забаронены звышурочныя і начныя работы без папярэдняга дазволу на тое аддзела аховы працы.

Да канца аднаўленчага перыяду павялічылася колькасць устаноў аховы здароўя, палепшылася медыцынскае абслугоўванне насельніцтва. У студзені 1926 г. у рэспубліцы налічвалася 216 урачэбных участкаў, 163 фельчарскіх і акушэрскіх пункты, 148 бальніц.

Дзякуючы павышэнню матэрыяльнага дабрабыту, паляпшэнню медыцынскага абслугоўвання, умоў працы вырасла нараджальнасць і зменшылася смяротнасць.

Правядзенне ў жыццё новай эканамічнай палітыкі дазволіла ў кароткі тэрмін аднавіць прамысловасць, стабілізаваць эканоміку, узняць матэрыяльнае становішча насельніцтва. Гэта стварыла добрыя ўмовы для здзяйснення новых, больш важных крокаў у развіцці прамысловасці, ажыццяўленні індустрыялізацыі рэспублікі.

Пераломным для дзейнасці прыватнага сектара стаў 1926/27 гаспадарчы год. 8 верасня 1926 г. СНК СССР пастанавіў “максімальна ўзмацніць абкладанне прыватнага капіталу”, перайсці да адзяржаўлення дробнай вытворчасці і гандлю, што фактычна азначала адмаўленне ад нэпа. У сувязі з гэтым рашэннем рэзка скарачалася крэдытаванне прыватніка, скасоўваліся арэндныя дагаворы, павялічваліся падаткі і г.д.

Такая палітыка прывяла да згортвання дзейнасці прыватных прамысловых і гандлёвых прадпрыемстваў. Доля прыватніка ў валавой прамысловай прадукцыі з 1925 да 1927 г. у БССР зменшылася з 49,2 да 28,6 %. Удзельная вага прыватніцкай вытворчасці ў агульным аб'ёме тавараабароту скарацілася за гэты час з 40,2 да 29,6 %.

У тых умовах, умовах таварнага голаду, адсутнасці адладжанага тавараразмеркавання, вострай нястачы фінансавых сродкаў, выцясненне прыватніка было адной з памылак у справе кіраўніцтва эканомікай краіны.

Тэма 11.5 Сельская гаспадарка Беларусі ў 20-я – 30-я гады XX ст.

1. Становішча сельскай гаспадаркі Беларусі на пачатку 20-х гадоў.
2. Пераход да НЭП.
3. Ліквідацыя “кулацкіх” гаспадарак.
4. Калектывізацыя беларускай вёскі.

У гады нэпа ў беларускай вёсцы праходзіла кааперацыя сялянскіх гаспадарак. Яна мела розныя формы, у тым ліку такія простыя, як спажывецкая і збытавая. Узніклі і больш складаныя віды кааперацыі, напрыклад вытворчая (таварыствы па сумеснай апрацоўцы зямлі). Усё гэта адпавядала распрацаванаму У. І. Леніным кааператыўнаму плану. Асноўнымі яго прынцыпамі былі добраахвотнасць пры стварэнні сялянамі кааператываў і паступовы пераход ад простых да больш складаных формаў кааперацыі. Усімі відамі сельскагаспадарчай кааперацыі ў рэспубліцы ў 1928 г. было ахоплены больш за 50 % сялянскіх двароў, а калектывнымі гаспадаркамі (калгасамі), якія з'яўляліся найвышэйшай формай вытворчай кааперацыі, — каля 1 %. Тэмпы правядзення калектывізацыі — аб'яднання індывидуальных гаспадарак сялян у буйныя (калгасы) — былі прызнаны кіраўніцтвам СССР нездавальняючымі. З 1928 г. калектывізацыя стала галоўнай лініяй камуністычнай партыі ў вёсцы, хаця неабходныя ўмовы для гэтага яшчэ не паспелі скласціся. Каб у кароткія тэрміны атрымаць сродкі для правядзення індустрыялізацыі, у вёсцы пачалі прымусова і паскорана ствараць калгасы. Ажыццяўленне фарсіраванай індустрыялізацыі патрабавала значных сродкаў, якія вырашана было атрымаць за кошт вёскі. Дзяржавай былі зніжаны закупачныя цэны на сельскагаспадарчую прадукцыю, што выклікала нежаданне сялян прадаваць хлеб па нізкай цане. У выніку ўзнік так званы «хлебны крызіс» 1928—1929 гг. У «хлебным крызісе» абвінавацілі заможных сялян — кулакоў. Пачалася палітыка раскулачвання. У ходзе яе выкарыстоўвалася гвалтоўнае адбіранне збожжа ў сялян, нярэдка ўсяго цалкам, што прыводзіла да голаду. Прылічвалі да кулакоў і тых, хто не жадаў запісвацца ў калгасы. Іх высялялі за межы Беларусі — у Сібір і ў паўночныя раёны СССР. У савецкую гісторыю 1929-ы ўвайшоў пад назвай «год вялікага пералому». У гэтым годзе было абагулена 46 % пасяўной плошчы. Тэарэтычным абгрунтаваннем палітыкі суцэльнай калектывізацыі стаў

артыкул І. В. Сталіна «Год вялікага пералому», надрукаваны ў газеце «Правда» ў 1930 г. У лютым 1930 г. было прынята рашэнне да сакавіка калектывізаваць 75—80 % сялянскіх гаспадарак і аб'явіць Беларусь першай у СССР рэспублікай суцэльнай калектывізацыі. Згодна з дадзеным рашэннем колькасць сялянскіх гаспадарак у калгасах узрасла адпаведна з 21 да 58 %. Але гэта выклікала незадаволенасць сялян. Толькі ў 1930 г. адбылося больш за 500 узброеных сялянскіх выступленняў. Таму кіраўніцтва рэспублікі часова адмовілася ад сілавых метадаў абагулення сялянскіх гаспадарак, што адразу выклікала змяншэнне іх долі ў калгасах у чэрвені 1930 г. да 11 %.

Асаблівасці правядзення калектывізацыі ў БССР:

-- суправаджалася масавым і паскораным ссяленнем хутарскіх гаспадарак у калгасныя цэнтры.

-- з сярэдзіны 1930-х гг. у калгасах рэспублікі быў устаноўлены мінімум выпрацоўкі працадзён — 80. Калгаснікаў, якія не выраблялі мінімуму працадзён, прыцягвалі да адміністрацыйнай адказнасці.

Тых, хто выступаў супраць прымянення сілавых метадаў пры правядзенні калектывізацыі, абвінавачвалі ў страце класавай пільнасці і насаджэнні кулацкіх гаспадарак. Ахвярай стаў народны камісар земляробства БССР Дз. Ф. Прышчэпаў, які рабіў стаўку ў развіцці сельскай гаспадаркі не на стварэнне калгасаў, а на падтрымку хутарскай сістэмы. Ён лічыў, што вынікі ў сельскай гаспадарцы залежаць ад добрасумленых адносін людзей да працы. Аднак курс партыі быў звязаны не з падтрымкай кааперацыі, а з хуткім утварэннем калгасаў. У вёску для арганізацыі калгасаў былі накіраваны сотні ўпаўнаважаных — камуністаў. Разам з імі адпраўлялі рабочых — дваццацітысячнікаў, у тым ліку прысланых з прамысловых цэнтраў РСФСР. Назва “дваццацітысячнікі” пайшла ад рашэння партыі накіраваць з гораду ў вёску 25 тысяч перадавых рабочых у якасці арганізатараў калгасаў. У Беларусі іх было больш за 600 чалавек. Восенню палітыка суцэльнай калектывізацыі была адноўлена і завяршылася ўжо ў гады другой пяцігодкі. Для забеспячэння калгасаў тэхнікай былі створаны машынна — трактарныя станцыі (МТС), а пры іх — палітычныя аддзелы, якія строга праводзілі партыйную лінію ў калектывізацыі. Пачынаючы з 1932 г., калі ў СССР была ўведзена пашпартная сістэма, калгаснікам пашпартоў не выдавалі. У выніку гэтага яны былі пазбаўлены права на свабодны выбар працы. У выніку правядзення суцэльнай калектывізацыі ў БССР была створана матэрыяльна — тэхнічная база, неабходная для далейшага індустрыяльнага развіцця рэспублікі. Істотна змянілася сацыяльная структура насельніцтва: адбыўся рост калгаснага сялянства.

Агульная тэндэнцыя да ўмацавання камандна-адміністрацыйнай сістэмы, так званага сацыялістычнага ўкладу ў эканоміцы, неэфектыўнасць дробнатаварнай сельскагаспадарчай вытворчасці ў умовах забароны стварэння буйных гаспадарак, заснаваных на наёмнай працы, прывялі да ўстанаўлення курса на фарсіраваную калектывізацыю сельскай гаспадаркі. Штуршком для гэтых дзеянняў стаў крызіс хлебнарыхтовак 1927/1928 гг.

Сутнасць калектывізацыі заключалася ў пераводзе хутарскіх, аднаасобных гаспадарак, усіх форм сельскагаспадарчай кааперацыі да адной – сельскагаспадарчай арцелі з абагульненнем пасяўных плошчаў і сродкаў вытворчасці. Згодна з першым пяцігадовым планам за 1928 -1933 гг. планавалася ў Беларусі аб'яднаць у калгасы 9,8% сялянскіх гаспадарак. Гэта ў цэлым былі даволі рэальныя задачы, улічваючы, што ў гэты час беднякі складалі каля 30% сельскага насельніцтва.

У пастанове ЦК ВКП(б) ад 5 студзеня 1930 г. “Аб тэмпах калектывізацыі і мерах дапамогі калгаснаму будаўніцтву” для Беларусі як нечарназёмнага раёна таксама не вызначаліся канкрэтныя тэрміны заканчэння калектывізацыі. Але партыйнае кіраўніцтва рэспублікі ў адміністрацыйным запале прыняло рашэнне аб'явіць Беларусь зонай суцэльнай калектывізацыі і ўжо да сярэдзіны 1930 г. абагульніць 75-80% гаспадарак. Пачалося нездаровае спаборніцтва за хутчэйшае выкананне гэтага задання. Шляхам масіраванай прапаганды, а таксама і адміністрацыйнымі мерамі мясцовыя ўлады дабіліся таго, што ўжо да 1 сакавіка 1930 г. ў калгасы ўступілі 457,5 тыс. гаспадарак, што склала 58% іх агульнай колькасці. Прымусовыя меры, пераважна ў адносінах да заможных і сярэдніх слаёў сялянства, вызвалі нарастанне пасіўнага і актыўнага супраціўлення. Пасіўнае заключалася ў скрытай антыкалгаснай прапагандзе, адмове ад уплаты падаткаў, масавым забоем жывёлы (зімой 1929/1930 гг. яе колькасць зменшылася на трэць). Актыўнае выражалася ў адкрытых выступленнях, якіх зарэгістравана ў рэспубліцы ў 1930 г. каля 2 тысяч. Створаныя калгасы ў большасці былі невялікімі, з 10-20 двароў, у многіх з іх была дрэнна арганізавана праца, матэрыяльная база заставалася вельмі слабай, у 1929 г. у Беларусі налічвалася толькі 190 трактараў. Таму адразу ж пасля выхаду ў свет 2 сакавіка 1930 г. артыкула І.В.Сталіна “Галавакружэнне ад поспехаў” і адпаведнай пастановы ЦК ВКП(б) пачаўся масавы адток сялян з калгасаў: за месяц выйшла 356 тыс. гаспадарак, а працэнт калектывізацыі знізіўся да 13,6%. Але гэтыя дзеянні ўлад былі хутчэй тактычным крокам, каб зменшыць сацыяльнае напружанне ў вёсцы.

Ужо з восені 1930 г. пачалася новая хваля калектывізацыі. На пачатак 1932 г. ў БССР было аб'яднана звыш 383 тыс. гаспадарак, або 50,6%, праўда, хутка з-за чарговага адтока сялян і безгаспадарчасці на месцах распалася каля 1000 калгасаў і працэнт калектывізацыі адпаведна знізіўся да 43,7%. Актыўную ролю ў правядзенні калектывізацыі сталі адыгрываць у гэтыя годы машынна-трактарныя станцыі і створаныя пры іх палітаддзелы. Першыя МТС з'явіліся ў 1929 г., да 1932 г. іх колькасць павялічылася да 57. Яны мелі 1500 трактараў і абслугоўвалі 33% калгасаў.

Адначасова з калектывізацыяй пачала праводзіцца палітыка “ліквідацыі кулацтва як класа”. Заможныя сяляне дзяліліся на 3 катэгорыі: адкрытыя “контррэвалюцыянеры” падвяргаліся суду, другая катэгорыя падлягала адміністрацыйнай высылцы ў паўночныя рэгіёны краіны, трэцяя –

перасялялася ў межах раёна, іх маёмасць канфіскавалася. Усяго, па няпоўным даным, было “раскулачана” звыш 15 тысяч сялянскіх гаспадарак. Да 1934 г. маштаб калектывізацыі ўзрос да 72,6%. Было абагулена чатыры пятах пасяўных плошчаў. У 1935 г. у калгасы ўступілі яшчэ 106,4 тысячы сялянскіх двароў, што павысіла працэнт калектывізацыі да 85,6%. Напярэдадні Вялікай Айчыннай вайны у ўсходніх абласцях БССР ступень абагуленасці сялянскіх гаспадарак дасягнула 93,4%. У 1940 г. у ўсходняй Беларусі ўжо налічвалася 236 МТС, а трактарны парк павялічыўся да 9,7 тыс. машын. Узрасла колькасць іншай тэхнікі, але, як і раней, пераважала ручная праца. Былі прыняты два Статуты сельскагаспадарчай арцелі, вызначылася ўнутраная структура калгасаў, якая складалася з брыгад і звенняў. Аплата працы праводзілася як прадуктамі, так і ў невялікіх сумах грашыма згодна з выпрацаванымі працаднямі. Але ў перадваенны час ураджайнасць сельскагаспадарчых культур, іх валавыя зборы, прадукцыйнасць жывёлы заставаліся на даволі нізкім узроўні. У выніку сацыяльна-эканамічных пераўтварэнняў паступова, пачынаючы з другой пяцігодкі, пачаў некалькі паляпшацца жыццёвы ўзровень насельніцтва. У 1935 г. былі адменены карткі на прадукты харчавання, ў 1936 г. – на прамысловыя тавары. Людзі сталі лепш харчавацца, апранацца, хаця рэальная зарплата ў 1937 г. заставалася яшчэ даволі нізкай. Калі ў 1914 г. сярэднямесячная зарплата рабочага складала 93% пражытачнага мінімума, то ў 1927 г., ў годы новай эканамічнай палітыкі, яна складала толькі 67%, а ў 1937 г. – ужо 47%. Як значнае дасягненне адзначалася, што ў 1934-1936 гг. сялянам было продана 13 тыс. веласіпедаў і 1,4 тысячы патэфонаў. Былі ўведзены бясплатнае лячэнне, адукацыя.

Тэма 11.6 Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст.

1. Актывізацыя дзейнасці саветаў у пачатку 20-х гадоў.
2. Прафсаюзы Беларусі.
3. Роля кампартыі ў жыцці беларускага грамадства.

Назву “беларусізацыя” атрымала палітыка нацыянальна-дзяржаўнага і нацыянальна-культурнага будаўніцтва ў БССР, якая праводзілася КПБ(б) у перыяд з 1924 года да канца 1920-х гадоў. Пачатак дзяржаўнай палітыкі беларусізацыі быў пакладзены ў чэрвені 1924 г. на другой сесіі ЦВК БССР, якая прыняла пастанову аб стварэнні спецыяльнай камісіі для ажыццяўлення гэтай палітыкі.

Беларусізацыя як дзяржаўная палітыка 1920-х года мела тры этапы.

1. Складванне перадумоў (1921 – пачатак 1924 гг.);
2. Рэальнае ажыццяўленне (1924 – 1928 гг.);
3. Згортванне (з 1929 г.).

Прычынамі згортвання з’явілася вяртанне да ідэалогіі сусветнай рэвалюцыі, адмова ад новай эканамічнай палітыкі, уніфікацыя і цэнтралізацыя дзяржаўнага кіравання і культурнага развіцця.

Перадумовамі беларусізацыі сталі развіццё рыначных адносін у эканоміцы (свабода гандлю, грашовы падатак, арэнда і наём рабочай сілы, інвентару і г. д.), яе ўздым, што стварыла эканамічную базу для іншых рэформ; палітычная амністыя 1923 г. для тых беларускіх дзеячаў, якія не выступалі са зброяй у руках супраць савецкай улады; першае ўзбуйненне тэрыторыі БССР (сакавік 1924 г.); пачатак дзейнасці даследчых (Інбелкульт) і вышэйшых навучальных устаноў (БДУ і інш.).

Асноўныя прынцыпы палітыкі беларусізацыі былі сфармуляваны VII з’ездам КП(б)Б у сакавіку 1923 года. 15 ліпеня 1924 года на другой сесіі ЦВК БССР была прынята пастанова “Аб практычных мерапрыемствах па правядзенні нацыянальнай палітыкі”. З гэтага часу праграма беларусізацыі набыла сілу закона. Яна прадугледжвала наступныя напрамкі.

Развіццё беларускай культуры, стварэнне школ, тэхнікумаў, ВНУ з беларускай мовай навучання, адкрыццё культурна-асветніцкіх устаноў. Цэнтральнае месца ў мерапрыемствах палітыкі беларусізацыі адводзілася праблеме мовы. Афіцыйна заяўлялася, што на тэрыторыі БССР раўнапраўнымі прызнаюцца чатыры мовы – беларуская, руская, польская і яўрэйская. Улічваючы тое, што ў БССР паводле перапісу 1926 года большасць складалі беларусы (80,6%), беларуская мова абвешчалася мовай зносінаў паміж дзяржаўнымі ўстановамі. Паміж дзяржаўнымі органамі БССР і СССР, а таксама саюзнымі рэспублікамі мовай зносінаў прызнавалася руская мова.

Выключнае месца ў палітыцы беларусізацыі адводзілася вывучэнню беларускай мовы, культуры, гісторыі. Для падрыхтоўкі навуковых кадраў стваралася шырокая сетка курсаў беларусазнаўства. У 1921 годзе быў адкрыты БДУ, у 1922 годзе – Інбелкульт, які ў студзені 1929 года быў ператвораны ў Акадэмію Навук БССР. Першым рэктарам БДУ стаў вядомы гісторык-славіст У. І. Пічэта. Першым прэзідэнтам АН БССР – У.М. Ігнатоўскі. Да 1928 года каля 80% агульнаадукацыйных школ было пераведзена на беларускую мову навучання. Была створана сістэма вышэйшай адукацыі. Акрамя БДУ, пачалі дзейнічаць БПІ, Горацкі земляробчы інстытут, Віцебскі ветэрынарны інстытут, педагагічныя інстытуты ў абласных цэнтрах.

Практыкавалася вылучэнне прадстаўнікоў мясцовага насельніцтва на кіраўнічую партыйную, савецкую, прафесійную і грамадскую работу. Гэта называлася палітыкай карэнізацыі. Ставілася задача адбіраць прадстаўнікоў карэннага насельніцтва на тую ці іншую пасаду не па нацыянальнай

прыкмеце – беларус-не беларус – а па дзелавых якасцях, веданню ўмоў і асаблівасцей Беларусі, дасканалому валоданню беларускай і рускай мовамі.

Ажыццяўляўся перавод справаводства партыйнага, дзяржаўнага, прафесійнага і кааператыўнага апаратаў на беларускую мову. Агульны тэрмін для перавода справаводства на беларускую мову для ўсіх устаноў вызначаўся ў 3 гады. Ужо да 1927 г. каля 80% служачых у цэнтральных органах улады валодалі беларускай мовай, да 48% павысілася ўдзельная вага мясцовага беларускага насельніцтва сярод раённых кіраўнікоў. Першымі за адзін год (да ліпеня 1925 г.) перайшлі на беларускую мову кіраўніцтва справамі ЦВК і СНК БССР, Наркамсветы і Наркамзема. Пашырыўся выпуск газет, часопісаў, кніг на беларускай мове. Было створана выдавецтва “Савецкая Беларусь”.

Развівалася беларуская літаратура. Пачаў дзейнічаць рад літаратурных аб’яднанняў, акрамя пісьменнікаў старэйшага пакалення, з’явіўся шэраг маладых паэтаў і празаікаў.

Актывізіраваўся краязнаўчая работа. У раёнах ствараліся краязнаўчыя таварыствы, пачаўся выпуск часопіса “Наш край”. Але з 1929 года палітыка беларусізацыі пачала згортвацца.

Асноўныя падзеі грамадска-палітычнага жыцця БССР у канцы 20-х – 30-я гг. XX стагоддзя былі звязаны са спыненнем новай эканамічнай палітыкі і беларусізацыі, разгортваннем палітычных рэпрэсій і абвінавачванняў. У гэты перыяд палітычныя змены спалучаліся з правядзеннем індустрыялізацыі, калектывізацыі, «культурнай рэвалюцыі». На той момант СССР з’яўляўся адзінай сацыялістычнай краінай у свеце, што абумовіла імкненні яго кіраўніцтва цэнтралізаваць уладу і паскораным чынам ажыццявіць усе змены, каб захаваць сацыялістычны лад пры апоры на ўласныя сілы.

У 1924 годзе памёр першы кіраўнік Савецкай дзяржавы, У. Ленін і пасля ўнутрыпартыйнай барацьбы да ўлады ў партыі і грамадстве прыйшоў І. Сталін. З яго прыходам да ўлады звязана ўсталяванне камандна-адміністрацыйнай сістэмы кіравання, у рамках якой дзяржава ажыццяўляла поўны (татальны) кантроль за ўсімі сферамі жыцця грамадства.

Паступова камуністычная партыя страціла рысы грамадскай арганізацыі і стала своеасаблівай часткай дзярж. структур: партыйныя мерапрыемствы фінансаваліся з дзяржаўнага бюджэту, пастановы партыйных органаў былі абавязковыя для ўсіх дзяржаўных устаноў, а камуністычная ідэалогія (сістэма поглядаў, пры якой абвешчавалася класавы падыход у будаўніцтве новага сацыялістычнага ладу, звязаны з тэорыяй пра абвастрэнне класавай барацьбы па меры руху да сацыялізму) стала афіцыйнай. Барацьбой з іншадумствам, да якога далучалі любую нязгоду з афіцыйна вызначаным кірункам грамадскага развіцця, займаліся спецслужбы.

Пачынаючы з 20-х гадоў, як у цэлым па СССР, так і ў Беларусі сфарміраваўся своеасаблівы рэпрэсіўны механізм, які ўключаў у сябе як заканадаўчую базу, так і сістэму судовых і пазасудовых органаў і

выпраўленча-працоўных лагераў (ГУЛАГ). З 1929 года "справы" класавых ворагаў сталі разглядаць так званыя "тройкі" (першы сакратар райкама, старшыня райвыканкама і начальнік мясцовага аддзялення ГПУ). Справы разглядаліся без пракурора і адваката. Абскарджанне прысудаў і памілаванне не дапушчаліся. Прысуд да вышэйшай меры пакарання выконваўся без прамаруджання.

Ужо ў першай палове 30-х гадоў прайшло фактычнае адзяржаўленне грамадскіх арганізацый. Дазваляліся толькі тыя, якія ў сваіх статутах прадугледжвалі дапамогу дзяржаве ва ўсталяванні сацыялізму. Кіраўнікі буйных арганізацый падбіраліся партыйнымі органамі, уваходзілі ў партыйна-дзяржаўны наменклатурны спіс. Уніфікацыя грамадскіх арганізацый у БССР праходзіла адначасова з астатнімі рэспублікамі СССР (напрыклад, у 1932 годзе быў створаны Саюз пісьменнікаў БССР, падпарадкаваны дзяржаве). Важнае значэнне ў грамадска-палітычным жыцці надавалася прафсаюзным арганізацыям. У лістападзе 1940 года ў склад прафсаюзаў уваходзіла амаль 650 тыс. чалавек. Адбываўся рост камсамольскіх арганізацый у гарадах і вёсках (к пачатку 1941 года ў БССР налічвалася 263 тысячы камсамольцаў).

Грамадзяне БССР не мелі права свабодна мяняць месца свайго жыхарства (у 1932 годзе была ўведзеная прапіска). Выезд за межы СССР, часткай якога з'яўлялася Беларусь, для большасці грамадзян да пачатку 90-х гадоў XX стагоддзя фактычна забараняўся.

У СССР і БССР у гэтыя гады ўсталяваўся «культ асобы», панаваў прынцып падначалення цэнтральнай уладзе. Органы ўлады дзейнічалі толькі адміністрацыйна-каманднымі метадамі кіравання. У гэты час пачалося ўзвылічванне ролі аднаго чалавека, прыпісванне яму вызначальнага ўплыву на ход гістарычных падзей. У гэтых умовах Саветы, грамадскія арганізацыі, нізавыя органы самой партыі страчвалі сваё значэнне. У той жа час павялічылася роля Народнага камісарыята ўнутраных спраў, які стаў выкарыстоўвацца для распраў з тымі, чыя пазіцыя процістаяла ці не супадала з афіцыйнай.

Партыйная і савецкая эліта ў гады кіравання Сталіна перыядычна змянялася, час ад часу адбываліся, напрыклад, партыйныя "чысткі": пасля правядзення такой "чысткі" на працягу 1933 года колькасць камуністаў у КПБ(б) скарацілася з 65034 чалавек да 37909 чалавек. Падчас абмену і праверкі партдакументаў у 1935 – 1936 гадах з партыі было выключана каля паловы яе складу. Партыйныя чысткі і змены ў апарате партыі абумовілі, у тым ліку, не вельмі высокі адукацыйны узровень партыйнай эліты, больш 70% сакратароў гаркамаў і райкамаў партыі ў канцы 30-х – пачатку 40-х гг. XX стагоддзя мелі толькі пачатковую адукацыю, што таксама садзейнічала ўсталяванню культу адной асобы.

Амаль з першых месяцаў існавання савецкай дзяржавы пачаліся рэпрэсіі. У 1917 – 1921 гадах яны былі накіраваныя галоўным чынам супраць «класавых ворагаў», якія вызначаліся паводле сацыяльнага стану ці

партыйнай прыналежнасці. У 30-я гады XX стагоддзя накіраванасць рэпрэсій некалькі змянілася, яны закранулі, у тым ліку, і эліту новага грамадства. Пікам рэпрэсій стаў 1937 год. У гэты час была пушчана ў ход версія аб тым, што ў Беларусі дзейнічае разгалінаванае антысавецкае падполле, нацыянал-фашысцкая арганізацыя на чале з кіраўнікамі рэспублікі М. Гікалам, А. Чарвяковым, М. Галадзедам, у выніку пачаліся шматлікія арышты.

У канцы 30-х гг. пачалася "чыстка" і сярод працаўнікоў ОДПУ – НКУС. У 1939 годзе быў асуджаны да вышэйшай меры пакарання шэраг супрацоўнікоў Наркамата ўнутраных спраў БССР, у тым ліку пяць старшынь ОДПУ – НКУС Беларусі, у тым ліку Б. Берман, А. Наседкін, некаторыя іх намеснікі.

Вельмі негатыўна на духоўным развіцці беларусаў адбіўся жорсткі дзяржаўна-партыйны кантроль за дзейнасцю творчай інтэлігенцыі. У БССР рэпрэсіі закранулі і частку дзеячаў навукі і культуры, якіх з канца 20-х гадоў сталі абвінавачваць у нацыянал-дэмакратызме. Толькі па справе "Саюза вызвалення Беларусі" у 1930 годзе было арыштавана 108 чалавек, у тым ліку В. Ластоўскі, Дз. Прышчэпаў, А. Смоліч, М. Гарэцкі і інш. У 1930 годзе зрабіў спробу самагубства Янка Купала, які ў перадсмяротным лісце адзначыў, што «лепш смерць фізічная, чым палітычная». У 1933 годзе ў БССР была "выкрыта" яшчэ адна нацдэмаўская арганізацыя – "Беларускі нацыянальны цэнтр", затым – "Працоўная сялянская партыя" – беларускі філіял (арыштавана 59 чалавек), – Прампартыя – беларускі філіял (30 чалавек), – саюзнае бюро РСДРП – меншавікоў (30 чалавек), – "Партыя вызвалення сялян" (110 чалавек) і інш.

Былі рэпрэсіраваны 826 чалавек, якія пражывалі на тэрыторыі БССР і праходзілі па спісу ўдзельнікаў беларускага нацыянальнага руху 1917 – 1924 гг. Больш паловы свайго складу ў 30-я гады пазбавіўся ў выніку рэпрэсій Саюз пісьменнікаў Беларусі. У гэты перыяд было рэпрэсіраваны 26 акадэмікаў і 6 членаў-карэспандэнтаў Акадэміі Навук БССР. У 1937 – 1938 гадах праводзілася масавая акцыя «па выкрыцці» польскіх, нямецкіх і латышскіх «шпіёнаў». Было арыштавана каля 23,5 тысяч чалавек, больш як 21 тысяча з іх расстраляны. Рэпрэсіі 1938 года закранулі ўсе пласты грамадства, у тым ліку і арганізатараў гэтых рэпрэсій. На пачатак 2001 года ў Рэспубліцы Беларусь было рэабілітавана звыш 200 тыс. рэпрэсіраваных грамадзян).

У 1937 годзе была прынята Канстытуцыя БССР. У ёй быў замацаваны шэраг дэмакратычных правоў і свабод, у тым ліку права выбіраць і быць выбраным у дзяржаўныя органы ўлады. Канстытуцыя 1937 года вызначала вышэйшым органам улады Вярхоўны Савет. Але на самай справе ва ўмовах існавання аднапартыйнай палітычнай сістэмы быць выбраным у Вярхоўны і мясцовыя Саветы дэпутатаў працоўных маглі па падрыхтаваных спісах толькі члены камуністычнай партыі або беспартыйныя, якія падтрымлівалі палітыку адзінай існуючай партыі. У ходзе выбараў у Вярхоўны Савет СССР, якія адбыліся 12 снежня 1937 года, на выбарчыя ўчасткі ў БССР з'явіліся

97,4% выбаршчыкаў. Такі высокі працэнт удзельнікаў выбараў гаворыць аб магчымасці партыйных і дзяржаўных органаў мабілізаваць насельніцтва, для якога прыход на выбары з'яўляўся спосабам дэманстравання лаяльнасці да існуючага парадку.

У міжваенны перыяд СССР лідзіраваў сярод іншых краін па колькасці сацыяльных праграм і развіццю сферы сацыяльнага забеспячэння. Масавая падтрымка улады савецкімі грамадзянамі, з'яўленне культу асобы Сталіна былі звязаны з развіццём сацыяльнага забеспячэння, пэўным эканамічным ростам (у 1935 году была адмененая картачная сістэма), павялічэннем магчымасцяў для сацыяльнай мабільнасці (падчас сталінскай мадэрнізацыі шматлікія савецкія грамадзяне атрымалі магчымасць змяніць свой сацыяльны статус).

У рэспубліцы, як у СССР у цэлым, быў пабудаваны дзяржаўны лад, пры якім забяспечваўся стабільны жыццёвы ўзровень простых людзей за кошт выкарыстання іх працоўнага энтузізму, а таксама жорсткай вытворчай дысцыпліны. Рэпрэсіі спалучаліся з верай людзей у правільнасць выбранага курсу і беспамылковасць палітыкі І. Сталіна.

Тэма 11.7 Культурнае жыццё ў БССР

1. Палітыка Савецкай улады і кіраўнікоў Кампартыі па пытаннях развіцця нацыянальнай культуры.
2. Уплыў палітыкі беларусізацыі на актывізацыю культурнага жыцця.
3. Стварэнне сістэмы навуковых устаноў.

Беларусізацыяй называецца палітыка Камуністычнай партыі (большавікоў) Беларусі ў перыяд з 1924 да 1929 гг., якая садзейнічала нацыянальна - дзяржаўнаму і нацыянальна-культурнаму будаўніцтву ў БССР: па развіцці культуры Беларусі, беларускай мовы і школы.

Дзяржаўнымі мовамі былі абвешчаны адразу чатыры – беларуская, руская, яўрэйская і польская. Адбываўся перавод навучання ў школах пераважна на беларускую мову. Часці Чырвонай Арміі, што размяшчаліся ў Беларусі, таксама пераводзіліся на беларускую мову і камплектаваліся беларусамі. Мовай справодства, якой карыталіся служачыя дзяржаўных органаў улады, таксама стала пераважна беларуская. Наладжваўся выпуск газет, часопісаў, падручнікаў і кніг на беларускай мове. Было створана выдавецтва “Савецкая Беларусь”, адкрыта дзяржаўная бібліятэка.

Палітыка беларусізацыі ў БССР спрыяла ліквідацыі непісьменнасці дарослага насельніцтва. Пачаліся падрыхтоўкі спецыялістаў, неабходных для прамысловага развіцця краіны і аднаўленні народнай гаспадаркі, развіццё пачатковай, сярэдняй і вышэйшай адукацыі. У 1921 г. адкрыўся Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (БДУ). У 1919 – 1920 г. пачалі дзейнічаць педагагічныя інстытуты ў Мінску, Віцебску, Магілёве, Гомелі, Беларускі політэхнічны інстытут, Гора – Горацкі земляробчы інстытут. У 1924 г.

адкрыўся Віцебскі ветэрынарны інстытут. Ставаралія рабочыя факультэты для падрыхтоўкі рабоча-сялянскай моладзі да паступлення ў вышэйшыя навучальныя ўстановы.

Пачалося вылучэнне на адказную работу ў партыйныя і савецкія органы ўлады прадстаўнікоў карэннай нацыі, г.зн. беларусаў. Такая палітыка атрымала назву карэнізацыя. Арганізоўвалася навукова-даследчая дзейнасць па ўсебаковым вывучэнні Беларусі.

У 1922 г. адкрыўся Інстытут беларускай культуры (Інбелкульт). У 1929 г. адкрылася Беларуская акадэмія навук. Яе ўзначаліў вядомы гісторык Усевалад Ігнатоўскі. У гады беларусізацыі паспяхова развівалася тэатральнае мастацтва. Пад кіраўніцтвам выдатнага беларускага рэжысёра Е. Мірановіча адбывалася станаўленне Першага Беларускага Дзяржаўнага тэатра, вядомага сёння як Нацыянальны акадэмічны акадэмічны тэатр імя Я. Купалы. У гады беларусізацыі адбывалася стаўленне беларускага савецкага кіно. У 1926 г. па матывах повесці М. Чарота “Свінапас” быў створаны першы беларускі мастацкі героіка-патрыятычны фільм аб грамадзянскай вайне “Лясная быль”. Яго рэжысёр Ю. Тарыч унёс вялікі ўклад у развіццё кінематографа. Працягвалася творчая дзейнасць пісьменнікаў старэйшага пакалення: Я. Купалы, Я. Коласа, Ц. Гартнага і інш. Утварыліся літаратурна – мастацкія аб’яднанні “Маладняк”, “Узвышша”. Выдаваліся часопісы “Маладняк”, “Полымя”, “Узвышша”. З’явіліся творы маладых беларускіх пісьменнікаў М. Чарота, К. Чорнага, М. Лынькова, К. Крапівы, М. Гарэцкага і інш.

Адукацыя і навука ў БССР у 20-30-я гг. XX ст. 26 снежня 1919 г. Савет Народных Камісараў РСФСР прыняў дэкрэт “Аб ліквідацыі непісьменнасці сярод дарослага насельніцтва”. У Беларусі была створана Рэспубліканская надзвычайная камісія па ліквідацыі непісьменнасці. У гарадах і вёсках арганізоўваліся і працавалі школы і пункты ліквідацыі непісьменнасці, школы працоўнай моладзі, групы індывидуальнага навучання сталых. У 1926 г. у БССР аформілася таварыства “Далоў непісьменнасць”. Яго старшынёй быў абраны А. Г. Чарвякоў – старшыня ЦВК БССР. Аднак цалкам падужаць непісьменнасць не атрымалася.

Адной з цэнтральных праблем культурнага будаўніцтва з’яўляліся ўводзіны ўсеагульнага абавязковага навучання дзяцей. У 1926 г. – пастанова ЦВК БССР і СНК БССР “Аб увядзенні ўсеагульнага абавязковага навучання”. БССР першая з саюзных савецкіх рэспублік увяла да 1932/33 навучальнага года ўсеагульнае пачатковае навучанне. Пачаўся пераход да сямігадовага навучання. XVIII з’езд ВКП(б) у 1939 г. паставіў задачу ажыццяўлення ўсеагульнага сярэдняга навучання ў горадзе і завяршэння ў вёсцы і ва ўсіх нацыянальных рэспубліках усеагульнага сямігадовага навучання.

30 кастрычніка 1921 г. – адкрыццё Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. У 1925 г. у выніку зліцця Горацкага сельскагаспадарчага інстытута і Мінскага інстытута сельскай і лясной гаспадаркі была створана ў Горках Беларуская дзяржаўная акадэмія сельскай гаспадаркі імя

Кастрычніцкай рэвалюцыі. Значнае развіццё атрымала сярэдняю адмысловую адукацыю. Былі створаны новыя сельскагаспадарчыя, індустрыяльныя, педагагічныя, медыцынскія і іншыя навучальныя ўстановы. Кадры кваліфікаваных працоўных рыхтавалі прафесійныя школы і школы фабрычна-завадскога вучнёўства. Ажыццяўлялася таксама вытворчатаэхнічнае навучанне на фабрыках і заводах без адрыву ад вытворчасці.

У 1929 г. Інстытут беларускай культуры (створаны ў 1922 г.) быў рэарганізаваны ў Беларускаю Акадэмію навук. Першымі яе акадэмікамі сталі такія вядомыя дзеячы, як Я. Купала, Я. Колас, Ц. Гартны, Я. Ю. Лёсік. У кіраўніцтва акадэміі былі абраны У. М. Ігнатоўскі і В. Ю. Ластоўскі. У галіне мовазнаўства была пастаўлена задача правесці рэформу беларускай мовы. У 1933 г. была прынята пастанова Савета Народных Камісараў БССР «Аб зменах, спрашчэннях беларускага правапісу». На яе падставе праведзена рэформа беларускага правапісу. У 1938 г. прынята спецыяльная пастанова ўрада БССР аб назве сталіцы рэспублікі. Да таго часу пісалі па-беларуску — Менск. Было вырашана пісаць «і» ў назве сталіцы па-беларуску. У 1939 г. Саўнарком БССР прыняў пастанову, у якой была пастаўлена задача завяршэння ліквідацыі непісьменнасці і малапісьменнасці ў рэспубліцы.

Беларускае савецкае тэатральнае мастацтва. Пад кіраўніцтвам выдатнага беларускага рэжысёра Е. Міровіча — першага заслужанага артыста БССР — адбывалася станаўленне першага Беларускага дзяржаўнага тэатра (з 1926 — БДТ-1, цяпер — Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Я. Купалы). У 1923 г. на яго сцэне ішла драма «Кастусь Каліноўскі», пастаўленая Е. А. Міровічам. Широкую вядомасць тэатру прынеслі спектаклі «Паўлінка» і «Тутэйшыя» па п'есах Я. Купалы. Падзеі апошняй п'есы адбываюцца ў час германскай і польскай акупацыі Беларусі. У цэнтры ўвагі Я. Купалы — мясцовыя жыхары («тутэйшыя»). Найбольш вядомай п'есай у пачатку 1920-х гг. стала музычная драма М. Чарота «На Купалле», у аснову якой пакладзены народныя абрады і міфы. У 1926 г. у Віцебску адкрыўся БДТ-2 — цяперашні Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Я. Коласа. У той час там працавала выдатная актрыса С. Станюта. У 1926—1932 гг. дзейнічаў незвычайны тэатр — Беларускі дзяржаўны вандроўны тэатр пад кіраўніцтвам У. Галубка. Ён працягваў традыцыі батлейкі і першага ў Беларусі прафесійнага тэатра І. Буйніцкага. У Мінску цяпер на базе тэатральнай гасцёўні імя У. Галубка адкрыты музей тэатральнай і музычнай культуры. У 1924 г. у Магілёве была пастаўлена першая беларуская савецкая опера М. Чуркіна «Вызваленне працы». Я. Цікоцкі стварыў Першую сімфонію, прысвечаную вызваленню Беларусі ад інтэрвентаў. К. Крапіва напісаў сатырычную камедыю «Хто смяецца апошнім», якая стала класічнай. Камедыя была пастаўлена ў БДТ-1. Адну з галоўных роляў у камедыі на працягу 27 гадоў іграў артыст Г. Глебаў. За выкананне гэтай ролі ён удастоены Сталінскай прэміі. Яму было прысвоена званне народнага артыста СССР. Беларускі дзяржаўны вандроўны тэатр У. Галубка быў рэарганізаваны арганізаваны ў БДТ-3 са сталай базай у Гомелі. у 30-я гг. Мінску быў

адчынены Тэатр юнага глядача (ТЮГ), Дзяржаўны рускі драматычны тэатр, тэатры рабочай моладзі ў Мінску, Віцебску і Гомелі. Усяго ў БССР працавала 14 тэатраў. У пачатку 1930-х гг. адкрыты Беларуска дзяржаўная кансерваторыя (1932 г.) і Беларускі дзяржаўны тэатр оперы і балета (1933 г.). Былі створаны оперы, сярод якіх — опера беларускага кампазітара А. Багатырова «У пушчах Палесся», напісаная па матывах аповесці Я. Коласа «Дрыгва». Першая беларуская сімфаньета “Беларускія карцінкі” (аўтар М.Чуркін). У 1937 – 38 гг. была заснавана Беларуска дзяржаўная філармонія. Оперы: Я.К.Цікоцкага “Міхась Падгорны”, А.Я.Турнакова “Кветка шчасця”. Першы нацыянальны балет М.Я.Крошнера “Салавей”.

Беларуская савецкая літаратура. Адзін з пачынальнікаў беларускай прозы М. Гарэцкі лічыў, што тэатр дапаможа беларусам пазнаць сваё слаўнае мінулае, пакажа, па якім шляху ісці далей. Ён пісаў: «Тэатр наш павінен стаць храмам нашага Адраджэння». Пісьменнік шмат увагі надаваў вывучэнню гісторыі беларускага народа, пачынаючы са старажытналітаратурных помнікаў. Для беларускай літаратуры ў 1920-я гг. было характэрна станаўленне жанру рамана. Першым быў раман Ц. Гартнага «Сокі цаліны». У гэты час былі апублікаваны паэмы Я. Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка». Выйшла другая частка аднаго з самых значных твораў Я. Коласа «На ростанях» — аповесць «У глыбі Палесся». Я. Купала стварыў шэраг паэтычных твораў, галоўнай тэмай якіх было будаўніцтва новага ладу ў Беларусі. Да лепшых яго твораў адносіцца паэма «Безназоўнае», напісаная ў 1924 г. Менавіта ў гэты перыяд урад БССР прысвоіў Я. Коласу і Я. Купалу ганаровае званне народных паэтаў Беларусі. У перыяд з 1926 па 1931 гг. існавала літаратурнае аб'яднанне “Узвышша”. Яго старшынёй быў Кузьма Чорны (сапр. Прозвішча – Раманоўскі). Ён жа з'яўляўся галоўным рэдактарам часопіса “Узвышша”. У даваенны перыяд К. Чорны напісаў аповесці “Лявон Бушмар” (1929), “Вецер і пыл” (1927-1929), раманы “Сястра” (1927-1928), “Бацькаўшчына” (1931), “Трэццяе пакаленне” (1935), “Люба Лук'янская” (1936). У 1930-я гг. была ажыццёўлена перабудова пісьменніцкіх арганізацый. У 1934 г. у Мінску адбыўся I з'езд пісьменнікаў БССР, які ўтварыў адзіную пісьменніцкую арганізацыю ў рэспубліцы. Найлепшым прэзідэнтам твораў 1930-х гг. стала аповесць Я. Коласа «Дрыгва». Значнае месца ў паэзіі 1930-х гг. займалі тэмы рэвалюцыі і грамадзянскай вайны, індустрыялізацыі і калектывізацыі. Так, напрыклад, сваю паэтычную праграму ў паэме «Цэхавыя будні» П. Броўка сфармуляваў так: «Мне трэба, каб слова падносіла цэглу, а вершы ў альбом і другія напішуць». Я. Купала шукаў станоўчыя з'явы ў савецкай рэчаіснасці як пэўную апору для сваёй творчасці. Паэт спрабаваў асэнсаваць тагачасны дзень у паэме «Над ракой Арэсай». Жанр беларускага рамана ўзбагацілі творы М. Гарэцкага «Камароўская хроніка» і «Віленскія камунары». Гэтыя раманы-хронікі пададзены ад імя адной асобы ў форме дзённікавых запісаў. Раманы засталіся невядомымі чытачу 1930-х гг. і былі апублікаваны толькі ў 1960-я гг. аповесці М. Лынькова «Міколка-паравоз», Я. Маўра «Палескія рабінзоны».

Кінамастацтва і жывапіс. У 1926 г. быў створаны першы беларускі мастацкі фільм «Лясная быль» рэжысёра Ю. Тарыча. Гэта героіка-рамантычная кінастужка пра грамадзянскую вайну паводле аповесці М. Чарота «Свінапас». Так звалі ў ёй смелага партызанскага разведчыка. У беларускім жывапісе адным з першых звярнуўся да адлюстравання гістарычных падзей мастак М. Філіповіч У 1920-я гг. ім былі створаны карціны «Бітва на Нямізе», «Ноч на Івана палу», «Паўстанне К. Каліноўскага» і інш. В. Волкаў напісаў карціну «К. Каліноўскі», «Партызаны», «Малатабоец», «Плытагоны». У. Кудрэвіч – пейзажы «Раніца вясны», «Над Свіслаччу», «На Сожы». У 1928 г. у Ленінградзе адкрылася кінастудыя мастацкіх фільмаў «Савецкая Беларусь», якая ў канцы 1930-х гг. была пераведзена ў Мінск. Кінематограф стаў гукавым. З'явіліся фільмы для дзяцей. Пануючай заставалася тэматыка, звязаная з адлюстраваннем будаўніцтва сацыялізму ў рэспубліцы. Так, фільм «Залатыя агні» расказваў пра будаўнікоў першай у Беларусі электрастанцыі. Паспехам карысталіся лірычная камедыя «Шукальнікі шчасця», гісторыка-рэвалюцыйны фільм пра вызваленне Беларусі ад інтэрвентаў «Вогненныя гады». Значны ўклад у развіццё беларускага кіно ўнёс былы асістэнт Ю. Тарыча беларускі кінарэжысёр, заслужаны дзеяч мастацтваў БССР У. Корш-Саблін. Дзіцячыя фільмы «Палескія рабінзоны», «Канцэрт Бетховена». Малады мастак І. Ахрэмчык набыў вядомасць як аўтар карцін «Падпісанне Маніфеста аб утварэнні БССР», «Уступленне Чырвонай Арміі ў Мінск». Хрэстаматыйным стаў твор І. Давыдовіча «Курлоўскі расстрэл», прысвечаны падзеям 18 кастрычніка 1905 г. у Мінску. Беларускі і рускі жывапісец-пейзажыст В. Бялыніцкі-Біруля значную ўвагу ў сваёй творчасці надаваў вобразу вясны. Мастак прысвяціў гэтай тэме каля 200 палотнаў і скарыстаў слова «вясна» ў назве 120 карцін. М. Манасзон – «Вызваленне Заходняй Беларусі». У. Кудрэвіч – «Паглыбленне Арэсы», «Паром на Дзвіне», «БелДРЭС». Жыхары Мінска сёння з задавальненнем наведваюць парк Чэлюскінцаў

Архітэктура. Адным з заснавальнікаў беларускай савецкай архітэктуры з'яўляецца І. Лангбард. Па яго праектах у Мінску пабудаваны Дом урада. Дом Чырвонай Арміі. галоўны корпус Акадэміі навук БССР. Беларускі дзяржаўны тэатр оперы і балета, ў Магілёве быў узведзены Дом Саветаў. вонкава падобны да Дома ўрада ў Мінску Гэта было звязана з абмеркаваннем пытання аб пераносе сталіцы рэспублікі ў Магілёў з прычыны блізкасці Мінска да граніцы з Польшчай. Архітэктары А. Воінаў і У. Варахсін – Рэспубліканскі тэатр юнага гледача, Мінскі палац піянераў і школьнікаў, гасцініца «Беларусь». Значную ролю ў развіцці гарадскога будаўніцтва ў 1930-я гг. адыграў галоўны архітэктар Народнага камісарыята асветы БССР Г. Лаўроў. Па яго праектах былі пабудаваны вучэбныя карпусы Беларускага політэхнічнага інстытута (цяпер Беларускі нацыянальны тэхнічны ўніверсітэт). Змянілася аблічча гарадоў, з'явіліся новыя тыпы будынкаў. Сярод іх — секцыйныя з дзвюма кватэрамі на лесвічнай пляцоўцы дамы-камуны, дзе спалучаліся жылыя і грамадска-гаспадарчыя памяшканні. У

БССР плённа развівалася такая галіна мастацтва, як скульптура. У гэтыя гады ў поўнай меры раскрыўся талент маладога скульптара З. Азгура, які прымаў удзел у стварэнні помніка У. І. Леніну побач з Домам урада ў Мінску. У Гомелі ў 1934 г. быў пабудаваны першы ў БССР шматпавярховы жылы дом.

Тэма 11.8 Беларускае замежжа ў міжваенны перыяд

1. Беларуская эміграцыя як частка беларускай нацыі.
2. Раскол беларускай эміграцыі.
3. Рух за вяртанне.
4. Нацыянальна-культурная дзейнасць эміграцыі.

Да апошняга часу праблемы беларускай эміграцыі і дзейнасці нацыянальна-дэмакратычных партый унутры і за межамі Беларусі вызначаліся як адмоўныя. У адносінах да іх выкарыстоўваліся эпітэты "контррэвалюцыйныя", "буржуазныя", "пацярпеўшыя банкруцтва" і г.д. Але пры ўсіх абставінах неабходна разглядаць беларусаў, што апынуліся ў выніку палітычнай, ідэалагічнай і ваеннай барацьбы за межамі Беларусі як неад'емную састаўную частку беларускага народа. На працягу апошняга стагоддзя апынуліся на чужыне сотні тысяч нашых суродзічаў. Розныя былі шляхі, што прывялі іх на край свету. Эміграцыя з беларускіх зямель праходзіла трыма даволі вялікімі хвалямі: першая – 80-я г. XIX ст., другая – 20-я г. XX ст., трэцяя – у час Другой сусветнай вайны. Кожная з іх мела адметныя прычыны, памеры, напрамкі.

Першая, найбольшая хваля эміграцыі пачалася ў 80-я гады XIX ст. За акіян ехалі жыхары ў асноўным Віленскай, Гродзенскай і Мінскай губерняў, паколькі сяляне Віцебскай і Магілёўскай найбольш перасяляліся ў Сібір. У 1905–1913 гг. эміграцыя прымае масавы характар, а яе галоўным цэнтрам становіцца Міншчына (насельніцтва ў асноўным эмігрыруе ў Бразілію). Першымі цэнтрамі эміграцыі былі Злучаныя Штаты Амерыкі, Канада, Бразілія і Аргенціна. Першая хваля (у асноўным сяляне) была пазбаўлена нацыянальнай свядомасці, якая пашыралася на пачатку XX ст. Выехала з Беларусі ў гэты перыяд каля 800 тыс. чалавек, з іх каля 600 тыс. вярнуліся.

У ходзе і пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. з Беларусі эмігрыравалі каля 122 тыс. чалавек (усяго з былой Расійскай імперыі – каля 2 млн. чалавек). Частка гэтай хвалі эмігрантаў рушыла на усход – у Маньчжурыю і ў Кітай, але асноўная маса накіравалася на захад – у Фінляндыю, Прыбалтыку, Германію, Чэхаславакію, Францыю, ЗША, а таксама ў Канаду, Бразілію і Аргенціну.

У другой хвалі эмігрантаў нацыянальнае пачуццё было ўжо даволі пашыранае. Найбольшая колькасць эмігрантаў знаходзілася ў ЗША (100 тыс. чалавек). У 1921 г. у Нью-Йорку пачынаецца беларуская нацыянальная дзейнасць, дзе ўзнік Беларускі нацыянальны камітэт, а ў Чыкага – Камітэт абароны Беларусі. У далейшым цэнтрам беларускага палітычнага жыцця стаў

Чыкага, дзе паўстала некалькі арганізацый, з якіх найважнейшымі былі Беларуска-амерыканскі нацыянальна-ны саюз, а потым, у гады Другой сусветнай вайны, Беларуска-амерыканская нацыянальная рада. Беларуская дзейнасць у ЗША ў гэты час звязана з асобамі Я. Чаропкі, Я. Варонкі, ксяндза Я. Тарасевіча, І. Лобача. У Канаду вялікая колькасць эмігрантаў прыбыла ў міжваенны перыяд (10 тыс. чалавек). Эмігранты не стварылі ў той час ніякай беларускай арганізацыі, хоць у рускіх рабочых клубах імя М. Горкага складалі большасць членаў.

Пасля Рыжскага пагаднення 1921 г. узмацнілася хваля эміграцыі заходнебеларускага насельніцтва ў Аргенціну. У 30-х гг. тут быў створаны шэраг беларускіх арганізацый: Беларускае культурна-асветніцкае таварыства, Беларускае таварыства культуры, Беларуская бібліятэка імя І. Луцкевіча і Беларускае культурнае таварыства “Белавежа”. Гэтыя чатыры таварыствы стварылі ў 1939 г. Саюз беларускіх таварыстваў у Аргенціне, галоўнымі дзеячамі якіх былі М. Мярэчка, У. Гайлевіч, Я. Пятрушак. З 1940 г. Саюз выдаваў штогадовы гістарычна-літаратурны альманах, штогод праводзіліся кангрэсы беларускіх таварыстваў, дзейнасць якіх ахоплівала таксама Уругвай. У 30-я г. беларуская эміграцыя актывізуецца і ў Францыі: тут дзейнічаў “Хаўрус” беларускіх работнікаў, праводзілася беларуская прафсаюзная і адукацыйная дзейнасць. Выдаваўся бюлетэнь “Рэха”.

Пасля падпісання Рыжскага дагавора ў эміграцыю былі вымушаны падацца і кіраўнікі дзяржаўных устаноў БНР – члены прэзідыума Рады на чале з П. Крачэўскім, урада БНР (кабінет В. Ластоўскага), а таксама шэраг саветнікаў і дзеячоў некаторых партыйных цэнтраў. Галоўнай палітычнай сілай эміграцыі з’яўлялася партыя беларускіх сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Дзейнасць гэтай хвалі эміграцыі была найбольш актыўнай да 1923–1924 гг.

Бальшавіцкія ўлады імкнуліся далучыць эміграцыю да ажыццяўлення сваёй ідэі сусветнай рэвалюцыі і надаць эміграцыі рэвалюцыйны характар. Намаганні ў гэтым накірунку не заставаліся безвыніковымі. Некаторыя з эмігрантаў пачалі весці бальшавіцкую агітацыю, што абвастрала адносіны з мясцовымі ўладамі. Але найбольшы ўплыў на эміграцыю рабілі тагачасныя працэсы ў БССР: пераход да новай эканамічнай палітыкі і курс на беларусізацыю. Частка ўрада БНР на чале з А. Цвікевічам у кастрычніку 1925 г. аб’явіла аб самароспуску і вярнулася ў Беларусь. Другая частка на чале з прэзідэнтам П. Крачэўскім засталася за мяжой – у Празе. Гэты раскол быў адной з прычын затухання палітычнай дзейнасці беларускай эміграцыі. Тыя, хто за-стаўся ў Празе, утварылі эмігранцкі цэнтр – Раду БНР, якую ўзначальваў П. Крачэўскі, а пасля яго смерці, у 1928–1943 гг., – В. Захарка. Урад БНР пасля 1925 г. ўзначальваў прэзідэнт Рады.

Пасля расколу ўзніклі новыя арганізацыі, якія намагаліся аб’яднаць беларускую эміграцыю з мэтай задавальнення яе культурных інтарэсаў. Гэта – Беларускае (Крывіцкае) культурнае таварыства імя Ф. Скарыны, Аб’яднанне беларускіх студэнцкіх арганізацый, Беларускі архіў, часопісы “Іскры Скарыны”, “Прамень” (потым “Новы прамень”) і інш. Аб’яднанне

беларускіх студэнцкіх арганізацый было асабліва папулярным сярод моладзі. Яно згуртавалася вакол студэнтаў-беларусаў Прагі, Рыгі, Вільні, Варшавы, Рыма і іншых гарадоў Еўропы.

Такім чынам, пасля 1925 г. палітычная дзейнасць беларускага замежжа прыкметна згорнула, заставаўся ў асноўным культурна-асветніцкая работа.

Тэма 11.9 Заходняя Беларусь у складзе Польскай дзяржавы

1. Рабочы рух у Заходняй Беларусі.
2. Аграрнае пытанне ў Заходняй Беларусі.
3. Эканамічная эміграцыя.
4. Стварэнне БРА.
5. Беларускі пасольскі клуб.

У выніку савецка-польскай вайны 1919–1920 гг., паводле Рыжскага мірнага дагавора ад 18 сакавіка 1921 г., больш за 100 тыс. км² тэрыторыі Беларусі з насельніцтвам звыш 4 млн чалавек перайшло ва ўладанне польскай дзяржавы. Анексіраваную тэрыторыю Заходняй Беларусі польскія ўлады расчлانیлі на чатыры ваяводстваў: Палескае, Навагрудскае, Віленскае і Беластоцкае. Была створана польская адміністрацыя, падмацаваная густой сеткай паліцэйскіх устаноў – пастарункаў. Яна падтрымлівала рэжым, спецыяльна распрацаваны для “усходніх крэсаў”.

Заходняя Беларусь і яе насельніцтва апынуліся ў вельмі цяжкім становішчы. Разбураная першай імперыялістычнай і затым грамадзянскай вайной гаспадарка амаль не адбудоўвалася, і беларускія землі ператвараліся ў сыравінны прыдатак Польшчы. На заводах і фабрыках працоўны дзень працягваўся 10–11 гадзін, а на саматужных прадпрыемствах быў значна большым. За тую ж самую працу ў прамысловасці польскаму рабочаму плацілі больш, чым беларусу. Асабліва пакутлівай з’явай было беспрацоўе. У сярэднім на аднаго працуючага прыходзілася два беспрацоўныя. Людзі згаджаліся на любую работу і любую аплату.

Вельмі цяжка жылося ў вёсцы (85 % насельніцтва). Больш паловы зямельнага фонду належала памешчыкам ці буйным уладальнікам, якія мелі ў сярэднім па 500 га. Такіх уладальнікаў было каля 1 % ад усіх жыхароў сельскай мясцовасці. На сялянскі двор прыходзілася каля 7 га зямлі, а 55 тыс. гаспадарак мелі надзел меншы за 1 га. Каля 90 тыс. парабкаў зусім не мелі зямлі. У гэтых умовах польскія ўлады раздавалі буйныя ўчасткі зямлі асаднікам – былым афіцэрам і чыноўнікам, якія мелі заслугі ў савецка-польскай вайне 1919–1920 гг. Па сутнасці, гэта былі новыя кулакі ці нават памешчыкі, якія з’яўляліся сацыяльнай апорай уладам. Яны былі добра арганізаваны, узброены і выконвалі паліцэйскія функцыі ў адносінах да мясцовага насельніцтва. Да вызвалення на тэрыторыі Заходняй Беларусі было расселена каля 10 тыс. асаднікаў.

Пад выглядам ліквідацыі цераспалосіцы польскі ўрад шырока праводзіў хутарызацыю (“камасацыю”), у выніку якой сяляне ўзамен раздробленых на вузкія палоскі зямель павінны былі атрымаць такую самую колькасць зямлі, але адзіным участкам. Да 1939 г. на хутары было пераведзена 43 % усіх гаспадарак, якія карысталіся 45 % усёй зямлі.

Рэформа ліквідавала сервітуты – агульныя абшчынныя ўчасткі зямлі, у выніку чаго сяляне пазбавіліся пашы для жывёлы, вадаёмаў і сенакосаў. Аграрныя пераўтварэнні вялі да ўзрастання дыферэнцыяцыі сялян, колькасць бедных жыхароў вёскі пачала няўхільна павялічвацца.

Сяляне павінны былі пастаянна выконваць дарожныя павіннасці – шарваркі, задарма працаваць на пабудове ці рамонце мастоў, дарог, грэбляў. Медыцынскае абслугоўванне з-за недахопу ўрачоў, дарагавізны медыкаментаў і лячэння было недаступна для большасці насельніцтва. Адзін доктар прыходзіўся на 5–6 тыс. чалавек.

У пошуках заробкаў, даведзеныя голадам і ўціскам да адчаю, сяляне шукалі выйсця ў эміграцыі. У 1925–1938 гг. з трох ваяводстваў Заходняй Беларусі выехалі на пастаяннае жыхарства ў іншыя краіны 78,1 тыс. чалавек.

Кіраўнікі буржуазнай Польшчы на тэрыторыі Заходняй Беларусі праводзілі вялікадзяржаўную, шавіністычную палітыку. Яны не прызнавалі беларусаў за нацыю і мелі на мэце паланізаваць цэлы народ. Беларуская нацыянальная культура праследавалася, закрываліся беларускія газеты, школы, бібліятэкі. У дзяржаўных установах забаранялася ўжываць беларускую мову. Да захопу Польшчай у Заходняй Беларусі працавалі каля 400 беларускіх школ, 2 настаўніцкія семінарыі, 5 гімназій. Да 1939 г. усе беларускія навучальныя ўстановы былі ліквідаваны. Вядучую ролю ў паланізацыі беларускага насельніцтва адыгрывала каталіцкая царква. Даволі было беларусу памяняць веру з праваслаўнай на каталіцкую, як польскія ўлады аўтаматычна адносілі яго да польскай нацыянальнасці.

Пасля аднаўлення ў 1918 г. Польшчы як дзяржавы яе тэрыторыя была аб’яўлена Ватыканам місіянерскай тэрыторыяй, на якой павінна была праводзіцца работы па распаўсюджанню новай уніі – неауніі (новай у параўнанні з Брэсцкай царкоўнай уніяй 1596 г.). У адпаведнасці з неауніяй працягваўся працэс аб’яднання праваслаўнай і каталіцкай цэркваў і стварэння на базе гэтага уніяцкай царквы. У суды прад’яўляліся неабгрунтаваныя іскі аб вяртанні католікам праваслаўных храмаў, манастыроў і царкоўнай маёмасці. З 500 існаваўшых у краі праваслаўных цэркваў да 1924 г. больш за 300 былі ператвораны ў каталіцкія і ўніяцкія храмы. Уніяцкаму духавенству гарантавалася аплата працы пры ўмове, калі яно прынясе прысягу на вернасць Польшчы.

Разам з тым уніяты пазбаўляліся права праводзіць місіянерскую дзейнасць. Уніяцкіх місіянераў рыхтавалі ў Любліне (Польшча) і Дубне (Валынь). У Альберціне (каля Слоніма) езуіты заснавалі уніяцкі манастыр, а таксама школу місіянераў. Для распаўсюджання уніі сярод беларусаў альберцінскія езуіты выдавалі на беларускай мове часопіс “Да Злучэння”. У

1932 г. польскі ўрад пад націскам Ватыкана прыняў тайнае рашэнне аб тым, што “задача схілення Усходу ў каталіцтва, гэтак жа, як і ў прошлыя стагоддзі, застаецца і надалей “гістарычнай місіяй” польскай дзяржавы”.

Узмацняецца прымусовае схіленне праваслаўных у каталіцтва і уніяцтва. У 1935 г. у Пінскай епархіі налічвалася 12 святароў і каля 6 тыс. прыхаджан-уніятаў, у Альберціне – 50 місіянераў і каля 300 прыхаджан-уніятаў з навакольных вёсак.

Пад ціскам польскіх улад епіскапат праваслаўнай царквы ў Польшчы становіўся на шлях разрыву кананічнай сувязі з Маскоўскім патрыярхатам. У гэтых умовах Канстанцінопальскі патрыярх Грыгорый VII дараваў праваслаўнай царкве Польшчы аўтакефалію. У 1925 г. Сінод праваслаўнай царквы ў Польшчы афіцыйна абвясціў праваслаўную царкву аўтакефальнай у складзе Канстанцінопальскага патрыярхату, што садзейнічала захаванню праваслаўя на заходнебеларускіх землях.

Каб зусім не згас агенчык нацыянальнай культуры, лепшыя прадстаўнікі заходнебеларускай інтэлігенцыі самаахвярна працавалі ў гэтым напрамку. Яны абаранялі беларускую культуру ад нападкаў беларусафобаў, імкнуліся пашыраць асвету сярод свайго гаротнага, паднявольнага народа. Дзякуючы гэтаму пэўнае развіццё атрымала беларуская літаратура. Пісьменнікі і паэты ў сваёй творчасці абапіраліся на дасягненні беларускай дарэвалюцыйнай літаратуры, на здабыткі працэсу беларусізацыі ў БССР, на прагрэсіўную плынь у польскай культуры. Да такіх літаратараў належаць Максім Танк (Я. Скурко), М. Васілёк, М. Машара, В. Таўлай. У сваіх творах яны праслаўлялі чалавека працы, будзілі чалавечую і нацыянальную годнасць, заклікалі на барацьбу за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне.

У дапаўненне да сацыяльнага і нацыянальнага прыгнёту ў Заходняй Беларусі панаваў жорсткі палітычны рэжым і паліцэйскі тэрор. Рэпрэсіравалі ў першую чаргу камуністаў або спачуваючых камуністычнаму руху. Паводле крымінальнага кодэкса ад 11 ліпеня 1932 г., за прыналежнасць да камуністычнай партыі прадугледжвалася пакаранне аж да пажыццёвага турэмнага зняволення. За садзейнічанне камуністам было ўстаноўлена пакаранне да пяці гадоў турмы.

Па ўсёй тэрыторыі “усходніх крэсаў” лютавалі карныя экспедыцыі, якія называліся “пацыфікацыяй”. У час пацыфікацый паліцэйскія разбуралі жыллё сялян, знішчалі маёмасць і харч, учынялі масавыя экзекуцыі. Пасля такога разбою жыхарам гэтых вёсак забаранялася запальваць агні вечарамі, збірацца разам некалькім чалавекам, хадзіць у суседнія вёскі. Вядучая роля ў правядзенні тэрору належала тайнай палітычнай паліцыі – дэфензіве. Яна шырока карысталася метадамі правакацый, паклёпу, запужвання і фізічных катаванняў.

Такім чынам, сацыяльнае, нацыянальнае і палітычнае становішча працоўных мас на тэрыторыі Заходняй Беларусі штурхала іх на актыўныя антыўрадавыя дзеянні. На працягу 20 гадоў тут прайшлі 4 хвалі рэвалюцыйнага руху – у 1923 г., у 1926 – пачатку 1927 г., у 1931–1933 гг., у

1936–1937 гг., г. зн. праз кожныя 2–3 гады.

У пачатку і сярэдзіне 20-х гадоў сацыяльная і нацыянальная барацьба характарызавалася не толькі эканамічнымі забастоўкамі і антыўрадавымі дэманстрацыямі, але і праявамі ўзброеных выступленняў у форме партызанскага руху. У барацьбе прымалі ўдзел працоўныя гарадоў і вёсак, сельская інтэлігенцыя. Гэта былі людзі розных палітычных поглядаў – ад камуністаў да нацыянал-дэмакратаў. Там, дзе кіравалі партызанскімі атрадамі камуністы, рух насіў ярка акрэслены антыпамешчыцкі, класавы характар. А там, дзе задавалі тон людзі з нацыяналістычнымі настроямі, партызанская барацьба насіла антыпольскі напрамак. Такое назіралася на Гродзеншчыне і Беласточчыне. На Віленшчыне, Палессі, Навагрудчыне дзякуючы кіраўніцтву такіх камуністаў, як К.П. Арлоўскі, С.А. Ваўпшасаў, В.З. Корж і іншыя, партызанская барацьба набыла шырокі размах. Агульная колькасць партызан налічвала 5–6 тыс. У 1924–1925 гг. было праведзена каля 300 баявых аперацый. Польскія ўлады вымушаны былі ўвесці надзвычайнае становішча ў краі, каб рэпрэсіямі і тэрорам ліквідаваць гэты рух.

Ва ўзмацненні сацыяльнага і нацыянальна-вызваленчага руху значную ролю адыгралі партыі і арганізацыі камуністычнага і нацыянальна-дэмакратычнага напрамку. Сярод іх галоўнае месца займала Камуністычная партыя Заходняй Беларусі (КПЗБ). Яна была створана ў кастрычніку 1923 г. Нягледзячы на нелегальны характар работы, рады партыі пашыраліся. У 1923 г. яна налічвала 523 камуністы, у 1928 г. – 3 тыс., у 1934 г. – 4 тыс. Акрамя таго, каля 3 тыс. членаў партыі знаходзілася пастаянна ў турмах. Друкаванымі органамі ЦК КПЗБ былі газета “Чырвоны сцяг” і часопіс “Бальшавік”. У розныя гады ЦК КПЗБ выдаваў на беларускай, польскай, рускай і яўрэйскай мовах газеты “Партработнік”, “Да барацьбы”, “Весткі з СССР”, “Куйце зброю”, “Толас салдата”, “Чырвоны сцяг” і інш.

КПЗБ была часткай Кампартыі Польшчы на правах тэрытарыяльнай нацыянальнай арганізацыі, таму яна не мела сваёй праграмы і статута, а кіравалася дакументамі КПП. Такая ж сітуацыя была і ў Камуністычнага саюза моладзі Заходняй Беларусі (КСМЗБ), які з’яўляўся аўтаномнай арганізацыяй камсамола Польшчы. Створаны КСМЗБ у студзені 1924 г. ўвесь час заставаўся верным і надзейным памочнікам КПЗБ, яе рэзервам. Да 4 тыс. чалавек аб’ядноўваў камсамол Заходняй Беларусі, пераважна сялянскую моладзь.

КПЗБ і КСМЗБ аказвалі моцны ўплыў на розныя масавыя арганізацыі дэмакратычнага і нацыянальна-вызваленчага напрамку. Асабліва значным поспехам было кіраўніцтва масавай легальнай рэвалюцыйна-дэмакратычнай арганізацыяй Беларуская сялянска-рабочая грамада (БСРГ), створанай у 1925 г. Яе праграма мела наступныя патрабаванні: самавызначэнне Заходняй Беларусі, аб’яднанне яе з БССР, стварэнне сялянска-рабочага ўрада, канфіскацыя памешчыцкіх і царкоўных зямель, пераход іх ва ўласнасць дзяржавы, падзел зямель без выкупу паміж малазямельнымі сялянамі і парабкамі, ліквідацыя асадніцтва, 8-гадзінны працоўны дзень, нацыянальная

роўнасць і навучанне на роднай мове, свабода сумлення, аддзяленне царквы ад дзяржавы і іншыя патрабаванні. Галоўным сродкам вызвалення працоўных была абвешчана адкрытая барацьба з эксплуатацямі на аснове саюзу рабочых і сялян. БСРГ праводзіла мітынгі, дэманстрацыі, выступленні сялян супраць абшарнікаў, кулакоў і асаднікаў, падатковага ўціску і аграрнай палітыкі польскіх улад, за вызваленне палітычных вязняў, за стварэнне беларускіх школ і інш.

ЦК Грамады выдаваў газеты, якія па прычыне праследавання ўладамі часта закрываліся, таму выходзілі пад новымі назвамі: “Жыццё беларуса”, “Беларуская ніва”, “Беларуская справа”, “Народная справа”, “Наша справа”, “Наш голас”, “Наша воля”, “Народны звон”. Выходзіў таксама сатырычны часопіс “Маланка”.

У студзені 1927 г. Грамада аб’ядноўвала больш за 2 тыс. суполак, у якіх налічвалася каля 120 тыс. чалавек, дзейнічала 18 павятовых камітэтаў БСРГ. Бурны рост Грамады, яе поспехі ў кіраўніцтве барацьбой працоўных супраць эканамічнага, нацыянальнага і палітычнага прыгнёту непакоілі памешчыкаў, асаднікаў і акупацыйныя ўлады. У студзені 1927 г. улады пачалі ліквідацыю гурткоў і камітэтаў БСРГ. Па ўсім краі прайшлі масавыя арышты яе актывістаў. Грамада была забаронена афіцыйна, больш за 400 яе кіраўнікоў і актывістаў прыцягнуты да судовай адказнасці. У 1927–1929 гг. адбываліся судовыя працэсы над членамі БСРГ.

Пасля разгрому Грамады яе традыцыі былі прадоўжаны сфарміраванай пры ўдзеле КПЗБ новай арганізацыяй – “Змаганне за інтарэсы сялян і рабочых”.

Палітычная платформа “Змагання” вылучала ў першую чаргу дэмакратычныя патрабаванні: спыненне нацыянальнага прыгнёту, паланізацыі, палітыкі мілітарызацыі, фашызацыі грамадскага жыцця, палітычнага тэрору, падпісанне Польшчай Дагавора з СССР аб ненападзенні, увядзенне 8-гадзіннага працоўнага дня і інш. Праграмныя мэты ўключалі і рэвалюцыйныя патрабаванні: нацыяналізацыю фабрык і заводаў, аб’яднанне беларускіх зямель у рэспубліку рабочых і сялян, г. зн. уз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

Польскія ўлады чынілі розныя перашкоды для стварэння сеткі гурткоў на месцах, а таксама ажыццяўлялі жорсткі ўціск на перыядычныя выданні “Змагання”. 30 студзеня 1930 г. паліцыя правяла масавыя арышты актывістаў “Змагання”, ліквідавала цэнтральны і павятовыя сакратарыяты. Гродзенскі акруговы суд восенню 1930 г. асудзіў лідэраў гэтай арганізацыі да 8 гадоў турмы.

Важную ролю ў грамадска-палітычным жыцці Заходняй Беларусі адыграла культурна-асветная арганізацыя – Таварыства беларускай школы (ТБШ), створаная ў 1921 г. з адзінай мэтай: “распаўсюджваць і дапамагаць асвеце сярод беларусаў, пашыраць беларускія школы і беларускую асвету наогул”. Так сказана ў статуте ТБШ.

За перыяд свайго існавання (да 1937 г.) ТБШ заваявала вялікую любоў

насельніцтва Заходняй Беларусі. Аб гэтым сведчыць тое, што да пачатку 30-х гадоў яна стала масавай прагрэсіўнай культурна-асветнай арганізацыяй і налічвала каля 500 гурткоў і 30 тыс. актывістаў. ТБШ змагалася за пісьменнасць насельніцтва, за беларускія школы, стварала бібліятэкі, хаты-чытальні, арганізоўвала мастацкую самадзейнасць, выдавала падручнікі, песеннікі. Мясцовыя аддзелы ТБШ стваралі драматычныя гурткі, якія актыўна працавалі сярод насельніцтва.

Заслуга ТБШ была не толькі ў асветніцкай ролі, але і ў тым, што яна падрыхтавала і выхавала ў вельмі цяжкіх умовах нацыянальнага прыгнёту значную колькасць беларускай творчай інтэлігенцыі. Гэта – грамадскі дзеяч Браніслаў Тарашкевіч, музыкант і кіраўнік народнага хору Рыгор Шырма, паэты Яўген Скурко (Максім Танк) і Валянцін Таўлай, пісьменнік Піліп Пестрак і многія іншыя.

У канцы 20 – пачатку 30-х гадоў адбыліся значныя палітычныя і эканамічныя змены на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Толькі на тэрыторыі Заходняй Беларусі прадукцыя прамысловасці скарацілася на 30–40 %, што зрабіла часткова ці поўнасю беспрацоўнымі амаль палову рабочых. Эканамічны крызіс 1929–1933 гг. надзвычай абвастрыў міждзяржаўныя і ўнутрыкласавыя супярэчнасці ў большасці краін свету. Гэта штурхала кіруючыя колы краін да пераходу на антыдэмакратычныя метады і формы дзяржаўнага кіравання, спрыяла прыходу да ўлады найбольш жорсткіх альбо фашысцкіх рэжымаў.

Знешнепалітычная арыентацыя на гітлераўскую Германію выкрышталізавала і ўнутрыпалітычны курс санацыйнага рэжыму Ю. Пілсудскага ў Польшчы. Пасля заключэння ў студзені 1934 г. германска-польскага дагавора ў краіне хутчэй пайшла фашызацыя грамадскага жыцця. У гэтым жа годзе на тэрыторыі Заходняй Беларусі каля мястэчка Бяроза-Картузкая быў створаны канцлагер, куды без суда і следства змяшчалі актывістаў нацыянальна-вызваленчай барацьбы, у першую чаргу камуністаў і камсамольцаў. У красавіку 1935 г. былі прыняты новая канстытуцыя Польшчы і новы выбарчы закон. Яны фактычна ліквідавалі тыя абмежаваныя дэмакратычныя правы, якія існавалі ў краіне ў 20-я гады. Новая канстытуцыя ўзаконіла санацыйны рэжым. Такія перамены дыктавалі неабходнасць мяняць тактыку ўсяго сацыяльнага і нацыянальна-вызваленчага руху. Камуністычная партыя Польшчы і яе састаўная частка – Кампартыя Заходняй Беларусі – аказаліся негатовымі адразу да барацьбы ў новых умовах. Узброеная партызанская барацьба была больш лагічнай і зразумелай для заходнебеларускіх камуністаў. Другой, асабліва небяспечнай палітычнай лініяй было тое, што ў дзейнасці кампартый мэтанакіравана ўсталёўваліся максімалізм патрабаванняў, нецярпімасць да іншай думкі і інш. На гэтай падставе праводзілася палітыка варожасці да сацыял-дэмакратыі. На практыцы адбывалася наадварот: у краінах, дзе камуністы аб'ядноўвалі свае намаганні ў барацьбе з сацыял-дэмакратамі і дамагаліся ў адзінстве з дэмакратычнымі партыямі і арганізацыямі, дасягнута была перамога.

Рашаючую ролю ў перабудове ўсяго рэвалюцыйнага руху адыграў VII кангрэс Камінтэрна (1935), які распрацаваў тактыку барацьбы супраць фашызму і вайны. Трэба было стварыць адзіны рабочы фронт, што азначала аб'яднаць усіх рабочых у барацьбе за свае правы. Планавалася стварыць адзіны народны антыфашысцкі фронт. Гэта азначала, што важна аб'яднаць усе пласты грамадства, усіх грамадзян, якія не хочуць фашызму, імкнуцца не дапусціць новай вайны.

Працэс рэалізацыі задачы па стварэнні адзінага фронту барацьбы ўсіх дэмакратычных сіл супраць фашысцкага наступу праходзіў вельмі цяжка і з пераменным поспехам. Камуністы не маглі хутка зжыць сектанцкія адносіны да дэмакратычных партый і арганізацый, вельмі вялікі недавер склаўся ў членаў гэтых партый да камуністаў. У выніку агульная справа цярпела няўдачу.

Што ўяўлялі сабой партыі і арганізацыі Польшчы і Заходняй Беларусі, якія сумеснымі намаганнямі маглі стварыць антыфашысцкі фронт і не дапусціць перамогі фашызму?

Польская сацыялістычная партыя (ППС), створаная ў 1892 г., стаяла на антысавецкіх і антыкамуністычных пазіцыях, падтрымлівала ўрадавую палітыку паланізацыі насельніцтва “ўсходніх крэсаў”. Нязгодныя з гэтай палітыкай у 1926 г. адкалоліся і стварылі ППС-лявіцу. У 1931 г. яна была забаронена. У 30-я гады, у правай ППС зноў сталі ўзнікаць левыя плыні, што давала магчымасць для сумеснай барацьбы.

Значны ўплыў на працоўных гарадоў і мястэчак Заходняй Беларусі мелі яўрэйскія дэмакратычныя арганізацыі. Вядучую ролю адыгрываў Бунд – Усеагульны яўрэйскі рабочы саюз у Літве, Польшчы і Расіі. Створаны ў 1897 г., ён выяўляў галоўным чынам інтарэсы яўрэйскай беднаты і паўпралетарскіх элементаў.

Значным уплывам на сялянскія масы карысталася партыя “Стронніцтва людое”, якая ўтварылася ў выніку аб'яднання ў 1931 г. некалькіх партый: “Вызволена”, “Стронніцтва хлопске” і “Пяст” (польская сялянская партыя, што існавала ў 1912–1931 гг.). “Стронніцтва людое” знаходзілася ў апазіцыі да рэжыму Пілсудскага. Асобнае месца займалі беларускія нацыянальныя партыі. Сярод іх Беларуская хрысціянская дэмакратыя (БХД), пераіменаваная ў 1936 г. у Беларускае нацыянальнае аб'яднанне (БНА). Канкурэнтам БХД–БНА ў барацьбе за ўплыў на насельніцтва выступала палітычная групоўка беларускіх буржуазных суполак Цэнтральны саюз культурных і гаспадарчых арганізацый (Цэнтрасаюз), якая лічыла магчымым кампраміс з “санацыйным” рэжымам Ю. Пілсудскага.

КПЗБ паступова пачала адыходзіць ад сектанцкіх пазіцый, вяла работу па аб'яднанні ўсіх рабочых арганізацый на аснове дэмакратычных патрабаванняў: 8-гадзіннага працоўнага дня, павышэння зарплаты і інш. Камуністы ўзмацнілі работу сярод членаў нізавых арганізацый “Стронніцтва людоеага”. Паспяхова праводзілі адзінафрантавыя кампаніі сумесна з БХД–БНА за школу на беларускай мове і інш. У пачатку 1937 г. рэвалюцыйная і

антыфашысцкая барацьба ў Заходняй Беларусі, безумоўна, мела значны поспех. Нягледзячы на рэпрэсіі, у забастовачнай барацьбе прымала ўдзел каля 30 тыс. чалавек толькі рабочых. Дакладныя лічбы бастуючых сялян невядомы, але аб маштабах гэтай барацьбы можна меркаваць па тым, што ва ўсёй Польшчы толькі 15 жніўня 1937 г. баставала 10 млн чалавек.

Ва ўмовах нарастання барацьбы працоўных і значных поспехаў па стварэнні адзінага народнага фронту ў Польшчы, Заходняй Беларусі і Заходняй Украіне Кампартыя Польшчы і яе састаўныя часткі – КПЗБ і КПЗУ – у сакавіку 1938 г. былі распушчаны і перасталі існаваць. Пазней, у 1956 г., роспуск кампартый быў прызнаны як неабгрунтаваны.

Нягледзячы на такі ўдар па сацыяльным і нацыянальна-вызваленчым руху ў Польшчы, барацьба працоўных, хоць і не так інтэнсіўна, як раней, усё ж працягвалася аж да 17 верасня 1939 г.

У 1921–1939 гг. заходнебеларускія землі з’яўляліся аграрна-сыравінным прыдаткам Польшчы. Гэты перыяд стаў цяжкім і трагічным выпрабаваннем для беларускага народа. Яго заходняя частка апынулася фактычна ў каланіяльным становішчы, што абумовіла заняпад эканомікі і культуры. Беларускі народ не мірыўся з прыгнечаным становішчам і змагаўся за сацыяльную і нацыянальную незалежнасць, за ўз’яднанне з БССР. У гэтай барацьбе вызначыліся К. Арлоўскі, С. Ваўпшасаў, В. Корж, С. Прытыцкі, В. Харужая і інш. У 1939 г. здзейснілася мара беларускага народа. Заходняя Беларусь уз’ядналася з БССР.

РАЗДЗЕЛ 12 БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Тэма 12.1 Пачатак Другой сусветнай вайны і ўз’яднанне Заходняй Беларусі з БССР.

1. Пачатак другой сусветнай вайны. Вызваленчы паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Вераснеўская кампанія 1939 г.

2. Стварэнне органаў новай улады і працэс аб’яднання беларускай нацыі.

3. Народны сход Заходняй Беларусі.

1. Пачатак другой сусветнай вайны. Вызваленчы паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Вераснеўская кампанія 1939 г.

Аналіз гістарычных падзей, дакументаў, міждзяржаўных і сацыяльна-класавых адносін пераконваюць, што Другая сусветная вайна ўзнікла невыпадкова, а ў сілу супярэчнасцей, якія існавалі паміж тагачаснымі вядучымі дзяржавамі. Перапляценне многіх фактараў – палітычных, эканамічных, ідэалагічных – вызначыла прычыны і характар вайны. Галоўная віна за падрыхтоўку і развязванне вайны ляжыць на дзяржавах фашысцка-мілітарызцкага блока (і перш за ўсё Германіі і Японіі). Адводзячы ў сваіх глабальных планах важнейшае месца барацьбе супраць “фарпоста міжнароднага камунізму”, г. зн. супраць СССР, фашызм меў на мэце

заняволенне і іншых краін, устанаўленне сусветнага панавання.

Ва ўмовах узростаючай напружанасці міжнароднага становішча, поўнай палітычнай ізаляцыі і магчымай вайны на два фронты СССР прыняў прапанову Германіі заключыць пакт аб ненападзенні. 23 жніўня 1939 г. быў падпісаны савецка-германскі дагавор аб ненападзенні тэрмінам на 10 гадоў. Савецка-германскі дагавор, з аднаго боку, з'явіўся вымушаным крокам, лагічным вынікам развіцця міжнародных адносін у 1938-1939 гг. Савецкі Саюз пазбегнуў вайны на два фронты, нанёс рашучы ўдар па планах стварэння адзінага антысавецкага фронту, атрымаў амаль два гады для ўмацавання сваёй абароназдольнасці. Да дагавора быў прыкладзены “Сакрэтны дадатковы пратакол”, якім размяжоўваліся “сферы інтарэсаў” абодвух бакоў. Германія атрымала Францыю, Брытанію і іх афрыканскія калоніі, СССР – Фінляндыю, Эстонію, Латвію, Бесарабію і “права” пашырацца на поўдзень у бок Персідскага заліва праз Іран, Афганістан і Турцыю. Кульмінацыяй гэтага працэсу стаў Дагавор аб дружбе і граніцы паміж СССР і Германіяй ад 28 верасня 1939 г. Быў таксама падпісаны сакрэтны дадатковы пратакол, паводле якога Літва ўключалася ў сферу інтарэсаў СССР, а Германія ўзамен атрымлівала частку Польшчы, якая па ранейшай дамоўленасці ўваходзіла ў сферу інтарэсаў СССР.

Германія лічыла, што пакт ад 23 жніўня 1939 г. развязаў ёй рукі на Усходзе, і 1 верасня яна напала на Польшчу. Англія і Францыя, звязаныя з Польшчай саюзнымі дагаворамі, 3 верасня 1939 г. аб'явілі вайну Германіі. У той жа дзень у вайну ўступілі Аўстралія, Новая Зеландыя і Індыя. Пачалася другая сусветная вайна. Маючы велізарную эканамічную і ваенную перавагу, фашысцкія войскі імкліва рухаліся па тэрыторыі Польшчы да граніцы СССР. Урады Англіі і Францыі, аб'явіўшы вайну Германіі, не пачыналі актыўных ваенных дзеянняў на Захадзе. У выніку Германія хутка акупіравала ўсю тэрыторыю Польшчы, яе войскі падступілі да межаў Заходняй Беларусі, занялі некаторыя яе населеныя пункты, у тым ліку Брэст.

17 верасня 1939 г. па распараджэнні савецкага ўрада войскі Чырвонай Арміі перайшлі савецка-польскую граніцу. Да 25 верасня 1939 г. Чырвоная Армія цалкам вызваліла Заходнюю Беларусь. Нямецкім войскам давялося адыйсці на ўзгодненую на вышэйшым узроўні мяжу, якая і была замацавана адпаведным дагаворам ад 28 верасня 1939 г. паміж СССР і Германіяй.

2. Народны сход Заходняй Беларусі.

28–30 кастрычніка 1939 г. у Беластоку адбыўся Народны сход Заходняй Беларусі. Ён аднагалосна прыняў па дакладу С.В. Прытыцкага дэкларацыю аб устанаўленні савецкай улады на ўсёй тэрыторыі Заходняй Беларусі. Аднадушна дэлегаты выказаліся і за ўваходжанне ў БССР. 2 лістапада 1939 г. Нечарговая V сесія Вярхоўнага Савета СССР і 12 лістапада Нечарговая III сесія Вярхоўнага Савета БССР адпаведна прынялі законы аб уключэнні Заходняй Беларусі ў склад СССР і ўз'яднанні яе з БССР. У выніку тэрыторыя БССР павялічылася са 125,6 тыс. км² да 225,6 тыс., насельніцтва рэспублікі – з 5 млн 562 тыс. чалавек да 10 млн 239 тыс. На тэрыторыі былой Заходняй

Беларусі было ліквідавана ранейшае адміністрацыйнае дзяленне і створана 5 абласцей (Баранавіцкая, Брэсцкая, Вілейская, Пінская і Беластоцкая).

3. Стварэнне органаў новай улады і працэс аб'яднання беларускай нацыі.

На вызваленай тэрыторыі ва ўсіх гарадах і паветах ствараліся часовыя ўправы, у вёсках і гмінах (валасцях) – сялянскія камітэты. Часовыя ўправы і сялянскія камітэты разгарнулі актыўную работу па выбарах у Народны сход, які павінен быў у заканадаўчым парадку вырашыць пытанне аб уладзе.

Адначасова з вызваленнем Заходняй Беларусі і далучэннем яе да БССР была вызвалена Віленшчына. На вызваленых землях наладжвалася новае жыццё. Узмацніліся эканамічныя і культурныя сувязі з БССР, былі адкрыты беларускія школы, аднавіла работу беларуская гімназія, сталі выходзіць на беларускай мове часопісы і газеты, была створана беларуская тэатральная трупa і іншыя культурныя таварыствы. У пачатку кастрычніка 1939 г. Віленская ўправа прыняла рашэнне ўдзельнічаць у выбарах Народнага схода Заходняй Беларусі. Аднак насельніцтву Вільні і Віленшчыны ўдзельнічаць у іх не давялося. Справа ў тым, што 3 кастрычніка 1939 г. у Маскве пачаліся перагаворы паміж урадамі СССР і Ковенскай Літвы (сталіцай Літвы ў той час быў г. Коўна) адносна лёсу Віленшчыны, а 10 кастрычніка 1939 г. быў падпісаны Дагавор аб далучэнні Вільні і Віленшчыны да Літвы. 15 кастрычніка 1939 г. прадстаўнікі ўрада Літвы выехалі ў Вільню для прыняцця спраў ад савецкага камандавання і адміністрацыі, а 27 кастрычніка літоўскае войска ўступіла на тэрыторыю Віленскай вобласці. Супраць далучэння Вільні і Віленшчыны да Літвы выступіў урад Польшчы. Не падтрымалі дагавор буйныя еўрапейскія дзяржавы, у тым ліку Англія і Францыя.

Менш чым праз год пасля далучэння Віленшчыны да Літвы адбыліся новыя тэрытарыяльныя змены. 1 жніўня 1940 г. працавала VII сесія Вярхоўнага Савета СССР, на якой вырашалася пытанне аб уваходжанні Прыбалтыйскіх рэспублік у склад СССР. У выніку ад Беларусі на карысць Літвы ў лістападзе 1940 г. былі адлучаны Свянцаны (зараз Швянчоніс), Салечнікі (зараз Шальчынінкай) і курорт са стогадовай гісторыяй Друскенікі (зараз Друскенінкай), які спрадвек²у знаходзіўся ў Гродзенскай губерні. Гэта тэрыторыя складала 2600 км² з насельніцтвам 65 тыс. чалавек. Гісторыкі выказваюць розныя меркаванні адносна тэрытарыяльных змен, праведзеных у 1939–1940 гг.

Улады заходніх абласцей прыступілі да гаспадарчага і сацыяльна-культурнага будаўніцтва. Былі нацыяналізаваны 1700 прадпрыемстваў, пачаліся тэхнічная рэканструкцыя старых і будаўніцтва новых фабрык і заводаў. Паступова ліквідавалася беспрацоўе. Да канца 1940 г. аб'ём валавой прадукцыі прамысловасці ў параўнанні з 1938 г. павялічыўся больш чым у 2 разы.

У вёсцы беззямельным і малазямельным сялянам было раздадзена звыш 1 млн га зямлі, якая належала польскім памешчыкам, асаднікам і членам вартаўнічай аховы. Вялася работа па арганізацыі розных форм

кааперацыі, калгасаў і саўгасаў. Да сярэдзіны 1940 г. у заходніх абласцях рэспублікі дзейнічала 430 калгасаў, якія аб'ядноўвалі звыш 23 тыс. сялянскіх гаспадарак.

Істотныя зрухі адбываліся ў духоўна-культурнай сферы. У 1940/41 навучальным годзе тут дзейнічалі 5958 агульнаадукацыйных школ, 12 тэхнікумаў, 5 інстытутаў. Да пачатку 1941 г. было адкрыта 100 кінатэатраў, 92 дамы культуры, 220 бібліятэк.

Насельніцтва аб'яднанай Беларусі самааддана працавала ва ўсіх галінах гаспадаркі і культуры, умацоўвала абароназдольнасць краіны. Дзякуючы працоўнаму гераізму рабочых, калгаснікаў, інтэлігенцыі работнікаў, Беларусь ператварылася ў індустрыяльна-аграрную рэспубліку, у якой да 1940 г. 80 % прадукцыі народнай гаспадаркі прыходзілася на долю прамысловасці, на палях звыш 10 тыс. калгасаў працавалі 10 413 трактароў, 1675 камбайнаў, дзесяткі тысяч іншых сельскагаспадарчых машын.

Тым часам міжнароднае становішча працягвала ўскладняцца. Фашысцкая Германія, абараніўшы сябе дагаворам з СССР з Усходу, умацоўвала пазіцыі на Захадзе. Вясной 1940 г. яна захапіла Бельгію, Данію, Галандыю, Нарвегію, а летам пачала наступленне на Францыю і прымусіла яе капітуляваць, паставіла Англію на край нацыянальнай катастрофы, вяла паспяховыя баявыя дзеянні ў Афрыцы.

3 лета 1940 г. германскае ваенна-палітычнае кіраўніцтва пачало падрыхтоўку да вайны супраць СССР. 22 чэрвеня 1940 г., у дзень падпісання акта аб капітуляцыі Францыі, Гітлер аддаў загад аб распрацоўцы плана напаўнення на СССР. Гэты план “Барбароса” – маланкавай вайны і разгрому за 3–4 месяцы Савецкага Саюза – быў зацверджаны ў снежні 1940 г. У маі 1941 г. быў прыняты план “Ост” – разгорнутая праграма знішчэння і каланізацыі народаў Савецкага Саюза.

Фарсіравана развіваліся абаронныя галіны гаспадаркі. Беларускае кіраўніцтва асаблівую ўвагу ўдзяляла ў гады апошняй перадваеннай пяцігодкі будаўніцтву ў Мінску і Магілёве авіяцыйных прадпрыемстваў, у Віцебску і Баранавічах – танкарамонтных заводаў. Войскі і тылавыя часці забяспечваліся сродкамі сувязі, павялічвалася прапускная здольнасць магістральных чыгунак, якія ішлі па тэрыторыі Заходняй асобай ваеннай акругі (ЗахАВА) да граніцы. На тэрыторыі Беларусі напярэдадні вайны былі размешчаны часці ЗахАВА і 11-й арміі Прыбалтыйскай асобай ваеннай акругі (ПрыБАВА), якія складаліся з 48 дывізій агульнай колькасцю 715 тыс. чалавек. На ўзбраенні гэтых часцей было 10,8 тыс. гармат і мінамётаў, 3,4 тыс. танкаў, 1,9 тыс. самалётаў. Але будаўніцтва прымежавых умацаванняў палявога тыпу, пераўзбраенне і перабудова ўсіх відаў войск толькі разгортваліся.

Тэма 12.2 Напаўненне Германіі на СССР. Абарончыя баі ў Беларусі.

1. Напад фашысцкай Германіі на СССР.
2. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г.
3. Мабілізацыя і эвакуацыя насельніцтва з БССР.

1. Напад фашысцкай Германіі на СССР.

22 чэрвеня 1941 г. фашысцкая Германія без аб'яўлення вайны напала на Савецкі Саюз. Беларусь у ліку першых савецкіх рэспублік была падвергнута ўдарам ворага. Пачалася Вялікая Айчынная вайна савецкага народа супраць фашысцкай Германіі і яе саюзнікаў за свабоду сваёй Радзімы.

Германія ставіла сваёй задачай фізічна знішчыць частку славянства, другую – анямечыць. У адпаведнасці з планам “Ост” 75 % насельніцтва Беларусі меркавалася знішчыць ці выселіць за Урал, 25 % анямечыць і заставіць працаваць на немцаў-каланістаў. У Мінску, напрыклад, планавалася аставіць 100 тыс. чалавек мясцовага насельніцтва і пасяліць 50 тыс. нямецкіх каланістаў, у Гомелі – адпаведна 50 і 30 тыс., Магілёве і Бабруйску – па 50 і 20 тыс., у Барысаве, Лідзе і Навагрудку – па 15 тыс. мясцовага насельніцтва і 5 тыс. нямецкіх каланістаў і г.д.

Вялікая Айчынная вайна была састаўной і рашаючай часткай Другой сусветнай вайны. Захапіўшы амаль усю Еўропу, Германія планавала, як потым абгрунтавана будзе запісана ў дакументах Нюрнбергскага працэсу, “знішчыць СССР як палітычную і ваенную дзяржаву для таго, каб расчысціць шлях для экспансіі Германіі на Усход...”.

На тэрыторыі Беларусі наступала самая моцная з трох фашысцкіх групавак вермахта – група армій “Цэнтр”, меўшая сваёй канчатковай мэтай захоп Масквы. Падтрымліваў яе 2-і паветраны флот, які налічваў 1680 самалётаў (50 % сіл усёй авіяцыі рэйха). У першыя ж гадзіны вайны варожая авіяцыя нанесла ўдары па ваенных аб'ектах у заходняй прыгранічнай паласе на глыбіню да 400 км. Дыверсійныя групы палка “Брандэнбург”, скінутыя на парашутах у момант нападу, павінны былі вывесці са строю сувязь і ўпраўленне войскамі. Адрозна ж была знішчана большая частка савецкіх бамбардыроўшчыкаў і знішчальнікаў, якія базіраваліся на аэрадромах прыгранічных ваенных акругоў. Масавым бамбардыроўкам былі падвергнуты чыгуначныя вузлы, гарады Беласток, Брэст, Гродна, Баранавічы і інш.

2. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г.

У крайне неспрыяльных умовах, несучы цяжкія страты, савецкія пагранічнікі, чырвонаармейцы аказвалі рашучае, самаахвярнае супраціўленне. Гераічна трымаўся гарнізон Брэсцкай крэпасці, у які ўваходзілі прадстаўнікі больш за 30 нацый і народнасцей. Узначальвалі яго маёр П.М. Гаўрылаў і палкавы камісар Я.М. Фамін. Абаронцы крэпасці не здаваліся, пастаянна контратакавалі праціўніка, наносілі яму страты. Апошнія групы змагаліся да канца ліпеня 1941 г. Войскі Чырвонай Арміі спрабавалі стрымаць наступленне агрэсара. У першы дзень вайны ў небе Беларусі было збіта больш за 100 нямецкіх самалётаў. Пры гэтым лётчыкі

Д.В. Кокараў (у раёне Замораў Беластоцкай вобл.), С.М. Гудзімаў (у раёне Пружан), П.С. Рабцаў (над Брэстам), А.С. Данілаў (каля Ліды) і іншыя таранілі варожыя самалёты ў паветры, а некалькі пазней камандзір эскадрылі М.Ф. Гастэла і члены яго экіпажа А.А. Бурдзянюк, Р.М. Скарабагаты, А.А. Калінін здзейснілі (пад Мінскам, каля Радашковіч) наземны таран, накіраваўшы свой самалёт на скапленне варожых танкаў, аўтамашын і бензацыстэрн.

Нягледзячы на катастрофічнае становішча, савецкія воіны ўпарта супраціўляліся. Цяжкія баі вялі палявыя войскі Чырвонай Арміі – пехацінцы і артылерысты ў раёне Беластока, Гродна, Жабінкі, Маларыты, іншых населеных пунктаў рэспублікі, на подступах да яе сталіцы, якую абаранялі воіны двух стралковых карпусоў. Сілы былі няроўныя, і 28 чэрвеня нямецкія танкі прарвалі абарону, уварваліся ў Мінск. На захад ад Мінска апынуліся ў акружэнні каля 350 тыс. савецкіх салдат і афіцэраў (гэта так званая “катастрофа заходней Мінска”). Такія буйнейшыя злучэнні Заходняй асобай ваеннай акругі, як 3, 4 і 10-я арміі, былі знішчаны і фактычна перасталі існаваць, што пазбавіла магчымасці стрымліваць праціўніка ў Цэнтральнай Беларусі. Частка салдат і афіцэраў, якія засталіся жывымі, трапілі ў палон, будучы цяжкапараненымі. Да канца чэрвеня 1941 г. стала відавочна, што Чырвоная Армія ў прыгранічных бітвах на тэрыторыі Беларусі аказалася не ў стане разграміць атакуючыя групы праціўніка. Чырвоная армія перайшла да стратэгічнай абароны.

У гэты час хаця і са спазненнем, але быў прыняты шэраг надзвычайных мер па мабілізацыі ўсіх сіл і сродкаў краіны на адпор ворагу. Толькі 29 чэрвеня 1941 г. была абвешчана дырэктыва СНК СССР і ЦК ВКП(б) з заклікам да партыйных і савецкіх арганізацый, усяго народа перабудаваць жыццё на ваенны лад, падпарадкаваўшы яго інтарэсам фронту. 30 чэрвеня быў утвораны Дзяржаўны Камітэт Абароны (ДКА) на чале з І.В. Сталіным.

У адпаведнасці з дырэктывай пачалася дадатковая мабілізацыя ваеннаабавязаных у Чырвоную Армію і перадача ёй матэрыяльных каштоўнасцей. На тэрыторыі Беларусі ў чэрвені – жніўні ў Чырвоную Армію было мабілізавана звыш 500 тыс. чалавек. Акрамя таго, часцям дзеючай арміі на працягу гэтага часу было перададзена 2,5 тыс. аўтамабіляў, 35 тыс. коней, 23 тыс. павозак, 36 тыс. галоў жывёлы, 20 тыс. т харчавання. Для барацьбы з дыверсантамі праціўніка да сярэдзіны ліпеня 1941 г. было створана 78 знішчальных батальёнаў, якія налічвалі больш за 13 тыс. чалавек. У дапамогу Чырвонай Арміі ў Віцебску, Гомелі, Магілёве, іншых гарадах і населеных пунктах былі сфарміраваны атрады і палкі народнага апалчэння ў складзе больш за 33 тыс. байцоў. Каля 2 млн чалавек было мабілізавана на будаўніцтва абарончых збудаванняў: процітанкавых равоў, дзотаў, аэрадромаў і г.д.

3. Мабілізацыя і эвакуацыя насельніцтва з БССР.

Важнае значэнне надавалася эвакуацыі ў глыбокі савецкі тыл мірнага насельніцтва і матэрыяльных каштоўнасцей. У першую чаргу эвакуацыі

падлягалі дзеці. Былі эвакуіраваны 60 навукова-даследчых інстытутаў, 20 вышэйшых і сярэдніх навучальных устаноў. Усяго на ўсход краіны было вывезена абсталяванне 224 буйных прадпрыемстваў. Да вясны 1942 г. усе перабазіраваныя на ўсход прадпрыемствы Беларусі ўвайшлі ў строй і пачалі выпускаць прадукцыю для фронту. У краіне разгарнуўся ўсенародны рух “двухсотнікаў”, дэвізам якога было “працаваць за сябе і за таварыша, які пайшоў на фронт”. Так рабочы клас, калгаснае сялянства, інтэлігенцыя рэспублікі разам з усімі працаўнікамі савецкага тылу кавалі зброю будучай перамогі, шлях да якой заставаўся яшчэ вельмі цяжкім і доўгім.

У ліпені – жніўні 1941 г. часці Чырвонай Арміі, ведучы цяжкія абарончыя баі, працягвалі адступаць. На пачатку ліпеня савецкае камандаванне паставіла задачу стварыць лінію абароны ўздоўж Заходняй Дзвіны і Дняпра з мэтай не дапусціць прарыву гітлераўцаў на Маскоўскім напрамку і перш за ўсё як мага больш утрымаць праціўніка на р. Бярэзіне. Тры дні ішлі цяжкія абарончыя баі на Бярэзіне, паблізу Барысава і ў самым горадзе на шашы Мінск-Масква, дзе войскі вермахта адчулі ўсю моц нашых танкаў Т-34. Значны ўдар быў нанесены гітлераўцам пад Оршай, дзе 14 ліпеня супраць іх былі прыменены “кацюшы” (рэактыўныя мінамёты батарэі капітана І.А. Флёрава). Сур’ёзны контрудар нанеслі нашы войскі ў адной з буйнейшых танкавых бітваў пад Сянно і Лепелем. Каля тыдня цягнуліся баі за Віцебск. 23 дні (з 4 па 27 ліпеня) савецкія войскі стрымлівалі націск танкавай групы Гудэрыяна на дняпроўскіх рубяжах, у раёне Магілёва. Больш месяца ішлі баі за Гомель. Да пачатку верасня 1941 г. уся тэрыторыя Беларусі, нягледзячы на гераічнае супраціўленне часцей Чырвонай Арміі, была акупіравана нямецка-фашысцкімі захопнікамі.

У чым жа прычыны паражэння савецкіх войск у пачатку вайны, у тым ліку ў Беларусі? Яны абумоўлены агульным станам Чырвонай Арміі, і ў тым ліку Заходняй асобай ваеннай акругі (у чэрвені 1941 г. ператворана ў Заходні фронт), да пачатку Вялікай Айчыннай вайны.

Па-першае, выявілася перавага эканамічнага патэнцыялу Германіі. У 1940 г. Савецкая краіна мела 18,3 млн т сталі, Германія разам з саюзнікамі і захопленымі краінамі – 46,3 млн т, па чыгуну гэтыя суадносіны складалі адпаведна 15 і 25 млн т, па вугалю 165 і 348 млн т, па электраэнергіі – 49 і 110 млрд кВт·гадз.

Па-другое, гітлераўцы выкарысталі такія часовыя перавагі, як мілітарызацыя эканомікі, працяглая падрыхтоўка да захопніцкай вайны, якасць узброенасці войск, загадзя сканцэнтраваных у пагранічнай паласе. Новыя тыпы ваеннай тэхнікі толькі пачалі паступаць на ўзбраенне Чырвонай Арміі, асабовы склад недастаткова іх асвоіў.

Па-трэцяе, цяжка адбіліся на баяздольнасці Чырвонай Арміі масавыя парушэнні законнасці ў канцы 30-х гадоў. Толькі з мая 1937 г. па верасень 1938 г. былі рэпрэсіраваны 39 761 камандзір і палітработнік. Арыштавана і пакарана амаль палова персаналу Генштаба, усе камандуючыя ваенных акругоў, 80 % кіруючага складу карпусоў і дывізій, 91 % камандзіраў палкоў,

іх намеснікаў і начальнікаў штабоў.

Па-чацвёртае, крайне негатыўную ролю адыгралі пралікі І. Сталіна і яго бліжэйшага акружэння ў ацэнцы ваенна-стратэгічнай абстаноўкі і вызначэнні магчымага тэрміну нападения Германіі на СССР. Ён недаацэньваў шматлікія папярэджанні савецкай разведкі аб фашысцкай пагрозе, не даў дазволу на прывядзенне войск прыгранічных акругоў у баявую гатоўнасць. Нягледзячы на паражэнні Чырвонай Арміі летам 1941 г., фашысцкі стратэгічны план “маланкавай вайны” быў сарваны. Цяжкія, кровапралітныя абарончыя баі савецкіх войск на Беларусі далі магчымасць сканцэнтравать рэзервы для абароны Масквы і разгрому гітлераўскіх войск.

Тэма 12.3. Антыфашыская барацьба супраць германскіх акупантаў. Партызанскі і падпольны рух.

1. Арганізацыя руху супраціўлення. Партызанскі рух. ЦШПР, БШПР.
2. Падпольная барацьба.

1. Арганізацыя руху супраціўлення. Партызанскі рух. ЦШПР, БШПР.

З першых дзён вайны асноўная частка насельніцтва Беларусі стала на шлях барацьбы супраць акупантаў. Арганізатарамі яго ў пачатковы перыяд вайны былі не толькі дзяржаўныя і партыйныя органы, кіруючыя партработнікі, але і радавыя грамадзяне рэспублікі. Партызанскія атрады і групы часта ўзнікалі на базе народнага апалчэння, знішчальных батальёнаў, аснову многіх партызанскіх падраздзяленняў складалі камандзіры і байцы Чырвонай Арміі, якія апынуліся ў тыле гітлераўскіх войск.

У першыя дні Вялікай Айчыннай вайны быў сфарміраваны і ўступіў у барацьбу з ворагам Пінскі партызанскі атрад, які ўзначаліў В.З. Корж. У гэты ж час пачаў дзейнічаць атрад пад кіраўніцтвам Ц.П. Бумажкова і Ф.І. Паўлоўскага ў Кастрычніцкім раёне Палескай вобласці. У ліпені 1941 г. рабочыя кардоннай фабрыкі ў пасёлку Пудачь Суражскага раёна Віцебскай вобласці стварылі атрад, які ўзначаліў дырэктар фабрыкі М.П. Шмыроў (бацька Мінай).

Расла колькасць і актыўнасць народных месціўцаў. Гэта дало магчымасць на базе асобных атрадаў стварыць буйныя партызанскія фарміраванні – брыгады і злучэнні, баявыя дзеянні якіх каардынаваліся з войскамі Чырвонай Арміі. Для кіраўніцтва ўсімі партызанскімі сіламі краіны пастановай Дзяржаўнага Камітэта Абароны ад 30 мая 1942 г. пры Стаўцы Вярхоўнага Галоўнакамандавання быў створаны Цэнтральны штаб партызанскага руху, які ўзначаліў сакратар ЦК КП(б)Б П.К. Панамарэнка. Некалькі пазней былі арганізаваны Беларускі, Украінскі і іншыя штабы партызанскага руху.

Удасканальвалася аператыўнае кіраўніцтва падпольнымі арганізацыямі і партызанскімі фарміраваннямі. У савецкім тыле была створана спецыяльная

школа (Асобы беларускі збор) для падрыхтоўкі падпольшчыкаў і партызан. Важную ролю ва ўмацаванні шэрагаў партызан адыграла “Партызанская прысяга”, тэкст якой быў зацверджаны ЦК КП(б)Б у маі 1942 г.

Асабліва прыкметна актывізаваўся партызанскі рух у сувязі з умацаваннем дзеючых падпольных камітэтаў і пашырэннем іх сеткі. Узначальвалі барацьбу з нямецка-фашысцкімі захопнікамі на тэрыторыі акупіраванай Беларусі 203 абкомы, міжрайкомы, міжрайпартцэнтры, гаркомы і райкомы Кампартыі Беларусі, больш за 1200 пярвічных партарганізацый. Значны ўклад у барацьбу ўносіла камсамольскае падполле, узначальваемае М.В. Зімяніным, К.Т. Мазуравым, С.В. Прытыцкім. Яно ўключала 224 абласныя, міжраённыя, гарадскія і раённыя камітэты камсамола і больш за 5,5 тыс. пярвічных камсамольскіх арганізацый, у якіх было аб’яднана звыш 100 тыс. юнакоў і дзяўчат. У заходніх абласцях Беларусі барацьбу з акупантамі вялі антыфашысцкія камітэты, арганізацыі, групы, якія аб’ядноўвалі больш за 12 тыс. чалавек. Яны распаўсюджвалі лістоўкі, збіралі для партызан зброю, боепрыпасы, прадукты харчавання.

Такім чынам, нарасталая ўсёнародная барацьба супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў, загартоўваўся партызанскі рух, умацнілася баявая дзейнасць партызан. Калі ў снежні 1941 г. у Беларусі змагаліся 50 партызанскіх атрадаў, то ў лістападзе 1942 г. – 352, а ў час бітвы на Курскай дузе ў ліпені 1943 г. – 658 атрадаў. Партызанскі рух на Беларусі з’яўляўся сапраўды ўсёнародным: 1255 партызанскіх атрадаў аб’ядноўваліся ў 213 брыгад з колькасцю звыш 370 тыс. чалавек.

У рабоце сярод насельніцтва вялікае значэнне надавалася сродкам масавай інфармацыі і распаўсюджванню цэнтральных газет, зводак Саўінфармбюро, выданню падпольных газет і лістовак. У маі 1942 г. мінскія падпольшчыкі выпусцілі першы нумар газеты “Звязда”. У пачатку 1943 г. было адноўлена выданне “Звязды” як цэнтральнага органа КП(б)Б. Усяго ў акупіраванай Беларусі выдавалася больш за 170 падпольных часопісаў і газет.

2. Падпольная барацьба.

На захопленай ворагам тэрыторыі стваралася сетка падпольных цэнтраў, арганізацый і груп. Важную ролю ў станаўленні і ўмацаванні падполля і партызанскага руху адыгралі першыя падпольныя партыйныя камітэты: Пінскі, Гомельскі і Мінскі абкомы, Мінскі і Гомельскі гаркомы, Багушэўскі, Барысаўскі, Ельскі, Лоеўскі, Петрыкаўскі, Рагачоўскі, Расонскі, Рудзянскі, Чэрыкаўскі, Чырвонаслабодскі і іншыя райкомы.

Гераічнай і трагічнай старонкай ў гісторыю барацьбы супраць нямецка-фашысцкіх акупантаў увайшло Мінскае падполле, арганізатарамі якога былі І.К. Кавалёў, І.П. Казінец, У.С. Амельянюк, І.І. Матусевіч і інш. З першых дзён акупацыі Мінска, які гітлераўцы ахрысцілі “страляючым горадам”, падпольшчыкі ажыццяўлялі дыверсіі на чыгуначным вузле, прадпрыемствах і ў фашысцкіх установах, збіралі і перадавалі цераз сувязных у партызанскія атрады зброю, медыкаменты, звесткі аб руху нямецкіх ваенных эшалонаў, планы размяшчэння ваенных аб’ектаў у горадзе і г.д. Самаахвярна змагаліся з

ворагам падпольшчыкі Магілёва, Віцебска, Оршы, Жлобіна, Брэста, Гродна і іншых гарадоў і пасёлкаў рэспублікі. Да канца 1941 г. у Беларусі, паводле няпоўных даных, былі арганізаваны і дзейнічалі 247 партызанскіх атрадаў і падпольных груп. Аднак у першыя месяцы вайны партызаны не мелі патрэбнай падрыхтоўкі, матэрыяльнага забеспячэння, узаемадзеяння з вайсковым камандаваннем і г.д.

У гарадах і вёсках барацьбу з акупантамі вялі патрыёты-падпольшчыкі. У мінскім падполлі змагалася звыш 9 тыс. патрыётаў. Толькі ў другой палове 1943 г. яны правялі больш за 50 дыверсій, у тым ліку дыверсійную акцыю, у выніку якой быў знішчаны генеральны камісар Беларусі В. Кубэ. Прысуд над ім выканалі беларускія патрыёты А. Мазанік, М. Осіпава, М. Траян. У ноч на 30 ліпеня 1943 г. на Асіповіцкім чыгуначным вузле Ф. Крыловіч узарваў дзвюма магнітнымі мінамі эшалон з гаручым, у выніку чаго ўзнік пажар, які знішчыў 4 эшалоны, у тым ліку 1 з танкамі “Тыгр”, 63 вагоны са снарадамі, авіябомбамі, мінамі, 31 цыстэрну з гаручым. Былі таксама пашкоджаны вугальны склад, блокпост, дэпо. Гэта – адна з найбуйнейшых дыверсійных аперацый другой сусветнай вайны. Яшчэ ў часы вайны стаў шырока вядомым падзвіг К.С. Заслонава – падпольшчыка з Оршы, В.З. Харужай з Віцебска, патрыётаў з Обаля, Скідзеля, іншых населеных пунктаў. Усяго ў Беларусі дзейнічала пад кіраўніцтвам падпольных партыйных і камсамольскіх арганізацый 70 тыс. падпольшчыкаў.

Грандыёзнай па маштабах і эфектыўнай па выніках была “рэйкавая вайна” – масавы падрыў чыгунак з мэтай дэзарганізацыі ваенных перавозак для гітлераўскай арміі. Першы этап яе пачаўся ў час контрнаступлення савецкіх войск пад Курскам і працягваўся з 3 жніўня да сярэдзіны верасня 1943 г. У другой палове верасня – кастрычніку 1943 г., калі Чырвоная Армія ўступіла на тэрыторыю Беларусі, прайшоў другі этап “рэйкавай вайны”. У выніку двух этапаў перавозкі для груп армій “Цэнтр” значна скараціліся, да таго ж праціўнік вымушаны быў павялічыць колькасць дывізій. Партызаны кантралявалі многія шашэйныя і амаль усе грунтавыя дарогі, грамілі штабы, склады і гарнізоны захопнікаў. Толькі ў 1943 г. было знішчана больш за 300 варожых гарнізонаў, 217 паліцэйскіх участкаў і валасных упраў.

У ходзе барацьбы з ворагам партызанскія атрады і брыгады вызвалілі тысячы населеных пунктаў, у тым ліку шэраг райцэнтраў. На вызваленай тэрыторыі ўтварыліся партызанскія зоны. Першыя з іх на Беларусі ўзніклі ўвосень 1941 г. У канцы 1943 г. партызаны кантралявалі ўжо каля 58 % тэрыторыі рэспублікі. Існавала больш за 20 партызанскіх зон: Акцябрска-Любанская, Барысаўска-Бягомльская, Клічаўская, Полацка-Лепельская, Расонска-Асвейская, Івянецка-Налібоцкая, Сенненска-Аршанская, Суражская і інш. Аб’яднанымі сіламі беларускіх, рускіх, украінскіх, латышскіх і літоўскіх партызан былі створаны партызанскія зоны ў раёнах Беларусі, сумежных з суседнімі рэспублікамі. У выніку аб’яднання некаторых з іх утварыліся партызанскія краі. Адзін з такіх краёў дзейнічаў на стыку БССР, РСФСР і Латвіі і ахопліваў 14 раёнаў на плошчы 10 тыс. км² з насельніцтвам

больш за 200 тыс. чалавек. Вялікі партызанскі край існаваў таксама ў міжрэччы Дняпра, Прыпяці і Дзясны.

Партызанскія зоны становіліся сапраўднымі баявымі фарпостамі ўсенароднага супраціўлення ворагу, базай і своеасаблівым тылам, дзе партызаны прымалі самалёты з Вялікай зямлі, рыхтавалі рэзервы. Партызаны праводзілі сярод насельніцтва масава-палітычную работу, распаўсюджвалі газеты, лістоўкі, зводкі Саўінфармбюро. У некаторых партызанскіх зонах працавалі школы, медыцынскія пункты, якія абслугоўвалі партызан і насельніцтва. Сам факт існавання ў глыбокім тыле ворага партызанскіх зон меў важнае палітычнае значэнне, садзейнічаў росту ўсенароднага супраціўлення гітлераўцам.

Тэма 12.4. Вызваленне Беларусі. Заканчэнне Другой сусветнай і Вялікай Айчыннай вайны

1. Аперацыя “Баграціён”. Вызваленне Беларусі.
2. Удзел беларусаў у Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай вайне.
3. Асноўныя вынікі Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай вайны для Беларусі.

1. Аперацыя “Баграціён”. Вызваленне Беларусі.

Восенню 1943 г., пасля разгрому фашысцкіх войск пад Курскам, пачалося выгнанне ворага з акупіраванай тэрыторыі Беларусі. 23 верасня савецкія войскі вызвалілі першы раённы цэнтр Беларусі – г. Камарын, а да канца верасня выйшлі на подступы да Віцебска, Рагачова, Магілёва. У лістападзе 1943 г. вызвалены буйны прамысловы і культурны цэнтр рэспублікі – г. Гомель, які да выгнання немцаў з Мінска стаў месцам знаходжання ўрада БССР. Усяго ў Беларусі ў выніку асенне-зімовага (1943-1944 гг.) наступлення савецкіх войск было вызвалена 40 раёнаў Магілёўскай, Віцебскай, Гомельскай і Палескай абласцей.

У 1944 г. пачаўся завяршальны этап Вялікай Айчыннай вайны, які характарызаваўся поўным выгнаннем акупантаў з савецкай зямлі і пачаткам вызвалення народаў Еўропы ад фашысцкай няволі. Адною з буйнейшых падзей гэтага этапа з’явілася Беларуская наступальная аперацыя, якая ўвайшла ў гісторыю пад кодавай назвай “Баграціён”. Да пачатку бітвы гітлераўцы сканцэнтравалі на лініі фронту найбольш буйную групоўку сваіх войск (група армій “Цэнтр” і на флангах часці груп “Поўнач”, “Паўночная Украіна”) колькасцю 1,3 млн чалавек, 9500 гармат і мінамётаў, 900 танкаў і штурмавых гармат, 1350 самалётаў. Створаную ў Беларусі глыбокаэшаланіраваную сістэму абароны, якая прыкрывала галоўныя стратэгічныя напрамкі (усходне-прускі і варшаўска-берлінскі), гітлераўцы называлі “Фатэрлянд” (Айчына), паказваючы, што тут іх армія адстойвае рубяжы самой Германіі.

Савецкае камандаванне, улічваючы важнасць і складанасць задачы,

прыняло ўсе неабходныя меры для забеспячэння поспеху аперацыі па вызваленні Беларусі: на працягу красавіка – мая 1944 г. быў дэталёва распрацаваны план аперацыі “Баграціён”; праведзена ўсебаковая падрыхтоўка да наступлення – савецкія войскі былі аб’яднаныя ў чатыры фронты, забяспечаны ў дастатковай ступені тэхнікай, боепрыпасамі, гаручым, харчаваннем. Раніцай 23 чэрвеня 1944 г. пачалася бітва за поўнае вызваленне Беларусі. У наступленне перайшлі войскі 1-га Прыбалтыйскага (камандуючы І.Х. Баграмян), 2-га Беларускага (Г.Ф. Захараў) і 3-га Беларускага (І.Д. Чарняхоўскі) франтоў. На другі дзень да іх далучыліся войскі 1-га Беларускага фронту (камандуючы К.К. Ракасоўскі). У аперацыі ўдзельнічалі таксама Дняпроўская ваенная флатылія, авіяцыя далёкага дзеяння і процівапаветранай абароны, першыя асобныя французскія добраахвотніцкія знішчальныя авіяполк “Нармандыя-Нёман”. Актыўны ўдзел прымалі партызанскія злучэнні. Каардынавалі дзеянні франтоў маршалы А.М. Васілеўскі і Г.К. Жукаў. 24 чэрвеня лінія абароны праціўніка была прарвана. На трэці дзень баёў войскі 1-га Прыбалтыйскага і 3-га Беларускага франтоў акружылі і знішчылі Віцебскую групоўку праціўніка (Віцебскі кацёл), вызвалілі Віцебск. Войскі 2-га Беларускага фронту, фарсіраваўшы водныя перашкоды, 28 чэрвеня штурмам авалодалі Магілёвам. Тады ж была завершана ліквідацыя варажых войскаў, акружаных пад Бабруйскам (Бабруйскі кацёл).

Разгарнуліся баі за сталіцу Беларусі – Мінск. Баі за вызваленне Мінска пачаліся 3 ліпеня і паспяхова завяршыліся да канца таго ж дня. Першым уварваўся ў Мінск танк камандзіра ўзвода Д.Г. Фролікава. У баях за горад вызначыліся многія байцы 2-га Тацынскага гвардзейскага танкавага корпуса генерала А.С. Бурдзейнага, 1-га гвардзейскага танкавага корпуса генерала М.Ф. Панова, 5-й гвардзейскай танкавай арміі маршала бронятанкавых войскаў П.А. Ротмістрава, 3-й арміі генерала А.В. Гарбатава, 31-й арміі генерала В.В. Глаголева і інш. Каля Мінска ў акружэнні апынулася больш чым 100-тысячная групоўка ворага (“Мінскі кацёл”). Фашысцкім войскам не ўдалося вырвацца з акружэння: 70 тыс. было забіта, 30 тыс. узята ў палон. У той час як частка савецкіх войскаў разам з партызанамі заканчвалі ліквідацыю акружанай групоўкі праціўніка пад Мінскам, галоўныя сілы трох беларускіх франтоў рухаліся на захад. Былі вызвалены 4 ліпеня – Полацк, 5 – Маладзечна, 16 – Гродна, 28 – Брэст. Такім чынам, да канца ліпеня 1944 г. нямецка-фашысцкія захопнікі былі поўнасьцю выгнаны з беларускай зямлі.

Разгром нямецка-фашысцкіх войскаў у Беларусі ўвайшоў у гісторыю як адна з важнейшых бітваў Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай вайны. У ходзе аперацыі “Баграціён” савецкія войскі разбілі 28 дывізій групы “Цэнтр” з 38. Агульныя страты гітлераўцаў у Беларусі летам 1944 г. перавысілі тыя, якія панеслі яны ў бітве на Волзе: было забіта звыш 381 тыс. і ўзята ў палон 158 тыс. салдат, афіцэраў і генералаў. За месяц наступлення савецкія войскі ачысцілі ад ворага тэрыторыю працягласцю з поўначы на поўдзень больш як на 400 км і з усходу на захад больш як на 500 км. У выніку беларускай

аперацыі была вызвалена не толькі ўся Беларусь, але і большая частка Літвы, частка Латвіі, усходнія раёны Польшчы. Савецкія войскі падышлі да граніц Усходняй Прусіі, што стварыла спрыяльныя ўмовы для вызвалення шэрага краін Еўропы і разгрому фашысцкай Германіі.

Пасля вызвалення рэспублікі 147 тыс. партызан уліліся ў шэрагі Чырвонай Арміі, а ўсяго ў ходзе і пасля вызвалення тэрыторыі Беларусі ў Чырвоную Армію было мабілізавана 755 тыс. яе жыхароў. Пасля вызвалення Беларусі Чырвоная армія з неаслабнай сілай граміла нямецка-фашысцкіх захопнікаў. У выніку наступных удараў вораг быў поўнасьцю выгнаны з савецкай зямлі, дзяржаўная граніца СССР адноўлена. Чырвоная Армія, выконваючы вызваленчую місію, дапамагала народам Польшчы, Чэхаславакіі, Венгрыі, Румыніі, Балгарыі і іншым вызваліцца ад нямецка-фашысцкіх акупантаў.

Удзел беларусаў у Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай вайне.

Многія народы і дзяржавы ўнеслі ўклад у перамогу над фашызмам, у тым ліку ЗША, Англія, Францыя і іншыя саюзнікі па антыгітлераўскай кааліцыі. Важнай падзеяй у барацьбе супраць фашызму з'явілася адкрыццё ў чэрвені 1944 г. другога фронту ў Еўропе, дамоўленасць аб чым была дасягнута яшчэ ў пачатку 1942 г. У канцы студзеня – пачатку лютага 1945 г. савецкія войскі ў ходзе Вісла-Одэрскай аперацыі фарсіравалі Одэр, наблізіліся на 70–80 км да Берліна. Рашаючае значэнне для разгрому фашысцкай Германіі мела Берлінская аперацыя (16 красавіка – 8 мая). Яе ажыццявілі войскі 1-га, 2-га Беларускіх і 1-га Украінскага франтоў з выкарыстаннем сіл балтыйскага флоту, дняпроўскай ваеннай флатыліі, авіяцыі дальняга дзеяння, а таксама 1-й і 2-й армій Войска Польскага. 2 мая савецкія войскі завяршылі разгром берлінскай групоўкі ворага і поўнасьцю авалодалі Берлінам.

8 мая ў прадмесці Берліна Карлсхорсце ў прысутнасці прадстаўнікоў камандаванняў армій СССР, ЗША, Англіі і Францыі прадстаўнікі павергнутаў Германіі падпісалі акт аб безагаворачнай капітуляцыі сваіх узброеных сіл. Кровапалітная вайна ў Еўропе закончылася. У азнаменаванне перамаганоснага завяршэння Вялікай Айчыннай вайны супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў 9 мая 1945 г. было аб'яўлена днём усенародных урачыстасцей – святам Перамогі.

СССР далучыўся да дэкларацыі ЗША, Англіі і Кітая ад 26 ліпеня 1945 г., у якой патрабавалася безагаворачная капітуляцыя Японіі, і 8 жніўня аб'явіў вайну мілітарысцкай Японіі. Баявыя дзеянні Чырвонай Арміі і Флоту супраць Японіі пачаліся 9 жніўня 1945 г. Нягледзячы на моцнае супраціўленне, савецкія войскі хутка зламалі абарону праціўніка. На працягу 11 дзён яны разграмілі галоўную ўдарную сілу японскіх мілітарыстаў – Квантунскую армію і ачысцілі ад японцаў паўночна-ўсходнія правінцыі Кітая (Маньчжурыю), гарады Дальні і Порт-Артур, Паўднёвы Сахалін, Курыльскія астравы, вызвалілі Паўночную Карэю. Пасля разгрому савецкімі войскамі Квантунскай арміі ЗША, якія 6 і 9 жніўня 1945 г. падверглі атамнай

бамбардыроўцы Хірасіму і Нагасакі, 28 жніўня пачалі высадку сваіх акупацыйных сіл на Японскія астравы. Страціўшы лепшую сухапутную армію, а таксама флот, Японія вымушана была капітуляваць. 2 верасня 1945 г. Японія падпісала акт аб безагаворачнай капітуляцыі. Ад імя дзяржаў антыгітлераўскай кааліцыі яго падпісалі прадстаўнікі ЗША, Англіі, СССР, Кітая, Францыі, Аўстраліі, Канады, Новай Зеландыі і Нідэрландаў. Так закончылася другая сусветная вайна.

Важнейшым фактарам дасягнення Вялікай Перамогі быў удзел многіх дзяржаў і народаў у агульнай барацьбе супраць фашысцкага блока. Разам з усімі народамі Савецкага Саюза з гонарам выканаў свой абавязак перад Радзімай і чалавецтвам беларускі народ. Толькі за чэрвень – жнівень 1941 г. больш за паўмільёна мужчын Беларусі, здольных насіць зброю, уступілі ў шэрагі Чырвонай Арміі. Усяго на франтах Вялікай Айчыннай вайны змагаліся 1 млн 300 тыс. беларусаў і ўраджэнцаў рэспублікі. Чырвоная Армія разбіла галоўныя сілы ваеннай машыны агрэсараў. З 13,6 млн чалавек, якіх страціла гітлераўская Германія за час другой сусветнай вайны, 10 млн знайшлі сабе магілу на ўсходнім фронце. Страты нямецка-фашысцкіх войск на савецка-германскім фронце былі ў 4 разы большыя, чым на заходнееўрапейскім і міжземнаморскім тэатрах ваенных дзеянняў.

За час вайны за мужнасць і гераізм ордэнамі і медалямі было ўзнагароджана звыш 7 млн ваеннаслужачых, больш за 11 тыс. чалавек удастоены звання Героя Савецкага Саюза. Звыш 300 тыс. салдат і афіцэраў – ураджэнцаў Беларусі – атрымалі ордэны і медалі, 441 воін удастоены звання Героя Савецкага Саюза, а чацвярым (лётчык П.Я. Галавачоў, камандзіры танкавых злучэнняў І.І. Гусакоўскі, С.Ф. Шутаў, І.І. Якубоўскі) гэта званне прысвоена двойчы, 65 ураджэнцаў Беларусі сталі поўнымі кавалерамі ордэна Славы.

Ураджэнцамі Беларусі былі выдатныя военачальнікі, якія затым сталі маршаламі: В.Д. Сакалоўскі, І.І. Якубоўскі, С.А. Красоўскі; генераламі арміі: А.І. Антонаў, І.І. Гусакоўскі; генерал-палкоўнікамі А.Р. Бацюня, І.П. Камера, Ф.І. Кузняцоў; віцэ-адміралам В.П. Дрозд; контр-адміралам В.Е. Ананіч – усяго 217 генералаў і адміралаў. У складзе ваенна-паветраных сіл з ворагам змагаліся 5305, у бранятанкавых і механізаваных часцях 2490 афіцэраў з Беларусі.

Свой ўклад у разгром фашысцкіх захопнікаў унеслі партызаны і падпольшчыкі Беларусі. Агульная колькасць савецкіх партызан, якія дзейнічалі на тэрыторыі Польшчы, складала 12 тыс. чалавек, Чэхаславакіі – больш за 17 тыс. чалавек. Значны ўклад у забеспячэнне Вялікай Перамогі над ворагам унёс савецкі тыл, у тым ліку эвакуіраваныя з Беларусі на ўсход краіны, прадпрыемствы і ўстановы. Да лета 1942 г. на абарону працавалі больш за 60 беларускіх прадпрыемстваў. Усяго ва ўсходніх раёнах СССР працавала прыкладна 1,5 млн эвакуіраваных жыхароў Беларусі.

3. Асноўныя вынікі Вялікай Айчыннай і Другой сусветнай вайны для Беларусі.

Неацэнны ўклад у Вялікую Перамогу ўнеслі інтэлігенцыя, работнікі народнай адукацыі і навукі, культуры, літаратуры і мастацтва Беларусі. Вучоныя Белдзяржуніверсітэта і Акадэміі навук БССР вырашалі задачы, якія мелі абароннае і народнагаспадарчае значэнне. Цесную сувязь з савецкай арміяй, народам прадэманстравалі работнікі мастацтва. З першых дзён вайны былі створаны творчыя (франтавыя) брыгады Беларускага тэатра оперы і балета. Калектывы ўсіх беларускіх тэатраў давалі шэфскія канцэрты і спецыяльныя пастаноўкі для стварэння фонду абароны. Інтэрэсы фронту займалі галоўнае месца і ў творчасці беларускіх кампазітараў і мастакоў. Сярод іх Я. Цікоцкі, М. Аладаў, З. Азгур і інш. Беларускія кінааператары на базе Маскоўскай студыі-хронікі штомесячна выпускалі кіначасопіс “Савецкая Беларусь”. Пры Усесаюзным радыёкамітэце бала створана беларуская рэдакцыя радыёвяшчання, якая штодзённа выпускала радыёперадачы. Не спынялі работы беларускі друк, Дзяржаўнае выдавецтва БССР. Работнікі народнай адукацыі, навукі, культуры, літаратуры, мастацтва, сродкаў масавай інфармацыі ў гады вайны працавалі для народа, выходзілі пачуццё патрыятызму, мужнасці, нянавісці да захопнікаў, натхнялі на непрымірную барацьбу з ворагам.

Уклад беларускага народа ў Вялікую Перамогу, у справу разгрому фашызму атрымаў прызнанне ва ўсім свеце. Улічваючы гэта, 27 красавіка 1945 г. міжнародная канферэнцыя, скліканая для ўтварэння ААН, прыняла рашэнне аб уключэнні БССР у лік краін-заснавальніц гэтай новай і самай аўтарытэтай міжнароднай арганізацыі.

РАЗДЗЕЛ 13 БЕЛАРУСЬ У ПАСЛЯВАЕННЫ ПЕРЫЯД (1945-1985 гг.)

Тэма 13.1 Беларусь у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе. 1944-1955 гг.

1. Аднаўленне прамысловасці і сельскай гаспадаркі БССР у 1943-1955 гг.
 1. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1945-1955 гг..
 2. Аднаўленне і развіццё адукацыі, навукі і культуры ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.

1. Аднаўленне прамысловасці і сельскай гаспадаркі БССР у 1943-1955 гг.

Вялікая Айчынная вайна і фашысцкая акупацыя прынеслі беларускаму народу велізарныя бедствы: загінула больш за 2 млн. 200 тыс. чалавек, толькі прамыя страты склалі 75 млрд. руб. (у цэнах 1942 г.). Аднаўленне эканомікі пачыналася адразу пасля вызвалення – у канцы 1943 – пачатку 1944 г. Аднак галоўнае было зроблена пасля заканчэння вайны, у ходзе рэалізацыі чацвёртага пяцігадовага плана аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі 1946–1950 гг. Ён з’явіўся часткай чацвёртага пяцігадовага плана развіцця СССР. Аб’ём капіталаўкладанняў на пяцігодку вызначыўся ў суме 742 млн.

руб., што перавышала памер капіталаўкладанняў па рэспубліцы за тры даваенныя пяцігодкі разам узятыя. Гэта павінна было забяспечыць высокія тэмпы аднаўлення і развіцця ўсіх галін народнай гаспадаркі.

У галіне прамысловасці ў чацвёртай пяцігодцы планавалася аднавіць даваенны ўзровень, а потым перавысіць яго. Характэрная рыса чацвёртай пяцігодкі – гэта не толькі аднаўленне разбуранага, развіццё старых галін, але – і гэта галоўнае – стварэнне новых і працаёмкіх галін, што ў той час аргументавалася неабходнасцю выкарыстання працоўных рэсурсаў і патрэбамі рэспублікі і краіны. У выніку пасляваеннае развіццё вызначыла ў значнай ступені далейшую спецыялізацыю Беларусі ў грамадскім падзеле працы і яе ролю ў стварэнні адзінага народнагаспадарчага комплексу СССР.

Галоўнымі напрамкамі прамысловага развіцця пасляваеннай Беларусі з’явіўся паскораны рост машынабудавання, металаапрацоўкі, электраэнергетыкі, паліўнай прамысловасці, будаўнічых матэрыялаў. Пасляваеннае машынабудаванне характарызуецца стварэннем шэрагу новых яе галін: аўтамабільнай, трактарнай, дарожных машын і будаўнічых механізмаў. Аўтамабільны і трактарны заводы ў Мінску былі буйнейшымі новабудовамі Беларусі. У будаўніцтве гэтых гігантаў прымала ўдзел уся краіна. У 1950 г. яны ўступілі ў строй і выдалі першую прадукцыю.

Поспехі мелі месца ў стварэнні энергетычнай і паліўнай базы. Былі адноўлены і зноў пабудаваны БелГРЭС, электрастанцыі ў Гомелі, Маладзечна, Гродна, Бабруйску, Брэсце і іншых гарадах і раённых цэнтрах, падрыхтавана да пуску першая чарга Смілавіцкай ГРЭС і Заводская ТЭЦ у Мінску. К 1950 г. выраб электраэнергіі па БССР перавысіў даваенны ўзровень на 47.

За 1946–1950 гг. мясцовая прамысловасць і прамысловая кааперацыя асвоілі выпуск значнай колькасці новых відаў вырабаў, у тым ліку швейных машын, жалезнага і чыгуначнага, эмаліраванага, фаянсавага посуду, бытавых электрапрыбораў, прымусаў, гумавага абутку, прадметаў хатняга ўжытку. Тым самым змяншаўся востры дэфіцыт гэтых тавараў, рэгуляваліся працэсы занятасці працоўнай сілы. Далейшае развіццё атрымала лёгкае прамысловасць: былі пабудаваны Мінскі і Гродзенскі тонкасуконныя камбінаты. Былі рэканструяваны гарбарна-абутковыя прадпрыемствы, ільназаводы, хутка развіваліся швейная, скураная і іншыя галіны лёгкай прамысловасці. Усяго за пяцігодку было адноўлена, пабудавана і ўведзена ў дзеянне каля 6 тыс. прадпрыемстваў, у тым ліку 180 буйных.

Высокімі тэмпамі ішло аднаўленне і развіццё прамысловасці ў заходніх раёнах Беларусі. Былі пабудаваны першая і другая чэргі завода халадзільнікаў і мэблевай фабрыка ў Брэсце, кансервавы завод у Кобрыне, Гродзенскі тонкасуконны камбінат, цукровы завод у Свідзі, электрастанцыя ў Баранавічах і іншыя. Аб’ём прамысловай прадукцыі ў заходніх абласцях рэспублікі ў 1950 г. перасягнуў даваенны ўзровень амаль удвая, а магутнасць электрастанцый – у 2,2 разы.

Былі прыняты меры па матэрыяльна-тэхнічнаму ўмацаванню сельскай

гаспадаркі. За тры пасляваенныя гады калгасы БССР атрымалі 160 тыс. т харчовага збожжа і насення, 122 тыс. коней, 113 тыс. галоў буйнай рагатай жывёлы і інш. У калгасах і саўгасах аднаўляліся пасяўныя плошчы, павялічваліся ўраджайнасць, пагалоўе жывёлы, паляпшалася арганізацыя працы. Сярэднегадавыя тэмпы прыросту вытворчасці збожжа ў чацвёртай пяцігодцы склалі 12%, бульбы – 15%, ільновалакна – 36%, малака – 22%. Асноўны цяжар пасляваеннага аднаўлення вёскі вынеслі на сваіх плячах жанчыны, старыя і падлеткі.

Можна адзначыць шэраг асаблівасцей, аказаўшых уплыў на далейшае развіццё рэспублікі. Гэта перш за ўсё ўзмоцненыя тэмпы індустрыялізацыі, не толькі адраджэнне старых, але і стварэнне новых галін, у будучым вызначыўшых асноўныя рысы эканомікі рэспублікі. Яны залажылі асновы для стварэння складанага народнагаспадарчага комплексу, забяспечылі дастаткова высокія тэмпы аднаўлення і развіцця прамысловасці ў заходніх абласцях Беларусі, паскорылі працэс фарміравання рабочага класу, прыток кадраў спецыялістаў з іншых рэгіёнаў краіны і адток насельніцтва з беларускай вёскі.

У цэлым жа складалася эканоміка, дазволіўшая БССР заняць у далейшым значнае месца ў сістэме агульнасаюзнага падзелу працы, стварыліся ўмовы для ўсебаковага развіцця рэспублікі.

2. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1945 – 1955 гг.

У пасляваенныя гады ў СССР і БССР захоўвалася палітычная сістэма, якая склалася ў 1920-1930-я гады і была замацавана ў Канстытуцыі СССР 1936 г. і Канстытуцыі БССР 1937 г. Першым крокам у вяртанні да мірнага жыцця (да даваеннай палітычнай арганізацыі) былі выбары ў Вярхоўны Савет СССР (1946), у Вярхоўны Савет БССР (1947) і мясцовыя Саветы рэспублікі (1948). Але ў пасляваенныя гады новая хваля рэпрэсій прыйшла на Беларусь – чарговыя арышты, дэпартацыі людзей на спецпасяленні і ссылку, абмежаванні на некаторыя віды дзейнасці і г.д. Рэпрэсіі праводзіліся з часу вызвалення рэспублікі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў па 1952 год.

Вострай была палітычная сітуацыя ў заходніх абласцях Беларусі. Тут прадоўжылі ўзброеную барацьбу супраць савецкай ўлады групы асоб, якія супрацоўнічалі ў час акупацыі з фашыстамі, атрады Арміі Краёвай і іншыя. Так, у лютым 1946 г. бандыты ўчынілі 120 забойстваў, 190 грабязоў і 18 разбояў. Увосень гэтага ж года імі было здзейснена яшчэ 838 вылазак, у тым ліку 43 дыверсіі, 120 падпалаў. Трэба адзначыць, што дзейнасць большасці з гэтых груп і фарміраванняў мела не столькі палітычны, колькі крымінальны характар.

Смерць Сталіна 5 сакавіка 1953 г. падштурхнула даўно наспеўшы працэс аднаўлення грамадства. Ён закрануў усе сферы жыцця грамадства – палітычную, эканамічную, сацыяльную, духоўную. “Хрушчоўская адліга”, XX з’езд КПСС (1956 г.) з яго выкрываннямі культу асобы выклікалі глыбокія змены ў грамадска-палітычнай свядомасці. Гэта стала спрыяльнай глебай для ажыўлення навукі, літаратуры, мастацтва. Былі зроблены некаторыя

намаганні па ўдасканаленню палітычнай сістэмы. Ужо ў 1953–1956 гг. было пачата правядзенне лініі на пашырэнне правоў саюзных рэспублік у дзяржаўным, эканамічным і культурным будаўніцтве.

3. Аднаўленне і развіццё адукацыі, навукі і культуры ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.

Важнай прадумовай развіцця культуры з’яўляецца неабходны адукацыйны ўзровень насельніцтва. У пасляваенны перыяд адбылося аднаўленне і далейшае развіццё сістэмы адукацыі. Павялічваліся асігнаванні на яе патрэбы. За 1946–1950 гг. на аднаўленне і развіццё агульнаадукацыйнай школы было адпушчана 3598,7 млн. рублёў. Гэта дазволіла толькі за кошт дзяржаўных сродкаў пабудаваць 205 школ на 62,4 тысячы вучнёўскіх месц. У канцы 1950 г. у БССР у асноўным была адноўлена даваенная сетка агульнаадукацыйных школ. У 1951–1955 гг. адбылося далейшае пашырэнне сярэдняй адукацыі, якое ішло шляхам арганізацыі новых і пераўтварэння сямігодак у сярэднія школы. Іх колькасць за гэтыя гады вырасла амаль у 2 разы. Палепшыўся і склад настаўніцкіх кадраў: калі ў 1944/45 навучальным годзе працавала 19,7% настаўнікаў з вышэйшай і няпоўнай вышэйшай адукацыяй, то ў 1950/51 – 30,2%, а ў 1955/56 – каля 50%.

Пасляваенная развілася вышэйшая адукацыя. У 1944/45 навучальным годзе працавалі 22 вышэйшыя навучальныя установы (з 25 існаўшых да вайны). У 1945 г. у Мінску аднавіў работу Беларускі лесатэхнічны інстытут, які з 1930 г. працаваў у Гомелі. У 1961 г. ён быў пераўтвораны ў Беларускі тэхналагічны інстытут. Адкрыліся новыя вышэйшыя навучальныя ўстановы: у 1945 г. Беларускі тэатральны інстытут (з 1953 г. – тэатральна-мастацкі), у 1948 г. – Мінскі дзяржаўны педагагічны інстытут замежных моў, у 1950 г. – Брэсцкі педагагічны інстытут (створаны на базе настаўніцкага інстытута). У 1959 г. было створана Міністэрства вышэйшай і сярэдняй спецыяльнай адукацыі БССР.

Пасляваенная развілася навука. У 1944 г. у Мінску зноў пачала сваю дзейнасць Акадэмія навук БССР. У першыя пасляваенныя гады яе калектыў працаваў у цяжкіх умовах. Не хапала памяшканняў, лабараторнага абсталявання, кваліфікаваных кадраў. Аднаўляліся навукова-даследчыя інстытуты меліярацыі, будаўнічых матэрыялаў, харчовай прамысловасці, лясной гаспадаркі. К канцу 1950 г. у БССР дзейнічала 77 навуковых устаноў, а ў 1958 г. гэтая лічба ўзрасла да 83. Цэнтрам навуковай працы ў рэспубліцы становіцца Акадэмія навук БССР. У пасляваенныя гады тут праводзіліся работы па стварэнні новых сплаваў, вывучэнні фэрамагнетызму, тэхналогіі апрацоўкі металаў. Пасляваенная распрацоўваліся пытанні калоднай хіміі, рацыянальнага выкарыстання торфу, праводзіліся даследаванні, накіраваныя на павышэнне ўрадлівасці глебы, культуры земляробства, жывёлагадоўлі ў калгасах і саўгасах рэспублікі.

У 1955 г. у сістэме АН БССР быў створаны Інстытут фізікі і матэматыкі, у якім пачалі развівацца новыя навуковыя напрамкі – спектраскапія, люмінесценцыя, тэорыя дыферэнцыяльных ураўненняў

і вылічальная матэматыка. У 1955 г. ствараецца Інстытут матэматыкі з вылічальным цэнтрам, адкрываецца Аддзел фізікі цвёрдага цела і паўправаднікоў, які хутка рэарганізуецца ў Інстытут таго ж профілю. На базе энергетычнага сектара ў 1952 г. ствараецца Інстытут энергетыкі, пераўтвораны ў 1963 г. у Інстытут цяпла – і масаабмену.

Вучоныя ВНУ прымалі ўдзел у распрацоўцы актуальных тэарэтычных і прыкладных праблем. Так, значныя навуковыя даследаванні праводзіліся ў Беларускай дзяржаўнай універсітэце. Выконваліся навуковыя даследаванні ў політэхнічным і лесатэхнічным інстытутах. Аднаўлялася навуковая дзейнасць сельскагаспадарчых ВНУ.

Для беларускай пасляваеннай літаратуры характэрна тое, што ў ёй адбываецца прыкметны рост прозы малых і асабліва буйных жанравых форм. Гераічная эпопея барацьбы народа з фашызмам прыцягвала пільную ўвагу беларускіх пісьменнікаў. Ідэйна-эстэтычнае асэнсаванне ваенных падзей проза пачала па гарачых слядах. У першых творах аб мірным жыцці пісьменнікі імкнуліся па магчымасці ярчэй перадаць аптымістычны настрой свайго сучасніка. Прыкладна з 1953 г. у беларускай літаратуры, як і ва ўсесаюзнай, намеціліся новыя тэндэнцыі, звязаныя з актывізацыяй грамадскага жыцця. Пачаўся працэс пераадолення апісальнасці, заглыблення ва ўнутраны свет герояў, у сутнасць канфліктаў пасляваеннай эпохі. У пісьменніцкім асяроддзі разгарнулася дыскусія аб месцы пісьменніка ў жыцці грамадства, аб неабходнасці перагляду ўсталяваных у літаратуры канцэпцый бесканфліктнасці. На першы план паступова вылучаюцца агульначалавечыя маральна-этычныя каштоўнасці, барацьба за маральную чысціню і светлае ў чалавеку. Яскрава гэта праявілася ў апавесці Я. Брыля “На Быстранцы” і асабліва ў рамане І. Шамякіна “Крыніцы”.

У першай палове 60-х гг. у выніку ўнутранага ідэйна-мастацкага ўзбагачэння беларуская проза прыйшла да значных здабыткаў. З’яўляюцца раманы: “Людзі на балоце” І. Мележа, “Птушкі і гнёзды” Я. Брыля, “Сэрца на далоні” І. Шамякіна, “Сасна пры дарозе” І. Навуменкі, “На парозе будучыні” М. Лобана, “Засценак Малінаўка” А. Чарнышэвіча. У. Караткевіч адкрыў чытачу паэзію і філасофію гісторыі (“Каласы пад сярпом тваім”, “Чорны замак Альшанскі”), а В. Быкаў – з пазіцый гуманізму і антымілітарызму аналізуе і асэнсоўвае чалавека на вайне (“Жураўліны крык”, “Сотнікаў”, “Воўчая зграя” і іншыя апавесці).

Тэма 13.2 Беларусь у 1950-я - 1980-я гг.

1. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1955 – 1985 гг.
2. Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1950-я -1980-я гг.
3. Прычыны і праявы застоўных тэндэнцый у беларускім грамадстве.

1. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1955 – 1985 гг.

У пасляваенныя гады ў СССР і БССР захоўвалася палітычная сістэма, якая склалася ў 20–30-я гады і была замацавана ў Канстытуцыі СССР 1936 г. і Канстытуцыі БССР 1937 г. Першым крокам у вяртанні да мірнага жыцця (да даваеннай палітычнай арганізацыі) былі выбары ў Вярхоўны Савет СССР (1946), у Вярхоўны Савет БССР (1947) і мясцовыя Саветы рэспублікі (1948). Але ў пасляваенныя гады новая хваля рэпрэсій прыйшла на Беларусь – чарговыя арышты, дэпартацыі людзей на спецпасяленні і ссылку, абмежаванні на некаторыя віды дзейнасці і г.д. Рэпрэсіі праводзіліся з часу вызвалення рэспублікі ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў па 1952 год.

Вострай была палітычная сітуацыя ў заходніх абласцях Беларусі. Тут прадоўжылі ўзброеную барацьбу супраць савецкай ўлады групы асоб, якія супрацоўнічалі ў час акупацыі з фашыстамі, атрады Арміі Краёвай і іншыя. Так, у лютым 1946 г. бандыты ўчынілі 120 забойстваў, 190 грабязоў і 18 разбояў. Увосень гэтага ж года імі было здзейснена яшчэ 838 вылазак, у тым ліку 43 дыверсіі, 120 падпалаў. Трэба адзначыць, што дзейнасць большасці з гэтых груп і фарміраванняў мела не столькі палітычны, колькі крымінальны характар.

Смерць Сталіна 5 сакавіка 1953 г. падштурхнула даўно наспеўшы працэс аднаўлення грамадства. Ён закрануў усе сферы жыцця грамадства – палітычную, эканамічную, сацыяльную, духоўную. “Хрушчоўская адліга”, XX з’езд КПСС (1956 г.) з яго выкрываннямі культу асобы выклікалі глыбокія змены ў грамадска-палітычнай свядомасці. Гэта стала спрыяльнай глебай для ажыўлення навукі, літаратуры, мастацтва. Былі зроблены некаторыя намаганні па ўдасканаленню палітычнай сістэмы. Ужо ў 1953–1956 гг. было пачата правядзенне лініі на пашырэнне правоў саюзных рэспублік у дзяржаўным, эканамічным і культурным будаўніцтве.

2. Сацыяльна-эканамічнае і грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1950-я -1980-я гг.

Прамысловасць Беларусі ў сярэдзіне 1950-х гадоў дасягнула грунтоўных зрухаў у сваім развіцці. Было пабудавана каля 150 новых буйных прадпрыемстваў, у тым ліку Мінскі падшыпнікавы і гадзіннікавы заводы, Мінскі завод абагравальнага абсталявання, Аршанскі завод швейных машын, Віцебская шоўкаткацкая фабрыка, Мінскі камвольны камбінат. За пятую пяцігодку прадукцыя машынабудавання павялічылася ў 5,4 разы, склаўшы амаль 1/4 усёй валавай прадукцыі прамысловасці. Вытворчасць электраэнергіі і цеплаэнергіі павялічылася амаль у 3 разы, выпуск хімічнай і гума-азбеставай прамысловасці – у 3,7 разы.

Прамысловае будаўніцтва ў 50-я гады вялося ва ўмовах паскоранай навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. На падставе пастановы ліпенскага Пленума ЦК КПСС (1955 г.) у рэспубліцы абнаўляліся і мадэрнізаваліся асноўныя вытворчыя фонды, удасканальвалася тэхнічнае аснашчэнне, старая тэхніка замянялася новай. За 1955–58 гг. на прадпрыемствах рэспублікі было ўстаноўлена каля 200 паточных ліній, больш за 1000 адзінак новага і мадэрнізаванага абсталявання. Да 1961 г. было мадэрнізавана 3544

металарэзных станкоў і кузнечна-прэсавых агрэгатаў, устаноўлена звыш 500 аўтаматычных, паўаўтаматычных, механізаваных паточных канвеерных ліній, тысячы аўтаматаў і паўаўтаматаў. Быў узят курс на актыўнае супрацоўніцтва навукі з вытворчасцю – вучоныя АН БССР, ВНУ і іншых навукова-даследчых устаноў аказвалі прадпрыемствам канкрэтную дапамогу па пытаннях укаранення навейшых дасягненняў навукі і тэхнікі.

Паспяховае прамысловае будаўніцтва ў 1950-я гады дазволіла асвоіць выпуск новых відаў прамысловай прадукцыі. Мінскі аўтамабільны завод пачаў выпуск 25-тонных самазвалаў МАЗ-525, 7-тонных аўтамабіляў МАЗ-200, лесавозаў МАЗ-501 і аўтапрычэпаў. У 1957 г. аўтазаводцы стварылі першы ўзор 40-тоннага самазвала, які на Сусветнай выставе ў Бруселі ў 1958 г. атрымаў вышэйшы прыз. На Магілёўскім металургічным заводзе імя А.Ф. Мяснікова ў 1957 г. быў выпушчаны першы беларускі пракат. Новая прадукцыя з’явілася на многіх іншых прадпрыемствах.

Больш выразна спроба рэфармаваць кіраванне эканомікай праявілася ў 50-я гады ў сельскай гаспадарцы. Тут сітуацыя заставалася складанай, таму што асноўныя сродкі і рэсурсы накіроўваліся на аднаўленне цяжкай прамысловасці, іншых галін народнай гаспадаркі. Прычынай адставання сельскай гаспадаркі перш за ўсё была эканамічная палітыка, якую праводзіла савецкае кіраўніцтва, сур’ёзныя недахопы ў кіраўніцтве калгасамі і саўгасамі. Жнівеньская сесія Вярхоўнага Савета СССР і вераснёўскі (1953 г.) пленум ЦК КПСС прынялі рашэнне, накіраванае на ўздым сельскай гаспадаркі. Упершыню былі здзейснены меры па эканамічнаму ўмацаванню сельскагаспадарчай вытворчасці, пашырэнню самастойнасці калгасаў і саўгасаў, матэрыяльнай зацікаўленасці сялян. Значна ўзмацнілася матэрыяльна-тэхнічная база сельскай гаспадаркі.

Прынятыя меры садзейнічалі таму, што вытворчыя сілы сельскай гаспадаркі за наступныя гады значна ўзраслі. Гэта дазволіла спыніць спад прадукцыйнасці працы ў сельскай гаспадарцы і перайсці да паступовага нарошчвання аб’ёмаў вытворчасці. Некалькі павысілася ўраджайнасць сельскагаспадарчых культур. Высокія і ўстойлівыя ўраджаі атрымлівалі калгасы: “Рассвет” Кіраўскага раёна, імя М. Гастэлы Мінскага, “Камінтэрн” Магілёўскага, “Шлях да камунізму” і “Бальшавік” Сенненскага, “Перамога” Талочынскага раёнаў і іншыя.

У 1950-я г. у краіне ўзнікла новая эканамічная сітуацыя. Сутнасць яе ў наступным: значна павялічыліся маштабы савецкай эканомікі, змянілася якасць эканомікі ў сувязі з навукова-тэхнічнай рэвалюцыяй, якая мела месца ва ўсім свеце, адбыліся пэўныя зрухі ў кадравым патэнцыяле (іх колькасць, расстаноўка). Гэта прывяло да таго, што стары гаспадарчы механізм усё мацней стрымліваў тэхнічную пераўзброенасць, тэхнічны прагрэс. У выніку склалася сур’ёзная супярэчнасць між дасягнутым узроўнем развіцця вытворчасці і магчымасцямі НТР, з аднаго боку, і формамі і метадамі кіравання, старым гаспадарчым механізмам, з другога. У 1957 г. была ўведзена па сутнасці тэрытарыяльная сістэма кіравання эканомікай –

саўнаргасы. У БССР, у прыватнасці, быў утвораны адзін эканамічны раён і ліквідаваны 9 міністэрстваў. Для кіравання саюзна-рэспубліканскай прамысловасцю і будаўніцтвам быў утвораны Савет народнай гаспадаркі БССР, падпарадкаваны Савету Міністраў рэспублікі. Усё гэта рабілася, каб наблізіць кіраўніцтва да вытворчасці. На справе ж адбыўся разрыў гаспадарчых сувязей і адносін, а парадак планавання і матэрыяльнага стымулявання застаўся ранейшым.

У такіх умовах разгарнулася другая спроба рэфармавання кіравання эканомікай. У сакавіку 1965 г. на Пленуме ЦК КПСС было разгледжана пытанне “Аб неадкладных мерах па далейшаму развіццю сельскай гаспадаркі СССР”, у верасні – “Аб паляпшэнні кіравання прамысловасцю, удасканаленні планавання і ўзмацненні эканамічнага стымулявання прамысловай вытворчасці”. Меры, якія ажыццяўлялі на іх аснове, назвалі эканамічнай рэформай. Яна забяспечыла сабою несумненны прагрэс, таму што павялічыла значнасць дзяржразліковых стымулаў і некалькі пашырыла правы прадпрыемстваў, іх самастойнасць. Перавод прадпрыемстваў на новыя ўмовы ў масавым парадку ажыццяўляўся ў другой палове 60-х гг.

Спробы выкарыстаць эканамічныя стымулы і павялічыць матэрыяльную зацікаўленасць працаўнікоў вёскі, пашырыць эканамічную самастойнасць калгасаў і саўгасаў мелі прагрэсіўны характар. Але і тут прынятыя меры не вызначаліся паслядоўнасцю. Спачатку рэформы далі дастаткова высокія вынікі. Аб гэтым сведчаць звесткі аб выкананні восьмай пяцігодкі. І ў БССР становішча складалася такім жа чынам. Тут рэформа прывяла да некаторага паляпшэння працы прамысловасці і ўсёй гаспадарчай дзейнасці. Аб’ём прадукцыі прамысловасці за гады восьмай пяцігодкі (1966–1970) павялічыўся на 79% замест 70% па плане. На 39% павялічылася прадукцыйнасць працы.

Рост прамысловай вытворчасці суправаджаўся павелічэннем яго тэхнічнага ўзроўню – за пяць гадоў колькасць паточных і аўтаматычных ліній павялічылася больш чым у два разы, значна павялічылася колькасць комплексна механізаваных і аўтаматызаваных вытворчасцей. Рэформа не суправаджалася рэфармаваннем палітычнай сістэмы, дэмакратызацыяй, развіццём галоснасці. Гэта звужала яе рамкі, намечаныя пераўтварэнні не сталі неабарачальнымі. Больш таго, з сярэдзіны 60-х гадоў працэс дэмакратызацыі грамадскага жыцця стаў паступова згортвацца, пачалі ўзмацняцца сілы бюракратычнага кансерватызму.

У 1950-1980-я гады адбылося станаўленне буйной хімічнай, горнахімічнай і нафтаперапрацоўчай прамысловасці ў Беларусі (стварэнне вытворчасці калійнай солі ў Салігорску, азотнатукавай вытворчасці ў Гродна, хімічнай вытворчасці ў Гомелі і Наваполацку, нафтаперапрацоўчай вытворчасці ў Мазыры), радыётэхнічнай і радыёэлектроннай прамысловасці, прадпрыемстваў абарончага комплексу аптычнага прыборабудавання. У гады восьмай (1966–1970 гг.), дзевятай (1971–1975 гг.) і дзесятай (1976–1980 гг.) пяцігодак былі пабудаваны новыя буйныя прадпрыемствы іншых галін

вытворчасці. Многія прадпрыемствы пераходзілі на выпуск новай прадукцыі, палепшылася якасць прадукцыі старэйшых заводаў рэспублікі.

3. Прычыны і праявы застоўных тэндэнцый у беларускім грамадстве

Нягледзячы на высокія паказчыкі росту прамысловай вытворчасці, з першай паловы 1970-х гадоў паралельна існавалі і ўзмацняліся негатыўныя з’явы – адставанне тэмпаў паскарэння навукова-тэхнічнага прагрэсу і ўкаранення ў вытворчасць дасягненняў навукі і тэхнікі. І хаця галоўная ўвага ўдзялялася таму, каб забяспечыць паскораны рост найбольш прагрэсіўных галін, асабліва радыётэхнічнай, электроннай, станкабудаўнічай, у поўнай меры навукова-тэхнічны прагрэс закрануў толькі асобныя галіны вытворчасці, перш-наперш тыя, што былі звязаны з патрэбамі абароны. Павялічвалася спажыванне сыравіны і паліва. Зніжаўся рост прадукцыйнасці працы, захоўвалася высокая доля ручной працы, узмацнялася незбалансаванасць у планаванні. У выніку штогод у рэспубліцы 10–15% прамысловых прадпрыемстваў не выконвалі планаў па вырабу прадукцыі і росту прадукцыйнасці працы.

У маштабах СССР развіццё сельскай гаспадаркі Беларусі выглядала нядрэнна: пры 1,7% агульнай па СССР плошчы сельскагаспадарчых угоддзяў і 2,7% ворнай зямлі ў рэспубліцы ў першай палове 80-х гадоў выраблялася 5,7–5,8% аб’ёму мяса, 15–16% бульбы, 1/4 ільнопрадукцыі ад аб’ёмаў іх вытворчасці ў СССР. Доля паставак у агульнасаюзны фонд мяса складала 12%, малака – 14%.

Рост прамысловасці і сельскай гаспадаркі пазітыўна паўплываў на развіццё сацыяльнай сферы. Рэальныя даходы насельніцтва ў 1970 г. у параўнанні з 1960 г. павялічыліся ў 1,8 разы. За 1960–1985 гг. затраты на сацыяльнае забеспячэнне і сацыяльнае страхаванне выраслі ў 8 разоў, на адукацыю і культуру – у 5 разоў, на медыцынскае абслугоўванне і фізічную культуру – у 4 разы. У сярэдзіне 80-х гадоў грамадскія фонды спажывання склалі каля 5 млрд руб.

Аднак нельга не адзначыць і негатыўныя з’явы. Упарадкаванне аплаты працы слаба ўвязвалася з вынікамі працы і яе якасцю, не ў поўнай меры аплачвалася праца высокакваліфікаваных кадраў. Асартымент і якасць многіх тавараў і паслуг не задавальнялі спажыўцоў, да таго ж прамысловасць недастаткова забяспечвала насельніцтва таварамі. Многія тавары, асабліва высокаякасныя, становіліся дэфіцытам. Заставалася невырашанай у поўнай ступені жыллёвая праблема.

Эканоміка Беларусі была часткай агульнагаспадарчага комплексу СССР. Беларусь пастаўляла ў саюзныя рэспублікі магутныя аўтасамазвалы, трактары, ЭВМ, тэлевізары, звыш 75–90% металарэзных станкоў, магутных трансфарматараў, мінеральных угнаенняў, хімічных валокнаў, падшыпнікаў (цікава, што ў рэспубліцы выраблялася 1/2 агульнасаюзных аб’ёмаў калійных угнаенняў, 1/6 трактароў, 1/7 металарэзных станкоў). Адпаведна, сыравіна і камплектуючыя дэталі паступалі з усіх рэгіёнаў СССР, што сведчыць аб

высокай ступені інтэграванасці эканомікі Беларусі ў эканоміку СССР. Акрамя таго, многія галіны прамысловасці былі звязаны з ваенна-прамысловым комплексам, працавалі на абарону. Пасля развалу СССР і атрымання рэспублікай суверэнітэту гэтыя фактары адмоўна адбіліся на становішчы эканомікі.

Вынікам развіцця эканомікі БССР да сярэдзіны 1980-х гадоў з’явілася стварэнне буйнога тэрытарыяльна-галіновага прамысловага комплексу, у якім у 1986 г. налічвалася 1490 прадпрыемстваў, больш паловы з якіх уваходзіла ў склад вытворчых і навукова-вытворчых аб’яднанняў. Індустрыяльны абрыс рэспублікі пачалі вызначаць магутныя энергетыка, машынабудаванне і прыборабудаванне, хімія і нафтахімія, электроніка і радыёэлектроніка, вытворчасць мінеральных угнаенняў, сінтэтычных валокнаў і іншыя галіны. Мы бачым, што ўвесь пасляваенны перыяд, у тым ліку і ў 1970-я – першай палове 1980-х гг., у рэспубліцы вялося інтэнсіўнае капітальнае будаўніцтва, нарошчваліся вытворчыя магутнасці, эканоміка – прамысловасць і сельская гаспадарка – у асноўным працавалі з надрэннымі вынікамі (асабліва ў параўнанні з агульнасаюзнымі).

Аднак нельга не лічыцца з тым фактам, што ў эканамічным развіцці краіны і нашай рэспублікі ў першай палове 80-х гг. сталі відавочнымі негатыўныя з’явы. Гэта перш-наперш зніжэнне тэмпаў эканамічнага росту, аб чым гаварылася вышэй. Не ўдалося забяспечыць у поўнай меры выхад народнай гаспадаркі БССР, як і СССР у цэлым, на якасна новы навукова-тэхнічны і арганізацыйна-эканамічны ўзровень. Рэспубліка не дабілася рашучага зруху ў інтэнсіфікацыі вытворчасці. За кошт навукова-тэхнічных мерапрыемстваў забяспечвалася толькі 50% прыросту прадукцыйнасці працы. Не адбылося значнага паляпшэння якасці вырабленай прадукцыі. Сродкі, укладзеныя ў развіццё эканомікі (асабліва сельскай гаспадаркі), часта давалі нізкую аддачу. У выніку гэтага недастаткова рашаліся сацыяльныя задачы, дабрабыт людзей адставаў ад узроўню развітых краін Захаду. Значна ўскладнілася экалагічная сітуацыя ў выніку бурнага індустрыяльнага развіцця і недаацэнкі прыродаахоўных мер, недахопаў у ахове здароўя і г.д. Усё гэта выклікала сур’ёзную заклапочанасць у грамадстве.

У першай палове 1960-х гг. мела месца перабудова дзяржаўных і грамадскіх арганізацый па вытворчаму прынцыпу (прамысловыя і сельскія), але праз два гады быў адноўлены тэрытарыяльна-вытворчы прынцып іх пабудовы. Працэс аднаўлення грамадства, які разгарнуўся ў 50-я гады, востра паставіў задачу выпрацоўкі стратэгічнага курсу. Ім стала “разгорнутае будаўніцтва камунізму”, абгрунтаванае ў Праграме КПСС, якая была прынята на XXII з’ездзе партыі (1961). Значныя паказчыкі эканамічнага росту, дасягнутыя да пачатку 60-х гадоў, высокія тэмпы сярэднегадовага прыросту нацыянальнага даходу, вялікія поспехі ў некаторых галінах (напрыклад, у асваенні космасу) прывялі да памылковых вывадаў праграмы аб стане эканомікі, грамадства наогул і аб іх магчымасцях у бліжэйшай будучыні. Былі дапушчаны пралікі ў выяўленні перспектывы як унутранага развіцця краіны

(стварэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы камунізму да 1980 г.), так і міжнародных абставін (вывад аб паглыбленні агульнага крызісу капіталізму). З другой паловы 70-х гадоў канцэпцыя пабудовы камунізму атрымала лагічны працяг у канцэпцыі развітога сацыялістычнага грамадства. Апошняя стала крыніцай дагматызму ў тэарэтычнай думцы.

Эканамічныя рэформы 60-х гг. таксама патрабавалі дэмакратычных змен у жыцці грамадства. Толькі яны не наступілі. Дэмакратычныя працэсы былі заблакіраваны сіламі бюракратычнага кансерватызму. Грамадскі ўздым паступова змяніўся расчараваннем, і тэзіс аб пабудове развітога сацыялізму не толькі не змяніў грамадска-палітычную атмасферу, настрой людзей, але нават выклікаў іронію. З сярэдзіны 1950-х гадоў неаднаразова рабіліся спробы павялічыць ролю Саветаў у кіраванні дзяржавай і грамадствам. Для таго каб зрабіць дэпутацкую дзейнасць больш выніковай, ствараліся пастаянныя камісіі на розных напрамках дзейнасці. Так, у 1977 г. мясцовыя Саветы рэспублікі стварылі 10360 пастаянных камісій, у якія ўвайшлі 67093 дэпутатаў – 87% ад агульнай іх колькасці.

Аднак рэальная ўлада знаходзілася ў руках партыйных камітэтаў. І наогул ўсё грамадска-палітычнае жыццё было строга рэгламентавана і цэнтралізавана. Кіруючай сілай беларускага грамадства з’яўлялася Кампартыя Беларусі. Яе колькасць павялічылася з 48,2 тыс. камуністаў у 1946 г. да 688 тыс. у 1985 г. Важную ролю ў палітычнай структуры і жыцці грамадства ігралі грамадскія арганізацыі – гэта перш-наперш прафсаюзы (яны павялічыліся з пасляваеннага часу з 350 тыс. да 5 млн. чалавек у сярэдзіне 1980-х гг.), якія ўключалі ў сябе амаль ўсіх працуючых, і Ленінскі камуністычны Саюз моладзі (колькасць яго членаў пасля вайны была ледзь больш за 200000, к сярэдзіне 80-х – каля 1,5 млн. чалавек), які ахопліваў амаль усю моладзь. Аднак дзейнасць грамадскіх арганізацый была заарганізавана, цвёрда цэнтралізавана і паступова пачала пакідаць усё менш месца для ініцыятывы асобнага чалавека, актыўнасць іх членаў усё больш фармалізавалася.

Тэма 13.3 Грамадска-палітычнае і сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове 1980-х – сярэдзіне 1990-х гг.

1. Сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні ў другой палове 1980-х – сярэдзіне 1990-х гг.
2. Грамадска-палітычныя, этнанацыянальнае і культурнае развіццё Беларусі.

1. Сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні ў другой палове 1980-х – сярэдзіне 1990-х гг.

З канчатковым знішчэннем СССР і стварэннем суверэнных дзяржаў рыначныя рэформы ўступілі ў новую фазу. Яны пачалі праводзіцца па заходніх рэцэптах, у першую чаргу па рэцэптах “шокавай тэрапіі”

Міжнароднага валютнага фонду (МВФ) для слабаразвітых краін. Іх праводзілі не вельмі аўтарытэтныя і прафесійныя людзі, каго ў народзе называлі малодшымі навуковымі супрацоўнікамі і загадчыкамі лабараторый. Унукі і праўнукі бальшавіцкіх камісараў часоў грамадзянскай вайны прадэманстравалі вывернуты знутры бальшавізм. Тое, на што Захаду спатрэбілася стагоддзі, яны зрабілі спробу ўвесці зараз жа ці цераз 500 дзён. Асаблівасці савецкай мадэрнізацыі яны цалкам праігнаравалі. Таму разбуральны характар іх рэформ быў непазбежным.

Але ж Беларусь, як і Расія і Украіна, не слабаразвітая, а індустрыяльная дзяржава з многагаліновай прамысловасцю і магутным навукова-тэхнічным патэнцыялам. Мадэль МВФ, дзе вынікам лібералізацыі цэн з’яўляецца этап банкруцтваў і беспрацоўя, прыемлема для слабаразвітых краін, у якіх рабочыя складаюць 5 – 10 % насельніцтва. Пры такіх маштабах нават масавыя банкруцтвы прадпрыемстваў грамадства ў цэлым не кранаюць. А калі дзяржаўны сектар складае пераважную большасць эканомікі, а рабочыя – 70 % працоўных?

Больш таго, знешнія паступленні (пазыкі, крэдыты) у некалькі мільёнаў долараў аказвалі моцнае стымулюючае ўздзеянне на эканоміку малых краін. Маштабы ж краін СНД такія, што, каб уздзеянне на ход спраў у эканоміцы, патрэбны дзесяткі, а для Расіі – сотні мільярдаў долараў, што не пад сілу ніякаму міжнароднаму банку. Таму надзеі на дапамогу Захаду не мелі пад сабой ніякай асновы. Гэтых абставін не ўлічвалі прыхільнікі “шокавай тэрапіі”.

Правядзенне рэформ у 1992 – 1994 гг. дазволіла стварыць у Беларусі неабходны мінімум асноўных рыначных інстытутаў, нарматыўна-прававых дакументаў, пераўтварыць сістэму дзяржаўнага кіраўніцтва эканомікай у новую сістэму, якая ў пэўнай ступені абапіраецца на рыначныя рэгулятары. Разам з тым беларускі рынак цяпеў значна большыя страты, чым меў здабыткаў: разбурэнне раней існаваўшых вытворча-эканамічных сувязей і “абвальны” спад вытворчасці на 50 % і больш у параўнанні з канцом 80-х гадоў, што пагражала дзяржаве стратай сваёй незалежнасці і пераўтварэннем у калонію; раскручванне інфляцыйнай спіралі і катастрофічнае падзенне курсу беларускіх грошай, крытычнае становішча з забеспячэннем гаспадаркі энергарэсурсамі; галапіруючы рост цэн (іх лібералізацыя не прывяла да ўстанаўлення раўнавагавых цэн, што з’яўляецца асаблівасцю рынку, заснаванага на механізме свабоднай канкурэнцыі); рэзкае падзенне жыццёвага ўзроўню большасці насельніцтва, рост беспрацоўя, нарастанне іншых сацыяльных праблем.

Мадэль рыначных рэформ метадам “шокавай тэрапіі”, пабудаваная па рэкамендацыях Міжнароднага валютнага фонду, пацярпела правад летам 1994 г. у час выбараў першага прэзідэнта Рэспублікі Беларусь. Мандат на правядзенне новага варыянта рэформ атрымаў першы прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А. Лукашэнка. Для пераадолення крызісных з’яў і недахопаў, а таксама для вызначэння перспектывных задач у правядзенні рыначных

рэформ былі распрацаваны “Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996 – 2000 гады”. 20 кастрычніка 1996 г. удзельнікі Усебеларускага народнага сходу адобрылі гэты дакумент.

2. Грамадска-палітычныя, этнанацыянальнае і культурнае развіццё Беларусі.

Падзеі 19 – 21 жніўня 1991 г. паскорылі працэс распаду СССР. 25 – 26 жніўня 1991 г. нечарговая сесія Вярхоўнага Савета БССР прыняла закон “Аб наданні статусу канстытуцыйнага закона Дэкларацыі Вярхоўнага Савета БССР аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі”, пастанову аб забеспячэнні палітычнай і эканамічнай самастойнасці Беларускай ССР. 19 верасня 1991 г. Вярхоўны Савет прыняў закон аб назве Беларускай ССР, у адпаведнасці з якім яна пачала называцца “Рэспубліка Беларусь”, а ў скарачаных назвах “Беларусь”. Герб “Пагоня” і бела-чырвона-белы сцяг сталі дзяржаўнымі сімваламі Рэспублікі Беларусь.

Ліквідацыя СССР. 8 снежня 1991 г. у Белавежскай пушчы кіраўнікі Расіі, Беларусі і Украіны (Б. Ельцын, С. Шушкевіч, Л. Краўчук), дэнансавалі дагавор 1922 г. аб утварэнні СССР. Савецкі Саюз прыпыніў сваё існаванне. На руінах СССР была створана Садружнасць Незалежных Дзяржаў (СНД). Дакументы сустрэчы ў Віскулях былі адобраны Вярхоўнымі Саветамі Расіі, Беларусі і Украіны, большасць дэпутатаў якіх складалі былыя камуністы. 21 снежня 1991 г. на сустрэчы ў Алма-Аце кіраўнікі 11 рэспублік былога СССР падпісалі Дэкларацыю ў падтрымку Белавежскага пагаднення. Членамі СНД сталі ўсе былыя саюзныя рэспублікі, акрамя Літвы, Латвіі і Эстоніі.

Прычыны краху савецкага дзяржаўнага і грамадскага ладу. Крах савецкага дзяржаўнага і грамадскага ладу быў абумоўлены, па-першае, сур’ёзнымі памылкамі і пралікамі КПСС, якія былі дапушчаны ў распрацоўцы і правядзенні палітыкі перабудовы. Адсутнічала канкрэтная, навукова абгрунтаваная праграма абнаўлення савецкага грамадства, не былі дакладна вызначаны мэты і задачы, канчатковыя вынікі. Па-другое, негатыўныя працэсы і з’явы ў грамадскім жыцці суправаджаліся моцнай прапагандысцкай кампаніяй па дыскрэдытацыі КПСС, Савецкай дзяржавы, савецкага ладу жыцця, дасягненняў краіны. Па-трэцяе, шмат папрацавала на карысць распальвання антысавецкай і антыкамуністычнай істэрыі частка навуковай, творчай і тэхнічнай інтэлігенцыі. Па-чацвёртае, не садзейнічалі павышэнню аўтарытэту і ўзмацненню палітычнага ўплыву КПСС адарванасць яе вярхоў ад народа і шматмільённай арміі радавых камуністаў, пратэкцыянізм, хабарніцтва, карупцыя, замкнутасць партыйнай іерархіі, шырокае распаўсюджанне бюракратызму ў рабоце, недэмакратычнасць кадравай палітыкі, грубае падаўленне іншадумства.

РАЗДЗЕЛ 14 БЕЛАРУСЬ СУЧАСНАЯ

Тэма 14.1 Рэспубліка Беларусь – незалежная і суверенная дзяржава.

1. Абвяшчэнне незалежнасці і суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.

2. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Рэспубліканскія рэферэндумы.
3. Рэспубліка Беларусь – прэзідэнцкая форма ўлады.
- 4.

1. Абвяшчэнне незалежнасці і суверэнітэту Рэспублікі Беларусь.

1992-1994 гг. – гады жорсткай палітычнай барацьбы ў Вярхоўным Савеце рэспублікі па пытаннях эканамічнага жыцця, дзяржаўнага будаўніцтва, будучага саюза з Расіяй. Ішлі спрэчкі аб тым, якой рэспублікай павінна быць Беларусь: прэзідэнцкай ці парламенцкай. У гэтай дыскусіі ўзрастаў палітычны аўтарытэт старшыні парламенцкай камісіі па барацьбе з карупцыяй А.Р. Лукашэнкі. 15 сакавіка 1994 г. Вярхоўны Савет рэспублікі прыняў новую Канстытуцыю – Асноўны закон Рэспублікі Беларусь. Згодна з ёю, Беларусь з’яўляецца унітарнай дэмакратычнай сацыяльнай прававой дзяржавай, якая валодае вяршэнствам і паўнатай улады на сваёй тэрыторыі. Канстытуцыяй уведзена ў рэспубліцы прэзідэнцкая форма кіравання.

Першым Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь 10 ліпеня 1994 г. выбраны А.Р. Лукашэнка. Для забеспячэння эфектыўнай дзяржаўнай палітыкі была створана падпарадкаваная ўсенародна выбранаму прэзідэнту вертыкальная структура, якая ўключае выканаўчыя і распарадчыя органы як у цэнтры, так і на месцах. У мэтах вырашэння некаторых спрэчных пытанняў, якія ставіла палітычная апазіцыя і якія мелі прынцыповае значэнне для забеспячэння згоды ў грамадстве, па ініцыятыве Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь і ў адпаведнасці з яго перадвыбарнай платформай (забеспячэнне суверэнітэту Рэспублікі Беларусь, эканамічнай і палітычнай стабільнасці, барацьба з карупцыяй і злачыннасцю, паляпшэнне матэрыяльнага дабрабыту народа) 14 мая 1995 г. быў праведзены рэспубліканскі рэферэндум. Беларускі народ падтрымаў прапановы кіраўніка дзяржавы аб наданні рускай мове роўнага статусу з беларускай, развіцці эканамічнай інтэграцыі з Расійскай Федэрацыяй.

2. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. Рэспубліканскія рэферэндумы.

24 лістапада 1996 г. адбыўся ініцыраваны Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнкам рэспубліканскі рэферэндум. Беларускі народ прагаласаваў за прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь 1994 г. са змяненнямі і дапаўненнямі (новая рэдакцыя Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь), прапанаванымі А.Р. Лукашэнкам, выказаўся супраць свабоднай, без абмежаванняў куплі і продажу зямлі, супраць адмены смяротнай кары ў Рэспубліцы Беларусь. На рэспубліканскім рэферэндуме была падтрымана прапанова А.Р. Лукашэнкі аб перанясенні Дня незалежнасці Рэспублікі Беларусь (Дня рэспублікі) з 27 ліпеня на 3 ліпеня – дзень вызвалення Мінска ад гітлераўскіх захопнікаў у Вялікай Айчыннай вайне. У адпаведнасці з новай рэдакцыяй Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь замест аднапалатнага Вярхоўнага Савета быў сфарміраваны двухпалатны Нацыянальны сход. Ён складаецца з Палаты прадстаўнікоў і Савета Рэспублікі. Прэзідэнт з’яўляецца кіраўніком дзяржавы, гарантам Канстытуцыі, правоў і свабод чалавека

і грамадзяніна. Кіраўніком выканаўчай улады з’яўляецца прэм’ер-міністр урада, пашыраны правы і паўнамоцтвы Савета Міністраў.

17 кастрычніка 2004 г. адбыўся ініцыіраваны Прэзідэнтам рэспубліканскі рэферэндум і выбары дэпутатаў Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь. Сфарміраваны таксама новы склад Савета Рэспублікі Нацыянальнага сходу. На аснове галасавання на рэспубліканскім рэферэндуме з артыкула 81 Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь выключана яго другая частка: “Адна і тая ж асоба можа быць Прэзідэнтам не больш двух тэрмінаў”. Тым самым пераважная большасць беларускага народа пагадзілася з тым, каб А.Р. Лукашэнка нараўне з іншымі кандыдатамі мог балаціравацца ў час выбараў 2006 г. на пасаду Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь.

3. Рэспубліка Беларусь – прэзідэнцкая форма ўлады.

18 мая 2001 г. у Мінску адбыўся другі Усебеларускі народны сход. На ім з дакладам “За моцную, квітнеючую Беларусь” выступіў А.Р. Лукашэнка. Сход падвёў вынікі выканання “Асноўных напрамкаў сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны на 1996 – 2000 гг.”, прынятых першым Усебеларускім народным сходам у 1996 г. Была абмеркавана і адобрана Праграма сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 2001 – 2005 гг. У 2000 г. адбыліся выбары дэпутатаў двухпалатнага Нацыянальнага сходу Рэспублікі Беларусь. 9 верасня 2001 г. Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь на новы 5-гадовы тэрмін выбраны А.Р. Лукашэнка. У 2002 г. былі зацверджаны музыка і словы Гімна Рэспублікі Беларусь. Аўтарам музыкі з’яўляецца кампазітар Нестар Сакалоўскі, аўтарамі слоў – паэты Міхась Клімковіч і Уладзімір Карызна.

2-3 сакавіка 2006 г. у Мінску адбыўся трэці Усебеларускі народны сход, на якім з дакладам “Дзяржава для народа” выступіў Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь А.Р. Лукашэнка. Сход падвёў вынікі сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны ў 2001 – 2005 гг. і зацвердзіў Праграму сацыяльна-эканамічнага развіцця краіны на 2006-2010 гг. Рэспубліка Беларусь на шляху рыначных рэформ.

Тэма 14.2 Беларусь і СНД

1. Міжнароднае прызнанне суверэнітэта і незалежнасці Рэспублікі Беларусь.
2. Інтэграцыйныя працэсы Беларусі і Расіі.
3. Месца і роля Рэспублікі Беларусь у інтэграцыйных працэсах у СНГ.

1. Міжнароднае прызнанне суверэнітэта і незалежнасці Рэспублікі Беларусь.

У другой палове 1980-х гадоў пашыраўся палітычны дыялог паміж СССР і ЗША. Савецка-амерыканскія перамовы на вышэйшым узроўні адбыліся ў Жэневе (1985), Рэйк’явіку (1986), Вашынгтоне (1987), на востраве

Мальта (1989). У выніку гэтых сустрэч былі вызначаны асноўныя стратэгічныя накірункі знешняй палітыкі абедзвюх дзяржаў, якія ў далейшым прывялі да кардынальных перамен ва ўсім міжнародным супольніцтве.

У 1989 г. была завершана вайна ў Афганістане. Ажыццяўляўся вывад савецкіх войск з краін Усходняй Еўропы і Манголіі, сярод якіх было шмат ваеннаслужачых-беларусаў. Краіна прызнала прыярытэт міжнароднага права, і перш за ўсё Дэкларацыю правоў чалавека, абавязалася прывесці ўсё ўнутранае заканадаўства ў адпаведнасць з міжнародным правам.

Пасля ліквідацыі СССР пачалося прызнанне Рэспублікі Беларусь як суверэннай дзяржавы. Былі падпісаны з сумежнымі дзяржавамі дагаворы аб граніцы і абвешчана аб тым, што ў Беларусі няма тэрытарыяльных прэтэнзій да іх.

26 лютага 1992 г. Рэспубліка Беларусь падпісала Хельсінскі Заключны акт. З гэтага моманту яна не толькі стала раўнапраўным удзельнікам хельсінскага працэсу, але і нясе разам з іншымі дзяржавамі адказнасць за захаванне міру і бяспекі ў Еўропе. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 г. вызначыла асноўныя прынцыпы знешняй палітыкі суверэннай дзяржавы. У артыкуле 18 запісана: “Рэспубліка Беларусь у сваёй дзяржаўнай палітыцы зыходзіць з прынцыпаў роўнасці дзяржаў, непрымянення сілы або пагрозы сілай, непарушнасці межаў, мірнага ўрэгулявання спрэчак, неўмяшання ва ўнутраныя справы і іншых агульнапрызнаных прынцыпаў і норм міжнароднага права”.

Рэспубліка Беларусь далучылася да Дагавора аб скарачэнні войск у Еўропе. Яна зменшыла колькасць агульных узбраенняў. У 1992 г. Беларусь вывела са сваёй тэрыторыі тактычную ядзерную зброю, нягледзячы на тое, што стратэгічныя і тактычныя ядзерныя ракеты ЗША і блока НАТА заставаліся нацэленымі на яе. Толькі ў чэрвені 1994 г. афіцыйныя колы ЗША інфармавалі аб перанацэленасці іх ракет. У 1996 г. ядзерная зброя была поўнасьцю выведзена за межы краіны.

Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь 3 ліпеня 1996 г. прапанаваў стварыць у Цэнтральнай і Усходняй Еўропе прастору, свабодную ад ядзернай зброі. Рэспубліка Беларусь – нейтральная бяз’ядзерная дзяржава ў цэнтры Еўропы.

Развівалася супрацоўніцтва Рэспублікі Беларусь і замежных краін у галіне навукі, літаратуры і мастацтва. Гэта – сумесныя распрацоўкі беларускімі і замежнымі вучонымі навукова-даследчых тэм, пераклад і выданне за мяжой твораў беларускіх пісьменнікаў і паэтаў, гастролі майстроў беларускай сцэны і дэманстрацыя работ беларускіх мастакоў і скульптараў у іншых краінах і г. д.

Адным з напрамкаў міжнароднай дзейнасці Рэспублікі Беларусь з’яўлялася вырашэнне праблем, звязаных з ліквідацыяй вынікаў аварыі на Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі. У атмасферу была выкінута вялікая колькасць радыеактыўнага рэчыва, 70 % якога прыйшлося на тэрыторыю Беларусі. Забруджанай аказалася трэцяя частка плошчы рэспублікі, на якой пражывала больш за 2,2 млн. чалавек. У крытычным стане апынуліся 20%

лясоў, 73 рэспубліканскія і 162 мясцовыя заказнікі, 336 помнікаў прыроды. Сярод іх – Белавежская і Налібоцкая пушчы, Бярэзінскі і Прыпяцкі запаведнікі, Асвейскае возера і інш.

Нягледзячы на вялікія намаганні, зробленыя кіраўніцтвам краіны па пераадоленню наступстваў чарнобыльскай катастрофы, а таксама на дапамогу ўрадавых арганізацый і грамадскасці замежных краін, праблема Чарнобыля па сённяшні дзень застаецца вострай. Пятрабуюцца яшчэ нямалыя сродкі і пэўны час. Наогул, пераадолець вынікі такой буйной тэхнагеннай катастрофы, як чарнобыльская, Беларусі магчыма толькі з дапамогай міжнароднага супольніцтва.

2.Інтэграцыйныя працэсы Беларусі і Расіі.

У эканамічным супрацоўніцтве Рэспубліка Беларусь развівала сувязі з краінамі Садружнасці Незалежных Дзяржаў, перш-наперш з Расіяй. 2 красавіка 1996 г. быў падпісаны Дагавор аб Супольнасці суверэнных дзяржаў – Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі. Гэты дагавор забяспечыў грамадзянам абедзвюх краін роўныя правы ў атрыманні адукацыі, ахове здароўя, працаўладкаванні, аплаце працы, заканадаўстве і іншых галінах.

Важным крокам у далейшым паглыбленні інтэграцыі Рэспублікі Беларусь і Расійскай Федэрацыі стала падпісанне 2 красавіка 1997 г. у Маскве Дагавора аб Саюзе Беларусі і Расіі. Яго неад’емнай часткай стаў Статут Саюза Беларусі і Расіі, якім прадугледжваецца забеспячэнне ўстойлівага сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі і Расіі, іх бяспекі, абараназдольнасці, узаемавыгоднага супрацоўніцтва з краінамі Еўропы і свету.

8 снежня 1999 г. у Маскве быў падпісаны Дагавор аб стварэнні Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі. Беларуска-расійская інтэграцыя ўзнялася на якая новая ступень. На долю Расіі прыходзіцца больш паловы агульнага аб’ёму знешняга гандлю Беларусі. Важнымі гандлёвымі партнёрамі Беларусі з’яўляюцца еўрапейскія краіны, у іх ліку Германія, Вялікабрытанія, Польшча, Нідэрланды, Літва, Латвія і інш. У 2002 г. аб’ём гандлю з імі склаў каля 5 млрд. дол. Рэспубліка Беларусь прыцягвала ў сваю эканоміку капіталы і вопыт замежных інвестараў і міжнародных валютна-фінансавых арганізацый, стварала сумесныя прадпрыемствы, дазваляла замежным фірмам займацца на сваёй тэрыторыі бізнесам і прадпрымальніцтвам.

3. Месца і роля Рэспублікі Беларусь у інтэграцыйных працэсах у СНД.

21 снежня 1991 г. на сустрэчы ў Алма-Аце кіраўнікі 11 рэспублік былога СССР падпісалі Дэкларацыю ў падтрымку Белавежскага пагаднення. Членамі СНД сталі ўсе былыя саюзныя рэспублікі, акрамя Літвы, Латвіі і Эстоніі. Пасля ліквідацыі СССР пачалося прызнанне Рэспублікі Беларусь як суверэннай дзяржавы. Былі падпісаны з сумежнымі дзяржавамі дагаворы аб граніцы і абвешчана аб тым, што ў Беларусі няма тэрытарыяльных прэтэнзій да іх.

Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь 1994 г. вызначыла асноўныя

прынцыпы знешняй палітыкі суверэннай дзяржавы. У артыкуле 18 запісана: “Рэспубліка Беларусь у сваёй дзяржаўнай палітыцы зыходзіць з прынцыпаў роўнасці дзяржаў, непрымянення сілы або пагрозы сілай, непарушнасці межаў, мірнага ўрэгулявання спрэчак, неўмяшання ва ўнутраныя справы і іншых агульнапрызнаных прынцыпаў і норм міжнароднага права”.

Тэма 14.3. Культура сучаснай Беларусі

1. Нацыянальна-культурнае і этнаканфесійнае развіццё Рэспублікі Беларусь.
2. Этнанацыянальныя і межканфесійныя адносіны ў РБ.
3. Беларускае замежжа. Беларуская дыяспара.

1. Нацыянальна-культурнае і этнаканфесійнае развіццё Рэспублікі Беларусь.

З сярэдзіны 1980-х гг. пачынаюцца змены ў галіне культуры Беларусі. У перыяд перабудовы важнае месца набыло пытанне аб ролі і месцы беларускай мовы ў грамадстве. За пашырэнне сферы ўжывання беларускай мовы выступала інтэлігенцыя, а таксама нефармальныя аб’яднанні моладзі. Акрамя моўнага пытання, грамадскасць падымала праблему захавання гісторыка-культурнай спадчыны і ўсебаковага адраджэння беларускай культуры. 1991 г. паклаў пачатак новага этапу гісторыі беларускай культуры. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь абавязвае паважаць нацыянальныя традыцыі, берагчы гісторыка-культурную спадчыну беларускага народа, гарантуе свабоднае развіццё культур усіх нацыянальных супольнасцей, якія жывуць у краіне. Разам з тым істотнай перашкодай для культурнага развіцця стаў эканамічны крызіс, які прывёў да скарачэння дзяржаўных расходаў на патрэбы культуры. Лібералізацыя грамадска-палітычнага жыцця прывяла да з’яўлення новых тэм у літаратуры і мастацтве.

Асаблівасцю развіцця сістэмы адукацыі Рэспублікі Беларусь у 90-я гг. стала дзейнасць недзяржаўных навучальных устаноў, якія існуюць разам з дзяржаўнымі ўстановамі. Навучанне ў іх ажыццяўляецца на платнай аснове (за кошт асабістых сродкаў студэнтаў, навучэнцаў і іх бацькоў). Гэтыя навучальныя ўстановы атрымліваюць ад дзяржавы ліцэнзію (права) на правядзенне вучэбнай дзейнасці. Каб забяспечыць існуючы ў краіне стандарт адукацыі сістэматычна праводзіцца атэстацыя ўсіх навучальных устаноў, у тым ліку і недзяржаўных.

Разбурэнне гаспадарчых і навуковых сувязей пасля распаду СССР негатыўна адбілася на стане беларускай навукі. Адбывалася скарачэнне яе фінансавання, старэнне матэрыяльна-тэхнічнай базы. Вынікі навуковых даследаванняў былі нізказапатрабаванымі ў народнай гаспадарцы. У выніку скарацілася колькасць маладых спецыялістаў і адбылося так званае старэнне навукі. Аднак і ў гэтых умовах навуковыя даследаванні не спыніліся. У 1993 г. быў прыняты закон “Аб асновах дзяржаўнай навукова-тэхнічнай палітыкі”,

згодна з якім адказнасць за развіццё фундаментальных навуковых даследаванняў ускладзена на Акадэмію навук Беларусі.

Змены ў сацыяльна-эканамічным і грамадска-палітычным жыцці Беларусі знайшлі адлюстраванне ў літаратуры. Палітыка галаснасці і дэмакратызацыі жыцця спрыяла з'яўленню твораў, прысвечаных праблеме палітычных рэпрэсій. Былі апублікаваны аповесці-успаміны С. Грахоўскага, Ф. Аляхновіча і інш. Тэму рэпрэсій узнімае ў сваіх творах В. Быкаў. Беларусы атрымалі магчымасць пазнаёміцца з творамі беларускіх пісьменнікаў-эмігрантаў, якія да гэтага не публікаваліся ў Беларусі.

Другая палова 1980-1990-я гг. – перыяд узростання інтарэса пісьменнікаў і паэтаў да гістарычнага мінулага. Невыпадкава ў гэты час узнікае шэраг мастацкіх твораў, прысвечаных розным падзеям і асобам з гісторыі Беларусі. Не абмінаюць сучасныя аўтары і тэму Вялікай Айчыннай вайны, хаця яна і не з'яўляецца дамінуючай, як у папярэднія дзесяцігоддзі. Новыя творы з'явіліся ў беларускіх паэтаў Н. Гілевіча, Г. Бураўкіна і інш. Тэатр, музыка. У складаных эканамічных умовах сярэдзіны 1980 – 1990-х гг. развівалася тэатральнае мастацтва Беларусі. Колькасць прафесіянальных тэатраў у Беларусі нават павялічылася з 17 у 1985 г. да 21 у 1991 г. У 90-я гг. узніклі новыя прафесіянальныя і аматарскія драматычныя тэатры. Галоўную ролю ў тэатральным мастацтве адыгрывалі прафесійныя дзяржаўныя калектывы. На высокім узроўні працавалі Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Я. Купалы, Дзяржаўны акадэмічны тэатр імя Я. Коласа ў Віцебску, Нацыянальны акадэмічны тэатр оперы, Нацыянальны акадэмічны тэатр балета, Нацыянальны акадэмічны драматычны тэатр імя М. Горкага, Дзяржаўны музычны тэатр, Беларускі рэспубліканскі тэатр юнага гледача, Беларускі дзяржаўны тэатр лялек, абласныя драматычныя і лялечныя тэатры.

Далейшае развіццё атрымала музычнае мастацтва. Шмат зрабілі і робяць для развіцця музычнай культуры Беларусі такія вядомыя кампазітары, кіраўнікі музычных калектываў і выканаўцы, як В. Роўда, М. Дрынеўскі, М. Казінец, С. Картэс, Дз. Смольскі, У. Солтан і інш. У цэнтры канцэртнай дзейнасці сёння знаходзяцца Беларуская дзяржаўная філармонія і абласныя філармоніі. Рэспубліка Беларусь мае высокапрафесіянальныя калектывы: Акадэмічны хор Нацыянальнай тэлерадыёкампаніі, Дзяржаўны акадэмічны народны хор імя Г. Цітовіча, Дзяржаўную акадэмічную харавую капэлу імя Р. Шырмы, Дзяржаўны акадэмічны сімфанічны аркестр, Дзяржаўны акадэмічны народны аркестр імя І. Жыновіча, харэаграфічны ансамбль “Харошкі” і інш. Шырокую папулярнасць у Беларусі і за яе межамі набыў Дзяржаўны канцэртны аркестр Рэспублікі Беларусь пад кіраўніцтвам М. Фінберга. У апошнія гады ўтварыліся Дзяржаўны камерны хор, Мінскі аркестр духавых інструментаў “Няміга” і іншыя творчыя калектывы. Значнае месца ў музычным жыцці краіны займаюць лепшыя ўзоры эстраднай песеннай творчасці.

Вяўленчае мастацтва і архітэктура. Важныя змены адбыліся і ў тэматыцы твораў вяўленчага мастацтва. Адною з асноўных тэм стала

гістарычная, якая мае выразны нацыянальна-рамантычны ўхіл. Галоўнымі героямі твораў з'яўляюцца ідэалізаваныя персанажы з нацыянальнай гісторыі. Частка мастакоў звяртаецца да вельмі папулярнай сёння экалагічнай тэматыкі, перш за ўсё Чарнобыльскай катастрофы.

Для манументальнага мастацтва характэрна адмаўленне ад грандыёзных манументаў абстрактна-сімвалічнага сэнсу. У 90-я гг. створаны некаторыя помнікі ў розных гарадах Беларусі. Характэрнай прыметай часу сталі помнікі ў гонар воінаў-інтэрнацыяналістаў. У 1996 г. у Мінску адкрыты помнік воінам, якія загінулі ў Афганістане, вядомы як “Востраў слёз”. Помнікі і мемарыяльныя дошкі ў памяць воінаў-афганцаў устаноўлены ў Оршы, Рэчыцы, Баранавічах. Зварот да гістарычнай тэматыкі наглядаецца ў беларускай скульптуры. Так, былі ўстаноўлены помнікі Кірылу Тураўскаму ў Тураве, Францыску Скарыне ў Лідзе і ў Празе, Рагнедзе і Ізяславу ў Заслаўі, Ефрасінні Полацкай ў Мінску і ў Рэчыцы. Шэраг помнікаў прысвечаны дзеячам беларускай навукі і культуры больш позніх часоў.

Адной з важных задач палітыкі дзяржавы ў галіне культуры з'яўляецца захаванне помнікаў айчыннай гісторыі і культуры. У апошнія гады ў рэспубліцы праводзіцца мэтанакіраваная работа не толькі па вяртанню гісторыка-культурнай спадчыны, але і па рэстаўрацыі помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Вялікія рэстаўрацыйныя работы ў канцы 80-х – 90-я гг. праводзіліся ў Мірскім замку. Пастановай Савета Міністраў Нясвіжу быў нададзены статус Нацыянальнага запаведніка Рэспублікі Беларусь. Надзвычайную каштоўнасць для Беларусі мае Полацкі гісторыка-культурны запаведнік. Праводзілася рэстаўрацыя помнікаў архітэктуры на Навагрудчыне, Лідскага замка, Барысаглебскай (Каложскай) царквы і Старога Замка ў Гродне, Благавешчанскай царквы ў Віцебску, гістарычнай забудовы старажытнабеларускіх гарадоў. У Мінску на плошчы Свабоды быў адноўлены будынак ратушы.

2. Беларускае замежжа. Беларуская дыяспара.

Слова “дыяспара” паходзіць ад грэчаскага “diaspora”, што азначае рассяленне, пражыванне значнай часткі этнасу па-за межамі этнічнай тэрыторыі. Ва ўсе часы па розных прычынах насельніцтва беларускіх зямель перасялялася ў іншыя краіны. Першая хваля масавай эміграцыі з Беларусі адбылася на мяжы XIX і XX стст. Развіццё капіталізму, расслаенне і абеззямельванне сялянства, аграрная перанаселенасць, збядненне дробных вытворцаў абумовілі масавы выезд сялян за межы Беларусі. Першая сусветная вайна, Лютаўская і Кастрычніцкая рэвалюцыі, нямецкая, а затым польская акупацыя Беларусі ў 1918 – 1920 гг. абумовілі новую хвалю эміграцыі. У міжваенны перыяд асабліва значнай была эміграцыя насельніцтва з Заходняй Беларусі як вынік цяжкага сацыяльна-эканамічнага становішча працоўных, нацыянальнага і рэлігійнага націску ў складзе Польшчы.

Шмат жыхароў Беларусі апынулася па-за межамі рэспублікі ў гады Другой сусветнай вайны. Каля 1,5 млн. чалавек былі эвакуіраваны на ўсход

СССР, далёка не ўсе яны вярнуліся ў рэспубліку. Амаль 380 тыс. жыхароў Беларусі былі прымусова вывезены на працу ў Германію. Многія тысячы беларусаў аказаліся за мяжой ў ліку савецкіх ваеннапалонных. Пакінулі Радзіму і члены многіх беларускіх палітычных арганізацый, устаноў і ваенных фарміраванняў, якія былі створаны фашыстамі на акупіраванай тэрыторыі. У пасляваенныя гады сотні тысяч грамадзян Беларусі апынуліся за мяжой Бацькаўшчыны пасля далучэння Беласточчыны да Польшчы (1945) і падчас узаемнай рэпатрыяцыі палякаў з Беларусі ў Польшчу і беларусаў з Польшчы ў Беларусь, у выніку прымусовых высяленняў, асабліва з Заходняй Беларусі ў іншыя рэгіёны СССР.

Характэрнай асаблівасцю пасляваеннай беларускай эміграцыі было тое, што яна заявіла аб сабе як аб самастойнай этнічнай супольнасці ў замежжы, стварыўшы свае нацыянальныя асяродкі, рэлігійныя, культурныя арганізацыі, навуковыя цэнтры, сродкі інфармацыі. У пасляваенны перыяд значна павялічыўся адток насельніцтва Беларусі ў іншыя рэгіёны Саюза. Гэта арганізаваная вярбоўка працоўных рэсурсаў на новабудоўлі, асваенне цалінных зямель у Казахстане і прыродных рэсурсаў Сібіры і Поўначы, планавае размеркаванне выпускнікоў навучальных устаноў, добраахвотныя індывідуальныя перасяленні.

Найбольшая колькасць беларусаў пражывае ў Расіі (1 млн. 200 тыс.), на Украіне – 460 тыс. беларусаў, у Латвіі – 120 тыс., у Літве – 63 тыс., у Польшчы – каля 300 тыс. беларусаў. У ЗША, па сцвярджэнні даследчыкаў, у розныя часы асела 600 – 650 тыс. беларусаў. Прыкладна 70 тыс. беларусаў пражывае ў Канадзе. Ёсць згуртаванні беларусаў і ў краінах Заходняй Еўропы – Англіі, Францыі, Італіі, Даніі, Бельгіі і інш. Беларускія згуртаванні існуюць таксама ў Аўстраліі і краінах Лацінскай Амерыкі – Аргенціне, Бразіліі, Парагваі, Уругваі і інш. Усяго за межамі Рэспублікі Беларусь пражывае прыкладна 3 – 3,5 млн. беларусаў.

ПРАКТЫЧНЫ РАЗДЗЕЛ

Тэмы семінарскіх заняткаў

Тэма 1 Старажытны чалавек на тэрыторыі Беларусі

1. Насельніцтва беларусі ў познем каменным веку (неаліце)
2. Агульная характарыстыка бронзавага веку
3. Гаспадарка бронзавага веку
4. Насельніцтва перыяду бронзавага веку
5. Агульная характарыстыка жалезнага веку
6. Гаспадарка ў жалезным веку
7. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.

Тэма 2 Заняткі людзей бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі

1. Асаблівасці бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі .
2. Насельніцтва Беларусі перыяда жалезнага веку.
3. Змены у гаспадарчым жыцці людзей жалезнага веку.
4. Археалагічныя каультуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.

Тэма 3 Этнічныя і сацыяльна-эканамічныя працэсы на беларускіх землях у VI – XIII стагоддзях

1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі.
2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў.
3. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст.
4. Узнікненне і развіццё гарадоў.
5. Промыслы і гандаль к IX – XIII ст.

Тэма 4 Узнікненне дзяржаўнасці на Беларускіх землях

1. Дзяржаўны лад у Полацкім княстве
2. Тураўская княжыцкая дынастыя
3. Барацьба з татарамангольскім нашэсцем і рыцарамі-крыжакамі

Тэма 5 Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII стст.

1. Культура беларускіх зямель у IX – XIII стст.
2. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.

Тэма 6 Беларускія землі падчас утварэння ВКЛ

1. Знешнія і ўнутраныя парадумовы ўтварэння ВКЛ.
2. Пачатак утварэння ВКЛ пры Міндоўгу.

3. Умацаванне дзяржавы і пашырэнне тэрыторыі пры Войшалке, Трайдзене, Віцені.
4. ВКЛ пры праўленні Гедыміна і Альгерда.

Тэма 7 Унутрыпалітычнае развіццё беларускіх зямель у складзе ВКЛ

1. Крэўская ўнія.
2. Складванне феадальна-саслоўнай рэспублікі.
3. Структура дзяржаўнай улады і кіравання.
4. Статуты ВКЛ як гістарычныя крыніцы.

Тэма 8 Развіццё феадальных адносін у сельскай гаспадарцы ў XIV – XVI стст.

1. Развіццё феадальнай гаспадаркі на беларускіх землях.
2. “Устава на валокі” і станаўленне фальваркавай сістэмы гаспадарання.
3. Увядзенне пашчыны, павіннасці сялянства.
4. Канчатковае запрыгоньванне сялянства.

Тэма 9 Люблінская ўнія ў гісторыі Беларусі

1. Інфлянская вайна і яе вынікі для ВКЛ
2. Унутрыпалітычныя перадумовы Люблінскай уніі.
3. Змест і ўмовы Люблінскай уніі.
4. Барацьба за захаванне самастойнасці ВКЛ пасля Люблінскай уніі.

Тэма 10 Рэлігійнае жыццё ў ВКЛ

1. Крызіс праваслаўнай царквы у ВКЛ.
2. Узмацненне ўплыву каталіцызма на беларускіх землях.
3. Пратэстанцкія арганізацыі на тэрыторыі Беларусі.
4. Распаўсюджанне ўніяцтва

Тэма 11 Асветніцтва на беларускіх землях ў XIV – XVI стст.

1. Асаблівасці развіцця адукацыі у перыяд сярэднявечча.
2. З’яўленне кнігадрукавання на беларускіх землях.
4. Ф. Скарына – еўрапейскі і беларускі асветнік.

Тэма 12 Войны сярэдзіны XVII ст.

1. Белацаркоўскі дагавор і яго вынікі.
2. Галоўныя прычыны і пачатак вайны Расіі з Рэччу Паспалітай (1654 – 1667 гг.).
3. Ход баявых дзеянняў на беларускіх землях.
4. Андрусаўскае перамір’е 1667 г. і вынікі вайны.
5. Паўночная вайна і яе вынікі для Беларусі.

Тэма 13 Палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX стст.

1. Становішча сялян. Падаткі і павіннасці.
2. “Дарчая грамата гарадам” 1785 г. і адмена юрыдыкцыі свецкіх і царкоўных феодалаў у адносінах да пражываючых на землях гараджан.
3. “Мяжа яўрэйскай аселасці” і яе роля ў развіцці гарадоў.

Тэма 14 Крызіс феадальна прыгонніцкай сістэмы

1. Рэформы П. Кісялёва
- А) рэформа дзяржаўнай вескі
- Б) інвертарная рэформа
- В) рэформы сярод іншых катэгорый насельніцтва

Тэма 15 Культурнае жыццё Беларусі першай паловы XIX ст.

1. Палітыка царызму ў галіне культуры
2. Віленскі універсітэт – цэнтр адукацыі і навукі Беларусі
3. Гістарычныя і этнаграфічныя даследаванні
4. Палацава-паркавая культура ларусі ў XVIII – першай палове XIX стст.

Тэма 16 Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі.

1. Асаблівасці адмены прыгоннага права на тэрыторыі Беларусі.
2. Рэформы аграрных адносін сярод дзяржаўных сялян і іншых груп сялянскага насельніцтва. Значэнне рэформы.
3. Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. і іх вынікі.
4. Асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі ў другой палове XIX ст.
5. Аграрны крызіс 80-х гадоў XIX ст.
6. Прамысловае развіццё Беларусі ў другой палове XIX ст.

Тэма 17 Вызваленчая барацьба на Беларускіх землях ў другой палове XIX ст.

1. Сялянскі рух і яго спецыфіка ў Беларусі.
2. Народніцкі рух.
3. Рабочы рух у Беларусі ў другой палове XIX ст.
4. Утварэнне і дзейнасць палітычных партый у канцы XIX ст.

Тэма 18 Класавая барацьба ў Беларусі ў другой палове XIX ст.

1. Рабочы рух у другой палове XIX ст. на Беларусі
2. Стварэнне і дзейнасць першых сацыял-дэмакратычных гурткоў.
3. Сацыял-дэмакратычны рух у 80-90-я гады XIX ст. Узнікненне палітычных партый і іх дзейнасць.

Тэма 19 Фарміраванне беларускай нацыі. Культура Беларусі ў 60-90-я гады XIX ст.

1. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні.
2. Асноўныя прыкметы ўтварэння беларускай нацыі.
3. Духоўная і матэрыяльная культура ў другой палове XIX ст.

Тэма 20 Эканамічнае развіццё Беларuskіх губерняў у пачатку XX ст.

1. Развіццё прамысловасці і гандлю. Транспарт і шляхі зносін.
2. Сацыяльнае становішча рабочых: колькасць, склад, умовы працы.
3. Эканамічная і палітычная барацьба рабочых.
4. Памешчыцкае і сялянскае землеўладанне.
5. Формы сялянскіх выступленняў.
6. Разлажэнне сялянства на мяжы XX ст.

Тэма 21 Палітычны партыі ў Беларусі на перададні рэвалюцыі 1905-1907 гг.

1. “Паліцэйскі сацыялізм”. Дзейнасць Зубатава 1901-1903 гг.
2. Дзейнасць партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў.
3. ППС на Літве 1902-1903 гг.
4. Утварэнне і дзейнасць БСГ 1902-1904 гг.

Тэма 22 Рэвалюцыйныя падзеі 1905–1907 гг. на Беларусі.

1. Абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей і нацыянальнага пытання.
 2. Тры лагеры ў грамадска-палітычным руху.
 3. Пачатак рэвалюцыі. Вываленчы рух у студзені – верасні 1905 г.
 4. Кастрычніцкая і снежаньская палітычныя стачкі.
 5. Маніфест 17 кастрычніка. Адносіны да маніфеста палітычных партый.
 6. Дыферэнцыяцыя грамадска-палітычных сіл.
 7. Выбары і дзейнасць дэпутатаў ад Беларусі ў I Дзяржаўнай думе Расіі.
 8. II Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі.
- Адступленне рэвалюцыі.

Тэма 23 Беларuskі нацыянальны рух (1901-1914 гг.).

1. Нацыянальна-вызваленчы рух у пачатку XX ст.
2. Нацыянальна-вызваленчы рух у гады рэвалюцыі (1905-1907 гг.).
3. Польскі нацыянальны рух.

Тэма 24 Сталыпінскія рэформы ў Беларусі і іх вынікі.

1. Гісторыяграфія пытання.
2. Палітычныя і ідэалагічныя ўмовы правядзення рэформы.
3. Асаблівасці эканамічнай сітуацыі пяці заходніх губерняў.
4. Скасаванне абшчыны пераход надзельнай зямлі ва ўласнасць сялян.
5. Арганізацыя перасялення сялян ў азіацкую частку Расіі. Адыходніцтва.

6. Земская рэформа на Беларусі.
7. Вынікі рэформ для Беларусі.
8. Развіццё прамысловасці ў Беларусі 1908 – 1914 гг.

Тэма 25 Беларусь у трэцячэрвеньскі перыяд

1. Сутнасць трэцячэрвеньскай палітычнай сістэмы.
2. Выбары ў III і IV Дзяржаўную думу ад заходніх губерняў і іх вынікі.
3. Шавінізм у рангу дзяржаўнай палітыкі. Барацьба з беларускім адраджэнскім рухам.
4. Палітычны застоі (1912-1914 гг.).

Тэма 26 Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1916 гг.)

1. Акупацыя германскімі войскамі Заходняй Беларусі.
2. Уплыў ваенных падзей на палітычнае і эканамічнае палажэнне ў Беларусі.
3. Беларускі нацыянальны рух.

Тэма 27 культура Беларусі ў пачатку XX ст. (1900-1914 гг.).

1. Газета “Наша ніва” у барацьбе за нацыянальнае адраджэнне.
2. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст.
3. Развіццё літаратуры і мастацтва.
4. Распаўсюджванне беларускай нацыянальнай ідэі.

Тэма 28 Становішча беларускіх зямель пасля падзення самадзяржаўя.

1. Палітычныя партыі і арганізацыі на Беларусі пасля падзення самадзяржаўя.
2. Органы кіравання Часовага Урада і Саветы на Беларусі ў сакавіку – кастрычніку 1917 г.
3. З’езд прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінску ў сакавіку 1917 г.

Тэма 29 Мяцежпольскага корпуса Доўбар-Мусніцкага. Ваенная інтэрвенцыя Германіі.

1. Палітычная мэта мяцяжу.
2. Мерапрыемствы Савецкай улады па падаўленні паўстання.
3. Ваенныя дзеянні супраць корпуса Доўбар-Мусніцкага.
4. Наступленне нямецкіх войскаў у пачатку 1918 г.
5. Брэсцкі мір.
6. Значэнне Першай сусветнай вайны. Наступленне Чырвонай Арміі, вызваленне тэрыторыі Беларусі ад нямецкіх войскаў.

Тэма 30 Беларуская Народная Рэспубліка

1. Усебеларускі з’езд у снежні 1917 г.
2. Абвешчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі.
3. Рада БНР, яе склад і дзейнасць.

4. Барацьба за міжнароднае прызнанне БНР, адносіны да яе беларускага насельніцтва.

Тэма 31 Развіццё культуры ў пачатку XX ст.

1. Развіццё літаратуры і мастацтва.
2. Стварэнне беларускага друку і беларускіх выдавецтваў.
3. Беларускі тэатр у пачатку XX ст.
4. Навука і навуковыя даследаванні.

Тэма 32 Польшкая акупацыя Беларусі ў 1919-1920 гг.

1. Польскі акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі.
2. А.Луцкевіч аб польскай акупацыі Беларусі.
3. Беларускі нацыянальны рух у гады вайны.
4. Барацьба супраць польскай акупацыі.

Тэма 33 пераходу ад вайны да міру. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва.

1. Эканамічнае і палітычнае становішча Беларусі пасля заканчэння вайны.
2. Крызіс палітыкі ваеннага камунізму.
3. Абвастрэнне сацыяльнай напружанасці.
4. Падпісанне дагавору аб стварэнні СССР . Статус БССР у складзе СССР.

Тэма 34 Антысавецкая барацьба.

1. Падрыхтоўка антыбальшавіцкага і антыпольскага паўстання.
2. Увядзенне ваеннага становішча ў Беларусі.
3. Падаўленне антысавецкага паўстання.

Тэма 35 Сельская гаспадарка Савецкай Беларусі ў перыяд НЭПа і калектывізацыі

1. Аднаўленне народнай гаспадаркі Беларусі на падставах НЭПа.
2. Ажыццяўленне калектывізацыі сельскай гаспадаркі БССР.
3. Вынікі і наступствы калектывізацыі.

Тэма 36 Станаўленне і развіццё культуры ў Беларусі.

1. Стварэнне Інбелкульта.
2. Разгортванне навуковых даследаванняў.
3. Развіццё беларускай савецкай літаратуры.
4. Тэатральнае, музычнае і выяўленчае мастацтва.

Тэма 37 Сацыяльна-эканамічныя, грамадска-палітычныя і культурныя пераўтварэнні ў Заходняй Беларусі

1. Развіццё прамысловасці і сельскай гаспадаркі.
2. Грамадска-палітычныя пераўтварэнні.

3. Развіццё культуры і адукацыі.

Тэма 38 Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. Калабарацыянiзм

1. Тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел і стварэнне органаў акупацыйнай улады.

2. Эканамічная і аграрная палітыка акупантаў.

3. Злачынствы немецкіх акупантаў на тэрыторыі Беларусі.

4. Калабарацыя ў Беларусі. БЦР, БНС, СБМ, БКА.

Тэма 39 Беларусь на міжнароднай арэне. Удзел у працы ААН і іншых міжнародных арганізацый

1. Міжнародная правасуб'ектнасць БССР. Уступленне у ААН і іншыя міжнародныя арганізацыі.

2. Знешнепалітычная і знешнеэканамічная дзейнасці Беларусі

3. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1945 – 1955 гг.

4. Асноўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця БССР у 50-я–80-я гады XX ст.

Тэма 40 БССР ва ўмовах палітыкі перабудовы

1. Настанне крызісных з'яў у грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным жыцці СССР.

2. Распад СССР і яго вынікі для эканамічнага становішча Беларусі.

3. Пошукі шляхоў выхаду з крызісу і перадолення негатыўных з'яў у эканоміцы.

Тэма 41 Сацыяльна-эканамічнае развіццё РБ у другой палове 90-2016-х гг.

1. Распрацоўка нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага эканамічнага развіцця.

2. Актуальныя праблемы развіцця прамысловасці і сельскай гаспадаркі.

3. Станаўленне і рэалізацыя беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай эканомікі.

Тэма 42 Грамадска-палітычнае развіццё РБ на сучасным этапе

1. Грамадска-палітычныя працэсы ў РБ на сучасным этапе развіцця.

2. Палітычныя інстытуты і грамадзянская супольнасць.

Тэма 43 Беларусь у еўрапейскай і сусветнай супольнасці

1. Актывізацыя ўдзелу ў дзейнасці ААН.

2. Пераход да статусу без'ядзернай дзяржавы.

3. Курс на паглыбленне інтэграцыйных працэсаў.

Тэма 44 Адукацыя, культура і навука на сучасным этапе развіцця

1. Развіццё вышэйшай і сярэднеспецыяльнай адукацыі.

2. Развіццё мастацтва і літаратуры.

3. Развіццё навукі і культуры.

РАЗДЕЛ КАНТРОЛЯ ВЕДАЎ

Тэматыка курсавых работ па вучэбнай дысцыпліне “Гісторыя Беларусі”

1. Палітычная гісторыя Полацкага княства (IX – першая палова XIII ст.).
2. Гарады старажытнай Беларусі (IX – першая палова XIII ст.).
3. Культура Полацкай зямлі (IX – першая палова XIII ст.).
4. Эканоміка Беларусі ў раннефеадальны перыяд (IX – першая палова XIII ст.).
5. Утварэнне Вялікага княства Літоўскага, Рускага і Жамойцкага.
6. Адметныя асобы палітычнай гісторыі ВКЛ.
7. Сельская гаспадарка Беларусі ў другой палове XIII – першай палове XVII ст.
8. Гарады Беларусі ў другой палове XIII – першай палове XVII ст.
9. Культура Беларусі ў другой палове XIII – першай палове XVII ст.
10. Антыфеадальная вайна у Беларусі (1648 – 1651 гг.).
11. Беларусь у час Паўночнай вайны (1700 – 1721 гг.).
12. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XVIII ст.
13. Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай.
14. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі.
15. Культура Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XVIII ст.
16. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі пасля далучэння да Расійскай імперыі.
17. Беларусь ў вайне 1812 г.
18. Грамадска-палітычны рух на Беларусі у канцы XVIII – першай палове XIX ст.
19. Дзяржаўная палітыка у Беларусі ў 30-я – 50-я гады XIX ст.
20. Буржуазныя рэформы 60 – 70-х гг. і іх значэнне для развіцця Беларусі.
21. Паўстанне 1863 г. К. Каліноўскі.
22. Развіццё капіталістычных адносін у вёсцы ў 60 – 90-я гады XIX ст.
23. Развіццё прамысловасці і транспарту. Рост Гарадоў ў другой палове XIX ст.
24. Сялянскі рух. Дзейнасць народнікаў у 60 – 90-я гады XIX ст у Беларусі.
25. Рабочы рух. Утварэнне сацыял-дэмакратычных арганізацый.
26. Культура Беларусі ў 60 – 90-я гады XIX ст.
27. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага развіцця Беларусі на рубяжы XIX – XX ст.ст.
28. БСГ у час рэвалюцыі 1905 – 1907 гг.
29. Сталыпінская аграрная рэформа у Беларусі.
30. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў час выбараў у I і II Дзяржаўныя думы.
31. “Наша ніва” – цэнтр нацыянальна-культурнага адраджэння (1906 – 1905 гг.).

32. Першая сусветная вайна на тэрыторыі Беларусі.
33. Беларускі нацыянальны рух.
34. Савецкая ўлада ў Беларусі ў 1917 – 1919 гг.
35. Утварэнне БССР.
36. НЭП ў Беларусі.
37. Эканоміка савецкай Беларусі ў гады першых пяцігодак (1928 – 1937 гг.).
38. Грамадска-палітычнае жыццё БССР у 1920 – 1930 гг.
39. Культурнае жыццё Савецкай Беларусі у 1920 – 1930 гг.
40. Палітыка беларусізацыі у 1920 – 1930 гг.
41. Заходняя Беларусь у складзе Польскай дзяржавы (1921 – 1939 гг.)
42. Уключэнне Заходняй Беларусі ў склад БССР.
43. Беларусь напярэдадні нападу Германіі на СССР.
44. Акупацыйны рэжым у Беларусі.
45. Барацьба з акупантамі на тэрыторыі Беларусі у гады Вялікай айчыннай вайны.
46. Вызваленне Беларусі і заканчэнне другой сусветнай вайны.
47. Аднаўленне і развіццё прамысловасці ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
48. Сельская гаспадарка Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
49. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
50. Дзейнасць БССР на міжнароднай арэне ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
51. Адукацыі і навука Беларусі ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
52. Літаратура і мастацтва ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.
53. Эканамічнае развіццё БССР у сярэдзіне 1950 – 1980 гг.
54. Грамадска-палітычнае жыццё ў другой палове 1950 – 1980 гг. Развіццё адукацыі і навукі ў сярэдзіне 1950 – 1980 гг.
55. Культурнае жыццё рэспублікі у сярэдзіне 1950 – 180 гг.
56. БССР на міжнароднай арэне ў сярэдзіне 1950 – 1980 гг.
57. Утварэнне незалежнай Рэспублікі Беларусь.
58. Грамадска-палітычнае жыццё Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе.
59. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе.
60. Аграрная палітыка Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе.
61. Знешняя палітыка Рэспублікі Беларусь на сучасным этапе.
62. Культура Беларусі на сучасным этапе.
63. Адукацыя і навука Рэспублікі Беларусь.

Патрабаванні да курсавой работы

Згодна з вучэбным планам установы вышэйшай адукацыі па спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны студэнты дзённай формы атрымання адукацыі выконваюць курсавую работу на 3 курсе у 6 семестры, студэнты завочнай формы атрымання адукацыі выконваюць на 4 курсе ў 7 семестры.

Мэта курсавой работы – сістэматызацыя і пашырэнне тэарэтычных і практычных ведаў па спецыяльнасці і прымяненне гэтых ведаў на практыцы, развіццё навыкаў вядзення самастойнай працы студэнтаў, авалоданне метадыкай даследавання пры вырашэнні распрацоўваемых праблем і пытанняў.

Пры падрыхтоўцы курсавой работы студэнты павінны авалодаць:

- навыкамі самастойнага правядзення даследавання;
- уменнем працаваць з літаратурнымі крыніцамі;
- веданнем неабходных метадаў навуковага даследавання;
- уменнем самастойна аналізаваць вынікі даследавання і фармуляваць іх;
- уменнем правільна аформіць курсавую работу.

Структура курсавой работы павінна быць наступнай:

- тытульны ліст** (першая старонка курсавой работы – нумер старонкі не ставіцца);
- змест** (другая старонка курсавой работы – нумар старонкі не ставіцца, уключае назвы састаўных частак работы);
- увядзенне** (змяшчае ў сябе абаснаванне актуальнасці тэмы даследавання, мэту, задачы, аб'ект, прадмет, метады даследавання – 2–3 старонкі);
- асноўная частка з главамі (параграфамі)**, уключаючую: **тэарэтычную частку** (прадстаўляе сабой абзор і параўнальна-супастаўляльны аналіз сучасных падыходаў да рашэння праблемы, заяўленай у рабоце, уключаючую разважанні, ацэнкі і вывады); **практычную частку** (якая адлюстроўвае метадыку даследавання, аналіз і абагульненні вынікаў работы, аспісанне і абаснаванне метадычных рэкамендацый);
- заклучэнне** (змяшчае вывады 5–7 кароткіх абагульненняў, якія адлюстроўваюць ступень вырашэння пастаўленых у даследаванні задач 2 – 3 старонкі);
- спіс выкарыстанай літаратуры** (не менш 8 крыніц – у алфавітным парадку, згодна патрабавання ВАК Беларусі);
- дадаткі** (пры неабходнасці).

Аб'ём курсавой работы – 25–40 старонак тэкста, уключаючы спіс літаратуры, дадаткі, табліцы, ілюстрацыі.

Згодна з вучэбным планам установы вышэйшай адукацыі па напрамку спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны на курсавую работу адводзіцца 40 гадзін.

Структура курсавой работы павінна садзейнічаць раскрыццю выбранай тэмы і яе састаўных элементаў. Усе часткі курсавой работы павінны быць узаемазвязаны і выкладзены ў строгай лагічнай паслядоўнасці.

Пры вызначэнні адзнакі курсавой работы ўлічваюцца:

- ступень распрацоўкі тэмы;
- паўната ахопа навуковай літаратуры;
- выкарыстанне нарматыўных актаў;
- творчы падыход да напісання курсавой работы.

Метадычныя рэкамендацыі па арганізацыі і выкананню самастойнай работы студэнтаў

Галоўная мэта – фарміраванне ў студэнтаў навыкаў да самастойнай работы з крыніцамі і навуковай літаратурай па тэмам, якія не могуць быць вынесеныя ў лекцыйны курс і на семінарскія заняткі.

Задачы:

- выявіць сацыяльныя функцыі гістарычнай навукі;
- усвядоміць сутнасць гістарычных крыніц і інфармацыйныя магчымасці;
- засвоіць агульнанавуковыя метады і іх прымяненне ў працэсе гістарычнага пазнання.

Змест і формы кіруемай самастойнай работы студэнтаў, а таксама мадэль рэйтынгавай адзнакі ведаў (крэдытна-рэйтынгавай сістэмы), якія забяспечваюць кантрольна-ацэначную дзейнасць выкладчыка па выніках навучання студэнтаў, распрацоўваюцца кафедрамі ў адпаведнасці з мэтай і задачамі падрыхтоўкі спецыялістаў. Для дыягностыкі сфарміраванасці гістарычных ведаў і ўменняў рэкамендуецца выкарыстоўваць комплексныя тэсты з рознаўзроўневымі заданнямі.

Вывучэнне вучэбнай дысцыпліны мае на ўвазе сістэматычную самастойную работу студэнтаў па выкарыстанні вучэбнай і вучэбна-метадычнай літаратуры, гістарычных крыніц і сучасных камп'ютарных тэхналогій. Студэнт павінен выпрацаваць навыкі канспектавання лекцый і гістарычных крыніц у сваім рабочым сшытку па Айчыннай гісторыі, весці гласарый (слоўнік незразумелых слоў і выказаў па тэматыцы вучэбнай дысцыпліны з іх тлумачэннем).

Умовы засваення лекцыйнага курсу ў практыцы, якая склалася на сучасным этапе, традыцыйныя. Неабходна не прапускаць лекцыі, мець навыкі канспектавання і па магчымасці падрабязна канспектаваць лекцыі. Да лекцыі пажадана прачытаць матэрыял тэмы па падручніку. На працягу трох дзен пасля лекцыі – падрабязна вычытаць канспект, устаіць фрагменты, якія былі прапушчаны, аднавіць ці скасаваць незразумелыя месцы. Прапушчаныя лекцыі аднавіць па вучэбнай літаратуры і канспектах добра паспываючых студэнтаў. Атрымоўваемую дадатковую інфармацыю ўстаўляць з адпаведнай адзнакай на палях ці напрыканцы сшытка. Перад здачай экзаменаў, неабходна абавязкова поўнасьцю прачытаць ўсе маючыся запісы ў канспекце.

Самастойная праца студэнтаў прадугледжвае больш глыбокае вывучэнне і засваенне матэрыяла вучэбнай дысцыпліны, фарміраванне навыкаў даследчай працы шляхам:

- канспектавання першакрыніц і іншай вучэбнай і навуковай літаратуры;
- прапрацоўка вучэбнага матэрыялу (па канспектах лекцый, вучэбнай і навуковай літаратуры) і падрыхтоўка дакладаў на семінарах, удзелу ў тэматычных дыскусіях;
- пошук і агляд навуковых публікацый і электронных крыніц інфармацыі і падрыхтоўкі заключэння па выніках агляду;
- выкананне кантрольных работ, творчых заданняў;
- напісанне рэфератаў, эсэ;
- работа з тэстамі і пытаннямі для самаправеркі;
- удзел у навуковых студэнцкіх канферэнцыях.

Самастойная работа студэнтаў павінна мець сістэматычны характар. Вынікі самастойнай работы кантралююцца выкладчыкам і ўлічваюцца пры атэстацыі студэнта на экзамене (заліку). Прамежкавы кантроль ведаў выкладчыкам можа ажыццяўляцца правядзеннем тэсціравання, заслухоўвання дакладаў, рэфератаў, праверкай пісьмовых работ, суб'яседавання па вызначанай тэме.

Пры падрыхтоўцы да экзамену ў рамках кожнай тэмы вучэбнай дысцыпліны “Гісторыі Беларусі” неабходна вылучыць асноўныя паняцці, гістарычных асоб, папрацаваць з тэрмінамі. Неабходна сістэматычна карыстацца слоўнікам персаналій і спісам асноўных паняццяў і тэрмінаў. Пасля вывучэння кожнай тэмы ў парадку самакантролю неабходна праверыць ці засвоены тэрміны, ці маецца ўяўленне аб гістарычных асобах і іх ролі ў Айчыннай гісторыі.

Пералік выкарыстоўваемых сродкаў дыягностыкі

Для кантроля якасці адукацыі выкарыстоўваюцца наступныя сродкі дыягностыкі:

- складанне рэфератаў па асобным раздзелах дысцыпліны з выкарыстаннем архіўных матэрыялаў, манаграфічнай і перыядычнай літаратуры;
- тэсты па асобным раздзелах дысцыпліны;
- кантрольныя работы (для завочнікаў);
- вусныя залікі па асобным дысцыплінам;
- вусныя экзамены па дысцыпліне;

Адзнака ведаў, уменняў і навыкаў студэнтаў адбываецца па 10-бальнай шкале (1, 2, 3.....9, 10).

Крытэрыі ацэнкі ведаў студэнтаў (залік)

Не залічана

Адсутнасць адказу або адмова ад адказу. Распазнанне аб'екта вывучэння, асобных тэрмінаў і фактаў, праявы імкнення пераадолець вучэбныя цяжкасці, праяўленне інтарэсу да вывучэння прадмета, адлічча вызначэнняў, структурных элементаў ведаў, праявы валявых намаганняў і матывацыя вучэння.

Залічана

Няпоўнае знанне праграмнага матэрыялу на ўзроўні памяці, наяўнасць значных, але выпраўленых з дапамогай выкладчыка памылак, цяжкасці ў прымяненні спецыяльных і інтэлектуальных уменняў, імкненне да пераадолення цяжкасцей, праяўленне адказнасці, самакрытычнасці. Асваенне вучэбнага матэрыялу на рэпрадукцыйным узроўні і няпоўнае яго ўзнаўленне, наяўнасць памылак, якія можна выправіць пры дадатковых пытаннях. Усвядомленае ўзнаўленне праграмнага матэрыялу, у тым ліку рознай ступені складанасці, з некаторымі памылкамі. Поўнае ўзнаўленне праграмнага матэрыялу, у тым ліку прымяненне ведаў, спецыяльных, агульнавучэбных і інтэлектуальных уменняў з дапамогай выкладчыка. Праявы настойлівасці і імкненне пераадолець цяжкасці. Авалоданне праграмным матэрыялам, у тым ліку рознай ступені цяжкасці, праявы добрасумленнасці, адказнасці, самаацэнкі і г. д. Свабоднае валоданне праграмным матэрыялам рознай ступені цяжкасці ў незнаёмай сітуацыі, выкананне заданняў творчага характару. Высокі ўзровень самастойнасці і эрудыцыі.

Крытэрыі ацэнкі ведаў студэнтаў (экзамен)

Інтэргальная 10-бальная шкала ацэнкі вучэбных дасягненняў навучэнцаў

0 балаў. Адсутнасць адказа або адмова ад адказу.

Нізкі узровень (рэцэптыўны)

1 бал. Узнанне аб'екта вывучэння, распазнанне асобных вядомых тэрмінаў і фактаў, праяўленне імкнення пераадолець вучэбныя цяжкасці, праявы сітуацыйнага інтарэсу да вучобы і прадмету.

2 бала. Узнанне аб'екта вывучэння, распазнанне вызначэнняў, структурных элементаў ведаў, праяўленне валявых намаганняў і матывацыя вучэння.

Здавальняючы (рэцэптыўна-прадукцыйны)

3 бала. Няпоўнае ўзнаўленне праграмнага матэрыялу на ўзроўні памяці, наяўнасць сутных, але пераадоленых з дапамогай выкладчыка памылак, праявы сітуацыйнага інтарэсу да вучобы і прадмету.

4 бала. Асваенне вучэбнага матэрыялу на рэпрадукцыйным узроўні і няпоўнае яго ўзнаўленне, наяўнасць памылак, якія можна паправіць пры дадатковых пытаннях выкладчыка.

Сярэдні (рэпрадукцыйна-прадукцыйны)

5 балаў. Усвядомленае ўзнаўленне праграмнага вучэбнага матэрыялу, у тым ліку рознай ступені складанасці з нязначнымі памылкамі, цяжкасці ў прымяненні асобных спецыяльных уменняў і навыкаў, зацікаўленасць у вучобе і дасягненні вынікаў.

6 балаў. Поўнае ўзнаўленне праграмнага матэрыялу з нязначнымі памылкамі, прымяненне ведаў у знаёмай сітуацыі па ўзору, прымяненне спецыяльных, агульнавучэбных і інтэлектуальных уменняў і навыкаў з нязначнай дапамогай выкладчыка, настойлівасць і імкненне пераадолеваць цяжкасці.

Дастатковы (прадукцыйны)

7 балаў. Валоданне праграмным вучэбным матэрыялам, у тым ліку і рознай ступені цяжкасці, уменне валодаць ім у знаёмай сітуацыі, наяўнасць адзінкавых неістотных памылак у дзеяннях; самастойнае прымяненне спецыяльных, агульнавучэбных і інтэлектуальных уменняў і навыкаў; праява імкненняў да творчага пераносу ведаў, арганізаванасці, самакрытычнасці, рэфлексіі.

8 балаў. Валоданне праграмным вучэбным матэрыялам і аперыраванне ім у знаёмай і незнаёмай сітуацыях; наяўнасць адзіных неістотных памылак у дзеяннях, самастойна выпраўляемых навучэнцам; наяўнасць вопыту творчай дзейнасці; праявы добрасумленнасці, адказнасці, самаацэнкі.

Высокі (прадуктыўны творчы)

9 балаў. Свабоднае валоданне праграмным вучэбным матэрыялам рознай ступені цяжкасці ў незнаёмай сітуацыі; выкананне заданняў творчага характару, высокі ўзровень самастойнасці і эрудыцыі.

10 балаў. Свабоднае валоданне праграмным вучэбным матэрыялам рознай ступені цяжкасці з выкарыстаннем звестак з іншых вучэбных дысцыплін; уменне ўсвядомлена і апэратыўна трансфармаваць атрыманыя веды для вырашэння праблем у нестандартных сітуацыях; праявы мэтанакіраванасці, адказнасці, пазнавальнай актыўнасці, творчых адносін да вучобы.

ДАПАМОЖНЫ РАЗДЗЕЛ

ПРАГРАМА ПА ДЫСЦЫПЛІНЕ “ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ”

ЗМЕСТ ВУЧЭБНАГА МАТЭРЫЯЛУ

Раздзел 1. УВОДЗІНЫ Ё ДЫСЦЫПЛІНУ “ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСІ”

Гісторыя Беларусі – арганічная і неад’емная частка еўрапейскай і сусветнай гісторыі. Метадалагічныя асновы і прынцыпы вывучэння гісторыі, яе перыядызацыя. Фармацыйны і цывілізацыйны падыходы да вывучэння гісторыі. Прадмет вывучэння гісторыі Беларусі ў кантэксце цывілізацыйнага развіцця як складовай часткі ўсходнеславянскай і агульнаеўрапейскай гісторыі. Айчынныя гістарыяграфічныя школы. Агульная характарыстыка асноўных крыніц і гістарыяграфіі.

Раздзел 2. ПЕРШАБЫТНАЕ ГРАМАДСТВА НА ТЭРЫТОРЫІ БЕЛАРУСІ (100 тысяч гадоў да н.э. – V ст. н.э.)

Тэма 2.1. Старажытны чалавек на тэрыторыі Беларусі

Гістарыяграфія пытання. Пачатак засялення чалавекам тэрыторыі сучаснай Беларусі. Аблічча, умовы жыцця, прылады працы і заняткі. Асноўныя археалагічныя культуры эпохі каменнага і бронзавага вякоў. Шлюбна-сямейныя адносіны і грамадскі лад. Распад радавой абшчыны і станаўленне суседскай. Насельніцтва Беларусі ў жалезным веку. Распад індаеўрапейцаў. Асноўныя раёны пражывання балтаў, славян, германцаў і іншых народаў. Сацыяльна-эканамічнае развіццё плямёнаў эпохі жалеза. Змены ў гаспадарцы, матэрыяльнай і духоўнай культуры.

Тэма 2.2. Культура, быт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі

Гістарыяграфія пытання. Сувязь творчай дзейнасці з працай чалавека, кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі, спосабамі гаспадарання, сацыяльным асяроддзем, філасофскімі і рэлігійнымі ўяўленнямі. Сінкрэтызм першабытнай культуры. Узнікненне веры старажытных людзей у звышнатуральныя ўласцівасці неадушаўлённых прадметаў. Фантастычныя ўяўленні аб роднасці груп людзей з татэмамі – пэўным відам жывёл, раслін і прыродных з’яў. Разнастайнасць і разгалінаванасць паганства. Вера балтаў і ранніх славян у існаванне шматлікіх багоў. Сонечны культ і культ агню. Персанажы народнай дэманалогіі. Вербальная і невербальная магія, замовы, праклёны. Ушанаванне продкаў, пахавальныя рытуалы, памінкі. Музычныя інструменты, мастацкія вырабы і ўпрыгожванні. Арнаментнае аздабленне глінянага посуду і прылад працы. Старажытная скульптура Беларусі. Керамічныя рэльефныя ўзоры. Характар і традыцыі выяўленчага мастацтва Беларусі ў старажытнасці.

Раздзел 3. БЕЛАРУСЬ У VI – СЯРЭДЗІНЕ XIII ст.

Тэрмін “сярэднявечча”, яго сэнс. Храналагічныя рамкі. Нераўнамернасць развіцця сярэднявяковых цывілізацый. Гістарыяграфія і аналіз крыніц.

Тэма 3.1. Балты і славяне ў VI – VIII стст.

“Вялікае перасяленне” народаў у Еўропе і насельніцтва Беларусі. Банцараўская, калочынская, пражская і іншая археалагічныя культуры. Змешанае пражыванне славян з балтамі. Канчатковы распад патрыярхальнага роду. Заняткі насельніцтва, рэлігійныя вераванні, пахавальныя абрады. Ваенная дэмакратыя і зародкі дзяржаўнасці ў славян.

Тэма 3.2. Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст.

Аб’яднанні крывічаў-палачан, дрыгавічоў, радзімічаў. Плямёны яцвягаў, літоўцаў у Верхнім Панямонні. Славянізацыя мясцовага балцкага насельніцтва. Асноўныя канцэпцыі аб паходжанні беларусаў, вялікаросаў, украінцаў. Трансфармацыя радавой абшчыны ў суседскую. Шматукладнае грамадства. Зараджэнне феадалізму. Сінтэзны і бясінтэзны шляхі развіцця феадалізму. Сельская гаспадарка. Рамяство. Гандаль. Узнікненне гарадоў. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва. Сяляне-земляробы. Знаць і дружына. Княжацкая ўлада.

Тэма 3.3. Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.

Першыя пісьмовыя звесткі аб Полацку. Кіеўская Русь. Узаемаадносіны Полацка з Кіевам і Ноўгарадам. Полацкая дынастыя князёў. Рагвалод. Рагнеда. Захоп Уладзімірам Святаслававічам Полацкай зямлі. Аднаўленне незалежнасці. Полацкі князь Ізяслаў. Узмацненне Полацкага княства ў XI ст. Брачыслаў, Усяслаў Чарадзеі. Бітва на Нямізе. Паўстанне ў Кіеве 1068 г. і абранне Усяслава Полацкага вялікім князем кіеўскім. Вяртанне Усяслава ў Полацк. Апошнія спробы кіеўскіх князёў падпарадкаваць Полацк і Менск. Барацьба паміж Полацкам і Менскам у другой палове XII ст. Грамадска-палітычны лад у Полацкай зямлі-княстве. Рысы сярэднявечнай рэспублікі ў Полацку. Гарады Полацкай зямлі. Феадальная раздробленасць. Распад Полацкай зямлі на ўдзельныя княствы (гарады-дзяржавы): Полацкае, Віцебскае, Менскае, Друцкае, Ізяслаўскае, Лагожскае.

Тэма 3.4. Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння

Тураўскае княства. Бярэсце – гістарычны цэнтр Сярэдняга Пабужжа. Выдзяленне Драгічына пад Бугам у якасці ўдзельнага княства. Смаленскія крывічы. Узнікненне і развіццё Слаўгарада і Крычава. Мсціслаў і Мсціслаўскае ўдзельнае княства. Узнікненне Гомеля як племяннога цэнтра

радзімічаў. Развіццё горада ў X—XIII стст. Чачэрск і Рэчыца. Мазыр і Брагін – дрыгавіцкія гарады ў складзе Кіеўскага княства. Беларускія княствы і гарады ў Верхнім Панямонні. Гарады Гародня, Ваўкавыск, Слонім, Наваградак і Наваградская зямля. Пачатак барацьбы з рыцарамі-крыжакамі. Кукенойскае і Герцыкскае княствы – фарпосты Полацкай зямлі ў ніжнім цячэнні Заходняй Дзвіны. Князь Вячка, Уладзімір Полацкі, Якаў Палачанін, Давыд Гарадзенскі. Перадумовы ўтварэння беларуска-літоўскай дзяржавы. Міндоўг і яго барацьба з галіцка-валынскім княствам за валоданне Верхнім Панямоннем. Узаемаадносіны Міндоўга з Ордэнам і Полацкам. Каранаванне Міндоўга ў Наваградку. Узвышэнне Наваградскага княства. Інтэграцыя насельніцтва Беларусі з суседнімі народамі ў межах адзінай дзяржавы. Дыскусія пра летапісную назву “Літва” і яе этнічнае паходжанне.

Тэма 3.5. Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст.

Паганскія вераванні. Прыняццё і распаўсюджванне хрысціянства. Дваяверства. Значэнне прыняцця хрысціянства. Пісьменства. Летапісы і рукапісныя кнігі. Літаратура. Пісьменства па археалагічных помніках. Вусная народная творчасць. Паданні пра Рагнеду і Усяслава Чарадзея. Звычаі і абрады. Народны календар. Рэлігійна-асветніцкія дзеячы Беларусі: Еўфрасіння Полацкая, Кірыла Тураўскі, Клімент Смалаяцкі, Аўраамій Смаленскі. Манументальнае дойлідства Полацкай зямлі і Панямоння. Абарончае дойлідства XIII ст. Архітэктурныя школы. Манументальны жывапіс. Кніжная графіка. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Развіццё перадумоў фарміравання беларускай народнасці.

Раздзел 4. ВЯЛІКАЕ КНЯСТВА ЛІТОўСКАЕ, РУСКАЕ І ЖАМОЙЦКАЕ ў XIII – XV стст.

Тэма 4.1 Унутрыпалітычнае становішча ў другой палове XIII – XV ст.

Вялікае княства Літоўскае – цэнтр збірання беларускіх і іншых усходнеславянскіх зямель. Барацьба за вялікае княжанне пасля смерці Міндоўга. Палітыка вялікіх князёў Віценья, Гедыміна, Альгерда. Шляхі ўключэння беларускіх зямель у склад Вялікага княства Літоўскага. Дынастычная барацьба ў 70—90-я гады XIV ст. (Кейстут, Ягайла, Андрэй Полацкі, Вітаўт). Крэўская унія. Ліквідацыя ўдзельных княстваў. Стварэнне ваяводстваў. Гарадзельскі прывілей 1413 г. Унутрыпалітычная барацьба пасля смерці Вітаўта. Раскол дзяржавы на Вялікае княства Літоўскае і Вялікае княства Рускае. Вялікакняжацкі прывілей 1432, 1434 гг. Аб’яднанне дзяржавы Жыгімонтам Кейстутавічам. Абмежаванне вялікакняжацкай улады ў другой палове XV ст. Судзебнік Казіміра 1466 г. – першы збор законаў беларуска-літоўскай дзяржавы. Змова супраць Казіміра (1481 г.) і яе вынікі. Вялікакняжацкі прывілей.

Тэма 4.2 Знешняя палітыка ВКЛ

Адносіны Вялікага княства Літоўскага з Маскоўскай дзяржавай, Польшчай, Крымам і Ордэнам. Вільня – адзін з цэнтраў аб'яднання ўсходнеславянскіх зямель. Пашырэнне тэрыторыі Вялікага Княства. Паходы Альгерда на Маскву. Бітва на Сініх Водах (1362 г.) і далучэнне да княства Валыні, Падолля і Кіеўшчыны. Уніі Вялікага княства Літоўскага з Польшчай. Грунвальдская бітва і яе значэнне.

Тэма 4.3 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі

Сельская гаспадарка і асаблівасці яе развіцця. Становішча сялян. Удасканаленне прылад працы і сістэмы апрацоўкі зямлі. Формы землеўладання. Прывелеі феадалаў. Землекарыстанне і павіннасці сялян. Формы феадальнай залежнасці. Запрыгоньванне сялян. Гарады і мястэчкі. Склад і становішча гарадскога насельніцтва. Магдэбургскае права. Асноўныя заняткі гараджан. Унутраны гандаль і знешнеэканамічныя сувязі. Фарміраванне асноўных класаў – саслоўяў феадальнага грамадства ў ВКЛ – шляхты, сялянства, мяшчанства.

Тэма 4.4 Фарміраванне беларускай народнасці. Культура Беларусі другой паловы XIII – XV ст.

Складванне этнічнай тэрыторыі беларусаў. Утварэнне сацыяльна-эканамічнай супольнасці. Народная самасвядомасць. Народнасць і рэлігія. Узнікненне і станаўленне беларускай мовы і яе дзяржаўны статус у Вялікім княстве Літоўскім. Паходжанне назваў “Белая Русь”, “ліцвіны-беларусы”. Мінталітэт беларускага народа. Народная творчасць. Літаратура. Рукапісныя кнігі. Кніжная графіка. Беларускія летапісы. Творчасць Рыгора Цамбалака. Выяўленчае мастацтва. Архітэктура. Этнічныя меншасці. Татарскае і яўрэйскае насельніцтва Беларусі – рассяленне, заняткі, культура. Іншыя народы ў этнічных працэсах на беларускіх землях.

Раздзел 5. БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ ў XVI – першай палове XVII ст.

Тэма 5.1. Сацыяльна-эканамічнае развіццё. Афармленне фальваркава-паншчынай сістэмы

Стан сельскай гаспадаркі. Станаўленне фальварка-паншчынай сістэмы гаспадарання. Аграрная рэформа 1557 г. і яе сутнасць. Пачатак юрыдычнага афармлення прыгоннага права. Стан гарадоў і эвалюцыя гарадскога жыцця. Унутраны і знешні гандаль. Развіццё рыначных адносін. Гандлёва-эканамічныя сувязі беларускіх зямель з еўрапейскімі краінамі. Узмацненне антыфеадальнай барацьбы. Казацкі рух пад кіраўніцтвам С. Налівайкі. Гарадскія паўстанні.

Тэма 5.2 Знешняя палітыка ВКЛ

Абвастэрэнне адносін паміж Вялікім княствам Літоўскім і Маскоўскай дзяржавай. Войны Вялікага княства Літоўскага і Вялікага княства Маскоўскага, іх прычыны і вынікі. Набегі крымскіх татар. Адносіны Вялікага княства Літоўскага з Ордэнам і Польшчаю. Лівонская вайна і яе вынікі. Інтэрвенцыя Рэчы Паспалітай у Маскоўскую дзяржаву. Барацьба за Смаленск у 30-я гг. XVII ст.

Тэма 5.3 Унутрыпалітычнае становішча. Усталяванне шляхецкай дэмакратыі

Унутрыпалітычная барацьба ў Вялікім княстве Літоўскім у першай палове XVI ст. Праўленне Аляксандра і Жыгімонта I Старога. Абмежаванне ўлады вялікага князя і правоў паноў рады. Мяцеж Міхаіла Глінскага. Адмена Гарадзельскага прывелея. Усталяванне палітычнай талерантнасці. Узростанне ролі сойма як кіруючага органа дзяржаўнай улады. Статуты 1529, 1566 і 1588 гг. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная і судовая рэформы.

Тэма 5.4 Культура Беларусі ў XVI – першай палове XVII ст.

Уплыў ідэй Адраджэння на развіццё беларускай культуры. Спецыфічныя рысы беларускага Рэнесансу. Полілінгвізм. Францыск Скарына – беларускі і ўсходнеславянскі першадрукар-асветнік, гуманіст, вучоны і пісьменнік эпохі Адраджэння. Рэфармацыйнае кнігадрукаванне. Лацінамоўная паэзія. Ян Вісліцкі, Мікола Гусоўскі. Беларуска-літоўскія летапісы, гісторыка-мемуарная і палітычная літаратура. Грамадска-палітычная думка. Сымон Будны, Васіль Цяпінскі, Феадосій Касы. Школа і школьная адукацыя. Праваслаўныя брацтвы. Жывапіс. Скульптура. Мураванае дойлідства. Музыка. Тэатр.

Раздзел 6. ВОЙНЫ І САЦЫЯЛЬНА-ПАЛІТЫЧНЫЯ КАНФЛІКТЫ ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XVII – XVIII ст. САЦЫЯЛЬНА-ЭКАНАМІЧНЫ, ПАЛІТЫЧНЫ І КУЛЬТУРНЫ ЗАНЯПАД БЕЛАРУСІ

Тэма 6.1 Войны сярэдзіны XVII ст.

Паўстанне пад кіраўніцтвам Б. Хмяльніцкага ва Украіне і яго роля ў разгортванні казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. у Беларусі. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў супраць шляхецкага апалчэння і воскаў наёмнікаў. Антыфеадальны, антыпольскі і антыкаталіцкі характар вайны. Баявыя дзеянні на поўдні і паўднёвым захадзе Беларусі. Вынікі антыфеадальнай барацьбы для Беларусі. Ваенныя дзеянні падчас вайны Расіі з Рэччу Паспалітай у 1654-1667 гг. Адносіны насельніцтва да варагуючых бакоў. Палітыка царызму. Народны рух у другой палове 50 – пачатку 60-х гг. XVII ст. Вызваленне тэрыторый Беларусі. Вынікі вайны для Беларусі.

Тэма 6.2 Эканамічны заняпад Беларусі ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст.

Стан сельскай гаспадаркі пасля войнаў сярэдзіны XVII – пачатку XVIII ст. Рост магнацкага землеўладання. Катэгорыі сялян і іх становішча. Феадальныя павіннасці і дзяржаўныя падаткі. Гаспадарка селяніна. Супраціўленне сялян феадальнаму прыгнёту. Паўстанне сялян пад кіраўніцтвам В.Вашчылы ў Крычаўскім старостве (1740 – 1744 гг.). Паўстанне на Каменшчыне ў сярэдзіне XVIII ст. Становішча гарадоў і мястэчак ў другой палове XVII – першай палове XVIII ст. Прычыны заняпаду гарадскога жыцця. Колькасць і структура гарадскіх паселішчаў і гарадскога насельніцтва. Рамесная вытворчасць і гарадскі гандаль. Гандлёвыя сувязі. Самакіраванне. Грамадска-палітычнае жыццё і ўзмацненне нацыянальна-рэлігійнага прыгнёту. Сацыяльная барацьба гараджан Беларусі.

Тэма 6.3 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII ст.

Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя ўмовы развіцця сельскай гаспадаркі. Шырокае распаўсюджванне фальваркава-паншчыннай сістэмы гаспадарання і панаванне ў эканоміцы буйных феадалаў. Нізкія тэмпы развіцця промыслаў і сельскага рамяства. Вотчынная мануфактура і яе роля ў эканоміцы. Сялянская гаспадарка і становішча сялян. Рост беларускіх гарадоў і іх насельніцтва. Крыніцы росту. Мястэчкі. Развіццё гарадскога рамяства і фабрычна-мануфактурнай прамысловасці. Сельскагаспадарчыя заняткі гараджан. Адсутнасць у Беларусі значных капіталаў і вузкасць унутранага рынку. Прычыны нізкіх тэмпаў развіцця эканомікі Беларусі ў другой палове XVIII ст.

Тэма 6.4 Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі

Гістарыяграфія пытання. Разлад дзяржаўнай сістэмы кіравання ў Рэчы Паспалітай. Падзеі Паўночнай вайны ў Беларусі. Новыя спусташэнні і цяжкія людскія страты. Паслабленне каралеўскай улады і ўзмацненне феадальнай анархіі. Права “Ліберум вета” і недзеяздольнасць сойма. Роля павятовых і ваяводскіх сеймікаў. Умяшанне Расіі, Аўстрыі, Францыі і Прусіі ва ўнутраныя справы Рэчы Паспалітай. Дысідэнты. Торуньская, Слуцкая, Барская канфедэрацыі. Разгром барскіх канфедэратаў у верасні 1771 г. рускімі войскамі. Першы падзел Рэчы Паспалітай. Сацыяльна-эканамічныя рэформы апошняй чвэрці XVIII ст. у Рэчы Паспалітай. Чатырохгадовы сойм. Прыняцце новай канстытуцыі 3 мая 1791 г. і яе значэнне. Стварэнне таргавіцкай канфедэрацыі і ліквідацыя рэформаў і канстытуцыі 1791 г. Другі падзел Рэчы Паспалітай (1793 г.). Паўстанне 1794 г. пад кіраўніцтвам Т.Касцюшкі. Ход паўстання ў Беларусі. Я.Ясінскі, М.Агінскі. Падаўленне паўстання. Трэці падзел Рэчы Паспалітай 1795 г. Ліквідацыя Рэчы Паспалітай як самастойнай дзяржавы.

Тэма 6.5 Культура Беларусі ў другой палове XVII – XVIII ст.

Гістарычныя ўмовы культурнага развіцця беларускага народа. Узмацненне каталіцкай рэакцыі. Грамадска-палітычная думка. А. Філіповіч, К. Лышчынскі, І. Капіевіч, Г. Каніскі. Стан асветы і спроба яе рэфарміравання. Літаратура: М. Смяцкі, С. Полацкі. Музыка і тэатр. Школьны тэатр. Батлейка. Прыгонны тэатр. Архітэктура. Панаванне стылю барока. “Віленскае барока”. Зараджэнне ў мураваным дойлідстве стылю класіцызму. Выяўленчае мастацтва. Фрэскавы жывапіс. Графіка. Скульптура. Дзейнасць беларускіх майстроў у Маскве. Мастацкая апрацоўка металу. Развіццё дэкаратыўнай кафлі. Мастацкае шкло: налібоцкая і ўрэцкая мануфактуры, іх вырабы. Ювелірнае мастацтва. Ткацтва, вышыўка, карункі, дываны. “Слуцкія паясы” – каштоўны ўклад у еўрапейскае ткацкае мастацтва.

Тэма 6.6 Беларуская народнасць у XVII – XVIII стст.

Гістарыяграфія пытання. Этнічная тэрыторыя і структура беларускага насельніцтва. Этнічная свядомасць і рэлігія. Паступовы заняпад беларускасці, напрамкі і вынікі гэтага працэсу. Фалькларызацыя беларускай культуры. Матэрыяльная культура беларусаў. Быт, вераванні, звычаі, мараль, традыцыі. Характар беларусаў. Менталітэт беларусаў. Уплыў войнаў і сацыяльна-палітычных канфліктаў на этнасацыяльнае развіццё беларусаў. Іншыя народы і іх уплыў на этнічныя працэсы ў Беларусі. Захаванне патэнцыялу для развіцця нацыі.

Раздзел 7. КРЫЗІС ПРЫГОННІЦКАЙ СІСТЭМЫ (канец XVIII – першая палова XIX ст.)

Тэма 7.1 Палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст.

Тэрытарыяльна-адміністрацыйныя падзелы Беларусі і новая адміністрацыя. Органы кіравання і суда. Ліквідацыя феадальнай анархіі. Захаванне правоў і прывілеяў шляхты Беларусі. Раздача беларускіх зямель рускім памешчыкам. Становішча сялян. Падаткі і павіннасці. “Дарчая грамата гарадам” 1785 г. і адмена юрысдыкцыі свецкіх і царкоўных феадалаў у адносінах да пражываючых на землях гараджан. “Мяжа яўрэйскай аседласці” і яе роля ў развіцці гарадоў. Адносіны царызму да уніяцкай і каталіцкай канфесій, дзейнасць езуітаў. Сацыяльна-эканамічныя мерапрыемствы. Палітыка царызму ў галіне духоўнай культуры і асветы. Праект аднаўлення Вялікага княства Літоўскага.

Тэма 7.2 Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі

Пачатак вайны. Мабілізацыя беларусаў у Расійскую армію. Адступленне рускіх армій і баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам 1812 г. Акупацыя Беларусі войскамі Напалеона. Акупацыйны рэжым.

Пазіцыі магнатаў і шляхты. Дзейнасць Камісіі Часовага праўлення Вялікага княства Літоўскага. Рабаванне насельніцтва Беларусі. Падтрымка акупантамі прыгонніцкіх парадкаў. Партызанскі рух. Барацьба супраць акупантаў і мясцовых памешчыкаў. Адступленне французав у Маскву. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. Вызваленне Полацка, Віцебска, бітва за мястэчка Чашнікі. Разгром французскага войска на Бярэзіне. Вызваленне Беларусі ад захопнікаў у канцы снежня 1812 г. Разарэнне краю ў ходзе вайны.

Тэма 7.3 Грамадска-палітычны рух. Паўстанне 1830 – 1831 гг.

Уздзеянне на Беларусь грамадска-палітычных падзей у Расіі і польскага нацыянальна-вызваленчага руху. Віленскі ўніверсітэт як цэнтр польскага апазіцыйнага і рэвалюцыйна-шляхецкага руху. “Таварыства філаматаў” (Адам Міцкевіч, Тамаш Зан, Ян Чачот, Юзэф Яжоўскі). Дзейнасць “Таварыства аматараў навук”. Дзекабрысты ў Беларусі. Тайнае “Палітычнае таварыства” і яго дзейнасць. “Таварыства ваенных сяброў” у Асобным літоўскім корпусе (Гродзенская губерня). Разгром тайных таварыстваў. Паўстанне 1830 – 1831 гг. у Польшчы, Літве і Беларусі. Праграма кіраўнікоў паўстання. Ход баявых дзеянняў. Падаўленне паўстання і яго значэнне.

Тэма 7.4 Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі

Спробы раскалоць польскі нацыянальна-вызваленчы рух і антыфеадальную барацьбу сялян. Увядзенне “Правілаў аб аддачы сялян па найму ў зямельныя і іншыя чорныя работы”, люстрацыі казённых маёнткаў і інвентарызацыі маёнткаў памешчыкаў. Курс на русіфікацыю Беларусі. Насаджэнне рускага землеўладання і чыноўніцтва. “Разбор шляхты”. Закрыццё Віленскага ўніверсітэта. “Асобны камітэт па справах заходніх губерняў”. Падрыхтоўка ліквідацыі уніяцкай царквы. Полацкі царкоўны сабор і яго рашэнні. Супраціўленне ніжэйшага уніяцкага духавенства. Знішчэнне уніяцкіх кніг і царкоўнай маёмасці. Адмена дзеяння ў Беларусі і Літве Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Увядзенне расійскага заканадаўства. Забарона назваў “Беларусь” і “Літва” ў афіцыйнай дакументацыі.

Тэма 7.5 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

Сельская гаспадарка. Развіццё фальваркава-паншчыннай сістэмы. Панаванне ў эканоміцы буйных феадалаў. Рост паншчыны і іншых павіннасцяў. Пачатак спецыялізацыі сельскай гаспадаркі. Павелічэнне таварнасці сельскагаспадарчай вытворчасці. Рост ужывання наёмнай працы. Прамысловасць. Вотчынныя, месціцкія і гарадскія прадпрыемствы. Рамёствы, мануфактуры, фабрыкі. Прымусовы і вольны наём. Галіновыя структуры прамысловасці. Рост гарадоў і мястэчак. Колькасць, саслоўны і нацыянальна-канфесійны склад гарадскога насельніцтва. Органы гарадскога самакіравання. Важнейшыя гандлёвыя шляхі і кірмашы. Вузкасць унутранага

рынку. Фінансы. Слабасць капіталаў беларускіх гандляроў. Рэформа Кісялёва. Спробы рэгулявання ўзаемаадносін памешчыкаў і сялян паводле “Інвентарнай рэформы”. Няўдача рэформы. Паншчынная сістэма як тормаз развіцця сельскай гаспадаркі, прамысловасці і гарадоў. Грамадска-палітычны рух у 30 – 50-я гады. Зараджэнне рэвалюцыйна-дэмакратычнай плыні. “Дэмакратычнае таварыства”. Франц Савіч. Неабходнасць адмены прыгоннага права.

Тэма 7.6 Асвета і культура Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст.

Палітыка царызму ў галіне культуры. Непрызнанне існавання беларускага этнасу, яго мовы і культуры. Адукацыя. Тыпы школ і іх колькасць. Узмацненне паланізацыі ў сістэме народнай асветы. Полацкая езуіцкая акадэмія. Віленскі універсітэт як цэнтр адукацыі і навукі ў Беларусі і Літве. Узмацненне цікавасці да гісторыі, быту і культуры беларускага народа. Этнаграфічныя і гістарычныя даследаванні. Горы-Горацкі земляробчы інстытут. Кнігавыдавецкая дзейнасць. Перыядычны друк. Грамадска-палітычная думка. Русіфікацыя сістэмы народнай адукацыі пасля падаўлення паўстання 1830 – 1831 гг. Літаратура. Беларускі фальклор. Паэмы “Энеіда навыварат” і “Тарас на Парнасе”. Беларускія матывы ў творчасці А. Міцкевіча. Беларуская плынь у польскамоўнай “краёвай” літаратуры. Ян Чачот, Ян Баршчэўскі, Уладзімір Сыракомля. Музыка і тэатр. Збіранне і вывучэнне беларускай народнай песні. З’яўленне опернага мастацтва ў Беларусі. Станіслаў Манюшка. З’яўленне прафесійнай беларускай драматургіі. В.Дунін-Марцінкевіч. Архітэктура. Панаванне класіцызму з канца XVIII ст. Выяўленчае мастацтва. Партрэт, пейзаж, бытавы жанр. Гістарычны жывапіс і манументальна-дэкаратыўны жывапіс. Графіка. Росквіт народнага лубка. Творчасць гравёраў. Скульптура. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Развіццё мануфактурнай вытворчасці. Слуцкія паясы. Беларускае шкло. Выспяванне беларускай нацыянальнай ідэі.

Раздзел 8. СТАНАЎЛЕННЕ БУРЖУАЗНАГА ГРАМАДСТВА Ў БЕЛАРУСІ. ФАРМІРАВАННЕ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫІ (1861 – 1900 гг.)

Тэма 8.1 Буржуазныя рэформы і асаблівасці іх правядзення ў Беларусі. Стан гаспадаркі ў другой палове XIX ст.

Гістарыяграфія пытання. Адмена прыгоннага права. Маніфест і “Палажэнні” 19 лютага 1861 г. Спецыфіка мясцовых “Палажэнняў” для Віцебскай, Магілёўскай, Мінскай, Гродзенскай і Віленскай губерняў. Новы парадак кіравання сялянамі. Правы сялян. Умовы надзялення іх зямлёю. “Часоваабавязанае становішча”. Уздым сялянскага руху. Змены ў рэалізацыі рэформы, звязаныя з паўстаннем 1863 г. Рэформы аграрных адносін дзяржаўных сялян і іншых катэгорый сельскага насельніцтва. Вынікі і значэнне сялянска-аграрных рэформ. Ваенная, земская, судовая, гарадская,

цэнзурная, школьная рэформы. Буржуазная сутнасць рэформ, іх непаслядоўнасць і абмежаванасць. Развіццё сельскай гаспадаркі. Паглыбленне крызісу памешчыцкай гаспадаркі. Скарачэнне дваранскага землеўладання і рост бессаслоўнай зямельнай уласнасці. Аграрны крызіс 80-х гадоў і яго ўплыў на спецыялізацыю сельскай гаспадаркі. Галоўныя накірункі спецыялізацыі. Транспарт, гандаль і крэдыт. Будаўніцтва чыгунак. Дзейнасць банкаў у Беларусі. Абмежаванні ў адносінах да памешчыкаў “польскага паходжання”. Развіццё прамысловасці і рост гарадоў. Спецыялізацыя беларускай прамысловасці. Яе галіновая структура. Высокая ўдзельная вага дробнай вытворчасці. Замаруджаныя тэмпы пераходу да машынай вытворчасці (фабрыкі). Прамысловае развіццё гарадоў і мястэчак. Прамысловасць у сельскай мясцовасці.

Тэма 8.2 Вызваленчая барацьба на беларускіх землях ў другой палове XIX ст.

Гістарыяграфія пытання. Паўстанне 1863 – 1864 гг. у Польшчы, Літве і Беларусі. Рэвалюцыйныя дэмакраты і шляхецкія рэвалюцыянеры. К.Каліноўскі. Літоўскі правінцыяльны камітэт (ЛПК). “Чырвоныя” і “белыя”. “Мужыцкая праўда”. Узаемаадносіны ЛПК і Варшаўскага Цэнтральнага камітэта. М.М. Мураўёў і яго дзейнасць у краі. Падаўленне паўстання. Вынікі і значэнне паўстання. Сялянскі і рабочы рух. Народніцкія гурткі ў Беларусі. Характар і асаблівасці народніцтва 80 – 90-х гадоў у Беларусі. Ідэйна-арганізацыйны крызіс народніцтва. Пачатак прапаганды марксізму ў Беларусі. Першыя сацыял-дэмакратычныя гурткі. 1 з’езд РСДРП. Утварэнне “Робочага саюза Літвы” і Бунда. “Робочая партыя палітычнага вызвалення Расіі”. Утварэнне сацыял-дэмакратыі Каралеўства Польскага і Літвы. Уздым робочага руху ў другой палове 90-х гадоў. Асноўныя патрабаванні рабочых. Першыя палітычныя выступленні рабочых.

Тэма 8.3 Фарміраванне беларускай нацыі. Культура Беларусі ў 60 – 90 гады XIX ст.

Гістарыяграфія пытання. Гістарычныя ўмовы развіцця беларускай культуры ў другой палове XIX ст. і ўтварэнне беларускай нацыі. Этнічная тэрыторыя беларусаў, нацыянальны склад насельніцтва па губернях і паветах. Асаблівасці саслоўнага і рэлігійнага складу, заняткаў беларускага, рускага, польскага, яўрэйскага і татарскага насельніцтва Беларусі, яго размяшчэнне ў гарадах і сельскай мясцовасці. Развіццё капіталістычнага рынку. Паступовы распад саслоўнай структуры. Фарміраванне і нацыянальны склад пралетарыяту і буржуазіі. Слабасць эканамічных пазіцый беларускай нацыянальнай буржуазіі. Фарміраванне агульных нацыянальных прыкмет. Этнічная і нацыянальная самасвядомасць. Станаўленне беларускай літаратурнай мовы. Развіццё мастацкай літаратуры. Творчасць Ф. Багушэвіча, А. Гурыновіча, Я. Лучыны, К. Каганца і інш. Студэнцкія арганізацыі ў Пецярбургу і Маскве. Рост легальных публікацый на

беларускай мове ў 90-я гады. Асаблівасці нацыянальна-культурнага руху. Асвета. Пачатковая і сярэдняя адукацыя. Афіцыйны друк. Газета “Мінскі лісток”. Прапаганда ідэалогіі “заходнерусізму”. Беларускі фальклор. Быт і матэрыяльная культура, звычаі, абрады, нормы маралі народаў Беларусі. Этнаграфічныя і гістарычныя даследаванні. Музыка і тэатр. Градабудаўніцтва і архітэктура. Жывапіс. Вядучая роля гістарычнага жанру. Развіццё бытавога жанру, краявіду і партрэта. Шматнацыянальны характар культуры ў Беларусі.

Раздзел 9. БЕЛАРУСЬ У ПАЧАТКУ XX ст. (1901 – 1914 гг.)

Тэма 9.1 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку XX ст.

Гістарыяграфія пытання. Развіццё капіталізму ў сельскай гаспадарцы. Феадальна-прыгонніцкія перажыткі. Эміграцыя. Перапляценне капіталістычных і прыгонніцкіх формаў эксплуатацыі. Сацыяльныя і нацыянальныя працэсы ў Беларусі да рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. Сацыяльная структура насельніцтва. Эканамічная палітыка царызму ў Беларусі. Развіццё прамысловасці. Эканамічны крызіс (1900 – 1903 гг.). Структура і характар прамысловасці ў пачатку XX ст. Пранікненне буйнога капіталу. Прамысловыя таварыствы і іх роля ва ўмацаванні цэнтралізацыі капіталу ў прамысловасці. Павелічэнне колькасці рабочага класу. Нацыянальны і сацыяльны склад рабочага класу Беларусі і яго становішча. Уздым рабочага і сялянскага руху.

Тэма 9.2 Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі

Гістарыяграфія пытання. Абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцяў і нацыянальнага пытання. “Паліцэйскі сацыялізм”. Яўрэйская незалежная рабочая партыя. Сацыял-дэмакратычныя арганізацыі. Арганізацыя партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў і Польскай партыі сацыялістычнай на Літве. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух. Утварэнне Беларускай сацыялістычнай грамады. Пачатак рэвалюцыі: рэвалюцыйны рух у студзені – верасні 1905 г. Вяснова-летні ўздым палітычных выступленняў і эканамічнай барацьбы рабочых. Уплыў рабочага руху на сялянства. Новыя формы сялянскага руху. Салдацкія выступленні. Адносіны палітычных партый, насельніцтва Беларусі да ўказа аб скліканні Булыгінскай думы. Кастрычніцкая палітычная стачка ў гарадах і мястэчках Беларусі. Маніфест 17 кастрычніка і рэпрэсіі царызму. Курлоўскі расстрэл у Мінску. Дыферэнцыяцыя грамадска-палітычных сіл. Буржуазна-ліберальны рух і яго асаблівасці ў заходніх губернях. Снежаньская палітычная стачка ў Беларусі. Адступленне рэвалюцыі. Дэпутаты Беларусі ў I і II Дзяржаўных думах. Беларускі нацыянальна-вызваленчы рух у перыяд рэвалюцыі 1905 – 1907 гг. Дзейнасць БСГ, яе лозунгі і патрабаванні ў 1905 г. II з’езд БСГ. Змены ў праграме руху. Рэвалюцыйна-дэмакратычны характар газеты “Наша доля”.

Агульная характарыстыка дзейнасці БСГ у перыяд рэвалюцыі. Сацыялістычная партыя Беларусі.

Тэма 9.3 Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі. Сталыпінскія рэформы

Развіццё прамысловасці. Прамысловы ўздым. Рост акцыянернага капіталу і далейшая спецыялізацыя прамысловасці. Асаблівасці прамысловасці Беларусі. Аграрная рэформа і развіццё сельскай гаспадаркі. Мэты сталыпінскай аграрнай рэформы. Разбурэнне сялянскай абшчыны, насаджэнне хутароў. Узмацненне аграрна-аграмацкага, заагарацкага, ветэрынарацкага, тэхнічнага абслугоўвання вёскі. Агарацыя перасялення сялян у азіяцкую Расію. Вынікі і значэнне рэформы. Грамадскі рух у перыяд наступлення рэакцыі. Увядзенне земстваў. Выбарчы закон ад 3 чэрвеня 1907 г. і яго асаблівасці ў Беларусі. Трэцячэрвенская палітычная сістэма. Спецыфіка ліберальнага руху ў Беларусі. Палітычныя пазіцыі ўрадавых партый і агаарацый. Асаблівасці рабочага руху на тэрыторыі Беларусі ў 1911 – 1913 гг. Дынаміка сялянскага руху. Значэнне ўвядзення выбарных земстваў у Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях. Грамадска-палітычны рух падчас выбараў у IV Думу. Дэпутаты ад заходніх губерняў у Думе. Утварэнне Прагрэсіўнага блока. Беларускі нацыянальны вызваленчы рух у 1907 – 1914 гг. Гуртаванне беларускіх нацыянальных дзеячаў вакол “Нашай нівы”.

Раздзел 10. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ПЕРШАЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ (1914 – 1918 гг.)

Тэма 10.1 Першая сусветная вайна на тэрыторыі Беларусі (1914 – 1916 гг.)

Гістарыяграфія пытання. Пачатак вайны. Увядзенне ваеннага становішча ў беларускіх губернях. Мабілізацыйныя мерапрыемствы. Адносіны да вайны розных слаёў насельніцтва, палітычных і грамадскіх агаарацый, газеты “Наша Ніва”. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі ў 1915 – 1916 гг. Нямецкі акупацыйны рэжым. Дзейнасць “Беларускага камітэта дапамогі ахвярам вайны” на тэрыторыі, акупаванай немцамі. Беларускае школьніцтва, культурна-асветніцкая справа ва ўмовах нямецкай акупацыі ў 1915 – 1917 гг. Беларускі народны камітэт і Цэнтральны саюз беларускіх нацыянальных грамадскіх агаарацый. Стварэнне Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай групы. Заснаванне “Канфедэрацыі Вялікага княства Літоўскага”. Становішча на беларускіх землях у складзе Расійскай дзяржавы падчас першай сусветнай вайны. Заняпад сельскай гаспадаркі. Змены ў складзе насельніцтва. Размяшчэнне войскаў і органаў іх кіравання. Бежанства ў Беларусі. Стварэнне “камітэтаў дапамогі ахвярам вайны” і іх дзейнасць. Узмацненне сацыяльнай напружанасці ў 1915 – 1916 гг.

Паўстанне салдат на Гомельскім размеркавальным пункце. Пачатак разлажэння арміі, рост дэзерцірства.

Тэма 10.2 Беларусь пасля падзення самадзяржаўя (сакавік – кастрычнік 1917 г.)

Гістарыяграфія пытання. Асаблівасці эканамічнага, ваеннага і палітычнага становішча ў Беларусі ў пачатку 1917 г. Лютаўская рэвалюцыя ў Беларусі. Змены органаў улады. Стварэнне Часовых грамадскіх камітэтаў парадку, назначэнне камісараў Часовага ўрада, выбары валасных, гарадскіх і павятовых камітэтаў. Утварэнне Саветаў рабочых і сялянскіх дэпутатаў у Беларусі. Стварэнне салдацкіх камітэтаў у войсках Заходняга фронту і іх уплыў на становішча ў Беларусі. Першы з’езд ваенных і рабочых дэпутатаў арміі і тылу Заходняга фронту і яго адносіны да пытання аб вайне, да палітыкі Часовага ўрада. З’езды сялянскіх дэпутатаў, адносіны да ваеннага і аграрнага пытанняў. Арганізацыя прафесійных саюзаў рабочых і служачых. Уздым грамадска-палітычнай актыўнасці насельніцтва Беларусі. Палітычныя партыі і грамадскія арганізацыі пасля падзення самаўладдзя. Пазіцыі асноўных партый (кадэтаў, акцыбрыстаў, сацыял-дэмакратаў, сацыялістаў-рэвалюцыянераў) па аграрным і нацыянальным пытаннях.

Тэма 10.3 Беларускі нацыянальны рух пасля падзення самадзяржаўя

Гістарыяграфія пытання. Аднаўленне дзейнасці БСГ, яе арганізацый у гарадах Беларусі, Расіі, у арміі і на флоце. Канферэнцыя ў сакавіку 1917 г. Адносіны БСГ да Часовага ўрада, аўтаноміі Беларусі. Канферэнцыя БСГ у чэрвені 1917 г., абмеркаванне праекта новай праграмы БСГ, абранне часовага ЦК БСГ. З’езд прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінску 25 – 27 сакавіка 1917 г. Рашэнні з’езда па пытаннях аўтаноміі Беларусі, вызначэння яе тэрыторыі, арганізацыі культурна-асветніцкай працы. Утварэнне Беларускага нацыянальнага камітэта (БНК), яго склад і дзейнасць. Адносіны Часовага ўрада да набыцця Беларуссю аўтаноміі. З’езд прадстаўнікоў беларускіх партыйных і грамадскіх арганізацый 8 – 10 ліпеня 1917 г. Барацьба БСГ за лідэрства сярод беларускіх арганізацый. Абранне Цэнтральнай Рады беларускіх арганізацый (ЦРБА). Дзейнасць ЦРБА. III з’езд Беларускай сацыялістычнай Грамады. Прыняцце новай праграмы БСГ. II сесія ЦРБА, пераўтварэнне яе ў Вялікую Беларускаю Радую (ВБР). Заснаванне Цэнтральнай беларускай вайскавой Рады (ЦБВР). Газета “Вольная Беларусь”. Стварэнне Беларускай сацыял-дэмакратычнай рабочай партыі, яе платформа. Беларускі абласны камітэт пры ўсерасійскім Савеце сялянскіх дэпутатаў (БАК).

Тэма 10.4 Усталяванне Савецкай улады ў Беларусі

Гістарыяграфія пытання. Кастрычніцкія падзеі ў Петраградзе і іх водгук на тэрыторыі Беларусі. Стварэнне ваенна-рэвалюцыйнага Камітэта (ВРК) Заходняй вобласці і фронту. Ліквідацыя органаў Часовага ўраду і арганізацыя савецкай улады на месцах. Барацьба за ўсталяванне савецкай улады ў Мінску. Мінскі савет. Камітэт выратавання рэвалюцыі. Дапамога Заходняга фронту ва ўсталяванні савецкай улады ў Мінску. Усталяванне савецкай улады ў іншых гарадах Беларусі. Пазіцыя беларускіх нацыянальных партый да ўсталявання савецкай улады. Утварэнне Аблвыканкамзаха, стварэнне СНК Заходняй вобласці, савецкіх органаў кіравання на месцах. Першыя палітычныя, эканамічныя і сацыяльныя пераўтварэнні Савецкай улады. Байкот мерапрыемстваў савецкай улады і барацьба з імі ВРК. Ажыццяўленне Дэкрэта аб міры на Заходнім фронце. Адносіны савецкай улады да нацыянальнага пытання і нацыянальнага руху ў Беларусі. Адкрыццё ўсебеларускага з'езда (кангрэса) у снежні 1917 г. Склад яго ўдзельнікаў, вызначэнне парадку дня, асноўных поглядаў на лёс Беларусі. Адносіны ўсебеларускага з'езда да ўлады Саветаў, мясцовых органаў савецкай улады. Разгон Усебеларускага кангрэса. Утварэнне Выканкама ўсебеларускага з'езда.

Тэма 10.5 Мяцеж польскага корпуса Доўбар-Мусніцкага. Ваенная інтэрвенцыя Германіі

Гістарыяграфія пытання. Палітычныя мэты мяцяжу, яго тэрыторыя. Адносіны беларускага насельніцтва да польскіх легіянераў. Партызанская барацьба. Мерапрыемствы Савецкай улады па падаўленні мяцяжу. Ваенныя дзеянні супраць корпуса Доўбар-Мусніцкага. Сувязь польскіх легіянераў з нямецкімі войскамі. Наступленне нямецкіх войскаў у пачатку 1918 г. Захоп новых тэрыторый Беларусі. Спробы Савецкай улады арганізаваць супраціўленне нямецкаму наступу. Вынікі Брэсцкага міру для Беларусі. Нямецкі акупацыйны рэжым на захопленай тэрыторыі Беларусі, адносіны да яго насельніцтва. Партызанская і падпольная барацьба супраць нямецкіх акупантаў у 1918 г. Заканчэнне першай сусветнай вайны. Скасаванне Брэсцкага дагавору. Наступленне Чырвонай Арміі, вызваленне тэрыторыі Беларусі ад нямецкіх войскаў. Беларускае пытанне падчас афармлення Версальскай сістэмы.

Тэма 10.6 Беларуская Народная Рэспубліка

Гістарыяграфія пытання. Прыняцце Выканкамам Усебеларускага з'езда Першай Устаўной Граматы. Стварэнне Народнага Сакратарыята на чале з І. Варонкам. Другая ўстаўная Грамата, яе змест. Абвяшчэнне Беларускай народнай Рэспублікі (БНР). Рада БНР, яе склад і дзейнасць. Трэцяя ўстаўная Грамата, абвяшчэнне незалежнасці БНР. Адносіны БНР і германскіх улад. Палітычны крызіс БНР. Раскол у БСГ. Утварэнне Беларускай сацыял-дэмакратычнай партыі (БСДП), Беларускай партыі сацыялістаў-федэралістаў (БПСФ), Беларускай партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. Пазіцыі

беларускіх нацыянальных партый па сацыяльна-эканамічных, аграрных і нацыянальных пытаннях. Барацьба за міжнароднае прызнанне БНР, адносіны да яе насельніцтва Беларусі, акупацыйных нямецкіх і савецкіх улад. Грамадска-палітычныя дзеячы беларускага адраджэнцкага руху. Гістарычнае месца БНР у працэсе стварэння беларускай дзяржаўнасці.

Тэма 10.7 Культура Беларусі ў пачатку XX ст.

Узмацненне шавінізму ў палітыцы царызму, барацьба з беларускім адраджэннем. Ідэалогія і практыка “западна-русізма”. Барацьба польскіх нацыяналістычных групавак з беларускім нацыянальным рухам. Газета “Наша Ніва” – цэнтр адраджэнцкага руху. Барацьба за адраджэнне і развіццё нацыянальнай мовы. Роля “Нашай Нівы” ў развіцці нацыянальнай літаратуры, друку, фарміраванні нацыянальнай беларускай інтэлігенцыі. Адукацыя. Школьная справа ў Беларусі на пачатку XX ст. Прафесійна-тэхнічнае навучанне. Асветніцкая справа пасля лютаўскай рэвалюцыі ў дзейнасці БНК, ЦРБА, падчас існавання БНР. Стварэнне беларускай нацыянальнай школы. Арганізацыя падрыхтоўкі настаўніцкіх кадраў. Стварэнне падручнікаў для нацыянальнай школы. Навуковыя даследаванні мовы, этнаграфіі і гісторыі Беларусі. Якісныя зрухі ў развіцці беларускай мастацкай літаратуры, нацыянальнай драматургіі, літаратурнай крытыкі і публіцыстыкі. Беларускія пісьменнікі: Я.Купала, Я.Колас, М.Багдановіч, Цётка, К.Каганец, Ц.Гартны, З.Бядуля, М.Гарэцкі. Асаблівасці беларускай літаратуры нашаніўскага перыяду. Развіццё перыядычнага друку і кнігадрукавання. Беларускія газеты. Беларускія выдавецтвы. Станаўленне беларускага прафесійнага тэатра. Развіццё і папулярызацыя беларускай народнай музыкі і песні. Драўлянае дойлідства. Жывапіс. Пераважае развіццё жанру краявіду. Развіццё бытавога жанру. Разнастайнасць і супярэчлівасць выяўленчага мастацтва ў рэвалюцыйны час. Графіка. Пластыка і дэкаратыўна-прыкладное мастацтва. Шматнацыянальны характар культуры Беларусі. Адносіны беларускай інтэлігенцыі да нацыянальна-вызваленчага руху, рэвалюцыйных падзей, усталявання Савецкай улады, абвяшчэння БНР.

Раздзел 11. БЕЛАРУСЬ ПАМІЖ ДЗВІЮМА СУСВЕТНЫМІ ВОЙНАМІ (1919 – 1939 гг.)

Тэма 11.1 Утварэнне БССР

Гістарыяграфія пытання. Палітычныя перадумовы стварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці. Роля Беларускага нацыянальнага камісарыята (Белнацкама) пры Наркамаце па справах нацыянальнасцяў РСФСР і беларускіх секцый ў РКП(б). Пазіцыя па беларускім пытанні Аблвыканкамзаха і Паўночна-заходняга абласнога камітэта РКП(б). Супярэчнасці працэсу станаўлення беларускай савецкай дзяржаўнасці. Прыняцце вышэйшымі партыйнымі органамі рашэння аб стварэнні БССР. VI

абласная канферэнцыя бальшавіцкай партыі. Абвяшчэнне БССР. Утварэнне КП(б) Беларусі. Стварэнне Часовага рабоча-сялянскага ўрада БССР. Вызначэнне тэрыторыі БССР. Уключэнне Віцебскай і Магілёўскай губерняў у склад РСФСР. I з'езд Саветаў БССР, яго рашэнні. Першая Канстытуцыя БССР. Прыняцце рашэння аб стварэнні Літоўска-Беларускай ССР (ЛітБел). Скасаванне Літоўска-Беларускай ССР. Сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні на савецкай частцы тэрыторыі Беларусі ў 1918 – 1920 гг. Палітыка “ваеннага камунізму” і асаблівасці яе ажыццяўлення. Нацыяналізацыя прамысловасці. Надзяленне сялян зямлёй. Харчразвёрстка, яе эканамічныя і сацыяльныя вынікі. Камбеды ў Беларусі. Адносіны насельніцтва да палітыкі “ваеннага камунізму”. Сялянскія хваляванні і антысавецкія выступленні, выкліканыя харчразвёрсткай, мабілізацыямі ў Чырвоную Армію. Падаўленне антысавецкіх выступленняў, кантрыбуцыі. Мяцеж Стракапытава ў Гомелі.

Тэма 11.2 Савецка-польская вайна на тэрыторыі Беларусі

Гістарыяграфія пытання. Наступленне польскіх войскаў, акупацыя тэрыторыі Беларусі. Палітыка польскага кіраўніцтва ў дачыненні да БНР, беларускага нацыянальнага руху. Раскол у беларускім грамадска-палітычным руху па пытаннях рэалізацыі ідэі беларускай дзяржаўнасці. Беларускія эсэры аб “трэцім шляху” для Беларусі. Арганізацыя “Маладая Беларусь”. Стварэнне Беларускай камуністычнай арганізацыі. У.Ігнатоўскі. Супраціўленне беларускага народа польскім акупантам. Супрацоўніцтва беларускіх эсэраў і камуністычных арганізацый у барацьбе супраць польскіх акупантаў. Беларускі паўстанчы камітэт і падрыхтоўка паўстання. Народная ваенная самаахова (НВС). Наступленне Чырвонай Арміі летам і восенню 1920 г. Контрнаступленне польскіх войскаў. Аднаўленне савецкай улады на вызваленай ад палякаў тэрыторыі. Дэкларацыя аб абвяшчэнні незалежнасці Савецкай Сацыялістычнай Рэспублікі Беларусь (ССРБ). Слуцкае паўстанне. Барацьба супраць савецкай улады атрадаў С.Булак-Балаховіча. Ліквідацыя фарміраванняў С.Булак-Балаховіча, іншых антысавецкіх выступленняў. Заканчэнне савецка-польскай вайны на тэрыторыі Беларусі. Няўдачы Чырвонай Арміі на завяршальным этапе вайны. Рыжскі мірны дагавор і яго вынікі для Беларусі.

Тэма 11.3 Умовы пераходу ад вайны да міру. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва

Эканамічнае і палітычнае становішча Беларусі пасля заканчэння вайны, на пачатку 20-х гадоў. Крызіс палітыкі “ваеннага камунізму”. Абвастрэнне сацыяльнай напружанасці. Антысавецкая барацьба ў памежных з Польшчай раёнах. Падрыхтоўка антыбальшавіцкага і антыпольскага паўстання. Увядзенне ваеннага становішча ў Беларусі. Падаўленне антысавецкіх выступленняў. Тэрыторыя і насельніцтва БССР у пачатку 20-х гадоў. Нацыянальны склад насельніцтва. Міграцыя насельніцтва, эвакуацыя і

рээвакуацыя. Нелегальныя гандлёвыя зносіны, кантрабанда. Абмежаванасць эканамічных магчымасцяў савецкай улады, матэрыяльных рэсурсаў. Пошукі шляхоў выхаду з крызісу. Пагадненні БССР з РСФСР і іншымі рэспублікамі. Удзел БССР у стварэнні СССР. IV Усерасійскі з'езд Саветаў. Падпісанне Дагавору аб стварэнні СССР. Статус БССР у складзе СССР.

Тэма 11.4 Прамысловасць Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст.

Стан прамысловасці БССР пасля пераходу да мірных умоў развіцця. Змены ў арганізацыі кіравання прамысловымі прадпрыемствамі, ва ўмовах іх дзейнасці пры пераходзе да НЭПа. Ліквідацыя глаўкаў і стварэнне трэстаў, сіндыкатаў. Перавод прамысловасці на гаспадарчы разлік. Арэнда прамысловых прадпрыемстваў. Асноўныя галіны прамысловасці Беларусі. Галоўныя вынікі аднаўленчага перыяду ў прамысловасці. Першы пяцігадовы план у прамысловасці Беларусі. З'яўленне новых галін вытворчасці. Вяртанне да камандна-адміністрацыйнай сістэмы, жорсткага планавання. Метады і сродкі выканання заданняў пяцігадовага плана. Гаспадарчыя вынікі першай пяцігодкі ў БССР. Прамысловасць Беларусі ў гады другой пяцігодкі. Заданні па прамысловым развіцці. Новабудоўлі, тэхнічная рэканструкцыя вытворчасці. Абвастрэнне цяжкасцяў з выкананнем пяцігадовага плана. Зніжэнне тэмпаў развіцця ў БССР. Асноўныя вынікі II пяцігодкі ў Беларусі. Прамысловасць Беларусі ў агульнасаюзным гаспадарчым комплексе.

Тэма 11.5 Сельская гаспадарка Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст.

Становішча ў сельскай гаспадарцы Беларусі на пачатку 20-х гадоў. Пераход да новай эканамічнай палітыкі. Замена харчразвёрсткі харчовым падаткам. Дэкрэт аб вольным выбары формаў землекарыстання. Хутары ў Беларусі. Калектыўнае землекарыстанне. Закон аб Арэндзе зямлі. Дазвол найму рабочай сілы. Рост крэдытнай спажывецкай кааперацыі. Вынікі НЭПа ў сельскай гаспадарцы. Змена палітыкі камуністычнай партыі на вёсцы. Курс на калектывізацыю. Крызіс хлебнарыхтовак. Увядзенне надзвычайных мер. Канфіскацыя хлеба ў сялянства. Забарона гандлю сельгаспрадуктамі. Забарона хутарскай формы землеўладкавання. Пачатак суцэльнай калектывізацыі. Тэрміны яе правядзення для Беларусі. Роля кіраўніцтва КП(б)Б у паскарэнні калектывізацыі. Забарона арэнды зямлі і найма рабочай сілы. Ліквідацыя “кулацкіх” гаспадарак, прымусовае уступленне сялян у калгасы. Адток сялянскіх гаспадарак з калгасаў вясной 1930 года. Новы наступ на сялянства восенню 1930 г. Калектывізацыя беларускай вёскі на працягу першай паловы 30 гадоў. “Раскулачванне”, прымусовыя высылкі, рэпрэсіі. Арганізацыя МТС. Голад 1932 – 1933 гг. у Беларусі. Вынікі калектывізацыі сельскай гаспадаркі Беларусі.

Тэма 11.6 Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст.

Гістарыяграфія пытання. Асноўныя тэндэнцыі ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі. Сістэма савецкай улады. Актывізацыя дзейнасці Саветаў у пачатку 20-х гадоў. Праявы дэмакратызму ў дзейнасці грамадска-палітычных арганізацый у першай палове 20-х гадоў. Прафесійныя саюзы Беларусі. Утварэнне камсамола ў Беларусі. Кампартыя Беларусі ў 20-я гады. Роля кампартыі ў жыцці беларускага грамадства. Самароспуск партыі беларускіх эсэраў. Утварэнне аднапартыйнай сістэмы. Канстытуцыя БССР 1927 г. Адміністрацыйна-тэрытарыяльная рэформа. Вяртанне ў склад БССР усходніх губерняў. Нацыянальныя раёны і Саветы ў Беларусі. Палітыка беларусізацыі ў дзейнасці дзяржаўных і грамадскіх арганізацый. Перавод на беларускую мову справаводства ў дзяржаўных установах. Палітыка карэнізацыі. Праявы палітыкі беларусізацыі ў войску. Супярэчнасці і цяжкасці ў правядзенні палітыкі беларусізацыі. Змены палітыкі Кампартыі ў адносінах да беларусізацыі ў канцы 20-х гадоў. Карэнныя змены грамадска-палітычнага жыцця ў канцы 20-х гадоў. Умацаванне таталітарнай тэндэнцыі ў палітыцы Кампартыі. Тэзіс аб узмацненні класавай барацьбы. Пашырэнне барацьбы з іншадумствам. Стварэнне рэпрэсіўнага апарату, пазасудовых органаў. Пераход да барацьбы з беларускім нацыянал-дэмакратызмам (нацдэмамі). Справа “Саюза вызвалення Беларусі”. Масавы характар рэпрэсій 1937 – 1938 гг. у Беларусі. Рэпрэсіі ўнутры КП(б)Б. Трагічны лёс кіраўнікоў рэспублікі.

Тэма 11.7 Культурнае жыццё ў БССР

Палітыка Савецкай улады і кіраўнікоў Кампартыі па пытаннях развіцця нацыянальнай культуры ў Беларусі. Уплыў палітыкі беларусізацыі на актывізацыю нацыянальна-культурнага жыцця. Станаўленне і развіццё ў Беларусі савецкай сістэмы адукацыі. Барацьба з непісьменнасцю. Стварэнне агульнаадукацыйнай, спецыяльнай і вышэйшай школы. Праявы палітыкі беларусізацыі ў сферы адукацыі. Забеспячэнне культурных патрэб нацыянальных меншасцяў. Фарміраванне беларускай інтэлігенцыі і рэпрэсіі ў адносінах да яе. Навука ў БССР. Стварэнне сістэмы навуковых устаноў. Заснаванне і дзейнасць Інбелкульта. Разгортванне навуковых даследаванняў па пытаннях беларускай мовы, гісторыі, этнаграфіі. Стварэнне Акадэміі навук БССР. У. Ігнатоўскі, С.Некрашэвіч, В.Ластоўскі, У.Пічэта, І.Замоцін і іншыя вучоныя Беларусі. Галоўныя навуковыя цэнтры Беларусі ў 30-я гады. Здабыткі і страты беларускай навукі. Рэпрэсіі ў адносінах да вучоных. Развіццё беларускай савецкай літаратуры. Умовы літаратурнай дзейнасці ў пачатку 20-х гадоў. Праявы адноснай дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця ў творчай дзейнасці. Стварэнне і дзейнасць літаратурных аб’яднанняў “Маладняк”, “Узвышша”, “Полымя”. Беларуская асацыяцыя пралетарскіх пісьменнікаў. Асноўныя тэмы ў творах 20-30 гадоў Я.Купалы, Я.Коласа, М.Чарота, З.Бядулі, К.Чорнага, М.Зарэцкага, А.Дудара і іншых беларускіх літаратараў. Перабудова пісьменніцкіх арганізацый. Рэпрэсіі ў адносінах да

беларускіх пісьменнікаў. Тэатральнае, музычнае і выяўленчае мастацтва Савецкай Беларусі. Рэпертуар тэатраў у Беларусі, тэматыка твораў мастакоў, кінарэжысёраў. Культурна-асветніцкая праца. Беларуская народная творчасць. Абмежаванасць працэсу нацыянальнага культурнага развіцця ў 30-я гады.

Тэма 11.8 Беларускае замежжа ў міжваенны перыяд

Беларуская эміграцыя як частка беларускай нацыі. Палітычныя і эканамічныя падставы для эміграцыі з Беларусі. З'яўленне арганізаванай палітычнай эміграцыі, яе памеры і асноўныя накірункі. Адносіны лідэраў беларускай эміграцыі да Рыжскага міру, адстойванне ідэі незалежнасці Беларусі. Адносіны беларускай эміграцыі да савецкай Беларусі. Кантакты кіраўнікоў БССР з эміграцыяй. Уплыў амністыі, палітыкі беларусізацыі, гаспадарчых поспехаў у БССР на пазіцыі беларускай эміграцыі. Раскол у беларускай эміграцыі. Канферэнцыя ў Берліне (1925 г.) і яе вынікі. Рух за вяртанне. Уключэнне былых эмігрантаў у нацыянальна-культурнае адраджэнне на савецкай частцы Беларусі. Рэпрэсіі ў адносінах да беларускіх дзеячаў, вярнуўшыхся з эміграцыі. Кіруючыя органы беларускай эміграцыі ў другой палове 20-х і ў 30-я гады. Нацыянальна-культурная дзейнасць беларускай эміграцыі. Выдавецкая дзейнасць. Студэнцкія аб'яднанні. Роля беларускай эміграцыі ў захаванні нацыянальнай спадчыны.

Тэма 11.9 Заходняя Беларусь у складзе Польскай дзяржавы

Заходнебеларускія землі ў складзе Польскай дзяржавы. Палітыка польскіх улад у адносінах да Заходняй Беларусі, нацыянальных праблем беларусаў. Рост беспрацоўя. Рабочы рух на Заходняй Беларусі. Аграрнае пытанне ў Заходняй Беларусі. Зямельная рэформа, парцэляцыя, камасацыя, ліквідацыя сервітутаў. Асадніцтва. Збядненне беларускага сялянства. Эканамічная эміграцыя. Нацыянальны прыгнёт беларускага насельніцтва. Таварыства беларускай школы (ТБШ), яго культурна-асветніцкая дзейнасць. Беларускі пасольскі клуб. Партыя беларускіх эсэраў на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Стварэнне Беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі (БРА). Беларуская сацыял-дэмакратычная партыя. Беларуская хрысціянская дэмакратыя. Беларускі сялянскі саюз (БСС). Утварэнне камуністычнай партыі Заходняй Беларусі (КПЗБ). Афармленне Беларускай сялянска-рабочай грамады (БСРГ). Яе праграма, палітычная і арганізацыйная дзейнасць. Пераўтварэнне грамады ў масавую арганізацыю. Б.Тарашкевіч, С.Рак-Міхайлоўскі, П.Валошын, П.Мятла і іншыя кіраўнікі Беларускага нацыянальнага руху. Разгром і забарона БСРГ польскімі ўладамі. Выбары ў сейм (1928 г.) у Заходняй Беларусі. Беларускі сялянска-рабочы пасольскі клуб “Змаганне”. Спробы стварэння антыфашысцкага народнага фронту. Беларускае народнае аб'яднанне (БНА). Роспуск КПЗБ, рэпрэсіі ў адносінах да яе кіраўнікоў. Культура Заходняй Беларусі. Школы, друк, літаратура і мастацтва. Творы М.Танка, М.Васілька, В.Таўлая, Я.Брыля, Б.Тарашкевіча,

І.Дварчаніна і інш. Народная творчасць. Р.Шырма. Драматычныя секцыі пры гуртках ТБШ.

Раздзел 12. БЕЛАРУСЬ У ГАДЫ ДРУГОЙ СУСВЕТНАЙ ВАЙНЫ

Тэма 12.1 Уключэнне Заходняй Беларусі ў склад БССР

Савецка-германскі дагавор 1939 г., сакрэтныя пратаколы да яго. Пачатак другой сусветнай вайны. Напад фашысцкай Германіі на Польшчу, разгром польскай дзяржавы. Ваенныя дзеянні на беларускай тэрыторыі. Уступленне Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Адносіны насельніцтва да прыходу Чырвонай Арміі. Лёс польскіх вайскоўцаў, апынуўшыхся ў савецкім палоне. Арганізацыя часовых органаў кіравання на тэрыторыі Заходняй Беларусі. Хуткае стварэнне арганізацый КП(б)Б, забарона дзейнасці іншых палітычных партый. Выбары ў Народны сход Заходняй Беларусі, яго склад. Рашэнні Народнага сходу, III сесіі Вярхоўнага Савета БССР. Павелічэнне тэрыторыі і насельніцтва БССР. Перадача часткі беларускіх зямель Літве. Усталяванне савецкай улады ў Заходняй Беларусі. Выбары ў Вярхоўныя Саветы СССР і БССР. Нацыяналізацыя прамысловасці. Пачатак стварэння калгасаў, МТС. Змены ў культурным жыцці. Антысавецкая барацьба ў Заходняй Беларусі. Польскае падполле. Дэпартацыі з Заходняй Беларусі асаднікаў, чыноўнікаў, іншых груп насельніцтва.

Тэма 12.2 Беларусь у гады Вялікай Айчыннай вайны (1941-1945 гг.)

Нападзенне фашысцкай Германіі на СССР. Баі ў пагранічных раёнах БССР. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі ў першыя месяцы вайны. Эвакуацыя прамысловых прадпрыемстваў, дзяржаўнай і калгаснай маёмасці і насельніцтва ў савецкі тыл. Вынікі двухмесячных баёў у Беларусі. Акупацыя тэрыторыі Беларусі германскімі войскамі. Мэты акупацыйнай палітыкі. Устанаўленне акупацыйнага рэжыму. Сацыяльна-эканамічныя і палітычныя мерапрыемствы нямецкіх акупантаў. Рабаванне гітлераўцамі гаспадарчых і культурных каштоўнасцяў. Масавое знішчэнне ваеннапалонных і насельніцтва. Вываз насельніцтва на работу ў Германію. Канцэнтрацыйныя лагеры і турмы. Карныя экспедыцыі. Яўрэйскія гета. Беларускі нацыянальны рух, беларускія нацыянальныя арганізацыі ва ўмовах акупацыі. Беларускія калабарацыянісцкія арганізацыі і іх дзейнасць. Беларуская народная самапомач. Беларуская самаахова. Саюз беларускай моладзі. Беларуская цэнтральная рада. Беларуская краёвая абарона. Другі ўсебеларускі кангрэс. Адносіны насельніцтва Беларусі да нямецкага акупацыйнага рэжыму. Разгортванне барацьбы супраць нямецкіх войскаў на акупіраванай тэрыторыі Беларусі. Першыя партызанскія атрады і падпольныя антыфашысцкія камітэты і групы. Дзейнасць КП(б)Б ва ўмовах акупацыі. Стварэнне сеткі падпольных партыйных і камсамольскіх органаў і арганізацый. Мінскае падполле. Падпольныя арганізацыі і барацьба з акупантамі ў Магілёве,

Віцебску, Оршы, Скідалі, іншых раёнах Беларусі. Антыфашысцкія патрыятычныя арганізацыі ў заходніх абласцях рэспублікі. Супраціўленне ў гета. Уплыў ваенных падзей на ваенна-палітычнае становішча ў Беларусі. Партызанскія брыгады, іх баявая дзейнасць. Стварэнне і роля Беларускага штаба партызанскага руху (БШПР). Арганізацыйная структура савецкага партызанскага руху. Партызанскія зоны. Рэйды партызанскіх фарміраванняў. “Рэйкавая вайна”. Дапамога савецкага тылу і мясцовага насельніцтва партызанам і падпольшчыкам. Узаемаадносіны мірнага насельніцтва і партызан. Асаблівасці антыфашысцкай барацьбы ў Заходняй Беларусі. Армія Краёва ў Беларусі: мэты, тактыка, дзейнасць, узаемаадносіны з савецкімі партызанамі. Вызваленне Беларусі. Пачатак вызвалення тэрыторыі Беларусі ў канцы 1943 г. – пачатку 1944 г. Сумесныя дзеянні партызан і часцей Чырвонай Арміі. Беларуская наступальная аперацыя “Баграціён”. Акружэнне і разгром фашысцкіх войскаў пад Віцебскам, Бабруйскім, Мінскам. Вызваленне Мінска, усёй тэрыторыі БССР ад нямецкіх захопнікаў. Значэнне разгрома гітлераўскіх войскаў у Беларусі. Аднаўленчыя мерыпрыемствы на вызваленай тэрыторыі Беларусі ў гады вайны. Дапамога народаў СССР у аднаўленні гаспадаркі Беларусі. Першыя крокі па аднаўленні прамысловасці і сельскай гаспадаркі. Аднаўленне ўстаноў адукацыі і культуры. Удзел беларускага народа ў разгроме фашысцкай Германіі і Японіі. Беларусы на франтах Вялікай Айчыннай вайны, у еўрапейскім руху Супраціўлення. Эвакуіраваныя жыхары Беларусі ў савецкім тыле. Людскія, матэрыяльныя і культурныя страты Беларусі ў час другой сусветнай вайны.

Раздзел 13. БЕЛАРУСЬ У ПАСЛЯВАЕННЫ ПЕРЫЯД (1945 – 1985 гг.)

Тэма 13.1 Беларусь у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе

БССР пасля вызвалення ад нямецкай акупацыі. Пяцігадовы план аднаўлення і развіцця народнай гаспадаркі Беларускай ССР 1946 – 1950 гг. Стварэнне новых галін прамысловасці. Апераджальны рост цяжкай прамысловасці. Адміністрацыйна-бюракратычная сістэма кіравання прадпрыемствамі. Аднаўленне калгасна-саўгаснай сістэмы, МТС. Калектывізацыя ў заходніх раёнах БССР. Аднаўленне дзейнасці партыйных, савецкіх органаў і грамадскіх арганізацый пасля вайны. Падпольныя патрыятычныя арганізацыі беларускай моладзі. Антысавецкая барацьба і бандытызм. Узмацненне адміністрацыйна-каманднай сістэмы, культ асобы Сталіна і ідэалагічнага ўціску. Рэпрэсіі ў пасляваенныя гады. Першыя спробы дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця пасля смерці Сталіна. Выхад БССР на міжнародную арэну. Стварэнне Міністэрства замежных спраў. Пашырэнне паўнамоцтваў рэспублікі ў галіне знешніх зносін. БССР – адна з краін-заснавальніц ААН. Удзел Беларусі ў дзейнасці спецыялізаваных міжнародных устаноў. Дзейнасць прадстаўнікоў БССР у ААН. Умовы развіцця замежных сувязяў. Матэрыяльнае і бытавое становішча насельніцтва Беларусі ў пасляваенныя гады. Аднаўленне ў галіне культуры.

Становішча народнай адукацыі пасля вайны. Скарачэнне колькасці беларускіх школ. Аднаўленне сістэмы вышэйшай адукацыі. Аднаўленне навуковых устаноў, дзейнасць Акадэміі навук БССР, развіццё навуковых даследаванняў. Літаратура і мастацтва ў пасляваеннае дзесяцігоддзе. Ідэалагічнае ўмяшанне ў дзейнасць творчай інтэлігенцыі. Вядучая тэматыка ў творчасці мастакоў, літаратараў, кінематаграфістаў Беларусі ў пасляваенныя гады. Рэпертуар тэатраў. Музычная культура. Аднаўленне сеткі культурна-асветніцкіх устаноў. Павелічэнне выпуску газет, часопісаў, кніг.

Тэма 13.2 БССР у 50 – 80-я гг. XX ст.

Сацыяльна-эканамічнае развіццё. Асноўныя тэндэнцыі эканамічнага развіцця рэспублікі ва ўмовах навукова-тэхнічнай рэвалюцыі. Асаблівасці навукова-тэхнічнага прагрэсу ў Беларусі. Структура прамысловасці. Стварэнне новых галін вытворчасці. Уплыў ваенна-прамысловага комплексу на тэхнічны прагрэс. Пагаршэнне экалагічнай абстаноўкі. Спробы эканамічных рэформ. Тэмпы прамысловай вытворчасці, прычыны іх зніжэння з канца 70-х гадоў. Становішча ў сельскай гаспадарцы рэспублікі. Рэарганізацыя МТС. Ажыццяўленне эканамічнай рэформы ў кіраванні сельскай гаспадаркай. Меліярацыя. Стварэнне сельскагаспадарчых комплексаў. Рост застойных тэндэнцый у сацыяльна-эканамічным развіцці. Грамадска-палітычнае жыццё. Спробы дэмакратызацыі грамадскага жыцця. Рэабілітацыя ахвяр культу асобы. Кампартыя Беларусі. Стыль і метады партыйнага кіраўніцтва дзяржаўнай, гаспадарчай і культурнай сферамі жыцця. Саветы, прафсаюзы, маладзёжныя і іншыя арганізацыі. Культурнае жыццё рэспублікі. Пераход да абавязковай васьмігадовай і ўсеагульнай сярэдняй адукацыі. Адкрыццё ў рэспубліцы новых навучальных устаноў. Пашырэнне універсітэцкай адукацыі, асноўныя напрамкі навуковых даследаванняў. Галоўныя дасягненні ў развіцці беларускай літаратуры і мастацтва. Абмежаванасць нацыянальна-культурнага жыцця ў Беларусі. Выцясненне беларускай мовы са сферы адукацыі, навукі і друку. Прычыны духоўнага крызісу грамадства і яго сацыяльна-псіхалагічныя вынікі.

Раздзел 14. БЕЛАРУСЬ СУЧАСНАЯ

Тэма 14.1 Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі

Неабходнасць кардынальных змен, пошукі шляхоў іх ажыццяўлення. Асаблівасці і цяжкасці ажыццяўлення эканамічных рэформ, перахода да рынкавых адносін. Чарнобыльская катастрофа і яе наступствы для рэспублікі. Развал СССР і стварэнне СНД. Уплыў гэтых працэсаў на эканамічнае і сацыяльнае развіццё Беларусі. Станаўленне розных форм ўласнасці і гаспадарання. Цяжкасці і супярэчнасці ў сацыяльна-эканамічным развіцці ў канцы 80-х – пачатку 90-х гадоў. Распрацоўка праграмы перахода да рынкавых адносін. Непазыходнасць рэформ. Скарачэнне выпуска прамысловай прадукцыі, пагаршэнне становішча сельскай гаспадаркі.

Абвастэрэнне эканамічнага крызісу. Заняпад у сацыяльнай сферы. Распрацоўка і прыняцце праграмы неадкладных мер па вываду эканомікі рэспублікі з крызісу пасля абрання А.Р. Лукашэнкі Прэзідэнтам РБ у 1994 годзе. Прыняцце першым Усебеларускім народным сходам (кастрычнік 1996 г.) дакумента “Асноўныя напрамкі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь на 1996 – 2000 гады”. Рэалізацыя распрацаваных мерапрыемстваў, іх вынікі. Пераадоленне крызісных тэндэнцый ў эканоміцы ў другой палове 90-х гадоў. Пераход ад спаду да развіцця эканомікі, стабілізацыі эканамічнага росту. Асноўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь. Распрацоўка нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага эканамічнага развіцця краіны. Станаўленне беларускай мадэлі сацыяльна-арыентаванай рыначнай эканомікі.

Тэма 14.2 Новыя з’явы ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі

Працэсы дэмакратызацыі грамадска-палітычнага жыцця рэспублікі ў другой палове 80-х гадоў. Узрастанне ролі саветаў, выбары народных дэпутатаў. Заканадаўчая дзейнасць Вярхоўнага Савета БССР. Рэфарміраванне савецкай палітычнай сістэмы. Узнікненне новых палітычных партый і рухаў, грамадскіх арганізацый. Страта КПБ манополіі на ўладу. Рост нацыянальных рухаў. Прыняцце Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР. Жнівеньскі путч 1991 г. і яго уплыў на становішча Беларусі. Наданне Дэкларацыі аб дзяржаўным суверэнітэце Беларускай ССР статуса канстытуцыйнага закона. Прыняцце новай назвы дзяржавы і яе сімволікі. Белавежскае пагадненне аб дэнансцыі саюзнага дагавора і стварэнні Садружнасці Незалежных дзяржаў (СНД). Прыняцце Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. Станаўленне прэзідэнцкай палітычнай сістэмы. Прэзідэнцкія выбары 1994 года. А.Р. Лукашэнка – першы Прэзідэнт Рэспублікі Беларусь. Рэспубліканскі рэферэндум у маі 1995 г. Прыняцце сучаснай дзяржаўнай сімволікі. Пытанні рэспубліканскага рэферэндума ў лістападзе 1996 г. Прыняцце новай рэдакцыі Канстытуцыі Рэспублікі Беларусь. Рэспубліка Беларусь – унітарная дэмакратычная сацыяльная прававая дзяржава. Прэзідэнцкія выбары 2001 г. Перадвыбарная праграма А.Р. Лукашэнкі і яго перамога на выбарах. Пытанні і вынікі рэспубліканскага Рэферэндума 2004 года.

Тэма 14.3 Беларусь на міжнароднай арэне

Пачатак новага этапа ў знешнепалітычнай і міжнароднай дзейнасці Беларусі пасля набыцця ёй дзяржаўнага суверэнітэту. Прызнанне замежнымі краінамі незалежнасці Рэспублікі Беларусь, пашырэнне яе палітычных, эканамічных і культурных сувязей. Актывізацыя ўдзелу Беларусі ў дзейнасці ААН і міжнародных арганізацыях. Пераход да статуса без’ядзернай дзяржавы, далучэнне да дагавору аб нераспаўсюджванні ядзернай зброі. Выступленні Прэзідэнта РБ А.Р. Лукашэнкі на сесіях Генеральнай Асамблеі Арганізацыі Аб’яднаных нацый ў 1995 і 2005 гг. Шматвектарнасць

знешнепалітычнага курса Беларусі. Курс на паглыбленне інтэграцыйных працэсаў з Расіяй і ў рамках СНД. Развіццё інтэграцыйных працэсаў паміж Беларуссю і Расіяй. Падпісанне Дагавора аб стварэнні Саюзнай дзяржавы. Утварэнне адзінай эканамічнай прасторы Беларусі, Расіі, Украіны і Казахстана. Праблемы ўзаемаадносін Беларусі з краінамі Захада. Развіццё міжнароднага эканамічнага супрацоўніцтва. Выкарыстанне геапалітычнага становішча, эканамічнага і навуковага патэнцыяла Беларусі ў міжнародных эканамічных сувязях. Месца Рэспублікі Беларусь у інтэграцыйных працэсах на постсавецкай і еўразійскай прасторы ва ўмовах глабалізацыі і карыстання міжнароднага тэарызму. Рэспубліка Беларусь – раўнапраўны член сусветнай супольнасці.

Тэма 14.4 Культура сучаснай Беларусі

Духоўнае і культурнае жыццё беларускага народа на мяжы XX – XIX стст. Нацыянальна-культурнае адраджэнне. Далейшае фарміраванне беларускай нацыянальнай ідэі. Месца рэлігіі ў духоўным адраджэнні: узаемаадносіны дзяржавы і царквы. Роля навукі ў інфармацыйным грамадстве. Першы з’езд вучоных Рэспублікі Беларусь. Мадэрнізацыя нацыянальнай сістэмы адукацыі. Асэнсаванне гістарычнага мінулага і сучаснасці ў творах літаратуры і мастацтва. Сучасныя праблемы беларускага нацыянальна-культурнага адраджэння.

Вучэбна-метадычная карта вучэбнай дысцыпліны па спецыяльнасці 1-02 01 01 Гісторыя і грамадазнаўчыя дысцыпліны (дзённая форма атрымання адукацыі)

№ раздзела, тэмы	Назва раздзела, тэмы, занятка; пералік вивучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін				Матэрыяльнае забеспячэнне заняткаў (наглядныя, метадычныя дапаможнікі)	Літаратура	Форма кантроля ведаў
		лекцыі	семінарскія заняткі	кіруемая самаст. Аўдыторная раб.	самаст. Пазааўдыторная раб.			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Першы семестр	26	10		39			
1.	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі”	2						
	1. Гісторыя як навука. Метады і прынцыпы яе вивучэння. 2. Фармацыйны і цівілізацыйны падыходы ў вивучэнні гісторыі. 3. Прадмет вивучэння і перыядызацыя гісторыі Беларусі. 4. Гісторыя Беларусі ў даследаваннях айчынных вучоных.	2					[4]	

2	Раздел: Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тыс. год да н.э. – V ст. н.э.)	10	4		16			
2.1.	Старажытны чалавек на тэрыторыі Беларусі 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі.	6			4	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	

	4. Перыядызацыя каменнага веку. 5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). 6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.							
2.1.1	1. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце). 2. Агульная характарыстыка бронзавага веку. 3. Гаспадарка бронзавага веку. 4. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку. 5. Гаспадарка ў жалезным веку. 6. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.		2		4		[4]	Апытанне
2.2	Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі 1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі. 2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі. 3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей 4. Разнастайнасць паганства. 5. Культура старажытных людзей каменнага веку.	4			4	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	
2.2.1	Заняткі людзей бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі 1. Асаблівасці бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі.		2		4	Атлас гісторыі Беларусі	[4]]	Апытанне

	2. Насельніцтва Беларусі перыяда жалезнага веку. 3. Змены у гаспадарчым жыцці людзей жалезнага веку. 4. Археалагічныя каультуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.							
3	Раздзел: Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.	14	4		23			
3.1	Балты і славяне ў VI – VIII стст. 1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка, узнікненне і развіццё гарадоў, промыслаў і гандлю.	2			2	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	
3.2	Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст. 1. Гістарыяграфія і крыніцы. 2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. 3. Грамадскі лад і сацыяльныя адносіны. 4. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва.	4			4		[2] [4]	
3.2.1.	Этнічныя і сацыяльна-эканамічныя працэсы на беларускіх землях у VI – XIII стагоддзях 1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 3. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 4. Узнікненне і развіццё гарадоў. 5. Промыслы і гандаль к IX – XIII ст.		2		2	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	Пісьмовае апытанне
3.3	Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст.	2			4	Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	

	1. Узвышэнне полацкай зямлі. 2. Полацкая княская дынастыя. 3. Узаемадносіны Полацкага княства. 4. Грамадска-палітычны лад. 5. Распад на ўдзельныя княствы							
3.4	Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння 1. Тураўскае княства.. 2. Беларускія княствы і гарады ў Панямонні. 3. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.	2			2		[2] [4]	
3.4.1	Узнікненне дзяржаўнасці на беларускіх землях 1. Дзяржаўны лад у Полацкім княстве. 2. Тураўская княжеская дынастыя. 3. Барацьба з татарамангольскім нашесцем і рыцарамі-крыжакамі.		2		2		[2] [4]	
3.5.	Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст. 1. Язычніцкія вераванні. 2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях. Роля царквы у грамадскім жыцці.	4			7		[4]	
3.5.1	1. Культура беларускіх зямель у IX – XIII ст. 2. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е. Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.		2				[4]	
	Усяго за семестр	26	10		39			Залік
	Другі семестр	28	16	8	57			

4	Раздел: Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае ў XIII – XV стст.	12	8	4	28			
4.1.	Унутрыпалітычнае становішча ў другой палове XIII – XV стст. 1. Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі ВКЛ. 2. Знешнепалітычныя перадумовы ўтварэння ВКЛ. 3. Палітычныя і сацыяльна-эканамічныя перадумовы ўтварэння ВКЛ. 4. Працэс стварэння ВКЛ.	4			4	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
4.1.1	Беларускія землі падчас утварэння ВКЛ 1. Знешнія і ўнутраныя перадумовы ўтварэння ВКЛ. 2. Пачатак утварэння ВКЛ пры Міндоўгу. 3. Умацаванне дзяржавы і пашырэнне тэрыторыі пры Войшалке, Трайдзене, Віцені. 4. ВКЛ пры праўленні Гедыміна і Альгерда.		2		4	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
4.2.	Знешняя палітыка ВКЛ 1. Умацаванне ВКЛ пры Гедыміне і Альгердзе. 2. Дынастычная барацьба. 3. Крэўская ўнія.	4			2	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[4]	
4.2.1	1. ВКЛ пры Вітаўце. 2. ВКЛ у 30 – 80-я гады XV ст.		2		4		[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1

4.3.	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі 1. Сельская гаспадарка і становішча сялян. 2. Формы феадальнай залежнасці. 3. Гарады і мястэчкі. Магдэбургскае права. 4. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі.	4			4	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
4.3.1	1. Улада і кіраванне ў ВКЛ. 2. Судовая і прававая сістэма ВКЛ. 3. Эвалюцыя саслоўнай структуры грамадства.		2		4		[2] [4]	
4.4.	Фарміраванне беларускай народнасці. Культура Беларусі другой паловы XIII - XV стст. 1. Складванне этнічнай тэрыторыі беларусаў. 2. Паходжанне назвы “Белая Русь”. 3. Народная творчасць і мастацтва. 4. Беларускія летапісы і графіка.			4(л)	2		[4]	Напісанне рэфератаў
4.4.1.	Унутрыпалітычнае развіццё беларускіх зямель у складзе ВКЛ 1. Крэўская ўнія. 2. Складванне феадальна-саслоўнай рэспублікі. 3. Структура дзяржаўнай улады і кіравання. 4. Статуты ВКЛ як гістарычныя крыніцы.		2		4		[2] [4]	Апытанне
5	Раздзел: Беларускія землі ў XVI – першай палове XVII ст.	16	8	4	29			
5.1.	Сацыяльна-эканамічнае развіццё. Афармленне фальварка-паншчынай сістэмы 1. Землеўладанне ў ВКЛ. 2. Станаўленне фальваркава-паншчынай сістэмы.	4			3		[2] [4]	

	3. Становішча сялянства. 4. Сялянская гаспадарка. 5. Урбанізацыйныя працэсы. 6. Грамадскае і сацыяльнае жыццё гарадоў. 7. Эканамічнае жыццё гарадоў. Гандаль і транспарт.							
5.1.1.	Развіццё феадальных адносін у сельскай гаспадарцы ў XIV – XVI стст. 1. Развіццё феадальнай гаспадаркі на беларускіх землях. 2. “Устава на валокі” і станаўленне фальваркавай сістэмы гаспадарання. 3. Увядзенне пашчыны, павіннасці сялянства. 4. Канчатковае запыгоньванне сялянства.		2		3		[2] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2
5.1.2.	Сацыяльна-эканамічнае жыццё гарадоў Беларусі ў XIV – XVI стст. 1. Крыніцы росту гарадскога насельніцтва. 2. Роля гарадоў у развіцці вытворчасці. 3. Магдэбургскае права беларускіх гарадоў.	4			4		[2] [4]	
5.2	Знешняя палітыка ВКЛ (Вялікага княства Літоўскага) 1. Абвастрэнне адносін з Маскоўскай дзяржавай. 2. Адносіны з крыжацкімі ордэнамі. 3. Грюндвальская бітва. 4. Набегі крымскіх татар 5. Лівонская вайна. 6. Люблінская унія.			2 (л)	2	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
5.2.1.	Люблінская ўнія ў гісторыі Беларусі 1. Інфлянская вайна і яе вынікі для ВКЛ		2		2	Электронная карта “Вялікае	[2] [4]	

	2. Унутрыпалітычныя перадумовы Люблінскай уніі. 3. Змест і ўмовы Люблінскай уніі. 4. Барацьба за захаванне самастойнасці ВКЛ пасля Люблінскай уніі.					княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі		
5.3.	Унутрыпалітычнае становішча. Усталяванне шляхецкай дэмакратыі 1. Унутрыпалітычная барацьба. 2. Абмежаванне ўлады Вялікага князя. 3. Статуты ВКЛ 4. Асаблівасці этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ. 5. Становішча праваслаўнай царквы ў ВКЛ. 6. Арганізацыя каталіцкай царквы. 7. Рэфармацыя і контррэфармацыя. 8. Спробы рэалізацыі царкоўнай уніі. 9. Нехрысціянскія канфесіі.	4			2		[2] [4]	
5.3.1.	Рэлігійнае жыццё ў ВКЛ 1. Крызіс праваслаўнай царквы у ВКЛ. 2. Узмацненне ўплыву каталіцызма на беларускіх землях. 3. Пратэстанцкія арганізацыі на тэрыторыі Беларусі. 4. Распаўсюджанне ўніяцтва		2		4		[4]	Тэсты
5.4.	Культура Беларусі XIV – XVI стст. 1. Адукацыя. 2. Літаратура і кнігавыдавецтва. 3. Музычнае і тэатральнае мастацтва. 4. Выяўленчае мастацтва. 5. Дойлідства. 6. Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва.	4			2		[4]	

5.4.1.	Асветніцтва на беларускіх землях ў XIV – XVI стст. 1. Асаблівасці развіцця адукацыі у перыяд сярэднявечча. 2. З’яўленне кнігадрукавання на беларускіх землях. 4. Ф. Скарына – еўрапейскі і беларускі асветнік.		2		3		[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №3
5.4.2.	Мастацтва Беларусі XIV – XVI стст. 1. Жанры літаратурнай творчасці і іх прадстаўнікі. 2. Народнае і прафесійнае тэатральнае мастацтва. 3. Віды выяўленчага мастацтва перыяда XIV – XVI стст.			2 (л)	4		[4]	
	Усяго за семестр	28	16	8	57			Экзамен
	Трэці семестр	24	20		48			
6.	Раздзел: Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты другой паловы XVII – XVIII ст. Сацыяльна-эканамічны, палітычны і культурны заняпад Беларусі	10	8		24			
6.1	Войны сярэдзіны XVII ст. 1. Айчынная і замежная гістарыяграфія ваенных падзей у Беларусі (1648 – 1651 гг.) 2. Прадумовы сацыяльнага выбуху. 3. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў у вайне 1648 – 1651 гг. на поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі. Характар вайны.	4			4	Карта, Хрестоматія по истории Белоруссии, Атлас	[4]	

6.1.1	1. Белацаркоўскі дагавор і яго вынікі. 2. Галоўныя прычыны і пачатак вайны Расіі з Рэччу Паспалітай (1654 – 1667 гг.). 3. Ваенныя дзеянні на беларускіх землях. 4. Андрусаўскае перамір'е 1667 г. і вынікі вайны. 5. Паўночная вайна і яе вынікі для Беларусі.		4		4		[2] [4]	Апытанне
6.2.	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII ст. 1. Становішча сельскай гаспадаркі ў другой палове XVIII ст. 2. Распаўсюджванне фальваркава-паншчыннай сістэмы гаспадарання і панаванне ў эканоміцы буйных феадалаў. 3. Вотчынная мануфактура і яе роля ў эканоміцы. Сялянская гаспадарка і становішча сялян.						[2] [4]	
6.2.1	1. Рост беларускіх гарадоў і іх насельніцтва. Крыніцы росту. Мясцішкі. 2. Развіццё гарадскога рамяства і мануфактурнай прамысловасці. 3. Прычыны нізкіх тэмпаў развіцця эканомікі Беларусі ў другой палове XVIII ст.							
6.3	Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі.	2			4	Карта, Дакументы і матэрыялы па		Кантроль канспектаў

	5. Палітычнае становішча Рэчы Паспалітай напярэдадні першага падзелу. 6. Рэформы ў Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу. Чарохгадовы сейм. Таргавіцкая канфедэрацыя. Другі падзел Рэчы Паспалітай. 7. Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Я. Ясінскі. Ход паўстання ў Беларусі. 8. Трэці падзел Рэчы Паспалітай, асноўныя прычыны і вынікі распаду дзяржавы.					гісторыі Беларусі, т.2.	[2] [4]	
6.4	Культура Беларусі ў другой палове XVII – XVIII ст. 1. Асаблівасці развіцця беларускай культуры ў другой палове XVII – XVIII ст. 2. Адукацыя і навука ў другой палове XVII – XVIII ст. 3. Літаратура. 4. Музычная і тэатральныя творчасць ў другой палове XVII – XVIII ст. 5. Выяўленчае мастацтва і архітэктура.	2			4	Гісторыя беларускага мастацтва. У 6 т.- Т. 2. Мн., 1986, Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра.	[4]	
7	Раздзел: Крызіс прыгонніцкай сістэмы (канец XVIII - першая палова XIX ст.).	14	12		24			
7.1	Палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. 1. Тэрытарыяльна-адміністрацыйныя падзелы Беларусі і новая адміністрацыя. 2. Органы кіравання і суда. 3. Ліквідацыя феадальнай анархіі. 4. Захаванне правоў і прывілеяў шляхты Беларусі. Раздача беларускіх зямель рускім	2			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2.	[1] [2] [4]	

	памешчыкам.							
7.1.1	1. Становішча сялян. Падаткі і павіннасці. 2. “Дарчая грамата гарадам” 1785 г. і адмена юрысдыкцыі свецкіх і царкоўных феадалаў у адносінах да пражываючых на землях гараджан. 3 “Мяжа яўрэйскай аселасці” і яе роля ў развіцці гарадоў.		4		4		[1] [2] [4]	Апытанне
7.2	Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі 1. Утварэнне Варшаўскага герцагства. 2. Уварванне Напалеонаўскіх войск у межы Расійскай імперыі. Адступленне рускіх армій. Баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам 1812 г. 3. Стварэнне і дзейнасць Камісіі Часовага ўрада ВКЛ. 4. Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. Бярэзінская аперацыя. Вынікі вайны для Беларусі.	2			2	Карта, Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2.	[1] [2] [4]	
7.3	Грамадска-палітычны рух. Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі.	2			4	Дакументы і матэрыялы па		

	Паўстанне 1830 – 1831 гг. 1. Палітыка царызму ў Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Першыя тайныя арганізацыі ў Літве і Беларусі пасля падзелу Рэчы Паспалітай. 2. Віленскі ўніверсітэт – цэнтр польскага апазіцыйнага і рэвалюцыйна-шляхецкага руху. 3. Дзекабрысты і Беларусь. 4. Паўстанне 1830 – 1831 гг. і яго вынікі.					гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по истории Белоруссии	[1] [2] [4]	
7.4	Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі 1. Увядзенне “Правілаў аб аддачы сялян па найму ў зямельныя і іншыя чорныя работы”. 2. Падрыхтоўка ліквідацыі уніяцкай царквы. 3. Адмена дзеяння ў Беларусі і Літве Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Увядзенне расійскага заканадаўства.	2			2		[1] [2] [4]	
7.5	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. 1. Сельская гаспадарка і павіннасці сялян. 2. Прамысловасць. Развіццё гандлю. 3. Гарады і мястэчкі. Падаткі і павіннасці гараджан. 4. Ваенныя пасяленні на тэрыторыі Беларусі ў першай палове XIX ст.	4			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по истории Белоруссии	[1] [2] [4]	
7.5.1	Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы. 1. Рэформы П. Кісялёва: А) рэформа дзяржаўнай вёскі; Б) інвентарная рэформа;		4		4	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2.	[1] [2] [4]	Апытанне, тэставыя заданні

	В) рэформы сярод іншых катэгорый сялянства.					Хрестоматія по історыі Белоруссии,		
7.6	Асвета і культура Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. 1. Адукацыя і навука. 2. Беларуская літаратура ў першай палове XIX ст. 3. Музычная і тэатральныя творчасць. 4. Выяўленчае мастацтва і архітэктура. 5. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі ў першай палове XIX ст.	2			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по історыі Белоруссии, , Гісторыя беларускага мастацтва. У 6 т.- Т. 2. Мн., 1986	[1] [2] [4]	
7.6.1	Культурнае жыццё Беларусі ў першай палове XIX ст. 1. Палітыка царызму ў галіне культуры. 2. Віленскі універсітэт – цэнтр адукацыі і навукі Беларусі. 3. Гістарычныя і этнаграфічныя даследаванні. 4. Палацава-паркавая культура Беларусі ў XVIII – першай палове XIX ст.		4		2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по історыі Белоруссии	[4]	Рэфераты, прэзентацыі
	Усяго за семестр	24	20		48			залік
	Чацьвёрты семестр	26	22		56			
8.	Раздзел: Станаўленне буржуазнага грамадства ў Беларусі. Фарміраванне беларускай нацыі (1861 – 1900 гг.)	26	22		56			

8.1	Буржуазныя рэформы і асаблівасці іх правядзення ў Беларусі. Стан гаспадаркі ў другой палове XIX ст. 1. Гістарыяграфія пытання. 2. Станаўленне буржуазнага грамадства у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе. 3. Агарна-сялянскае пытанне ў Беларусі у першай палове XIX ст. Прычыны адмены прыгоннага права. 4. Адмена прыгоннага права і асаблівасці яе правядзення у Беларусі. Феадальныя перажыткі.	6			8	Карта, «Документы і материалы по истории Беларуси» Мн.; «Хрестоматия по истории Беларуси»	[1] [2] [4]	
8.1.1	1. Буржуазныя рэформы 70-80 гг. XIX ст. 2. Контррэформы 80-х гг. XIX ст. 3. Вынікі і значэнне буржуазных рэформ. 4. Асаблівасці палітыкі царызма у Беларусі ў другой палове XIX ст. 5. Асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі ў другой палове XIX ст. 6. Развіццё прамысловасці ў Беларусі.		4				[1] [2] [4]	Вуснае апытанне
8.1.2	Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі. 1. Асаблівасці адмены прыгоннага права на тэрыторыі Беларусі. 2. Рэформы аграрных адносін сярод дзяржаўных сялян і іншых груп сялянскага насельніцтва. Значэнне рэформы.	4			4	Карта, атласы, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[1] [2] [4]	

8.1.3	1. Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. і іх вынікі. 2. Асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі ў другой палове XIX ст. 3. Аграрны крызіс 80-х гадоў XIX ст. 4. Прамысловае развіццё Беларусі ў другой палове XIX ст.		4		4	Карта, атласы, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[1] [2] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
8.2	Вызваленчая барацьба на беларускіх землях ў другой палове XIX ст. 1. Гістарыяграфія праблемы. 2. Паўстанне 1863-1864 гг. у Літве і Беларусі. 3. Вынікі, прычыны паражэння, значэнне паўстання.	4			6	Мультымедычная прэзентацыя	[1] [2] [4]	
8.2.1	1. Сялянскі рух ў Беларусі ў другой палове XIX ст. 2. Народніцтва. 3. Рабочы рух і першыя сацыял-дэмакратычныя гурткі ў Беларусі. 4. Утварэнне і дзейнасць палітычных партый у канцы XIX ст.		2		4		[4]	Вуснае апытанне
8.2.2	Класавая барацьба ў Беларусі ў другой палове XIX ст. 1. Паўстанне 1863 г. у Літве і Беларусі пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага, яго значэнне і вынікі. 2. Сялянскі рух і яго спецыфіка ў Беларусі. 3. Народніцкі рух.	4			6	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[1] [2] [4]	

8.2.3	1. Рабочы рух у Беларусі ў другой палове XIXст. 2. Стварэнне і дзейнасць першых сацыял-дэмакратычных гурткоў. 3. Сацыял-дэмакратычны рух у 80-я – 90-я гады XIX ст. Узнікненне палітычных партый, іх дзейнасць.		4		6	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2
8.3	Фарміраванне беларускай нацыі. Культура Беларусі ў 60-я – 90-я гады XIXст. 1. Гістарыяграфія праблемы. 2. Асноўныя прыкметы этнасу. Перадумовы пераутварэння народнасці ў нацыю. Вывядзенне паняцця “нацыя”.	4				Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і	[3] [4]	
8.3.1	1. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні. 2. Асноўныя прыкметы ўтварэння беларускай нацыі (тэрыторыя, нацыянальны склад, эканоміка і інш.). 3. Духоўная і матэрыяльная культура Беларусі у другой палове XIX ст.		4		6	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і	[3] [4]	
8.3.2	Нацыянальнае пытанне ў Беларусі ў другой палове XIX ст. Культура Беларусі. 1. Прычыны і гістарычныя ўмовы пераўтварэння народнасці ў нацыю. 2. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні. 3. Асноўныя прыкметы утварэння беларускай нацыі.	4			6	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[3] [4]	

8.3.3	1. Палітыка царызму ў галіне культуры ў другой палове XIXст. 2. Духоўная культура Беларусі ў другой палове XIXст. 3. Матэрыяльная культура ў другой палове XIXст.		4		6	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[3] [4]	Рэйтынговая кантрольная работа №3
	Усяго за семестр	26	22		56			экзамен
	Пяты семестр	22	18		46			
9.	Раздзел: Беларусь у пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.)	18	14		38			
9.2	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку XX ст. 1. Развіццё прамысловасці, яе структура. 2. Нацыянальны і сацыяльны склад рабочага класа, яго становішча. 3. Эканамічная і палітычная барацьба рабочых.	2			2	Вучэбная карта: “Прамысловасць і гарады Беларусі ў пачатку XX ст.”.	[1] [3] [4]	

9.3	Эканамічнае развіццё Беларускіх губерняў у пачатку XX ст. 1. Развіццё прамысловасці і гандлю. Транспарт і шляхі зносін. 2. Сацыяльнае становішча рабочых: колькасць, склад, умовы працы.. 3. Памешчыцкае і сялянскае землеўладанне. 4. Формы сялянскіх выступленняў. 5. Разлажэнне сялянства на мяжы XX ст.		2		4	Вучэбныя карты: “Прамысловасць і гарады Беларусі ў пачатку XX ст.”, “Шляхі зносін Беларусі ў другой палове XIX –	[1] [3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
9.4	Утварэнне палітычных партый і арганізацый. Характар іх дзейнасці на Беларусі напярэдадні і ў перыяд першай Расійскай рэвалюцыі. 1. Перадумовы ўзнікнення палітычных партый і асаблівасці станаўлення апошніх на Беларусі. 2. Пачаткак дзейнасці агульнарасійскіх партый і групавак. 3. Узнікненне беларускіх партый і арганізацый. 4. Пазіцыі партый і арганізацый у перыяд уздыму першай Расійскай рэвалюцыі.	2			2	Табліцы: “Расійскія партыі ў пачатку XX ст.”, “Беларускія партыі ў пачатку XX ст.” схемы.	[1] [2] [3] [4]	
9.5	Палітычныя партыі ў Беларусі напярэдадні рэвалюцыі 1905 -1907 гг. 1. “Паліцэйскі сацыялізм”. Дзейнасць Зубатава 1901 – 1903 гг. 2. Дзейнасць партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. 3. ППС на Літве 1902 – 1903 гг. 4. Утварэнне і дзейнасць Беларускай сацыялістычнай грамады 1902 – 1904 гг.		2		4	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”. Т.2.	[1] [2] [3] [4]	Навуковыя паведамленні, вусныя адказы.

9.6	Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі. 1. Гістарыяграфія пытання. 2. Прычыны і пачатак рэвалюцыі. 3. Булыгінская Дума.	2			2	Табліцы: “Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг.”; дыяграмы, вучэбная карта: “Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі”.	[1] [2] [3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2
9.7	Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі. 1. Кастрычніцкая палітычная стачка. 2. Снежаньскія падзеі 1905 г. у Беларусі. 3. Прычыны паражэння рэвалюцыі.	2			2		[1] [2] [3] [4]	
9.8	Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі. 1. Дзяржаўная дума першага склікання. 2. Дзяржаўная дума другога склікання.	2			2		[1] [2] [3] [4]	Праверка канспектаў.
9.9	Рэвалюцыйныя падзеі 1905 -1907 гг. на Беларусі. 1. Абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей і нацыянальнага пытання перад рэвалюцыяй 1905-1906 гг. 2. Тры лагеры ў грамадска-палітычным руху. 3. Пачатак рэвалюцыі. Вываленчы рух у студзені – верасні 1905 г. 4. Кастрычніцкая і снежаньская палітычныя стачкі.		2		2	Вучэбная карта: “Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі”.	[1] [2] [3] [4]	Вусныя адказы, самастойная работа.
9.10	Рэвалюцыйныя падзеі 1905 -1907 гг. на Беларусі. 1. Маніфест 17 кастрычніка. Адносіны да маніфеста палітычных партый.		2		2		[1] [2] [3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа

	2. Дыферэнцыяцыя грамадска-палітычных сіл. 3. Выбары і дзейнасць дэпутатаў ад Беларусі ў I Дзяржаўнай думе Расіі. 4. I Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі. Адступленне рэвалюцыі.							№3
9.11	Беларускі нацыянальны рух (1901 – 1914 гг.). 1. Нацыянальна-вызваленчы рух у пачатку XX ст. 2. Нацыянальна-вызваленчы рух у гады рэвалюцыі (1905 -1907 гг.). 3. Польскі нацыянальны рух.		2		2		[1] [2] [3] [4]	Рэфераты.
9.12.	Сталыпінская аграрная рэформа 1. Неабходнасць правядзення рэформы. 2. Ход рэформы. 3. Перасяленчая палітыка.	2			2	Карта: “Сталыпінскія рэформы ў Беларусі”, табліцы, дыяграмы. “Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3.	[1] [3] [4]	Праверка канспектаў .
9.13	Сталыпінская аграрная рэформа 1. Прамысловае развіццё Беларусі ў 1908 – 1913 гг. 2. Вынікі і значэнне рэформы.	2			2		[2] [3] [4]	

9.14	Сталыпінскія рэформы ў Беларусі і іх вынікі 1. Гістарыяграфія пытання. 2. Палітычныя і ідэалагічныя ўмовы правядзення рэформы. 3. Асаблівасці эканамічнай сітуацыі пяці заходніх губерняў. 4. Скасаванне абшчыны пераход надзельнай зямлі ва ўласнасць сялян. 5. Арганізацыя перасялення сялян ў азіацкую частку Расіі. Адыходніцтва. 6. Земская рэформа на Беларусі. 7. Вынікі рэформ для Беларусі. 8. Развіццё прамысловасці ў Беларусі 1908 – 1914 гг.		2		2	Карты: “Сталыпінскія рэформы ў Беларусі”, “Адыходніцтва з Беларусі (1861 – 1910 гг.), “Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3.	[2] [3] [4]	Навуковыя паведамленні, вусныя адказы
9.15	Беларусь у трэцячэрвеньскі перыяд. 1. Трэцячэрвенская палітычная сістэма. 2. Выбары ў III Дзяржаўную думу ад заходніх губерняў і іх вынікі. 3. Адносіны дэпутатаў ад Беларусі да палітыкі царызму, іх пазіцыі ў думе па аграрнаму і нацыянальнаму патанню.	2			2		[4]	
9.16	Трэцячэрвеньскі перыяд (1907 – 1912 гг.). 1. Сутнасць трэцячэрвенскай выбарчай сістэмы. 2. Выбары ў III і IV Дзяржаўныя думы ад заходніх губерняў і іх вынікі. 3. Шавінізм у рангу дзяржаўнай палітыкі. Барацьба з беларускім адраджэнскім рухам. 4. Палітычны застоі (1912 – 1914 гг.).		2		4		[2] [3] [4]	

10.1	Раздзел: Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1918 гг.)	4	4		8			
10.1.1	Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1916 гг.) 1. Пачатак Першай сусветнай вайны і стаўленне да яе ў Беларусі. 2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі ў 1915-1916 гг. 3. Становішча на акупаванай тэрыторыі Беларусі. 4. Змены ў сацыяльна-эканамічным становішчы. Беларускі нацыянальны рух.	2			2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”. Т.3. Карты.	[4]	
10.1.2.	Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1916 гг.) 1. Акупацыя германскімі войскамі Заходняй Беларусі. 2. Уплыў ваенных падзей на палітычнае і эканамічнае палажэнне ў Беларусі. 3. Беларускі нацыянальны рух.		2		2		[4]	Вусныя адказы, пісьмовая работа па карце.
10.1.3	Культура Беларусі ў пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.) 1. Палітыка царызму ў Беларусі ў галіне культуры. 2. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст. 3. Развіццё літаратуры і мастацтва. 4. Стварэнне беларускага друку і беларускіх выдавецтваў.	2			2		[4]	

10.1.4	Культура Беларусі ў пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.) 1. Газета “Наша ніва” у барацьбе за нацыянальнае адраджэнне. 2. Навука і навуковыя даследванні. 3. Беларускі тэатр у пачатку XX ст. 4. Распаўсюджанне беларускай нацыянальнай ідэі.		2		2	Наглядны матэрыял, наведванне мастацкага, гістарычнага музеяў.	[4]	Апытанне
	Усяго за семестр	22	18		46			экзамен
	Шосты семестр	22	18		46			
10.2	Беларусь пасля падзення самадзяржаўя (сакавік – кастрычнік 1917 гг.)	6	8		14			
10.2.1	Беларусь пасля падзення самадзяржаўя 1. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага становішча Беларусі пасля лютаўскай рэвалюцыі. 2. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі ў сакавіку-кастрычніку 1917 г. 3. Беларускі нацыянальны рух у 1917 г.	2			2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3	[4]	Праверка канспектаў
10.2.2	Становішча беларускіх зямель пасля падзення самадзяржаўя. 1. Палітычныя партыі і арганізацыі на Беларусі пасля падзення самадзяржаўя. 2. Органы кіравання Часовага Урада і Саветы на Беларусі ў сакавіку – кастрычніку 1917 г. 3. З’езд прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінску ў сакавіку 1917 г.		2		2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3.	[4]	Вусныя адказы

10.3	Беларускі нацыянальны рух пасля падзення самадзяржаўя. 1. З'езд беларускіх нацыянальных арганізацый у ліпені 1917 г. 2. Беларуская сацыялістычная грамада ў 1917 г. Вынікі выбараў ва Устаноўчы сход на Беларусі і Заходнім фронце.	2			2		[4]	
10.4	Усталяванне Савецкай улады на Беларусі. 1. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. 2. Стварэнне сістэмы Савецкай улады на Беларусі. 3. Першыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні савецкай улады. 4. Палітыка “ваеннага камунізму” на Беларусі.	2			2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”. Т.3. Карты.	[4]	
10.5	Мяцеж польскага корпуса Доўбар-Мусніцкага. Ваенная інтэрвенцыя Германіі. 1. Палітычная мэта мяцяжу. 2. Мерапрыемствы Савецкай улады па падаўленні паўстання. 3. Ваенныя дзеянні супраць корпуса Доўбар-Мусніцкага. 4. Наступленне нямецкіх войскаў у пачатку 1918 г. 5. Брэсцкі мір. 6. Значэнне Першай сусветнай вайны. Наступленне Чырвонай Арміі, вызваленне тэрыторыі беларусі ад нямецкіх войскаў.		2		2		[4]	Рэфераты, апытанне
10.6	Беларуская Народная Рэспубліка 1. Усебеларускі з'езд у снежні 1917 г. 2. Абвешчэнне Беларускай Народнай		2		2		[4]	

	Рэспублікі. 3. Рада БНР, яе склад і дзейнасць. 4. Барацьба за міжнароднае прызнанне БНР, адносіны да яе беларускага насельніцтва.							
10.7	Культура Беларусі ў пачатку XX ст. 1. Палітыка царызму ў Беларусі ў галіне культуры. 2. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст. 3. Газета “Наша ніва” у барацьбе за нацыянальнае адраджэнне. 4. Распаўсюджанне беларускай нацыянальнай ідэі.		2		2	Наглядны матэрыял, наведванне мастацкага, гістарычнага музеяў.	[4]	
11.	Раздзел: Беларусь паміж дзвюма сусветнымі войнамі (1919 – 1939 гг.)	16	10		32			
11.1	Утварэнне БССР 1. Перадумовы стварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці. 2. Роля Беларускага Нацыянальнага камісарыята. 3. Утварэнне КП(б) Беларусі. 4. Абвяшчэнне БССР.	2			2	Атлас гісторыі Беларусі, Беларусізацыя. 1920-я гады	[4]	
11.1.1	Польская акупацыя Беларусі ў 1919-1920 гг. 1. Польскі акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. 2. А.Луцкевіч аб польскай акупацыі Беларусі. 3. Беларускі нацыянальны рух у гады вайны. 4. Барацьба супраць польскай акупацыі.		2		2	Атлас гісторыі Беларусі, Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў: у 7	[4]	Вуснае апытанне

						т. Мн., 1997-2004.		
11.2.	Савецка-польская вайна на тэрыторыі Беларусі 1. Мэты польска-савецкай вайны 1919 – 1920 гг. 2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі. 3. Раскол у беларускім грамадска-палітычным руху. 4. Рыжскі мірны дагавор і яго вынікі для Беларусі.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.	[4]	
11.3	Умовы пераходу ад вайны да міру. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва 1. Эканаімчнае і палітычнае становішча Беларусі пасля заканчэння вайны. 2. Крызіс палітыкі ваеннага камунізму. 3. Абвастрэнне сацыяльнай напружанасці. 4. Падпісанне дагавору аб стварэнні СССР. Статус БССР у складзе СССР.		2		2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.	[4]	
11.3.1	Антысавецкая барацьба 1. Падрыхтоўка антыбалышавіцкага і антыпольскага паўстання. 2. Увядзенне ваеннага становішча ў Беларусі. 3. Падаўленне антысавецкіх выступленняў.		2		2	Атлас гісторыі Беларусі, Знешняя палітыка Беларусі:	[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
11.4	Прамысловасць Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст. 1. Стан прамысловасці БССР пасля пераходу на мірных умоў развіцця. 2. Асноўныя галіны прамысловасці Беларусі. 3. Першы пяцігадовы план.	2			4	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.		

	4. З’яўленне новых галін вытворчасці.							
11.5	Сельская гаспадарка Беларусі ў 20-я – 30-я гады XX ст. 1. Становішча сельскай гаспадаркі Беларусі на пачатку 20-х гадоў. 2. Пераход да НЭП. 3. Ліквідацыя “кулацкіх” гаспадарак. 4. Калектывізацыя беларускай вёскі.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.		
11.5.1	Сельская гаспадарка Савецкай Беларусі ў перыяд НЭПа і калектывізацыі 1. Аднаўленне народнай гаспадаркі Беларусі на падставах НЭПа. 2. Ажыццяўленне калектывізацыі сельскай гаспадаркі БССР. 3. Вынікі і наступствы калектывізацыі.		2		4	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.	[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2
11.6	Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст. 1. Актывізацыя дзейнасці саветаў у пачатку 20-х гадоў. 2. Прафсаюзы Беларусі. 3. Роля кампартыі ў жыцці беларускага грамадства.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. хрэстаматыя.		
11.7	Культурнае жыццё ў БССР 1. Палітыка Савецкай улады і кіраўнікоў Кампартыі па пытаннях развіцця нацыянальнай культуры. 2. Уплыў палітыкі беларусізацыі на актывізацыю культурнага жыцця. 3. Стварэнне сістэмы навуковых устаноў.	2			2			
11.7.1	Станаўленне і развіццё культуры ў Беларусі		2		4			Рэйтынгавая

	1. Стварэнне Інбелкульта. 2. Разгортванне навуковых даследаванняў. 3.Развіццё беларускай савецкай літаратуры. 4. Тэатральнае, музычнае і выяўленчае мастацтва.						ая кантрольн ая работа №3
11.8	Беларускае замежжа ў міжваенны перыяд 1. Беларуская эміграцыя як частка беларускай нацыі. 2.Раскол беларускай эміграцыі. 3. Рух за вяртанне. 4. Нацыянальна-культурная дзейнасць эміграцыі.	2			2		
11.9	Заходняя Беларусь у складзе Польскай дзяржавы 1. Рабочы рух у Заходняй Беларусі. 2. Аграрнае пытанне ў Заходняй Беларусі. 3. Эканамічная эміграцыя. 4. Стварэнне БРА. 5. Беларускі пасольскі клуб.	2			2		
	Усяго за семестр	22	18		46		экзамен
	Семы семестр	22	18		46		
12	Раздзел: Беларусь у гады Другой сусветнай вайны	8	4		18		
12.1	Уключэнне Заходняй Беларусі ў склад БССР 1. Вызваленчы паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Вераснеўская кампанія 1939 г. 2. Стварэнне органаў новай улады і працэс аб'яднання беларускай нацыі. 3. Народны сход Заходняй Беларусі.	2			2	Мультымедыйна я прэзентацыя № 1. Відэафільм «1939. Воссоединение»	

12.1.1	Сацыяльна-эканамічныя, грамадска-палітычныя і культурныя пераўтварэнні ў Заходняй Беларусі 1. Развіццё прамысловасці і сельскай гаспадаркі. 2. Грамадска-палітычныя пераўтварэнні. 3. Развіццё культуры і адукацыі.		2		4	Мультымедыйна я прэзентацыя № 1. Відэафільм "1939. Воссоединение".	[4]	Напісанне рэфератаў
12.1.2	Напад Германіі на СССР. Абарончыя баі ў Беларусі 1. Напад фашысцкай Германіі на СССР. 2. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г. 3. Мабілізацыя і эвакуацыя насельніцтва з БССР	2			2	Мультымедыйна я прэзентацыя №2.	[4]	
12.1.3	Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. Калабарацыянізм 1. Тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел і стварэнне органаў акупацыйнай улады. 2. Эканамічная і аграрная палітыка акупантаў. 3. Злачынствы немецкіх акупантаў на тэрыторыі Беларусі. 4. Калабарацыя ў Беларусі. БЦР, БНС, СБМ, БКА.		2		4			Апытанне
12.1.4	Антыфашыская барацьба супраць фашысцкіх акупантаў. Партызанскі і падпольны рух 1. Арганізацыя руху супраціўлення. Партызанскі рух. ЦШПР, БШПР. 2. Падпольная барацьба.	2			4	Мультымедыйна я прэзентацыя №3.	[4]	
12.1.5	Вызваленне Беларусі. Заканчэнне Другой	2			2	Мультымедыйна		

	сусветнай вайны 1. Заклучны этап Другой сусветнай вайны. 2. Аперацыя “Баграціён”. 3. Удзел беларусаў у Другой сусветнай вайне. 4. Асноўныя вынікі Другой сусветнай вайны для Беларусі.					я прэзентацыя №3. Відэа CD "Партызанскі рух у Беларусі. 1941-1944 гг."	[4]	
13.	Раздзел: Беларусь у пасляваенны перыяд (1945-1985 гг.)	6	4		12			
13.1.	Беларусь у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе 1. Пачатак аднаўлення Рэспублікі ў 1943-1955 гг. 2. Аднаўленне прамысловасці і сельскай гаспадаркі. 3. Аднаўленне і развіццё адукацыі, навукі і культуры ў першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.	2			2		[4]	
13.1.2	Беларусь на міжнароднай арэне. Удзел у працы ААН і іншых міжнародных арганізацый 1. Міжнародная права суб’ектнасць БССР. Уступленне ў ААН і іншыя міжнародныя арганізацыі. 2. Знешнепалітычная і знешнеэканамічная дзейнасць Беларусі. 3. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1945 – 1955 гг. 4. Асноўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця БССР у 50-я - 80-я гады XX ст.		2		4		[4]	Даклады, апытанне

13.2	Беларусь у 50-я – 80-я гады ХХ ст. 1. Спробы дэмакратызацыі беларускага грамадства. Эканоміка БССР ва ўмовах новага этапа НТР. 2. Прычыны і праявы застоных тэндэнцый у беларускім грамадстве.	4			2		[4]	
13.2.1	БССР ва ўмовах палітыкі перабудовы 1.Нарастанне крызісных з'яў у грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным жыцці СССР. 2. Распад СССР і яго вынікі для эканамічнага становішча Беларусі. 3. Пошукі шляхоў выхаду з крызісу і пераадоленне негатыўных з'яў у эканоміцы.		2		4		[4]	
14	Раздзел: Беларусь сучасная	8	8		16			
14.1.	Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі 1. Сацыяльна-эканамічныя змены ў першай палове 90-х г. 2. Праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь. 3. Пераход ад камандна-адміністрацыйнага кіравання эканомікай ды рынкавай эканомікі.	2			2			
14.1.2	Сацыяльна-эканамічнае развіццё РБ у другой палове 90-2013-х гг. 1. Распрацоўка нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага эканамічнага развіцця. 2. Актуальныя праблемы развіцця прамысловасці і сельскай гаспадаркі. 3. Станаўленне і рэалізацыя беларускай мадэлі		2		2		[4]	Напісанне рэфератаў

	сацыяльна арыентаванай эканомікі.							
14.2	Новыя з’явы ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі 1. Абвяшчэнне Рэспублікі Беларусь, заканадаўча- прававое афармленне яе дзяржаўнага суверэнітэту. 2. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. 3. Станаўленне прэзідэнцкай палітычнай сістэмы. Стварэнне прэзідэнцкай вертыкалі ўлады. 4. Рэспубліканскія рэферэндумы.	2			2		[4]	
14.2.1	Грамадска-палітычнае развіццё РБ на сучасным этапе 1. Грамадска-палітычныя працэсы ў РБ на сучасным этапе развіцця. 2. Палітычныя інстытуты і грамадзянская супольнасць		2		2			Даклады
14.3	Беларусь на міжнароднай арэне 1. Міжнароднае прызнанне суверэннай Рэспублікі Беларусь 2. Стварэння Саюза Беларусі і Расіі. 3. Месца і роля РБ у інтэграцыйных працэсах на постсавецкай прасторы. 4.Пашырэнне палітычных, эканамічных і культурных сувязей.	2			8		[4]	
14.3.1	Беларусь у еўрапейскай і сусветнай супольнасці 1. Актывізацыі ўдзелу Беларусі ў дзейнасці ААН. 2. Пераход да статуса боз’ядзернай дзяржавы.		2					

	3.Курс на паглыбленне інтэграцыйных працэсаў.							
14.4	Культура сучаснай Беларусі 1. Здабыткі і праблемы нацыянальна-культурнага развіцця ў Рэспубліцы Беларусь. 2. Межканфесійныя адносіны ў РБ. 3. Беларускае замежжа. Беларуская дыяспара.	2					[4]	
14.4.1	Адукацыя, культура і навука на сучасным этапе развіцця 1. Развіцце вышэйшай і сярэдне-спецыяльнай адукацыі. 2. Развіцце мастацтва і літаратуры. 3. Развіцце навукі і культуры.		2				[4]	Пісьмовае апытанне
	Усяго за семестр	22	18		46			залік
	Усяго:	192	110	8	338			

Вучэбна-метадычная карта вучэбнай дысцыпліны па спецыяльнасцях 1-02 01 02 Гісторыя і сусветная мастацкая культура і 1-02 01 03 Гісторыя і экскурсійна-краязнаўчая работа (дзённая форма атрымання адукацыі)

№ раздзела, тэмы	Назва раздзела, тэмы, занятка; пералік вивучаемых пытанняў	Колькасць аўдыторных гадзін				Магэрыяльнае забеспячэнне заняткаў (наглядныя, метадычныя дапаможнікі)	Літаратура	Форма кантроля ведаў
		лекцыі	семінарскія заняткі	кіруемая самаст. аўдыторная	раб. самаст. пазааўдыторная			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
	Першы семестр	26	10		30			
1.	Уводзіны ў дысцыпліну “Гісторыя Беларусі”	2						
	1. Гісторыя як навука. Метады і прынцыпы яе вивучэння. 2. Фармацыйны і цівілізацыйны падыходы ў вивучэнні гісторыі. 3. Прадмет вивучэння і перыядызацыя гісторыі Беларусі. 4. Гісторыя Беларусі ў даследаваннях айчынных вучоных.	2					[4]	

2	Раздзел: Першабытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі (100 тыс. год да н.э. – V ст. н.э.)	10	4		14			
2.1.	Старажытны чалавек на тэрыторыі Беларусі 1. Гістарыяграфія гісторыі Беларусі першабытнага перыяду. 2. Перыядызацыя першабытнай гісторыі. 3. Пачатак засялення людзьмі сучаснай тэрыторыі Беларусі. 4. Перыядызацыя каменнага веку. 5. Насельніцтва Беларусі ў раннім каменным веку (палеаліце). 6. Сярэдні каменны век (мезаліт) на тэрыторыі Беларусі.	6			4	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	
2.1.1	1. Насельніцтва Беларусі ў познім каменным веку (неаліце). 2. Агульная характарыстыка бронзавага веку. 3. Гаспадарка бронзавага веку. 4. Насельніцтва перыяду бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі. Агульная характарыстыка жалезнага веку. 5. Гаспадарка ў жалезным веку. 6. Насельніцтва жалезнага веку на тэрыторыі сучаснай Беларусі.		2		4		[4]	Апытанне
2.2	Культура, побыт і звычаі старажытных людзей на тэрыторыі Беларусі 1. Сувязь дзейнасці старажытнага чалавека з кліматычнымі і геаграфічнымі ўмовамі. 2. Пачатак засялення людзьмі тэрыторыі Беларусі.	4			4	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	

	3. Узнікненне вераванняў старажытных людзей 4. Разнастайнасць паганства. 5. Культура старажытных людзей каменнага веку.							
2.2.1	Заняткі людзей бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі 1. Асаблівасці бронзавага веку на тэрыторыі Беларусі . 2. Насельніцтва Беларусі перыяда жалезнага веку. 3. Змены у гаспадарчым жыцці людзей жалезнага веку. 4. Археалагічныя каультуры плямён бронзавага і жалезнага вякоў на тэрыторыі Беларусі.		2		2	Атлас гісторыі Беларусі	[4]]	Апытанне
3	Раздзел: Беларусь у VI – сярэдзіне XIII ст.	14	4		16			
3.1	Балты і славяне ў VI – VIII стст. 1. Балцкія плямёны на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы. 3. Асноўныя канцэпцыі паходжання беларусаў. 4. Сельская гаспадарка, узнікненне і развіццё гарадоў, промыслаў і гандлю.	2			2	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	
3.2	Узнікненне класавага шматукладнага грамадства ў IX – першай палове XIII ст. 1. Гістарыяграфія і крыніцы. 2. Этнічныя працэсы на тэрыторыі Беларусі. 3. Грамадскі лад і сацыяльныя адносіны. 4. Сацыяльная дыферэнцыяцыя насельніцтва.	4			2		[2] [4]	
3.2.1.	Этнічныя і сацыяльна-эканамічныя працэсы на беларускіх землях у VI – XIII стагоддзях 1. Балты і славяне на тэрыторыі Беларусі. 2. Крывічы, дрэгавічы і радзімічы. Асноўныя		2		2	Атлас гісторыі Беларусі	[4]	Пісьмовае апытанне

	канцэпцыям паходжання беларусаў. 3. Сельская гаспадарка у IX – XIII ст. 4. Узнікненне і развіццё гарадоў. 5. Промыслы і ганедаль к IX – XIII ст.							
3.3	Полацкае княства ў X – першай палове XIII ст. 1. Узвышэнне полацкай зямлі. 2. Полацкая княская дынастыя. 3. Узаемадасіны Полацкага княства. 4. Грамадска-палітычны лад. 5. Распад на ўдзельныя княствы	2			2	Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
3.4	Княствы і гарады на тэрыторыі паўднёвай Беларусі, Пасожжа і Верхняга Панямоння 1. Тураўскае княства.. 2. Беларускія княствы і гарады ў Панямонні. 3. Перадумовы утварэння беларуска-літоўскай дзяржавы.	2			2		[2] [4]	
3.4.1	Узнікненне дзяржаўнасці на беларускіх землях 1. Дзяржаўны лад у Полацкім княстве. 2. Тураўская княжеская дынастыя. 3. Барацьба з татарамангольскім нашэсцем і рыцарамі-крыжакамі.		2		2		[2] [4]	
3.5.	Рэлігія і культура беларускіх зямель у IX – першай палове XIII ст. 1. Язычніцкія вераванні. 2. З’яўленне і распаўсюджанне хрысціянства на беларускіх землях. Роля царквы у грамадскім жыцці.	4			4		[4]	
3.5.1	1. Культура беларускіх зямель у IX – XIII ст. 2. Жыццё і дзейнасць рэлігійна-асветніцкіх дзеячоў. Е.		2				[4]	

	Полацкая, К. Тураўскі, К. Смаляціч.							
	Усяго за семестр	26	10		30			Залік
	Другі семестр	28	16		40			
4	Раздзел: Вялікае княства Літоўскае, Рускае і Жамойцкае ў XIII – XV стст.	12	8		20			
4.1.	Унутрыпалітычнае становішча ў другой палове XIII – XV стст. 1. Гістарыяграфія і крыніцы па гісторыі ВКЛ. 2. Знешнепалітычныя перадумовы ўтварэння ВКЛ. 3. Палітычныя і сацыяльна-эканамічныя перадумовы ўтварэння ВКЛ. 4. Працэс стварэння ВКЛ.	4			2	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
4.1.1	Беларускія землі падчас утварэння ВКЛ 1. Знешнія і ўнутраныя парадумовы ўтварэння ВКЛ. 2. Пачатак утварэння ВКЛ пры Міндоўгу. 3. Умацаванне дзяржавы і пашырэнне тэрыторыі пры Войшалке, Трайдзене, Віцeni. 4. ВКЛ пры праўленні Гедыміна і Альгерда.		2		2	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
4.2.	Знешняя палітыка ВКЛ 1. Умацаванне ВКЛ пры Гедыміне і Альгердзе. 2. Дынастычная барацьба. 3. Крэўская ўнія.	4			2	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас	[4]	

						гісторыі Беларусі		
4.2.1	1. ВКЛ пры Вітаўце. 2. ВКЛ у 30 – 80-я гады XV ст.		2		2		[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
4.3.	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі 1. Сельская гаспадарка і становішча сялян. 2. Формы феадальнай залежнасці. 3. Гарады і мястэчкі. Магдэбургскае права. 4. Адміністрацыйна-тэрытарыяльны падзел Беларусі.	4			4	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
4.3.1	1. Улада і кіраванне ў ВКЛ. 2. Судовая і прававая сістэма ВКЛ. 3. Эвалюцыя саслоўнай структуры грамадства.		2		2		[2] [4]	
4.4.	Фарміраванне беларускай народнасці. Культура Беларусі другой паловы XIII - XV стст. 1. Складванне этнічнай тэрыторыі беларусаў. 2. Паходжанне назвы “Белая Русь”. 3. Народная творчасць і мастацтва. 4. Беларускія летапісы і графіка.				2		[4]	Напісанне рэфератаў
4.4.1.	Унутрыпалітычнае развіццё беларускіх зямель у складзе ВКЛ 1. Крэўская ўнія. 2. Складванне феадальна-саслоўнай рэспублікі.		2		4		[2] [4]	Апытанне

	3. Структура дзяржаўнай улады і кіравання. 4. Статуты ВКЛ як гістарычныя крыніцы.							
5	Раздзел: Беларускія землі ў XVI – першай палове XVII ст.	16	8		20			
5.1.	Сацыяльна-эканамічнае развіццё. Афармленне фальварка-паншчынай сістэмы 1. Землеўладанне ў ВКЛ. 2. Станаўленне фальваркава-паншчынай сістэмы. 3. Становішча сялянства. 4. Сялянская гаспадарка. 5. Урбанізацыйныя працэсы. 6. Грамадскае і сацыяльнае жыццё гарадоў. 7. Эканамічнае жыццё гарадоў. Гандаль і транспарт.	4			2		[2] [4]	
5.1.1.	Развіццё феадальных адносін у сельскай гаспадарцы ў XIV – XVI стст. 1. Развіццё феадальнай гаспадаркі на беларускіх землях. 2. “Устава на валокі” і станаўленне фальваркавай сістэмы гаспадарання. 3. Увядзенне пашчыны, павіннасці сялянства. 4. Канчатковае запрыгоньванне сялянства.		2		2		[2] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2
5.1.2.	Сацыяльна-эканамічнае жыццё гарадоў Беларусі ў XIV – XVI стст. 1. Крыніцы росту гарадскога насельніцтва. 2. Роля гарадоў у развіцці вытворчасці. 3. Магдэбургскае права беларускіх гарадоў.	4			2		[2] [4]	
5.2	Знешняя палітыка ВКЛ (Вялікага княства Літоўскага)				2	Электронная карта	[2]	

	1. Абвастрэнне адносін з Маскоўскай дзяржавай. 2. Адносіны з крыжацкімі ордэнамі. 3. Грюндвальская бітва. 4. Набегі крымскіх татар 5. Лівонская вайна. 6. Люблінская унія.					“Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[4]	
5.2.1.	Люблінская ўнія ў гісторыі Беларусі 1. Інфлянская вайна і яе вынікі для ВКЛ 2. Унутрыпалітычныя перадумовы Люблінскай уніі. 3. Змест і ўмовы Люблінскай уніі. 4. Барацьба за захаванне самастойнасці ВКЛ пасля Люблінскай уніі.		2		2	Электронная карта “Вялікае княства Літоўскае” Атлас гісторыі Беларусі	[2] [4]	
5.3.	Унутрыпалітычнае становішча. Усталяванне шляхецкай дэмакратыі 1. Унутрыпалітычная барацьба. 2. Абмежаванне ўлады Вялікага князя. 3. Статуты ВКЛ 4. Асаблівасці этнаканфесійнай гісторыі ВКЛ. 5. Становішча праваслаўнай царквы ў ВКЛ. 6. Арганізацыя каталіцкай царквы. 7. Рэфармацыя і контррэфармацыя. 8. Спробы рэалізацыі царкоўнай уніі. 9. Нехрысціянскія канфесіі.	4			2		[2] [4]	
5.3.1.	Рэлігійнае жыццё ў ВКЛ 1. Крызіс праваслаўнай царквы у ВКЛ. 2. Узмацненне ўплыву каталіцызма на беларускіх		2		2		[4]	Тэсты

	землях. 3.Пратэстанцкія арганізацыі на тэрыторыі Беларусі. 4. Распаўсюджанне ўніяцтва							
5.4.	Культура Беларусі XIV – XVI стст. 1. Адукацыя. 2. Літаратура і кнігавыдавецтва. 3. Музычнае і тэатральнае мастацтва. 4. Выяўленчае мастацтва. 5. Дойлідства. 6. Дэкаратыўна-прыкладнае мастацтва.	4			2		[4]	
5.4.1.	Асветніцтва на беларускіх землях ў XIV – XVI стст. 1. Асаблівасці развіцця адукацыі у перыяд сярэднявечча. 2. З’яўленне кнігадрукавання на беларускіх землях. 4. Ф. Скарына – еўрапейскі і беларускі асветнік.		2		2		[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №3
5.4.2.	Мастацтва Беларусі XIV – XVI стст. 1. Жанры літаратурнай творчасці і іх прадстаўнікі. 2. Народнае і прафесійнае тэатральнае мастацтва. 3. Віды выяўленчага мастацтва перыяда XIV – XVI стст.				2		[4]	
	Усяго за семестр	28	16		40			Экзамен
	Трэці семестр	24	20		38			
6.	Раздзел: Войны і сацыяльна-палітычныя канфлікты другой паловы XVII – XVIII ст. Сацыяльна-эканамічны, палітычны і культурны заняпад Беларусі	10	8		20			

6.1	Войны сярэдзіны XVII ст. 1. Айчынная і замежная гістарыяграфія ваенных падзей у Беларусі (1648 – 1651 гг.) 2. Прадумовы сацыяльнага выбуху. 3. Баявыя дзеянні казацка-сялянскіх атрадаў у вайне 1648 – 1651 гг. на поўдні і паўднёвым усходзе Беларусі. Характар вайны.	4			2	Карта, Хрестоматія по истории Белоруссии, Атлас	[4]	
6.1.1	1. Белацаркоўскі дагавор і яго вынікі. 2. Галоўныя прычыны і пачатак вайны Расіі з Рэччу Паспалітай (1654 – 1667 гг.). 3. Ваенныя дзеянні на беларускіх землях. 4. Андрусаўскае перамір'е 1667 г. і вынікі вайны. 5. Паўночная вайна і яе вынікі для Беларусі.		4		2		[2] [4]	Апытанне
6.2.	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII ст. 1. Становішча сельскай гаспадаркі ў другой палове XVIII ст. 2. Распаўсюджванне фальваркава-паншчыннай сістэмы гаспадарання і панаванне ў эканоміцы буйных феадалаў. 3. Вотчынная мануфактура і яе роля ў эканоміцы. Сялянская гаспадарка і становішча сялян.						[2] [4]	

6.2.1	1. Рост беларускіх гарадоў і іх насельніцтва. Крыніцы росту. Мясці. 2. Развіццё гарадскога рамяства і мануфактурнай прамысловасці. 3. Прычыны нізкіх тэмпаў развіцця эканомікі Беларусі ў другой палове XVIII ст.							
6.3	Палітычны крызіс Рэчы Паспалітай. Далучэнне Беларусі да Расійскай імперыі. 1.Палітычнае становішча Рэчы Паспалітай напярэдадні першага падзелу. 2.Рэформы ў Рэчы Паспалітай пасля першага падзелу. Чарохадовы сейм. Таргавіцкая канфедэрацыя. Другі падзел Рэчы Паспалітай. 3.Паўстанне пад кіраўніцтвам Т. Касцюшкі. Я. Ясіні. Ход паўстання ў Беларусі. 4.Трэці падзел Рэчы Паспалітай, асноўныя прычыны і вынікі распаду дзяржавы.	2			2	Карта, Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2.	[2] [4]	Кантроль канспектаў
6.4	Культура Беларусі ў другой палове XVII – XVIII ст. 1.Асаблівасці развіцця беларускай культуры ў другой палове XVII – XVIII ст. 2.Адукацыя і навука ў другой палове XVII – XVIII ст. 3.Літаратура. 4.Музычная і тэатральныя творчасць ў другой палове XVII – XVIII ст.	2			2	Гісторыя беларускага мастацтва. У 6 т.- Т. 2. Мн., 1986, Хрэстаматыя па гісторыі беларускага тэатра.	[4]	

	5.Выяўленчае мастацтва і архітэктура.							
7	Раздзел: Крызіс прыгонніцкай сістэмы (канец XVIII - першая палова XIX ст.).	14	12		18			
7.1	Палітыка царызму на тэрыторыі Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. 1.Тэрытарыяльна-адміністрацыйныя падзелы Беларусі і новая адміністрацыя. 2. Органы кіравання і суда. 3.Ліквідацыя феадальнай анархіі. 4.Захаванне правоў і прывілеяў шляхты Беларусі. Раздача беларускіх зямель рускім памешчыкам.	2			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2.	[1] [2] [4]	
7.1.1	1. Становішча сялян. Падаткі і павіннасці. 2. “Дарчая грамата гарадам” 1785 г. і адмена юрысдыкцыі свецкіх і царкоўных феодалаў у адносінах да пражываючых на землях гараджан. 3 “Мяжа яўрэйскай аселасці” і яе роля ў развіцці гарадоў.		4		2		[1] [2] [4]	Апытанне
7.2	Вайна 1812 г. на тэрыторыі Беларусі 1.Утварэнне Варшаўскага герцагства. 2.Уварванне Напалеонаўскіх войск у межы Расійскай імперыі. Адступленне рускіх армій. Баявыя дзеянні на тэрыторыі Беларусі летам 1812 г. 3.Стварэнне і дзейнасць Камісіі Часовага ўрада ВКЛ. 4.Ваенныя дзеянні на тэрыторыі Беларусі восенню 1812 г. Бярэзінская аперацыя. Вынікі вайны для	2			2	Карта, Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2.	[1] [2] [4]	

	Беларусі.							
7.3	Грамадска-палітычны рух. Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі. Паўстанне 1830 – 1831 гг. 1.Палітыка царызму ў Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Першыя тайныя арганізацыі ў Літве і Беларусі пасля падзелу Рэчы Паспалітай. 2.Віленскі ўніверсітэт – цэнтр польскага апазіцыйнага і рэвалюцыйна-шляхецкага руху. 3.Дзекабрысты і Беларусь. 4.Паўстанне 1830 – 1831 гг. і яго вынікі.	2			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по истории Белоруссии	[1] [2] [4]	
7.4	Змена палітыкі самадзяржаўя ў Беларусі 1. Увядзенне “Правілаў аб аддачы сялян па найму ў зямельныя і іншыя чорныя работы”. 2. Падрыхтоўка ліквідацыі уніяцкай царквы. 3. Адмена дзеяння ў Беларусі і Літве Статута Вялікага княства Літоўскага 1588 г. Увядзенне расійскага заканадаўства.	2			2		[1] [2] [4]	
7.5	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. 1. Сельская гаспадарка і павіннасці сялян. 2. Прамысловасць. Развіццё гандлю. 3. Гарады і мястэчкі. Падаткі і павіннасці гараджан. 4. Ваенныя пасяленні на тэрыторыі Беларусі ў першай палове XIX ст.	4			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по истории Белоруссии	[1] [2] [4]	
7.5.1	Крызіс феадальна-прыгонніцкай сістэмы. 1. Рэформы П. Кісялёва: А) рэформа дзяржаўнай вёскі;		4		2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі	[1] [2] [4]	Апытанне, тэставыя заданні

	Б) інвентарная рэформа; В) рэформы сярод іншых катэгорый сялянства.					Беларусі, т.2. Хрестоматія по історыі Белоруссии,		
7.6	Асвета і культура Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. 1. Адукацыя і навука. 2. Беларуская літаратура ў першай палове XIX ст. 3. Музычная і тэатральныя творчасць. 4. Выяўленчае мастацтва і архітэктура. 5. Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва Беларусі ў першай палове XIX ст.	2			2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по історыі Белоруссии, , Гісторыя беларускага мастацтва. У 6 т.- Т. 2. Мн., 1986	[1] [2] [4]	
7.6.1	Культурнае жыццё Беларусі ў першай палове XIX ст. 1. Палітыка царызму ў галіне культуры. 2. Віленскі ўніверсітэт – цэнтр адукацыі і навукі Беларусі. 3. Гістарычныя і этнаграфічныя даследаванні. 4. Палацава-паркавая культура Беларусі ў XVIII – першай палове XIX ст.		4		2	Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі, т.2. Хрестоматія по історыі Белоруссии	[4]	Рэфераты, прэзентацыі
	Усяго за семестр	24	20		38			залік

	Чацьвёрты семестр	26	22		40			
8.	Раздзел: Станаўленне буржуазнага грамадства ў Беларусі. Фарміраванне беларускай нацыі (1861 – 1900 гг.)	26	22		40			
8.1	Буржуазныя рэформы і асаблівасці іх правядзення ў Беларусі. Стан гаспадаркі ў другой палове XIX ст. 1. Гістарыяграфія пытання. 2. Станаўленне буржуазнага грамадства у Заходняй і Цэнтральнай Еўропе. 3. Агарна-сялянскае пытанне ў Беларусі у першай палове XIX ст. Прычыны адмены прыгоннага права. 4. Адмена прыгоннага права і асаблівасці яе правядзення у Беларусі. Феадальныя перажыткі.	6			4	Карта, «Документы и материалы по истории Беларуси» Мн.; «Хрестомати я по истории Беларуси»	[1] [2] [4]	
8.1.1	1. Буржуазныя рэформы 70-80 гг. XIX ст. 2. Контррэформы 80-х гг. XIX ст. 3. Вынікі і значэнне буржуазных рэформ. 4. Асаблівасці палітыкі царызма у Беларусі ў другой палове XIX ст. 5. Асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі ў другой палове XIX ст. 6. Развіццё прамысловасці ў Беларусі.		4				[1] [2] [4]	Вуснае апытанне

8.1.2	Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі. 1. Асаблівасці адмены прыгоннага права на тэрыторыі Беларусі. 2. Рэформы аграрных адносін сярод дзяржаўных сялян і іншых груп сялянскага насельніцтва. Значэнне рэформы.	4			4	Карта, атласы, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[1] [2] [4]	
8.1.3	1. Буржуазныя рэформы другой паловы XIX ст. і іх вынікі. 2. Асаблівасці развіцця сельскай гаспадаркі ў другой палове XIX ст. 3. Аграрны крызіс 80-х гадоў XIX ст. 4. Прамысловае развіццё Беларусі ў другой палове XIX ст.		4		4	Карта, атласы, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[1] [2] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
8.2	Вызваленчая барацьба на беларускіх землях ў другой палове XIX ст. 1. Гістарыяграфія праблемы. 2. Паўстанне 1863-1864 гг. у Літве і Беларусі. 3. Вынікі, прычыны паражэння, значэнне паўстання.	4			4	Мультымедычная прэзентацыя	[1] [2] [4]	
8.2.1	1. Сялянскі рух ў Беларусі ў другой палове XIX ст. 2. Народніцтва. 3. Рабочы рух і першыя сацыял-дэмакратычныя гурткі ў Беларусі. 4. Утварэнне і дзейнасць палітычных партый у канцы XIX ст.		2		4		[4]	Вуснае апытанне

8.2.2	Класавая барацьба ў Беларусі ў другой палове XIX ст. 1. Паўстанне 1863 г. у Літве і Беларусі пад кіраўніцтвам К. Каліноўскага, яго значэнне і вынікі. 2. Сялянскі рух і яго спецыфіка ў Беларусі. 3. Народніцкі рух.	4			4	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[1] [2] [4]	
8.2.3	1. Рабочы рух у Беларусі ў другой палове XIX ст. 2. Стварэнне і дзейнасць першых сацыял-дэмакратычных гурткоў. 3. Сацыял-дэмакратычны рух у 80-я – 90-я гады XIX ст. Узнікненне палітычных партый, іх дзейнасць.		4		4	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2
8.3	Фарміраванне беларускай нацыі. Культура Беларусі ў 60-я – 90-я гады XIX ст. 1. Гістарыяграфія праблемы. 2. Асноўныя прыкметы этнасу. Перадумовы пераутварэння народнасці ў нацыю. Вызначэнне паняцця “нацыя”.	4				Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і	[3] [4]	
8.3.1	1. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні. 2. Асноўныя прыкметы ўтварэння беларускай нацыі (тэрыторыя, нацыянальны склад, эканоміка і інш.). 3. Духовная і матэрыяльная культура Беларусі у другой палове XIX ст.		4		4	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і	[3] [4]	

8.3.2	Нацыянальнае пытанне ў Беларусі ў другой палове XIX ст. Культура Беларусі. 1. Прычыны і гістарычныя ўмовы пераўтварэння народнасці ў нацыю. 2. Гістарычныя ўмовы ўтварэння беларускай нацыі. Палітыка царызму ў нацыянальным пытанні. 3. Асноўныя прыкметы утварэння беларускай нацыі.	4			4	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[3] [4]	
8.3.3	1. Палітыка царызму ў галіне культуры ў другой палове XIXст. 2. Духовная культура Беларусі ў другой палове XIXст. 3. Матэрыяльная культура ў другой палове XIXст.		4		4	Карта, хрэстаматыі па гісторыі Беларусі, зборнікі дакументаў і матэрыялаў	[3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №3
	Усяго за семестр	26	22		40			экзамен
	Пяты семестр	22	18		36			
9.	Раздзел: Беларусь у пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.)	18	14		28			
9.1	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку XX ст. 1. Гістарыяграфія праблемы развіцця эканомікі Беларусі ў пачатку XX ст. 2. Развіццё капіталізму у сельскай гаспадарцы. Сацыяльныя і нацыянальныя працэсы у Беларусі. 3. Развіццё прамысловасці, яе структура. 4. Нацыянальны і сацыяльны склад рабочага класа, яго становішча.	2			2	Вучэбная карта: “Прамысловасць і гарады Беларусі ў пачатку XX ст.”.	[1] [3] [4]	

9.2	Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў пачатку XX ст. 1. Развіццё прамысловасці, яе структура. 2. Нацыянальны і сацыяльны склад рабочага класа, яго становішча. 3. Эканамічная і палітычная барацьба рабочых.	2				Вучэбная карта: “Прамыслова сць і гарады Беларусі ў пачатку XX ст.”.	[1] [3] [4]	
9.3	Эканамічнае развіццё Беларускіх губерняў у пачатку XX ст. 1. Развіццё прамысловасці і гандлю. Транспарт і шляхі зносін. 2. Сацыяльнае становішча рабочых: колькасць, склад, умовы працы.. 3. Памешчыцкае і сялянскае землеўладанне. 4. Формы сялянскіх выступленняў. 5. Разлажэнне сялянства на мяжы XX ст.		2		2	Вучэбныя карты: “Прамыслова сць і гарады Беларусі ў пачатку XX ст.”, “Шляхі зносін Беларусі ў другой палове XIX	[1] [3] [4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
9.4	Утварэнне палітычных партый і арганізацый. Характар іх дзейнасці на Беларусі напярэдадні і ў перыяд першай Расійскай рэвалюцыі. 1. Перадумовы ўзнікнення палітычных партый і асаблівасці станаўлення апошніх на Беларусі. 2. Пачаткак дзейнасці агульнарасійскіх партый і групавак. 3. Узнікненне беларускіх партый і арганізацый. 4. Пазіцыі партый і арганізацый у перыяд уздыму першай Расійскай рэвалюцыі.	2			2	Табліцы: “Расійскія партыі ў пачатку XX ст.”, “Беларускія партыі ў пачатку XX ст.” схемы.	[1] [2] [3] [4]	

9.5	Палітычныя партыі ў Беларусі на пярэдадні рэвалюцыі 1905 -1907 гг. 5. “Паліцэйскі сацыялізм”. Дзейнасць Зубатава 1901 – 1903 гг. 6. Дзейнасць партыі сацыялістаў-рэвалюцыянераў. 7. ППС на Літве 1902 – 1903 гг. 8. Утварэнне і дзейнасць Беларускай сацыялістычнай грамады 1902 – 1904 гг.		2		2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.2 .	[1] [2] [3] [4]	Навуковыя паведамленні, вусныя адказы.
9.6	Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі. 1. Гістарыяграфія пытання. 2. Прычыны і пачатак рэвалюцыі. 3. Булыгінская Дума.	2				Табліцы: “Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг.”; дыяграмы, вучэбная карта: “Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі”.	[1] [2] [3] [4]	Рэйтынговая кантрольная работа №2
9.7	Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі. 1. Кастрычніцкая палітычная стачка. 2. Снежаньскія падзеі 1905 г. у Беларусі. 3. Прычыны паражэння рэвалюцыі.	2			2		[1] [2] [3] [4]	
9.8	Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі. 1. Дзяржаўная дума першага склікання. 2. Дзяржаўная дума другога склікання.	2			2		[1] [2] [3] [4]	Праверка канспектаў.
9.9	Рэвалюцыйныя падзеі 1905 -1907 гг. на Беларусі.		2		2			

	1. Абвастрэнне сацыяльных супярэчнасцей і нацыянальнага пытання перад рэвалюцыяй 1905-1906 гг. 2. Тры лагеры ў грамадска-палітычным руху. 3. Пачатак рэвалюцыі. Вываленчы рух у студзені – верасні 1905 г. 4. Кастрычніцкая і снежаньская палітычныя стачкі.					Вучэбная карта: “Рэвалюцыя 1905 – 1907 гг. у Беларусі”.	[1] [2] [3] [4]	Вусныя адказы, самастойная работа.
9.10	Рэвалюцыйныя падзеі 1905 -1907 гг. на Беларусі. 1. Маніфест 17 кастрычніка. Адносіны да маніфеста палітычных партый. 2. Дыферэнцыяцыя грамадска-палітычных сіл. 3. Выбары і дзейнасць дэпутатаў ад Беларусі ў I Дзяржаўнай думе Расіі. 4. I Дзяржаўная дума ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі. Адступленне рэвалюцыі.		2		2		[1] [2] [3] [4]	Рэйтынговая кантрольная работа №3
9.11	Беларускі нацыянальны рух (1901 – 1914 гг.). 1. Нацыянальна-вызваленчы рух у пачатку XX ст. 2. Нацыянальна-вызваленчы рух у гады рэвалюцыі (1905 -1907 гг.). 3. Польскі нацыянальны рух.		2		2		[1] [2] [3] [4]	Рэфераты.
9.12.	Сталыпінская аграрная рэформа 1. Неабходнасць правядзення рэформы. 2. Ход рэформы. 3. Перасяленчая палітыка.	2			2	Карта: “Сталыпінскія рэформы ў Беларусі”, табліцы, дыяграмы. “Дакументы і	[1] [3] [4]	Праверка канспектаў.

						матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3		
9.13	Сталыпінская аграрная рэформа 1. Прамысловае развіццё Беларусі ў 1908 – 1913 гг. 2. Вынікі і значэнне рэформы.	2			2		[2] [3] [4]	
9.14	Сталыпінскія рэформы ў Беларусі і іх вынікі 1. Гістарыяграфія пытання. 2. Палітычныя і ідэалагічныя ўмовы правядзення рэформы. 3. Асаблівасці эканамічнай сітуацыі пяці заходніх губерняў. 4. Скасаванне абшчыны пераход надзельнай зямлі ва ўласнасць сялян. 5. Арганізацыя перасялення сялян ў азіацкую частку Расіі. Адыходніцтва. 6. Земская рэформа на Беларусі. 7. Вынікі рэформ для Беларусі. 8. Развіццё прамысловасці ў Беларусі 1908 – 1914 гг.		2		2	Карты: “Сталыпінскія рэформы ў Беларусі”, “Адыходніцтва з Беларусі (1861 – 1910 гг.), “Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3	[2] [3] [4]	Навуковыя паведамленні, вусныя адказы
9.15	Беларусь у трэцячэрвеньскі перыяд. 1. Трэцячэрвенская палітычная сістэма. 2. Выбары ў III Дзяржаўную думу ад заходніх губерняў і іх вынікі. 3. Адносіны дэпутатаў ад Беларусі да палітыкі царызму, іх пазіцыі ў думе па аграрнаму і нацыянальнаму патанню.	2			2		[4]	

9.16	Трэцячэрвеньскі перыяд (1907 – 1912 гг.). 1. Сутнасць трэцячэрвеньскай выбарчай сістэмы. 2. Выбары ў III і IV Дзяржаўныя думы ад заходніх губерняў і іх вынікі. 3. Шавінізм у рангу дзяржаўнай палітыкі. Барацьба з беларускім адраджэнскім рухам. 4. Палітычны застоў (1912 – 1914 гг.).		2		2		[2] [3] [4]	
10.1	Раздзел: Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1918 гг.)	4	4		8			
10.1.1	Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1916 гг.) 1. Пачатак Першай сусветнай вайны і стаўленне да яе ў Беларусі. 2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі ў 1915 -1916 гг. 3. Становішча на акупаванай тэрыторыі Беларусі. 4. Змены ў сацыяльна-эканамічным становішчы. Беларускі нацыянальны рух.	2			2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”. Т.3 . Карты.	[4]	
10.1.2.	Беларусь у гады Першай сусветнай вайны (1914 – 1916 гг.) 1. Акупацыя германскімі войскамі Заходняй Беларусі. 2. Уплыў ваенных падзей на палітычнае і эканамічнае палажэнне ў Беларусі. 3. Беларускі нацыянальны рух.		2		2		[4]	Вусныя адказы, пісьмовая работа па карце.

10.1.3	Культура Беларусі ў пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.) 1. Палітыка царызму ў Беларусі ў галіне культуры. 2. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст. 3. Развіццё літаратуры і мастацтва. 4. Стварэнне беларускага друку і беларускіх выдавецтваў.	2			2		[4]	
10.1.4	Культура Беларусі ў пачатку XX ст. (1901 – 1914 гг.) 1. Газета “Наша ніва” у барацьбе за нацыянальнае адраджэнне. 2. Навука і навуковыя даследванні. 3. Беларускі тэатр у пачатку XX ст. 4. Распаўсюджанне беларускай нацыянальнай ідэі.		2		2	Наглядны матэрыял, наведванне мастацкага, гістарычнага музеяў.	[4]	Апытанне
	Усяго за семестр	22	18		36			экзамен
	Шосты семестр	22	18		36			
10.2	Беларусь пасля падзення самадзяржаўя (сакавік – кастрычнік 1917 гг.)	6	8		10			
10.2.1	Беларусь пасля падзення самадзяржаўя 1. Асаблівасці сацыяльна-эканамічнага становішча Беларусі пасля лютаўскай рэвалюцыі. 2. Грамадска-палітычнае жыццё на Беларусі ў сакавіку-кастрычніку 1917 г. 3. Беларускі нацыянальны рух у 1917 г.	2			2	“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3	[4]	Праверка канспектаў

10.2.2	Становішча беларускіх зямель пасля падзення самадзяржаўя. 1. Палітычныя партыі і арганізацыі на Беларусі пасля падзення самадзяржаўя. 2. Органы кіравання Часовага Урада і Саветы на Беларусі ў сакавіку – кастрычніку 1917 г. 3. З’езд прадстаўнікоў беларускіх нацыянальных арганізацый у Мінску ў сакавіку 1917 г.		2			“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3 .	[4]	Вусныя адказы
10.3	Беларускі нацыянальны рух пасля падзення самадзяржаўя. 1. З’езд беларускіх нацыянальных арганізацый у ліпені 1917 г. 2. Беларуская сацыялістычная грамада ў 1917 г. Вынікі выбараў ва Устаноўчы сход на Беларусі і Заходнім фронце.	2			2		[4]	
10.4	Усталяванне Савецкай улады на Беларусі. 1. Кастрычніцкая рэвалюцыя на Беларусі. 2. Стварэнне сістэмы Савецкай улады на Беларусі. 3. Першыя сацыяльна-эканамічныя пераўтварэнні савецкай улады. 4. Палітыка “ваеннага камунізму” на Беларусі.	2				“Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі”.Т.3 . Карты.	[4]	
10.5	Мяцеж польскага корпуса Доўбар-Мусніцкага. Ваенная інтэрвенцыя Германіі. 1. Палітычная мэта мяцяжу. 2. Мерапрыемствы Савецкай улады па падаўленні паўстання. 3. Ваенныя дзеянні супраць корпуса Доўбар-Мусніцкага.		2		2		[4]	Рэфераты, апытанне

	4. Наступленне нямецкіх войскаў у пачатку 1918 г. 5. Брэсцкі мір. 6. Значэнне Першай сусветнай вайны. Наступленне Чырвонай Арміі, вызваленне тэрыторыі беларусі ад нямецкіх войскаў.							
10.6	Беларуская Народная Рэспубліка 1. Усебеларускі з'езд у снежні 1917 г. 2. Абвяшчэнне Беларускай Народнай Рэспублікі. 3. Рада БНР, яе склад і дзейнасць. 4. Барацьба за міжнароднае прызнанне БНР, адносіны да яе беларускага насельніцтва.		2		2		[4]	
10.7	Культура Беларусі ў пачатку XX ст. 1. Палітыка царызму ў Беларусі ў галіне культуры. 2. Адукацыя і асвета ў Беларусі ў пачатку XX ст. 3. Газета “Наша ніва” у барацьбе за нацыянальнае адраджэнне. 4. Распаўсюджанне беларускай нацыянальнай ідэі.		2		2	Наглядны матэрыял, наведванне мастацкага, гістарычнага музеяў.	[4]	
11.	Раздзел: Беларусь паміж дзвюма сусветнымі войнамі (1919 – 1939 гг.)	16	10		26			
11.1	Утварэнне БССР 1. Перадумовы стварэння беларускай савецкай дзяржаўнасці. 2. Роля Беларускага Нацыянальнага камісарыята. 3. Утварэнне КП(б) Беларусі. 4. Абвяшчэнне БССР.	2			2	Атлас гісторыі Беларусі, Беларусізацыя. 1920-я гады	[4]	
11.1.1	Польская акупацыя Беларусі ў 1919-1920 гг.		2		2	Атлас	[4]	Вуснае

	1. Польскі акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. 2. А.Луцкевіч аб польскай акупацыі Беларусі. 3. Беларускі нацыянальны рух у гады вайны. 4. Барацьба супраць польскай акупацыі.					гісторыі Беларусі, Знешняя палітыка Беларусі: зб. дакументаў і матэрыялаў: у 7 т. Мн., 1997-2004.		апытанне
11.2.	Савецка-польская вайна на тэрыторыі Беларусі 1. Мэты польска-савецкай вайны 1919 – 1920 гг. 2. Ваенныя падзеі на тэрыторыі Беларусі. 3. Раскол у беларускім грамадска-палітычным руху. 4. Рыжскі мірны дагавор і яго вынікі для Беларусі.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.	[4]	
11.3	Умовы пераходу ад вайны да міру. Нацыянальна-дзяржаўнае будаўніцтва 1. Эканаімчнае і палітычнае становішча Беларусі пасля заканчэння вайны. 2. Крызіс палітыкі ваеннага камунізму. 3. Абвастрэнне сацыяльнай напружанасці. 4. Падпісанне дагавору аб стварэнні СССР. Статус БССР у складзе СССР.		2		2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.	[4]	

11.3.1	Антысавецкая барацьба 1. Падрыхтоўка антыбальшавіцкага і антыполькага паўстання. 2. Увядзенне ваеннага становішча ў Беларусі. 3. Падаўленне антысавецкіх выступленняў.		2		2	Атлас гісторыі Беларусі, Знешняя палітыка Беларусі:	[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №1
11.4	Прамысловасць Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст. 1. Стан прамысловасці БССР пасля пераходу на мірных умоў развіцця. 2. Асноўныя галіны прамысловасці Беларусі. 3. Першы пяцігадовы план. 4. З’яўленне новых галін вытворчасці.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.		
11.5	Сельская гаспадарка Беларусі ў 20-я – 30-я гады XX ст. 1. Становішча сельскай гаспадаркі Беларусі на пачатку 20-х гадоў. 2. Пераход да НЭП. 3. Ліквідацыя “кулацкіх” гаспадарак. 4. Калектывізацыя беларускай вёскі.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і матэрыялах: хрэстаматыя.		
11.5.1	Сельская гаспадарка Савецкай Беларусі ў перыяд НЭПа і калектывізацыі 1. Аднаўленне народнай гаспадаркі Беларусі на падставах НЭПа. 2. Ажыццяўленне калектывізацыі сельскай гаспадаркі БССР.		2		2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. у дакументах і	[4]	Рэйтынгавая кантрольная работа №2

	3. Вынікі і наступствы калектывізацыі.					матэрыялах: хрэстаматыя.		
11.6	Грамадска-палітычнае жыццё Беларусі ў 20 – 30-я гады XX ст. 1. Актывізацыя дзейнасці саветаў у пачатку 20-х гадоў. 2. Прафсаюзы Беларусі. 3. Роля кампартыі ў жыцці беларускага грамадства.	2			2	Гісторыя Беларусі канца XVIII – пачатку XX ст. хрэстаматыя.		
11.7	Культурнае жыццё ў БССР 1. Палітыка Савецкай улады і кіраўнікоў Кампартыі па пытаннях развіцця нацыянальнай культуры. 2. Уплыў палітыкі беларусізацыі на актывізацыю культурнага жыцця. 3. Стварэнне сістэмы навуковых устаноў.	2			2			
11.7.1	Станаўленне і развіццё культуры ў Беларусі 1. Стварэнне Інбелкульту. 2. Разгортванне навуковых даследаванняў. 3.Развіццё беларускай савецкай літаратуры. 4. Тэатральнае, музычнае і выяўленчае мастацтва.		2		2			Рэйтынгавая кантрольная работа №3
11.8	Беларускае замежжа ў міжваенны перыяд 1. Беларуская эміграцыя як частка беларускай нацыі. 2.Раскол беларускай эміграцыі. 3. Рух за вяртанне. 4. Нацыянальна-культурная дзейнасць эміграцыі.	2			2			
11.9	Заходняя Беларусь у складзе Польскай дзяржавы 1. Рабочы рух у Заходняй Беларусі. 2. Аграрнае пытанне ў Заходняй Беларусі. 3. Эканамічная эміграцыя.	2			2			

	4. Стварэнне БРА. 5. Беларускі пасольскі клуб.							
	Усяго за семестр	22	18		36			экзамен
	Семы семестр	22	18		38			
12	Раздзел: Беларусь у гады Другой сусветнай вайны	8	4		16			
12.1	Уключэнне Заходняй Беларусі ў склад БССР 1. Вываленчы паход Чырвонай Арміі ў Заходнюю Беларусь. Вераснеўская кампанія 1939 г. 2. Стварэнне органаў новай улады і працэс аб'яднання беларускай нацыі. 3. Народны сход Заходняй Беларусі.	2			2	Мультымедыйная прэзентацыя № 1. Відэафільм «1939. Воссоединение»		
12.1.1	Сацыяльна-эканамічныя, грамадска-палітычныя і культурныя пераўтварэнні ў Заходняй Беларусі 1. Развіццё прамысловасці і сельскай гаспадаркі. 2. Грамадска-палітычныя пераўтварэнні. 3. Развіццё культуры і адукацыі.		2		2	Мультымедыйная прэзентацыя № 1. Відэафільм "1939. Воссоединение".	[4]	Напісанне рэфератаў
12.1.2	Напад Германіі на СССР. Абарончыя баі ў Беларусі 1. Напад фашысцкай Германіі на СССР. 2. Абарончыя баі на тэрыторыі Беларусі летам 1941 г. 3. Мабілізацыя і эвакуацыя насельніцтва з БССР	2			2	Мультымедыйная прэзентацыя №2.	[4]	

12.1.3	Акупацыйны рэжым на тэрыторыі Беларусі. Калабарацыянізм 1. Тэрытарыяльна-адміністрацыйны падзел і стварэнне органаў акупацыйнай улады. 2. Эканамічная і аграрная палітыка акупантаў. 3. Злачынствы немецкіх акупантаў на тэрыторыі Беларусі. 4. Калабарацыя ў Беларусі. БЦР, БНС, СБМ, БКА.		2		2			Апытанне
12.1.4	Антыфашыская барацьба супраць фашысцкіх акупантаў. Партызанскі і падпольны рух 1. Арганізацыя руху супраціўлення. Партызанскі рух. ЦШПР, БШПР. 2. Падпольная барацьба.	2			4	Мультымеды йная прэзентацыя №3.	[4]	
12.1.5	Вызваленне Беларусі. Заканчэнне Другой сусветнай вайны 1. Заклучны этап Другой сусветнай вайны. 2. Аперацыя “Баграціён”. 3. Удзел беларусаў у Другой сусветнай вайне. 4. Асноўныя вынікі Другой сусветнай вайны для Беларусі.	2			2	Мультымеды йная прэзентацыя №3. Відэа CD "Партызанскі рух у Беларусі. 1941-1944 гг."	[4]	
13.	Раздзел: Беларусь у пасляваенны перыяд (1945-1985 гг.)	6	4		10			
13.1.	Беларусь у першае пасляваеннае дзесяцігоддзе 1. Пачатак аднаўлення Рэспублікі ў 1943-1955 гг. 2. Аднаўленне прамысловасці і сельскай гаспадаркі. 3. Аднаўленне і развіццё адукацыі, навукі і культуры ў	2			2		[4]	

	першае пасляваеннае дзесяцігоддзе.							
13.1.2	Беларусь на міжнароднай арэне. Удзел у працы ААН і іншых міжнародных арганізацый 1. Міжнародная права суб'ектнасць БССР. Уступленне ў ААН і іншыя міжнародныя арганізацыі. 2. Знешнепалітычная і знешнеэканамічная дзейнасці Беларусі. 3. Грамадска-палітычнае развіццё БССР у 1945 – 1955 гг. 4. Асноўныя тэндэнцыі сацыяльна-эканамічнага і грамадска-палітычнага развіцця БССР у 50-я -80-я гады XX ст.		2		2		[4]	Даклады, апытанне
13.2	Беларусь у 50-я – 80-я гады XX ст. 1. Спробы дэмакратызацыі беларускага грамадства. Эканоміка БССР ва ўмовах новага этапа НТР. 2. Прычыны і праявы застоўных тэндэнцый у беларускім грамадстве.	4			2		[4]	
13.2.1	БССР ва ўмовах палітыкі перабудовы 1. Нарастанне крызісных з'яў у грамадска-палітычным і сацыяльна-эканамічным жыцці СССР. 2. Распад СССР і яго вынікі для эканамічнага становішча Беларусі. 3. Пошукі шляхоў выхаду з крызісу і пераадоленне негатыўных з'яў у эканоміцы.		2		4		[4]	

14	Раздзел: Беларусь сучасная	8	8		112			
14.1.	Сацыяльна-эканамічнае становішча Беларусі 1. Сацыяльна-эканамічныя змены ў першай палове 90-х г. 2. Праблемы сацыяльна-эканамічнага развіцця Рэспублікі Беларусь. 3. Пераход ад камандна-адміністрацыйнага кіравання эканомікай ды рынкавай эканомікі.	2			2			
14.1.2	Сацыяльна-эканамічнае развіццё РБ у другой палове 90-2013-х гг. 1. Распрацоўка нацыянальнай стратэгіі ўстойлівага эканамічнага развіцця. 2. Актуальныя праблемы развіцця прамысловасці і сельскай гаспадаркі. 3. Станаўленне і рэалізацыя беларускай мадэлі сацыяльна арыентаванай эканомікі.		2		2		[4]	Напісанне рэфератаў
14.2	Новыя з’явы ў грамадска-палітычным жыцці Беларусі 1. Абвяшчэнне Рэспублікі Беларусь, заканадаўча-прававое афармленне яе дзяржаўнага суверэнітэту. 2. Канстытуцыя Рэспублікі Беларусь. 3. Станаўленне прэзідэнцкай палітычнай сістэмы. Стварэнне прэзідэнцкай вертыкалі ўлады. 4. Рэспубліканскія рэферэндумы.	2			2		[4]	
14.2.1	Грамадска-палітычнае развіццё РБ на сучасным этапе 1. Грамадска-палітычныя працэсы ў РБ на сучасным этапе развіцця.		2		2			Даклады

	2. Палітычныя інстытуты і грамадзянская супольнасць							
14.3	Беларусь на міжнароднай арэне 1. Міжнароднае прызнанне суверэннай Рэспублікі Беларусь 2. Стварэння Саюза Беларусі і Расіі. 3. Месца і роля РБ у інтэграцыйных працэсах на постсавецкай прасторы. 4.Пашырэнне палітычных, эканамічных і культурных сувязей.	2			4		[4]	
14.3.1	Беларусь у еўрапейскай і сусветнай супольнасці 1. Актывізацыі ўдзелу Беларусі ў дзейнасці ААН. 2. Пераход да статусу боз'ядзернай дзяржавы. 3.Курс на паглыбленне інтэграцыйных працэсаў.		2					
14.4	Культура сучаснай Беларусі 1. Здабыткі і праблемы нацыянальна-культурнага развіцця ў Рэспубліцы Беларусь. 2. Межканфесійныя адносіны ў РБ. 3. Беларускае замежжа. Беларуская дыяспара.	2					[4]	
14.4.1	Адукацыя, культура і навука на сучасным этапе развіцця 1. Развіцце вышэйшай і сярэдне-спецыяльнай адукацыі. 2. Развіцце мастацтва і літаратуры. 3. Развіцце навукі і культуры.		2				[4]	Пісьмовае апытанне
	Усяго за семестр	22	18		38			залік
	Усяго:	192	110		258			

Літаратура

Асноўная

1. Дзяржаўнае кіраванне і грамадскае самакіраванне на тэрыторыі Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.): вучэбна-метадычны дапаможнік / пад агул. рэд. А.П. Жытко. – Мінск: БДПУ, 2017. – 320 с.
2. Доўнар, Т.І. Гісторыя дзяржавы і права Беларусі / Т. І. Доўнар. – Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2014. – 416 с.
3. Каханоўскі, А.Г. Гісторыя Беларусі другой паловы XIX – пачатку XX ст. : вучэб.-метадыч. дапам. / А.Г. Каханоўскі. – Мінск: БДУ, 2017. – 251 с.
4. Новик, Е.К. История Беларуси : с древнейших времен до 2013 г. : учебное пособие / Е.К. Новик, И.Л. Качалов, Н.Е. Новик ; под ред. Е.К. Новика. – 4-е изд., испр. и доп. – Минск : Вышэйшая школа, 2013. – 558 с.

Дадатковая

1. Адамушко, В. Современная геральдика Беларуси / В. Адамушко, М. Елинская ; Департамент по архивам и делопроизводству Министерства юстиции Республики Беларусь. – Минск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2012. – 536 с.
2. Археалогія Беларусі : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2011. – Т. 2 : Л–Я. – 464 с.
3. Баркалабаўскі летапіс / рэд. савет: Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.] ; апрацоўка і ўзнаўленне тэксту: І.У. Будзько [і інш.] ; аўтар уступнага артыкула А.А. Суша ; выдавецтва “Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі”, Нац. бібліятэка Беларусі, Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры НАН Беларусі. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2013. – 616 с.
4. Беларусь в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. / А. А. Коваленя, А. М. Литвин, В. И. Кузьменко. – Минск, 2005.
5. Беларусы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. [Т.] 4 : Вытокі і этнічнае развіццё / [В. К. Бандарчык і інш.]. – Беларуская навука, 2001. – 432с.
6. Беларусы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. [Т.] 2 : Дойлідства / [А. І. Лакотка]. — Тэхналогія, 1997. — 389 с.
7. Беларусы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. [Т.] 1 : Прамысловыя і рамесныя заняткі / [В. К. Бандарчык і інш.]. — Навука і тэхніка, 1995. — 351 с.
8. Беларусы / Нацыянальная акадэмія навук Беларусі, Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы. [Т.] 8 :

Дэкаратыўна-прыкладное мастацтва / [Я. М. Сахута]. — Беларуская навука, 2005. — 350, [1] с.

9. Белявина, В.Н. Беларусь в годы Первой мировой войны. — Минск : Беларусь, 2013. — 398 с.

10. Беларусь: страницы истории / Нац. акад. наук Беларуси, Ин-т истории ; редсовет: А.А. Коваленя [и др.]. — Минск : Беларуская навука, 2011. — 408 с.

11. Бохан, Ю.М. Узбраенне насельніцтва беларускіх зямель у XIV–XVI стагоддзях. — Мінск : Беларусь, 2012. — 151 с.

12. Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура: зб. навук. арт. У 2 ч. Ч.1 / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі; уклад.: А.А. Скепьян; рэдкал.: У.Р. Гусакоў (і інш.). — Мінск: Беларуская навука, 2017. — 506 с.

13. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя / рэдкал.: Т.У. Бялова (дырэктар) [і інш.] ; Нац. акадэмія навук Беларусі ; Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры ; Выдавецтва “Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі”. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2013. — Т. 8 : Мінская вобласць, кн. 4. — 528 с.

14. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя / рэдкал.: Т.У. Бялова [і інш.] ; Нацыянальная акадэмія навук Беларусі ; Інстытут мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору ; Выдавецтва “Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі”. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2011. — Т. 8 : Мінская вобласць, кн. 2. — 464 с.

15. Гарады і вёскі Беларусі : энцыклапедыя / рэдкал.: У.Ю. Аляксандраў [і інш.] ; Нац. акадэмія навук Беларусі ; Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры ; Выдавецтва “Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі”. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2014. — Т. 8 : Мінская вобласць, кн. 5. — 360 с.

16. Герб, Сцяг і Гімн Беларускай Дзяржавы : Герб, Флаг и Гимн Белорусской Державы : навукова-папулярнае выданне / аўтар тексту А. Марціновіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2011. — 87 с.

17. Грамадска-палітычнае жыццё ў Беларусі, 1772 – 1917 гг. / А.У. Унучак [і інш.]; пад рэд. В.В. Даніловіча; Ін-т гісторыі Нац. акад. навук Беларусі – Мінск : Беларуская навука, 2018. - 572 с.

18. Грамадска-палітычная дзейнасць рабочай і сялянскай моладзі на тэрыторыі беларускіх губерняў падчас рэвалюцыі 1905-1907 гг. / В.А. Вярэга // Современная молодежь и общество: сборник научных статей. — Минск, 2016. — Вып. 4. С. 84-89.

19. Гісторыя Беларусі: курс лекцый: у 2 ч. / С. Ф. Шымуковіч. — 4-е выд., стэрэатыпнае. — Мінск : Акадэмія кіравання пры Прэзідэнце Рэспублікі Беларусь, 2007.

20. Гісторыя Беларусі: у 6 т. / [рэдкалегія: М. Касцюк (галоўны рэдактар) і інш.]. — Мінск : Современная школа, Экоперспектива, 2007—2011.

21. Гісторыя беларускай дзяржаўнасці ў канцы XVIII – пачатку XXI ст. : у 2 кн. / М.У. Смяховіч [і інш.] ; рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.] ; Нац. акад.

- навук Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мінск : Беларуская навука, 2012. – Кн. 2. – 654 с.
22. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : энциклопедия / ред. совет: Т.В. Белова (пред.) [и др.]. – 2-е изд. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2013. – 312 с.
23. Грачёв, Н.Н. Живая память поля брани : иллюстрированная хроника баталии на Березине 1812 года. – Мінск : Белорусский Дом печати, 2013. – 320 с.
24. Доўнар-Запольскі, М.В. Дзяржаўная гаспадарка Вялікага княства Літоўскага пры Ягелонах / падрыхт. да друку: А.І. Груша, Р.А. Аляхновіч ; увод. арт.: Д.У. Караў, А.У. Унучак, А.І. Груша ; камент.: А.І. Груша, Ш.І. Бекцінееў, Л. Каралюс. – 2-е выд. – Мінск : Беларуская навука, 2013. – 759 с.
25. История Беларуси: в контексте мировых цивилизаций: пособие для студентов [вузов] ред.: Н.И. Полетаева, Ю.Х. Бохан. – Мінск: Экоперспектива, 2011. – 160 с.
26. Краіна Беларусь. Вялікае Княства Літоўскае : ілюстраваная гісторыя / тэкст У. Кушнярэвіч, А.М. Мураваная дабастыённая фартыфікацыя Вялікага Княства Літоўскага. – 2-е выд., дап. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 244 с.
27. Культура Беларусі : энцыклапедыя / Т.У. Бялова (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2012. – Т. 3 : Г–З. – 688 с.
28. Клімуць, Л.Я. Сармацкая культура беларускай шляхты ў XVI–XVIII стагоддзях. – Мінск : Беларусь, 2013. – 127 с.
29. Ковкель, И.И. История Беларуси с древнейших времен до нашего времени: научно-популярная литература / И.И. Ковкель, Э.С. Ярмусик. – 8-е изд. – Мінск: Аверсэв, 2010. – 622 с.
30. Латышонак, А. Нацыянальнасць – Беларус / Алег Латышонак; Навук. рэд. Аляксандр Пашкевіч. – 3-е выд. Папраўленае і дапоўненае. Смаленск : Інбелкульт, 2017. – 720 с.
31. Марціновіч А. Святая Еўфрасіння, альбо Адкуль ёсць, пайшла Полацкая зямля : для малодш. і сярэд. шк. узросту. – Мінск : Беларусь, 2009. – 111 с.
32. Мацук, А.У. Полацкае ваяводства ў XVIII ст.: ваявода, шляхецкая эліта, соймакі. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 233 с.
33. Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі. Крыніцы па гісторыі горада. Сацыяльныя структуры і паўсядзённасць (да 945-годдзя Мінска) : зборнік навуковых артыкулаў / уклад. А.І. Груша ; рэдкал.: А. А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2012. – 564 с.
34. Мяцельскі, А.А. Мсціслаўскае княства і ваяводства ў XII–XVIII стст. – 2-е выд., выпр. – Мінск : Беларуская навука, 2014. – 664 с.
35. Нарочанская операция 1916 г.: история и современность / Сборник статей / – Мінск: Фонд «Историческая память», 2017.
36. Пічэта, У. І. Гісторыя Беларусі / У. І. Пічэта. – Мінск, 2005.
37. Полоцк. Полоцкое княжество (земля) в IX–XIII вв., летопись древних слоев, Полоцк и его округа в XIV–XVIII вв., ремесло, денежное обращение и

торговые связи Полоцка в средневековье (по данным археологии, нумизматики и письменных источников), культура и просвещение в средневековом Полоцке / О.Н. Левко [и др.] ; редкол.: А.А. Коваленя (гл. ред.) [и др.] ; науч. ред. О.Н. Левко ; Нац. академия наук Беларуси, Ин-т истории. – Минск : Беларуская навука, 2012. – 743 с.

38. Польша – Беларусь (1921–1953) : сборник документов и материалов / сост.: А.Н. Вабищевич [и др.]. – 2-е изд. – Минск : Беларуская навука, 2012. – 423 с.

39. Рассадин, С.Е. Истоки государственной символики Беларуси. – Минск : Беларусь, 2014. – 112 с.

40. Рэспубліка Беларусь. 20 год незалежнасці : зборнік матэрыялаў Міжнароднай навук.-практ. каферэнцыі, Мінск, 24–25 лістапада 2011 г. / рэдкал.: А.А. Каваленя [і інш.]. – Мінск : Беларуская навука, 2012. – 547 с.

41. Самусенко, Э.Г. Беларусь и Отечественная война 1812 года : исторические очерки и эссе. – Минск : Беларусь, 2012. – 183 с.

42. Скеп'ян, А.А. Князі Слуцкія. – Мінск : Беларусь, 2013. – 246 с.

43. Снапоўскі, У.Е. Шлях скрозь стагоддзе: беларуска-польскія адносіны 1918 – 2017 гг. / У.Е. Снапоўскі. – Мінск. : БДУ, 2017. – 287 с.

44. Страна в огне: в 3 т. Т.2. Коренной прелом. 1942-1943 : В 2 кн. Кн. 2. Документы и материалы / Отв. ред. Литвин А.М., Мягков М.Ю.; – М.: «Абрис», 2017. – 542 с.

45. Страна в огне: в 3 т. Т. 3. Освобождение. 1944-1945 : В 2 кн. Кн. 1. Очерки / Отв. ред. Литвин А.М., Мягков М.Ю.; ред.-сост. Суржик Д.В. – М.: «Абрис», 2017. – 717 с.

46. Страна в огне: в 3 т. Т. 3. Освобождение. 1944-1945 : В 2 кн. Кн. 2. Документы и материалы / Отв. ред. Литвин А.М., Мягков М.Ю.; ред.-сост. Суржик Д.В. – М.: «Абрис», 2017. – 510 с.

47. Чаропко, В. Великие князья Великого Княжества Литовского. – 2-е изд., испр. – Минск : Беларусь, 2013. – 264 с.